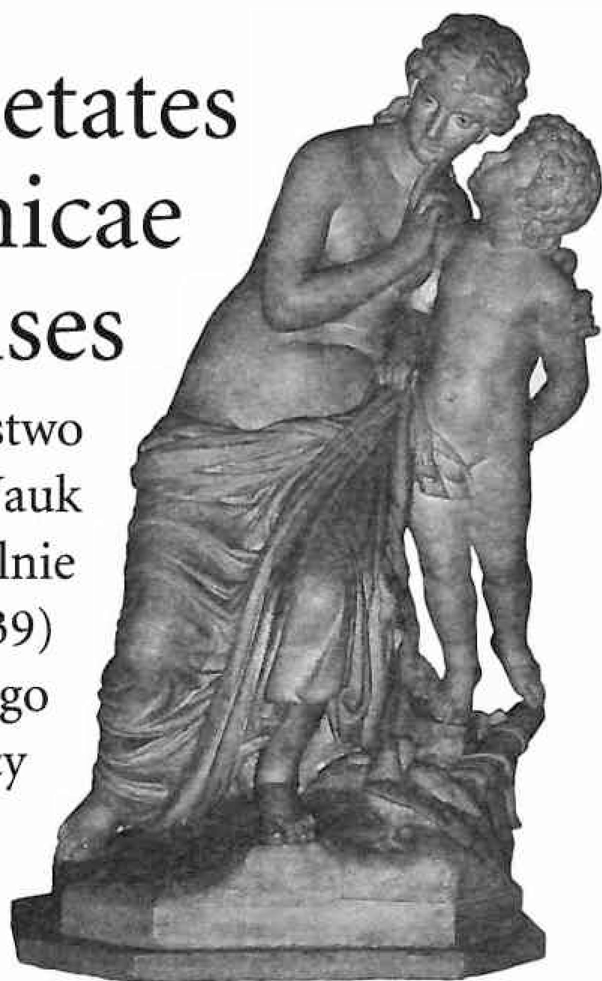
Henryka Ilgiewicz

Societates Academicae Vilnenses

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1939) i jego poprzednicy

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego
Warszawa 2008

Recenzenci
Prof. dr hab. Sławomir Kalembka
Prof. dr hab. Leszek Zasztowt

Projekt okładki
Andrzej Tomaszewski

Redakcja i indeks osób
Jacek Grzybowski

Zdjęcia
Vytautas Balčytis

Tłumaczenie streszczeń
Józef Marcinkiewicz (język litewski)
Marzenna Rączkowska (język angielski)

Il. na okładce: Rzeźba Wiktora Brodzkiego *Amor i Psyche* ze zbiorów byłego Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Obecnie rzeźba znajduje się w holu Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie. Fot.: Vytautas Balčytis

ISBN 978-83-924311-4-5

Skład i łamanie: Argraf sp. z o.o.

Druk i oprawa: Argraf sp. z o.o.
03-301 Warszawa, ul. Jagiellońska 76, tel. 0 22 811
www.argraf.pl

Spis treści

Wstęp

Niniejsza praca poświęcona jest uczczeniu setnej rocznicy założenia Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–2007). Jest to szczególną okazją do przypomnienia dziejów tego Towarzystwa oraz dziejów towarzystw z nim połączonych, jak Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa (1899–1907), Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki (1907–1914), Towarzystwa Miłośników Wilna (1919–1933). Pierwsze z nich połączyło się z Towarzystwem Przyjaciół Nauk w 1907, drugie w 1914 roku. Towarzystwo Miłośników Wilna oficjalnie zostało zlikwidowane w 1933 roku, a jego zbiory, jak i dwóch poprzednich, zostały przekazane Towarzystwu Przyjaciół Nauk.

Zadaniem rozprawy jest przede wszystkim ustalenie, kiedy i jak wymienione towarzystwa powstały, a zwłaszcza kto był ich założycielem, jakie cele stawiali przed nimi inicjatorzy oraz jakie przeszkody musieli oni pokonać na drodze do uzyskania zezwolenia władz na realizację swoich organizacyjnych zamierzeń i planów. Następnym ważnym zadaniem jest przedstawienie wymienionych towarzystw pod względem struktury organizacyjnej, zakresu działalności, źródeł finansowania i osiągnięć w dziedzinach poszczególnych nauk.

Opisano też działalność wydawniczą – wydawane przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk czasopisma naukowe, wydawnictwa seryjne i edycje źródeł, przedstawiając ich autorów, tematykę,

znaczenie dla badań i poznania dziejów oraz kultury narodów byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

W pracy zwrócono szczególną uwagę na skład osobowy towarzystw, starając się w miarę możliwości ustalić dokładną liczbę, imiona i nazwiska, przynależność stanową oraz zawodową działających w nich osób. Uwzględniono oddziaływanie instytucji na społeczeństwo poprzez wydawnictwa, imprezy publiczne, prasę, a także poprzez placówki podrzędne (biblioteki, czytelnie, muzea).

W opracowaniu przedstawiono szerzej również wspieranie towarzystw przez ziemian i inteligencję polską, instytucje państwowe i społeczne (w okresie międzywojennym), a także kontakty z innymi ośrodkami naukowymi w kraju i zagranicą oraz znaczenie tych więzi dla zachowania i rozwoju polskiej kultury na Wileńszczyźnie.

Ramy chronologiczne pracy obejmują w zasadzie pierwszą połowę XX wieku, a dokładniej lata od założenia nielegalnego Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa w 1899 roku do października 1939 roku, kiedy legalna działalność Towarzystwa Przyjaciół Nauk została zawieszona po włączeniu Wilna w skład Republiki Litewskiej. Wyróżnia się pięć okresów działalności „przyjaciół nauk" w Wilnie. Pierwszy obejmuje ostatnie piętnaście lat panowania rosyjskiego (1899–1914), drugi – lata pierwszej wojny światowej (1914–1918), trzeci – lata walk z bolszewikami i egzystowania tzw. Litwy Środkowej (1919–1922), czwarty – lata, kiedy Wileńszczyzna wchodziła w skład Rzeczypospolitej Polskiej (1922–1939), piąty – tragiczne lata drugiej wojny światowej. W okresie pierwszym wydziela się dwa podokresy. Pierwszy, obejmujący ostatnie lata XIX i początek XX wieku, kiedy jeszcze trwał reżim wprowadzony przez carat po upadku powstania styczniowego, drugi – od roku 1905 do wybuchu pierwszej wojny

światowej – gdy pod naporem ruchu rewolucyjnego carat musiał poczynić znaczne ustępstwa w polityce wewnętrznej.

Potrzeba podjęcia badań nad wymienionymi towarzystwami jest oczywista. Dotychczas ani w historiografii polskiej ani litewskiej nie doczekały się one monograficznego opracowania. Są tylko artykuły w czasopismach, słownikach i pracach zbiorowych. Więcej takich prac jest o Towarzystwie Przyjaciół Nauk w Wilnie i mało o pozostałych trzech towarzystwach. Do najważniejszych prac autorów polskich należą: Michała Brensztejna *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystycznych – popularnych i filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych klubach na Litwie i Rusi Białej, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1931*[1], Stanisława Kościałkowskiego *Pamiętna, choć przemilczana rocznica: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w pięćdziesięciolecie jego powstania (1907–1957)*[2], Leonida Żytkowicza *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1940*[3], Romana Jurkowskiego *Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1939: przyczynek do życia kulturalnego Wilna* oraz *Z życia kulturalnego Wilna w latach 1899–1914*[4],

[1] M. Brensztejn, *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystycznych – popularnych i filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych klubach na Litwie i Rusi Białej*, Wilno 1914; tenże, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1937, 13 s. (Odbitka z „Wilno i Ziemia Wileńska", t. 2); tenże, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1931*, Wilno 1932, 8 s. (Odbitka z czasopisma „Ateneum Wileńskie", t. 8).

[2] S. Kościałkowski, *Pamiętna, choć przemilczana rocznica: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w pięćdziesięciolecie jego powstania (1907–1957)*, „Teki Historyczne" 1956/1957, t. 8, s. 94–121.

[3] L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1940*, [w:] *Z dziejów nauki polskiej. Księga pamiątkowa TNT 1875–1975*, Warszawa 1975, s. 49–75.

[4] R. Jurkowski, *Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1939: przyczynek do życia kulturalnego Wilna*, „Zapiski Historyczne" 1986, t. 51, z. 4, s. 113–135; tenże, *Z życia kulturalnego Wilna w latach 1899–1914*, „Zapiski Historyczne" 1990, t. 55, z. 1, s. 59–88.

Leszka Zasztowta *Wileńscy miłośnicy „starożytności" w latach 1899–1914*[5], Artura Kijasa *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1918–1939*[6]. Z prac badaczy litewskich warto wymienić: Ireny Petrauskienė *Vilniaus mokslo bičiulių draugija 1907–1941 (Wileńskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk 1907–1941), Vilniaus mokslo ir meno muziejus (Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie)*[7], Jolanty Širkaitė *Vilniaus mokslo bičiulių draugija ir jos muziejaus rinkiniai (Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie i jego zbiory muzealne)*[8]. Pomocne mogą być także prace polskich i litewskich autorów (Edmund Małachowicz, Jerzy Surwiło, Vida Girninkienė, Algirdas Paulauskas) o cmentarzach wileńskich, gdzie miejsce wiecznego spoczynku znalazło wielu członków omawianych towarzystw[9]. Ponadto warto skorzystać z drugiego tomu *Bibliografii Wilna* przygotowanego przez Henryka Baranowskiego we współpracy z Zofią Baranowską i Jolantą Goławską obejmującego publikacje dotyczące miasta od najdawniejszych czasów po rok 1998 włącznie. Ujęto w nim wszelkie dziedziny życia miasta, w tym działalność wileńskich towarzystwach naukowych[10]. Dokładniej literatura dotycząca

[5] L. Zasztowt, *Wileńscy miłośnicy „starożytności" w latach 1899–1914*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1990, t. 35, nr 2–3, s. 259–283.

[6] A. Kijas, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1918–1939*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 2: *Kultura i trwanie*, Białystok 1996, s. 297–313.

[7] I. Petrauskienė, *Vilniaus mokslo bičiulių draugija 1907–1941*, [w:] *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius 1979, s. 76–142; taż, *Vilniaus mokslo ir meno muziejus*, „Muziejai ir paminklai" 1985, t. 7, s. 42–49.

[8] J. Širkaitė, *Vilniaus mokslo bičiulių draugija ir jos muziejaus rinkiniai*, [w:] *Kultūros istorijos tyrinėjimai: Straipsnių rinkinys*, t. 5, Vilnius 1999, s. 336–361.

[9] E. Małachowicz, *Krajobraz i architektura cmentarzy wileńskich*, Warszawa 1996; tenże, *Wilno: dzieje, architektura, cmentarze*, Wrocław 1996; J. Surwiło, *Cmentarz Rossa w Wilnie: wędrówka po nekropolii pamięci narodowej*, Wilno 1992; V. Girninkienė, A. Paulauskas, *Rasos: svarbiausios žinios*, Vilnius, 1988; tychże, *Vilniaus bernardinų kapinės*, Vilnius 1994.

[10] H. Baranowski, *Bibliografia Wilna*, t. 2: *Miasto*, Toruń 2000.

poszczególnych zagadnień jest omawiana na początku odnośnych rozdziałów.

Materiały archiwalne dotyczące omawianych towarzystw znajdują się głównie w Państwowym Archiwum Historycznym Litwy (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas), Państwowym Centralnym Archiwum Litwy (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas), w działach rękopisów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk (Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka) oraz Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego (Vilniaus Universiteto Biblioteka). Najbogatsze są materiały dotyczące Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie; znajdują się one w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie w zespole własnym[11]. Materiały dotyczące Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki przechowywane są natomiast w Dziale Rękopisów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie, w zespole Lucjana Uziębło[12]. Są tam: protokoły posiedzeń ogólnych i zarządu, ustawy, sprawozdania, dokumentacja finansowa, akty komisji rewizyjnej, wykazy darów i spisy darczyńców, obszerna korespondencja z innymi instytucjami naukowymi, przedstawicielami władz, bibliotekami, wydawcami, właścicielami księgarń, osobami prywatnymi, dokumenty dotyczące biblioteki i muzeum, materiały o działalności naukowej i wydawniczej, dokumenty o członkach (dyplomy, życiorysy, testamenty, nekrologi, okolicznościowe wzmianki o jubilatach) oraz ich spuścizna naukowa (rękopisy prac naukowych lub ich fragmenty, zgromadzone materiały historyczne i ikonograficzne) i inne.

---

[11] Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, Fondas 1135 (dalej LVIA, F 1135).

[12] Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka, Rankraščių Skyrius, Fondas 151 (dalej LMAB, RS, F 151).

Warto także wymienić maszynopis pracy doktorskiej Janusza Garniewicza pt. *Wileński ośrodek historyczny w latach od ok. roku 1900 do końca 1939* przygotowanej w 1980 roku w Instytucie Historii UAM w Poznaniu pod kierunkiem prof. dr. hab. Jerzego Ochmańskiego. J. Garniewicz w swej pracy, której celem było zebranie danych o badaniach prowadzonych w Wilnie w dziedzinie nauk historycznych w latach 1900–1939, pisze również o placówkach naukowo-badawczych i towarzystwach naukowych podejmujących badania historyczne, między innymi o Towarzystwie Przyjaciół Nauk i Towarzystwie Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa. Praca jest zdeponowana w Zakładzie Historii Europy Wschodniej Instytutu Historii Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Źródła publikowane najczęściej dotyczą Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie (ustawa i statut, sprawozdania roczne opublikowane w języku polskim i rosyjskim)[13]. Ważnym źródłem są wydawnictwa TPN, przede wszystkim czasopisma naukowe „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" oraz „Ateneum Wileńskie", w których – prócz rozpraw naukowych – podawano informacje o ważniejszych wydarzeniach w życiu Towarzystwa[14]. W latach 1935–1939 w wydawnictwie seryjnym „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki" informowano o pracy naukowej Sekcji Historii Sztuki przy Wydziale I Towarzystwa Przyjaciół Nauk[15]. Krótką informację o Towarzystwie Przyja-

[13] Ustawa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Wilno 1907; Statut Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Wilno 1922; Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Wilno 1911–1915, 1926–1938; Устав Общества Любителей Наук в г. Вильна, Вильна 1907; Отчет о деятельности и состоянии Общества Любителей Наук в г. Вильна, Вильна 1910–1914.

[14] „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", t. 1–7, Wilno 1908–1921; „Ateneum Wileńskie", t. 1–14, Wilno 1923–1939.

[15] „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki", t. 1–3, Wilno 1935–1939.

ciół Nauk, jego zbiorach, posiedzeniach naukowych, zebraniach rocznych, budowie gmachu, a także relacje z obchodów jubileuszowych, nekrologi i wspomnienia pośmiertne o jego członkach podawano w prasie wileńskiej z lat 1906–1939 (najczęściej w „Kurierze Litewskim", „Dzienniku Wileńskim", „Słowie").

Materiały archiwalne dotyczące Towarzystwa Miłośników Wilna znajdują się w Państwowym Centralnym Archiwum Litwy (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas) w zespołach organizacji społecznych miasta Wilna z okresu II Rzeczypospolitej Polskiej[16] i w zespole Starostwa Grodzkiego miasta Wilna[17]. Są tam: protokoły ogólnych zebrań członków i protokoły posiedzeń członków zarządu, sprawozdania, kilka egzemplarzy statutu z poprawkami, pisma urzędowe oraz korespondencja w sprawach Towarzystwa. Brakuje, niestety, listy członków. Materiały o inwentaryzacji i ochronie zabytków znajdują się w Państwowym Archiwum Historycznym Litwy, w zespole Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w podzespole Juliusza Kłosa[18].

Najsłabiej naświetlone w źródłach jest Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa. Źródła archiwalne dotyczące tego tematu są nader skromne. Towarzystwo było organizacją nielegalną i tajną, więc ze względów konspiracyjnych nie sporządzano i nie przechowywano dokumentacji tak przydatnej do odtworzenia dziejów innych towarzystw naukowych, jak protokoły, sprawozdania, listy członków. Pozostają tylko mniej dokładne źródła, jakimi są na przykład: korespondencja byłych członków

[16] Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas, Fondas 1269 (dalej LCVA, F 1269), op. 4, teczki 1–4.

[17] Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas, Fondas 53 (dalej LCVA, F 53), op. 23, teczka 1736.

[18] Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, Fondas 1135 (dalej LVIA, F 1135), op. 12.

Towarzystwa oraz ich wspomnienia opublikowane w międzywojennej prasie wileńskiej[19]. Część korespondencji (listy Franciszka Jurjewicza, Bronisława Malewskiego, Kazimierza Poderni, Jana Szwańskiego, Lucjana Uziębło do prezesa Wandalina Szukiewicza, a także listy Lucjana Uziębło do Henryka Mościckiego) przechowywane są w Dziale Rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie[20]. W Wilnie poszczególne dokumenty, dotyczące Towarzystwa i jego działaczy, znajdują się w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w zespole Lucjana Uziębło[21] oraz w Państwowym Archiwum Historycznym Litwy w zespole Towarzystwa Przyjaciół Nauk[22].

Praca zawiera wstęp, dziewięć rozdziałów i zakończenie. Każdy rozdział dzieli się na kilka podrozdziałów. We „Wstępie" określono przedmiot badań, cel pracy, ustalono jej ramy chronologiczne, wymieniono najważniejszą literaturę przedmiotu i źródła. W rozdziale pierwszym krótko przedstawiono warunki powstania i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie oraz innych omawianych w niniejszej pracy polskich towarzystw naukowych w pierwszej połowie XX wieku, pozostałe zaś są poświęcone poszczególnym towarzystwom. W rozdziale drugim napisano o powstaniu i działalności Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa (1899–1907), w rozdziale trzecim – Towarzystwa

[19] L. Uziębło, *Z wczorajszego Wilna* / Sulimczyk, „Słowo" 1929, nr 300, 31 grudnia; tenże, *Ś. p. Kazimierz Podernia*, „Kwartalnik Litewski" 1910, t. 4, s. 131–133; tenże, *O niezapomnianym archeologu wileńskim [o Wandalinie Szukiewiczu]: Kilka dat i wspomnień*, „Słowo" 1934, nr 351, 23 grudnia; *Kazimierz Podernia* [nekrolog], „Tygodnik Ilustrowany" 1910 nr 32, s. 652.

[20] Biblioteka Narodowa w Warszawie, Dział Rękopisów, sygn. III – 2941-2947 (za R. Jurkowskim).

[21] Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka, Rankraščių Skyrius, Fondas 151 (dalej LMAB, RS, F 151).

[22] Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, Fondas 1135 (dalej LVIA, F 1135), op. 8, teczki 25, 26, 31; op. 22, teczka 8; op. 23, teczka 263.

Muzeum Nauki i Sztuki (1907–1914), w rozdziale czwartym – o powstaniu i działalności Towarzystwa Miłośników Wilna (1919–1933), w rozdziale piątym – o powstaniu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie i jego członkach, w rozdziale szóstym – o działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1907–1914, w rozdziale siódmym – o Towarzystwie Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach pierwszej wojny światowej i walk o ustalenie granic państwa polskiego, w rozdziale ósmym – o działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w latach 1922–1939, w rozdziale dziewiątym – o losach członków i zbiorów TPN w latach drugiej wojny światowej. W zakończeniu, na podstawie przebadanej literatury i źródeł, przedstawiono wnioski o znaczeniu każdego z omawianych towarzystw dla rozwoju nauki i kultury, a także dla zachowania świadomości narodowej i obywatelskiej mieszkańców Wilna i Ziemi Wileńskiej. Do książki załączono tabele, bibliografię, indeks osób i ilustracje.

Na zakończenie poczuwam się do miłego obowiązku wyrażenia wdzięczności pracownikom Departamentu do Spraw Polskiego Dziedzictwa Kulturowego za Granicą Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego za pomoc w przygotowaniu i wydaniu pracy. Kieruję również słowa wdzięczności za uważne przejrzenie tekstu i wnikliwe uwagi do prof. dr. hab. Sławomira Kalembki i prof. dr. hab. Leszka Zasztowta. Pragnę też wyrazić wdzięczność pracownikom Muzeum Narodowego Litwy za udostępnienie zdjęć eksponatów z byłego muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie oraz fotografikowi Vytautasowi Balčytisowi za wykonanie zdjęć zabytków wileńskich.

Rozdział I. Warunki rozwoju polskich towarzystw naukowych w pierwszej połowie XX wieku

Pierwsza połowa XX wieku, kiedy powstały i działały omawiane w niniejszej pracy towarzystwa: Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa (1899–1907), Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki (1907–1914), Towarzystwo Miłośników Wilna (1919–1933), Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1940) była nasycona wydarzeniami politycznymi i militarnymi. Zabór rosyjski, następnie wybuch pierwszej wojny światowej i okupacja niemiecka, odrodzenie się państwowości polskiej i litewskiej, ciężka walka z Rosją Radziecką i konflikt z Litwą z powodu granic, okres odbudowy kraju po nastaniu pokoju i jego rozwój w składzie państwa polskiego, wybuch drugiej wojny światowej i zmieniające się kolejne okupacje wpływały w sposób zasadniczy na wszystkie dziedziny życia, w tym na działalność polskich instytucji naukowych zarówno państwowych, jak i społecznych wyznaczając bardziej lub mniej przychylne okresy w ich dziejach. Wyróżnić można pięć takich okresów: 1) Od początku XX wieku do pierwszej wojny światowej; 2) Lata pierwszej wojny światowej; 3) Lata wojny z bolszewikami i egzystowania tzw. Litwy Środkowej; 4) W składzie II Rzeczypospolitej Polskiej; 5) Lata drugiej wojny światowej.

1. Od początku XX wieku do pierwszej wojny światowej

Wilno i ziemia wileńska na początku XX wieku wchodziły w skład imperium rosyjskiego jako część tzw. Kraju Północno-Zachodniego[23]. Po upadku powstania styczniowego (1863–1864) panował w tym kraju surowy reżim, mający nie dopuścić do wybuchu nowego powstania i wyzwolenia się podbitych narodów spod jarzma rosyjskiego. Dążąc do głównego celu – zespolenia zagarniętych obszarów z rosyjskim imperium, władze rosyjskie prześladowały języki i kultury miejscowych narodów i jednocześnie prowadziły politykę rusyfikacyjną[24]. Utrudniało to znacznie powstanie i rozwój kulturowych i naukowych instytucji, zwłaszcza instytucji o charakterze humanistycznym. W końcu XIX wieku działało w Wilnie zaledwie kilka instytucji, które w większym lub mniejszym stopniu prowadziły działalność naukową lub służyły jako baza dla takiej działalności. Były to: Centralne Archiwum Wileńskie i Wileńska Komisja Archeograficzna, Wileńska Biblioteka Publiczna i działające przy niej Muzeum Starożytności oraz Cesarskie Wileńskie Towarzystwo Lekarskie[25].

---

[23] Kraj Północno-Zachodni obejmował 6 guberni: wileńską, grodzieńską, kowieńską, mińską, mohylewską i witebską.

[24] L. Jaśkiewicz, *Polityka narodowościowa caratu w świetle raportów generałów-gubernatorów wileńskich z początku XX w.*, „Dzieje Najnowsze" 1998, nr 3, s. 19–28; tenże, *Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku*, Pułtusk 2001; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, wyd. 2, t. 1, Londyn 1963, s. 9–186; R. Vėbra, *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje*, Vilnius 1990, s. 17–93; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, Fotografuotinis leidimas, t. 1, Vilnius 1992, s. 101–128; E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius 1990, s. 53–106; *Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pradžioje: Faksimilinis valdininkų ataskaitų ir dokumentų rinkinys*. Sudarytojas ir įvado autorius Rimantas Vėbra, Vilnius 2001.

[25] H. Ilgiewicz, *Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku*, Toruń 2005, s. 298–305.

W przededniu XX wieku, kiedy w Europie prężnie rozwijała się nauka i technika, stanowczo to nie wystarczało, tym bardziej że w Wilnie nie było żadnej wyższej uczelni lub innego ośrodka naukowego. Inteligencja i światłe ziemiaństwo starały się wypełnić tę dotkliwą lukę poprzez założenie społecznych instytucji naukowych, lecz władze hamowały wszelkie inicjatywy organizacyjne. Dopiero w końcu XIX wieku poczyniły pewne nieznaczne ustępstwa, między innymi zezwalając na założenie kilku towarzystw rolniczych, o które dawno ubiegało się miejscowe ziemiaństwo. Najpierw zezwolono na założenie takich towarzystw we wschodnich guberniach kraju, gdzie był większy procent rosyjskiego ziemiaństwa. W 1876 roku założono towarzystwa rolnicze w Witebsku i Mińsku, w 1879 roku w Mohylewie, w 1898 roku w Grodnie. Najskuteczniej z wymienionych towarzystw działało towarzystwo mińskie. Początkowo jego członkami mogły być wyłącznie osoby rosyjskiego pochodzenia, co znacznie ograniczało jego działalność. W celu zapewnienia rozwoju Towarzystwa zaczęto omijać tę zasadę i przyjmować miejscowych ziemian polskich. W roku 1883 na 113 członków mińskiego Towarzystwa było 43 Rosjan i 70 Polaków, w roku 1886 na 213 członków – 31 Rosjan i 182 Polaków. Stanowiska kierownicze również z czasem znalazły się w rękach Polaków. Pierwszym Polakiem, który w 1884 roku został wiceprezesem, był Wiktor Świda. Po czterech latach, w roku 1888 zastąpił go na tym stanowisku Edward Woyniłłowicz „człowiek wielkiej wiedzy, dobrej woli i niestrudzonej pracy", jak o nim mówili współcześni. Zgrupował on wokół siebie światłych ziemian. Woyniłłowicz sprawował funkcję wiceprezesa do 1907 roku (wiceprezesura była najwyższą funkcją jaką mógł objąć Polak, bowiem stanowisko prezesa rezerwowano dla Rosjanina, najczęściej dla gubernialnego marszałka szlachty lub nawet dla samego gubernatora), potem, w no-

wej sytuacji politycznej, objął on stanowisko prezesa i był nim do końca rządów rosyjskich w 1915 roku. Kierowane przez Woyniłłowicza Towarzystwo Rolnicze w Mińsku osiągnęło nie tylko znaczne sukcesy na niwie ekonomicznej i gospodarczej, ale też przyczyniło się do ożywienia polskiego życia kulturalnego, mimo że formalnie zachowywało charakter rosyjski (po rosyjsku prowadzono zebrania i protokoły, składano sprawozdania dla władz)[26].

W końcu XIX wieku towarzystwa rolnicze powstały również na terytorium dzisiejszej Litwy. W 1897 roku założono Towarzystwo Rolniczo-Hodowlane w Rosieniach i Towarzystwo Rolniczo-Ekonomiczne w Kiejdanach, w roku 1900 – Towarzystwo Rolnicze w Kownie[27]. Przez długi czas władze rosyjskie nie zgadzały się na założenie analogicznego towarzystwa w Wilnie. Pierwszą taką próbę podjęto w 1881 roku. Grono ziemian guberni wileńskiej pod przewodnictwem marszałka Adama hr. Broel-Platera (1836–1909) postanowiło założyć Wileńskie Towarzystwo Wiejskiego Gospodarstwa. Nie mogło ono jednak rozpocząć działalności bez zezwolenia władz, a takiego władze nie wydały, obawiając się „polskiej intrygi". Uzyskano natomiast zezwolenie w 1884 roku na założenie Towarzystwa Wyścigów Konnych, które miało ograniczoną działalność. Na czele Towarzystwa w latach 1884–1895 stał Jan hr. Tyszkiewicz, od roku 1895 – Władysław hr. Tyszkiewicz.

---

[26] *Отчет о выставке Минского общества сельского хозяйства и Минского отдела Императорского Российского общества садоводства, бывшей с 7 по 12 сентября 1883 г. Ь Минске*, Минск 1883; A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie: Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*, Kraków 2003, s. 266–271.

[27] *Устав Ковенского общества сельского хозяйства*, Ковна 1900; *Отчет о деятельности Россиенского общества сельского хозяйства и скотоводства за 1902 г.*, Расейняй 1903; A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie...*, s. 278–279; D. Szpoper, A. Bielecki, *Aleksander Meysztowicz. Portret polityczny konserwatysty*, Gdańsk 2001, s. 23.

Towarzystwo organizowało każdego roku wyścigi konne w majątku Pospieszce pod Wilnem oraz brało udział w wystawach rolniczo-przemysłowych. W latach: 1885, 1887–1891, 1893, 1895, 1899 odbyły się wystawy koni, bydła i trzody chlewnej na Placu Łukiskim, w roku 1897 – na Placu Katedralnym w Wilnie[28].

Pozwolenie na założenie Wileńskiego Towarzystwa Rolniczego uzyskano dopiero w 1899 roku. Zebranie inauguracyjne odbyło się 20 listopada (2 grudnia) tego roku w wielkiej sali hotelu „St. Georges" w Wilnie. Prezesem został wybrany Adam Broel-Plater, wiceprezesem – Hipolit Giecewicz, sekretarzem – Kazimierz Dmochowski, skarbnikiem – Michał Węsławski. Do Rady Towarzystwa weszli także: Aleksander Chomiński, Wawrzyniec Puttkamer, Edmund Bortkiewicz oraz Paweł Kończa, prezes Klubu Szlacheckiego. W 1900 roku Wileńskie Towarzystwo Rolnicze liczyło 348 członków[29].

Wileńskie Towarzystwo Rolnicze, oprócz kwestii związanych z rozwojem rolnictwa i realizacją produkcji rolnej, podjęło aktualną sprawę szkoły wyższej w Wilnie. Projekt takiej szkoły był przedstawiony przez wiceprezesa Giecewicza na ogólnym zebraniu Towarzystwa 2 września 1900 r. Według projektu miała to być wyższa szkoła rolnicza. Projekt przyjęto jednogłośnie, ale nie udało się go zrealizować. Władze rosyjskie obawiały się, podobnie

---

[28] *Отчет действий Виленского скакового общества*, Вильна 1886–1901; *Виленское скаковое общество. Программа скачек 1901*, Вильна 1990; *Виленское скаковое общество. Программа скачек 1902*, Вильна 1901.

[29] *Устав Виленского общества сельского хозяйства*, Вильна 1899; *Список членов Виленского общества сельского хозяйства*, Вильна 1900–1915; *Журнал общего собрания членов Виленского общества сельского хозяйства*, Вильна 1901–1914; Cz. Jankowski, *Towarzystwo Rolnicze w Wilnie* / Cz. J., „Kraj" 1900, t. 19, nr 36, s. 8; H. Korwin-Milewski, *Siedemdziesiąt lat wspomnień (1855–1925)*, Warszawa 1993, s. 117–118; A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie...*, s. 275–276.

jak i w latach poprzednich, że wyższa szkoła w Wilnie zostanie zdominowana przez młodzież polską i stanie się „rozsadnikiem" wolnych myśli. Ponadto w rozważaniach przedstawicieli władz na temat założenia wyższej uczelni w Kraju Północno-Zachodnim pojawiła się na początku XX wieku jeszcze jedna przeszkoda w utworzeniu takiej placówki, mianowicie – niebezpieczeństwo zdominowania jej przez młodzież żydowską. Wysuwano propozycje – w przypadku powstania wyższej uczelni – ograniczenia liczby studentów żydowskiej narodowości do 3% albo w ogóle ich nieprzyjmowania[30].

Nieznaczne ustępstwa poczynione na rzecz miejscowego ziemiaństwa nie zmieniły w zasadzie polityki rosyjskiej w Kraju Północno-Zachodnim. Generał-gubernator wileński Witalij Trocki (Виталий Николаевич Троцкий) sprawujący rządy w latach 1897–1901, opowiadał się jawnie za utrzymaniem restrykcji nałożonych na szlachtę polską po powstaniu styczniowym i uważał, że wszelkie odstępstwa od takiej polityki „nie służą rosyjskiej sprawie narodowej". Rozumiał on jednak, że same środki policyjne nie są wystarczające i nie pozwolą choćby w najdalszej przyszłości osiągnąć głównego celu – przewagi ludności rosyjskiej w tym kraju. Na pomoc administracji w dziele umocnienia w Kraju Północno-Zachodnim panowania rosyjskiego miała przyjść cała społeczność rosyjska zorganizowana w społeczne towarzystwa oświatowe i naukowe. Dzięki staraniom Trockiego powstało Muzeum Murawiowa (1898 r.)

[30] Cz. Jankowski, *Towarzystwo Rolnicze w Wilnie ...*, s. 9; A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie...*, s. 226– 227; *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius 1994, s. 184; D. Staliūnas, *Visuomenė be universiteto? (Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. vidurys – XX a. pradžia)*, Vilnius 2000, s. 168–169, 206–207.

i blisko z nim współpracujący Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej (1899 r.). Obie te instytucje zrzeszały najbardziej konserwatywnych przedstawicieli rosyjskiego społeczeństwa: wysokich urzędników, wojskowych, dygnitarzy cerkiewnych, wykładowców i absolwentów Litewskiego Seminarium Duchownego, gorących stronników trójjedynej zasady: „samowładztwo, prawosławie, narodowość". Generał-gubernator Trocki zabiegał też o wznowienie Północno-Zachodniego Oddziału Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego, ale oddział ten został reakywowany dopiero w 1910 roku[31]. Tymczasem w Wilnie założono kilka wileńskich oddziałów rosyjskich towarzystw, mających na celu ożywienie życia gospodarczego w kraju, jak: Wileński Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Technicznego (Виленское отделение Императорского русского технического общества 1897–1915), Wileński Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Sadownictwa (Виленский отдел Императорского российского общества плодоводства 1897–1915) oraz Wileński Oddział Cesarskiego Rosyjskiego Towarzystwa Przemysłu Rybnego i Rybołówstwa (Виленский отдел Императорского российского общества рыбоводства и рыболовства 1900–1915)[32]. Władze rosyjskie nie zgadzały się natomiast na założenie żadnych polskich towarzystw oświatowych lub na-

[31] Vilniaus universiteto biblioteka, RS, F 34–GD 699; VUB, RS, F 42–1; A. Виноградов, *Генерал-адъютант Виталий Николаевич Троцкий*, Вильна 1901, 58 s. (odbitka z „Виленский календарь").

[32] *Отчет Виленского отдела Императорского российского общества плодоводства*, Вильна 1899– 1915, *Отчет о деятельности Виленского отдела Императорского российского общества рыбоводства и рыболовства*, Вильна 1903–1908, A. Виноградов, *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям*, 2 – ое изд., Вильна 1908, s. 227–230.

ukowych. Polska inteligencja wileńska, nie mając możliwości działania legalnego na niwie kultury ojczystej i przeciwstawiania się tendencjom rusyfikacyjnym, podjęła działalność nielegalną. Zakładano tajne biblioteczki, koła samokształcenia, kursy kształcenia nauczycielek dla tajnych szkół ludowych itp. Wraz z rozpowszechnieniem tajnego nauczania powstała potrzeba jego koordynacji. W tym celu w 1890 roku w Wilnie zostało założone tajne stowarzyszenie „Oświata". Pierwszym prezesem „Oświaty" został adwokat Michał Węsławski[33]. W 1893 roku funkcję prezesa przejął jego brat – lekarz i społecznik Witold Węsławski[34]. W zarządzie „Oświaty" znaleźli się, oprócz

[33] *Nowy prezydent [miasta Wilna Michał Węsławski]*, „Kurier Litewski" 1905, nr 17, 21 września (4 października), s. 2.; *U p. posła Węsławskiego*, „Kurier Litewski" 1907, nr 29, 7 (20) lutego; Michał Węsławski (1849–1917) urodził się w majątku rodzinnym w Giegranach, pow. telszewski na Żmudzi. Po ukończeniu gimnazjum w Szawlach w 1870 roku wstąpił na studia prawnicze do Uniwersytetu Petersburskiego, które ukończył w 1874 roku ze stopniem kandydata nauk prawnych. Następnie przez dwa lata odbywał aplikację sądową przy Cywilnym Kasacyjnym Departamencie Rządzącego Senatu, w 1876 roku został przeniesiony do Kiszyniowa, gdzie pracował jako sędzia śledczy. W 1878 roku przeniósł się do Wilna i poświęcił się adwokaturze, zyskując szeroki rozgłos. Brał czynny udział w życiu publicznym. W 1895 roku został prezesem Komisji adwokatów przysięgłych, wchodził do Rady Wileńskiego Towarzystwa Rolniczego, powstałego w końcu 1899 roku (pełnił obowiązki skarbnika). Poza tym razem z bratem Witoldem brał czynny udział w organizowaniu i pracy wielu nielegalnych polskich organizacji, na przykład Towarzystwa „Oświata" (założonego w 1890 roku), Towarzystwa Szubrawców (Neo-Szubrawców) powstałego na przełomie XIX i XX wieku z inicjatywy Tadeusza Wróblewskiego, Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa (założonego w 1899 roku). W 1905 roku został prezydentem miasta Wilna, zaś w 1906 roku – posłem do II Dumy rosyjskiej od miasta Wilna. Pochowany na Rossie w Wilnie.

[34] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, red. Henryk Dubowik, Leszek Jan Malinowski, Bydgoszcz 2002, s. 422; J. Surwiło, *Cmentarz Rossa w Wilnie...*, s. 16–17; Węsławski Witold (1855–1930), lekarz, działacz społeczny, w 1881 roku ukończył studia medyczne na Uniwersytecie Warszawskim. W czasie studiów należał do Koła Młodzieży Narodowej. W 1887 roku osiadł w Wilnie. Zajmował się praktyką lekarską. Działał w tajnej oświacie. Był członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk, prezesem Polskiego Towarzystwa „Oświata" i Macierzy Szkolnej Ziemi Wileńskiej. Pochowany na cmentarzu Rossa w Wilnie.

braci Węsławskich, lekarze Ludwik Czarkowski i Władysław Zahorski, artyści malarze Franciszek Jurjewicz i Stanisław Jarocki, księgarz Wacław Makowski, publicysta Adam Karpowicz, powieściopisarka Emma z Jeleńskich Dmochowska. „Oświata" dysponowała rocznym budżetem ok. 10–12 tys. rubli, pochodzącym z dobrowolnych, regularnych składek[35].

Pomyślano również o założeniu organizacji nielegalnych działających na niwie polskiej nauki i kultury. Do pierwszych takich prób należał powołany w 1897 roku zakonspirowany komitet budowy pomnika Adama Mickiewicza, którego staraniem zebrano środki i bez wiedzy władz rosyjskich, w 1899 roku w kościele Św. Jana wystawiono przyścienny pomnik poety. Wystawienie pomnika Mickiewiczowi, uważanemu za polskiego wieszcza narodowego w Wilnie, miało duże znaczenie zarówno kulturowe, jak i polityczne. Było wyrazem obywatelskiej postawy i dążeń narodowowyzwoleńczych polskiego społeczeństwa[36].

Następnym krokiem było założenie w 1899 roku nielegalnego Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa, zwanego też Kółkiem Archeologicznym. Jego założycielami i członkami byli przedstawiciele tak zwanych wolnych zawodów: lekarze, aptekarze, literaci, księgarze, inżynierowie, malarze, bowiem katolicy – Polacy w Kraju Północno-Zachodnim mogli pracować tylko

[35] *Ustawa Polskiego Towarzystwa „Oświata"*, Wilno 1907; B. Krajewska-Tartakowska, *Polskie Towarzystwo „Oświata" w Wilnie*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 2, Warszawa 1994, s. 415–416; A. Romanowski, *Polska oświata i nauka w Wilnie doby pozytywizmu*, [w:] *Wilno i świat: dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1. Białystok 2002, s. 155–165; tenże, *Pozytywizm na Litwie: Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*, Kraków 2003, s. 283–306.

[36] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 69, s. 1; K. Stefanowski, *Jak powstał pomnik Adama Mickiewicza w kościele św. Jana w Wilnie*, „Rzeczpospolita" 1921, nr 200.

w tych zawodach. Głównym celem Towarzystwa było utrwalenie pamięci o osobach zasłużonych dla kultury kraju, ochrona zabytków, badanie i szerzenie wiedzy o dziejach ojczystych, a także nawiązanie kontaktów z polskimi uczonymi we wszystkich trzech zaborach. Towarzystwo jednak pozostało nielegalnym i tajnym i jako takie miało ograniczone możliwości działania[37]. Członkowie Towarzystwa wykorzystywali również każdą inną możliwość pracy w wyznaczonym zakresie, na przykład wchodzili w skład komisji i komitetów organizacyjnych powoływanych dla ratowania zabytkowych kościołów wileńskich (św. Anny, św. Michała)[38].

Na odżywające w Wilnie na przełomie XIX i XX wieku polskie życie kulturalne i literackie miało pewien wpływ Towarzystwo Neo-Szubrawców, założone z inicjatywy adwokata i znanego działacza społecznego Tadeusza Stanisława Wróblewskiego w 1900 roku (pomysł założenia takiego towarzystwa powstał w 1898 roku). Nawiązywało ono do tradycji Towarzystwa Szubrawców z lat 1817–1822. W gronie Neo-Szubrawców, których liczba nie przekraczała 33, znaleźli się wybitni przedstawiciele miejscowej inteligencji, znani z działalności na niwie społecznej: prawnicy – Michał Węsławski, Restytut Sumorok, Adolf Zmaczyński, lekarze – Michał Minkiewicz, Władysław Zahorski, Witold Węsławski, Marian Kiewlicz, Ka-

[37] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 26, s. 39; L. Uzięblo, *Kółko miłośników starożytnictwa i ludoznawstwa*, „Kurier Wileński" 1907, nr 68, 24 marca (6 kwietnia); tenże, *O niezapomnianym archeologu wileńskim. Kilka dat i wspomnień*, „Słowo" 1934, nr 351, 23 grudnia.

[38] *Sprawozdanie z czynności komitetu odnowienia kościoła św. Anny (1902–1910)*, „Goniec Codzienny" 1910, nr 127, 12 (25) sierpnia 1910 r., s. 2; L. Uzięblo, *W sprawie restauracji kościoła św. Anny*, „Kurier Litewski" 1905, R. 1, nr 17, 21 września; W. Zahorski, *Kościół św. Michała i klasztory panien Bernardynek w Wilnie*, Petersburg 1911, s. 14–37; N. Rouba, *W murach b. kościoła św. Michała* / Ener, „Kurier Litewski" 1906, nr 247 (348), 31 października (13 listopada), s. 1–2; K. Römer, *W sprawie restauracji kościoła św. Michała*, „Kurier Litewski" 1906, nr 253 (354), 8 (21) listopada, s. 2.; L. Uzięblo, *Kościół św. Michała*, „Kurier Litewski" 1906, nr 254 (355), 9 (22) listopada, s. 1–2; tenże, *Kościół św. Michała w Wilnie (po przerwie 25-letniej)*, „Świat" 1912, R. 7, nr 49, s. 11–12.

zimierz Dmochowski, redaktorzy – Ludwik Abramowicz, Józef Hłasko, historyk, etnograf i bibliofil Michał Brensztejn, artysta malarz Ferdynand Ruszczyc i inni. W czasie przyjmowania do tego grona przestrzegano specyficznego rytuału wzorowanego na rytuale masońskim. Neo-Szubrawcy spotykali się każdą sobotę wieczorem w mieszkaniu Wróblewskiego (nazwanym przez samego gospodarza „Gospodą pod Rakarzem", ponieważ przez okna mieszkania widać był pomnik Murawiowa wzniesiony w 1898 roku) i dyskutowali do północy o aktualnych sprawach politycznych oraz społecznych. Żadnych uchwał ani decyzji nie podejmowali. Raczej wyjątkowo pojawiały się na zebraniach prelekcje, na przykład na tematy popularno-naukowe. Do pierwszej wojny światowej Towarzystwo zorganizowało dwie akcje: w roku 1900 – składkę na berło, które w imieniu społeczeństwa Wilna ofiarowano Uniwersytetowi Jagiellońskiemu w jego 500-lecie, a w roku 1908 – konkurs na ex libris biblioteki Wróblewskich. Ponadto 1 listopada 1908 r. wydało jednokartkowy druczek „Nowych Wiadomości Brukowych", zaś Józef Bieliński zachęcony przez kolegów napisał i wydał w 1910 roku rozprawę *Szubrawcy w Wilnie. Zarys historyczny (1817–1822)*. Grono Neo-Szubrawców istniało do końca I wojny światowej. Ostatecznie zaprzestano spotkań w 1919 roku. Neo-Szubrawcy stanowili, zdaniem Andrzeja Romanowskiego, ważną grupę opiniotwórczą i wywierali znaczny wpływ na wileńskie elity intelektualne[39].

Surowy reżim w Kraju Północno-Zachodnim bez większych zmian utrzymał się przez lat czterdzieści. Poważne zmiany w rosyjskiej polityce wewnętrznej nastąpiły dopiero na początku XX wieku. Wojna rosyjsko-japońska 1904–1905 roku o panowanie na Dale-

[39] A. Romanowski, *Towarzystwo Neo-Szubrawców*, [w:] *Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Petras Vileišis*, Vilnius 2001, s. 166–175.

kim Wschodzie i związane z nią pogorszenie sytuacji ekonomicznej doprowadziły do rewolucyjnego wybuchu w Petersburgu, który w krótkim czasie rozprzestrzenił się w całym państwie, ogarniając także Kraj Północno-Zachodni[40]. Wystraszony nasileniem ruchu rewolucyjnego carat musiał pójść na ustępstwa. Pod naporem masowych żądań car Mikołaj II ogłosił 6 sierpnia 1905 r. dekret o zwołaniu ustawodawczo-doradczej Dumy Państwowej, a 17 października 1905 r. wydał manifest zapowiadający rządy konstytucyjne. Pierwszy punkt manifestu głosił: „Darować mieszkańcom niewzruszone podstawy swobód obywatelskich na zasadach rzeczywistej nietykalności osobistej, swobody sumienia, słowa, zebrań i zrzeszeń"[41].

Wydarzenia 1905 roku dały impuls niebywałemu dotychczas rozwojowi kultur narodowych. Zaczęto wydawać polskie i litewskie gazety (zakaz używania alfabetu łacińskiego w wydawnictwach litewskich cofnięto postanowieniem Rady Ministrów z dnia 24 kwietnia 1904 r.). Zakładano księgarnie, czytelnie i wypożyczalnie książek. Powstawały stowarzyszenia zawodowe, chóry, zespoły amatorskie, organizowano wystawy i koncerty[42]. Uzyskano wiele ustępstw w szkolnictwie. Władze zgodziły się na nauczanie języków narodo-

[40] W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, Londyn 1963, t. 1, s. 501–584; L. Bazylow, *Historia powszechna 1789–1918*, Warszawa 1981, s. 797–814; A. Tyla, *1905 m. revoliucija Lietuvos kaime*, Vilnius 1968.

[41] *Высочайший Манифест. Божией милостью Мы Николай Второй Император и Самодержец Всероссийский, Царь польский, великий князь финляндский и прочая, и прочая, и прочая*, «Виленский календарь на 1906 год», Вильна 1905, s. 13–14.

[42] A. Romanowski, *Młoda Polska wileńska*, Kraków 1999; tenże, *Feniks z popiołów. Odrodzenie kultury polskiej w b. Wielkim Księstwie Litewskim w 1905 r.*, [w:] *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, t. 2, Białystok 1992, s. 151–77; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 1, Vilnius 1992, s. 250–252, 459–524; *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940*, Vilnius 1998, s. 11–50, 72–82; *Lietuvos muzikos istorija. Kn. 1. Tautinio atgimimo metai, 1883–1918*. Sudarytoja Dana Palionytė-Banevičienė, Vilnius 2002.

wych w szkołach początkowych, a także średnich, jeśli taka była wola większości uczniów, ale miały to być lekcje nadobowiązkowe (2 godziny tygodniowo) i prowadzone na koszt rodziców. W grudniu 1906 r. zostało zalegalizowane Polskie Towarzystwo „Oświata" działające tajnie od 1890 roku[43]. Oprócz polskiej „Oświaty" powstało kilka oświatowych towarzystw litewskich: „Saulė" („Słońce"), „Žiburys" („Kaganek"), „Šviesa" („Światło") działających na terenie guberni kowieńskiej i litewskich powiatach guberni suwalskiej. W roku 1913 założono klerykalne towarzystwo „Rytas" („Poranek") w celu zorganizowania litewskich szkół w kraju wileńskim[44].

Zmieniał się nawet wygląd Wilna. Pojawiły się po długich latach zakazu pierwsze szyldy polskie, pierwsze ogłoszenia w języku polskim. Polszczyzna rozbrzmiewała coraz częściej w miejscach publicznych, instytucje zaczęły jawnie obradować po polsku zachowując tylko wymóg protokołowania w języku rosyjskim. W czerwcu 1905 r. odbyły się pierwsze procesje Bożego Ciała w Kalwarii niedaleko Wilna i w Grodnie, a w roku następnym również w Wilnie. Procesje te były swoistą demonstracją zarówno postawy religijnej, jak i narodowej[45].

[43] *Ustawa Polskiego Towarzystwa „Oświata"*, Wilno 1907; B. Krajewska-Tartakowska, *Polskie Towarzystwo „Oświata" w Wilnie*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 2, Warszawa 1994, s. 415–416; A. Romanowski, *Polska oświata i nauka w Wilnie doby pozytywizmu*, [w:] *Wilno i świat: dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1. Białystok 2002, s. 155–165; tenże, *Pozytywizm na Litwie...*, s. 283–306.

[44] V. Pukienė, *Lietuvių švietimo draugijos XX amžiaus pradžioje (1906–1915)*, Vilnius 1994; J. Kuzmaitė, *Vilniaus "Ryto" lietuvių švietimo draugija*, [w:] *Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos*, Vilnius 1975, s. 119–151; R. Miknys, *Lietuvių demokratų partija 1902–1915*, Vilnius 1995, s. 118–128.

[45] L. Życka, *Procesja Bożego Ciała*, „Gazeta Codzienna" 1912, nr 135, 29 maja (11 czerwca); M. Broel-Plater, *W dzień Bożego Ciała (Myśli na czasie)*, „Gazeta Codzienna" 1912, nr 137, 31 maja (13 czerwca); A. Romanowski, *Feniks z popiołów. Odrodzenie kultury polskiej b. Wielkim Księstwie Litewskim w 1905 r.*, [w:] *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, t. 2, Białystok 1992, s. 153–177.

Wydarzenia 1905 roku ujawiły różnice dążeń politycznych i narastające konflikty między różnymi narodowościami zamieszkującymi Kraj Północno-Zachodni. Szczególnie silnie przejawił się konflikt polsko-litewski. Nowy impuls sporom polsko-litewskim, zapoczątkowanym ukazaniem się pierwszej gazety litewskiej „Auszra" w 1883 roku, dał Zjazd Wileński (w litewskiej tradycji zwany Wielkim Sejmem Wileńskim), czyli zgromadzenie litewskich działaczy narodowych z całego kraju. Zjazd odbył się w dniach 21–22 listopada (4–5 grudnia) 1905 r. W rezolucjach przyjętych na zjeździe żądano autonomii dla Litwy i wprowadzenia języka litewskiego do szkół, urzędów i kościołów oraz zgłoszono postulaty terytorialne. Jako litewskie określano gubernie: wileńską, kowieńską, suwalską, grodzieńską oraz część kurlandzkiej, a więc terytoria, na których etniczni Litwini stanowili jedynie około 30%. Koncepcja ta stała się w przyszłości punktem wyjścia do aspiracji terytorialnych odradzającego się państwa litewskiego. Polacy, którzy również budowali wówczas zręby życia społeczno-politycznego, ocenili stanowisko Zjazdu Wileńskiego jako zagrożenie ich pozycji i posiadania[46].

Konflikt polsko-litewski, jak udowodnili współcześni badacze, był jednym z elementów przeobrażeń zachodzących w tej części

[46] E. Motieka, *Didysis Vilniaus seimas*, Vilnius 2005, s. 181–184, 331–339; W. Wielhorski, *Polska i Litwa: Stosunki wzajemne w biegu dziejów*, Londyn 1947, s. 240–282; H. Wisner, *Wojna nie wojna: Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*, Warszawa 1978, s. 55–56; J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań 1983, s. 37–61; K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999, s. 43–44; tenże, *Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006, s. 53.

Europy[47]. Wynikał ze sporu dwóch społeczeństw, przekształcając się po pierwszej wojnie światowej w konflikt dwóch odrodzonych państw. Mając wiele cech wspólnych z tym, co działo się w innych częściach Europy Środkowo-Wschodniej, wyróżniał się jednocześnie specyfiką wynikającą z wyjątkowego splotu pogmatwania spraw, co było spuścizną zaborów. Konflikt ten miał też wyjątkowo ostry przebieg, wzbierając coraz to nowymi falami zatargów i napięć[48].

Narastający konflikt polsko-litewski na początku XX wieku skupił uwagę obu społeczeństw. W kwestii narodowościowej wypowiedziały się wszystkie stronnictwa polityczne. Konserwatywne ziemiaństwo na początku wieku opowiadało się za zgodnym współżyciem z narodowością litewską i białoruską, zachowując dystans do Polaków z Królestwa, lecz po rewolucji w Rosji poczuło się zagrożone i szuka-

[47] A. Pukszto, *Między stołecznością a partykularyzmem: Wielonarodowościowe społeczeństwo Wilna w latach 1915–1920, Toruń 2006*, s. 6, ukazuje za Markiem Waldenbergiem następujące przyczyny szczególnej roli czynnika narodowego na początku XX wieku, wspólne dla całej Europy Środkowo-Wschodniej: 1) procesy narodowo-twórcze, najczęściej opóźnione w porównaniu z mającymi miejsce w zachodniej części Europy, dokonywały się w opozycji do społeczności, której proces narodowotwórczy był już znacznie bardziej zaawansowany, a także w opozycji do państwa, w którym się urzeczywistniały; 2) cechą charakterystyczną Europy Środkowo-Wschodniej była nie tylko niehomogeniczność narodowa państw, lecz również istnienie licznych obszarów zamieszkałych przez dwie, a nawet więcej, liczebnie duże, odmienne społeczności narodowe; 3) podziały narodowe pokrywały się często ze społecznymi, klasowymi; 4) w państwach narodowo mało homogenicznych negatywny wpływ na stosunki między społecznościami narodowymi miały często zacofanie ekonomiczne i słaba industrializacja; 5) ksenofobia i negatywne stereotypy stwarzały bardzo podatny grunt dla szerzenia się ideologii i ruchów nacjonalistycznych; 6) występowaniu destrukcyjnych następstw ruchu narodowego sprzyjał brak długotrwałych i głęboko w świadomości społecznej zakorzenionych tradycji liberalnych i demokratycznych, w tym tradycji tolerancji.

[48] W. Wielhorski, *Polska i Litwa: Stosunki wzajemnne w biegu dziejów*, Londyn 1947, s. 199–282; P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna: stosunki polsko litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985, s. 53–61; tenże, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996, s. 224; R. Jurkowski, *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904*, Warszawa 2001; V. Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918*, Vilnius 2006, s. 378–456.

ło sposobów zabezpieczenia się przed siłami ze Wschodu. Jedni z ziemian widzieli takie zabezpieczenie w ściślejszym związku z etniczną Polską, inni w pogłębianiu współpracy z narodem litewskim i białoruskim. Stronnicy Narodowej Demokracji ponad wszystko stawiali zbiorowy interes narodu polskiego, podporządkowując mu zmienne – w zależności od sytuacji – rozwiązania polityczne. Gdy w czasie pierwszej wojny światowej dojrzewała idea utworzenia odrębnych państw litewskiego i białoruskiego, w których Polacy stanowiliby mniejszość narodową, endecy wypowiedzieli się za włączeniem obszarów z przeważającą ludnością polską, przede wszystkim Wileńszczyzny, do państwa polskiego. Ludność niepolska zamieszkująca te tereny miała ulec asymilacji. Odrzucali oni ideę ewentualnej federacji polsko-litewskiej, do której skłaniała się demokratyczna inteligencja polska i część ziemiaństwa. Ze wspomnianych środowisk – wielkiego ziemiaństwa i demokratycznej inteligencji wyłonił się w latach 1905–1906 kierunek polityczny zwany krajowym. Krajowcy uznawali prymat interesów całej ludności nad interesami każdej z grup narodowościowych. Jednocześnie jako reprezentanci społeczności polskiej na Litwie nie godzili się na traktowanie jej jako mniejszości, lecz widzieli w niej jeden z trzech elementów historyczno-państwowych i kulturotwórczych kraju. Hasło całości i niepodległości Litwy historycznej (z powodu cenzury przed I wojną światową hasło niepodległości formułowali, przynajmniej publicznie, w sposób zakamuflowany, zastępując je np. hasłem „usamodzielnienia" Litwy historycznej) łączyli z postulatem równouprawnienia wszystkich zamieszkujących kraj narodowości. Podobne do krajowców stanowisko w kwestii przyszłości kraju, oczywiście z innym kontekstem ekonomicznym i społecznym, zajmowali polscy socjaliści (Polska Partia Socjalistyczna, Litewska Socjaldemokratyczna Partia). Oddzielny nurt stanowili

socjaliści – internacjonaliści (Socjaldemokracja Królestwa Polskiego i Litwy). Widzieli oni rozwiązanie wszystkich spraw narodowościowych byłego imperium rosyjskiego, w tym ziem północno-zachodnich, w rewolucji socjalistycznej, ale wśród Polaków na Litwie nie mieli licznych zwolenników[49].

Na temat stosunków polsko-litewskich wypowiedzieli się również członkowie nielegalnego Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa oraz przyszli członkowie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie: Władysław Zahorski, Ludwik Czarkowski, Hipolit Korwin-Milewski, Jan Obst, Konstancja Skirmunt[50]. Ze strony litewskiej oponowali im: Jonas Basanavičius, Donatas Malinauskas, Mečys Davajna-Silvestraitis (Mieczysław

[49] J. Jurkiewicz, *Demokraci wileńscy w latach 1905–1914*, „Acta Baltico-Slavica" 1983, t. 19; tenże, *Rozwój polskiej mysli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań 1983; J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988; s. 260–279; R. Miknys, *Lietuvių demokratų partija 1902–1915*, Vilnius 1995 (*Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 10); J. Sawicki, *Od dwuszczeblowości do dwoistości litewsko-polskiej. Świadomość narodowa Michała Römera*, [w:] *Wilno i Kresy północno-wschodnie*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996; tenże, *Mykolas Römeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės problemos*, Vilnius 1999 (*Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 15); Z. Solak, *Między Polską a Litwą. Życie i działalność Michała Romera 1880–1920*, Kraków 2004; D. Szpoper, *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa: myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk 1999; D. Szpoper, A. Bielecki, *Aleksander Meysztowicz: portret polityczny konserwatysty*, Gdańsk 2001; tenże, *Między caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guberniach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855–1862*, Gdańsk 2003; tenże, *Własność w poglądach i działalności polskiego środowiska zachowawczego na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1855–1914*, „Czasopismo Prawno-Historyczne" 2004, t. 56, z. 2, s. 259–269.

[50] W. Zahorski, *W sprawie litewskiej*, „Kurier Litewski" 1905, nr 29, 5 (18) października; L. Czarkowski, *Ostrzeżenie w kwestii litewskiej słów kilka* / S. Sękta, Wilno 1906; *Polska i Litwa w dziejowym stosunku*, Warszawa 1914; H. Korwin-Milewski, *Uwagi o konflikcie języków polskiego i litewskiego w diecezji wileńskiej*, Wilno 1913; J. Obst, *W imię prawdy. Odpowiedź ks. Prapolanisowi na „Polskie Apostolstwo w Litwie"*. Wyd. 2, Wilno 1914; D. Szpoper, *Krajowość i konserwatyzm wokół myśli i dzieła dr Konstancji Skirmunt (1851–1934)*, [w:] *Wilno i świat: Dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1, Białystok 2002, s. 185–202.

Dowojno-Sylwestrowicz), księża Adomas Jakštas-Dambrauskas, Kazimieras Prapuolenis i wielu innych[51].

Zarówno autorom polskim, jak i litewskim, jak można sądzić z ich wypowiedzi, daleko było do zrozumienia całej głębi konfliktu, jego istotnych przyczyn i skutków. W wypowiedziach działaczy litewskich przeważało wyliczanie krzywd, jakoby doznanych przez lud litewski ze strony Polaków, w wypowiedziach działaczy polskich – odrzucenie tych zarzutów, najczęściej rzeczywiście nieuzasadnionych. Stronę polską irytował nie tylko separatyzm polityczny Litwinów, ale w równej mierze separatyzm kulturowy. Litewski ruch odrodzeniowy od początku za największe zagrożenie dla tworzącego się narodu uznawał dominację polskości w sferze kulturalnej oraz stopniową językową polonizację wsi. W opinii działaczy litewskich niebezpieczeństwo było w tym przypadku znacznie poważniejsze niż groźba postępów rusyfikacji forsowanej przez rząd. Przed ekspansją prawosławnej rosyjskości broniło ludu litewskiego wyznanie katolickie, podczas gdy w kontaktach z polskością ta bariera nie występowała. Dodatkowo lud ze szlachecką polskością powiązany był tysiącami nitek tradycji oraz codziennych kontaktów. Zjawisko polonizacji gwałtownie nasiliło się w końcu XIX wieku. Językowa asymilacja, ułatwiona w warunkach wspólnoty wyznaniowej, postępowała w dużej mierze spontanicznie, zwłaszcza

[51] M. Dowojna-Sylwestrowicz, *Stosunki polsko-litewskie. Na temat poruszony przez Bolesława Prusa*, „Kurier Litewski" 1907, nr 24, 31 stycznia (8 lutego); A. Jakštas-Dambrauskas, *Głos Litwinów do młodej generacji magnatów, obywateli i szlachty na Litwie*, [w:] *W kręgu sporów polsko-litewskich na przełomie XIX i XX wieku. Wybór materiałów*, t. 1, Kraków 2004, s. 45–58; *Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose. Lietuvių raštas, paduotas Jo Šventenybei Pijui X Popiežiui ir visiems S.R. Katalikų Bažnyčios Kardinolams*, paruošė Jonas Basanavičius, Donatas Malinauskas, kun. Juozas Ambraziejus, Mečys Davajna-Silvestraitis, Kaunas 1906; K. Prapuolenis, *Pro domo sua. List otwarty do „Tygodnika Suwalskiego"*, Sejny 1906; tenże, *Polskie Apostolstwo w Litwie (Szkic historyczny 1387–1912)*, Wilno 1913.

na skutek umacniania oporu przeciw zaborcy, a także dzięki nadal ogromnej atrakcyjności polskiej kultury, szerzej dostępnej w wyniku przemian społeczno-ekonomicznych, które nastąpiły w drugiej połowie XIX – na początku XX wieku. Nie bez znaczenia były także konsekwencje rozwoju nowoczesnej polskiej świadomości narodowej na Litwie, zwłaszcza na Wileńszczyźnie. Narodowy interes litewski w pojęciu inteligencji litewskiej wymagał zdecydowanego odcięcia się od dotychczasowej tradycji i ostrego przeciwstawienia się polskości. Z kolei przeważnie negatywne polskie relacje jeszcze bardziej wzmacniały przekonanie działaczy litewskich o słuszności wybranego kierunku. Krytyczne głosy wypowiadane przez Polaków wpływały również na utrwalenie fobii, uprzedzeń i stereotypów, sprzyjały kreowaniu mitu odwiecznego polskiego wroga[52].

Procesy zachodzące w życiu społecznym i politycznym wpływały na rozwój życia naukowego. Po długich latach zakazu powstała możliwość legalnej działalności inteligencji polskiej i litewskiej i tę możliwość wykorzystano. Przejawiła się ona w utworzeniu nowych legalnych towarzystw naukowych. W roku 1907 powstały: Towarzystwo Przyjaciół Nauk i Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki (w 1914 roku połączone z Towarzystwem Przyjaciół Nauk) oraz Litewskie Towarzystwo Naukowe, mające „badać naród litewski i zamieszkały przez niego kraj"[53].

Aktywizowało się też środowisko rosyjskie. W roku 1909 powstało Wileńskie Towarzystwo Miłośników Przyrodoznawstwa, a w 1910 roku staraniem władz oświatowych odrodzono

[52] K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy...*, s. 53–54.

[53] *Lietuvių mokslo draugijos įstatai*, Vilnius 1907; J. Jurginis, *Lietuvių mokslo draugija*, [w:] *Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos*, Vilnius 1975, s. 37–118; B. Makowski, *Litwini w Polsce 1920–1939*, Warszawa 1986, s. 106–112.

Północno-Zachodni Oddział Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego. Towarzystwa rosyjskie miały przed sobą, jak się okazało, niedługi okres rozwoju. Działalność ich ustała wraz z ewakuacją rosyjskich instytucji w lipcu 1915 r.[54].

Okres reform okazał się bardzo krótki. Po zdławieniu rewolucji władze zaczęły cofać ustępstwa w zakresie oświaty i kultury, powracając do sprawdzonego przez lata systemu. Już w roku 1907 administracja guberni wileńskiej ponownie zaczęła ograniczać używanie języka polskiego w miejscach publicznych. Od 1910 roku rozpoczęto likwidowanie polskich szkół oraz zwalnianie polskich i litewskich nauczycieli zatrudnionych w szkołach elementarnych. Czasy jednak były już inne i władze nie mogły cofnąć wszystkich ustępstw. Wydawano pisma w językach narodowych, działały oświatowe i naukowe towarzystwa, biblioteki, szerzyła się oświata. Oprócz już istniejących towarzystw powstawały nowe. W roku 1909 powstało Towarzystwo Szerzenia Oświaty wśród Polaków w Kownie, a w roku 1912 założono Towarzystwo Biblioteki im. Eustachego i Emilii Wróblewskich w Wilnie[55]. Wiedzę techniczną szerzyło Stowarzyszenie Techników w Wilnie założone przez inżynierów i techników polskiej narodowości, zatwierdzone przez władze rosyjskie 26 kwietnia 1905 r. Zadaniem Stowarzyszenia było „zespolenie techników polskich dla wspólnej pracy w celu rozwijania i szerzenia wiedzy technicznej, szerzenie oświaty zawodowej, zbliżenie techników polskich i utrzymywanie między nimi oświaty zawodowej i towarzyskiej łączności". Założycielami Stowarzyszenia

---

[54] H. Ilgiewicz, *Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe...*, s. 46.

[55] M. Brensztejn, *Informator o towarzystwach...*, s. 60–63; M. Jackiewicz, *Polskie życie kulturalne w Republice Litewskiej 1919–1940*, Olsztyn, s. 233–235; H. Ilgiewicz, *Kauno lenkų švietimo draugija (1909–1932)*, „Kauno istorijos metraštis", t. 7, Kaunas 2006, s. 103–109.

byli m.in.: Władysław Malinowski, Klemens Bejnarowicz, Ryszard Kaszuba, Michał Hattowski, Alfred Bąkowski, Wiktor Niewodniczański, Gabriel Sokołowski, Franciszek Walicki, Antoni Filipowicz-Dubowik, Wacław Michniewicz. W pierwszym okresie istnienia działalność Stowarzyszenia skupiała się na organizowaniu odczytów. Po utworzeniu w 1919 roku Komisji Szkolnej zaczęły dominować zagadnienia kształcenia; prowadzono kursy wieczorowe dla rzemieślników i robotników pracujących w przemysłach: metalowym, elektrotechnicznym i budowlanym. W 1925 roku zmieniono nazwę na Stowarzyszenie Techników Polskich w Wilnie i pod tą nazwą działano do wybuchu drugiej wojny światowej[56].

Krótki okres reform na początku XX wieku był bardzo ważny dla politycznego i kulturowego rozwoju narodów zachodnich guberni imperium rosyjskiego. Rozwój ten sprawił, że w sprzyjających warunkach, gdy w czasie pierwszej wojny światowej osłabła moc państw zaborczych, narody polski i litewski gotowe były do odrodzenia własnej państwowości. Swój wkład wnieśli do tego również „miłośnicy starożytności" i „przyjaciele nauk".

2. W latach pierwszej wojny światowej (1914–1918)

Od wybuchu pierwszej wojny światowej terytorium współczesnej Litwy znalazło się w zasięgu intensywnych działań wojennych między armią rosyjską a niemiecką. Najpierw przewaga była po stronie Rosji i wojska rosyjskie wtargnęły na obszar Prus

[56] LCVA, F 53, op. 23, teczka 1818; J. Piłatowicz, *Stowarzyszenie Techników Polskich w Wilnie*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych...*, t. 2, cz. 2, s. 232–234.

Wschodnich, lecz w roku 1915 sytuacja na rosyjsko-niemieckim froncie zmieniła się na korzyść Niemców. Latem 1915 roku wojska niemieckie zajęły cały obszar Litwy, 18 sierpnia zdobyły Kowno, 19 września wkroczyły do Wilna[57].

Zdobyte przez Niemców ziemie na północnym wschodzie oddano pod zarządzanie niemieckiego dowództwa na froncie wschodnim (Oberbefehlshabersost, w skrócie Ober-Ost). Obszar ten obejmował początkowo 6 jednostek administracyjnych: Kurlandię, Litwę kowieńską, Suwalszczyznę, Wileńszczyznę, okręg grodzieński i białostocki. Wkrótce jednak złączono Suwałki i Wilno w jeden okręg wileński, a 15 marca 1917 r. połączono okręg wileński i kowieński w jeden, pod nazwą Militärverwaltung Litauen (Zarząd Wojskowy Litwy) z siedzibą w Wilnie. Obszar Zarządu Wojskowego Litwy objął 63,2 tys. km kwadratowych i dzielił się na 32 powiaty ziemskie i 2 miejskie: Wilno i Kowno. Bezpośredni zarząd nad krajem sprawowała administracja wojskowa, a władzę w okręgach, powiatach i gminach – niemieccy komendanci. Porządku pilnowała żandarmeria i policja. Niemcy poddali mieszkańców okupowanego kraju bezwzględnemu uciskowi. Na ludność nałożono obowiązkowe dostawy zboża i żywności, którą przeznaczano na zaopatrzenie armii niemieckiej stacjonującej na pobliskim froncie wschodnim. Poza tym dużo produktów żywnościowych wywożono do Rzeszy. Na miejscu pozostawiano bardzo małe przydziały, co doprowadziło do głodu i chorób wynikających z niedostatecznego odżywiania. Rekwirowano także konie i bydło, a mieszkańców zmuszano do pracy przy budowie i naprawie dróg, mostów, wyrębie lasu lub wywożono do Niemiec. Wszystko

[57] J. Ochmański, *Historia Litwy*. Wyd. 3, Wrocław i in., 1990, s. 263.

to prowadziło do rujnowania rolnictwa i innych gałęzi gospodarki podbitego kraju, a mieszkańców do skrajnej nędzy[58].

Wraz z bezwzględną eksploatacją gospodarczą postępował ucisk polityczny. Zakazana została działalność wszelkich organizacji politycznych, zakazano również organizowanie zebrań i zgromadzeń publicznych. Zawieszono wydawanie prasy z wyjątkiem dziennika litewskiego „Dabartis" („Teraźniejszość"). Ukazywały się też „Nowiny Codzienne" (w wersji niemieckiej, polskiej, litewskiej i jidysz) zawierające jedynie oficjalne komunikaty i rozporządzenia władz. Później jednak władze niemieckie zgodziły się na wydanie i innych pism, podlegających ostrej cenzurze. Od 2 lutego 1916 r. zaczął ukazywać się „Dziennik Wileński" wydawany przez Jana Obsta. Oprócz pism dopuszczonych przez okupacyjne władze niemieckie, w Wilnie ukazywały się sporadycznie pisma drukowane konspiracyjnie, na przykład „Biuletyn Wileński" wydawany przez POW[59].

Najwięcej ograniczeń i zakazów stosowano wobec polskiej ludności, w której władze niemieckie widziały siłę mogącą przeciwstawić się ich zamiarom wobec kraju. Zamknięto polskie

---

[58] J. Ochmański, *Historia Litwy*. Wyd. 3, Wrocław i in., 1990, s. 263–265; L. Abramowicz, *Litwa podczas wojny. Zbiór dokumentów, uchwał, odezw itp.* Zebrał i do druku przygotował L. A., Warszawa 1918; W. Niedziałkowska-Dobaczewska, *Wilno i Wileńszczyzna w latach 1914–1920*, Wilno 1934, s. 30–33; J. Basanavičius, *Iš lietuvių gyvenimo 1915–1917 m. po vokiečių jungu*, Vilnius 1919; A. Gintneris, *Lietuva caro ir kaizerio naguose: Atsiminimai iš I Pasaulinio karo laikų 1914–1918*, Čikaga 1970; *Lietuva didžiajame kare*. Surinko ir suredagavo Petras Ruseckas, Vilnius 1939; M. Urbšienė, *Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje*, Kaunas 1939; J. Šilietis, *Vokiečių okupacija Lietuvoje 1915–1919 m. paveikslėliuose ir trumpuose jų aprašymuose*, Kaunas 1922, IV, 190 s. Wyd. 2, Šiauliai 1999; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius 1992, s. 83–116; W. Sukiennicki, *East Central Europe during World War I: from foreign domination to national independence*, New York 1984, t. 1–2.

[59] J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi...*, s. 130; A. Pukszto, *Między stołecznością a partykularyzmem...*, s. 70–73; L. Narkowicz, *Życie i spuścizna Jana Obsta*, Wilno 2001, s. 39.

stowarzyszenia kulturalno-oświatowe i filantropijne. Zawieszono działalność Towarzystwa Przyjaciół Nauk (Towarzystwo całkowicie nie zaprzestało działalności. W tajemnicy przed władzami kontynuowało porządkowanie i katalogowanie zbiorów, dbało o właściwe ich przechowywanie, nabywało nowe cenne dokumenty archiwalne). Stosunek niemieckich okupantów do instytucji litewskich i białoruskich był nieco przychylniejszy. Na przykład Litewskie Towarzystwo Naukowe uzyskało pozwolenie na legalną działalność[60].

Z chwilą wybuchu wojny obudziły się nadzieje narodów byłej Rzeczypospolitej na odzyskanie po 120 latach niewoli upragnionej niepodległości. Znamiennym faktem było tworzenie różnych instytucji zarówno społecznych, jak i politycznych. Najpierw powstały instytucje niesienia pomocy ofiarom wojny, jak: Wileński Komitet Litewski (Vilniaus lietuvių komitetas), Litewskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny (Lietuvių draugija nukentėjusiems dėl karo šelpti), Polski Komitet Pomocy Ofiarom Wojny (nazywany także Wileńskim Komitetem Cywilnym), Komitet Organizacyjny Straży Obywatelskiej powołany w sierpniu 1915 r. w celu obrony miejscowej ludności przed rabunkiem w trakcie opuszczania Wilna przez władze i wojsko rosyjskie. We wrześniu 1915 r. utworzono Komitet Obywatelski złożony z przedstawicieli różnych narodowości. Statut, regulujący działalność Komitetu, zatwierdził gubernator wileński Piotr Wierowkin tuż przed opuszczeniem Wilna. Ze strony polskiej w skład Komitetu Obywatelskiego wchodzili: Witold Abramowicz, Jan Boguszewski, Ejdukiewicz, Aleksander Iliński-Kaszowski, Stanisław Kognowicki, Zygmunt Jundziłł, Broni-

[60] *Zarys stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1907–1932*, Wilno 1932, s. 8.

sław Krzyżanowski, Stanisław Montwiłł, Jan Piłsudski, Kazimierz Świątecki, Witold Węsławski, Aleksander Zwierzyński; ze strony litewskiej: Steponas Kairys, Juozas Kymantas, Vladas Stašinskas, Juozas Šaulys i Jonas Vileišis; ze strony żydowskiej: Cemach Szabad, Jakób Wygodzki, Izbicki, Littauer; ze strony białoruskiej: Anton Łuckiewicz, Iwan Łuckiewicz, Wacław Łaustouski i Aleksander Zasztowt (Polak, który zgodził się być w Komitecie przedstawicielem Białorusinów na ich prośbę). Prezesem Komitetu został Stanisław Kognowicki, wiceprezesem Jonas Vileišis. Komitet objął niemal całą władzę w mieście. Z inicjatywy założycieli miał on spełniać funkcję lokalnego rządu obejmującego swym zasięgiem okupowane przez władze niemieckie ziemie litewsko-białoruskie. Jednak grupy narodowościowe nie były przychylne takiemu pomysłowi i koncepcja wielonarodowościowego rządu szybko upadła. Władze niemieckie uznały Komitet Obywatelski 4 października 1915 r., ale już 19 listopada tego roku wydały dekret o ograniczeniu jego funkcji, pozostawiając mu tylko pracę dobroczynną. Poza tym została zabroniona działalność Komitetu Obywatelskiego poza terenem Wilna, co znacznie ograniczyło zasięg jego wpływów. Komitet Obywatelski został rozwiązany 28 stycznia 1916 r. na mocy decyzji Głównodowodzącego Wojsk Niemieckich na Wschodzie feldmarszałka Paula von Hindenburga[61].

[61] P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius 1992, s. 32–35; B. Makowski, *Litwini w Polsce...*, s. 112–113; R. Lopata, *W kręgu projektów odrodzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1915–1916)*, „Lituano-Slavica Posnaniensia", t. 8, Poznań 2001, s. 161–171; A. Pukszto, *Między stołecznością a partykularyzmem...*, s. 21–22; P. Dąbrowski, *Narodowa Demokracja w życiu politycznym Wilna 1914–1918*, [w:] *Kultura polityczna w Polsce*, t. 6, część 2: *Litwa w polskiej tradycji i kulturze politycznej*, Poznań 2006, s. 168–170; D. Pługawko, *Polonia Devastata: Polonia i Amerykanie z pomocą dla Polski (1914–1918)*, Poznań 2003; taż, *Z pomocą ludności Litwy w latach 1915–1918*, [w:] *Kultura polityczna w Polsce*, t. 6, cz. 1: *Litwa w polskiej tradycji i kulturze politycznej*. Red. M. Kosman, Poznań 2006, s. 121–126.

Rozwiązanie Komitetu Obywatelskiego nie przekreśliło powstania w Wilnie polskich organizacji o charakterze politycznym. Na początku 1916 roku na bazie Polskiego Komitetu Pomocy Ofiarom Wojny został powołany Komitet Polski w Wilnie, w skład którego wchodzili przedstawiciele różnych kierunków politycznych: krajowcy, endecy, demokraci i socjaliści. Działalność Komitetu Polskiego toczyła się niejako podwójnym torem. Po pierwsze, Komitet Polski przejął uprawnienia Polskiego Komitetu Pomocy Ofiarom Wojny, który zajmował się udzielaniem wszelkiej pomocy materialnej dla społeczeństwa zamieszkującego ziemie litewsko-białoruskie, a także pracą w dziedzinie oświaty. Po drugie, Komitet Polski stanowił, poprzez obecność przedstawicieli niemal wszystkich polskich partii działających wówczas w Wilnie, organizację polityczną kierującą sprawami Polaków na terytorium Litwy oraz reprezentującą ich wobec niemieckich władz okupacyjnych. Komitetem zarządzało Prezydium reprezentujące go na zewnątrz, złożone z pięciu członków wybieranych zwykłą większością przez ogólne zebranie. Środki pieniężne na funkcjonowanie Komitetu pochodziły ze składek członkowskich oraz dobrowolnych ofiar[62].

Dnia 3 listopada 1916 r. Komitet Polski wystosował deklarację polityczną dotyczącą potrzeby łączności Polski i Litwy. Kwestia przyszłości narodów byłej Rzeczypospolitej po odzyskaniu niepodległości stała się jeszcze bardziej aktualna po ukazaniu się aktu cesarza niemieckiego i austrowęgierskiego z 5 listopada

[62] J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi...*, s. 102–164; A. Pukszto, *Między stołecznością a partykularyzmem...*, s. 38; P. Dąbrowski, *Narodowa Demokracja w życiu politycznym...*, s. 173–174.

1916 r., proklamującego wskrzeszenie niepodległego Królestwa Polskiego i powołanie polskich władz państwowych (Rady Stanu Królestwa Polskiego, Rady Regencyjnej, gabinetu ministrów)[63]. Chociaż akt ten nie przywrócił prawdziwej niepodległości Polski i tym bardziej nie zmienił sytuacji na Wileńszczyźnie, rozbudził jednak nadzieje na odrodzenie własnej państwowości. W ciągłym kontakcie z Komitetem Polskim w Wilnie była Komisja Litewska polskiej Tymczasowej Rady Stanu, która głosiła ideę unii, a na wypadek niepodległości Litwy żądała wydzielenia Wilna i polskich okolic z przyszłego państwa litewskiego i wcielenia ich do Polski. Za łącznością Wilna z Litwą przemawiały głównie względy historyczne, gdyż Wilno było stolicą Wielkiego Księstwa Litewskiego. Statystyka narodowościowa ludności świadczyła na korzyść Wilna polskiego. Polski charakter Wileńszczyzny potwierdził m.in. spis ludności z 1916 roku przeprowadzony przez niemieckie władze okupacyjne. Według tego spisu, w okręgu Kowno Polacy stanowili 6,9% ogółu mieszkańców (w Kownie 34,9%), zaś w okręgu Wilno 35,7%. W niektórych powiatach ludność polska przeważała bezwzględnie: w wileńskim stanowiła 74,3% ogółu mieszkańców, jezioroskim 72,8%, lidzkim 63,4%, święciańskim 61,2%. W powiatach: grodzieńskim, malackim, koszedarskim i sejneńskim Polacy stanowili około 40–50% ogółu ludności. Wilno liczyło w tym czasie prawie 141 tys. mieszkańców, w tym: Polaków – 50,2%, Żydów – 43,5%, Litwinów – 2,6%, Rosjan – 1,46%, Białorusinów – 1,36%, Niemców – 0,72%, mieszkańców innych narodowości – 0,21%. Ostatecznie o losach tych ziem zadecydowały wypadki

[63] LVIA, F 1135, op. 24, teczka 15, s. 55–77, teczka 19, s. 1–4, 7; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. 2, Londyn 1967, s. 9–131; W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1993*, Warszawa 1994, s. 12–14.

polityczne i militarne, jakie miały miejsce na tych terenach tuż po zakończeniu pierwszej wojny światowej[64].

W latach wojny zaktywizowały się politycznie również środowiska litewskie w kraju i zagranicą. Miejsce początkowo mglistych i niewyraźnie artykułowanych haseł zastępowało stanowcze domaganie się dla Litwy pełnej niepodległości. Niemcy, którzy początkowo nie godzili się na żadne ustępstwa, w miarę pogarszania się sytuacji na froncie poczynili niektóre ustępstwa, spodziewając się w swoich interesach wykorzystać kartę litewską. Za zgodą okupacyjnych władz niemieckich, 18 września 1917 r. w Wilnie odbyła się konferencja politycznych działaczy litewskich, na której została wybrana Rada Litewska (Lietuvos Taryba), od 11 lipca 1918 r. Litewska Rada Państwowa (Lietuvos Valstybės Taryba) z Antanasem Smetoną na czele. Rada Litewska miała pełnić funkcję tymczasowego organu wykonawczego do czasu zwołania Sejmu Ustawodawczego. Na posiedzeniu w dniu 11 grudnia 1917 r. proklamowała utworzenie niepodległego państwa litewskiego ze stolicą w Wilnie i zerwanie wszystkich związków państwowych, które kiedykolwiek istniały z innymi państwami. Uwzględniając żywotne interesy Litwy, Rada Litewska opowiadała się za długotrwałym i mocnym związkiem z Cesarstwem Niemieckim. Upominanie się o związek z Niemcami spowodowało wśród części działaczy litewskich falę krytyki pod adresem kierownictwa Rady. Niemcy również nie spieszyli się z uznaniem niepodległości Litwy. W tych okolicznościach Rada Litewska 16 lutego 1918 r. powtórnie proklamowała utworzenie niepodległego państwa litewskiego ze stolicą w Wilnie, pomijając punkt o wiecznym związku z Niemca-

[64] A. Pukszto, *Między stołecznością a partykularyzmem...*, s. 38–49; G. Błaszczyk, *Litwa współczesna*, Warszawa – Poznań, 1992, tabl. 3, s. 320.

mi. Niemcy jednak oznajmili, że są gotowi przyznać niepodległość Litwy, ale na warunkach przewidzianych w deklaracji grudniowej. Rozważano możliwość ogłoszenia Litwy monarchią konstytucyjną i powołania na tron litewski księcia wittenberskiego Wilhelma Uracha jako Mendoga II. Dopiero klęska poniesiona przez Niemcy na froncie zachodnim umożliwiła Radzie Litewskiej następne posunięcia w kierunku uzyskania rzeczywistej niepodległości[65].

Powstanie Rady Litewskiej i jej deklaracja programowa spotkały się z niechęcią ze strony Polaków. Komitet Polski odmówił jej wyłącznego prawa do reprezentowania wszystkich mieszkańców Litwy. Z oburzeniem traktowano zwłaszcza litewskie deklaracje o zerwaniu łączności z Polską i potępieniu związku obu krajów w przeszłości[66]. W licznych wystąpieniach i oświadczeniach Polacy na Litwie, zwłaszcza na Wileńszczyźnie, podkreślali konieczność odnowienia wspólnego państwa i manifestowali poczucie narodowej jedności. „My wynaradawiać Litwinów nie chcemy, ani też prawa nie mamy, chcemy tylko dla siebie jaśniejszej przyszłości, którą widzimy w połączeniu z Polską" – czytamy w liście mieszkańców powiatu wileńskiego do Tymczasowej Rady Stanu[67]. „U nas wśród ludu wielkie jest ciążenie ku Polsce,

[65] A. Eidintas, *Vasario 16 d. Nepriklausomybės akto gimimas*, [w:] *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, Kaunas 1989, s. 92–100; A. Gaigalaitė, *Lietuvos Tarybos veikla 1918 metais*, ibidem, s. 100–105; Z. Petrauskas, *Lietuvos nacionalinio valstybingumo atkūrimas 1918–1919*, Vilnius 1989, s. 20–64; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius 1992, s. 184–228, 287–309; P. Klimas, *Lietuvos valstybės kūrimas 1915–1918 metais Vilniuje*, [w:] *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928*, Fotografuotinis leidimas, Kaunas 1990, s. 1–20; R. Lopata, *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais*, Vilnius 1996, s. 130–182; A. Tyla, *Lietuva prie Vasario 16 – osios slenksčio*, Vilnius 2004; R. Klimavičius, *Neįminta XX amžiaus mįslė: Vasario 16 – osios akto pėdsakai*, Vilnius 2003, s. 214–218.

[66] LVIA, F 1135, op. 24, teczka 15, s. 39; H. Wisner, *Wojna nie wojna...*, s. 89–103.

[67] W. Niedziałkowska-Dobaczewska, *Wilno i Wileńszczyzna w latach 1914–1920*, Wilno 1934, s. 30; W. Wielhorski, *Polska i Litwa...*, s. 283–326.

a o państwie litewskim nie chcą ani słyszeć, nazywając to robotą księży" – pisał w 1918 roku Wandalin Szukiewicz ze swojego majątku Naczy w powiecie lidzkim, zamieszkałego przez ludność białoruską, litewską i polską[68]. Wszelkie próby porozumienia między przedstawicielami Litewskiej Rady a Polakami nie przyniosły rezultatu z powodu odmiennego stanowiska obu stron. Litwini w swoim odrodzonym państwie przypisywali ludności polskiej jedynie rolę mniejszości narodowej, z czym nie zgadzała się strona polska. Ziemian raziły także hasła o konieczności reformy rolnej głoszone w wystąpieniach litewskich działaczy. Ziemianie obawiali się, że reforma zostanie przeprowadzona ich kosztem[69].

W czasie wojny, mimo ciężkich warunków, nie zapominano o sprawach kultury. Główną dziedziną, na której skupiono wysiłek było szkolnictwo. Sprawy polskiego szkolnictwa koordynował Komitet Edukacyjny założony latem 1915 roku. Prezesem Komitetu został doświadczony działacz tajnej oświaty, lekarz z zawodu Witold Węsławski, a najaktywniejszymi jego pomocnikami: Emma Jeleńska-Dmochowska, Stanisław Cywiński i Stanisław Kościałkowski. Ostatni z wymienionych, od jesieni 1915 roku kierował również Stowarzyszeniem Nauczycielstwa Polskiego[70]. Komitet Edukacyjny dbał przede wszystkim o zakładanie szkół z polskim językiem wykładowym. „Dla kraju naszego doba obecna jest okresem próby, decydującej o charakterze jego narodowym w przyszłości, okre-

[68] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 6, s. 6.

[69] K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim...*, s. 46–47.

[70] A. Safarewicz, *Ś.p. dr Witold Węsławski (1855–1930)*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego" 1930, t. 6, z. 3, s. 3–5; L. Żytkowicz, *Kościałkowski Stanisław (1881–1960)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 14/3, z. 62, 1969, s. 394; L. Życka, W. Niedziałkowska-Dobaczewska, *Emma Jeleńska-Dmochowska, strażniczka kresowa*, Kraków 1932; S. Kościałkowski, *Dmochowska Emma z Jeleńskich*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, 1939–1946, s. 201–202.

sem, w którym od sumy włożonej przez nas pracy narodowej i od zajęcia w porę ważniejszych placówek kulturalnych, zależeć będzie niechybnie ukształtowanie się wewnętrzne, wygląd narodowo-kulturalny, a nawet losy polityczne kraju" – czytamy w odezwie Komitetu Edukacyjnego do inteligencji polskiej[71]. Inicjatorzy założenia szkół ludowych napotykali jednak duże trudności. Brakowało pomieszczeń, podręczników, zeszytów oraz innych niezbędnych przedmiotów szkolnych. Odczuwano również dotkliwy brak nauczycieli, dlatego Komitet Edukacyjny organizował specjalne kursy, na których zapoznawano osoby chętne do podjęcia pracy w szkołach ludowych, z ogólnymi zasadami początkowego nauczania[72].

W roku 1915 na terenie byłej guberni wileńskiej okupowanej przez Niemców powstało ponad 400 polskich szkół ludowych. W Wilnie liczba podstawowych szkół polskich sięgnęła 70. Uczęszczało do nich około 7 tys. uczniów. Poza tym powstały w Wilnie polskie gimnazja: Gimnazjum żeńskie im. Elizy Orzeszkowej, Gimnazjum męskie im. Zygmunta Augusta (prowadzone przez Stowarzyszenie Nauczycielstwa Polskiego), Gimnazjum im. Anny Czarnowskiej (prowadzona przez ss. Nazaretanki) i Gimnazjum męskie im. Lelewela. Organizowano seminaria i liczne kursy nauczycielskie[73]. Szkoły zakładali także Litwini i Niemcy. Na początku 1916 roku na całym terenie Ober-Ostu, według obliczeń litewskiego badacza emigracyjnego Pranasa Čepėnasa, było: szkół niemieckich – 135, litewskich – około 1000 (na koniec roku pozostało 693), polskich – około 500[74].

[71] LVIA, F 1135, op. 24, teczka 15, s. 7.
[72] LVIA, F 1135, op. 24, teczka 15, s. 8.
[73] P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski...*, s. 21; A. Pukszto, *Między stołecznością a partykularyzmem...*, s. 64–66.
[74] P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius 1992, s. 102.

Zadbano też o kształcenie dorosłych. Współpracując z poszczególnymi organizacjami społecznymi, Komitet Edukacyjny założył cztery szkoły zawodowe i organizował Kursy Naukowe, którymi kierował Stanisław Cywiński. Słuchacze tych kursów mieli możliwość zapoznania się z programem poszczególnych przedmiotów na poziomie wyższych studiów. Kursy działały również przy Wileńskim Towarzystwie Rolniczym, przy Zarządzie Klubu Bankowego, przy Towarzystwie Handlowców i Kupców Chrześcijan. Ponadto w dawnych murach pouniwersyteckich otwarto Uniwersytet Ludowy im. Adama Mickiewicza[75].

Niemieckie władze okupacyjne formalnie deklarowały równe możliwości dla okupowanych narodów w dziedzinie szkolnictwa, czego wyrazem były wydane przez Paula Hindenburga podstawowe wytyczne o organizacji szkolnictwa z 22 grudnia 1915 r. i przepisy wykonawcze z 16 stycznia 1916 r. Przepisy te wprowadzały m.in. obowiązek nauczania w języku ojczystym. Rzeczywiście, Niemcy popierali rozwój szkół litewskich i białoruskich i hamowali rozwój szkolnictwa polskiego, zwłaszcza na terenach zamieszkałych przez ludność mieszaną. Władze niemieckie w 1916 roku zawiesiły działalność Komitetu Edukacyjnego (kontynuował działalność nielegalnie), zamknęły Kursy Naukowe oraz Uniwersytet Ludowy. Kolejnym ciosem dla polskiej oświaty było zamknięcie wszystkich szkół początkowych i podstawowych (1 maja 1917 r.) z powodu zwiększonej liczby zachorowań na tyfus i dezenterię. Rozporządzenia nie odwołano nawet wtedy, gdy epidemia ustała. Jesienią 1917 roku, w porozumieniu z konspira-

[75] A. Pukszto, *Między stołecznością a partykularyzmem...*, s. 59–63; S. Walasek, *Polskie szkolnictwo i oświata na ziemiach Litwy Zachodniej w XIX i XX w. (do 1922 r.)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis" 1998, nr 2086, s. 23–24.

cyjnym Komitetem Edukacyjnym, nauczyciele rozpoczęli pracę. W rezultacie doszło do rozpędzenia uczniów przez niemieckich inspektorów i żołnierzy oraz aresztowania nauczycieli. Dopiero po długich i trudnych rozmowach z władzami niemieckimi wyjednano zwolnienie aresztowanych nauczycieli i pozwolenie na działalność polskich szkół ludowych[76].

W latach pierwszej wojny światowej, mimo zubożenia kraju i jego mieszkańców, kontynuowano też polską, żydowską, litewską, białoruską działalność kulturalną: odbywały się przedstawienia i koncerty, działały księgarnie, wydawnictwa i biblioteki, pozostali w mieście malarze i rzeźbiarze tworzyli nowe dzieła sztuki[77]. Dobitnym świadectwem niezłomnego hartu ducha Wilnian i ich postawy patriotycznej było podjęcie w tych trudnych czasach decyzji o budowie pomnika „Trzech Krzyży" na Górze Trzykrzyskiej. Góra ta, dawniej zwana Łysą lub Krzywą, wznosi się na prawym brzegu rzeczki Wilenki. W XVII wieku postawiono na tej górze trzy drewniane krzyże dla upamiętnienia męczeństwa legendarnych franciszkanów za czasów panowania wielkiego księcia litewskiego Olgierda. W wieku XVIII zmurszałe krzyże zamieniono na nowe, które przetrwały do połowy XIX wieku. W 1869 roku krzyże ze starości zwaliły się i władze rosyjskie nie pozwoliły ich odnowić[78]. W latach pierwszej wojny światowej postanowiono je odbudować. Zebrano dobrowolne ofiary – środki finansowe (3643 marki), Komi-

[76] A. Pukszto, *Między stołecznością a partykularyzmem...*, s. 63–64; S. Walasek, *Polskie szkolnictwo i oświata na ziemiach Litwy...*, s. 16–22.

[77] A. Pukszto, *Między stołecznością a partykularyzmem...*, s. 67–69, 73–74, 98–102, 116–121, 126–130.

[78] K. Chodynicki, *Legenda o męczeństwie czternastu franciszkanów w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie" 1927, t. 4, s. 53–78; M. Jackiewicz, *Spacerkiem po mieście*, Warszawa 2003, s. 116.

tet Obywatelski wyjednał pozwolenie u władz niemieckich, zaś projekt pomnika wykonał rzeźbiarz i architekt Antoni Wiwulski (1877–1919)[79]. W budowie pomnika z zapałem uczestniczyła ludność wileńska, donosząc na tak znaczną wysokość wodę z rzeki Wilenki i materiał do budowy. Fundamenty i pomnik z żelazobetonu wykonali robotnicy pod kierownictwem Teofila Szopy w ciągu dwóch miesięcy (czerwiec–lipiec 1916 r.) i od tego czasu wznosił się on nad grodem Giedymina jako symbol tragicznych dziejów tego miasta[80].

[79] J. Poklewski, *Antoni Wiwulski: twórca niesłusznie zapomniany*, [w:] *Wilno i Kresy Północno-Wschodnie*, Białystok 1996, s. 165–190; N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Antanas Vivulskis (1877–1919): tradicijų ir modernizmo dermė*, Vilnius 2002, s. 16–30. Wiwulski Antoni (1877–1919) rzeźbiarz i architekt urodził się w Rosji, w miejscowości Totma, 200 km od Wołogdy, gdzie jego ojciec pracował jako leśniczy. Po śmierci męża w 1883 roku Adelajda Wiwulska z dziećmi (synem i trzema córeczkami) zamieszkała w Mitawie, w roku 1897 przeprowadziła się do Kowna. Antoni Wiwulski naukę rozpoczął w Mitawie, ukończył w gimnazjum jezuickim w Chyrowie w Galicji (1897 r.). Studiował architekturę w wyższej szkole technicznej (Technische Hochschule) we Wiedniu, potem rzeźbę w paryskiej Ecole Nationale de Beaux – Arts. Zwiedził wiele krajów Europy, interesował się nowymi kierunkami w architekturze i rzeźbie. W 1903 roku zaprojektował kaplicę w Szydłowie (Šiluva, budowę zakończono w 1924 roku), w 1910 roku zrealizował *Pomnik Grunwaldzki* w Krakowie, w 1913 roku rozpoczął budowę kościoła Najświętszego Serca Jezusowego w Wilnie. Potem projektował pomnik *Trzech Krzyży* w Wilnie (1916 r.), tablicę pamiątkową Tadeusza Kościuszki w kościele św. Jana, rzeźby religijne do kościołów wileńskich i nagrobki na cmentarzach. W 1919 roku wstąpił, nie zważając na wątłe zdrowie (chorował na gruźlicę), do samoobrony wileńskiej, przeziębił się, pełniąc wartę, zachorował na zapalenie płuc i zmarł w 1919 roku. Został pochowany w podziemiach budowanego kościoła Najświętszego Serca Jezusowego. W 1962 roku szczątki Antoniego Wiwulskiego przeniesiono na Rossę, zaś niewykończony kościół przerobiono na dom kultury.

[80] J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń 1994, s. 58–67; N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Antanas Vivulskis...*, s. 63–72; Pomnik Antoniego Wiwulskiego na Górze Trzykrzyskiej przetrwał wojnę z bolszewikami, drugą wojnę światową i został zniszczony w 1950 roku na rozkaz władz komunistycznych. Części wysadzonego w powietrze pomnika wywieziono, a większe fragmenty zakopano. Dopiero w latach tak zwanej pierestrojki społeczeństwo Litwy postanowiło odbudować krzyże jako pomnik ofiar stalinizmu na Litwie. Odbudowany według projektu Henrikasa Šilgalisa pomnik *Trzech Krzyży* odsłonięto 14 czerwca 1989 r. i góruje znów nad Wilnem.

3. W latach walk z bolszewikami i w Litwie Środkowej (1919–1922)

Nowa sytuacja w Wilnie i na Wileńszczyźnie zaistniała po podpisaniu 11 listopada 1918 r. umowy o zawieszeniu broni między pokonanymi Niemcami a zwycięskimi państwami Ententy. Stało się jasne, że odejście Niemców jest już tylko kwestią czasu. Przed ustąpieniem z okupowanego kraju Niemcy postarali się we własnym interesie umocnić zalążki państwowości litewskiej. W dniu 11 listopada 1918 r. został sformowany pierwszy rząd litewski z premierem Augustinasem Valdemarasem na czele. Niemcy udzielili mu pożyczki – najpierw 10 mln, potem 100 mln marek, które stały się zalążkiem finansów państwowych. Przeznaczono je na wydatki związane z organizacją ministerstw i tworzeniem wojska[81].

Położenie jednak było bardzo skomplikowane. Niemcy w warunkach przegranej wojny przygotowywali się do odejścia, a w szeregach ich wojska następował rozkład. Grabież kraju nie ustawała, a nawet nasilała się ze strony wyjeżdżających żołnierzy. Polscy mieszkańcy Wilna i Wileńszczyzny organizowali oddziały Samoobrony pod dowództwem generała Władysława Wejtko[82]. W ostatnich dniach 1918 roku odbył się Zjazd Polski w Wilnie, który wyłonił Radę Narodową złożoną z przedstawicieli Wilna, Ziemi Wileńskiej, Ziemi Kowieńskiej, Grodzieńskiej, Suwalskiej i powiatów leżących

[81] P. Klimas, *Iš mano atsiminimų*, Vilnius 1990, s. 149–161; M. Yčas, *Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai*, [w:] *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928*, Kaunas 1990, s. 63–102; A. Banevičius, *111 Lietuvos valstybės 1918–1940 politikos veikėjų: Enciklopedinis žinynas*, Vilnius 1991, s. 11.

[82] LVIA, F 1135, op. 24, teczka 53, s. 23–24; W. Wejtko, *Samoobrona Litwy i Białorusi. Szkic historyczny*, Wilno 1930, s. 5–8; P. Łossowski, *Litwa*, Warszawa 2001, s. 70–72; A. Rukša, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 2: *Lietuvių – lenkų santykiai ir kovų pradžia*, Cleveland 1981, s. 138–143.

poza linią dawnego frontu (uchodźców). Komitet Polski został rozwiązany, a władza przekazana Radzie Narodowej[83].

Do zagarnięcia władzy dążyli też komuniści litewscy. W dniu 8 grudnia 1918 r. powołali oni Tymczasowy Rewolucyjny Rząd Robotniczo-Włościański (Lietuvos laikinoji revoliucinė darbininkų ir vargingųjų valstiečių vyriausybė) z Vincasem Mickevičiusem-Kapsukasem na czele. Organizowana przez nich Wileńska Rada Robotnicza na posiedzeniu 15–16 grudnia 1918 r. ogłosiła się jedyną i najwyższą władzą w mieście. Jednocześnie został opracowany manifest zapowiadający, że cała władza na Litwie przechodzi w ręce rad robotniczych oraz małorolnych i bezrolnych chłopów. W tym samym manifeście wzywano ludność do wstępowania w szeregi Czerwonej Armii i do udziału w rewolucji. Rosja Radziecka dekretem z 22 grudnia 1918 r. uznała niepodległą Litewską Republikę Radziecką, oświadczając jednocześnie, że udzieli wszechstronnego poparcia rządowi radzieckiemu Litwy i jego wojsku w walce o „wyzwolenie Litwy z jarzma burżuazji". Nie były to puste pogróżki, bowiem ze wschodu do Wilna zbliżała się Armia Czerwona[84].

Do końca 1918 roku pozostawali w Wilnie także Taryba i rząd litewski. Nie patrząc na to, że w mieście i na Wileńszczyźnie Litwini stanowili mniejszość, mieli oni nadzieję na włączenie Wilna w granice odradzającego się państwa i uczynienia z niego miasta litewskiego. Dążąc do uzyskania szerszego poparcia, 26 grud-

---

[83] A. Pukszto, *Między stołecznością a partykularyzmem...*, s. 49–51.

[84] *Laikinosios revoliucinės Lietuvos darbininkų ir vargingųjų valstiečių valdžios manifestas*, [w:] *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 3, Vilnius 1958, s. 105–108; Z. Petrauskas, *Lietuvos nacionalinio valstybingumo atkūrimas...*, s. 65–78; B. Vaitkevičius, *1918–1919 m. Lietuvos Tarybų Respublika*, [w:] *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, Kaunas 1989, s. 24–31; G. Surgailis, *Manifestas*, ibidem, s. 36–41.

nia 1918 r. utworzono nowy rząd litewski, w którego skład weszli przedstawiciele wszystkich stronnictw politycznych, z wyjątkiem komunistów. Na czele nowego rządu stanął ludowiec Mykolas Sleževičius[85]. Obiecał on przeprowadzić reformę rolną, polepszyć warunki pracy i bytu robotników, a na konferencji pokojowej żądać przyznania terytorium Litwie ze stolicą w Wilnie i dostępem do morza. Jednak główną sprawą było zorganizowanie sił zbrojnych do walki z bolszewikami. Premier zwrócił się do narodu litewskiego, nawołując ochotników do wstępowania do wojska litewskiego, obiecując dla nich nadziały ziemi. Rekrutacja jednak postępowała powoli, a siły nowozorganizowanych oddziałów litewskich były zbyt słabe, żeby stawiać czoło bolszewikom. W tym krytycznym momencie doszło kilkakrotnie do spotkania przedstawicieli rządu litewskiego z członkami Polskiego Komitetu w sprawie wspólnej obrony przed bolszewikami, ale nie doszło do żadnego porozumienia, gdyż Litwini stawiali warunek – uznanie państwa litewskiego ze stolicą w Wilnie. W decydującym momencie, gdy oddziały polskiej Samoobrony 1 stycznia 1919 r. przystąpiły do walki z komunistami i obalili Wileńską Radę Robotniczą, członkowie Taryby i rządu litewskiego opuścili Wilno i ostatnim niemieckim pociągiem ewakuacyjnym wyruszyli do Kowna, które stało się nową siedzibą władz litewskich. W Wilnie pozostawiono Ludasa Girę jako komendanta wojskowego i Mykolasa Biržiškę jako pełnomocnika rządu litewskiego[86].

---

[85] M. Yčas, *Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai*, [w:] *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928*, Kaunas 1990, s. 63–102; A. Banevičius, *111 Lietuvos valstybės 1918–1940 politikos veikėjų: Enciklopedinis žinynas*, Vilnius 1991, s. 12.

[86] P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996, s. 25–31; tenże, *Litwa*, Warszawa 2001, s. 73–74; M. Yčas, *Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai...*, s. 63–102; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius 1992, s. 302–307.

Oddziały polskiej Samoobrony w tym samym czasie prowadziły zaciekłą walkę z komunistami wileńskimi. Szczególnie silny opór stawiali komuniści zabarykadowani w lokalu Klubu Rzemieślniczego przy ul. Wroniej. Polskiej Samoobronie udało się złamać ich opór 2 stycznia o godzinie 4 nad ranem. Wzięto do niewoli 70 osób, pięciu komunistów popełniło samobójstwo. Walki trwały do 5 stycznia, kiedy to oddziały wileńskiej samoobrony zmuszone były ustąpić pod naporem dużo liczniejszych sił Armii Czerwonej i opuścić Wilno[87].

Bolszewicy po zajęciu Wilna skierowali się w głąb Litwy, zajmując Wiłkomierz, Poniewież, Szawle, Telsze. Wraz z postępami militarnymi Armii Czerwonej rozszerzała się władza sowiecka. W dniu 27 lutego 1919 r. w Wilnie proklamowano utworzenie Radzieckiej Socjalistycznej Republiki Litwy i Białorusi (zwanej w skrócie Litbelem). Rządy objęła Rada Komisarzy Ludowych pod przewodnictwem Vincasa Mickevičiusa-Kapsukasa, rezydująca w Wilnie. Nowy twór państwowy, według zamierzeń bolszewików, miał być pomostem w celu przeniesienia rewolucji do krajów sąsiednich, w pierwszej kolejności do Polski i Niemiec[88].

Nowe władze ogłosiły wiele reform gospodarczych i socjalnych, w tym dotyczących oświaty i nauki. Wydano dekrety o otwarciu Powszechnego Uniwersytetu Pracy (13 marca 1919 r.), reorgani-

---

[87] W. Wejtko, *Samoobrona Litwy i Białorusi...*, s. 42; J. Tyszkiewicz, *Pierwsze dni 1919 r. w Wilnie w świetle dziennika Gabriela Rodziewicza*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996, s. 315–333; R. Žepkaitė, *Kova dėl Tarybų valdžios Vilniuje 1918–1919 metais*, [w:] *Naujas požiūris i Lietuvos istoriją*, Kaunas 1989, s. 31–36; J. Jurginis, *Užsienio interventų ir vietinės buržuazijos puolimas prieš Tarybų Lietuvą 1918–1919 metais*, [w:] *Už socialistinę Lietuvą*, Vilnius, s. 119–134.

[88] J. Ochmański, *Historia Litwy*. Wyd. 3, Wrocław i in., 1990, s. 278–281; *Międzynarodowe aspekty wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920: Antalogia tekstów historycznych*. Wybrał i opracował Marian Marek Drozdowski, Warszawa 1996, s. 5–6; Č. Laurinavičius, *Dėl tarybinio valstybingumo Lietuvoje 1918–1919 m.*, [w:] *Naujas požiūris į Lietuvos istorija*, Kaunas 1989, s. 41–51.

zacji szkolnictwa (24 marca 1919 r.), utworzeniu Centralnej Książnicy Litewskiej, Państwowego Teatru Litewskiego itp.[89]. Nie mogło to zmienić ogólnej ponurej atmosfery, jaka zapanowała w Wilnie i na całym terytorium zajętym przez bolszewików. Ludność głodowała, a terror władz bolszewickich stawał się coraz dotkliwszy. Zjawiskiem powszechnym stały się rewizje, nacjonalizacja majątków i zakładów, rekwirowanie, aresztowania niewinnych osób i przetrzymywanie ich w okropnych warunkach więziennych. Rozporządzenia komunistycznych władz centralnych wykonywały powstałe w Wilnie i w wielu miejscowościach Litwy komitety wojenno-rewolucyjne (Rewkomy)[90].

Wilno zostało wyzwolone spod władzy bolszewików 19–21 kwietnia 1919 r. przez wojsko polskie, przy czynnym poparciu mieszkańców miasta. Po wkroczeniu do Wilna dowódca grupy wojsk polskich podpułkownik Władysław Belina-Prażmowski wydał odezwę do mieszkańców miasta Wilna w czterech językach (polskim, litewskim, żydowskim, białoruskim), w której napisano, że żołnierze Wojska Polskiego przynoszą wolność i równość wszystkim mieszkańcom Wilna i nawoływał do spokoju[91]. Wieczorem 21 kwietnia przybył do Wilna Józef Piłsudski entuzjastycznie witany przez miejscową polską ludność. W dniu 22 kwietnia 1919 r. wydał on odezwę „Do mieszkańców byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego" (w języ-

[89] *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 3..., s. 143–145, 155–156, 174–175, 184–185, 194, 196; A. Gaigalaitė, *Revoliuciniai komitetai Lietuvoje 1918–1919 metais*, [w:] *Už socialistinę Lietuvą*, Vilnius 1960, s. 89–102; Z. Petrauskas, *Lietuvos nacionalinio valstybingumo atkūrimas...*, s. 86–106.

[90] *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 3, Vilnius 1958, s. 131, 197, 198.

[91] LVIA, F 1135, op. 24, teczka 15, s. 9, 80–81, 91; W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław i in. 2004, s. 224–231; G. Łukomski, *Polska – Litwa: u progu niepodległości (1918–1920)*, [w:] *Kultura polityczna w Polsce*. t. 6, cz. 1: *Litwa w polskiej tradycji i kulturze politycznej*. Red. Marceli Kosman, Poznań 2006, s. 142–143.

ku polskim i litewskim), zapowiadającą możliwości samookreślenia się tego obszaru. Zgodnie z przyjętą zasadą zarządzanie krajem tymczasowo powierzono Generalnemu Komisariatowi Cywilnemu[92]. Do końca kwietnia gen. Rydz-Śmigły, dysponujący 2 Dywizją Piechoty Legionów, 1 Brygadą Jazdy Beliny i częścią sił grupy lidzkiej gen. Lasockiego, zdecydowanymi uderzeniami rozbił kolejno trzy bolszewickie ugrupowania pod Szyrwintami, koło Podbrodzia oraz w okolicach Soły – Oszmiany posuwając front o 60–90 kilometrów od Wilna. Wileńszczyzna była wolna[93].

Zajęcie Wilna przez Polaków miało wielorakie znaczenie. W planach Piłsudskiego było odbudowanie bliskich związków z Litwą i ustanowienie federacji, a Wilno miało stać się mocnym atutem w naciskach na kowieński rząd, w celu nakłonienia go do ustanowienia formy wspólnoty państwowej. Idei federacji byli przeciwni narodowi demokraci i wszyscy zwolennicy programu inkorporacyjnego[94]. Najbardziej jednak niezadowoleni byli politycy litewscy. W dniu 22 kwietnia 1919 r. został wybrany Tymczasowy Komitet Litewski, na którego czele stanął Mykolas Biržiška. Komitet skierował do generalnego komisarza Jerzego Osmołowskiego list, w którym podkreślono, że zajęcie Wilna przez wojska polskie Litwini traktują jako okupację. Potem odbyły się pertraktacje po-

[92] J. Gierowska-Kałłaur, *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 – 9 września 1920)*, Warszawa 2003, s. 49–55; W. Śleszyński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007, s. 46–57; A. Czubiński, *Historia Polski XX wieku*, Poznań 2000, s. 126. Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich utworzono 19 lutego 1919 r. Obowiązki komisarza cywilnego pełnił historyk Ludwik Kolankowski (1882–1956), natomiast funkcję generalnego komisarza Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich objął ziemianin Jerzy Osmołowski (1872–1954).

[93] P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920...*, s. 41–44; G. Łukomski, *Polska – Litwa...*, s. 143–144; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski...*, s. 341–380.

[94] J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi...*, s. 188–207.

między delegacją Litwinów wileńskich a Jerzym Osmołowskim, ale wobec odmiennego stanowiska, pertraktacje te nie przyniosły rezultatów. Tym niemniej, wyswobodzenie przez wojsko polskie Wilna z rąk bolszewików było korzystne również dla Litwy. W wyniku polskiej operacji zachwiany został front bolszewicki. Wojska sowieckie zaczęły się cofać. Nie omieszkało tego wykorzystać nowozorganizowane wojsko litewskie (od 13 lutego 1919 r. ogłoszono pobór rekrutów do wojska litewskiego), zajmując 3 maja Wiłkomierz, a następnie 23 maja – Poniewież. Oddziały sowieckie zostały zepchnięte na północny wschód, a 11 września 1919 r. strona sowiecka wystąpiła z propozycją rokowań pokojowych[95].

W tym samym czasie, nie zważając na zagrożenie ze strony Rosji Sowieckiej odradzającej się zarówno Polsce, jak i Litwie, konflikt między tymi narodami pogłębiał się. Doszło do zatargów i potyczek między oddziałami wojska litewskiego i polskiego[96]. W tej sytuacji duże znaczenie miało ustalenie polsko-litewskiej linii demarkacyjnej, co zostało osiągnięte za pośrednictwem przedstawicieli wojskowych Ententy. Spór o przebieg przyszłej granicy polsko-litewskiej występował również na Konferencji Pokojowej w Paryżu, gdzie delegacje polska i litewska prezentowały wzajemnie wykluczające się postulaty[97].

---

[95] P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920...*, s. 45–52; tenże, *Litwa...*, s. 75–80.

[96] A. Rukša, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 2: *Lietuvių – lenkų santykiai ir kovų pradžia*, Cleveland 1981, s. 169–368.

[97] P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920...*, s. 146–149; Szerzej o konflikcie polsko-litewskim na arenie międzynarodowej patrz: W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski*, t. 2, Londyn 1967, s. 254–340; S. Champonnois, T. Schramm, *Francuska misja wojskowa na Litwie 1919–1921*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica", t. 4, Poznań 1990, s. 223–254; A. Gaigalaitė, *Lietuva Paryžiuje 1919 metais*, Kaunas 1999; Č. Laurinavičius, *Politika ir diplomatija: lietuvių tautinės valstybės tapsmo ir raidos fragmentai*, Kaunas 1997; R. Žepkaitė, *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose 1918–1922*, Vilnius 1973; tejże, *Diplomatija imperializmo tarnyboje: Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939*, Vilnius 1980; tejże, *Lietuva ir didžiosios valstybės 1918–1939*, Vilnius 1986.

Krótki okres rządów polskich w Wilnie między pierwszą a drugą okupacją sowiecką (od kwietnia 1919 r. do lipca 1920 r.) był wykorzystany dla normalizacji życia w kraju zrujnowanym przez działania wojenne i okupacje. Komisarz generalny ziem wschodnich 23 kwietnia 1919 r. mianował tymczasowe władze powiatu wileńskiego i miasta Wilna[98]. W niedługim czasie (7 września 1919 r.) została wybrana Wileńska Rada Miejska[99]. W grudniu 1919 r. przeprowadzono na terenach administrowanych przez Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich spis ludności, który jeszcze raz potwierdził przewagę polskiej ludności na Wileńszczyźnie. W Wilnie na 129 tysięcy mieszkańców było: Polaków – 72 tysiące (56,2% ludności), Żydów – 47 tysięcy (36,1%), Litwinów – 3 tysiące (2,3%). W powiecie wileńskim na 184 tysięce mieszkańców było 161 tysięcy Polaków, czyli 87,3% ludności. Ludność polska przeważała także w powiecie lidzkim (76%), oszmiańskim (68,3%), trockim (53,8%), brasławskim (52,5%)[100].

Poczyniono też pierwsze kroki zreformowania oświaty. Komitet Edukacyjny przekazał w maju 1919 r. swoje zadania Sekcji Oświecenia w Zarządzie Cywilnym Ziem Wschodnich[101]. W dniu 11 października 1919 r. ukazało się „Rozporządzenie Tymczasowe Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich dotyczące Szkolnictwa i Oświaty", w którym, między innymi, głoszono, że na terytorium podległym Zarządowi Ziem Wschodnich ustanawia się zasadę wolności nauczania w języku ojczystym, jak również, że wszystkie instytucje oświatowo-wychowawcze mogą korzystać z zapomogi państwowej w razie

---

[98] LVIA, F 1135, op. 24, teczka 15, s. 94–95, 98, 102, 104–105.

[99] J. Wołkonowski, *Stosunki polsko-żydowskie w Wilnie i na Wileńszczyźnie 1919–1939*, Białystok 2004, s. 108–114.

[100] P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920...*, s. 102–104.

[101] J. Gierowska-Kałłaur, *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 – 9 września 1920)*, Warszawa 2003, s. 231.

przychylnej oceny ich pracy przez państwo. Jedynym warunkiem stawianym dla niepolskich szkół wszystkich poziomów było wprowadzenie języka polskiego jako obowiązkowego przedmiotu[102]. Położenie szkolnictwa i kierunki jego rozwoju zostały omówione na I Zjeździe Nauczycielstwa Polskiego na Litwie zorganizowanym staraniem Komitetu Edukacyjnego w dniach 18–19 sierpnia 1919 r. Delegatów typowały zarówno szkoły, jak i organizacje społeczne, między innymi Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie, Towarzystwo Biblioteki im. Wróblewskich, Wileńskie Towarzystwo Lekarskie itp.[103].

Pierwszoplanowym zadaniem z nastaniem pokoju była rozbudowa sieci szkół. W roku szkolnym 1919/1920 w okręgu wileńskim było: szkół powszechnych – 929, szkół średnich – 26, szkół zawodowych – 13, seminariów nauczycielskich – 4, kursów – 56, w których naukę pobierało 80481 uczniów i pracowało 2173 nauczycieli[104]. W ciągu roku szkolnego, nie zważając na ciężkie położenie kraju zrujnowanego przez wojnę, liczba szkół powszechnych wzrosła i na dzień 20 czerwca 1920 r. wynosiła 1038, w tym polskich – 859, białoruskich – 15, litewskich – 21, rosyjskich – 17, niemieckich – 2, żydowskich – 121, karaimskich – 2, łotewskich – 1[105].

Ważnym wydarzeniem w kulturowym życiu kraju było wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego. Konkretne kroki w tej sprawie

---

[102] LVIA, F 1135, op. 24, teczka 15, s. 83–85; *Rozporządzenie Tymczasowe (15931/259) Komisarza Generalnego Ziem Wschodnich, dotyczące szkolnictwa i oświaty*, „Dziennik Urzędowy", Wilno 1919, nr 31, 18 listopada; R. Cybulski, *Szkoły średnie ogólnokształcące w Wilnie w latach 1915–1939*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna: Materiały konferencji w Trokach (18–30.VI.1993)*, red. Anna Kieżuń, Białystok 1994, s. 133. Komitet Edukacyjny, który w maju 1919 r. przekazał swoje zadania Sekcji Oświecenia w zarządzie Cywilnym Ziem Wschodnich ponownie przejął opiekę nad szkolnictwem w 1920 roku w czasie zajęcia Wilna przez bolszewików. Po utworzeniu Litwy Środkowej przekształcił się w Departament Oświaty Litwy Środkowej.

[103] A. Pukszto, *Między stołecznością a partykularyzmem...*, s. 153–154.

[104] J. Gierowska-Kałłaur, *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich...*, s. 242.

[105] Ibidem, s. 244, tabela 9.

zostały poczynione w końcu 1918 roku. W dniu 13 grudnia 1918 r. w Warszawie odbyła się konferencja zwołana przez tzw. Komisję Litewską. Konferencja była poprzedzona pracami przygotowawczymi w Wilnie. W konferencji uczestniczyli polscy działacze z Wilna i członkowie Senatu Uniwersytetu Warszawskiego. Na konferencji została podjęta uchwała uznająca za bezprawne rozwiązanie Uniwersytetu Wileńskiego w 1832 roku i postulująca jego ponowne uruchomienie jesienią 1919 roku. Utworzono jednocześnie Komitet Warszawski Odrodzenia Wszechnicy Polskiej w Wilnie[106].

Przedstawiciele warszawskiego komitetu niejednokrotnie przyjeżdżali do Wilna, spotykali się z miejscowymi inicjatorami i wspólnie dążono do zorganizowania Uniwersytetu. Komitet Polski w Wilnie wydał odezwę o wskrzeszeniu Uniwersytetu, zaś Komitet Edukacyjny przy Komitecie Polskim na początku stycznia 1919 r. powołał tymczasowy Senat Uniwersytetu Wileńskiego i Komisję Organizacyjno-Rewindykacyjną. Członkami tymczasowego Senatu zostali profesorowie: Józef Ziemacki, Stanisław Władyczko, Stanisław Ptaszycki, Kazimierz Noiszewski, Alfons Parczewski, Władysław Zawadzki, dr Stanisław Kościałkowski. W skład Komisji Organizacyjno-Rewindykacyjnej wchodzili, oprócz członków Senatu, działacze społeczni i oświatowi Wileńszczyzny: Józef Bieliński, Stanisław Cywiński, Ludwik Czarkowski, Tadeusz Dembowski, Emma Jeleńska-Dmochowska, Józef Kudrewicz, Marian Morelowski, Konrad Niedziałkowski, ks. Leon Puciata, Witold Węsławski, Emilia Węsławska, Józef Wierzyński oraz Władysław Zahorski[107].

---

[106] A. Wrzosek, *Wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego w r. 1919*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 2: *Dziesięciolecie 1919–1929*, Wilno 1929, s. 3–5; D. Zamojska, *„Ta ludność życzy mieć uniwersytet..." – walka o utworzenie Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 2006, R. 51, nr 3, s. 7–46.

[107] A. Wrzosek, *Wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego w r. 1919...*, s. 6–7.

Prace nad wskrzeszeniem Uniwersytetu zostały wkrótce przerwane wskutek zajęcia miasta przez bolszewików i wznowione w kwietniu 1919 r. po oswobodzeniu Wilna przez wojsko polskie. Dekret o otwarciu Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie podpisał Józef Piłsudski w dniu 28 sierpnia 1919 r. Uroczysta inauguracja pierwszego roku akademickiego w odrodzonym uniwersytecie odbyła się 11 października 1919 r. Pierwszym rektorem został profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego Michał Siedlecki, prorektorem prof. Józef Ziemacki. Wskrzeszony Uniwersytet miał sześć wydziałów: I – Wydział Humanistyczny; II – Wydział Teologiczny; III – Wydział Prawa i Nauk Społecznych; IV – Wydział Matematyczno-Przyrodniczy; V – Wydział Lekarski; VI – Wydział Sztuk Pięknych. Na wszystkich tych wydziałach miało być 57 katedr zwyczajnych, 11 nadzwyczajnych, 16 docentur płatnych. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego dokładało starań, aby pozyskać do pracy w tych katedrach najprzedniejszych uczonych, zwłaszcza z Uniwersytetu Jagiellońskiego, ale pomimo tych starań początkowo wiele katedr było nieobsadzonych. W pierwszym roku akademickim studentów było 547, w tym zwyczajnych 351, a nadzwyczajnych 196. Dzięki wspólnemu wysiłkowi profesorów i słuchaczy, a także wsparciu społeczeństwa, Uniwersytet w krótkim czasie po otwarciu rozpoczął normalną pracę i stał się ważnym ośrodkiem oświaty i nauki, nie zważając na nader trudne warunki w kraju zrujnowanym przez wojny i okupacje[108].

---

[108] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 50, s. 27, 31, 48, op. 21, teczka 205; A. Wrzosek, *Wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego w r. 1919*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 2: *Dziesięciolecie 1919–1929*, Wilno 1929; R. Mienicki, *Uniwersytet Wileński*, [w:] *Wilno i Ziemia Wileńska: zarys monograficzny*, t. 2, Wilno 1937, s. 16–23; P. Łossowski, *Utworzenie i likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis*, Kraków 1996, s. 237; S. Stomma, *Wskrzeszenie Uniwersytetu w Wilnie w 1919 roku*, [w:] *Z dzie-*

Litewskie Towarzystwo Naukowe również przejawiało inicjatywę w dziedzinie oświaty na wyższym szczeblu. Oficjalnie zagadnienie wskrzeszenia Uniwersytetu było przedstawione po raz pierwszy na posiedzeniu w październiku 1918 r. Potem zarząd Litewskiego Towarzystwa Naukowego wyłonił Komisję (Mykolas Biržiška, Augustinas Janulaitis, Pranas Mašiotas, Vincas Čepinskas), której zadaniem było przygotowanie prac związanych z odbudową Uniwersytetu. Komisja opracowała statut Uniwersytetu i przedstawiła do rozważenia Litewskiej Radzie Państwowej. Statut został przyjęty przez Radę Litewską za trzecim czytaniem 5 grudnia 1918 r. Przewidywano w przyszłości utworzenie czterech wydziałów (teologii, nauk społecznych, medycyny, przyrodoznawstwa i matematyki), ale na razie – z powodu braku kadry i środków – planowano tylko dwa (teologii i nauk społecznych). Miał to być państwowy litewski uniwersytet, lecz w statucie – ze względów taktycznych – nie podkreślano jego wyłącznej litewskości. Uniwersytet litewski w Wilnie miał rozpocząć działalność 1 stycznia 1919 r., ale z powodu zmienionej sytuacji politycznej do tego nie doszło. Rząd Litwy przeniósł się do Kowna, gdzie organizowano początkowo wyższe kursy (Aukštieji kursai), zaś w 1922 roku założono Uniwersytet Litwy (Lietuvos universitetas) przemianowany w 1930 roku na Uniwersytet Witolda Wielkiego (Vytauto Didžiojo universitetas)[109].

jów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego. Red. Ludwik Piechnik, Kazimierz Puchowski, Kraków 1996, s. 47–55; J. Gierowska-Kałłaur, *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 – 9 września 1920)*, Warszawa 2003, s. 78–79.

[109] S. Jegelevičius, *Pierwsze próby wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego i powstanie Uniwersytetu Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis*, Kraków 1996, s. 242–246; *Vilniaus universiteto istorija 1579–1994*, Vilnius 1994, s. 187–190, 223–235; *Lietuvos universitetas = The University of Lithuania*, Kaunas 1923; *Vytauto Didžiojo universitetas Kaune, 1922–1932. II. 16: Trumpa 10 metų veikimo apžvalga*, Kaunas 1932.

Praca nad odbudową kraju i tworzeniem nowych instytucji oświatowych i naukowych została przerwana latem 1920 roku nową inwazją wojsk Rosji Sowieckiej. W dniu 4 lipca 1920 r. rozpoczęła się ofensywa frontu północno-zachodniego Armii Czerwonej pod dowództwem Michała Tuchaczewskiego, która walcząc z wojskiem polskim, przedzierała się w kierunku Warszawy[110]. W ciągu dwóch tygodni bolszewicy zajęli Mińsk, Wilno, Grodno i Pińsk. Na froncie południowym trwały zaciekłe walki pod Równem, 10 sierpnia wojska polskie opuściły linię Bugu grupując się nad Wieprzem i Wisłą do rozstrzygającej bitwy. Jednocześnie 4 Armia bolszewicka, nacierająca wzdłuż granicy z Prusami Wschodnimi, wdarła się pod Mławę i Płock, chcąc odciąć siły polskie od morza i połączyć się z Niemcami. Na zajętych terenach bolszewicy organizowali pospiesznie organy swej władzy. W Tarnopolu powstał Galicyjski Komitet Rewolucyjny zmierzający do przyłączenia Galicji Wschodniej do Ukraińskiej SRR. W dniu 1 sierpnia 1920 r. do zajętego przez bolszewików Białegostoku przybył Marchlewski z manifestem Tymczasowego Komitetu Rewolucyjnego Polski, zapowiadającym utworzenie Polskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Jednocześnie zaczęły działać trybunały rewolucyjne szerzące terror wśród ludności[111].

Przełom w wojnie Polski z Rosją Radziecką nastąpił 12–15 sierpnia 1920 r. po zwycięstwie polskich sił zbrojnych nad Armią Czerwoną w decydującej bitwie o Warszawę. Odparcie najazdu bolszewickiego przez armię polską było jednym z przełomowych momentów historii europejskiej początku XX wieku. Na przed-

[110] W. Suleja, *Józef Piłsudski*, Wrocław i in. 2004, s. 245–265; W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1993*, wyd. 3., Warszawa 1994, s. 26.

[111] W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1993...*, s. 27–28.

polach Warszawy amia polska obroniła nie tylko niepodległość Polski, ale także zapobiegła bolszewizacji Europy. W dniu 20 października 1920 r. delegacja polska i sowiecka podpisały w Rydze umowę o rozejmie. Rokowania pokojowe trwały pięć miesięcy i zakończyły się podpisaniem 18 marca 1921 r. w Rydze traktatu pokojowego między Polską a Rosyjską i Ukraińską SRR[112].

W czasie natężonych walk między Armią Czerwoną a wojskiem polskim, 12 lipca 1920 r. w Moskwie podpisano traktat pokojowy między Litwą a Rosją Radziecką, w którym rząd Rosji Sowieckiej uznawał samodzielność i niezależność państwa litewskiego. Ustalona też została granica litewsko-sowiecka pozostawiająca nie tylko Wilno i Grodno, lecz także Brasław, Postawy, Smorgonie, Oszmianę i Lidę po stronie litewskiej. W zamian w traktacie znalazła się tajna klauzula, w której Litwa zezwalała wojskom sowieckim na swobodny przemarsz przez przyznane jej terytorium[113].

W tym samym czasie, kiedy w Moskwie podpisywano litewsko-sowiecki traktat pokojowy, wojska sowieckie zbliżały się do Wilna. Oddziały Armii Czerwonej wkroczyły do Wilna 14 lipca 1920 r., a gdy wojska litewskie – staczając po drodze potyczki z Polakami – 15 lipca wkroczyły do miasta, znalazły tam już nowych gospodarzy. Dowódcy wojsk sowieckich i litewskich w pierwszych dniach po zajęciu Wilna demonstrowali jedność interesów, ale trwało to niedługo. Bolszewicy prowadzili agitację wśród szeregowych żołnierzy litewskich. Dowództwo litewskie, obawiając się wpływu bolsze-

[112] *Międzynarodowe aspekty wojny polsko-bolszewickiej...*, s. 64–69; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski...*, s. 436–534.

[113] *Lietuvos ir Tarybų Rusijos taikos sutartis 1920 m. liepos 12 d.*, [w:] *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 4, Vilnius 1961, s. 67–75; Č. Laurinavičius, *Lietuvos pripažinimo klausimu (Apie 1920 m. liepos 12 d. Maskvoje pasirašytą sutartį)*, [w:] *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, Kaunas 1989, s. 105–111; P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski...*, s. 112–116.

wickiej propagandy, wydało rozkaz swoim oddziałom wycofać się z Wilna. Pozostawiono tylko komendanturę pod dowództwem kapitana Vladasa Kurkauskasa. Miasto faktycznie znalazło się w rękach bolszewickich[114]. W szybkim czasie w Wilnie ujawnił się Komitet Wojenno-Rewolucyjny (Rewkom), a w Kownie wykryto wojskową organizację komunistyczną. Wobec nasilającego się poczucia zagrożenia, w całym państwie litewskim wprowadzono stan wojenny. Nie przerwało to działalności komunistów, którzy przygotowywali się do przechwycenia władzy. Na Litwę przysyłano z podrobionymi dokumentami instruktorów sowieckich, tajnymi kanałami przemycano broń, tworzono zalążki oddziałów, które miały w czasie powstania rozstrzelać podejrzanych „kontrrewolucjonistów"[115]. Zwycięstwo polskie pod Warszawą pokrzyżowało jednak plany bolszewików i uratowało tym samym Litwę od przewrotu komunistycznego. Pod wpływem klęski poniesionej na froncie polskim, stosunek wojskowego dowództwa sowieckiego do władz litewskich uległ wyraźnej zmianie. W dniu 26 sierpnia oddało ono Litwinom faktyczną władzę w Wilnie. Do miasta ponownie wkroczyły wojska litewskie, a z Kowna przeniesiono niektóre centralne urzędy[116].

Polscy mieszkańcy Wilna nie traktowali rządów litewskich jako zjawiska trwałego i z dużą uwagą obserwowali co dzieje się na froncie polsko-sowieckim. Dominowało przekonanie, że po zwycięstwie pod Warszawą zmieni się również los Wilna. Nadzieje te jeszcze bardziej wzrosły, gdy wojsko polskie w natarciu za cofającą się

[114] A. Rukša, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 2, Cleveland 1981, s. 433–446; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius 1992, s. 579–588; P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski...*, s. 121–123.

[115] P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski...*, s. 129–133; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius 1992, s. 588–592; A. Rukša, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 2, Cleveland 1981, s. 453–457.

[116] P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski...*, s. 155–160.

Armią Czerwoną we wrześniu 1920 r. po zwycięskich starciach z wojskiem litewskim oswobodziło Suwalszczyznę i wkroczyło na ziemię wileńską[117]. W Warszawie uznano jednak, że otwarte działania w sprawie Wilna są niemożliwe ze względu na stanowisko państw alianckich niechętnych rozszerzeniu granic państwa polskiego na Wschodzie. Zmusiło to Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego do działania metodą „faktów dokonanych". Wykonanie zadania powierzył on generałowi Lucjanowi Żeligowskiemu pochodzącemu z Wileńszczyzny. Generał miał upozorować bunt przeciwko Naczelnemu Wodzowi i zdobyć Wilno. Zgodnie z tym planem, 8 października 14-tysięczna grupa gen. Żeligowskiego (1 Dywizja Litewsko-Białoruska, 201 Ochotniczy Pułk Piechoty, oddziały harcerskie i dywizja artylerii) wyruszyła z okolic Woronowa na Wilno. Grupę odsłaniała od południa 3 Armia, a od wschodu 2 Armia Rydza-Śmigłego. Oddziały wojska polskiego dowodzone przez gen. Żeligowskiego zajęły Wilno 9 października 1920 r. Oddziały litewskie wycofały się, a pełnomocnik rządu litewskiego Ignas Jonynas i inni urzędnicy litewscy opuścili Wilno. Żołnierze Żeligowskiego zostali entuzjastycznie powitani przez polskich mieszkańców Wilna[118].

[117] Ibidem, s. 166–185, 225. 7 października 1920 r. podpisano w Suwałkach porozumienie polsko-litewskie. Strona polska podpisując tę umowę, uważała ją za porozumienie techniczno-wojskowe, nie mające jakichkolwiek konsekwencji politycznych. Natomiast strona litewska postarała się przypisać umowie suwalskiej jak największe znaczenie i rangę. Podkreślano, że rząd polski uznał prawo Litwy do Wilna oraz ziemi wileńskiej i natychmiast 9 października 1920 r. podstępnie zagarnął miasto za pomocą oddziałów generała Lucjana Żeligowskiego. Dziś historycy polscy, z perspektywy lat oceniając te wydarzenia, uważają podpisanie umowy suwalskiej za błąd polityków polskich. Nie należało podpisywać porozumienia, gdy wkrótce miała nastąpić akcja Żeligowskiego. Wraz z podpisaniem aktu, dostarczono jedynie stronie przeciwnej argumentów do najostrzejszych oskarżeń, psuto dobre imię Polski na arenie międzynarodowej.

[118] LVIA, F 1135, op. 24, teczka 20, s. 146–148, 153–154; W. Suleja, *Żeligowski Lucjan*, [w:] *Słownik polityków polskich XX wieku*. Red. Przemysław Hauser i Stanisław Żerka, Poznań 1998 r., s. 432–424; G. Łukomski, *Polska – Litwa...*, s. 150–152; P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna...*, *s. 160–166;* tenże, *Konflikt polsko-litewski...*, s. 175–185;

Po zajęciu Wilna gen. Lucjan Żeligowski ogłosił 12 października 1920 r., jak było wcześniej ustalone, utworzenie Litwy Środkowej, następnie powołał Tymczasową Komisję Rządzącą (rząd tymczasowy) z pełniącym obowiązki prezesa Witoldem Abramowiczem na czele. Najważniejszym zadaniem Komisji było zwołanie Sejmu Krajowego, który zadecyduje o losach kraju. Poza tym Żeligowski zapowiedział przeprowadzenie reformy rolnej. Ziemia z parcelacji miała być przeznaczona przede wszystkim dla byłych żołnierzy. Dużo uwagi poświęcał sprawom wojskowym, rozbudowie swej improwizowanej armii. Natrafił przy tym na duże trudności w kraju zrujnowanym przez wojny i okupacje[119].

Zajęcie Wilna przez gen. Żeligowskiego i utworzenie Litwy Środkowej zaostrzyło i tak napięte stosunki z Litewską Republiką. Konfrontacja zbrojna oddziałów Żeligowskiego z oddziałami litewskimi trwała do końca listopada 1920 r., ale nie doprowadziła do żadnego rozstrzygnięcia. Obu stronom brakowało sił do przeprowadzenia decydującego uderzenia. Litwini nie zdołali odbić Wilna, a Polacy nakłonić rządu kowieńskiego do jakiejś formy współpracy politycznej. Zaistniałą sytuację próbowały wykorzystać wrogie Polsce siły, przede wszystkim Niemcy i Rosja sowiecka, w celu osiągnięcia własnych celów w tym regionie. Państwa zachodnioeuropejskie również nie chciały dalszej eskalacji konfliktu grożącego kolejnym wybuchem walk na skalę międzynarodową w tym zapalnym zakątku kontynentu. Poprzez Ligę Narodów oraz inne organizacje międzynarodowe nalegały na jak najszybsze rozstrzygnięcie konfliktu. Zniszczona wojną Polska także nie była w stanie prowadzić długotrwałych

A. Rukša, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 3. *Kovos su lenkais 1920–1923*, Cleveland 1982, s. 185–283.

[119] P. Łossowski, *Po tej i tamtej stronie Niemna...*, s. 166–168; tenże, *Konflikt polsko-litewski...*, s. 186–188; H. Wisner, *Wojna nie wojna...*, s. 146–159.

działań zbrojnych. Nie było, co ważniejsze, woli politycznej wśród warszawskich elit politycznych do rozszerzenia wojny[120]. Mieszkańcy Wilna i Wileńszczyzny domagali się, jak i w latach poprzednich, połączenia tych ziem z Polską. „Jesteśmy wolni – i jako wolni stanowić będziemy o losach naszej przyszłości. A jedna jest wola nasza: do Polski! Żadna siła, żadna przemoc nie zmusi nas do złamania tej najświętszej przysięgi serc naszych, że tylko w wieczystym złączeniu z Rzeczypospolitą Polską Wilno widzi przyszłość swoją i ocalenie" – czytamy w Odezwie Komitetu Obchodu Rocznicy Wyzwolenia Wilna z dnia 19 kwietnia 1921 r.[121].

Uwzględniając wszystkie te okoliczności, postanowiono rozstrzygnąć los Litwy Środkowej. W dniu 8 stycznia 1922 r. odbyły się demokratyczne i swobodne wybory do Sejmu Wileńskiego. W wyborach uczestniczyło 64,4% mieszkańców uprawnionych do głosowania. Wbrew wrogiej propagandzie i nawoływaniu do bojkotu, w głosowaniu wzięły udział również mniejszości narodowe: Białorusinów głosowało 24,8%, Litwinów – 8,2%, Żydów – 15,3%. Najaktywniej uczestniczyli w wyborach Polacy, których głosowało 80,8%. Wyłoniony następnie Sejm, na posiedzeniu 20 lutego 1922 r., wyrażając wolę mieszkańców tego regionu, podjął uchwałę o wcieleniu Wileńszczyzny do Polski. Polski Sejm Ustawodawczy uznał to postanowienie, uchwalając 6 kwietnia 1922 r. objęcie władzy państwowej nad Ziemią Wileńską[122]. Litwa nie uznała tych aktów i stanowczo

[120] W. Wielhorski, *Polska i Litwa...*, s. 327–359; J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi...*, s. 222–243; G. Łukomski, *Polska – Litwa...*, s. 152.

[121] LVIA, F1135, op. 24, teczka 38, s. 3.

[122] LVIA, F 1135, op. 24, teczka 38; J. Jurkiewicz, *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi...*, s. 244–250; A. Srebrakowski, *Sejm Wileński 1922 roku. Idea i jej realizacja*, Wrocław 1993; W. Dobaczewska, *Wileńszczyzna i Nowogródczyzna w latach 1920–1937: sprawy polityczne i społeczne*, Wilno 1938, s. 9–10; J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 280–292; J. Wołkonowski, *Stosunki polsko-żydowskie...*, s. 104.

przeciw nim protestowała. W tej sytuacji rząd polski dokładał starań, aby uzyskać międzynarodowe uznanie wcielenia Wileńszczyzny do Polski. Konferencja ambasadorów Wielkiej Brytanii, Francji, Włoch i Japonii 15 marca 1923 r. podjęła uchwałę o uznaniu wschodnich granic Rzeczypospolitej, łącznie z granicą polsko-litewską[123].

Konfrontacja wojenna Litwy Środkowej z Litwą Kowieńską jesienią 1920 r. i wcielenie Wileńszczyzny w skład państwa polskiego pogłębiły jeszcze bardziej konflikt polsko-litewski. Idea walki o Wilno dla społeczeństwa litewskiego w całym okresie międzywojennym stanowiła główną oś, wokół której koncentrowało się życie polityczne Litwy[124]. Była jednocześnie zasadniczym celem i wytyczną aktywności zewnętrznej państwa. Sprawa urastała do rangi posłannictwa narodowego, a akcja prowadzona wewnątrz kraju była ściśle przemyślana i centralnie kierowana. Zwłaszcza aktywnie działał w tym kierunku założony w 1925 roku w Kownie Związek Wyzwolenia Wilna (Vilniaus vadavimo sajunga)[125].

[123] *Międzynarodowe aspekty wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920...*, s. 131–137; P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996, s. 186–223.

[124] W. Wielhorski, *Litwa współczesna*, Warszawa 1938, s. 66–78; tenże, *Polska i Litwa...*, s. 363–366; P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1985..., s. 57–58; H. Wisner, *Wojna nie wojna...*, s. 159–222.

[125] *Sąjungos Vilniui vaduoti įstatai*, Kaunas 1925; *Vilniaus vadavimo sąjunga. Įstatai*, Kaunas 1935; M. Biržiška, *Mes be Vilniaus nenurimsim! (Lietuvos visuomenė ir Vilnius)*, Kaunas 1928; tenże, *Vilniaus Golgota: okupuotosios Lietuvos darbo ir kančių 1919–1928 metų dienoraštis*, Kaunas 1930; Z. Žemaitis, *Vilnius Lietuvai Ir Lietuva Vilniui: mūsų kovos dėl Vilniaus esmė ir planas*, Kaunas 1928; *Kovoje dėl Vilniaus: Vilniui vaduoti sąjungos kartinis leidinys*, red. Vincas Uždavinys, Kaunas 1931; M. Untulis, *Kodėl prarastas Vilnius?*, Čikaga 1931; K. Pakštas, *Vilniaus problema ir kaip ją spręsti*, „Židinys" 1935, vol. 21 nr 2, s. 129–139, nr 3, s. 246–263; J. Papečkys, *Vilniaus problemos esmė*, „Mūsų Vilnius" 1937, t. 10, s. 35–37, 61–63; *Didžioji mūsų tautos skriauda*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 599 (5001), X. 9; A. Nezabitauskis, *Vilnius istorijos raidoje: Lietuvių tautos kovos, kančios, laisvė ir prisikėlimas*, „Lietuvos Aidas" (rytinis) 1939, nr 604 (5006), X.11; N. Kairiūkštytė, *Vilniaus vadavimo sąjunga 1925 04 26–1938 11 25: Istorinė apybraiža*, Vilnius 2001.

Nastawienie polityczne wpłynęło zasadniczo na historiografię litewską: odrodzoną Polskę przedstawiano jako głównego wroga państwa i narodu litewskiego. W odpowiednim duchu wychowywano młode pokolenie litewskie. W podręcznikach historii Litwy pisano o polskiej interwencji i okupacji, cierpieniach Litwinów pod uciskiem polskich panów, konieczności walki o Wilno. Natomiast milczeniem pomijano rolę Polski w walce z bolszewizmem, sprawy Polaków zamieszkujących Wileńszczyznę, ich wolę wyrażoną na sejmie wileńskim w 1922 roku, na którym zadecydowano o bezwarunkowym przyłączeniu tych ziem do Rzeczypospolitej Polskiej[126]. Zbliżoną postawę wyrażali emigracyjni historycy litewscy[127].

Wiele analogicznych elementów znajdowało się także w polskim wizerunku Litwy, która Polakom jawiła się jako kraj uzależniony od Niemiec, ubogi i rządzony przez cyników chłopskiego pochodzenia lub nawet polskich renegatów. Jednak mimo złych stosunków z Litwą, w polskiej kulturze stale obecny był mit dawnej, arkadyjskiej, kresowej Litwy, jakby wyjętej z dzieł Mickiewicza. Okres normalizacji i wznowienia oficjalnych kontaktów w latach 1938–1939 był zbyt krótki, aby wpłynąć na zmianę wzajemnego postrzegania. W wielu przypadkach, zwłaszcza po stronie litewskiej, brakowało także woli przeprowadzenia takiej zmiany[128].

W historiografii Litwy sowieckiej w zasadzie utrzymała się nieprzychylna ocena tych wydarzeń. Natomiast zmieniła się termi-

---

[126] D. Zaunius, *Du Lietuvos užsienio politikos dešimtmečiai*, [w:] *Lietuva 1918–1938*. Fotografuot leid., Kaunas 1990, s. 30–43; P. Šležas, V. Čižiūnas, *Lietuvos istorija*, Kaunas 1940, s. 266; *Lietuvos istorija*, red. A. Šapoka, Fotografuot leid., Vilnius 1990, s. 555–567.

[127] A. Rukša, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 2: *Lietuvių – lenkų santykiai ir kovų pradžia*, Cleveland 1981; t. 3. *Kovos su lenkais 1920–1923*, Cleveland 1982; P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius 1992, s. 571–671.

[128] K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy...*, s. 379.

nologia. Pojawiły się takie pojęcia, jak: „biali Polacy", „obszarnicy polscy", „imperialiści polscy", którym zarzucano nie tylko zagarnięcie Wileńszczyzny, ale też udział w obaleniu władzy radzieckiej i wzmocnieniu władzy burżuazji w całej Litwie. Akcentowano równocześnie rolę Rosji Radzieckiej, a potem Związku Radzieckiego w obronie prawa Litwy do Wilna i ziemi wileńskiej, a także jedność interesów ludzi pracy na Litwie i w Związku Radzieckim. Natomiast życie mieszkańców Wileńszczyzny w składzie państwa polskiego rysowano w nader ciemnych barwach[129].

Problem kraju wileńskiego wypłynął ponownie na fali odrodzenia niepodległościowego Litwy i był eksponowany zwłaszcza w pierwszych latach po powtórnym ogłoszeniu niepodległości. Szeroko dyskutowano na temat gwałtu i krzywd doznanych przez Litwę i Litwinów ze strony Polski, potępiano wydarzenia z 1920 roku, szczególnie tzw. zdradę suwalską i akcję Lucjana Żeligowskiego[130]. Miano za złe nawet założenie polskiego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie i zaproszenie do pracy w jego katedrach wybitnych profesorów z Polski, widząc w tym akcję polonizacyjną Wileńszczyzny i naruszenie

---

[129] R. Šarmaitis, *Lietuvos Komunistų partijos įkūrimas ir jos vadovaujantis vaidmuo 1918–1919 metų proletarinėje revoliucijoje*, [w:] *Už socialistinę Lietuvą*, Vilnius 1960, s. 5–28; J. Jurginis, *Užsienio interventų ir vietinės buržuazijos puolimas prieš Tarybų Lietuvą 1918–1919 metais*, ibidem, s. 119–134; J. Žiugžda, *Tarybų Rusijos pagalba Lietuvos darbo žmonėms kovoje už Tarybų valdžia 1918–1919 metais*, ibidem, s. 29–64; A. Таутавичюс, Ю. Юргинис, М. Ючас, *История Литовской ССР*, Вильнюс 1978, s. 266–268, 365.

[130] R. Germanavičiūtė, *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės Širvintų ir Giedraičių apylinkėse*, [w:] *Karo archyvas*, t. 13, 1992, s. 162–186; V. Vadapalas, *Vilniaus klausimas ir tarptautinė teisė*, [w:] *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, Vilnius 1992, s. 45–64; I. Petrauskienė, *Lenkijos valdžios antilietuviška politika Vilnijoje 1935–1939 m.*, ibidem, s. 72–98; J. Marcinkevičius, *Lietuvių klausimas 1936 m. slaptoje Vilniaus vaivadijos saugumo referentų konferencijoje*, ibidem, s. 98–104; A. Liekis, *Lietuvių tautos prisikėlimas. Šviesuoliai ir inteligentai lietuvių tautos istorijoje (iki 1920 m.): Monografija*, Vilnius 2007, s. 621–696.

interesów litewskich[131]. W poszczególnych przypadkach niechętnie były widziane również dane statystyczne o Polakach na Litwie, ponieważ wykazywały przewagę polskich mieszkańców w Wilnie i na Wileńszczyźnie[132]. Dopiero w ostatnim czasie pojawiły się próby analizowania konfliktu polsko-litewskiego w szerszym kontekście procesów zachodzących w całej Europie[133]. Na konferencjach międzynarodowych z udziałem polskich i litewskich badaczy coraz częściej mówi się o wspólnych tradycjach kultury polskiej i litewskiej, zarówno ludowej, jak też profesjonalnej, wspólnych ich cechach oraz wzajemnym przenikaniu w ciągu wieków[134].

4. W granicach II Rzeczypospolitej Polskiej (1922–1939)

Po wejściu Wileńszczyzny w skład państwa polskiego (utworzono na tym terytorium województwo wileńskie) mieszkańcy tej ziemi doznali krótkiego okresu pokojowego rozwoju. Okres

[131] S. Jagielevičius, *Pierwsze próby wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego i powstanie Uniwersytetu Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnenis...*, s. 242–246; V. B. Pšibilskis, *Mykolas Biržiška ir Vilniaus universitetas. Veiklos studija ir atsiminimų publikacija*, Vilnius 2005, s. 90–91; *Vilniaus universiteto istorija...*, s. 202, 208.

[132] R. Griškaitė, *Kelios refleksijos ilgai lauktos knygos tema, arba dar kartą apie skirtingą požiūrį į bendrą istoriją*, „Lietuvos istorijos metraštis. 2005 metai", Vilnius 2006, nr 2, s. 155.

[133] *Nacionalizmas ir emocijos (Lietuva ir Lenkija XIX–XX a.)*, Vilnius 2001, (*Lietuvių atgimimo studijos*, t. 17).

[134] *XX amžiaus pradžios Vilnius: modernėjančios kultūros židinys = Wilno początku XX wieku: ognisko modernizującej się kultury*, Vilnius 2004; *Baltijos regiono istorija ir kultūra: Lietuva ir Lenkija. Tarptautinės mokslinės konferencijos tezės = History and Culture of Baltic region: Lithuania and Poland. The International Scientific Conference Abstracts*, Klaipėda 2006.

ten trwał zaledwie 17 lat. Położenie zarówno Wileńszczyzny, jak i całej Polski było bardzo ciężkie. Historyczne zacofanie, zniszczenia wojenne i zerwanie dotychczasowych więzów gospodarczych z państwami zaborczymi spowodowały, że stan gospodarki po uzyskaniu niepodległości był niezwykle niski. Ocenia się, że poziom produkcji przemysłowej w 1919 roku wynosił w Polsce ok. 30% stanu z 1913 roku w tych samych granicach. Kresy Wschodnie prawie w ogóle nie miały większego przemysłu. Dominująca tam gospodarka rolna była mało wydajna, a rynki lokalne bardzo słabe. Zróżnicowanie gospodarcze ziem polskich wynikało z faktu, że przez cały okres rozbiorów, podczas gdy gdzie indziej tworzono zręby nowoczesnej gospodarki, ziemie polskie znajdowały się pod wpływem tendencji rozwojowych poszczególnych państw zaborczych. Proces rozwoju gospodarki i jej przystosowania do potrzeb państwa w nowych granicach, kształtowania rynku ogólnopolskiego i rozwoju terenów najbardziej zacofanych był trudny i długotrwały[135]. Jednocześnie odrodzone państwo polskie musiało rozwiązywać złożone kwestie socjalne i narodowościowe. Ujemny wpływ na sytuację zarówno wewnętrzną, jak i zewnętrzną Polski miały światowy kryzys gospodarczy, rosnące napięcie polityczne w Europie, szerzenie się ideologii faszystowskiej i komunistycznej, wzrastanie militarnej

[135] W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1993...*, s. 32–34; J. Buszko, *Historia Polski 1864–1948*, Warszawa 1984, s. 236–237. Pierwsza wojna światowa, a następnie wojna z Rosją Radziecką doprowadziły do ogromnych zniszczeń na wschodnich, centralnych i południowych terenach Polski, gdzie uległa dewastacji znaczna część budynków (40%), fabryk, sprzętu komunikacyjnego, lasów, zasiewów i inwentarza gospodarstw rolnych. Rolnictwo straciło około 1800 tys. sztuk bydła i ok. 990 tys. koni. Kilkakrotne przejście frontu oraz rabunkowa gospodarka okupantów doprowadziły w konsekwencji do gwałtownego zmniejszenia się produkcji przemysłowej i rolnej w byłym Królestwie Polskim. W byłej Galicji obszar uprawy czterech zbóż oraz ziemniaków spadł od 1914 roku z 2780 tys. ha do 1520 tys. ha, przy czym plony zmniejszyły się o jedną trzecią.

i politycznej potęgi agresywnych państw ościennych, jak Związku Radzieckiego i hitlerowskich Niemiec[136].

Społeczeństwo polskie weszło w okres niepodległości obciążone też silnym zacofaniem kulturalnym, co również było wynikiem zaborów. W zaborze pruskim istniał wprawdzie obowiązek szkolny dla dzieci w wieku od 6 do 14 lat, lecz nauczanie odbywało się w języku niemieckim. W zaborze austriackim również istniał powszechny obowiązek szkolny, ale w praktyce nie był on realizowany. Najgorzej wyglądała sytuacja w zaborze rosyjskim, gdzie nie istniał obowiązek szkolny, a szkoły były nastawione na intensywną rusyfikację. W rezultacie w 1921 roku odsetek analfabetów wynosił w Polsce przeciętnie 33%, przy czym w miastach sięgał on 19%, a na wsi 38%[137]. Po odzyskaniu niepodległości podniesienie poziomu oświaty uznano za jedno z najważniejszych zadań. Na mocy dekretu Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z 9 lutego 1919 r. wprowadzono na całym obszarze Polski powszechny obowiązek szkolny dla dzieci w wieku od 7 do 14 lat. W rezultacie odsetek dzieci objętych w praktyce nauczaniem podstawowym wzrósł z 69% do 80%. Szczególnie wyraźna była poprawa w byłym zaborze rosyjskim[138]. W roku szkolnym 1938/1939

[136] W. Śleszyński, *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007; W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1993...*, s. 69–73; A. Czubiński, *Historia Polski XX wieku*, Poznań 2000, s. 137, 174–185; Według pierwszego spisu powszechnego ludności z 30 października 1921 r. Polskę zamieszkiwało 27177 mln osób, w tym Polaków było 18632 mln, tj. 69% ogółu, a ludności niepolskiej 8532 mln, tj. 30,8%. Największą liczebnie mniejszością byli Ukraińcy. Było ich około 4,6 mln, tj. 14,2% mieszkańców. Drugą liczebnie mniejszość tworzyli Żydzi. Było ich około 3 mln, tj. 7,8 % ogółu. Trzecie miejsce zajmowała ludność białoruska. Liczyła ona 1,5 mln osób, tj. 3,8% ogółu. Niemcy stanowili grupę etniczną obejmującą około 1 mln osób tj. 3,7% ogółu. W Polsce znajdowały się ponadto mniejsze skupiska ludności czeskiej, litewskiej, słowackiej, ormiańskiej, tatarskiej i inne.

[137] W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1993...*, s. 34.

[138] Ibidem, s. 24.

w Polsce czynnych było 28 881 szkół powszechnych obejmujących nauczaniem 4953 tys. dzieci, tj. 90% dzieci w wieku szkolnym[139].

Po roku 1922 system szkolnictwa Rzeczypospolitej Polskiej ogarnął również Wileńszczyznę. Naczelnik Państwa Józef Piłsudski dekretem z dnia 10 maja 1922 r. powołał Kuratorium Okręgu Szkolnego Wileńskiego otwierając nową kartę w dziejach szkolnictwa wileńskiego[140]. Przede wszystkim zadbano o rozbudowanie sieci szkół powszechnych, co nie było zadaniem łatwym z powodu zrujnowania kraju i zubożenia jego mieszkańców. Niemniej jednak dzięki poparciu państwa i zaangażowaniu się inteligencji liczba szkół systematycznie wzrastała. W 1923 roku w województwie wileńskim było 1251 szkół powszechnych, w 1924 roku – 1369, w 1927 roku – 1405, zaś w 1929 roku – 1478. Wzrastała liczba uczniów. Do szkół powszechnych województwa wileńskiego uczęszczało: w 1923 roku – 78658 uczniów, w 1924 roku – 96676, w 1927 roku – 117005, w 1929 r. – 131202[141]. W szkołach powszechnych województwa wileńskiego w 1923 roku pracowało 2234 nauczycieli, w 1924 roku – 2458, w 1927 roku – 2627, w 1929 roku – 2959[142].

Rozwijało się też szkolnictwo średnie, którego zasadniczym typem stało się ośmioklasowe gimnazjum, do którego przyjmowano po czwartej klasie szkoły powszechnej. System taki utrzymał się do 1932 roku. Ustawa „O ustroju szkolnictwa" uchwalona przez Sejm RP 11 marca 1932 r. zmieniła m.in. ośmioklasowe gimnazjum na czteroklasowe i dwuklasowe liceum. Jednocze-

---

[139] A. Czubiński, *Historia Polski XX wieku...*, s. 179.

[140] R. Cybulski, *Szkoły średnie ogólnokształcące w Wilnie w latach 1915–1939*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna*, Białystok 1994, s. 133.

[141] A. Hirschberg, *Zarys historyczno-statystyczny szkolnictwa na ziemiach północno-wschodnich (1913– 1929)*, [w:] *Wilno i ziemia wileńska: zarys monograficzny*, t. 2, Wilno,1937, s. 50, 54.

[142] Ibidem, s. 56.

śnie ukazała się ustawa „O prywatnych szkołach oraz zakładach naukowych i wychowawczych", która regulowała sprawę nadzoru pedagogicznego nad szkolnictwem prywatnym, tworząc jednolity system szkolnictwa. W województwie wileńskim i nowogródzkim w latach 1929–1939 było 55 szkół średnich ogólnokształcących, w tym 13 prowadziło zajęcia w językach mniejszości narodowych (10 żydowskich, 2 litewskie, 1 rosyjskia). Białorusini mieli filię białoruską przy Państwowym Gimnazjum Męskim im. Adama Mickiewicza. W Wilnie (stan z dnia 1 grudnia 1938 r.) było 8 państwowych i 15 prywatnych szkół ogólnokształcących[143].

Nad szkolnictwem mniejszości narodowych opiekę sprawowały liczne organizacje i towarzystwa. Sprawami szkół żydowskich zajmował się Żydowski Centralny Komitet Oświaty, Centralny Komitet Oświaty Religijnej „Chojrew", Żydowskie Towarzystwo Oświaty „Wilbig", Towarzystwo Rozpowszechnienia Oświaty „Szulkult", Towarzystwo Kulturalno-Oświatowe „Tarbut", Towarzystwo Oświatowe „Toz" oraz Towarzystwo Szkół Zawodowych „Pomoc Pracy"[144]. Nad oświatą Białorusinów czuwało Towarzystwo Oświaty Białoruskiej oraz Związek Białoruskich Kulturalno-Oświatowych i Gospodarczych Organizacji i Instytucji[145]. Kuratelę nad szkołami litewskimi, w tym nad Gimnazjum im. Witolda Wielkiego w Wilnie i gimnazjum w Święcianach, sprawowało Litewskie Towarzystwo Oświatowe „Rytas" („Poranek") finansowane poprzez Tymczasowy Komitet Litwinów Wileńskich (Laikinasis Vilniaus

[143] R. Cybulski, *Szkoły średnie ogólnokształcące w Wilnie w latach 1915–1939...*, s. 134–135, 144–146.

[144] J. Wołkonowski, *Stosunki polsko-żydowskie...*, s. 392–395.

[145] LCVA, F 53, op. 23, teczka 2005, 2078.

Lietuvių Komitetas) przez rząd litewski w Kownie[146]. W 1927 roku liberalnie nastawieni działacze litewscy założyli w Wilnie Litewskie Towarzystwo Oświatowe „Kultura" (Lietuvių „Kultūros" Švietimo Draugija) w celu ograniczenia wpływów katolicko-klerykalnego Towarzystwa „Rytas". Nowe litewskie towarzystwo oświatowe zostało jednak zbojkotowane przez Tymczasowy Komitet Litwinów Wileńskich oraz rząd Litwy, co w znacznej mierze ograniczało zasięg jego działalności. „Kultura" otrzymywała pomoc finansową głównie od emigracji litewskiej w Stanach Zjednoczonych[147].

Na polu oświaty litewskiej działał również Związek Nauczycieli Litwinów (Lietuvių Mokytojų Sąjunga), w którym dominowały wpływy litewskiej chadecji i tautininków. Władze administracyjne województwa wileńskiego określały nastroje w stosunku do państwa polskiego panujące wśród działaczy związku, jako wrogie. Na ogół, szkolnictwo powszechne było dziedziną, w której najostrzej występowały problemy narodowościowe i religijne, zarówno w II Rzeczypospolitej Polskiej, jak i w Republice Litewskiej[148].

---

[146] B. Makowski, *Litwini w Polsce 1920–1939*, Warszawa 1986, s. 118–122; J. Kuzmaitė, *Vilniaus „Ryto" lietuvių švietimo draugija*, [w:] *Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos*, Vilnius 1975, s. 119–151; A. Gaigalaitė, *Lietuvos valstybės pagalba Vilnijos lietuvių organizacijoms 1922–1928 metais*, „Lietuvos istorijos metraštis 1994" 1995, s. 52–66.

[147] B. Makowski, *Litwini w Polsce...*, s. 122–125.

[148] W. Wielhorski, *Byt ludności polskiej w państwie litewskim. W świetle dochodzeń jej praw przed Ligą Narodów*, Wilno 1925; tenże, *Litwa współczesna*, Warszawa 1938, s. 168–174; B. Paszkiewicz, *Pod znakiem „Omegi"*. Przygotował do druku i indeks osób opracował Adam Gałkowski, słowem wstępnym opatrzył i całość krytycznie przejrzał Piotr Łossowski, Warszawa 2003; Z. Krajewski, *Życie społeczno-kulturalne Polaków w Republice Litewskiej w latach 1918–1940*, „Dzieje Najnowsze" 1996, R. 38, nr 2, s. 65–71; M. Jackiewicz, *Polskie życie kulturalne w Republice Litewskiej w latach 1918–1940*, Olsztyn 1997, s. 218–282; K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999; B. Makowski, *Litwini w Polsce...*, s. 125–129, 165–225, 274–282; J. Wołkonowski, *Język i szkolnictwo żydowskie w Wilnie w okresie międzywojennym*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy", Wilno 2002, t. 1, s. 90–106; I. Petrauskienė, *Lenkijos valdžios antilietuviška politika Vilnijoje 1935–1939 m.*, [w:] *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, Vilnius 1992, s. 72–98.

Poważnym zadaniem była rozbudowa szkolnictwa wyższego. Ogólne zasady działalności i struktura organizacyjna uczelni akademickich zostały ujęte w ustawach o szkolnictwie wyższym z dnia 13 lipca 1920 r. i z dnia 15 marca 1933 r. Gwarantowano wolność nauki i nauczania. Szkoły akademickie miały charakter osób prawnych, a ich samorządność wyrażała się również w uprawnieniu do przyjmowania zapisów i darowizn oraz samodzielnego zarządzania majątkiem. Zwierzchnią władzę rządową nad szkołami akademickimi sprawowało Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Przed wybuchem drugiej wojny światowej w Polsce czynnych było 16 państwowych i 11 prywatnych szkół wyższych. Pracowało w nich około 3200 nauczycieli akademickich, studiowało zaś około 50000 osób[149].

Ważne miejsce wśród wyższych uczelni zajmował Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie, który w okresie międzywojennym stał się najważniejszym ośrodkiem kształcenia kadr i badań naukowych na północno-wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej Polskiej. Uniwersytet posiadał sześć wydziałów (Humanistyczny, Teologiczny, Prawa i Nauk Społecznych, Matematyczno-Przyrodniczy, Lekarski, Sztuk Pięknych). W 1938 roku na bazie byłego Studium Rolniczego przy Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym powstał siódmy – Wydział Rolniczy. Uchwała Sejmu RP o utworzeniu Wydziału Rolniczego na Uniwersytecie Stefana Batorego Wilnie została przyjęta 9 kwietnia 1938 r., a ogłoszona w „Dziennika Urzędowym" 14 kwietnia 1938 r. Nowy wydział rozpoczął pracę 1 października 1938 r.,

[149] Z. Skubała-Tokarska, Z. Tokarski, *Uniwersytety w Polsce: rys historyczny*, Warszawa 1972, s. 152–160; A. Czubiński, *Historia Polski XX wieku...*, s. 179.

to jest w ostatnim roku akademickim przed wybuchem drugiej wojny światowej[150].

W katedrach Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie pracowali znani polscy uczeni, jak: Wincenty Lutosławski (filozofia), Włodzimierz Szyłkarski (filozofia), Władysław Tatarkiewicz (filozofia), Ludwik Kolankowski (historia), Feliks Koneczny (historia), Stanisław Kościałkowski (historia), Kazimierz Chodynicki (historia), Stanisław Zajączkowski (historia), Henryk Łowmiański (historia), Marian Zdziechowski (historia literatury), Józef Kallenbach (literatura polska), Stanisław Pigoń (historia literatury polskiej), Jan Otrębski (filologia), Stefan Srebrny (filologia klasyczna), Bolesław Wilanowski (teologia), Bronisław Żongołłowicz (prawo kanoniczne), Kazimierz Zimmermann (nauki społeczne), Alfons Parczewski (prawo kościelne, historia prawa i państwa polskiego), Stefan Ehrenkreutz (prawo), Michał Siedlecki (zoologia), Piotr Wiśniewski (botanika), Józef Ziemacki (anatomia i chirurgia), Wacław Dziewulski (fizyka), Władysław Dziewulski (astronomia), Kazimierz Sławiński (chemia), Wiktor Staniewicz (matematyka) i wielu innych[151]. Wymienieni uczeni, jak i inni pracownicy USB, nie ograniczali się tylko

[150] A. Bortkiewicz-Szyszkowska, *Z historii Wydziału Rolniczego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecie wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, Kraków 1996, s. 166–184.

[151] *Vilniaus universiteto istorija. 1579–1994*, Vilnius 1994, s. 200–223; *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 2: *Dziesięciolecie 1919–1929*, Wilno 1929; R. Mienicki, *Uniwersytet Wileński*, [w:] *Wilno i ziemia wileńska*. T. 2, Wilno 1937, s. 11–41; *Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecie wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, Kraków 1996, s. 56–215; H. Bursztyńska, *Humanistyka uniwersytecka w Wilnie w latach 1919–1920*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna*, Białystok 1994, s. 61–80; J. J. Jadacki, *Filozofia w Wilnie 1920–1945*, ibidem, s. 81–114; A. Czapiuk, *Uniwersyteckie środowisko historyczne w międzywojennym Wilnie*, ibidem, s. 115–127.

do pracy dydaktycznej i badawczej, ale podejmowali też liczne inicjatywy oświatowe i kulturalne. Dzięki ich wysiłkowi Uniwersytet Stefana Batorego stał się ważną placówką kulturową, mającą wpływ na cały kraj wileński, a jego wychowankowie wyróżniali się – oprócz posiadanej wiedzy – silnym poczuciem obowiązku obywatelskiego[152].

Przez dwadzieścia lat działalności Uniwersytetu Stefana Batorego wydano: na Wydziale Humanistycznym – 599 dyplomów magistra, 42 doktora, 4 doktora habilitowanego; na Wydziale Teologicznym – 82 dyplomy magistra, 8 doktora, 2 doktora habilitowanego; na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych – 1577 dyplomy magistra, 37 doktora, 12 doktora habilitowanego; na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym – 187 dyplomów inżyniera agronoma, 606 magistra, 69 doktora, 17 doktora habilitowanego; na Wydziale Lekarskim – 1627 dyplomów magistra (1185 lekarzy, 442 farmaceutów), 56 doktora, na Wydziale Sztuk Pięknych – 19 dyplomów artysty malarza i 83 świadectwa nauczyciela rysunku[153]. Wielu z absolwentów USB stało się w przyszłości znanymi uczonymi, którzy przyczynili się do powstania nowych wyższych uczelni w Polsce po drugiej wojnie światowej, przede wszystkim Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i Uniwersytetu Łódzkiego[154].

---

[152] H. Bursztyńska, *Humanistyka uniwersytecka w Wilnie...*, s. 80.

[153] *Vilniaus universiteto istorija...*, s. 209–210.

[154] S. Kalembka, *Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu kontynuatorem Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis...*, s. 272–277; J. Paszkiewicz-Minikowa, *Wkład kadry naukowej Uniwersytetu Stefana Batorego w utworzenie i rozwój Uniwersytetu Łódzkiego*, ibidem, s. 289–291; J. Poklewski, *Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Twórcza kontynuacja tradycji wileńskiej*, ibidem, s. 292–294; *Wychowankowie Uniwersytetu Stefana Batorego: Biogramy i autobiogramy studentów*. Redakcja naukowa i opracowanie Kazimierz Puchowski, ibidem, s. 315–422.

Do ożywienia życia naukowego przyczyniały się również liczne towarzystwa. W okresie międzywojennym działały w Wilnie, oprócz Towarzystwa Przyjaciół Nauk, następujące towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę: Towarzystwo Lekarskie Wileńskie, Instytut Naukowo-Badawczy Europy Wschodniej, Towarzystwo Badania Dziejów Wyzwolenia Wileńszczyzny i Ziem Północno-Wschodnich, Towarzystwo Miłośników Historii Reformacji Polskiej im. Jana Łaskiego, Towarzystwo Prawnicze im. Ignacego Daniłowicza w Wilnie, Stowarzyszenie Techników Polskich w Wilnie, Towarzystwo Bibliofilów Polskich w Wilnie, Towarzystwo im. Józefa Piłsudskiego, Towarzystwo Miłośników Wilna, Towarzystwo Miłośników Wiedzy Szkolnej w Wilnie, Towarzystwo Pomocy Naukowej im. Eustachego i Emilii Wróblewskich (1912–1940, w latach 1912–1922 działało pod nazwą „Towarzystwo Biblioteki im. Wróblewskich"), Towarzystwo Przyjaciół Biblioteki im. Wróblewskich w Wilnie, Wileńskie Towarzystwo Filozoficzne, Wileńskie Towarzystwo Doświadczeń Rolnych, Wileńskie Towarzystwo Chirurgiczne, Wileńskie Towarzystwo Eugeniczne, Wileńskie Towarzystwo Ginekologiczne, Wileńskie Towarzystwo Przeciwgruźlicze, Wileńskie Towarzystwo Badań Psychicznych[155]. Ponadto istniały wileńskie oddziały towarzystw ogólnopolskich: Wileński Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego, Wileńskie Koło Związku Bibliotekarzy Polskich, Wileńskie Koło Polskiego Towarzystwa Filologicznego, Wileński Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Wileński Oddział Polskiego Towa-

[155] LCVA, F 53, op. 23, teczka 1515, 1518, 1591,1619, 1736, 2219, 3422, s. 9; F 1269, op. 4, teczka 1; *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*. Cz. 2, Warszawa 1994, s. 60–65, 98, 108–109, 133–134, 232–234; 301–304, 425–426, 439–440, 448–449, 461–464, 480–482, 486–488.

rzystwa Geologicznego, Wileński Oddział Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, Wileński Oddział Polskiego Towarzystwa Dermatologicznego, Wileński Oddział Polskiego Towarzystwa Esperantystów oraz Wileński Oddział Towarzystwa Polonistów Rzeczypospolitej Polskiej[156].

Mniejszości narodowe również miały swoje stowarzyszenia naukowe, np. Białoruskie Towarzystwo Naukowe, Litewskie Towarzystwo Naukowe (od 8 lutego 1939 r. Litewskie Towarzystwo Miłośników Nauk w Wilnie), Związek Kulturalno-Oświatowy Tatarów, Towarzystwo Miłośników Historii i Literatury Karaimskiej, Żydowski Instytut Naukowy (JIWO, YIVO), Towarzystwo Przyjaciół Żydowskiego Instytutu Naukowego w Wilnie, Towarzystwo Historyczno-Etnograficzne, Muzeum im. Sz. Anskiego, Żydowskie Towarzystwo Krajoznawcze, Koło Miłośników Wilna, Żydowskie Wileńskie Towarzystwo Esperantystów „Uniwerso", Izraelickie Stowarzyszenie Miłośników Archeologii[157].

Działały też liczne organizacje i stowarzyszenia akademickie: Akademickie Stowarzyszenie Farmaceutyczne „Lechia", Koło Chemików USB w Wilnie, Koło Etnologów USB w Wilnie, Koło Matematyków – Fizyków USB w Wilnie, Koło Przyrodnicze Słuchaczy USB w Wilnie, Koło Medyków USB w Wilnie, Koło Prawników USB w Wilnie, Koło Polonistów USB w Wilnie, Koło Historyków USB w Wilnie, Koło Rolników USB w Wilnie, Koło Teologów USB

[156] „Ateneum Wileńskie" Wilno 1939, t. 14, s. 360–367.

[157] LCVA, F 53, op. 23, teczka 1491, 1504, 1798; *Żydowski Instytut Naukowy Jiwo: jego cele i zadanie*, Wilno 1930; J. Garniewicz, *Białoruskie Towarzystwo Naukowe*, „Acta Baltico-Slavica" 1984, t. 16, s. 97–109; tenże, *Dorobek wydawniczy w dziedzinie historii Żydowskiego Instytutu Naukowego w Wilnie w latach 1929–1938*, ibidem, 1994, t. 22, s. 221–236; J. Wołkonowski, Stosunki polsko-żydowskie..., s. 218–227, 300–305; 393–394; J. Jurginis, *Lietuvių mokslo draugija*, [w:] *Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos*, Vilnius 1975, s. 37–118; B. Makowski, *Litwini w Polsce...*, s. 106–112.

w Wilnie, Koło Filozofów USB w Wilnie, Koło Słuchaczy Wydziału Sztuk Pięknych i inne[158]. Zrzeszenie Kół Naukowych USB wydawało w latach 1922–1935 czasopismo „Alma Mater Vilniensis". Ukazało się 12 numerów, w których publikowano materiały naukowe, publicystyczne i literackie. Redaktorami byli kolejno: Aleksander Marcinowski, Walerian Charkiewicz, Tomasz Ratkowski, Leon Sienkiewicz, Władysław Arcimowicz, Czesław Zgorzelski i Witold Nowodworski. W roku 1930 rozpoczęto wydawanie wraz z czasopismem osobnych tomów „Biblioteki A. M. V.". Jako tom pierwszy ukazała się pod redakcją dr. J. Rybickiego *Księga Wergiliuszowa* (Wilno 1930), zawierająca kilkanaście rozpraw poświęconych poecie rzymskiemu[159].

Znaczną rolę w kulturowym życiu Wilna odgrywały organizacje artystyczne i instytucje opieki nad sztuką, takie jak: Wileńskie Towarzystwo Artystów Plastyków, Towarzystwo Artystyczne „Lutnia", Wileńskie Towarzystwo Popierania Polskiej Sztuki Scenicznej, Towarzystwo dla Rozwoju Tkactwa Artystycznego, Koło Miłośników Pieśni, Wileńskie Towarzystwo Filharmoniczne, Towarzystwo Polskiego Teatru Ludowego, Towarzystwo Śpiewacze „Hasło", Polskie Towarzystwo Muzyki Współczesnej[160].

[158] LCVA, F 53, op. 23, teczka 3422, s. 13; S. Pigoń, *Koła naukowe studentów USB w latach 1919–1929*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 2: *Dziesięciolecie 1919–1929*, Wilno 1929, s. 595–614.

[159] „Alma Mater Vilnensis", t. 1–12, Wilno 1922–1935; S. Pigoń, *Koła naukowe studentów USB w latach 1919–1929...*, s. 596; *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 2: *Literatura od XVI w. do 1945 r.*, opracował Mieczysław Jackiewicz, Bydgoszcz 2004, s. 90–91.

[160] LCVA, F 53, op. 23, teczka 3422, s. 9–10; J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń 1994; tenże, *Organizacje artystyczne i instytucje opieki nad sztuką w międzywojennym Wilnie*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna...*, s. 173–202; A. Kisielewski, *Uwagi o rzeźbie międzywojennego Wilna*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 2: *Kultura i trwanie*, Białystok 1996, s. 191–207; E. Małachowicz, *Wilno: dzieje, architektura, cmentarze*, Wrocław 1996, s. 61.

Ważnymi ośrodkami kultury były biblioteki i archiwa. Najważniejszymi bibliotekami działającymi w okresie międzywojennym w Wilnie były: Biblioteka Uniwersytecka, Państwowa Biblioteka im. Eustachego i Emilii Wróblewskich, Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego Rzymskokatolickiego, Biblioteka Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego oraz Centralna Biblioteka Pedagogiczna Kuratorium Okręgu Szkolnego. Istniały też liczne biblioteki miejskie, klasztorne, szkolne i uczelniane, a także podręczne biblioteki różnych stowarzyszeń i instytucji oraz księgozbiory prywatne. Biblioteki posiadały również: Litewskie Towarzystwo Naukowe, Białoruskie Towarzystwo Naukowe, Białoruski Instytut Gospodarki i Kultury, Żydowski Instytut Naukowy, Żydowski Centralny Komitet Oświaty, Towarzystwo Szerzenia Oświaty „Mefitse Haskala", Ruski Instytut Narodowy „Narodnyj Dom" i inne organizacje mniejszości narodowych[161]. Należy dodać, że do wybuchu drugiej wojny światowej gęsta sieć bibliotek pokryła, jak wykazały najnowsze badania, cały obszar wschodnich ziem II Rzeczypospolitej[162].

Z archiwów wileńskich najważniejsze było Archiwum Państwowe powstałe w 1919 roku po scaleniu licznych archiwów istniejących za czasów zaboru rosyjskiego (Centralnego Archiwum Wileń-

---

[161] *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej: Informator*, red. naukowy Barbara Bieńkowska, Poznań 1998, s. 607–654; A. Łysakowski, *Biblioteki w Wilnie*, [w:] *Wilno i ziemia wileńska: zarys monograficzny*, t. 2, Wilno 1937, s. 117–125; M. Brensztejn, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie" 1931/1932, t. 8, s. 343–362; tenże, *Biblioteka uniwersytecka w Wilnie do roku 1832*, Wilno 1922; S. Rygiel, H. Drège, *Biblioteka im. Wróblewskich w Wilnie 1912–1931*, Wilno 1934.

[162] *Biblioteki na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej...*, s. 20–21. Informator zawiera opisy 5056 bibliotek: 4067 instytucjonalnych oraz 989 księgozbiorów domowych na wschodnich ziemiach II Rzeczypospolitej. Zbiory bibliotek, których stany były znane, wynosiły 7401496 jednostek, z czego 6674781 przypadało na placówki instytucjonalne, a 726715 na księgozbiory domowe.

skiego, Archiwum Murawiowa w Wilnie, archiwów Wileńskiego Okręgu Szkolnego, generał-gubernatorskiego, sądowego, wileńskiej deputacji szlacheckiej, konsystorza unickiego i innych)[163].

Wymienione towarzystwa i instytucje przyczyniły się znacznie do szybkiego rozwoju życia kulturalnego Wilna we wszystkich jego dziedzinach[164]. Swoją własną kulturę rozwijały także mniejszości narodowościowe: Białorusini, Litwini, Rosjanie, Żydzi i inni[165]. Wszystko to sprawiło, że międzywojenne Wilno stało się znaczącym ośrodkiem kultury i nauki. Józef Poklewski pisząc o kulturze międzywojennego Wilna, podkreślał, że mimo peryferyjnego po-

[163] R. Mienicki, *Archiwum Państwowe w Wilnie*, [w:] *Wilno i ziemia wileńska: zarys monograficzny*, t. 2, Wilno 1937, s. 126–130.

[164] H. Karwacka, *Teatr na Pohulance*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna*, Białystok 1994, s. 227–251; A. Lam, *Środowisko „Żagarów"*, ibidem, s. 253–263; T. Bujnicki, *Kulturotwórcza rola kwartalnika „Środy literackie" (1935-1937)*, ibidem, s. 265–283; A. Kieżuń, *Wanda Niedziałkowska-Dobaczewska, pisarka i organizatorka życia kulturalnego w międzywojennym Wilnie*, ibidem, s. 299–309; M. Ankudowicz-Bieńkowska, *Z dziejów chóralistyki wileńskiej w latach II Rzeczypospolitej*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 2: *Kultura i trwanie*, Białystok 1996, s. 237–254; M. Pieczonka, *Wileńskie firmy wydawnicze w latach 1918–1939*, ibidem, s. 327–344; *Mackiewicz Stanisław, pseud. Cat, Gaston de Cerizay (1896–1966)*, [w:] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, Bydgoszcz 2002; *Dziesięciolecie Konserwatorium Muzycznego w Wilnie 1923–1933*, Wilno 1933; *Keletas žinių apie Vilniaus kultūrinį gyvenimą*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 621 (5023), X. 17, s. 5.

[165] J. Ostrowski, *Litwini na Ziemi Wileńskiej*, [w:] *Wilno i Ziemia Wileńska: Zarys monograficzny*, t. 1, Wilno 1937, s. 226–249; S. Wysłouch, *Białorusini na Ziemi Wileńskiej*, ibidem, s. 250–261; M. Heller, *Wilno jako ośrodek żydowskiego życia kulturalnego*, ibidem, s. 262–271; B. Makowski, *Litwini w Polsce 1920–1935*, Warszawa 1986; R. Margolis, *Tragiczny los żydowskiej kultury Wilna*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996, s. 223–226; S. Kaganowicz, *Teatr żydowski w Wilnie*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 2: *Kultura i trwanie*, Białystok 1996, s. 225–268; I. Lempertas, *Jidiš kultūra Vilniuje*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy", Wilno 2003, t. 2, s. 18–25; E. Alpierniené, *Vilniaus žydų kultūrinis gyvenimas 1939–1945*, [w:] *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945*, Vilnius 1999, s. 24–26; J. Wołkonowski, *Rola gminy żydowskiej na Wileńszczyźnie w zachowaniu tożsamości w okresie międzywojennym*, ibidem, s. 146–160; tenże, *Stosunki polsko-żydowskie...*, s. 392–399; П. Лавринец, *Русская культурная жизнь в Вильне в 1901–1939 гг.*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy", Wilno 2003, t. 2, s. 43–50.

łożenia Wilna i znacznego oddalenia od stolicy innych znaczących ośrodków życia, artyści wileńscy nie mieli kompleksu prowincji, a wręcz przeciwnie – czuli się dumni z przypadłej im roli spadkobierców wielowiekowej tradycji sztuki Wielkiego Księstwa Litewskiego. Swoje ambicje uczestniczenia na zasadzie partnerstwa w tworzeniu sztuki narodowej potrafili z sukcesem realizować[166].

Zmiany polityczne i gospodarcze, jakie zaszły po pierwszej wojnie światowej na Wileńszczyźnie, znalazły swoje odbicie w wyglądzie Wilna. Po nastaniu pokoju w 1920 roku, pomimo ogólnych trudności ekonomicznych, zajęto się uporządkowaniem miasta: przeprowadzono wiele prac porządkowych w zakresie uzbrojenia i powierzchni ulic, przystąpiono do odnowy zabytków sakralnych i historycznych. Z czasem powstało też kilkanaście nowych budowli, m.in. Dom Towarowy braci Jabłkowskich (projekt Karola Jankowskiego i Franciszka Lilipoppa z Warszawy) przy ul. Mickiewicza, gmach Zakładu Anatomii USB na Zakrecie (arch. Juliusz Kłos), okazały gmach Szkoły Technicznej (arch. Ludwik Sokołowski) przy ul. Holenderskiej, gmach szkoły powszechnej na Antokolu (arch. Stefan Narębski), Stanica Harcerska (arch. Irena Heilmanowa) przy ul. Góra Bauffałowa, gmach PKO (architekci Zbigniew Puget i Juliusz Żórawski), Bank Gospodarstwa Krajowego (architekci Stanisław Gałęzowski, Jerzy Pańkowski) oraz gmach Ubezpieczalni Społecznej (architekci Stanisław Murczyński i Jerzy Sołtan) przy ul. A. Mickiewicza (obecnie Giedymina). W latach dwudziestych, kiedy nowe obiekty projektowali głównie architekci miejscowi związani z Wydziałem Sztuk Pięknych USB (Ludwik Sokołowski, Stefan Narębski, Juliusz Kłos), w architekturze Wilna

[166] J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne...*, s. 334.

dominował nurt historyzmu, chociaż rozwijały się również tendencje modernistyczne. W początkach lat trzydziestych zaznaczył się coraz silniej w architekturze wileńskiej wpływ kierunku modernistycznego, zwłaszcza w twórczości architektów z innych dzielnic kraju (Antoni Dygat, Zbigniew Puget, Juliusz Żórawski, Stanisław Gałęzowski, Jerzy Pańkowski, Stanisław Murczyński, Jerzy Sołtan i inni), według których projektów wznoszono budowle użyteczności publicznej w Wilnie[167]. Plany budowy wielu obiektów zostały przekreślone wybuchem drugiej wojny światowej. Okres wojny i ówczesne zniszczenia, kolejne okupacje oraz zmiana granic państwowych spowodowały poważne zmiany i straty również w architekturze Wilna, lecz nie zatarły całkowicie dorobku z okresu dwudziestolecia międzywojennego[168].

5. W latach drugiej wojny światowej

W dniu 1 września 1939 r. hitlerowskie Niemcy napadły na Polskę, 3 września rządy sojuszniczych państw Anglii i Francji wypowiedziały Niemcom wojnę, chociaż nie podjęły działań wojennych. Rozpoczęła się druga wojna światowa[169]. Działania wojenne we wrześniu 1939 r. toczyły się jednak z dala od Wilna, jeśli nie liczyć

[167] E. Małachowicz, *Wilno: dzieje, architektura, cmentarze*, Wrocław 1996, s. 60–67.

[168] Ibidem, s. 72.

[169] *Niemcy napadły na granice Rzeczypospolitej*, „Kurier Wileński" 1939, nr 6 (wydanie wieczorne nr 1), 1 września; *Odezwa Pana Prezydenta Rzeczypospolitej* [Ignacego Mościckiego], „Express Wileński" 1939, (wydanie specjalne), 1 września, s. 1; *Wojska niemieckie nacierają: bombowce hitlerowskie nad miastami polskimi*, ibidem; *Anglia wypowiedziała wojnę Niemcom*, „Goniec Poranny" 1939, nr 169 (Wydanie popołudniowe), 3 września, s. 1; *Historyczne posiedzenie parlamentu Francji*, ibidem; W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1993...*, s. 88–89.

kilku bombardowań miasta przez Niemców[170]. Stacjonujące w Wilnie i pobliskim rejonie pułki 1 i 19 dywizji piechoty oraz Wileńskiej Brygady Kawalerii wymaszerowały do wyznaczonych miejsc koncentracji w ostatnich dniach sierpnia. W mieście pozostały jedynie niewielkie liczebnie i słabo uzbrojone oddziały należące do ośrodków zapasowych oraz oddziały podległe dowódcy Obozu Warownego Wilna. W porównaniu z miastami zachodniej i centralnej Polski istniały przez czas dłuższy namiastki normalnego życia, ale bardzo szybko zaczęto odczuwać trudności czasu wojennego. Zarekwirowanie pojazdów osobowych i ciężarowych utrudniało dowóz artykułów żywnościowych, co spowodowało, że przed sklepami ustawiały się długie kolejki, wieczorami miasto ogarniały ciemności i zupełny bezruch. Władze miejskie dokładały starań, aby utrzymać porządek w mieście i zaopatrzyć jego mieszkańców w niezbędne artykuły[171]. W Wilnie, podobnie jak w całym kraju, organizowano akcje pomocy dla wojska i ofiar wojny[172]. Pomyślano też o ratowa-

---

[170] *Wczorajsze bombardowanie Wilna*, „Robotnik Wileński" 1939, nr 254, 16 września, s. 1; *Wczorajsze bombardowanie Wilna*, „Robotnik Wileński" 1939, nr 255, 17 września (wydanie poranne), s. 1. W wyniku nalotów niemieckich na Wilno byli ranni i zabici. Zniszczone zostały domy w różnych punktach miasta.

[171] W. Maleszewski [prezydent miasta Wilna], *Obwieszczenie Zarządu Miejskiego w Wilnie w sprawie zaopatrzenia ludności m. Wilna w tymczasowe zaświadczenia tożsamości, dowody osobiste i przestrzeganie przepisów meldunkowych*, „Gazeta Wileńska" 1939, nr 251 (1925), 12 września, s. 3; *Wielkie transporty żywności jadą do Wilna*, ibidem, s. 4; *Zaopatrzenie dla ewakuowanych*, „Express Wileński" 1939, nr 252, 12 września, s. 3; *Z obrad pierwszego zebrania wileńskiej Rady Miejskiej w czasie wojny* [15 września 1939], „Słowo" 1939, nr 255 (5537), 16 września, s. 5; S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa 1997, s. 12–13.

[172] *Dwa zebrania w Wilnie pod hasłem pomocy wojsku*, „Express Wileński" 1939, 3 września, s. 3; *Wszyscy dajmy, kto ile może! Zbieranie ofiar na pomoc wojsku*, „Express Wileński" 1939, nr 247 (wydanie specjalne), 7 września, s. 4; *Odezwa Wojewódzkiego Obywatelskiego Komitetu Pomocy Wojsku*, „Głos Narodowy" 1039, nr 250, 10 września, s. 3; *Ofiarność społeczeństwa wileńskiego*, ibidem; *Wykaz ofiar złożonych w Sekcji Pomocy Oddziałom Wojskowym*, „Gazeta Wileńska" 1939, nr 251 (1925), 12 września, s. 4; *Powszechna danina potrzebującym: Rozległe obowiązki opiekuńcze Wilna*, „Express Wileński" 1939, nr 256, 16 września, s. 3.

niu zabytków sakralnych. Został utworzony specjalny Komitet Ratowniczy w składzie: konserwator Witold Kieszkowski, inżynier Jan Borowski, fotograf Jan Bułhak, prof. USB Jerzy Hoppen, Antoni Maryanowski, Eugenia Maciejewska, prof. USB Marian Morelowski, inżynier Stefan Narębski, dziekan Wydziału Sztuk Pięknych USB Ludomir Ślendziński. Komitet postanowił zabezpieczyć, na wypadek nalotów niemieckich, w pierwszej kolejności trzy najcenniejsze zabytki sakralne w Wilnie: kaplicę św. Kazimierza przy katedrze wileńskiej, kościół św. Anny i kościół św. św. Piotra i Pawła na Antokolu. Planowano otoczyć te zabytki jakby ochronną ścianą wykonaną z worków z piaskiem układanych jeden na drugim. Po porozumieniu się z ks. Biskupem Kazimierzem Michalkiewiczem komitet zwrócił się do Wilnian z apelem ratowania kościołów wileńskich[173].

Z dużą uwagą słuchano wiadomości o sytuacji na froncie, które stawały coraz bardziej trwożące. W połowie września 1939 r. większa część zachodniej i środkowej Polski znalazła się w rękach Niemców. Armie hitlerowskie zaczęły zaciskać wielkie kleszcze na wschód od Warszawy. Najeźdźcy dopuszczali się mordów na ludności cywilnej i jeńcach. Drogami przetaczały się tysiące uchodźców narażonych na ataki lotnicze. Mimo to, w rejonie między Wisłą a Bugiem, a także na Kresach Wschodnich istniało jeszcze 25 dywizji, tj. połowa sił polskich. Większość sił niemieckich była związana walką, a ich zapasy amunicji na wykończeniu[174].

[173] K. Michalkiewicz, *Ratujmy kościoły nasze: Odezwa Komitetu Ratowniczego*, „Głos Narodowy" 1939, 10 września, s. 3; K. Michalkiewicz, *Ratujmy kościoły nasze*, „Gazeta Wileńska" 1939, nr 249 (1923), 10 września; *Dajmy grosz i płótno na ochronę świątyń wileńskich od bombowców*, „Express Wileński" 1939, nr 252, 12 września, s. 3.

[174] *Westerplatte broni się w dalszym ciągu*, „Express Wileński" 1939, (wydanie specjalne), 3 września, s.2; *Ziemie polskie pod ogniem bomb niemieckich*, ibidem; *Zacięte walki w rejonie Łodzi*, „Express Wileński" 1939, nr 247 (wydanie specjalne),

Do katastrofy doszło 17 września 1939 r., gdy na walczącą z Niemcami Polskę napadł drugi agresor – Związek Radziecki. Wojska sowieckie przekroczyły wschodnią granicę Rzeczypospolitej i posuwały się na zachód do wyznaczonej w pakcie Ribbentrop–Mołotow linii na Wiśle[175]. Agresja ZSRR przyspieszyła klęskę Polski. Premier Sławoj-Sładkowski stwierdził bezsilność wobec połączonych sił niemieckich i sowieckich i w nocy z 17 na 18 września władze RP przekroczyły granicę, udając się na emigrację. W decydujących bojach pod Tomaszowem Lubelskim 18–20 września uległ rozbiciu front środkowy. W bitwie pod Tomaszowem 23 września wojska frontu północnego zostały otoczone i pokonane przez wojska niemieckie z zachodu i sowieckie ze wschodu. Siły frontu południowego uległy rozbiciu pod Lwowem, który 22 września został zajęty przez Armię Czerwoną. W dniu 28 września kapitulowała bo-

7 września, s. 1; *Bohaterski opór armii polskiej*, ibidem, s. 2; *Warszawa bohatersko broni się*, „Gazeta Wileńska" 1939, nr 251 (1925), 12 września, s. 1; *Warszawa walczy – Warszawa nie ustąpi*, „Express Wileński" 1939, nr 256, 16 września, s. 1; *Komunikat z frontu zachodniego*, „Słowo" 1939, nr 255 (5537), 16 września, s. 1; *Wczorajszy dzień na frontach*, ibidem; L. Tomaszewski, *Kronika wileńska 1939–1941*, Warszawa 1989, s. 5; W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1993...*, s. 32–34.

[175] Cz. K. Grzelak, *Kresy w czerwieni: Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 r.*, Warszawa 1998, s. 15, 35–43; *TSRS-Vokietija: TSRS ir Vokietijos santykių dokumentinė medžiaga 1939 m. balandžio – spalio mėn.*, Vilnius 1989, s. 60–64. Pakt Ribbentrop–Mołotow był podpisany 23 sierpnia 1939 r. w Moskwie. Zawierał tajny protokół regulujący interesy Związku Radzieckiego i hitlerowskich Niemiec w Europie Środkowej i Wschodniej, przewidywał rozdział Polski. Związek Radziecki podpisując tajny protokół z Niemcami i napadając na Polskę, zdradziecko złamał akt o nieagresji, podpisany przez Polskę i Związek Radziecki 25 lipca 1932 r. na pięć lat i następnie przedłużony do 31 grudnia 1945 r. Obie strony stwierdziły w nim uroczyście, że wyrzekły się wojny jako narzędzia polityki we wzajemnych stosunkach. Zobowiązały się do powstrzymania od wszelkich działań agresywnych i napaści jednej na drugą samodzielnie oraz wraz z innymi państwami, a także, że nie będą brały udziału w żadnych wrogich porozumieniach wobec drugiej strony. W przypadku napaści państwa trzeciego na jedną z sygnatariuszy układu, druga strona zobowiązywała się nie udzielać pomocy agresorowi.

hatersko broniąca się Warszawa. Oddzielne zgrupowania sił polskich walczyły do początku października 1939 r.[176].

Wilno zostało zajęte przez Armię Czerwoną 18–19 września 1939 roku. Można powiedzieć, że Wilno zostało oddane bez walki. Odnotować jednak należy spontaniczny opór stawiany przez polskich żołnierzy, harcerzy i mieszkańców miasta. W obronie Wilna poległo około setki młodych obrońców[177]. Kilka dni po zajęciu Wilna został powołany przez władze wojskowe tak zwany Tymczasowy Zarząd Okręgu Wileńskiego, który miał sprawować władzę administracyjną do czasu rozstrzygnięcia losu zajętych terenów. Część tych ziem po przeprowadzeniu „wyborów" miała być wcielona do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, a część oddana Litwie (od 3 października 1939 r. toczyły się w Moskwie rozmowy między przedstawicielami rządów ZSSR i Litwy w sprawie przekazania Litwinom Wilna z okręgiem, w zamian za podpisanie układu o wzajemnej pomocy, przewidującego zainstalowanie na Litwie sowieckich baz wojskowych)[178].

Po wkroczeniu wojska sowieckiego w Wilnie zapanował ponury nastrój spotęgowany ciężkimi warunkami egzystencji w nowej, okupacyjnej rzeczywistości. W mieście została wprowadzona godzina milicyjna. W gmachu sądów przy ul. Mic-

[176] W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1993...*, s. 90–91; A. Czubiński, *Historia Polski XX wieku...*, s. 203–211; Cz. K. Grzelak, *Kresy w czerwieni...*, s. 190–465; W. Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945*, t. 3, z. 1: 1939–1945, Warszawa 1981, s. 1–82.

[177] J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996, s. 12–13.

[178] L. Tomaszewski, *Kronika wileńska 1939–1941*, Warszawa 1989, s. 22–23; R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939 m. spalio 27 d. – 1940 birželio 15 d.*, Vilnius 1990, s. 24–30.

kiewicza 36 (obecnie Gedimino) i rogu Ofiarnej 3 ulokował się urząd sowieckiej bezpieki (NKWD). Wkrótce też rozpoczęły się liczne aresztowania dokonywane przeważnie nocą, według spisów wykonanych jeszcze przed wojną przez sowiecki wywiad i uzupełnianych teraz przez miejscowych komunistów. W ciągu 40 dni okupacji sowieckiej aresztowano ponad 560 osób, które osadzono w więzieniach na Łukiszkach, w Wilejce i Mińsku, a następnie większość ich wywieziono na Wschód[179]. Spośród znanych osób aresztowano i wywieziono wówczas prezydenta miasta Wiktora Maleszewskiego, wiceprezydenta Kazimierza Grodzkiego, wicewojewodę Józefa Rakowickiego, kuratora Okręgu Szkolnego Mariana Grodeckiego, profesorów Uniwersytetu Stefana Batorego: Stanisława Cywińskiego, Czesława Czarnowskiego i Władysława Mariana Jakowickiego, braci Marszałka Piłsudskiego – Jana i Kazimierza Piłsudskich oraz wielu innych[180].

Jednocześnie z represjami wobec ludności polskiej władze sowieckie prowadziły grabież mienia publicznego i prywatnego. Rabowano wszystko, co tylko udało się w tak krótkim czasie zdemontować. Wywieziono najlepsze maszyny i urządzenia z wileńskich zakładów, ogołocono ze sprzętu, taboru i zapasów paliwa kolej żelazną, obrabowano szpitale i apteki, opustoszono doszczętnie sklepy. Ucierpiały biblioteki, muzea i archiwa[181].

[179] L. Tomaszewski, *Kronika wileńska...*, s. 28, zaznacza, że liczba ta nie jest pełna, obejmuje bowiem tylko osoby bardziej znane lub o które upominały się rodziny czy polskie organizacje charytatywne. Liczba ta nie obejmuje też aresztowanych i wywiezionych oficerów polskich, których większość zaginęła bez śladu.

[180] L. Tomaszewski, *Kronika wileńska...*, s. 29; D. Boćkowski, *„Za pierwszego sowieta” – okupacja radziecka Wilna jesienią 1939 roku*, [w:] *Wilno i świat. Dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1. Red. E. Feliksiak i M. Leś, Białystok 2002, s. 237–239.

[181] D. Boćkowski, *„Za pierwszego sowieta”...*, s. 240.

Rokowania Litwy i Związku Radzieckiego zostały sfinalizowane podpisaniem w dniu 10 października 1939 r. układu o wzajemnej pomocy[182]. Na mocy tego układu Wilno i obwód wileński o powierzchni 6880 km kwadratowych zostały przekazane Litwie. Terytorium państwa litewskiego po utracie Kraju Kłajpedzkiego w marcu 1939 r. liczyło 52822 km kwadratowe. Po przyłączeniu Kraju Wileńskiego jego terytorium zwiększyło się o 13% i wynosiło 59702 km kwadratowe[183]. Jeszcze bardziej wzrosła liczba ludności państwa litewskiego. Według początkowych szacunków podanych w prasie litewskiej, ludność przyłączonego terytorium miała liczyć 433 tys. mieszkańców[184]. W rzeczywistości jednak, głównie na skutek napływu uchodźców wojennych, ludności w obwodzie wileńskim było znacznie więcej. Liczba ta mogła sięgać, jak podaje P. Łossowski za emigracyjnym autorem litewskim Leonasem Sabaliunasem, nawet 549 tys. mieszkańców. Wynosiłoby to prawie 20% ogółu ludności Litwy[185].

Rząd litewski nie rozumiejąc prawdziwych intencji rządu sowieckiego lub nie chcąc o tym mówić swojemu narodowi, po podpisaniu

[182] *SSSR ir Lietuvos sutartis*, „Lietuvos Aidas" 1939 nr 605 (5007), X. 11; *Seimas ratifikavo sutartį su Sovietų Rusiją*, „Lietuvos Aidas" (vakarinis) 1939 nr 615 (5017), X. 14; *Respublikos Prezidentas ratifikavo Lietuvos ir Sovietų Rusijos sutartį*, „Lietuvos Aidas" (rytinis) 1939, nr 616 (5018), X.15; *Istorinė diena Lietuvos Seime: kaip Seimas davė sutikimą Lietuvos – SSSR sutarčiai ratifikuoti*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 652 (5054), X. 28, s. 4–5; *Lietuvos ir Tarybų Sąjungos sutartis dėl Vilniaus ir Vilniaus krašto perdavimo Lietuvai ir Lietuvos – Tarybų Sjungos savitarpio pagalbos sutartis 1939 m. spalio 10 d.*, [w:] *Lietuvos TSR istorijos šaltiniai*, t. 4, Vilnius 1961, s. 730–732.

[183] P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1985, s. 56.

[184] *Vilnius ir atgautos žemės skaičiais*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 621 (5023), X. 17.

[185] P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie...*, s. 56; L. Sabaliunas, *Lithuania in Crisis. Nationalism to communism. 1939–1940*, Bloomington, London 1972, s. 277; P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie w XX wieku*, „Przegląd Wschodni", Warszawa 1991, t. 1, z. 3, 471–472. Większość mieszkańców przyłączonego kraju stanowili Polacy (321,7 tys., czyli 58,6%), Żydzi (107,6 tys., czyli 19,7%) oraz Białorusini (75,2 tys., czyli 13,7%). Litwinów było zaledwie 31,3 tys. (5,8%), Rosjan 9,9 tys. (1,8), mieszkańców innych narodowości 2,1 tys. (0,4%). Liczby te są przypuszczalne, ponieważ brakuje udokumentowanych danych statystycznych z tych lat.

układu ze Związkiem Radzieckim rozpoczął hałaśliwą akcję propagandową z powodu odzyskania Wilna. W Kownie i innych miastach litewskich urządzano z tego powodu manifestacje i festyny, prezydent Republiki Litewskiej Antanas Smetona wygłosił przemówienie do narodu, zaś na łamach prasy litewskiej przedstawiano układ z ZSSR jako duży sukces polityków litewskich oraz zasadniczy przełom w dziejach narodu[186]. Relacje o radosnym powitaniu wojsk litewskich w Wilnie (tego rodzaju akcje organizowały organizacje litewskie, a statystów przywożono z Kowna) miały potwierdzić tworzony przez lata w wyobrażeniach społeczeństwa litewskiego jednostronny, odbiegający od prawdy mit Wilna, którego uciskana przez Polaków ludność z utęsknieniem wyczekuje przyłączenia do Litwy[187]. Rząd litewski i dowództwo litewskich sił zbrojnych nie miały takich iluzji

[186] *Mes grįžtame į Vilnių*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 605 (5007), X. 11; *Sulaukėme!* „Lietuvos Aidas" (rytinis) 1939, nr 607 (5007), X. 12, s. 1, 4; *Manifestacijos Vytauto Didžiojo universitete*, ibidem, s. 2; *Entuziazmas visame krašte*, ibidem, s. 3; *Kauno džiaugsmas Vilniaus atgavimo proga. Tūkstančiai kauniečių vakar skendo sostinės atgavimo entuziazme*, ibidem, s. 4; *Vilniaus atgavimas yra didelis džiaugsmas mūsų tautai: Respublikos Prezidento Antano Smetonos prezidentūros sodelyje spalio 11 d. pasakyta kalba*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 610 (5012); *SSSR ir Lietuvos sutartis*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 605 (5007), X. 11: *Seimas ratifikavo sutartį su Sovietų Rusiją*, „Lietuvos Aidas" (vakarinis) 1939, nr 615 (5017), X. 14; *Respublikos Prezidentas ratifikavo Lietuvos ir Sovietų Rusijos sutartį*, „Lietuvos Aidas" (rytinis) 1939, nr 616 (5018), X. 15; *Sutarčiai įsigaliojus*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 618 (5020), X. 16; *Sutartis, pagal kuria Vilnius grįžo Lietuvai: Vilniaus ir Vilniaus srities perdavimas ir Lietuvos – Sovietų Sąjungos savitarpinės pagalbos sutartis*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 652 (5054). X. 28; *Istorinė diena Lietuvos Seime: kaip Seimas davė sutikimą Lietuvos – SSSR sutarčiai ratifikuoti*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 652 (5054), X. 28, s. 4–5; *Vilniaus perdavimas Lietuvai*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 624 (5026), X. 18.

[187] *Mūsų kariuomenė pakeliui į stosinę Vilnių*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 651 (5053), X. 28; *Laikinoji sostinė sveikina amžinąją sostinę*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 652 (5054), X. 28; *Visa Vilniaus sritis jau lietuvių rankose*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 653 (5055), X. 28; *Sovietų Sąjunga sveikina Lietuvą įsikūrus senoje sostinėje Vilniuje. Ministras pirmininkas gen. Černius su SSSR Liaudies Komisarų Tarybos pirmininku Molotovu pasikeitė nuoširdžiomis telegramomis*, „Lietuvos Aidas" (rytinis) 1939, nr 655 (5057), X. 30; *Džiaugsmo banga eina per visą kraštą*, „Lietuvos Aidas" (rytinis) 1939, nr 655 (5057), X. 30; *Vilnius – mūsų amžinai: Vilniaus rinktinės vado div. Gen. V. Vitkausko kalba*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 655 (5057), X. 30, s. 3.

i bardzo poważnie przygotowywały się do przejęcia Wilna i obwodu wileńskiego. Wkraczające na te tereny wojska litewskie miały wyraźny rozkaz „po przekroczeniu byłej linii administracyjnej w razie sprzeciwu zastosować wszystkie posiadane środki celem likwidacji stawiających opór"[188]. Pierwsze starcia mieszkańców Wilna z policją litewską miały miejsce 29 i 31 października oraz 1 i 2 listopada 1939 r.[189]. Władze litewskie, żeby nie wywołać stanowczego oporu, początkowo wykazywały pewien pojednawczy stosunek do polskiej ludności: zadbały o zaopatrzenie w artykuły spożywcze, zezwoliły na wydawanie gazet z języku polskim[190].

Wkrótce jednak rząd litewski wprowadził na zajętym obszarze Wileńszczyzny forsowną politykę mającą zespolić uzyskane tereny z resztą państwa i stworzyć nieodwracalne fakty dokonane. Odczuła to przede wszystkim kilkusettysięczna ludność polska, stanowiąca znakomitą większość mieszkańców przyłączonych terenów. Pozbawiono ją prawa używania w życiu publicznym ojczystego języka, zaczęto drastycznie ograniczać szkolnictwo polskie. Polaków masowo zwalniano z pracy. W najtrudniejszym położeniu znalazła się część ludności polskiej, uznana przez władze litewskie za „przybyszów". Według ustawy litewskiej o obywatelstwie mieszkańców Wilna i obwodu wileńskiego, uchwalonej w końcu listopada 1939 r., obywatelstwo litewskie przysługiwało osobom, które 6 sierpnia 1920 r. – mając 19 lat – mieszkały na terytorium Litwy (w granicach uzyskanych w 1939 roku) i w dniu 27 października 1939 r. mieszkały nadal w tych granicach. Cała reszta była zaliczana do kategorii „obcokrajowców" (lit. svetimšaliai) lub

188 R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa...*, s. 42–44.
189 J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej...*, s. 14–15.
190 P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie...*, s. 57–58, 259–276.

„przybyszów" (lit. ateiviai). Według danych Litewskiego Czerwonego Krzyża, w dniu 15 maja 1940 r. w obwodzie wileńskim przebywało 97893 „przybyszów", z których w Wilnie mieszkało 87616 osób. Najliczniejszą grupę stanowili robotnicy (42%), pozostali to urzędnicy, profesorowie i naukowi pracownicy Uniwersytetu Stefana Batorego. Według władz litewskich, byli oni obcy litewskości i państwu litewskiemu i jako tacy stawali się ludźmi drugiej kategorii. To ich w pierwszej kolejności zwalniano z pracy, pozbawiając tym samym środków do utrzymania siebie i rodziny[191].

Bardzo ważnym posunięciem władz litewskich stało się wydanie w przededniu wkroczenia wojsk litewskich do Wilna – 27 października 1939 r. – ustawy o rozciągnięciu mocy obowiązującej prawa litewskiego na miasto Wilno i obwód wileński. Stanowiła ona, że wszelkie dotychczasowe prawa, dekrety, przepisy i rozporządzenia tracą natychmiast moc obowiązującą. Konsekwencją takiego postawienia sprawy było m.in. to, że wszelkie powołane dotychczas instytucje, organizacje publiczne, towarzystwa itd. przestają istnieć z punktu widzenia prawa litewskiego[192].

Następnym ciosem dla całego polskiego środowiska w Wilnie było zlikwidowanie Uniwersytetu Stefana Batorego. Po wybuchu drugiej wojny światowej i w czasie pierwszej okupacji sowieckiej Uniwersytet kontynuował działalność dzięki zgodnemu i dużemu wysiłkowi personelu. Litwini po wkroczeniu do Wilna zastali Uniwersytet jako organizm żywy i działający. Jesienią 1939 r. zatrudnionych było

[191] P. Łossowski, *Litwa a sprawy polskie...*, s. 111–129; A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń 2002, s. 60–85; R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa...*, s. 52–55 podaje, że w Wilnie do końca 1939 r. zwolniono z pracy 2364 pracowników żelaznej kolei, 112 pracowników telegrafu, 134 pracowników poczty, 788 pracowników Uniwersytetu Stefana Batorego, 425 pracowników sądu oraz 583 nauczycieli.

[192] R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa...*, s. 54.

84 profesorów, 39 docentów i 245 pomocniczych pracowników naukowych. Liczba studentów przekraczała trzy tysiące. Był on nadal najpoważniejszą placówką kulturalno-oświatową mająca wpływ na cały Kraj Wileński, z czym rząd litewski, dążący do jak najszybszej lituanizacji tego kraju, nie mógł się pogodzić. Z tego powodu po zajęciu Wilna (28 października 1939 r.) przystąpiono do likwidacji Uniwersytetu w sposób nader bezwzględny. Już w drugiej połowie listopada rektor Uniwersytetu Stefana Batorego prof. Stefan Ehrenkreutz został usunięty ze stanowiska, a kierownictwo Uniwersytetu przekazano Ignasowi Končusowi, prof. nadzwyczajnemu Uniwersytetu Witolda Wielkiego, który 20 listopada z polecenia Ministerstwa Oświaty Litewskiej Republiki zapowiedział zakończenie zajęć na Uniwersytecie Stefana Batorego w dniu 15 grudnia 1939 r.[193].

Rektor Ehrenkreutz, senat USB i cała społeczność akademicka uczynili wszystko co było w ich mocy, aby zachować uczelnię przynajmniej do końca roku akademickiego. Zwracali się do ministra oświaty, premiera, ministra i prezydenta Republiki Litewskiej[194]. Prośby te pozostały bez skutku. Mnożyły się natomiast ataki prasy litewskiej na Uniwersytet, zaś sejm litewski 13 grudnia przyjął ustawę, która oznaczała faktyczną likwidację USB[195]. Ostatnie zajęcia odbyły się 14 grudnia, a 15 grudnia 1939 r. Uniwersytet Stefana Batorego zakończył działalność[196]. Cały jego majątek

[193] *Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie w grudniu 1939 roku: dokumenty i materiały*. Zebrał i wstępem opatrzył Piotr Łossowski, Warszawa 1991, s. 20–25.

[194] Ibidem..., s. 27–29, 34–39, 51–55.

[195] Ibidem..., s. 44–48.

[196] Ibidem..., s. 49–50. Na zakończenie działalności Uniwersytetu Stefana Batorego w kościele akademickim św. Jana odbyło się uroczyste nabożeństwo. Kościół był wypełniony młodzieżą akademicką z profesorami na czele i tłumami społeczeństwa. Po nabożeństwie na dziedzińcu przedstawiciel studentów podziękował profesorom za ich pracę i szczery stosunek do młodzieży.

przeszedł w ręce Litwinów, którzy w pośpiechu przenosili z Kowna do Wilna poszczególne wydziały litewskiego Uniwersytetu im. Witolda Wielkiego[197].

Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego wywołała ogromne wzburzenie i rozgoryczenie całego wileńskiego środowiska akademickiego. Znalazło to swój wyraz m.in. w proteście podpisanym przez młodszych pracowników naukowych i w odezwie Senatu USB do profesorów uniwersytetów całego świata. Jednak wszystkie te apele oraz protesty w pogrążającej się w odmętach wojny Europie nie zostały usłyszane[198].

Pracownicy USB nawet w tak rozpaczliwej sytuacji nie tracili ducha i rozpoczęli tajne nauczanie. Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie, jak podkreślił Leszek Zasztowt, był pierwszym wśród uniwersytetów II Rzeczypospolitej, które po klęsce wrześniowej rozpoczęły tajne nauczanie. Od momentu zamknięcia Uniwersytetu przez władze litewskie w dniu 15 grudnia 1939 r. prace kontynuowały wydziały: Humanistyczny, Teologiczny, Prawa i Nauk Społecznych, Matematyczno-Przyrodniczy i Lekarski. USB był również jednym z ostatnich uniwersytetów polskich, który kontynuował tajne nauczanie jeszcze w 1944 roku (wydziały: Humanistyczny, Teologiczny, Prawa i Nauk Społecznych, Matematyczno-Przyrodniczy i Lekarski), a nawet w 1945 i 1946 roku (Wydział Teologiczny, już po przeniesieniu do Białegostoku)[199].

---

[197] *Likwidacja Uniwersytetu...*, s. 56–64.

[198] *Likwidacja Uniwersytetu...*, s. 51–55, 71–79; P. Łossowski, *Utworzenie i likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecie wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, Kraków 1996, s. 240–241.

[199] L. Zasztowt, *Materiały dotyczące tajnego nauczania w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1939–1946*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1993, R. 38, nr 4, s. 73–74.

Rządy niepodległej Litwy trwały na Wileńszczyźnie do połowy lata 1940 roku. Zmiana postępowania Kremla wobec Litwy i innych państw bałtyckich nastąpiła na początku lata 1940 roku. Związek Radziecki, widząc sukcesy wojsk niemieckich we Francji, uznał, że należy się pospieszyć i ostatecznie zająć ziemie przypadłe mu w rezultacie podziału dokonanego w 1939 roku wspólnie z Hitlerem. Dotyczyło to przede wszystkim państw bałtyckich. Aby uzasadnić swe działania, strona radziecka chwytała się różnych prowokacji. Stawiano Litwie zarzut uprowadzenia żołnierzy sowieckich oraz oskarżano ją o zawarcie z Łotwą i Estonią konwencji wojskowej wymierzonej przeciwko Związkowi Radzieckiemu. W dniu 14 czerwca 1940 r. wręczono Litwie ultimatum, w którym strona radziecka domagała się oddania pod sąd ministra spraw wewnętrznych Kazysa Skučasa i zmiany rządu. Litwa przyjęła ultimatum sowieckie 15 czerwca 1940 r. Tego dnia wkroczyły na Litwę dodatkowe oddziały Armii Czerwonej, a prezydent Republiki Litewskiej Antanas Smetona zbiegł do Niemiec, przekazując uprzednio pełnomocnictwo premierowi Antanasowi Merkysowi. W dniu 17 czerwca 1940 r. został utworzony nowy Rząd Ludowy (Liaudies vyriausybė) z premierem Justasem Paleckisem na czele. W rządzie zdecydowaną większość mieli komuniści i ich sympatycy. Antanas Sniečkus, kierownik Komunistycznej Partii Litwy został mianowany dyrektorem Departamentu Bezpieczeństwa Państwa w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych. Dużą rolę odgrywał Włodzimierz Dekanozow, zastępca ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR i specjalny wysłannik władz radzieckich na Litwie. To on decydował o wyznaczeniu Paleckisa na urząd premiera, zaś skład rządu Litwy był zatwierdzony przez Moskwę[200].

---

[200] G. Błaszczyk, *Litwa współczesna*, Warszawa – Poznań 1992, s. 105–107; *TSRS – Vokietija: TSRS Ir Vokietijos santykių dokumentinė medžiaga 1939 m...*, s. 62–64, 109–110;

W dniach 14–15 lipca 1940 r. odbyły się wybory do Sejmu Ludowego (Liaudies seimas). Wybory opierały się na systemie wyborczym ZSRR, dopuszczającym różne manipulacje w celu osiągnięcia pożądanych wyników. Zdecydowaną większość wybranych takim sposobem deputatów stanowili komuniści. Sejm Ludowy zebrał się w Kownie 21 lipca i ogłosił ustanowienie władzy radzieckiej na Litwie. Jednocześnie sejm zwrócił się do Rady Najwyższej ZSRR z prośbą o przyjęcie Litwy do ZSRR oraz uchwalił ważne ustawy gospodarcze. Dotyczyły one nacjonalizacji ziemi i reformy rolnej oraz nacjonalizacji przemysłu i banków. Reforma rolna polegała na administracyjnym ograniczeniu własności chłopskiej do 30 hektarów. Jednocześnie nadano ziemię bezrolnym i małorolnym chłopom. W dniu 3 sierpnia 1940 r. Litwa na mocy uchwały Rady Najwyższej ZSRR została przyjęta do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich. Dnia 25 sierpnia tego roku Sejm Ludowy uchwalił Konstytucję Litewskiej SRR wzorowaną na konstytucji stalinowskiej z 1935 roku. Na czele Prezydium Rady Najwyższej Litewskiej SRR stanął Justas Paleckis[201].

Okres radziecki na Litwie w latach 1940–1941 był krótki. Formalnie zapoczątkowała go deklaracja Sejmu Ludowego z 21 lipca

J. Urbšys, *Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais*, Vilnius 1988, s. 40–57, 102–108; K. Musteikis, *Prisiminimų fragmentai*. 2 leidimas, Vilnius 1989, s. 47–63; J. Audėnas, *Paskutinis posėdis: atsiminimai*. 2 fotografuotinis leidimas, Vilnius 1990, s. 186–269; L. Truska, *Vincas Krėvė apie V. Dekanozovo misiją*, [w:] *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, Kaunas 1989, s. 170–176; L. Truska, V. Kancevičius, *Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose: 1939–1940 m. rugpjūčio 3 d. politinių įvykių kronika*, Vilnius 1990, s. 104–162; R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1945*, Vilnius 1992, s. 24–37; *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*. Т. 1: *СССР и Литовская Республика (март 1939 – август 1940). Сборник документов*. Составил А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс , Н. Лебедева, Вильнюс 2006.

[201] J. Paleckis, *Tarybų Lietuvos kelias*, Vilnius 1947, s. 31–42; M. Rėmeris, *Lietuvos sovietizacija 1940–1941*; R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1945...*, s. 38–49.

(faktycznie utworzenie rządu J. Paleckisa 17 czerwca 1940 r.), a zakończył wybuch wojny niemiecko-radzieckiej 22 czerwca 1941 r. Był to zaledwie jeden rok władzy radzieckiej na Litwie. W tym czasie jednak dokonały się zasadnicze przemiany. Złożyły się na nią głównie: przejęcie władzy przez komunistów, odsunięcie od władzy innych sił politycznych, utworzenie nowych organów władzy, przeprowadzenie zasadniczych reform gospodarczych i socjalnych. W rezultacie tych przemian zmienił się gruntownie status państwowy Litwy i jej struktura społeczna. Miejsce suwerennego państwa Republiki Litewskiej zajęła Litewska Socjalistyczna Republika Radziecka sfederowana z 15 innymi republikami w jedno państwo – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich[202]. Całokształt ówczesnych przemian w litewskiej historiografii sowieckiej był określany mianem „rewolucji socjalistycznej"[203]. Pogląd ten był kwestionowany w pracach badaczy litewskich na emigracji i jest kwestionowany przez historyków litewskich po odzyskaniu przez Litwę niepodległości. Wykazują oni, że na Litwie w czerwcu 1940 r. nie było ani sytuacji rewolucyjnej, ani samej rewolucji. Czołową rolę w ówczesnych przemianach odegrał czynnik zewnętrzny, tj. ZSRR. Państwo to wywarło presję polityczną i militarną na Litwę, która doprowadziła do przewrotu czerwcowego, a potem do włączenia Litwy do ZSRR[204].

Okres władzy radzieckiej przyniósł dalsze pogorszenie położenia ludności polskiej na Litwie. Represyjny aparat organów bezpieczeństwa rozpoczął swą działalność zaraz po dojściu do władzy

[202] G. Błaszczyk, *Litwa współczesna...*, s. 109.

[203] J. Paleckis, *Tarybų Lietuvos kelias*, Vilnius 1947; V. Kancevičius, *Lietuvos įstojimas į Tarybų Sąjunga*, „Lietuvos istorijos metraštis 1972", Vilnius 1973, s. 119–128.

[204] M. Rėmeris, *Lietuvos sovietizacija 1940–1941*; R. Misiūnas, R. Taagepera, *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1945...*, s. 24–49; H. Šadžius, *Lietuva 1940–1941 metais*, [w:] *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, Kaunas 1989, s. 176–196.

w czerwcu 1940 r. Władze komunistyczne przed wyborami do Sejmu Ludowego dążyły o wyeliminowania „antypaństwowego elementu, agitującego przeciw ludowemu rządowi". Antanas Sniečkus, dyrektor departamentu bezpieczeństwa państwowego zatwierdził 7 lipca plan operacyjnej likwidacji kierowniczego składu „antypaństwowych partii": narodowców, ludowców, chrześcijańskich demokratów, socjaldemokratów i innych. Zgodnie z jego założeniami, aresztowani mieli być również wysocy urzędnicy, oficerowie i politycy przedwojennej Polski. W nocy z 12 na 13 lipca 1940 r. w Okręgu Wileńskim aresztowano i wtrącono do więzień 91 osób. W ciągu tygodnia aresztowano 148 polskich oficerów i członków polskich organizacji. W tym samym czasie wywieziono 4373 internowanych polskich żołnierzy i oficerów z obozów w Kalwarii, Wiłkowyszek i Wiłkomierza na Litwie do jenieckich łagrów w Kozielsku i Juchnowie[205].

Były to niestety, dopiero początki. Od lipca 1940 r. władze bezpieczeństwa prowadziły ewidencję „antysowieckiego elementu". Sporządzono listy osób, które zamierzano aresztować. Na tej liście znalazły się nazwiska wielu Polaków określanych jako „polski kontrrewolucyjny element". Byli to reprezentanci różnych struktur politycznych i społecznych, a także obszarnicy, fabrykanci, bankierzy, akcjonariusze i wielcy przedsiębiorcy, oficerowie, urzędnicy wywiadu i kontrwywiadu, policjanci, urzędnicy sądowi

[205] A. Bubnys, *Represje sowieckich organów bezpieczeństwa wobec Polaków mieszkających na Litwie i polskiego podziemia w latach 1940–1941*, [w:] *Europa nie prowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 = Non-provincial Europe: Changes on the Eastern Territories of the former Polish Republic (Belarus,Latvia, Lithuania, Ukraine, eastern borderland of the III Republic in 1772–1999*, Warszawa – London 1999, s. 1025–1026; A. Bogusławski, *W znak pogoni: internowanie Polaków na Litwie wrzesień 1939 – lipiec 1940*, Toruń 2004.

i więzienni, wysocy państwowi urzędnicy, legioniści, strzelcy, harcerze, uchodźcy, którzy odmówili przyjęcia obywatelstwa Związku Radzieckiego i inni. W układaniu list osób skazanych na aresztowanie i deportację zostały wykorzystane akta Saugumy i donosy jej agentów, a także akta sądów litewskich, dotyczące polskiego podziemia, które zostały przejęte przez NKWD[206].

Wywózki rozpoczęły się 14 czerwca 1941 r. o godz. 3 w nocy. Majątek osób zsyłanych był konfiskowany albo rozgrabiany przez wykonawców wywózek. Zsyłani mężczyźni byli oddzielani od żon i dzieci. Według sprawozdania NKGB z 19 czerwca 1941 r., na Litwie aresztowano i wywieziono 1767 polskich uchodźców wojennych (39% przewidzianych do represjonowania). Ogółem od 14 do 18 czerwca 1941 r. z Litwy wywieziono około 18500 osób, w tym 3924 Polaków (17,7% wszystkich represjonowanych na Litwie w 1941 roku[207]. Do wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej, według ustaleń litewskich badaczy, z całej Litwy, łącznie z Wileńszczyzną, deportowano 27806 osób. Polacy stanowili 14,1% wszystkich wywiezionych mieszkańców Litwy[208]. Badacze polscy uważają, że liczba wywiezionych z Litwy Polaków była znacznie wyższa, gdyż w litewskich opracowaniach statystycznych figuruje bardzo wysoki procent (20%) osób bez podanej narodowości. Kwestię tę będzie można rozstrzygnąć dopiero wtedy, gdy uda się dokładnie zweryfikować każde nazwisko ze spisów osób wywiezionych[209].

---

[206] *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1: *1939–1941*, Vilnius 1992, s. XIV–XLII; A. Bubnys, *Represje sowieckich organów bezpieczeństwa wobec Polaków...*, s. 1026–1029; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej...*, s. 46–51.

[207] A. Bubnys, *Represje sowieckich organów bezpieczeństwa wobec Polaków...*, s. 1030; *Lietuvos gyventojų genocidas*. t. 1, s. XXXII–XXXVII.

[208] *Statistiniai duomenys apie 1939–1941 genocido aukas*. Sudarė M. Pilkienė, [w:] *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1. *1939–1941*, Vilnius 1992, s. 782–783.

[209] A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR...*, s. 66–67.

W tym czasie została zlikwidowana wszelka wolna prasa z polską włącznie. Centralnym dziennikiem polskim na Litwie stała się „Prawda Wileńska". Przez krótki okres czasu (od 28 czerwca do 20 sierpnia 1940 r.) wydawano w Wilnie dziennik „Gazeta Ludowa". Oprócz tego publikowano polskie tłumaczenia gazet rosyjskich „Prawda Komsomolska" i „Prawda Pionierska". Wszystkie te periodyki służyły jedynie propagandzie partii komunistycznej i były miejscem zamieszczania oficjalnych komunikatów władz[210].

Okres sowietyzacji był zarazem okresem niszczenia polskiej spuścizny kulturowej. Znacjonalizowana została nie tylko cała ziemia należąca do dworów, z budynkami i zabudowaniami, inwentarzem żywym i martwym, grunty kościelne, parafialne oraz klasztorne, ale również odebrano właścicielom pałace, dwory i domy ze znajdującymi się w nich zabytkami historii i sztuki. Opiekę nad zabytkami miały przejąć urzędy państwowe. W lipcu 1940 r. została przyjęta Ustawa o ochronie zabytków kultury (Kultūros paminklų apsaugos įstatymas) i utworzony Urząd Ochrony Zabytków Kultury (Kultūros paminklų apsaugos įstaiga)[211]. Cała republika została podzielona na trzynaście okręgów, po 1–3 powiatów w każdym. Do każdego okręgu wysłano kilkuosobowe komisje rejestracyjne – brygady mające wskazówki z centrum i podlegające Urzędowi Ochrony Zabytków Kultury. Wspólnie z sowiecki-

[210] A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR...*, s. 67.

[211] J. Markevičienė, *Vilniaus kultūros paveldo apsauga Lietuvos Respublikos (1939–1904), Sovietų Sąjungos okupacijos bei aneksijos pradžios (1940–1941 ir 1944–1945) ir nacistinės Vokietijos okupacijos (1941–1944) laikotarpiu*, [w:] *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945*, Vilnius 1999, s. 151–156. Ustawę o ochronie zabytków kultury dopełniały trzy dokumenty podpisane przez komisarza oświaty ludowej: „Rozkaz chronić zabytki kultury" (Kultūros paminklams saugoti įsakymas), „Prawidła realizowania ochrony zabytków kultury" (Taisyklės kultūros paminklų apsaugai vykdyti) oraz „Rozkaz rejestrować zabytki kultury" (Kultūros paminklams registruoti įsakymas).

mi represyjnymi organami władzy w terenie zaczęto ewidencję zabytków. Przeszukiwano dwory, obejścia, mieszkania. Kierownikami tych brygad byli przeważnie nauczyciele rysunków. Akcja rejestracji i zarazem nacjonalizacji pamiątek historii i dzieł sztuki rozpoczęła się w drugiej połowie lipca 1940 r. Szacowano, że w ciągu trzech miesięcy właścicielom zostanie zabranych ponad 10 tys. eksponatów, które potem miały być przekazane do różnych muzeów[212]. Komisje rejestracyjne nie mogły uporać się z nawałem pracy, dlatego wydano kolejny nakaz zobowiązujący właścicieli zabytków (organizacje społeczne, gminy wyznaniowe, osoby prywatne) do zgłoszenia w ciągu dwóch miesięcy, czyli do 1 stycznia 1941 r. listy posiadanych zabytków[213]. Osobom sprzeciwiającym się nacjonalizacji dóbr kultury groziła grzywna w wysokości 10 tys. litów lub sześciomiesięczny areszt (rozkaz komisarza oświaty ludowej z 5 października 1940 r.)[214].

Nacjonalizowane były biblioteki publiczne, księgozbiory należące do towarzystw, w tym Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, szkół prywatnych, instytucji religijnych, biblioteki dworskie[215]. Nacjonalizacji podlegały również pomieszczenia należące do towarzystw i innych organizacji społecznych. Dotychczasowi ich właściciele byli wykwaterowywani w ciągu 48 godzin od ogłoszenia sekwestru, a pomieszczenia oddawano do użytku wojskowych

[212] J. Szostakowski, *Straty dóbr kultury na Wileńszczyźnie w okresie sowietyzacji Litwy (lipiec – wrzesień 1940)*, [w:] *I Kongres Polskich Towarzystw Naukowych na Obczyźnie 8–11 września 2005*, Kraków 2007, s. 177–179; *Buržuazijos kultūros vertybės liaudžiai*, „Vilniaus Balsas" 1940, nr 225 (279), 21 IX.

[213] *Kaip privatūs asmenys ir įstaigos privalo vykdyti kultūros paminklų registraciją*, „Vilniaus Balsas" 1940, nr 271 (324), 16 XI.

[214] *Kultūros paminklų apsaugos naujoji teisinė plotmė*, „Vilniaus Balsas" 1940, nr 258 (311), 30 X.

[215] *Perimamos bibliotekos*, „Vilniaus Balsas" 1940, nr 205 (258), 29 VIII.

lub nowych państwowych urzędów[216]. W czasie nacjonalizacji wiele cennych zbiorów zarówno prywatnych, jak i zgromadzonych przez instytucje społeczne rozgrabiono bądź zniszczono. W obrębie okręgu wileńskiego rozgrabiono zbiory i mienie: Aleksandra Chomińskiego, Jana Szweykowskiego, Władysława Karczewskiego, Ludwika Mineyki, rodziny Sułtanów, Henryka Szafnagela, rodziny Tyszkiewiczów, Franciszka Oskierki, rodziny Golimontów, gdzie przechowywano pamiątki po Maryli Puttkamerowej, rodziny Kossakowskich i Kazimierza Dziekońskiego. Rozkradziono także niezwykle cenne pamiątki po Michale Balińskim, znanym literacie i działaczu oświatowym zgromadzone w pałacu w Jaszunach. Szczególną wartość miała zebrana przez niego biblioteka licząca ponad 3000 dzieł polskich z XVI i XVII wieku. Były wśród nich statuty, herbarze i kroniki oraz około tysiąca rękopisów i autografów, m.in. część archiwum filomatów. Przechowywano tam także archiwum rodzinne, które zawierało rękopisy profesorów Uniwersytetu Wileńskiego – Jana i Jędrzeja Śniadeckich, Ludwiki Śniadeckiej i poety Juliusza Słowackiego. Niezwykle cenny był także zbiór monet polskich[217].

Nie sposób dokładnie określić liczby przejętych przez władzę sowiecką zabytków kultury. Przejęte dwory przeznaczano na siedziby jednostek wojskowych, stacje maszynowo-traktorowe, sierocińce, przytułki, punkty opieki medycznej, szkoły. Powszechnie brakowało środków transportu dla przewiezienia z opustosza-

[216] *Patalpoms sekvestruoti įstatymas*, „Vilniaus Balsas" 1940, nr 181 (234), 2 VIII.

[217] M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy czerwiec 1941 – lipiec 1944*, Warszawa 1993, s. 118–120; taż, *Grabież mienia kulturalnego Wilna i okręgu wileńskiego w latach II wojny światowej*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996, s. 196–197; J. Szostakowski, *Straty dóbr kultury na Wileńszczyźnie...*, s. 180–183.

łych dworów dóbr kultury, tak więc przejęte bez dokładnej dokumentacji dzieła sztuki, książki, dokumenty archiwalne składowano najczęściej w mało nadających się do ich przechowywania pomieszczeniach i pozostawiano bez należytej opieki. Dobra kulturalne niszczały lub były rozgrabione[218]. Część z ich została zniszczona świadomie ze względów ideologicznych. Nowe władze uważały bowiem, że „była utopijna kultura dworska" nie odpowiada potrzebom ludzi pracy, zaś „książki i komplety czasopism, znajdujące się we dworach w najlepszym wypadku nadają się na makulaturę"[219]. Zgodnie z takim nastawieniem wycofywano z obiegu księgarskiego i bibliotecznego książki nieodpowiadające komunistycznej ideologii, zaś wiele druków trafiało do papierni jako makulatura. W listach transportowych papiernie były uprzedzane, że makulatura, tj. dostarczane książki, są to książki zakazane, dlatego powinny zostać natychmiast poddane przeróbce. W czerwcu 1941 r., gdy Niemcy zajęły Litwę, w samej fabryce papieru w Nowej Wilejce koło Wilna znaleziono około 100 ton książek przeznaczonych na przemiał[220].

Nowy etap tragedii polskiej ludności na Wileńszczyźnie rozpoczął się po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej i zajęciu Litwy, a więc także Wileńszczyzny przez Niemców. Wojska niemieckie zajęły obszar Litwy w ciągu kilku dni (22–29 czerwca 1941 r.). W walkach z Armią Czerwoną uczestniczyła również tajna organizacja

[218] *Dvarų trobesiai atiduodami darbo žmonių reikalams*, „Vilniaus Balsas" 1940, nr 287(340), s. 6; J. Kličius, *Parčevskio dvarai liaudies rankose*, „Tiesa" 1940, nr 99, X. 6, s. 5; tenże, *Raudona vėliava pono Važinskio rūmuose*, „Tiesa" 1940, nr 104, X. 12, s. 5; L. Kapočius, *Kur viešpatavo Tyzenhauzai, Sapiehos ir Pšezdzieckiai*, „Tiesa" 1940, nr 105, X. 13, s. 5; *Turgelių valsčiuj baigta skirstyti žemė*, „Tiesa" 1940, nr 105, X. 13, s. 5.

[219] J. Radzivonas, *Dvarininkų bibliotekų kultūrinė vertė*, „Tiesa" 1940, nr 105, 13 X, s. 6.

[220] J. Szostakowski, *Straty dóbr kultury na Wileńszczyźnie...*, s. 184–186.

antyradziecka – Front Litewskich Aktywistów (Lietuvių aktyvistų frontas) założona w końcu 1940 roku w celu walki z ZSSR przy pomocy Niemiec i odbudowy niepodległego państwa litewskiego. Organizacja ta wywołała m.in. powstanie w Kownie. Utworzono tam litewski Rząd Tymczasowy na czele z Juozasem Ambrazevičiusem, byłym ministrem oświaty. Rząd odwołał nacjonalizację ziemi, przemysłu i handlu i przystąpił do odtwarzania własnego aparatu państwowego. W okręgu wileńskim, przy współdziałaniu z wojskami niemieckimi, aktywistom udało się udaremnić próby polskiej ludności przejęcia władzy lokalnej po ustąpieniu wojsk radzieckich. W Wilnie utworzono Litewski Komitet Miejski, na czele którego stanął Stasys Žymantas-Žakevičius. Komitet spełniał rolę władzy naczelnej. Podlegały mu sprawy obrony oraz policja porządkowa. Komitet został uznany przez niemieckie władze wojskowe i we współpracy z nimi przystąpił do budowy litewskiej administracji na terenie Wilna i okręgu. Tymczasowy Rząd litewski istniał do 5 sierpnia 1941 r. i został rozwiązany pod naciskiem władz niemieckich, kiedy sformowano okupacyjną administrację niemiecką[221].

Niemcy po miesięcznym okresie zarządu wojskowego na terenie Litwy i okręgu wileńskiego powołali Generalny Komisariat Litwy, który stał się częścią Komisariatu Rzeszy Ostland, obejmującego także okupowane ziemie Łotwy, Estonii i Białorusi. Na czele Komisariatu rzeszy Ostland stanął komisarz Heinrich Lohse mający swą siedzibę w Rydze. Generalny Komisariat Litwy objął Adrian von Renteln z siedzibą w Kownie. Jemu zostali podporządkowani komisarze okręgowi, w tym naczelnicy powia-

[221] V. Brandišauskas, *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940.06 – 1941.09)*, Vilnius 1996; A. Liekis, *Lietuvos laikinoji vyriausybė (1941.06. 22 – 08 05.)*, Vilnius 2000; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius 1998, s. 23–47.

tów i burmistrzowie. Komisarzem okręgowym na miasto Wilno został Hans Hingst, a na okręg wileński – Horst Wulff[222].

Niemcy na zagarniętych ziemiach wprowadzili surowy reżim okupacyjny; ludność pozbawiono praw politycznych, poddano bezwzględnemu wyzyskowi gospodarczemu, przesiedleniom, przymusowi pracy, a część ludności (głównie żydowskiej) uległa zagładzie. System okupacji w Ostlandzie różnił się jednak od systemu rządzenia innymi obszarami ZSRR. Jego specyfika polegała na pewnych gestach władz okupacyjnych wobec miejscowej ludności oraz włączeniu do władz miejscowych kolaborantów. Na Litwie na przykład, pozostawiono utworzone jeszcze przez rząd Ambrazevičiusa powiaty i gminy z litewskim językiem urzędowym, utworzono urzędy generalnych radców na szczeblu krajowym, którzy reprezentowali miejscową administrację wobec władz niemieckich, pozostawiono też litewską policję, sądownictwo i oświatę, ale poddano je kontroli władz niemieckich. Szczególnie złą sławę w oczach mieszkańców Wilna i Wileńszczyzny zyskała policja litewska, zwłaszcza oddział egzekucyjny (lit. Vilniaus ypatingasis burys, niem. Sonderkommando). Byli to potocznie zwani „strzelcy ponarscy" lub „szaulisi" dokonujący egzekucji w Ponarach – miejscu masowych kaźni pod Wilnem. Rekrutowali się przeważnie spośród członków paramilitarnej organizacji litewskiej Lietuvos Šiaulių Sąjunga (Związek Strzelców Litewskich). Organizatorem i komendantem tego oddziału był podoficer sztabowy Martin Weiss, dowódcą oficer wojska litewskiego Juozas Šidlauskas (od 23 lipca do listopada 1941 r.), potem porucznik wojska litewskiego Balys Norvaiša, a jego zastępcą także oficer litewski Balys Lukošius. Poza przeprowadzeniem

[222] M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej...*, s. 28–30; G. Błaszczyk, *Litwa współczesna*, Warszawa – Poznań 1992, s. 110–112.

egzekucji w Ponarach, Ypatingasis Burys brał udział w akcjach ludobójczych poza Wilnem: w Niemenczynie, Nowej Wilejce, Rzeszy, Jaszunach, Ejszyszkach, Trokach, Siemieliszkach i Święcianach. Do pomocy oddziałowi egzekucyjnemu przydzielono bataliony wartownicze (Apsaugos batalionai, Schutzmannschaftsbataillone) przeznaczone głównie do strzeżenia obozów jeńców wojennych i gett żydowskich, a także do konwojowania osób przeznaczonych na zagładę i pilnowania miejsc, gdzie odbywały się egzekucje. Przydatna Niemcom na Wileńszczyźnie była również utworzona przy Gestapo litewska policja bezpieczeństwa (Saugumo policja), która wykrywała polskie organizacje podziemne i dostarczała cennych materiałów dla Gestapo. Miała też licznych konfidentów. Właściwymi jednak kierownikami masowej eksterminacji ludności na zajętych terenach byli Niemcy, którym podlegały organy represyjne. Za masowe egzekucje na Wileńszczyźnie odpowiedzialni byli: komisarz Okręgu Wileńskiego Hans Hingst, komisarz Wilna Horst Wulff, szef gestapo w Wilnie Rudolf Neugebauer, referent do spraw żydowskich Franz Mürer i inni[223].

Kolaboracja z Niemcami i uczestnictwo we władzy, chociaż na niższym szczeblu, umożliwiały utrzymanie i rozszerzenie litewskiego stanu posiadania na Wileńszczyźnie, a osłabienie polskiego. Lokalne władze litewskie wykonujące zlecenia władz niemieckich przekładały ciężar okupacji przede wszystkim na barki ludności polskiej. Jednym z zadań władz lokalnych było sporządzanie spisów osób wysyłanych na ciężkie roboty przymusowe

---

[223] *Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys*, I dalis, Vilnius 1965, s. 178–194; H. Pasierbska, *Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wilna (1941–1944)*, Warszawa 1993, s. 16–17; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, s. 75–138, 269–277; M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej...*, s. 32–35.

do Niemiec. Urzędnicy litewscy wciągali na te listy przede wszystkim Polaków. Z Wilna na przykład, gdzie Polacy ciągle stanowili zdecydowaną większość ludności, wywieziono do Niemiec 12073 osoby, natomiast z Kowna, gdzie dominowali Litwini, na roboty wyjechało tylko 210 osób. Podobnie było z pobieraniem przymusowych dostaw zboża i innej produkcji rolniczej. Zwłaszcza bezwzględnie wymuszano je na chłopach Wileńszczyzny. Tam też odbywały się publiczne egzekucje osób unikających oddawania kontyngentów. Represje dotknęły 54 wsie, największe odbywały się w gminach Orzeszańska, Landwarów, Mejszagoła[224].

Prześladowaniom było poddawane duchowieństwo polskie. Wielu księży znalazło się w więzieniach i obozach. Na początku 1942 roku urządzono w Szałtupiach (Šaltupiai) specjalny obóz dla polskiego duchowieństwa. Arcybiskup wileński Romuald Jałbrzykowski na początku marca 1942 r. został deportowany wraz z kanclerzem kurii ks. Adamem Sawickim do Mariampola, gdzie przetrwał w klasztorze Marianów pod strażą litewską do końca okupacji niemieckiej. W tym samym czasie aresztowano i wtrącono do więzienia na Łukiszkach 14 wykładowców i około 70 wychowanków seminarium duchownego w Wilnie. Wykładowców przewieziono potem do Wiłkomierza, gdzie zostali uwięzieni w seminarium, około 50 kleryków wywieziono do obozów koncentracyjnych w Niemczach. W kwietniu 1942 r. w Wilnie zamknięto wszystkie klasztory, a zakonnice i zakonników (ogółem 253 osoby) aresztowano i umieszczono w więzieniach. Podobną akcję przeprowadzono na całej Wileńszczyźnie. Potem zakonni-

[224] A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR...*, s. 68–69; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej...*, s. 78–85; M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej...*, s. 99–117.

ce wypuszczono, ale pod warunkiem rejestracji w urzędzie pracy. Tam zaś wszystkie młodsze siostry zakonne zostały znów zatrzymane i wywiezione na roboty do Niemiec. Pozostałe przygarnęła polska społeczność. Wielu kapłanów i osób zakonnych poniosło śmierć z ręki okupantów. Zostali rozstrzelani: ks. Romuald Świrkowski, proboszcz parafii św. Ducha w Wilnie (5 maja 1942 r. w Ponarach); ks. prałat Karol Lubianiec, wybitny działacz charytatywny i oświatowy (w listopadzie 1942 r. w Starej Wilejce); siostra zakonna Franciszka Poczobut-Odlanicka (18 lutego 1943 r. w Ponarach); ks. Bolesław Bacewicz, proboszcz kościoła w Nowych Święcanach; ks. Jan Naumowicz, prefekt szkolny (obaj kapłani zginęli podczas masakry ludności polskiej 19 maja 1942 r. w Nowych Święcianach). Ogółem podczas wojny w diecezji wileńskiej zginęło 84 księży katolickich[225].

Nie zważając na wyjątkowo ciężkie warunki, ludność polska na Wileńszczyźnie, jak i w całej Polsce, stawiała okupantom i ich poplecznikom zdecydowany opór. Największą i najbardziej liczącą się organizacją ruchu oporu była Armia Krajowa podporządkowana polskiemu rządowi na emigracji[226]. Okupanci wobec

[225] H. Pasierbska, *Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wina...*, s. 71, 56; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996, s. 78–80; T. Krahel, *Archidiecezja wileńska*, [w:] *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945: metropolie wileńska i lwowska, zakony*, Katowice 1992, s. 30–37; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, s. 266–269. Społeczeństwo litewskie, jak wnioskuje Bubnys na podstawie materiałów źródłowych, przychylnie oceniało akcje skierowane przeciwko duchowieństwu polskiemu, widząc w tym szanse obsadzenia stanowisk kościelnych przez duchowieństwo litewskie i szybszą lituanizację Wileńszczyzny.

[226] R. Korab-Żebryk, *Operacja wileńska AK*, wyd. 2 poprawione i poszerzone, Warszawa 1988; K. Tarka, *Komendant Wilk. Z dziejów Wileńskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1990; J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996; H. Piskunowicz, *Działalność zbrojna Armii Krajowej w pierwszej połowie 1944 roku na Wileńszczyźnie*, [w:] *Rok 1944 na Wileńszczyźnie*, Warszawa 1996, s. 152–176; W. Roszkowski, *Historia Polski...*, s. 102–104, 114–118. W tragicznych dniach września 1939 r. utworzono w Warszawie

ludności polskiej stawiającej bohaterski opór, stosowali najokrutniejsze środki represyjne. Żeby złamać ducha narodu mordowano jego najwybitniejszych przedstawicieli. W nocy z 16 na 17 września 1943 r. aresztowano jako zakładników 100 osób spośród polskiej inteligencji. Dziesięciu z nich: Kazimierza Pelczara i Mieczysława Gutkowskiego, profesorów Uniwersytetu Stefana Batorego; Eugeniusza Biłgorajskiego, kapitana rezerwy; Mieczysława Engiela, adwokata; Kazimierza Iwanowskiego, porucznika; Kazimierza Antuszewicza, inżyniera; Włodzimierza Marika, kierownika biura; Stanisława Grynkiewicza, chemika; Tadeusza Lothe, urzędnika w Teatrze Dramatycznym w Wilnie; Aleksandra Orłowskiego, technika budowlanego, zamordowano w Ponarach, pozostałych wywieziono do obozu prac przymusowych w Prowieniszkach (Pravieniškės)[227].

Wszystkie te represje jednak nie dały pożądanych skutków. Polski ruch oporu przybierał na sile. Niemcy nie mogąc sami

Służbę Zwycięstwa Polski, konspiracyjną organizację wojskową, której zadaniem było przygotowanie kadry wojskowej i walka z najeźdźcą oraz tworzenie wraz z Główną Radą Polityczną ośrodków tymczasowej władzy w kraju. W listopadzie 1939 r. na jej miejsce powołano Związek Walki Zbrojnej, który objął swą siecią organizacyjną prawie całą Polskę w granicach przedwojennych. Na początku 1942 roku Związek Walki Zbrojnej został przekształcony w Armię Krajową, najliczniejszą polską formację zbrojną, działającą podczas drugiej wojny światowej na terytorium byłej II Rzeczypospolitej Polskiej. Oddziały AK prowadziły walkę z okupantem, wysadzały w powietrze pociągi niemieckie, przeprowadzały akcje przeciwko ekspedycjom karnym okupanta, likwidowały przedstawicieli niemieckiego aparatu terroru, zdrajców i agentów gestapo. Od 1943 roku rozwinął się szeroko ruch partyzancki. Oddziały AK wyswobodziły w 1944 roku wiele miejscowości Wileńszczyzny i chroniły polską ludność przed eksterminacją. W ramach akcji „Burza" oddziały AK stoczyły wiele bitew z Niemcami, najtragiczniejsza z nich to powstanie warszawskie (1 VIII – 2 X 1944 r.). W ramach akcji „Burza" przeprowadzono 7–14 lipca 1944 r. operację „Ostra Brama" w celu wyzwolenia Wilna. Po zajęciu Wilna przez armię radziecką, żołnierze i dowództwo AK zostali rozbrojeni i poddani represjom.

[227] H. Pasierbska, *Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wilna (1941–1944)*, Warszawa 1993, s. 23–25, 53, 84; taż, *Wileńskie Ponary*, Gdańsk 2004, s. 239–246; A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva...*, s. 261–263.

rozprawić się z polskimi partyzantami, pozwolili w 1944 roku utworzyć ochotniczy korpus litewski (lit. Lietuvos vietinė rinktinė, niem. Litauische Sonderverbände) pod dowództwem gen. Povilasa Plechavičiusa, byłego szefa sztabu armii litewskiej, w celu zwalczania partyzantki na Wileńszczyźnie, głównie polskiej Armii Krajowej. Z oczywistych względów doszło do wielu bezpośrednich starć między Polakami a tymi oddziałami. Decydujące starcie nastąpiło 13–14 maja pod Murowaną Oszmianką, gdzie litewski korpus poniósł klęskę. Zawiedzeni Niemcy korpus rozformowali, Plechavičiusa zamknęli w obozie koncentracyjnym, poszczególnych żołnierzy wcielili do jednostek wartowniczych. Walki między oddziałami Litewskiej formacji miejscowej a Armią Krajową są znakomitym przykładem, jak pisze polski historyk Aleksander Srebrakowski, obrazującym diametralnie różne interesy obu społeczności żyjących na tym samym terytorium. Działalność AK na Wileńszczyźnie była i jest oceniana przez Litwinów zgoła inaczej niż przez samych Polaków. Dla Polaków była to walka narodowo-wyzwoleńcza z różnymi okupantami, natomiast dla Litwinów – panoszenie się po ich kraju formacji wojskowych obcego państwa, które chciały zagarnąć ledwo odzyskaną stolicę ich państwa i jej okolice. Z takiego punktu widzenia każdy wyrok AK na donosicielach i współpracownikach okupanta litewskiej narodowości był oczywiście zbrodnią[228]. Najlepszym tego przykładem jest historia Ambraziejusa Jakavonisa, proboszcza z Jęczmieniszek na Wileńszczyźnie. Kapłan ten bacznie śledził swych polskich parafian i donosił do Saugumy na osoby prowadzące tajne nauczanie, podawał nazwiska współpracowni-

[228] A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR ...*, s. 69–70.

ków AK i informacje o oddziałach partyzanckich. Ze względu na ogromną szkodliwość tych działań, wyrokiem sądu wojskowego, Jakavonisa rozstrzelano. Nie zważając na niezgodne ze stanem kapłańskim postępowanie Jakavonisa – współpracownika gestapo i donosiciela, w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości w niektórych kręgach litewskich podjęto próby uczynienia z niego ofiary AK i męczennika za sprawę litewską[229].

W czasie okupacji niemieckiej dopuszczano się też grabieży mienia kulturalnego. Niemcy wywieźli z Biblioteki Uniwersyteckiej około 500 tomów książek i czasopism oraz kilkaset druków żydowskich. Zlikwidowaniu, rozkradzeniu lub rozproszeniu uległy biblioteki zakładów i seminariów Uniwersytetu Stefana Batorego, które liczyły około 100 tys. tomów. Z Wydziału Sztuki USB wywieziono 117 obrazów, w tym wiele dzieł szkoły flamandzkiej i holenderskiej. Z Muzeum Etnograficznego USB wywieziono do Muzeum Wojny w Kownie (Kauno karo muziejus) zbroje i broń. Pozostałe eksponaty uległy rozproszeniu. Biblioteka Rzymskokatolickiego Seminarium Duchownego, licząca 30 tys. tomów, została przez Niemców zamknięta w marcu 1942 r., a część książek z tego zbioru wywieziono. Podobny los spotkał Centralną Bibliotekę Pedagogiczną liczącą 22 tys. tomów. Część jej zbiorów przejął Litewski Instytut Pedagogiczny, część została zniszczona. Z Biblioteki im. Wróblewskich wywieziono z księgozbioru podręcznego 770 druków, 2 teki rękopisów oraz około 140 akt i rycin. Ponadto

[229] *Kunigo Ambraziejaus Jakavonio žūties 50-tosios metinės: Lietuvos Jėzuitų provincialo Tėvo Jono Borutos SJ pamokslas, pasakytas Gervėčių bažnyčioje minint kunigo Ambraziejaus Jakavonio žūties 50-ąsias metines*, „Voruta" 1993, nr 21 (111), s. 1, 6; V. Rėkus, *Auka: Balandžio 24 d. sukanka 50 metų kai buvo nužudytas Eitminiškių klebonas kunigas Ambraziejus Jakavonis*, „Voruta" 1993, nr 16 (96), s. 6; A. Patackas, *Kunigas Ambraziejus Jakavonis*, Trakai – Vilnius 1993.

60 rycin przejęło Litewskie Muzeum Literatury, 20 obrazów przywłaszczyli wyżsi niemieccy urzędnicy. Zlikwidowano także biblioteki szkolne, publiczne i oświatowe. Łączny zasób tych bibliotek wynosił 300 tys. tomów. Książki zostały po ocenzurowaniu przejęte przez litewskie instytucje. Księgozbiory zdeponowane oraz dublety uległy przywłaszczeniu przez osoby prywatne mające dostęp do książek. Natomiast przemieleniu bądź spaleniu poddano książki zakwalifikowane przez nazistowską cenzurę do wycofania. Lista autorów reprezentujących, według okupanta, szkodliwe i niepożądane piśmiennictwo objęła 1500 nazwisk. Znaleźli się na niej A. Mickiewicz, J. Słowacki, M. Konopnicka, E. Orzeszkowa, S. Żeromski, J. I. Kraszewski, B. Prus, Wł. Reymont, S. Wyspiański i inni klasycy polscy[230].

Rozproszeniu i rozgrabieniu uległy eksponaty Muzeum Państwowego, zwłaszcza te, które uratowano z nacjonalizowanych dworów. Obrabowano także Muzeum Miejskie i Muzeum Sztuki Współczesnej. Dalszej dewastacji uległy domy i zabudowania dworskie, które ocalały z pogromu bolszewickiego. W ciężkiej sytuacji znalazły się także księgarnie polskie. W przeważającej liczbie zostały one przejęte przez Litwinów, którzy gorliwie pilnowali, aby wszystkie „niepożądane" książki poszły na przemiał. Wycofano mapy i atlasy przedstawiające Polskę, skonfiskowano polskie flagi, emblematy i portrety wybitnych polskich osobistości[231].

W sposób bezwzględny potraktowano polskie szkolnictwo. Zlikwidowano uczelnie i szkoły średnie. Czynne pozostawiono je-

[230] M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej...*, s. 121–122; *taż, Grabież mienia kulturalnego Wilna...*, s. 198–200.

[231] M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej...*, s. 122; *taż, Grabież mienia kulturalnego Wilna...*, s. 201.

dynie szkoły powszechne, które pośpiesznie litwinizowano. Pozostawiono także szkoły zawodowe, zredukowane do wąskiego zakresu fachowego. Polskiej społeczności nie pozostało nic innego, jak organizować w nader trudnych warunkach wojennych tajne nauczanie na wszystkich szczeblach[232].

Wyzwolenie Wilna spod okupacji niemieckiej w dniach 7–14 lipca 1944 r., do czego walnie przyczyniły się oddziały AK, nie położyło kresu cierpieniom polskiej ludności na Wileńszczyźnie. Przywrócona została władza radziecka, a Wileńszczyzna z całą Litwą ponownie została włączona do ZSRR. Komunistyczne władze w zorganizowanej, zahartowanej w walce z kolejnymi okupantami ludności polskiej widzieli siłę niebezpieczną dla ich reżimu. Najpierw starano się rozprawić z akowcami i ich potencjalnymi współpracownikami. Wkrótce jednak doszło do masowych aresztowań i wywózek osób całkowicie niewinnych. Aresztowani, wśród których byli liczni przedstawiciele inteligencji polskiej, byli przetrzymywani w bardzo trudnych warunkach w więzieniach wileńskich, gdzie znęcano się nad nimi różnymi sposobami i torturowano podczas przesłuchiwania, a potem deportowano również w nieludzkich warunkach w głąb Rosji do obozów pracy przymusowej. Według polskich źródeł, tylko w 1945 roku z obszaru Wileńszczyzny i Nowo-

[232] *Tajne nauczanie i nauka polska w latach II wojny światowej i okupacji 1939–1945*, Wrocław i in. 1978; *Wilno jako ognisko oświaty w latach próby. Świadectwa o szkole lat 1939–1945*, red. Elżbieta Feliksiak i Marta Skórko-Barańska, Białystok 1991; L. Zasztowt, *Materiały dotyczące tajnego nauczania w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1939–1946*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1993, R. 38, nr 4, s. 71–118; T. Krahel, *Wydział teologiczny USB i Wileńskie Seminarium Duchowne w latach II wojny światowej*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996, s. 205–219; S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna...*, s. 233–256.

gródczyzny deportowano każdego miesiąca po 2000–2500 osób. Okres masowych deportacji trwał do 1947 roku[233].

Represjonowano również wielu księży. W latach 1944–1945 więziono: Władysława Kisiela, wikariusza katedry wileńskiej; Aleksandra Lachowicza, wikariusza kościoła św. Franciszka w Wilnie; Floriana Markowskiego, proboszcza św. Anny w Wilnie; Antoniego Borysewicza, proboszcza Podbrzezia; Lucjana Pereświet-Sułtana, proboszcza Kolonii Wileńskiej; Adama Sawickiego, kanclerza kurii i kanonika kapituły katedralnej; Antoniego Cichońskiego, profesora Seminarium Wileńskiego i wielu innych. Większość z uwięzionych kapłanów po długich i ciężkich śledztwach zesłano do łagrów. W styczniu 1945 r. został aresztowany i wtrącony do więzienia na Łukiszkach przez władze radzieckie arcybiskup Romuald Jałbrzykowski, który zaledwie w sierpniu 1944 roku wrócił z miejsca internowania w Mariampolu, dokąd był zesłany w 1942 roku przez Niemców, i objął zarządzanie archidiecezją. Po zwolnieniu z więzienia w lipcu 1945 r. osiadł na stałe w Białymstoku, organizując tam Kurię Arcybiskupią i Seminarium Duchowne oraz zarządzając skrawkami archidiecezji wileńskiej, które znalazły się w nowych granicach Polski. Zmarł w Białymstoku 19 czerwca 1955 r.[234].

Prześladowania i nacisk sowieckich organów represyjnych w znacznym stopniu przyczyniły się do tego, że wielu mieszkań-

---

[233] J. Wołkonowski, *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996, s. 300–301; A. Bubnys, *Walka NKGB – NKWD z polskim podziemiem na Litwie w drugiej połowie 1944 r. – na początku 1945*, [w:] *Rok 1944 na Wileńszczyźnie*, Warszawa 1996, s. 191–209; K. Tarka, *Komendant Wilk. Z dziejów Wileńskiej Armii Krajowej*, Warszawa 1990, s. 124–140; *Armia Krajowa – dramatyczny epilog*, red. K. Komorowski, Warszawa 1994; D. Rogut, *Polacy z Wileńszczyzny w obozach sowieckich „saratowskiego szlaku" (1945–1949)*, Toruń 2003.

[234] T. Krahel, *Archidiecezja wileńska pod okupacją sowiecką*, [w:] *Życie religijne w Polsce pod okupacją...*, s. 405–496.

ców Wileńszczyzny, zwłaszcza inteligencji, po wojnie wybrało wyjazd do Polski w jej nowych granicach. W latach 1944–1948 wyjechało z Litwy do Polski ok. 180–190 tys. osób (liczba ewakuowanych Polaków przez różnych badaczy jest podawana nieco inna). Ponadto ok. 47 tys. Polaków opuściło Litwę w latach 1955–1958 w trakcie tak zwanej „drugiej repatriacji". Wojna, okupacje, represje oraz ewakuacja ludności polskiej spowodowały spadek liczby ludności polskiej na Wileńszczyźnie oraz zniszczenie znacznej części jej spuścizny kulturowej, doprowadziły do zmian narodowościowych, osłabiły społeczność polską i jej rolę kulturotwórczą, zakłóciły naturalny proces rozwojowy tego regionu. Zasięg tych zniszczeń i jego skutki nie są jeszcze do końca zbadane i wymagają dalszych badań historyków[235].

[235] A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR...*, s. 81–105; P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie w XX wieku*, „Przegląd Wschodni" 1991, t. 1, z. 3, s. 449–485; N. Kairiūkštytė, *Lenkų repatriacija iš Lietuvos 1944–1947 m.*, [w:] *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, Vilnius 1992, s. 124–14; V. Stravinskienė, *NKVD – NKGB vaidmuo vykdant Lietuvos lenkų repatriacją (1944–1947)*, „Lietuvos istorijos metraštis. 2006 metai" 2007, nr 1, s. 45–59.

Rozdział II. Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa (1899–1907)

1. Literatura i źródła

Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa (zwane też Kółkiem Archeologicznym) jest na ogół mało zbadane. Założenie i działalność tego zrzeszenia przedstawił Roman Jurkowski w artykule *Z życia kulturalnego Wilna w latach 1899–1914* opublikowanym w „Zapiskach Historycznych"[236] i Leszek Zasztowt w artykule *Wileńscy miłośnicy „starożytności" w latach 1899–1914*, który ukazał się w tym samym roku w „Kwartalniku Historii Nauki i Techniki"[237]. Andrzej Romanowski w swojej książce *Pozytywizm na Litwie*, wydanej w 2003 roku w Krakowie, poświęcił dziejom Kółka Archeologicznego jeden podrozdział[238]. Podstawowe dane o Towarzystwie Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa podaje Barbara Krajewska-Tartakowska w drugim tomie *Słownika polskich towarzystw naukowych*, wydanym

[236] R. Jurkowski, *Z życia kulturalnego Wilna w latach 1899–1914*, „Zapiski Historyczne" 1990, t. 55, z. 1, s. 59–88.

[237] L. Zasztowt, *Wileńscy miłośnicy „starożytności" w latach 1899–1914*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1990, t. 35, nr 2–3, s. 259–283.

[238] A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie: polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*, Kraków 2003, s. 312–315.

w roku 1994 w Warszawie[239]. Oprócz wymienionych prac warto wspomnieć obszerne artykuły recenzyjne Marii Magdaleny Blombergowej, w których uzupełniła ona wieloma szczegółami[240] informacje podane przez Romana Jurkowskiego i Leszka Zasztowta. Pobieżnie o Kółku Archeologicznym wspomina Józef Poklewski w książce o polskim życiu artystycznym w międzywojennym Wilnie i autorka litewska Jolanta Širkaitė w artykule o mecenatach sztuki w drugiej połowie XIX wieku – na początku XX wieku[241]. W słownikach biograficznych możemy znaleźć biogramy poszczególnych działaczy Towarzystwa: Lucjana Uziębło, Kazimierza Poderni, Stanisława Bułharowskiego i innych[242]. Warto zwrócić uwagę również na pracę polskiej badaczki Małgorzaty Stolzman *Nigdy od ciebie miasto...*, wydaną w Olsztynie w 1987 roku. Mimo że jest ona poświęcona okresowi wcześniejszemu (między powstaniem listopadowym a styczniowym 1832–1863), opisywane tam wydarzenia miały istotne przełożenie na sytuację w Wilnie w końcu XIX wieku[243].

---

[239] B. Krajewska-Tartakowska, *Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Krajoznawstwa*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 2, Warszawa 1994, s. 118–120.

[240] M. M. Blombergowa, *W sprawie towarzystw naukowych działających w Wilnie w XIX i początku XX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1990, t. 37, nr 1, s. 69–87; taż, *Dwie prace o życiu kulturalnym i naukowym Wilna w końcu XIX i na początku XX wieku*, „Zapiski Historyczne", 1994, t. 59, z. 1, s. 109–123.

[241] J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń 1994, s. 29; J. Širkaitė, *Dailės mecenystė Lietuvoje XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje*, [w:] *Lietuvos kultūros tyrinėjimai (Studies of the Lithuanian Culture)*, t. 1, Vilnius 1995, s. 250–251.

[242] L. Uziębło, *Bułharowski Stanisław (1872–1935) prawnik i działacz społeczny*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1937, t. 3, s. 130; L. Hass, *Nagrodzki Zygmunt (1865–1837)*, ibidem, t. 22, z. 3, s. 452–455; W. Armon, *Podernia Kazimierz, pseud. i krypt.: K. Rawicz, Kazimierz P., K. P. (1843–1910), historyk amator, publicysta*, ibidem, t. 27/1, z. 112, s. 81–82; R. Biernacka, *Rusiecki Bolesław Michał (1824–1913), malarz, rysownik, kolekcjoner*, ibidem, t. 33/1, z. 2, s. 126; W. Skibińska, *Uziębło Lucjan (11 II 1864 Wilno – 12 XII 1942 Kolonia koło Wilna)*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa, Łódź 1972, s. 930.

[243] M. Stolzman, *Nigdy od ciebie miasto: Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych 1832–1863*, Olsztyn 1987.

Źródła archiwalne dotyczące tego tematu są nader skromne. Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa było organizacją nielegalną i tajną, więc ze względów konspiracyjnych nie sporządzano i nie przechowywano dokumentacji (jak: protokoły, sprawozdania, listy członków) tak przydatnej do odtworzenia dziejów innych towarzystw naukowych. Pozostają tylko mniej dokładne źródła, jakimi są na przykład korespondencja byłych członków Towarzystwa oraz ich wspomnienia opublikowane w międzywojennej prasie wileńskiej[244]. Część korespondencji (listy Franciszka Jurjewicza, Bronisława Malewskiego, Kazimierza Poderni, Jana Szwańskiego, Lucjana Uziębło do prezesa Wandalina Szukiewicza, a także listy Lucjana Uziębło do Henryka Mościckiego), przechowywane w Dziale Rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie, dokładnie zbadali i wykorzystali przy pisaniu swych artykułów Roman Jurkowski i Leszek Zasztowt[245]. W Wilnie poszczególne dokumenty dotyczące Towarzystwa i jego działaczy znajdują się w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w zespole Lucjana Uziębło[246] oraz w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w zespole Towarzystwa Przyjaciół Nauk[247]. Korzystanie z tych materiałów jest utrudnione faktem, że w oficjalnych dokumentach figurują poszczególni działacze, ale przemilcza się, co jest całkiem zrozumiałe, ich przynależność do nielegalnego Towarzystwa. Dotyczy to zwłaszcza całej oficjalnej do-

---

[244] L. Uziębło, *Z wczorajszego Wilna* / Sulimczyk, „Słowo" 1929, nr 300, 31 grudnia; tenże, *Ś. p. Kazimierz Podernia*, „Kwartalnik Litewski" 1910, t. 4, s. 131–133; tenże, *O niezapomnianym archeologu wileńskim [o Wandalinie Szukiewiczu]: Kilka dat i wspomnień*, „Słowo" 1934, nr 351, 23 grudnia; *Kazimierz Podernia* [nekrolog], „Tygodnik Ilustrowany" 1910 nr 32, s. 652.

[245] Biblioteka Narodowa w Warszawie, Dział Rękopisów, sygn. III – 2941 – 2947 (za R. Jurkowskim).

[246] Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka, Rankraščių Skyrius, Fondas 151 (dalej LMAB, RS, F 151).

[247] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 25, 26, 31; op. 22, teczka 8; op. 23, teczka 263.

kumentacji związanej z renowacją zamku trockiego. Z tej samej przyczyny Wandalin Szukiewicz nie wspomina o Towarzystwie Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa, w sprawozdaniu o przeprowadzonych robotach na zamku trockim, podanym dla szerszej publiczności w „Kurierze Litewskim"[248].

2. Założenie

Polityka rosyjskiego zaborcy w Kraju Północno-Zachodnim sprawiła, że od zamknięcia Wileńskiej Tymczasowej Komisji Archeologicznej w 1865 roku do końca XIX wieku nie powstała w Wilnie żadna polska instytucja naukowa, której celem byłoby badanie dziejów ojczystych oraz gromadzenie, ochrona i badanie spuścizny kulturowej. Polska inteligencja i ziemiaństwo mogły działać w tej dziedzinie tylko prywatnie. Największe możliwości ku temu miały bogate rody ziemiańskie, które przez pokolenia gromadziły pokaźne biblioteki, archiwa, zbiory sztuki i pamiątki narodowe. Imponujące zbiory w omawianym okresie posiadali w swych rezydencjach hrabiowie: Marian Broel-Plater, Władysław, Antoni, Benedykt Henryk Tyszkiewiczowie oraz inni przedstawiciele arystokracji[249]. Przedstawiciele inteligenckich zawodów również gromadzili dzie-

[248] W. Szukiewicz, *W zamku Trockim*, „Kurier Litewski" 1906, nr 44, 23 II (8 III).

[249] J. Tyszkiewicz, *Tyszkiewiciana: Militaria. Bibliografia. Numizmatyka. Ryciny. Zbiory. Rezydencje*, zebrał Józef Tyszkiewicz, t. 1, Poznań 1903; E. Chwalewik, *Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 2. *N–Z*, Warszawa, Kraków 1927; R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Wyd. drugie przejrzane i uzupełnione, t. 3: *Województwo trockie, Księstwo Żmudzkie, Inflanty, Polskie Księstwo Kurlandzkie*, Wrocław in. 1992; A. Snitkuvienė, *Raudondvaris: Grafai Tiškevičiai ir jų palikimas*, Vilnius 1998; *Biblioteka hr. Mariana Broel-Platera*, „Słowo" 1932, nr 150, 28 czerwca.

ła sztuki malarskiej i stosowanej, starodruki, rękopisy, przedmioty archeologiczne, numizmatykę, pamiątki narodowe, nie mówiąc już o polskich książkach i czasopismach, przy czym zamiłowanie do kolekcjonerstwa łączyli z pracą badawczą. Wśród „miłośników pamiątek krajowych" możemy wymienić archeologa Wandalina Szukiewicza, aptekarza Stefana Syrwida, byłego rotmistrza Lucjana Moraczewskiego, publicystę i historyka Lucjana Uziębło, wileńskiego zakrystiana Antoniego Szutinasa i wielu innych[250].

Kolekcjonerstwo prywatne i badania prowadzone na własną rękę przez poszczególnych „miłośników starożytności" jeszcze bardziej uwydatniały potrzebę założenia towarzystwa naukowego lub innej instytucji, która mogłaby przejąć i należycie zaopiekować się skarbami kultury ojczystej i ogólnoeuropejskiej zgromadzonymi przez prywatnych kolekcjonerów. Zdarzało się bowiem nierzadko, że po śmierci właściciela zebrane przez niego zbiory mało interesowały spadkobierców, były rozproszone lub zamknięte w zakurzonych salach, niedostępne dla badaczy i osób tym się interesujących. Los taki spotkał m.in. bogate zbiory nagromadzone przez Konstantego Tyszkiewicza w Łohojsku gub. mińskiej, gdyż, jak pisał Józef Tyszkiewicz, późniejszy ich właściciel Oskar hr. Tyszkiewicz „żadnego nie miał zamiłowa-

[250] L. Uziębło, *O niezapomnianym archeologu wileńskim: kilka dat i wspomnień* [o Wandalinie Szukiewiczu], „Słowo" 1934, nr 351, 23 grudnia; tenże, *Z wczorajszego Wilna: ś. p. Stefan Syrwid i inni miłośnicy pamiątek krajowych*, „Słowo" 1930, nr 4, 5 stycznia; A. Śnieżko, *Moraczewski Lucjan (1822–1909), kolekcjoner numizmatyk*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21/1, z. 88, 1976, s. 689–690; *Lucjan Moraczewski* [Nekrolog], „Tygodnik Ilustrowany" 1909, nr 13, s. 258; W. Skibińska, *Lucjan Uziębło (11 II 1864 Wilno – 12 XII 1942 Kolonia k. Wilna)*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa, Łódź 1972, s. 930; H. Ilgiewicz, *Lucjan Uziębło (1864–1942) – wileński publicysta i kolekcjoner*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie. Rok 2003/2004", t. 47, Londyn 2005, s. 53–67; *Zbiory starożytnicze Antoniego Szutinasa w Wilnie*, „Lechita" 1907, nr 4, 23 listopada, s. 234–235.

nia do starożytnych zabytków"[251]. Kolekcjonerzy mniej zamożni mieli trudności z rozmieszczeniem większej ilości zbiorów i zapewnieniem należytych warunków przechowywania. Były trudności również z oceną dzieł sztuki i innych eksponatów, a tym bardziej z ich restauracją. Brakowało środków, a jeszcze bardziej – fachowców. Wileński artysta malarz Franciszek Jurjewicz pisał, może nieco przesadnie o miejscowych ekspertach sztuki zaproszonych w celu oceny pewnej monstrancji. „Jeden z ekspertów [...] nakrył się lisim ogonem i stanowczego zdania nie wypowiedział. Z czterech pozostałych jeden twierdził, że dzieło sztuki pochodzi z epoki romańskiej, drugi, że z gotyckiej, trzeci widział w nim cechy renesansu, czwarty bizantyzmu. W rzeczywistości zaś monstrancja była barokową"[252].

Problemów tych nie można było rozwiązać bez powołania odpowiedniej instytucji lub chociażby towarzystwa społecznego, co było niemożliwe z powodu twardej postawy władz rosyjskich. Polska inteligencja wileńska, nie mogąc działać legalnie, na przełomie XIX i XX wieku podjęła decyzję o założeniu nielegalnego Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa, potocznie nazywanego przez samych organizatorów i działaczy Kółkiem

[251] J. Tyszkiewicz, *Tyszkiewiciana...*, s. 80–82. Zbiory w Łohojsku zapełniały dwie sale, jedną dużą, drugą małą. Oprócz tego w sali jadalnej wisiały portrety rodziny Tyszkiewiczów, których było tam kilkadziesiąt. Sala duża zawierała: 1) Bibliotekę składającą się z ok. 10 tys. tomów; 2) Rysunki Smuglewicza, Damela, Wańkowicza i innych polskich malarzy; 3) Szafę z wykopaliskami egipskimi, podarowanymi przez Michała Tyszkiewicza; 4) Zbiór pieczęci, monet i medali; 5) Zbiór zbroi i broni; 6) Autografy, litografie, stare sztychy i mapy; 7) Zbiór blach rytowanych; 8) Archiwum zawierające ważne dokumenty do historii rodu i do historii Litwy; 9) Mundury z czasów wojen napoleońskich; 10) Portrety, między innymi autoportrety Rustema i Damela; 11) Stare przybory astronomiczne; 12) Witryny z rozmaitymi drobnymi rzeczami. W małej salce wisiały na ścianach obrazy Bartelsa, zaś w witrynach były eksponowane stare ordery i wyroby złotnicze.

[252] F. Jurjewicz, *Muzeum w Wilnie*, „Dziennik Wileński" 1906, nr 42–43, 1–2 października.

Archeologicznym, Kółkiem Miłośników Przeszłości lub Kółkiem Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa. Zrzeszenie pozostało niezarejestrowane, więc oficjalnej nazwy nie ustalono. Inicjatorami założenia Towarzystwa byli: Stanisław Bułharowski, prawnik, Stanisław Mórawski, inżynier górnictwa i Lucjan Uziębło, publicysta i kolekcjoner. Zebranie organizacyjne odbyło się w maju 1899 r. w mieszkaniu Bronisława Mórawskiego. Oprócz wymienionych inicjatorów, obecni byli: Kazimierz Podernia, Stanisław Jarocki, Zygmunt Nagrodzki, Ludwik Czarkowski, Lucjan Moraczewski, Michał i Witold Węsławscy, Aleksander Wasilewski, Władysław Zahorski, Kazimierz Stefanowski, Feliks Zawadzki, Wacław Makowski, Feliks Świerzyński, Stefan Syrwid, Wiktor Łukaszewicz, Franciszek Jurjewicz, Henryk Bernatowicz i Antoni Szutinas. Wymienione osoby zostały pierwszymi członkami Towarzystwa i wybrały zarząd złożony z: prezesa Kazimierza Poderni; bibliotekarza Ludwika Czarkowskiego; konserwatora pamiątek Władysława Zahorskiego; sekretarza Lucjana Uziębło (również pełnił obowiązki skarbnika) oraz członków: artysty malarza Stanisława Jarockiego; mecenasa Stanisława Bułharowskiego; inżyniera Bronisława Mórawskiego i urzędnika Banku Ziemskiego Aleksandra Wasilewskiego. Towarzystwo zbierało się w mieszkaniach Bronisława Mórawskiego, Wandalina Szukiewicza, Franciszka Jurjewicza lub Kazimierza Stefanowskiego, aptekarza wileńskiego. Zarząd w wymienionym składzie pracował zaledwie sześć miesięcy, albowiem Kazimierz Podernia w grudniu 1899 r. ustąpił ze stanowiska prezesa z przyczyn zdrowotnych. Prezesem został Wandalin Szukiewicz. Podernia po ustąpieniu ze stanowiska prezesa do roku 1904 sprawował obowiązki wiceprezesa. Nowe zmiany w zarządzie nastąpiły w 1900 roku. Sekretarzem Towarzystwa został wtedy

Stanisław Jarocki, skarbnikiem Franciszek Jurjewicz. Bibliotekę zaczął prowadzić Lucjan Uziębło (do 1903 roku), po nim Wandalin Szukiewicz i mecenas Adam Karpowicz. Grupka tych entuzjastów podjęła się nader trudnego zadania ochrony i badania spuścizny kulturowej Wilna i Ziemi Wileńskiej[253].

3. Członkowie

Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa działało nielegalnie, więc nie miało oficjalnie zatwierdzonej listy członków. Z tej samej przyczyny nie prowadzono protokołów, a zatem nie ma danych o przyjętych nowych członkach. Ze względów konspiracyjnych sami członkowie również nie ujawniali swojej działalności w Towarzystwie. Trudno jest więc ustalić dokładną liczbę członków, zwłaszcza szeregowych, którzy nie wchodzili w skład Zarządu, mniej aktywnie udzielali się w pracy Towarzystwa, nie byli wymieniani w korespondencji i we wspomnieniach czołowych działaczy. Skład członków w ciągu siedmiu lat istnienia Towarzystwa ulegał zmianom. W 1899 roku w zebraniu założycielskim uczestniczyło, jak już podano, 21 osób, a decyzję o likwidacji Towarzystwa w 1907 roku podpisało 12 osób: Bolesław Rusiecki, Władysław Zahorski, Kazimierz Podernia, Jan Szwański, Wacław Makowski, Adam Karpowicz, Kazimierz Stefanowski, Franciszek Jurjewicz, Wiktor Łukaszewicz, Wandalin Szukiewicz, Franciszek Chróścielewski i dr Władysław Bujalski.

[253] LMAB, RS, F 151–62; LVIA, F 1135, op. 8, teczka 26, s. 39; L. Uziębło, *Kółko miłośników starożytnictwa i ludoznawstwa*, „Kurier Wileński" 1907, nr 68, 24 marca (6 kwietnia); L. Uziębło, *Z wczorajszego Wilna* / Sulimczyk, „Słowo" 1929, nr 300, 31 grudnia.

Ogólnie można powiedzieć, że w pracach Towarzystwa uczestniczyło 35 osób (tabela 1).

Członkowie Towarzystwa płacili składki członkowskie (po 1 rublu miesięcznie), które mogły być zastąpione jednorazowym większym wkładem pieniężnym lub darem rzeczowym (najczęściej darowano książki do biblioteki Towarzystwa). Brano pod uwagę też usługi świadczone na rzecz Towarzystwa. Na przykład Bronisław Mórawski, Wandalin Szukiewicz, Franciszek Jurjewicz, Kazimierz Stefanowski udostępniali swoje mieszkania na comiesięczne spotkania. Adam Karpowicz przechowywał u siebie księgozbiór Towarzystwa, a Jan Podbielski z Trok sprawował nadzór nad ruinami w czasie nieobecności oficjalnego ich opiekuna, Wandalina Szukiewicza[254].

Pierwszy prezes Towarzystwa Kazimierz Podernia (1843–1910) pochodził z rodziny szlacheckiej, z pow. lepelskiego. Był synem Bazylego Poderni i Emilii z Chreptowiczów. Ukończył ze złotym medalem Instytut Szlachecki w Wilnie, studiował matematykę na Wydziale Fizyko-Matematycznym Uniwersytetu Moskiewskiego. Później pracował przy budowie kolei żelaznych w różnych dyrekcjach, m.in. kurskiej, libawsko-romneńskiej, uralskiej. Około 1880 roku powrócił do Wilna. W roku 1881 został sekretarzem Adama Platera, marszałka szlachty guberni wileńskiej, a w 1889 roku sekretarzem wileńskiej deputacji szlacheckiej[255].

Podernia współpracował z czasopismami warszawskimi – „Gazetą Warszawską" i „Kłosami" oraz petersburskim „Krajem". Pisywał nekrologi i życiorysy wybitnych Wilnian, zwłaszcza związanych z Uniwersytetem Wileńskim. Drugą dziedziną jego zaintereso-

[254] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 26.

[255] L. Uziębło, *Ś. p. Kazimierz Podernia*, „Kwartalnik Litewski" 1910, t. 4, s. 131–133.

wań były zabytki sztuki Wilna i jego okolic. Badał przedmioty sztuki sakralnej znajdujące się w skarbcach katedry wileńskiej, kościele pobernardyńskim i kościele farnym w Trokach. Na podstawie tych badań w materiałach IX Zjazdu rosyjskich archeologów w Wilnie ogłosił, ukrywając się pod nazwiskiem ks. prałata Wiktora Frąckiewicza-Radzimińskiego, rozprawę o zabytkach sztuki sakralnej Wilna i Trok. Potem tę samą pracę wydał w języku polskim[256]. Opublikował też pracę o Wileńskim Towarzystwie Dobroczynności[257]. Członkowie Towarzystwa wspominali Kazimierza Podernię jako człowieka życzliwego i chętnego do pomocy. Przybyłych z innych miast historyków interesujących się przeszłością Wilna oprowadzał po mieście, pokazywał im zabytki, wyszukiwał i dostarczał materiałów potrzebnych przy pisaniu prac naukowych. W 1907 roku został członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk, również przejawiając zainteresowanie badaniem zabytków sztuki sakralnej[258]. Zmarł w Twerze, lecz zgodnie z jego ostatnią wolą został przywieziony do Wilna i pochowany na Rossie[259].

Wandalin Szukiewicz (1852–1919), drugi prezes Towarzystwa, pochodził z dzisiejszej Białorusi. Urodził się w miejscowości Na-

[256] K. Podernia, *Ze skarbców kościołów wileńskich i trockich*, [w:] *Z ziemi pagórków leśnych, z ziemi łąk zielonych*, Warszawa 1899, s. 96–111; В. Фронцкевич (właściwie K. Podernia), *В ризницах римско-католических костелов городов Вильны и Трок* / В. Фронцкевич, [w:] *Труды IX археологического съеда 1893 г*. Т. 2, Москва 1897, s. 217–222.

[257] K. Podernia, *Wileńskie Towarzystwo Dobroczynności: w setną rocznicę założenia* / K. Rawicz, Warszawa 1907, 63 s.

[258] L. Uzięblo, *Ś. p. Kazimierz Podernia*, „Kwartalnik Litewski" 1910, t. 4, s. 131–133; *Kazimierz Podernia* [nekrolog], „Tygodnik Ilustrowany" 1910, nr 32, s. 652; W. Armon, *Podernia Kazimierz, pseud. i krypt.: K. Rawicz, Kazimierz P., K. P. (1843–1910), historyk amator, publicysta*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 27/1, z. 112, s. 81–82.

[259] E. Małachowicz, *Wilno: dzieje, architektura, cmentarze*, Wrocław 1996, s. 338–339.

cza w powiecie lidzkim[260]. Jego ojcem był Aleksander Szukiewicz, a matką Alina Wołłk-Karczewska. Uczył się najpierw w domu, następnie w Wilnie u byłego profesora Uniwersytetu Wileńskiego Józefa Jundziłła, brata stryjecznego słynnego botanika Stanisława Bonifacego Jundziłła. W 1869 roku wyjechał do Warszawy z zamiarem wstąpienia do Szkoły Głównej. W tym roku władze rosyjskie zamknęły Szkołę Główną, powołując na jej miejsce uniwersytet rosyjski. Warunkiem przyjęcia na studia było zdanie egzaminu z języka rosyjskiego, którego Szukiewicz wtedy jeszcze nie znał. Pozostał w Warszawie i uczył się prywatnie pod kierunkiem prof. Więckowskiego i dr Hołowni. Uczęszczał na wykłady z przyrodoznawstwa na prawach wolnego słuchacza, ale niedostateczna znajomość języka rosyjskiego przeszkodziła mu zostać prawdziwym studentem. W roku 1871 został wezwany przez babkę do przejęcia gospodarstwa w Naczy. Wrócił więc do domu i dalej pogłębiał wiedzę metodą samokształcenia. Pomagały mu w tym kontakty korespondencyjne z Erazmem Majewskim, Julianem Talko-Hryncewiczem, Włodzimierzem Demetrykiewiczem i innymi polskimi uczonymi. Za ich namową rozpoczął rozkopywanie kurhanów, początkowo w okolicy Naczy, a potem na terenie powiatów Grodno, Nowogródek, Słonim, Wołkowysk, Zdzitów i innych. Odkrył wiele siedlisk neolitycznych, grobów ciałopalnych i szkieletowych, wydobywając z nich

[260] N. Rouba, *Przewodnik po Litwie i Białejrusi*, Wyd. drugie, Wilno [1908], s. 127, podawał o Naczy następujące wiadomości „wieś kościelna i dwór nad rzeczką Naczką w pow. lidzkim, gub. wileńskiej. Parafialny kościół drewniany, pierwotnie wzniesiony w r. 1529 przez Janusza Kościewicza, wojewodę podlaskiego. W kościele znajduje się z cudów słynąca statua Pana Jezusa Nazareńskiego. Folwark rozległości około 1000 morgów, stanowi własność p. Wandalina Szukiewicza, znanego badacza dziejów Litwy i archeologa. Niegdyś były w tych okolicach liczne osady tatarskie. Okolica płaska, wiele jezior pomniejszych i strumieni".

tysiące kamiennych wyrobów. Wykopaliska składał Szukiewicz w darze różnym muzeom i instytucjom naukowym Petersburga i Moskwy. Część późniejszych wykopalisk oddał do muzeów wileńskich, muzeum Akademii Umiejętności w Krakowie oraz do zakładu antropologicznego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Oprócz archeologii interesował się obyczajowością i twórczościa ludową[261]. O pracach wykopaliskowych i znaleziskach pisał w czasopismach polskich, wydawnictwach rosyjskich lub wydawał prace w formie broszurek[262]. Uczestniczył w IX Zjeździe archeologów rosyjskich w Wilnie w sierpniu 1893 r., gdzie wygłosił referat o zabytkach archeologicznych w powiatach trockim i lidzkim[263].

Ulubionej pracy oddawał się z dużym poświęceniem. Prace archeologiczne i restauracyjne wymagały znacznych wydatków, które Szukiewicz nierzadko pokrywał z własnej kieszeni. Doprowadzało to do nieporozumień w rodzinie. Żona Julia zarzucała mu, że „stracił swój i jej fundusz na archeologię" i skazał tym samym ją i dzieci na życie w niedostatku[264]. Z powodu ograniczonych środków nie mógł pozwolić sobie na dłuższy pobyt w Wilnie

[261] J. Talko-Hryncewicz, *Wandalin Szukiewicz jako prahistoryk Litwy*, Warszawa 1920, 7 s. (Odbitka z „Wiadomości Archeologiczne" 1920, z. 1–2); L. Uziębło, *30-lecie polskiego badacza Litwy [Wandalina Szukiewicza]*, „Wiadomości Ilustrowane" Wilno 1913, R. 1, nr 18, 29 grudnia (11 stycznia 1914); tenże, *O niezapomnianym archeologu wileńskim [Wandalinie Szukiewiczu]: Kilka dat i wspomnień*, „Słowo" 1934, nr 351, 23 grudnia; M. M. Blombergowa, *Dwie prace o życiu kulturalnym i naukowym Wilna...*, s. 118–119.

[262] W. Szukiewicz, *Wykopaliska w Lidzkim*, „Tygodnik Ilustrowany" Warszawa 1885, nr 183; tenże, *Wykopaliska w powiecie lidzkim*, „Kłosy" 1887, nr 1151; tenże, *Poszukiwania archeologiczne w powiatach lidzkim i trockim (gub. Wileńska)*, B. m., B. r., 32 s.; tenże, *Ślady epoki kamiennej w gub. Wileńskiej*, Wilno 1895, 21 s.; tenże, *Strefy archeologiczne na Litwie*, B. m. 1900, 16 s.; В. Шукевич, А. Спицын, *Предполагаемые древности Черной Руси*, Петерсбург 1899, s. 8.

[263] В. Шукевич, *Об археологических местностях в лидском и трокском уездах*, [w:] *Труды виленского отделения предварительного комитета по устрою археологического съезда*. Ч. 1, Вильна 1893, s. 96–100.

[264] LMAB, RS, F 151–236, s. 26.

(gdzie były biblioteki i archiwa), co znacznie utrudniało pisanie prac naukowych. W jednym z listów do Lucjana Uziębło pisał: „Siedząc w głuszy wiejskiej i mając do rozporządzenia tylko własny niewielki księgozbiór, a nie mogąc – dla środków dość ograniczonych – w razie potrzeby sprawdzić dzieła źródłowe, doradzam sobie w ten sposób, że rozpisuję listy do uczonych, prosząc w razie jakichkolwiek wątpliwości, o wskazówki. W ten sposób zapełniam luki w swojej wiedzy archeologicznej, lecz tracę zbyt dużo czasu, bo co mieszkając w mieście i mając do rozporządzenia bibliotekę, mógłbym sprawdzić w godzinę, na to, wyświetlając rzecz listownie, idzie tydzień i więcej"[265].

Mimo tych trudności, dzięki swojej rzetelnej i oddanej pracy zyskał uznanie w świecie nauki. Był członkiem współpracownikiem Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie, korespondował także z Moskiewskim Towarzystwem Archeologicznym i Towarzystwem Miłośników Przyrody, Antropologii i Etnografii przy Uniwersytecie Moskiewskim oraz z Rosyjskim Towarzystwem Archeologicznym w Petersburgu. W roku 1888 został wybrany członkiem współpracownikiem Komisji Archeologicznej w Petersburgu[266]. Dawało mu to przywilej uzyskiwania zezwoleń na prowadzenie badań archeologicznych i prac konserwatorskich

[265] LMAB, RS, F 151-236, s. 27.

[266] M. M. Blombergowa, *Dwie prace o życiu kulturalnym i naukowym Wilna...*, s. 112. Państwową Komisję Archeologiczną w Petersburgu utworzono w 1859 roku przy Ministerstwie Dworu. Miała ona przywilej wyłączności prowadzenia wykopalisk i prac konserwatorskich w obiektach zabytkowej architektury oraz nadzorowania wszelkich prac tego typu. Ustawa, zatwierdzona przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, ograniczała prowadzenie prac na ziemiach rządowych, społecznych i kościelnych. W praktyce często stosowano ją również w odniesieniu do wykopalisk prowadzonych na gruntach prywatnych. Na straży przestrzegania tej ustawy stała policja i administracja państwowa. Miłośnicy starożytności, których dorobek naukowy zyskiwał uznanie Komisji Archeologicznej, mogli być powołani na członków tej Komisji. Umożliwiało to zdobycie zezwoleń na prowadzenie badań, a przez to i pomoc władz lokalnych oraz dotacje finansowe.

w obiektach zabytkowej architektury, co później wykorzystał dla uzyskania pozwolenia na renowację ruin zamku trockiego, zamierzoną przez nielegalne Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa[267]. W roku 1907 został członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk i pracował nad urządzeniem działu archeologicznego[268]. Do końca życia przejawiał troskę o ruiny zamku w Trokach. Przebywając większość czasu w swym majątku w Naczy i nie mogąc sam osobiście nadzorować zabytku, ciągle napominał kierownictwo Towarzystwa Przyjaciół Nauk, aby objęło ono opieką historyczny zabytek[269].

W latach pierwszej wojny światowej pracował nad ułożeniem katalogu i porządkowaniem zbiorów archeologicznych, które postanowił ofiarować Towarzystwu Przyjaciół Nauk. Musiał jednak przerwać te zajęcia. W końcu lata 1915 roku przed odwrotem wojska rosyjskiego i rozpoczęciem natarcia niemieckiego spakował wszystkie zbiory do skrzyń i zakopał je w ziemi, mając na uwadze ich ocalenie i bezpieczeństwo w razie opuszczenia majątku[270]. Przez cały okres okupacji niemieckiej pozostawał w Naczy. Cierpiał niedostatek, martwił się o los dwóch swoich synów, Henryka i Zygmunta Szukiewiczów, którzy byli na froncie. Pomimo to nie zaniedbywał pracy naukowej i społecznej. Nie mogąc prowadzić prac wykopaliskowych, zbierał materiały etnograficzne. Najwięcej jednak czasu poświęcał zakładaniu szkół ludowych z polskim językiem nauczania. Działając na niwie polskiej oświaty, napotykał

[267] M. M. Blombergowa, *Dwie prace o życiu kulturalnym i naukowym Wilna...*, s. 119.

[268] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 6, s. 43–44, 64, 90; W. Szukiewicz, *Działy archeologii przedhistorycznej oraz etnografii w Muzeum*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1908", Wilno 1909, t. 2, s. 129–134.

[269] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 6, s. 43–44, 86–87.

[270] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 6, s. 6.

poważne przeszkody, ponieważ na tych terenach, zamieszkałych przez etnicznie mieszaną ludność, w latach wojny wzmogły się konflikty na tle narodowościowym, popierane po cichu przez władze okupacyjne w myśl zasady „divide et impera"[271]. Pod koniec wojny, mimo pogarszającego się stanu zdrowia, wrócił do porządkowania swych zbiorów archeologicznych. Po wydobyciu z ziemi eksponatów musiał je oczyścić, na nowo posegregować, opatrzyć podpisami[272]. Dużą radość sprawiło mu postanowienie kierownictwa Towarzystwa Przyjaciół Nauk o wydaniu kolejnego tomu „Rocznika", do którego wysłał artykuł „Strefy archeologiczne na Litwie"[273].

W. Szukiewicz zmarł nagle (w następstwie zawału serca) 1 grudnia 1919 r. Został pochowany w kaplicy w Naczy. Wszystkie swoje zbiory archeologiczne, etnograficzne oraz bibliotekę zapisał Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Wilnie[274]. Julian Talko-Hryncewicz pisał o nim: „Życie Szukiewicza przypadło na czas, kiedy po kraju litewskim szalała chorobliwa orgia prześladowcza. Wszystko to pogrążyło miejscowych autochtonów w apatię i bezczynność w obawie przed wrogiem nieprzebierającym w okrucieństwach. Wśród takich to smutnych czasów upływało życie naszego badacza, lecz on, schroniwszy się do swego zacisznego dworku w Naczy wśród borów odwiecznych, znalazł tu przystań, gdzie kilka dziesiątków lat pracował z wiarą, że tym przysparza materiałów naukowych dla lat pomyślniejszych"[275].

Stanisław Bułharowski (1872–1935), jeden z inicjatorów założenia Towarzystwa, był prawnikiem. Kształcił się w gimnazjum

[271] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 6, s. 10–11, 15–16, 26.
[272] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 6, s. 3, 6.
[273] W. Szukiewicz, *Strefy archeologiczne na Litwie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk za r. 1915–1918", t. 6, nr 1, s. 5–16.
[274] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 81, s. 53.
[275] J. Talko-Hryncewicz, *Wandalin Szukiewicz jako prahistoryk...*, s. 6.

w Wilnie do klasy siódmej, skąd został usunięty za prowadzenie tajnej biblioteki. Skończył szkołę średnią w Kownie w roku 1892 i wstąpił na wydział prawa Uniwersytetu Warszawskiego. Za udział w manifestacji patriotycznej był więziony przez trzy miesiące na Pawiaku, a następnie zesłany na dwa lata do Kurska. Studia wyższe skończył w 1896 roku w Liceum Prawniczym w Jarosławlu nad Wołgą. W latach 1896–1905 pracował w Wilnie jako adwokat i działacz społeczny. Organizował wystawy sztuki polskiej oraz starał się o pomoc materialną dla uczącej się młodzieży. Przyczynił się do wydania „Gazety Wileńskiej". W roku 1905 opuścił Wilno i przeniósł się do Drui. Po pierwszej wojnie światowej pracował jako sędzia w Łowiczu, był radcą w Ministerstwie Zdrowia w Warszawie. Pod koniec życia wrócił do Wilna, gdzie pracował jako notariusz. Został pochowany na wileńskim cmentarzu Rossa[276].

Wśród członków Towarzystwa był również Zygmunt Nagrodzki (1865–1937), działacz społeczno-polityczny i gospodarczy, powiązany blisko z braćmi Bronisławem i Józefem Piłsudskimi. Zygmunt Nagrodzki pochodził ze wsi Zułowa (gub. Wileńska, powiat Święciany), gdzie jego ojciec Wincenty Nagrodzki pracował w majątku Józefa Wincentego Piłsudskiego, ojca Józefa Piłsudskiego, późniejszego marszałka. Zygmunt, osierocony we wczesnym dzieciństwie przez matkę, wychowywał się razem z synami właściciela majątku, potem odbył praktykę handlową w Wilnie, następnie w Kownie. We wczesnej młodości zetknął się z nielegalną działalnością oświatową; w latach 1883–1885 wraz z Bronisławem i Józefem Piłsudski-

[276] L. Uzięblo, *Bułharowski Stanisław (1872–1935) prawnik i działacz społeczny*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 3, s. 130; *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, Bydgoszcz 2002, s. 42–43; J. Surwiło, *Cmentarz Rossa w Wilnie: wędrówka po nekropolii pamięci narodowej*, Wilno 1992, s. 16–17; V. Girninkienė, A. Paulauskas, *Rasos...* , s. 65.

mi brał udział w zorganizowaniu i prowadzeniu w Wilnie polskiej zakonspirowanej biblioteki uczniowskiej. W 1885 roku wyjechał do Petersburga, gdzie kontynuował tajną pracę oświatową, głównie wśród żołnierzy Polaków z miejscowego garnizonu i uczącej się młodzieży. Będąc w Petersburgu, zachował więzi z rodziną Piłsudskich, pomagał m.in. Józefowi Wincentemu Piłsudskiemu w 1887 roku w uzyskiwaniu widzeń z uwięzionymi synami Bronisławem i Józefem Piłsudskimi. W 1889 roku przeniósł się do Wilna i tam rozwinął działalność społeczno-gospodarczą. Początkowo był kierownikiem sklepu spożywczego spółki Banku Ziemskiego, potem założył mleczarnię na Belmoncie, otworzył sklep narzędzi rolniczych. Jednocześnie prowadził działalność oświatową głównie wśród pracowników handlowych, rzemieślników i służby domowej. Włączył się do akcji tajnego nauczania dzieci w języku polskim. Nawiązał kontakty z oświatowcami warszawskimi: Konradem Prószyńskim (Promykiem), Mieczysławem Brzezińskim, Marianem Miguj-Malinowskim i innymi. Ponadto należał do inicjatorów otwartej 1 maja 1897 r. pierwszej wystawy obrazów współczesnych i dawnych malarzy wileńskich, przyczynił się do organizowania następnych.

Władze carskie za tajną działalność oświatową zesłały Nagrodzkiego do Pskowa. Po powrocie do Wilna został wiceprezesem Resursy Rzemieślniczej (Klubu Rzemieślniczego), odgrywał czołową rolę w Towarzystwie Teatru Polskiego i w Towarzystwie „Światło". W 1908 roku otworzył w Wilnie pod nazwiskiem Wandalina Szukiewicza, z którym bliżej zapoznał się podczas działalności w Towarzystwie Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa, księgarnię „Kultura". Organizował też wydawnictwo kalendarzy oraz popularnych tanich książeczek dla wsi (wybór utworów Mickiewicza, Orzeszkowej, Prusa, Syrokomli i innych klasyków

polskich). Podczas pierwszej wojny światowej organizował Towarzystwo Tanich Kuchen, żeby pomóc głodującym mieszkańcom Wilna. Działał politycznie w gronie krajowców, był posłem na Sejm Litwy Środkowej, radnym miejskim (1922–1927), współzałożycielem „Kuriera Wileńskiego". W czasie światowego gospodarczego kryzysu stracił dorobek całego życia. Zmarł w 1937 roku w Wilnie i został pochowany na Rossie[277].

W pracy Towarzystwa czynnie uczestniczyli artyści malarze: Bolesław Rusiecki, Franciszek Jurjewicz oraz Stanisław Jarocki. Bolesław Michał Rusiecki (1824–1913) był synem słynnego malarza Kanutego Rusieckiego i Antoniny z Czerwińskich. Kształcił się w Instytucie Szlacheckim w Wilnie. Jednocześnie pobierał pierwsze nauki rysunku u ojca. Wyjechał następnie do Petersburga, gdzie początkowo wstąpił na wydział lekarski tamtejszego uniwersytetu, ale szybko zrozumiał, że jego powołaniem jest malarstwo i w roku 1843 przeszedł do Akademii Sztuk Pięknych. Tytuł artysty uzyskał w roku 1850, przedstawiając dwa portrety z natury. Aby uzyskać godność członka Petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych wykonał w 1853 roku alegoryczny obraz *Połączenie Wilii z Niemnem*[278]. W 1854 roku poślubił Stefanię z Karpowiczów i wraz z żoną odbył podróż po Europie, zwiedzając Wiedeń, Berlin, Paryż, Rzym, Kraków. W roku 1857 wrócił na stałe do Wilna, gdzie zamieszkał w zabytkowej kamienicy przy ul. Świętojańskiej[279].

[277] L. Hass, *Nagrodzki Zygmunt (1865–1837)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 22, z. 3, s. 452–455; *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, Bydgoszcz 2002, s. 243; V. Girninkienė, A. Paulauskas, *Rasos...*, s. 37; E. Małachowicz, *Wilno...*, s. 410–438.

[278] LVIA, F 1135, op. 19, teczka 27.

[279] R. Biernacka, *Rusiecki Bolesław Michał (1824–1913), malarz, rysownik, kolekcjoner*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 33/1, z. 2, s. 126–127.

Malował obrazy olejne i akwarele. Uprawiał malarstwo religijne. Wykonał między innymi obraz *Św. Władysława* dla katedry wileńskiej. Był też wielkim miłośnikiem zabytków wileńskich, malował i rysował kościoły, klasztory, krajobrazy okolic Wilna. Posiadał bogatą kolekcję dzieł sztuki, wiele prac malarzy wileńskich i innych pamiątek. Popierał uczącą się młodzież, fundując stypendia na uczelniach zagranicznych za pośrednictwem Akademii Umiejętności w Krakowie. Zabiegał o upamiętnianie osób zasłużonych dla Wilna[280].

Zmarł 31 stycznia 1913 r. i został pochowany na cmentarzu Bernardyńskim w Wilnie[281]. Pozostawił testament, w którym Towarzystwu Przyjaciół Nauk zapisał swoją bogatą bibliotekę, galerię obrazów, zbiory archeologiczne oraz 10 tys. rubli na budowę nowej siedziby. Pozostawił też pieniądze na Towarzystwo Popierania Pracy Społecznej, Towarzystwo Dobroczynności, Towarzystwo „Powściągliwość i Praca", Dom Serca Jezusowego, Towarzystwo Opieki nad Dziećmi, przytułek św. Józefa, na stypendia w wileńskim seminarium duchownym, na Zakon Zmartwychwstańców w Krakowie i na kościoły. Ogółem na cele społeczne zapisał ok. 50 tys. rubli[282].

Franciszek Jurjewicz (1849–1924) urodził się w Pskowie. Ukończył prawo na Uniwersytecie Sorbońskim we Francji. Potem uczył się sztuki malarskiej w pracowni Louisa Emile'a Doroire'a w Paryżu. W 1882 roku zamieszkał w Wilnie, gdzie wspólnie z rodziną malarzy Romerów otworzył pracownię. W latach 1906–1914 był

[280] L. Uziębło, *Bolesław Rusiecki*, „Kurier Litewski" 1913, nr 52.

[281] V. Girninkienė, A. Paulauskas, *Vilniaus bernardinų kapinės...*, s. 47–48; E. Małachowicz, *Wilno...*, s. 349.

[282] LVIA, F 1135, op. 19, teczka 28; op. 8, teczka 26, s. 37.

redaktorem „Dziennika Wileńskiego". Od 1890 roku pracował w tajnym stowarzyszeniu „Oświata": prowadził odczyty dla młodzieży, wykładał historię Polski w kołach samokształceniowych, w latach 1906–1908 był członkiem zarządu i skarbnikiem. W 1903 roku wstąpił do Stronnictwa Demokratyczno-Narodowego. W latach 1906–1914 redagował „Dziennik Wileński". Podczas pierwszej wojny światowej przedarł się przez granicę, aby wstąpić do Legionów Piłsudskiego. Po wojnie wrócił do Wilna. Malował głównie pejzaże, widoki Wilna (*Pielgrzymi w Kalwarii Wileńskiej*, 1894; *Pejzaż jesienny*, 1895; *Ulica w Wilnie*, 1896; *W Zakrecie pod Wilnem*, 1899; *Wilenka w Wilnie*, 1900; *Las w Rybiszkach*, 1904; *Z okolic Wilna*, 1905; *Ruiny zamku trockiego*, 1911 oraz inne)[283].

Stanisław Jarocki (1871–1944) uczył się malarstwa u Wojciecha Gersona w Warszawie, a następnie u Jana Matejki i Leopolda Löfflera w Krakowie. Po uzupełnieniu studiów w Paryżu, Monachium i Rzymie, jesienią 1898 r. osiadł na stałe w Wilnie. Malował pejzaże i sceny rodzajowe, w których uchwytne były związki zarówno z malarstwem postimpresjonistycznym, jak i z secesją. Zajmował się pracą pedagogiczną, prowadził kurs malarstwa, rysunku i rzeźby w Wileńskiej Szkole Rysunkowej. Udzielał także lekcji prywatnych. W 1900 roku prowadził prace konserwatorskie przy freskach w kaplicy św. Kazimierza w katedrze wileńskiej. Uczestniczył w działalności społecznej: działał w tajnej oświacie, opiekował się kółkami samokształceniowymi młodzieży, należał do gro-

[283] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, red. Henryk Dubowik, Leszek Jan Malinowski, Bydgoszcz 2002, s. 132, t. 3: *Sztuka, malarze, rzeźbiarze, graficy, fotograficy*, opracował M. Jackiewicz, Bydgoszcz 2005, s. 98; B. Krajewska-Tartakowska, *Polskie Towarzystwo „Oświata"*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2..., s. 415–416; *Lietuvos dailė XVI–XIX a.: Tapyba, skulptūra. Katalogas*, Vilnius 1969, s. 26–27; *Lietuvos tapyba*, Vilnius 1979, il. 49.

na organizatorów towarzystwa sportowego „Sokół". Był członkiem różnych komisji i towarzystw, m.in. Towarzystwa Miłośników Starożytności i Ludoznawstwa, Towarzystwa Krajoznawczego i Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie[284].

Z pozostałych członków warto wspomnieć dwóch kolekcjonerów numizmatyków wileńskich: Lucjana Moraczewskiego i Stefana Syrwida. Lucjan Moraczewski (1822–1909) urodził się w Unichowszczyźnie, w rodzinnych dobrach w powiecie lidzkim. Był synem Teofila Moraczewskiego i Pauliny Sągayłło. Ojciec jego, wychowanek Uniwersytetu Wileńskiego, brał udział w kampanii 1812 roku. Po ukończeniu szkoły średniej w Mitawie Lucjan Moraczewski służył w wołyńskim pułku ułanów, brał udział w kampanii węgierskiej w latach 1848–1849, podczas której został ciężko ranny. W 1859 roku porzucił służbę wojskową. Przez pewien czas piastował urząd horodniczego w Juchnowie w gub. smoleńskiej, potem mieszkał na wsi w pow. trockim. W 1860 roku zamieszkał w Wilnie, gdzie zajmował się antykwarstwem i numizmatyką, m.in. odkrył nieznane dotychczas rodzaje srebrnych denarów sprzed unii horodelskiej. Poza tym zbierał pieczęcie, militaria, sztychy dotyczące Litwy. Korespondował z kolekcjonerami i historykami w całej Polsce. Współpracował z Eustachym hr. Tyszkiewiczem. Po śmierci hrabiego został egzekutorem jego testamentu, w 1883 roku wybił w Wilnie medal na jego cześć[285]. Współpracował również z Józefem Tyszkiewiczem, udzielał mu konsultacji i pomagał zebrać dokumenty historyczne do albumu

[284] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, s. 121; J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń 1994, s. 59–60, 89.
[285] A. Śnieżko, *Moraczewski Lucjan (1822–1909), kolekcjoner numizmatyk*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21/1, z. 88, 1976, s. 689–690; *Lucjan Moraczewski* [Nekrolog], „Tygodnik Ilustrowany" 1909, nr 13, s. 258, il.

Tyszkiewiciana oraz do wydanej w Krakowie w języku francuskim pracy o 17. pułku polskich ułanów w 1812 roku[286]. Zmarł 28 listopada 1909 r. w Wilnie. Pochowany został na wileńskiej Rossie[287].

Stefan Syrwid (1853–1929), aptekarz wileński, zbierał monety bite w Wilnie i miał ich pokaźną kolekcję. Był członkiem rzeczywistym Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie (od 1887 roku) i przez lat dziesięć pełnił obowiązki kustosza (1890–1897, 1900–1901)[288]. Według wspomnień Lucjana Uziębło, Syrwid odznaczał się zawsze nader pogodnym usposobieniem i ujmującym obejściem towarzyskim, co zjednywało mu licznych przyjaciół. W 1900 roku z polecenia Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa uczestniczył w uroczystościach jubileuszowych Henryka Sienkiewicza w Warszawie[289].

Bronisław Malewski (1850–1914), inżynier, pochodził z rodziny szlacheckiej osiadłej w Wysokim Dworze (obecnie Aukštadvaris), niedaleko Trok[290]. Jego ojciec Mieczysław Kazimierz Malewski za

---

[286] J. Tyszkiewicz, *Tyszkiewiciana: Militaria. Bibliografia. Numizmatyka. Ryciny. Zbiory. Rezydencje*, zebrał Józef Tyszkiewicz, t. 1, Poznań 1903, XLI, 94, 36 s.; tenże, *Histoire du 17-me regt de cavalerie polonaise (Lanciere duce Michel Tyszkiewicz) 1812–1815*, Cracovie 1904, s. 99.

[287] V. Girninkienė, A. Paulauskas, *Rasos...*, s. 18.

[288] W. Zahorski, *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie 1805–1897*, Warszawa 1898, s. 176–244.

[289] L. Uziębło, *Z wczorajszego Wilna: ś. p. Stefan Syrwid i inni miłośnicy pamiątek krajowych* / Sulimczyk, „Słowo" 1930, nr 4, 5 stycznia.

[290] N. Rouba, *Przewodnik po Litwie i Białejrusi*, zebrał i opracował N. Rouba. Wyd. drugie, Wilno [1908], s. 127–128; I. Semaškaitė, *Lietuvos pilys ir dvarai*, Vilnius 2003, s. 154–155. Wysoki Dwór, miasteczko w trockim powiecie gub. wileńskiej, oddalone od miasta Wilna ok. 60 wiorst, od miasta Trok – 30 wiorst. Majątek Wysoki Dwór nad rzeczką Wierzchwią (Verknė) był położony o 1/4 wiorsty od miasteczka. Stanowił niegdyś własność wielkich książąt litewskich. W 1569 roku przywilejem króla Zygmunta Augusta został nadany Iwanowi Lackiemu. W 1629 roku Jan Alfons Lacki i żona jego Joanna z Talwojszów ufundowali w miasteczku Wysoki Dwór murowany kościół z klasztorem oo. Dominikanów. Na początku XIX wieku właścicielem majątku Wysoki Dwór został adwo-

udział w nielegalnej organizacji Szymona Konarskiego w 1838 roku został zesłany na Kaukaz, gdzie wyjechała też jego żona. Po powrocie rodziny z Kaukazu Bronisław Malewski ukończył gimnazjum w Kownie, potem studiował w Instytucie Politechnicznym w Rydze oraz Instytucie Inżynieryjnym w Petersburgu. Po ukończeniu studiów pracował przy budowie żelaznych kolei i mostów w Pskowie, Baku i innych miejscowościach rosyjskiego imperium. W roku 1901 wrócił do rodzinnych stron, osiadł w Wysokim Dworze i zajął się gospodarstwem. Odnowił budynki mieszkalne i gospodarcze, sprowadził nowe gatunki nasion, rasowe bydło, urządził stawy rybne, organizował wystawy produkcji rolniczej. Pod jego kierownictwem w Wysokim Dworze zostały wybudowane drewniany kościół, apteka i przychodnia. Z jego inicjatywy założono piec do wypalania wapna, cegielnię, olejarnię i warsztat produkcji gontu. Przedsiębiorstwa te znacznie przyczyniły się do ożywienia życia gospodarczego w miasteczku. W 1902 roku na prośbę prezesa Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa sporządził bezinteresownie projekt renowacji baszty zamku trockiego[291].

Jak widzimy, w nielegalnym Towarzystwie Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa działali polscy inteligenci, przedstawiciele tak zwanych wolnych zawodów: prawnicy, lekarze, apteka-

kat Antoni Malewski. W dworku częstymi gośćmi bywali filomaci: Franciszek Malewski, Adam Mickiewicz, Józef Jeżowski, Tomasz Zan. Tradycje patriotyczne kontynuowały też następne pokolenia Malewskich. Brali oni udział w powstaniach: listopadowym i styczniowym. Po upadku powstania listopadowego parafia rzymskokatolicka w Wysokim Dworze została skasowana. Kościół i klasztor Dominikanów z kilkuklasową szkołą zostały zamknięte i skonfiskowane razem z należącymi do klasztoru folwarkami, jeziorami i lasem. Podominikańskie gmachy przerobiono na koszary, kościół zaś na cerkiew prawosławną. Pozwolenie na budowę kościoła i założenie na nowo parafii rzymskokatolickiej w Wysokim Dworze uzyskano od władz rosyjskich dopiero na początku XX wieku.

[291] J. Vercinkevičius, S. Mikulionis, *Bronislovas Malevskis*, „Statyba ir architektūra" 1986, nr 8, s. 31; N. Rouba, *Przewodnik po Litwie i Białejrusi*, wyd. drugie, Wilno [1908], s. 128.

rze, inżynierowie, literaci, dziennikarze, artyści, malarze, bowiem tylko te zawody były dostępne Polakom wyznania katolickiego. Nie było nauczycieli i innych pracowników oświaty, gdyż od czasu upadku powstania styczniowego Polacy byli wydaleni ze szkół i innych urzędów państwowych.

4. Działalność

Pierwszym zadaniem zrzeszonych w nielegalnym Towarzystwie Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa członków było opracowanie programu działania. Postanowiono w miarę możliwości spotykać się każdego miesiąca, utworzyć bibliotekę dzieł naukowych, organizować odczyty, dyskusje i akcje na rzecz ratowania zabytków. Zbierano się zazwyczaj w mieszkaniu jednego z członków lub nawet wynajętym na czas trwania zebrania lokalu u zaufanych osób prywatnych. Ze względów konspiracyjnych miejsce spotkań często zmieniano. Na spotkaniach omawiano sprawy bieżące, ale też wygłaszano referaty na tematy historyczne, literackie, pedagogiczne i inne, nad którymi gorąco dyskutowano[292]. Oprócz członków Towarzystwa na posiedzeniach bywały osoby postronne, którym można było zaufać. Ponadto organizowano wycieczki po Wilnie w celu zapoznania się z poszczególnymi zabytkami, ich historią oraz stanem obecnym[293].

Na początku działalności Towarzystwa gromadzono zbiory biblioteczne. Książki otrzymywano z darów lub kupowano ze składek

[292] L. Uziębło, *Z wczorajszego Wilna* / Sulimczyk, „Słowo" 1929, nr 300, 31 grudnia; R. Jurkowski, *Z życia kulturalnego Wilna w latach 1899–1914...*, s. 63.

[293] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 26, s. 39; L. Uziębło, *Kółko miłośników starożytnictwa i ludoznawstwa*, „Kurier Wileński" 1907, nr 68, 24 marca (6 kwietnia), tenże, *O niezapomnianym archeologu wileńskim. Kilka dat i wspomnień*, „Słowo" 1934, nr 351, 23 grudnia.

członkowskich. Zaprenumerowano czasopisma: „Światowit", „Wisła", „Kwartalnik Historyczny". W zbiorach biblioteki przeważały dzieła z historii, etnografii, archeologii, między innymi: Józefa Bielińskiego *Uniwersytet Wileński*, Zygmunta Glogera *Encyklopedia Staropolska*, Józefa Jaroszewicza *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, Joachima Lelewela *Dzieje Litwy i Rusi aż do unii z Polską*, Teodora Narbutta *Dzieje narodu litewskiego*, Wojciecha Kojałowicza-Wijuka *Herbarz rycerstwa W. Ks. Litewskiego*, a także prace Erazma Majewskiego, Michała Federowskiego, Antoniego Mierzyńskiego. Książki były wypożyczane przede wszystkim członkom, ale też zaufanym osobom postronnym, od których pobierano symboliczne opłaty przeznaczane na zakup nowych książek. Towarzystwo nabyło również część zbiorów rękopiśmiennych od wileńskiego zbieracza starożytności Alberta Ludwika Zasztowta. Książki oprawiano i katalogowano. Przechowywano je w mieszkaniu Adama Karpowicza. Przez cały czas swojej działalności Towarzystwo zgromadziło 168 dzieł w 242 tomach, które 19 marca (1 kwietnia) 1907 r. przekazano bibliotece Towarzystwa Przyjaciół Nauk[294].

Największą jednak uwagę skupiano na ochronie zabytków i uwiecznianiu pamięci zasłużonych działaczy kultury. Do największych zasług Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa w dziedzinie ochrony zabytków zaliczyć trzeba przeprowadzenie konserwacji części zamku trockiego[295]. Ruiny zamku na wyspie

[294] *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w roku 1907*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk za rok 1907", Wilno 1908, s. 177.

[295] A. Baliulis, S. Mikulionis, A. Miškinis, *Trakų miestas ir pilys. Istorija ir architektūra*, Vilnius 1991, s. 20–31. Zamek na wyspie w Trokach zaczęto budować w drugiej połowie XIV wieku, zakończono w pierwszej ćwierci XV wieku. Okres jego świetności przypadł na czasy panowania wielkiego księcia Witolda (1392–1430). Po śmierci Witolda zamek stopniowo utracił dawne znaczenie, a w wieku XVII popadł w ruinę.

w Trokach zawsze przyciągały uwagę historyków, poetów, malarzy i podróżników. Zostały utrwalone na rysunkach Karola Raczyńskiego (w połowie XIX wieku), Michała Elwiro Andriollego (1872 r.), Napoleona Ordy (w drugiej połowie XIX wieku) oraz wielu innych malarzy i grafików wileńskich[296]. Wincenty Smokowski pierwszy zwrócił uwagę na wystrój wewnętrzny zamku. Przerysował on w 1822 roku oddzielne, wtedy jeszcze dość czytelne fragmenty polichromii zdobiącej niegdyś sale zamkowe. Początkowo jednak nie przypisywał swemu odkryciu wielkiego znaczenia. Dopiero w 1841 roku opisał je w czasopiśmie „Ateneum Wileńskie". Utrwalone na rysunkach W. Smokowskiego fragmenty polichromii wzbudziły nową falę zainteresowania ruinami zamku wśród badaczy kultury i sztuki Wielkiego Księstwa Litewskiego. Przypuszcza się, że ściany zamku w Trokach były ozdobione malowidłami na początku XV wieku przez zespół nieznanych malarzy, potem niejednokrotnie je odnawiano i dopełniano. Twórcy trockiej polichromii czerpali pomysły twórcze z bizantyjsko-ruskiej sztuki sakralnej i dworskiej. Przedstawiali oni różne sceny z życia dworu wielkoksiążęcego, którego centralną figurą była osoba władcy[297].

W 1856 roku zwiedził Troki i opisał jego zamki (lądowy i na wyspie) polski podróżnik Teodor Tripplin. Podziwiał on zamek

Zamek trocki na wyspie przedstawia budowlę w stylu gotyckim. Wystrój wewnętrzny sal zamkowych (freski) nosił cechy sztuki bizantyjskiej.

[296] A. Baliulis, S. Mikulionis, A. Miškinis, *Trakų miestas ir pilys. Istorija ir architektura*, Vilnius 1991, s. 189–198; N. Orda, *Album widoków historycznych Polski, poświecony Rodakom, zrysowany z natury przez Napoleona Ordę*, Warszawa 1880, Ser. 3. Rys. 106.

[297] J. Hoppen, *Malowidła ścienne zamku trockiego na wyspie*. „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki", Wilno 1933, t. 2, z. 4, s. 228–239; T. Adamonis, *Trakų salos pilies rūmų sieninė tapyba*, „Menotyra", Vilnius 1969, t. 2, s. 135–160; M. Matušakaitė, *U źródeł portretu litewskiego*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica Artium" 1991, t. 5, s. 47–66.

książąt litewskich, który „wspaniały jeszcze przedstawia ogrom, wykazujący pierwotne kształty nawet, co do wewnętrznego rozporządzenia izb i komnat"[298]. Obejrzał od północy wiele pokoi, w środku – obszerną salę opierającą się o zachodnią wieżę, zaś od wschodu – kaplicę „ślicznej architektury gotyckiej". W szerokich framugach okien jeszcze z łatwością można było odkryć freski wyobrażające świętych „z głowami złotem opromienionymi"[299].

Również Władysław Syrokomla w swoich *Wycieczkach po Litwie* pisał o niszczejącym zamku trockim. Oglądał on resztki polichromii opisane przez W. Smokowskiego, ale już w dużo gorszym stanie. „Tynk poodpadał, deszcz opłukał farby, tak, że ledwie kilka pojedynczych rysów pędzla gdzie niegdzie można dostrzec" – ubolewał poeta. Fragment polichromii z obrazem Najświętszej Panny, którego nie ma na rysunkach Smokowskiego, w jego obecności spadł wraz z tynkiem z wysokości trzech sążni i potłukł się na najdrobniejsze kawałki[300].

Ruiny zamku trockiego niejednokrotnie zwiedzali też urzędnicy i uczeni rosyjscy, którzy składali sprawozdania generał-gubernatorowi wileńskiemu i Komisji Archeologicznej w Petersburgu, ale konkretnych kroków w celu ratowania niszczonego przez czas i ludzi zabytku nie podejmowano. Potrzebne były na to duże środki, których rząd nie udzielał. Nie było także należytej ochrony, więc mieszkańcy Trok i pobliskich wsi rozbierali ruiny na cegły[301].

---

[298] T. Tripplin, *Dziennik podróży po Litwie i Żmudzi odbytej w 1856 roku przez Dr-a T. Trypplina*, t. 1: *Litwa*, Wilno 1858, s. 114.

[299] Ibidem, s. 114.

[300] W. Syrokomla, *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*, t. 1: *Troki, Stokliszki, Jezno, Punie, Niemież, Miedniki etc.*, Wilno 1857, s. 93–94.

[301] A. Baliulis, S. Mikulionis, A. Miškinis, *Trakų miestas ir pilys...*, s. 198–200; Е. Вольтер, *Развалины Трокского замка*, "Памятная книжка Виленской губернии на 1889 год", Вильна 1888, s. 181–195.

Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa postanowiło ratować niszczejący zabytek. Trzeba było jednak dostać zezwolenie władz i zebrać odpowiednią sumę pieniędzy. Powstały w związku z tym poważne trudności, ponieważ nielegalne Towarzystwo nie mogło bezpośrednio zwracać się do władz. Załatwiono pozwolenie w ten sposób: prezes Wandalin Szukiewicz we własnym imieniu zwrócił się w grudniu 1901 r. do Komisji Archeologicznej w Petersburgu z prośbą o udzielenie mu, jako członkowi tejże Komisji, prawa do przeprowadzenia robót konserwacyjnych w zamku trockim. Poza tym, w celu ułatwienia zwiedzania ruin, podpisał on z burmistrzem Nowych Trok umowę o wydzierżawieniu wyspy wraz z zamkiem na lat dwanaście. Koszty dzierżawy wynosiły 60 rubli, czyli po 5 rubli rocznie[302]. W tym samym czasie członek Towarzystwa Władysław Zahorski wydał książeczkę o Trokach i zamku trockim ilustrowaną widokami ruin i podobiznami książąt litewskich[303]. We wstępie podkreślał historyczne znaczenie zabytku i piórem rysował romantyczną wizję Litwy pogańskiej: „Gdy się patrzy na wspaniałe ruiny zamku, stopy których pokornie liżą ciche fale błękitnych wód jeziora, człowiek mimo woli przenosi się myślą w czasy odległe, kiedy na Litwie wszechwładnie panował złotolicy Perkunas, z całym orszakiem bogów i bogiń, między którymi jaśniała urodą i wdziękiem Miłda – bogini miłości; kiedy szumiały odwieczne bory ze starymi baublisami, a na usypanych górach płonęły ognie, strzeżone przez wajdelotów i ofiarnice, które na wzór rzymskich westalek, czystość ślubowały"[304]. Miało to wzbudzić zainteresowanie czytelników zabytkiem i spopularyzować ideę jego ratowania, bowiem niezbędnym

[302] LMAB, RS, F 151–1677; LVIA, F 1135, op. 8, teczka 6, s. 43–44.
[303] W. Zahorski, *Troki i Zamek trocki*, Wilno 1902, 58 s., il.
[304] Ibidem, s. 5.

warunkiem rozpoczęcia prac renowacyjnych, oprócz pozwolenia władz, było finansowe poparcie społeczeństwa.

Odpowiedź z Petersburga nadeszła w końcu 1902 roku. Komisja Archeologiczna uznała potrzebę renowacji zamku trockiego i poleciła Szukiewiczowi objąć opiekę nad tą budowlą. Komisja poprosiła jednak o przysłanie odpowiedniej dokumentacji (projektu i kosztorysu prac). Wymagane dokumenty na prośbę Szukiewicza sporządził bezinteresownie inż. Bronisław Malewski. Do dokumentów dołączono dziewięć fotografii zamku trockiego wykonanych przez córkę Malewskiego Helenę Malewską i wysłano to wszystko do Petersburga[305]. Na wiosnę 1903 roku, mając już zezwolenie Komisji Archeologicznej zatwierdzone w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych, Szukiewicz poinformował polską społeczność, że przystępuje „w Imię Boże do podtrzymania powierzonych mojej opiece ruin zamku Trockiego od ostatecznego upadku" i prosił o pomoc w tej sprawie. „Niech każdy, kto się czuje Polakiem, komu jest drogą nasza świetna przeszłość, dorzuci swój grosz, a uratujemy jedną z najcenniejszych pamiątek po naszych wielkich przodkach" – apelował Szukiewicz do patriotycznych uczuć rodaków[306].

Zbieranie pieniędzy i gromadzenie materiałów budowlanych trwało kilka lat, ponieważ dary pieniężne napływały powoli i były nieduże. Jedynie Józef hrabia Tyszkiewicz z Zatrocza (obecnie Užtrakis) ofiarował 100 rubli, pozostałą sumę trzeba było zbierać dosłow-

[305] W. Szukiewicz, *W zamku Trockim*, „Kurier Litewski" 1906, nr 44, 23 lutego (8 marca); J. Vercinkevičius, S. Mikulionis, *Bronislovas Malevskis*, "Statyba ir architektūra" 1986, nr 8, s. 31.

[306] LVIA, F 1135, op. 23, teczka 263, s. 7–8; A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie: polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*, Kraków 2003, s. 312–315.

nie po kilka rubli. Społeczeństwo polskie w tym czasie oddawało pierwszeństwo tajnej oświacie, renowacji zniszczonych lub budowie nowych kościołów, działalności charytatywnej i jej możliwości wspierania prac konserwatorskich w Trokach były ograniczone. W kwietniu 1904 r. w kasie Towarzystwa było jedynie 624 rubli, a kosztorys prac sporządzony przez Malewskiego przewidywał wydatki wynoszące 2600 rubli. Poszczególni członkowie Towarzystwa, m.in. L. Czarkowski, również z rezerwą odnosili się do renowacji zamku, uważając, że w danym momencie są sprawy ważniejsze[307].

Sprawa konserwacji zamku trockiego nabierała jednak coraz szerszego rozgłosu, a entuzjastom wileńskim pospieszyli z pomocą fachowcy z innych zaborów. W połowie sierpnia 1904 r. do Wilna przybył z Krakowa znany restaurator Wawelu Zygmunt Hendel. Miał on zamiar zbadania zamkniętego po powstaniu styczniowym, a bardzo zrujnowanego kościoła św. Michała, resztek Górnego Zamku wileńskiego oraz ruin zamków trockich. Gościem zaopiekowali się Wandalin Szukiewicz i Bronisław Malewski. Mimo niesprzyjającej pogody zwiedzili Troki, gdzie gość dokładnie obejrzał ruiny zamku lądowego i zamku na wyspie. W niedługim czasie wydał on w Krakowie broszurkę z dokładnym i fachowym opisem stanu zamków trockich, która była wielce pomocna przy ich konserwacji i późniejszej renowacji[308].

Prace renowacyjne w zamku rozpoczęto wiosną 1905 roku. Do tego czasu zebrano około 2 tys. rubli[309]. Ponieważ posiada-

[307] LVIA, F 1135, op. 23, teczka 263, s. 3–4; A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie...*, s. 312–315; A. Baliulis, S. Mikulionis, A. Miškinis, *Trakų miestas ir pilys...*, s. 200–201.

[308] Z. Hendel, *Zamki na Trockim jeziorze: z 4 tablicami i 3 ilustracjami w tekście*, Kraków, bez roku wydania.

[309] R. Jurkowski, *Z życia kulturalnego Wilna w latach 1899–1914...*, s. 67, uważa, że wielkość tej kwoty podana przez Lucjana Uziębło Henrykowi Mościckiemu jest przesadzona, bowiem według sprawozdania skarbnika Franciszka Jurjewicza, złożonego pre-

ne środki nie pozwalały na konserwację wszystkich ruin, postanowiono zabezpieczyć najbardziej zagrożoną basztę zamku na wyspie. Roboty zaczęto odkopaniem baszty z zewnątrz i zamurowaniem wyłamanych części blokami granitu na zaprawie cementowej przy wiązaniu ze starym murem od zewnątrz, a wapiennej – w środku. Zachowano przy tym zarysy zewnętrzne baszty według pozostałych resztek muru starego, kierując się wskazówkami udzielonymi przez Zygmunta Hendla. Liczne szczeliny muru ceglanego zostały zalane zaprawa cementową, szersze zaś założone cegłą[310]. Dzięki odkopaniu gruntu wokół baszty poznano jej konstrukcję. Odkryto, że izba dolna baszty jest kwadratowa, połączona korytarzem z przedsionkiem przylegającym do kazamat przy murach kurtynowych. Z tego przedsionka wychodziło się wąskim korytarzem na dziedziniec zamkowy[311].

Podczas prac na wyspie znaleziono także wiele przedmiotów, które potem przekazano do różnych muzeów. W gruzach i zwalonej ziemi natrafiono na kilka kul kamiennych, dużą ilość wyrobów ceramicznych, niestety tylko w kawałkach. Znaleziono też trochę rzeczy żelaznych. Z ceramiki najwięcej odkryto takich przedmiotów, jak: kafle polewane, polichromiczne, z ornamentami o motywach renesansowych, misy malowane w liście i z rysunkiem geometrycznym oraz inne naczynia gliniane przeróżnych form i rozmiarów. Z rzeczy żelaznych znaleziono: misiurkę z rozetkami mosiężnymi, blaszane ozdoby naszywane na kaftanie ze skóry, pręty żelazne wygięte esowato i ornamentowane, praw-

zesowi w liście z 21 stycznia (4 lutego) 1905 r., były w kasie 994 ruble. Prawdopodobnie brakującą sumę wyłożył Wandalin Szukiewicz.

310 W. Szukiewicz, *W zamku Trockim*, „Kurier Litewski" 1906, nr 44, 23 lutego (8 marca).

311 Ibidem.

dopodobnie od balustrad, zamki, zawiasy itp. Odkryto też rożen do pieczenia o długości prawie trzy metry. Znalezione rzeczy Szukiewicz wywiózł ze sobą do Naczy, żeby je oczyścić i posklejać, masywne przedmioty pozostawił na miejscu w Trokach, w szopie na wyspie, a niektóre złożył w aptece miejskiej Podbielskiego. Potem część tych rzeczy oddano do muzeum przy Wileńskiej Bibliotece Publicznej, lecz najwięcej ich trafiło do Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk[312].

Po zakończeniu robót Szukiewicz złożył w „Kurierze Litewskim" szczegółowe sprawozdanie, w którym informował, że roboty nad zabezpieczeniem ruin zamku trockiego, rozpoczęte wiosną 1905 roku, trwały półtora miesiąca. Wydatkowano na nie sumę 1913 rubli 89 kopiejek. Z tej sumy wydano: na cegły (9250 sztuk, formowanych na wzór dawnych) – 277 rubli 50 kopiejek; na kłody jodłowe i deski, zużyte na rusztowania – 288 rubli 54 kopiejki; na zwiezienie żwiru, zakup gwoździ i potrzebnych narzędzi – 50 rubli 15 kopiejek; na wapno – 133 rubli; na cement – 137 rubli 10 kopiejek; na przewóz materiałów – 35 rubli 25 kopiejek; za pracę robotnikom i dozorcy – 754 rubli 44 kopiejki; na przejazdy, dzierżawę wyspy za lat pięć, utrzymanie kierującego robotami, na listy i depesze – 137 rubli 91 kopiejek[313].

Z powodu braku środków finansowych zaniechano dalszych prac na zamku. Wydarzenia 1905 roku, burzliwy rozwój życia politycznego i kulturalnego skierowały uwagę społeczeństwa na inne sprawy. Starano się tylko zapobiec dalszemu niszczeniu zamku. Ponieważ Szukiewicz większą część roku przebywał w swym majątku w Naczy w powiecie lidzkim i nie był w stanie regularnie

[312] Ibidem.
[313] Ibidem.

doglądać zabytkowych ruin, wyznaczono mu na pomocnika aptekarza trockiego Jana Podbielskiego, który podczas nieobecności Szukiewicza miał dbać o to, aby mieszkańcy Trok i pobliskich wsi nie ogałacali ruin z cegieł[314].

Renowacja zamku trockiego była największą, ale nie jedyną akcją Towarzystwa w dziedzinie ratowania zabytków historycznych. Przeprowadzono również wiele pomniejszych robót renowacyjnych – na przykład z inicjatywy Stanisława Jarockiego ufundowano w pobernardyńskim kościele w Żupranach (powiat oszmiański) pamiątkową tablicę ku czci wileńskiego poety białoruskiego Franciszka Bohuszewicza (1840–1900). Zadbano też o odnowienie na Rossie nagrobków profesorów Uniwersytetu Wileńskiego: Leona Borowskiego i Tomasza Hussarzewskiego[315]. Ponadto w 1900 roku oczyszczono malowidła ścienne kaplicy św. Kazimierza w katedrze wileńskiej (pracę wykonał Stanisław Jarocki), zaś w 1902 roku zdjęto nawarstwioną przez liczne malowania w minionych wiekach powłokę wapienną w kościele św. Piotra i Pawła na Antokolu (pracę wykonał artysta rzeźbiarz

---

[314] L. Zasztowt, *Wileńscy „miłośnicy starożytności" w latach 1899–1914...*, s. 266; H. Ilgiewicz, *Udział wileńskich towarzystw naukowych w dziele ochrony zabytków na początku XX stulecia*, [w:] *I Kongres Polskich Towarzystw Naukowych na Obczyźnie*, Kraków 2007, s. 196.

[315] L. Uziębło, *Kartki luźne: pomniki wileńskie (A. E. Odyńca, L. Borowskiego, misyjny św. Jacka)*, „Tygodnik Polski" 1901, nr 33 (46), s. 262, 3 (16) listopada; *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, Bydgoszcz 2002, s. 35, 110. Leon Borowski (1784–1846) profesor poezji i wymowy, kandydat filozofii i magister Uniwersytetu Wileńskiego, nauczyciel w gimnazjach w Świsłoczy i Wilnie, członek towarzystw filomatów i „Szubrawców". Wykładał poezję i wymowę na Uniwersytecie Wileńskim (1814–1832), potem homiletykę w Wileńskiej Akademii Duchownej (1832–1842). Tomasz Hussarzewski (1732–1807) ksiądz, historyk, studiował filozofię i teologię w Warszawie w zgromadzeniu księży misjonarzy (1752–1756), wykładał w seminariach duchownych w Łowiczu, Warszawie, Wiedniu i Wilnie. W latach 1782–1805 był profesorem historii powszechnej w Szkole Głównej Litewskiej (od 1803 roku Uniwersytecie Wileńskim).

Wiktor Wasilewski przy pomocy rzeźbiarki Felicji Fidanza)[316]. Odrestaurowano też niektóre zabytkowe przedmioty sakralne. Z inicjatywy ks. Jana Kurczewskiego w 1901 roku gruntownie odnowiono kapliczkę św. Jacka na Pohulance. Według tradycji wileńskiej figura św. Jacka została ustawiona w 1501 roku na pamiątkę przybycia do Wilna pierwszych dominikanów. W 1762 roku zbudowano nową murowaną kapliczkę, w której umieszczono drewnianą figurę św. Jacka. W 1901 roku uporządkowano teren, otynkowano i pobielono kapliczkę oraz ustawiono nową dwumetrową figurę św. Jacka wykonaną z miedzi według projektu artysty rzeźbiarza Bolesława Bałzukiewicza[317]. Nie powiodła się natomiast akcja fotografowania i dokumentowania zabytków wileńskich. W roku 1901 Lucjan Uziębło otrzymał od Jana Tyszkiewicza 100 rubli, a od Antoniego Tyszkiewicza 50 rubli na przygotowania ilustrowanej monografii o cmentarzach wileńskich. Kupiono niestety tani aparat, który źle działał i zdjęć nie sporządzono. Zamysł ten realizował później fotografik wileński Jan Bułhak[318].

Mając ograniczone możliwości działania w towarzystwie nielegalnym, jego członkowie wykorzystywali wszystkie inne możliwości działania w kierunku określonym przez program Towarzystwa. Dotyczyło to zwłaszcza ochrony i renowacji zabytków. Członkowie Towarzystwa brali na przykład udział w akcji rato-

[316] J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń 1994, s. 33–34.

[317] LVIA, op. 8, teczka 26; L. Uziębło, *Kartki luźne: pomniki wileńskie (A. E. Odyńca, L. Borowskiego, misyjny św. Jacka)*, „Tygodnik Polski" 1901, nr 33 (46), s. 262, 3 (16) listopada.

[318] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 26, s. 39; L. Uziębło, *Kółko miłośników starożytnictwa i ludoznawstwa*, „Kurier Wileński" 1907, nr 68, 24 marca (6 kwietnia); L. Uziębło, *Z wczorajszego Wilna* / Sulimczyk, „Słowo" 1929, nr 300, 31 grudnia.

wania kościołów św. Anny i św. Michała w Wilnie[319]. Kościół św. Anny, perełka architektury późnogotyckiej, zbudowany na przełomie wieku XV i XVI, w końcu XIX wieku był już w takim stanie, że groziła mu zupełna ruina. Komisja, złożona z rzeczoznawców inżynierów i architektów, już w 1895 roku stwierdziła, że ten zabytek wymaga niezwłocznej renowacji. Stwierdzono bowiem, że: dach przecieka, sklepienia są popękane, woda spływa po ścianach, ściany boczne są mocno spękane i odchylone od pionu, podziemia kościoła zalane są wodą, a kłody olchowe ułożone pod fundamentami są zupełnie spróchniałe i wymyte przez wody gruntowe, a na ich miejscu utworzyły się próżnie[320].

Orzeczenie komisji nie pozostawiło cienia wątpliwości, że potrzebna jest natychmiastowa renowacja budowli. Żeby ją rozpocząć potrzebne były: zezwolenie władz rosyjskich, fachowy projekt renowacji i niemałe środki finansowe. Sprawę nagłośniono w prasie i nawoływano „ludzi zamożnych i wpływowych, a także architektów przyczynić się do ratowania zabytku". Razem zwracano uwagę na zły stan także innych wileńskich świątyń katolickich[321]. W 1900 roku proboszcz kościoła św. Anny ks. kanonik Jan Józef Łabok wystarał się o pozwolenie władz na restaurację kościoła i na zbieranie w tym celu ofiar wśród parafian. Do tej sprawy włączyła się również działająca przy kościele św. Anny

[319] H. Ilgiewicz, *Udział wileńskich towarzystw naukowych w dziele ohrony zabytków...*, s. 197–201.

[320] V. Drėma, *Vilniaus šv. Onos bažnyčia. Vilniaus katedros rekonstrukcija 1782–1801 metais*, Vilnius 1991, s. 136–137, 174; A. Jankevičienė, *Gotycka architektura sakralna Litwy i Białorusi*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica", t. 5, Poznań 1992, s. 17–46.

[321] A. R. Z [pseudonim nierozwiązany]. *Z prowincji* [O fatalnym stanie kościoła św. Anny], „Kraj" 1899, R. 18, nr 5, s. 28–29; T. Dmochowski, *Niedbałość czy nieuctwo?* [O ruinie, grożącej kościołowi św. Anny i innym kościołom wileńskim], „Kraj" 1899, nr 7, s. 15.

konfraternia św. Marcina katolików cudzoziemców, dla których kościół św. Anny był kościołem parafialnym, a proboszcz kościoła przewodniczył na posiedzeniach. Jednak zebranie środków potrzebnych na remont przekraczało możliwości jednej parafii. W 1902 roku, po uzyskaniu pozwolenia władz, powołano komitet organizacyjny, w skład którego weszli: marszałek szlachty guberni wileńskiej Adam hr. Broel-Plater (prezes), ks. Jan Józef Łabok (wiceprezes), Henryk Rumbowicz, Ludwik Zabłocki, Karol Falewicz, Wacław Makowski i wielu innych. W komitecie znaleźli się również członkowie Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa: Kazimierz Podernia i Bolesław Rusiecki. Pozostali członkowie Towarzystwa pomagali w zbieraniu środków i nagłośnieniu całego przedsięwzięcia. Władysław Zahorski opublikował broszurę o dziejach kościoła św. Anny, a dochód ze sprzedaży przeznaczył na renowację[322]. Lucjan Uziębło opisywał przebieg prac restauracyjnych na łamach prasy wileńskiej[323]. W ratowaniu kościoła św. Anny pomagali również fachowcy z Warszawy i Krakowa. Projekt renowacji sporządził bezinteresownie architekt warszawski Józef Pius Dziekoński. Fachowych porad udzielił Sławomir Odrzywolski, konserwator zabytków historycznych miasta Krakowa. Pieniądze na renowację kościoła zbierano w całej diecezji wileńskiej. W tym celu urządzano koncerty i przedstawienia „żywych obrazków". Zebrano łącznie 49861 rubli 36 kopiejek[324].

Renowację kościoła przeprowadzono z przerwami w latach 1902–1909. W pierwszym etapie renowacji w latach 1902–1904

[322] W. Zahorski, *Kościół św. Anny w Wilnie*, Wilno 1905, s. 36.

[323] L. Uziębło, *W sprawie restauracji kościoła św. Anny*, „Kurier Litewski" 1905, R. 1, nr 17, 21 września.

[324] *Sprawozdanie z czynności komitetu odnowienia kościoła św. Anny (1902–1910)*, „Goniec Codzienny" 1910, nr 127, 12 (25) sierpnia, s. 2.

zostały wzmocnione fundamenty kościoła, osuszony teren, wymurowane nowe sklepienia, wzmocnione ściany i wieżyczki[325]. Przez następnych pięć lat otynkowano na nowo sklepienia i ściany wewnątrz świątyni, odrestaurowano dach, wykonano nowe krzyże na wieże, ułożono posadzkę terakotową, odnowiono organy, ołtarze, obrazy i tabernakulum, wykonano nową ambonę, konfesjonał, wstawiono nowe drzwi i wykonano wiele pomniejszych czynności. Na wszystkie te prace i materiały budowlane wydano 48535 rubli 9 kopiejek[326].

Społeczność polska zarówno w Wilnie, jak i w całym kraju z uwagą i wielkim zaangażowaniem śledziła prace renowacyjne. Komitet organizacyjny zamieszczał w prasie szczegółowe sprawozdania. O zaangażowaniu się społeczeństwa w sprawy restauracji świadczyły też spory prowadzone na łamach gazet. Niezadowolenie znawców sztuki wywołały m.in. metalowe krzyże, które miały być zamieszczone na wieżach. Ostatecznie krzyże te sprzedano za 200 rubli, a zaprojektowano nowe, bardziej harmonizujące z architekturą gotyckiej świątyni[327].

Zakończenie robót restauracyjnych w kościele św. Anny nastąpiło 26 lipca 1909 r. W wigilię tego dnia miało miejsce poświęcenie kościoła przez ks. kanonika Frąckiewicza połączone z nieszporami i nauką. Nazajutrz, w dniu patronki kościoła św. Anny, odbyło się uroczyste nabożeństwo. Komitet po raz ostatni zebrał się w dniu 28 maja 1910 r. pod przewodnictwem wice-

---

[325] *Sprawozdanie z czynności Komitetu gruntownej restauracji rzymskokatolickiego kościoła św. Anny w Wilnie za czas od 28 maja 1902 r. do dnia 1 maja 1904 r.*, „Kraj" 1904, R. 23, dod. „Życie i Sztuka", nr 26, s. 1–4.

[326] *Sprawozdanie z czynności komitetu odnowienia kościoła św. Anny (1902–1910)*, „Goniec Codzienny" 1910, nr 127, 12 (25) sierpnia, s. 2.

[327] L. Uziębło, *W sprawie restauracji kościoła św. Anny*, „Kurier Litewski" 1905, R. 1, nr 17, 21 września.

prezesa ks. kanonika Jana Józefa Łaboka. Na posiedzeniu obecni byli członkowie Komitetu: Kazimierz Podernia, Bolesław Rusiecki, Ludwik Zabłocki, Karol Falewicz oraz Wacław Makowski. Omówiono sprawozdanie z działalności Komitetu, które postanowiono podać do wiadomości publicznej za pośrednictwem prasy wileńskiej i złożono podziękowanie dla organizatorów, ofiarodawców i wykonawców prac restauracyjnych[328]. Miłośnicy zabytków wileńskich ocenili restaurację kościoła św. Anny jako „historyczne wydarzenie krajowe" i „epokę w dziejach sztuki krajowej"[329]. Późniejsi litewscy badacze wyrażali opinię bardziej krytyczną[330].

Członkowie Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa i późniejsi członkowie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie: Michał Węsławski, Bolesław Rusiecki, Władysław Zahorski, Stanisław Jarocki i Wacław Michniewicz przyczynili się też do renowacji kościoła św. Michała. Kościół ten, ufundowany w 1596 roku przez Lwa Sapiehę, przez długie lata należał do sióstr

[328] *Sprawozdanie z czynności komitetu odnowienia kościoła św. Anny (1902–1910)*, „Goniec Codzienny" 1910, nr 127, 12 (25) sierpnia, s. 2.

[329] L. Uziębło, *W sprawie restauracji kościoła św. Anny*, „Kurier Litewski" 1905, R. 1, nr 17, 21 września.

[330] V. Drėma, *Vilniaus šv. Onos bažnyčia...*, s. 174, przyznawał, że rekonstrukcja kościoła św. Anny na początku XX wieku była oparta „na zasadach naukowych". Uważał jednak, że popełniono szereg błędów: 1) Przede wszystkim niepotrzebnie prawie o dwa i pół metra obniżono dach, zmniejszono jego spadzistość, poszerzono okap, powiększono i zmieniono gzyms okapowy, w który wtopiono górne części imitacji skarp; 2) zmieniono łuk w portalu środkowego wejścia z półowalnego na półokrągły; 3) wymurowano sklepienie w nawie, którego pierwotny kościół prawdopodobnie wcale nie posiadał, nadając mu gwiaździsty rysunek żebrowania; 4) niepotrzebnie przemurowano nieuszkodzone autentyczne sklepienie w prezbiterium; 5) przebudowano autentyczny parapet chóru organowego, nadając mu fryz ostrołukowy; 6) zawężono wewnętrzną przestrzeń kościoła o 86 cm i powiększono grubość bocznych ścian; 7) dokładnie nie zbadano pierwotnego, naturalnego żółtego koloru cegieł muru i zachowano pomalowanie na czerwono; 8) zaprojektowano szablonowe, pretensjonalnie ozdobne żelazne krzyże na zakończenie wieżyczek i dopiero po zaprotestowaniu przez Wilnian zaniechano ich; 9) przy wprowadzeniu do muru metalowych konstrukcji bez miary i potrzeby wyburzano stary mur i uzupełniano go w tych miejscach nową cegłą.

bernardynek. W jego podziemiach znalazło wieczny odpoczynek wielu przedstawicieli rodu Sapiehów: Lew Sapieha, fundator kościoła, dwie jego żony: Dorota Firlejówna, kasztelanka lubelska oraz Elżbieta Radziwiłłówna, wojewodzianka wileńska. Złożono tam także zwłoki synów fundatora: Jana Stanisława Sapiehy, marszałka litewskiego i jego żony Anny Chodkiewiczówny; Krzysztofa Sapiehy, pisarza litewskiego; Teodory Krystyny z Tarnowskich Sapieżyny, żony Kazimierza Leona Sapiehy i innych[331]. Po powstaniu styczniowym kościół i klasztor zamknięto. W budynkach klasztornych ulokowano rosyjskie instytucje charytatywne: dom noclegowy, jadłodajnię, bezpłatne lub tanie mieszkania itp.

W 1902 roku po długich i żmudnych staraniach zdewastowany kościół oddano rodzinie Sapiehów jako mauzoleum rodowe. Sapiehowie zwrócili się najpierw do znanego restauratora krakowskiego Zygmunta Hendla, który latem 1904 roku przybył do Wilna i po obejrzeniu zabytku udzielił fachowych wskazówek co do jego renowacji. Niestety, napięta sytuacja polityczna (wojna Rosji z Japonią, wybuch rewolucji) przeszkodziła rozpoczęciu prac na większą skalę. Wykonano tylko niektóre roboty mające zapobiec dalszemu niszczeniu kościoła: naprawiono dach i wiązania dachowe, zamurowano dziury w zewnętrznych murach budowli. Do sprawy restauracji zabytku wrócono dopiero latem 1906 roku. Rada miejska Wilna na prośbę Sapiehów powołała specjalną komisję w składzie: Michał Węsławski, prezydent Rady miejskiej; Bolesław Rusiecki, malarz; Władysław Zahorski, lekarz i badacz historii miasta Wilna; Stanisław Jarocki, malarz i Wacław Michniewicz, architekt, która to komisja miała

[331] W. Zahorski, *Kościół św. Michała i klasztory panien Bernardynek w Wilnie*, Petersburg 1911, s. 14–37.

wyrazić opinię w sprawie renowacji. Komisja po dokładnym obejrzeniu zabytku i zapoznaniu się ze wskazówkami Hendla opracowała następujące wytyczne: „1) na zewnątrz należy koniecznie znieść, w całości lub częściowo, mur okólny między dzwonnicą a prawą stroną kościoła, a to w celu odsłonięcia elewacji kościoła tak pięknej, a dziś zupełnie niedostępnej dla oka; 2) wewnątrz kościoła należy znieść część zgoła zbytecznych, a niewątpliwie szpetnych ołtarzy bocznych (ogółem sześciu); 3) przy restauracji budowli kierować się w ogólności zasadą, iż raczej należy wiele poświęcić w celu uratowania choćby drobnego a cennego rysu z przeszłości, niż cokolwiek zniszczyć w imię celów rzekomo estetycznych"[332].

Wniosków komisji jednak nie zaakceptowała społeczność miasta. Największy sprzeciw wzbudził zamiar usunięcia bocznych ołtarzy i wyburzenia muru okólnego. Kazimierz Römer, który zabrał głos w dyskusji prowadzonej na łamach prasy uważał, że jeśli restauracja kościoła będzie wykonana zgodnie z wnioskami komisji, to ta „niepospolita historyczna pamiątka wyjdzie z niej w stanie, o którym będzie można powiedzieć, że czego w niej nie zniszczyli świętokradcy, dokonali restauratorzy" i nawoływał, aby niczego nie burzyć w świątyni, w której „w niedawnych jeszcze latach srogiego prześladowania tysiące dusz znajdowało pociechę i ukojenie"[333]. Komisja musiała uwzględnić opinię społeczną – mur i ołtarze pozostawiono na miejscu[334]. Renowację kościoła

[332] N. Orda, *W murach b. kościoła św. Michała* / Ener, „Kurier Litewski" 1906, nr 247 (348), 31 października (13 listopada), s. 1–2.

[333] K. Römer, *W sprawie restauracji kościoła św. Michała*, „Kurier Litewski" 1906, nr 253 (354), 8 (21) listopada, s. 2.

[334] L. Uziębło, *Kościół św. Michała*, „Kurier Litewski" 1906, nr 254 (355), 9 (22) listopada, s. 1–2.

św. Michała zakończono w końcu 1912 roku. Po dokonanej przez ks. prałata Kazimierza Michalkiewicza ponownej konsekracji, odnowioną świątynię zwrócono wiernym[335].

Drugą ważną dziedziną pracy Towarzystwa było wydawanie prac naukowych. W roku 1901 za jego poparciem wydano w firmie Józefa Zawadzkiego w Wilnie pracę Wandalina Szukiewicza *Szkice z archeologii przedhistorycznej Litwy, Cz. I. Epoka kamienna w guberni wileńskiej*[336]. Następną miała być *Epoka brązu w guberni wileńskiej*, która jednak nie ukazała się drukiem z powodu wyczerpania środków finansowych. Nie mając możliwości wydawania prac naukowych kosztem Towarzystwa, członkowie zachęcali jeden drugiego do pisania i publikowania prac w czasopismach polskich lub do ich wydawania przy finansowym wsparciu innych organizacji. Tematy przyszłych prac nierzadko wynikały w toku dyskusji na miesięcznych zebraniach Towarzystwa. Przeważały tematy z dziedziny historii, archeologii, etnologii i historii sztuki. Najwięcej prac naukowych oraz popularnonaukowych pisali i publikowali: W. Szukiewicz, L. Uziębło, K. Podernia i W. Zahorski.

Towarzystwo, mimo że działało nielegalnie, uczestniczyło w różnych imprezach ogólnopolskich, na przykład w obchodach 25-letniego jubileuszu pracy literackiej Henryka Sienkiewicza obchodzonego w 1900 roku. Na wniosek Zarządu Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa zawczasu sporządzony został album jubileuszowy, składający się z 26 kart per-

[335] L. Uziębło, *Kościół św. Michała w Wilnie (po przerwie 25-letniej)*, „Świat" 1912, R. 7, nr 49, s. 11–12.

[336] W. Szukiewicz, *Szkice z archeologii przedhistorycznej Litwy*. Cz. I: *Epoka kamienna w guberni wileńskiej*, Wilno 1901, 40 s., il., mapa.

gaminowych ozdobionych rycinami: Kazimierza Alchimowicza, Ferdynanda Ruszczyca, Henryka Weysenhofa, Heleny Römer, Józefa Bałzukiewicza i innych artystów malarzy wileńskich. Album został oprawiony w ozdobną oprawę z atłasu i podpisany przez wielbicieli twórczości Sienkiewicza. Zebrano 1800 podpisów. Stefan Syrwid razem z innymi przedstawicielami z Wilna zawiózł ten album do Warszawy i złożył go na ręce wielkiego pisarza podczas uroczystości jubileuszowych, które odbyły się 22 grudnia 1900 r. w Warszawie. Udział w tej akcji miał zademonstrować nie tylko uznanie dla twórczości pisarza, ale zarazem kulturową oraz duchową jedność ziem polskich rozdzielonych przez trzech zaborców[337].

Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa przetrwało do 1907 roku, aczkolwiek od początku 1906 roku jego działalność praktycznie była zawieszona. Wielu jego członków zaangażowało się w tworzenie nowych, tym razem już legalnych, polskich towarzystw naukowych, oświatowych i kulturowych, w których z powodzeniem wykorzystali doświadczenie zdobyte w pracy nielegalnego towarzystwa. Na początku 1907 roku, gdy były zarejestrowane dwa nowe polskie towarzystwa naukowe: Towarzystwo Przyjaciół Nauk i Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki, członkowie Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa postanowili swoje Towarzystwo rozwiązać, a jego archiwum, bibliotekę i zbiory przekazać Towarzystwu Przyjaciół Nauk. Decyzję tę podpisali 6 (19) marca 1907 r. obecni

---

[337] LMAB, RS, F 151–29, s. 4; L. Uziębło, *Z wczorajszego Wilna: Ś. p. Stefan Syrwid i inni miłośnicy pamiątek krajowych* / Sulimczyk, „Słowo" 1930, nr 4, 5 stycznia; *Sprawozdanie z obchodu jubileuszu Henryka Sienkiewicza*, „Kraj" 1900, t. 19, nr 50, s. 27–32; L. Ludorowski, *Jubileusz Henryka Sienkiewicza 1900*, Lublin 2001.

na ostatnim zebraniu członkowie: Bolesław Rusiecki, Władysław Zahorski, Kazimierz Podernia, Jan Szwański, Wacław Makowski, Adam Karpowicz, Kazimierz Stefanowski, Franciszek Jurjewicz, Wiktor Łukaszewicz. Listownie o swej zgodzie zawiadomili: Wandalin Szukiewicz, Franciszek Chróścielewski i dr Władysław Bujalski. Na mocy tej decyzji cały księgozbiór obejmujący 168 dzieł w 242 tomach został przekazany bibliotece Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa lub Kółko Archeologiczne jako takie przestało egzystować[338]. Działacze późniejszego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie cenili działalność „miłośników starożytnictwa" i uważali ich za swych poprzedników. Stanisław Kościałkowski pisał: „właśnie potajemna działalność Kółka, nikła z natury rzeczy, szerszemu ogółowi nieznana – była próbą zbiorowego nawiązania rwącej się nici kulturalnych z dawnym Uniwersytetem Wileńskim – poprzez niezapomnianej pamięci Komisję Archeologiczną i osoby Eustachego Tyszkiewicza, Michała Balińskiego, Teodora Narbutta, będące podwaliną przyszłego Towarzystwa Przyjaciół Nauk"[339].

---

[338] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 8, s. 84, teczka 47; M. Brensztejn, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk...*, s. 1–2; L. Zasztowt, *Wileńscy „miłośnicy „starożytności" w latach 1899–1914...*, s. 267.

[339] S. Kościałkowski, *Działalność ś. p. dra Władysława Zahorskiego na gruncie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie" 1927, t. 4, s. 452–458.

Rozdział III. Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie (1907–1914)

1. Literatura i źródła

Dzieje Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki są dotychczas prawie nieopracowane. Nieco obszerniej o Towarzystwie Muzeum Nauki i Sztuki, o muzeum i jego zbiorach pisała badaczka litewska Irena Petrauskienė oraz polscy historycy: Roman Jurkowski i Leszek Zasztowt[340]. Pobieżnie o Towarzystwie Muzeum Nauki i Sztuki wspominają: Józef Poklewski, Andrzej Romanowski, Jolanta Širkaitė, Laima Lauĉkaitė i Nastazija Keršytė[341]. Obszerny artykuł recenzyjny o wymienionych pracach Jurkowskiego i Zasztowta napisała Maria Magdalena Blombergowa[342]. Podstawowe dane o poszczególnych działaczach Towarzystwa

---

[340] I. Petrauskienė, *Vilniaus mokslo ir meno muziejus*, „Muziejai ir paminklai" 1985, t. 7, s. 42–49; R. Jurkowski, *Z życia kulturalnego Wilna w latach 1899–1914*, „Zapiski Historyczne" 1990, t. 55, z. 1, s. 59–88; L. Zasztowt, *Wileńscy miłośnicy „starożytności" w latach 1899–1914*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1990, t. 35, nr 2–3, s. 259–283.

[341] J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie*, Toruń 1994, s. 43; A. Romanowski, *Młoda Polska wileńska*, Kraków 1999, s. 329; J. Širkaitė, *Dailės mecenystė Lietuvoje XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje*, [w:] *Lietuvos kultūros tyrinėjimai (Studies of the Lithuanian Culture)*, t. 1, Vilnius 1995, s. 252; N. Keršytė, *Lietuvos kultūros vertybių globos institucijos Vilniuje XX amžiaus pradžioje*, [w:] *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940*, Vilnius 1998, s. 72–81; L. Laučkaitė, *Vilniaus daili XX amažiaus pradžioje*, Vilnius 2002, s. 47–50.

[342] M. M. Blombergowa, *Dwie prace o życiu kulturalnym i naukowym Wilna w końcu XIX i na początku XX wieku*, „Zapiski Historyczne" 1994, t. 59, z. 1, s. 110–123.

znajdują się w *Polskim Słowniku Biograficznym* i innych tego rodzaju edycjach[343], a także w pracach biograficznych pisanych przez polskich i litewskich autorów[344]. Krótkie biogramy poszczególnych członków Towarzystwa (Mariana Broel-Platera, Lucjana Edwarda Uziębło, Bolesława Michała Rusieckiego) i zdjęcia nagrobków zamieszczają litewscy autorzy Vida Girninkienė i Algirdas Paulauskas w informatorze o cmentarzu Bernardyńskim w Wilnie[345].

Materiały archiwalne dotyczące Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki znajdują się w Dziale Rękopisów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie w zespole Lucjana Uziębło[346]. Zespół ten, zawierający 2029 jednostek archiwalnych, składa się z jedenastu grup. Aktualne dla badanego tematu materiały tworzą grupę pierwszą. Są to: dokumenty osobiste Lucjana Uziębło (metryka chrztu, dowód osobisty, świadectwo zgonu, testament, dokumenty o otrzymanych nagrodach, zaświadczenia o pracy itp.)[347], rękopisy jego prac[348], kartoteka

[343] E. Kozłowski, *Montwiłł Józef (1850–1911), społecznik, filantrop, dyr. Banku Ziemskiego w Wilnie*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21/2, z. 89, s. 673–674; S. Kieniewicz, *Kieniewicz Hieronim (1866–1925), właściciel ziemski i działacz społeczny*, ibidem, t. 12/1, z. 52, s. 417; R. M. Kunkel, *Rostworowski Tadeusz Maria (1860–1928), architekt, malarz*, ibidem, t. 27/1, z. 132, s. 240–241; R. Biernacka, *Rusiecki Bolesław Michał (1824–1913), malarz, rysownik, kolekcjoner*, ibidem, t. 33/1, z. 136, s. 126–127; J. Ruszczycówna, E. Ruszczyc, *Ruszczyc Ferdynand (1870–1936)*, ibidem, t. 33/1, z. 136, s. 170–175; S. Burhardt, *Wróblewski Tadeusz Stanisław (1858–1925), adwokat, założyciel biblioteki*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa, 1972, s. 991–992; W. Skibińska, *Uziębło Lucjan (1864–1942), publicysta, działacz kultury, bibliotekarz, zbieracz książek*, ibidem, s. 930.

[344] *Józef Montwiłł 1850–1911*, zebrał i ułożył Józef Wierzyński, Wilno 1932, s. 55, il.; L. Abramowicz, *Tadeusz Wróblewski: zarys życia*, „Przegląd Wileński" 1925, R. 8, nr 12, s. 2–5; Z. Ponarski, *Adwokat Tadeusz Stanisław Wróblewski (1858–1925)*, [w:] *Szkice z dziejów adwokatury polskiej*, Warszawa 1976, s. 55–67; V. Abramavičius, *Tadas Vrublevskis*, Vilnius 1960; V. Martinkėnas, *Tadas Vrublevskis*, „Kultūros barai" 1979, nr 2, s. 59–62; H. Ilgiewicz, *Lucjan Uziębło (1864–1942) wileński publicysta i kolekcjoner*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie. Rok 2003/2004", London 2005, t. 47, s. 53–67.

[345] V. Girninkienė, A. Paulauskas, *Vilniaus bernardinų kapinės*, Vilnius 1994, s. 15–16, 34–36, 47–48.

[346] Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka, Rankraščių Skyrius, Fondas 151 (dalej LMAB, RS, F 151).

[347] LMAB, RS, F 151, teczki 1–30.

[348] LMAB, RS, F 151, teczki 31–119.

nagrobków na cmentarzach wileńskich[349] oraz obszerna korespondencja[350]. Pozostałe dokumenty, zakwalifikowane do grupy pierwszej, dotyczą Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki. Zawierają projekt statutu[351], porządek dzienny posiedzenia założycielskiego[352], protokoły posiedzeń[353], sprawozdania[354], protokoły komisji rewizyjnej[355], pisma urzędowe[356], księgi inwentarzowe[357], dokumentację finansową[358], listy ofiarodawców[359], wykazy eksponatów[360], listy składkowe[361] i inne. Pozostałą część zespołu (grupa 2–11) tworzą różnorodne materiały historyczne, zebrane przez Lucjana Uziębło, jak: materiały o Uniwersytecie Wileńskim, jego studentach i profesorach, procesie filomatów i filaretów[362], listy znanych osobistości z lat 1720–1939[363], rękopisy prac naukowych i utworów literackich przeważnie z XIX wieku[364], akty dawne[365], dokumenty o Tyszkiewiczach i ich majątkach[366], fotografie i pocztówki[367], mapy i plany[368] oraz inne. Poszczególne dokumenty o Towarzystwie i jego członkach znajdują się w Państwowym

[349] LMAB, RS, F 151, teczki 120–180.
[350] LMAB, RS, F 151, teczki 181–285.
[351] LMAB, RS, F 151–286.
[352] LMAB, RS, F 151–287.
[353] LMAB, RS, F 151, teczki 288–295.
[354] LMAB, RS, F 151, teczki 296–307.
[355] LMAB, RS, F 151, teczka 310.
[356] LMAB, RS, F 151, teczki 308–310.
[357] LMAB, RS, F 151, teczki 311–321.
[358] LMAB, RS, F 151, teczki 322–330.
[359] LMAB, RS, F 151, teczki 322–330, 333–338.
[360] LMAB, RS, F 151, teczki 339–342, 350, 351.
[361] LMAB, RS, F 151, teczki 353–359.
[362] LMAB, RS, F 151, teczki 452–829.
[363] LMAB, RS, F 151, teczki 830–980.
[364] LMAB, RS, F 151, teczki 981–1141.
[365] LMAB, RS, F 151, teczki 1142–1429.
[366] LMAB, RS, F 151, teczki 1430–1587.
[367] LMAB, RS, F 151, teczki 1588–1615.
[368] LMAB, RS, F 151, teczki 1616–1631.

Archiwum Historycznym Litwy w zespole Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie[369].

Ważnym źródłem wiadomości o Towarzystwie i jego muzeum jest prasa wileńska, przede wszystkim „Kurier Litewski" oraz „Dziennik Wileński" z lat 1906–1907. Na ich łamach informowano o założeniu Towarzystwa i muzeum, dyskutowano o kierunkach działalności, zamieszczano spisy nadsyłanych do muzeum darów itd.[370]. Dzienniki i czasopisma z lat późniejszych („Tygodnik Wileński", „Tygodnik Ilustrowany", „Kurier Wileński", „Goniec Codzienny", „Słowo") podawały dane o życiu i działalności poszczególnych osób, działaczy Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki (najczęściej w formie nekrologów i wspomnień pośmiertnych). Najwięcej takich wzmianek jest o Józefie Montwille i Tadeuszu Wróblewskim znanych z różnorodnej działalności społecznej[371]. Z pozostałych członków Towarzystwa okolicznościowych wzmianek w prasie doczekali się archeolog

[369] Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, Fondas 1135, op. 8, op. 19; op. 22, teczka 47 (dalej LVIA, F 1135).

[370] L. Uziębło, *Nowe muzeum w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1906, nr 192 (293), 26 sierpnia (8 września); tenże, *Muzeum w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1906, nr 223 (324), 3 (16) października.; tenże, *Muzeum Nauki i Sztuki (Ustawa – Ofiarodawcy, – Kto ma kierować zbiorami naukowymi?)*, „Kurier Litewski" 1907, nr 40, 20 lutego (5 marca); W. Szukiewicz, *Muzeum w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1906, nr 223 (324), 3 (16) października; F. Jurjewicz, *Muzeum w Wilnie*, „Dziennik Wileński" 1906, nr 42–43, 1–2 października.

[371] *Józef Montwiłł (1850–1911)*, „Tygodnik Wileński" 1911, nr 7, il.; *Józef Montwiłł*, „Tygodnik Ilustrowany" 1911, nr 9, s. 168, il.; W. Kosiakiewicz, *Garść wspomnień* [o Józefie Montwille], „Kurier Wileński" 1911, nr 33; *Ś. p. Józef Montwiłł*, „Goniec Codzienny" 1911, nr 30; S. Hermanowicz, *Józef Montwiłł (urywki wspomnień jednego z uczniów)*, „Kurier Wileński" 1926, nr 251, 29 października; Cz. Jankowski, *Przypomnienie [działalności Józefa Montwiłła]* / Cz. J., „Słowo" 1928, nr 66, 21 marca; W. Charkiewicz, *Józef Montwiłł*, „Słowo" 1936, nr 77, 18 marca; M. Brensztejn, *Ś. p. Tadeusz Stanisław Wróblewski (list. 1858 – 3 lipca 1925 r.)*, „Tygodnik Wileński" 1925, R. 1, nr 15, s. 6, il.; H. J. Drège, *Ś. p. Tadeusz Wróblewski jako założyciel Biblioteki im. E. i E. Wróblewskich* / H. D., „Ateneum Wileńskie" 1925/1926, R. 3, s. 436–442; S. Cat Mackiewicz, *Ś. p. Tadeusz Wróblewski*, „Słowo" 1925, nr 149, 5 lipca; H. Römer, *Wspomnienie o ś. p. Tadeuszu Wróblewskim*, „Kurier Wileński" 1931, nr 249, 28 października; T. Ważniewicz, *Przyjaciele o Tadeuszu Wróblewskim*, „Kurier Wileński" 1996, nr 13, 19 stycznia.

Wandalin Szukiewicz, artysta malarz Bolesław Rusiecki, aptekarz Stefan Syrwid, hrabia Marian Broel-Plater[372].

2. Założenie

Inicjatorem założenia nowego towarzystwa i muzeum był hrabia Władysław Tyszkiewicz z Landwarowa (Lentvaris), znany zbieracz pamiątek narodowych i znawca sztuki. Pomysł taki podsunął mu Lucjan Uziębło. Inicjatywę Tyszkiewicza poparli inni polscy ziemianie i wileńscy miłośnicy starożytności. Na wiosnę 1906 roku utworzyli oni grupę założycielską w składzie: hrabia Władysław Tyszkiewicz; hrabia Antoni Tyszkiewicz, brat inicjatora, właściciel pokaźnej biblioteki; gen. Waldemar Ślizień, zbieracz przedmiotów sztuki użytkowej; Tadeusz Stanisław Wróblewski, adwokat przysięgły, działacz społeczny i oświatowy; hrabia Tadeusz Rostworowski, architekt; Emanuel Bułhak, ziemianin, zbieracz wyrobów porcelanowych; hrabia Józef Tyszkiewicz; hrabia Marian Broel-Plater, bibliofil; Józef Montwiłł, znany szeroko w kraju działacz finansowy i społeczny oraz Lucjan Uziębło, publicysta, zbieracz dawnych rękopisów i pamiątek związanych z wybitnymi osobowościami kultury polskiej[373]. Wymienione osoby, podobnie jak w swoim czasie Eustachy Tyszkiewicz, zobowiązali

[372] *Trzydziestolecie polskiego badacza Litwy [Wandalina Szukiewicza]*, „Wiadomości Ilustrowane" Wilno 1913, nr 18, 29 grudnia; L. Uziębło, *O niezapomnianym archeologu wileńskim: kilka dat i wspomnień* / Sulimczyk, „Słowo" 1934, nr 351, 23 grudnia; tenże, *Bolesław Rusiecki*, „Kurier Litewski" 1913, nr 52; tenże, *Z wczorajszego Wilna: ś. p. Stefan Syrwid i inni miłośnicy pamiątek krajowych* / Sulimczyk, „Słowo" 1930, nr 4, 5 stycznia; *Biblioteka hr. Mariana Broel-Platera* [w Wilnie], „Słowo" 1932, nr 150, 28 czerwca.

[373] LMAB, RS, F 151–303.

się część własnych zbiorów złożyć w darze dla organizowanego muzeum i tym samym zachęcić innych posiadaczy pamiątek narodowych do podobnej akcji. Największe nadzieje pokładano w ofiarności bogatego ziemiaństwa[374].

Najważniejszym zadaniem założycieli było opracowanie projektu statutu i innej dokumentacji potrzebnej dla zarejestrowania Towarzystwa, bowiem tylko po uzyskaniu podstawy prawnej można było rozpocząć działalność. Projekt statutu opracował Tadeusz Wróblewski[375]. Inni założyciele zbierali środki pieniężne, gromadzili książki, przedmioty muzealne, szukali ofiarodawców i lokalu dla rozmieszczenia zbiorów. Lucjan Uziębło na polecenie Władysława Tyszkiewicza w „Kurierze Litewskim" zamieścił notatkę o powstającym towarzystwie i muzeum. „Muzeum nasze – pisał L. Uziębło – z pewnością będzie wszechstronne, ale przede wszystkim polskie, z uwzględnieniem szerokim rzeczy litewskich, białoruskich, nawet żydowskich itd. Okazy współczesnej sztuki ludowej i cenniejsze przedmioty przemysłu artystycznego koniecznie winny tu dopełniać poglądowego obrazu kultury naszej we wszystkich stadiach jej rozwoju"[376]. Ponadto osobom, które mogły zostać członkami lub ofiarodawcami rozesłano zaproszenia osobiste[377].

Wieść o powstającym towarzystwie i muzeum wywołało duże poruszenie wśród polskiej inteligencji. Na łamach prasy wileńskiej z zapałem polemizowano o celach powstającej instytucji, wysuwano różne wizje przyszłego muzeum. Archeolog amator

[374] L. Uziębło, *Nowe muzeum w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1906, nr 192 (293), 26 sierpnia (8 września).

[375] LMAB, RS, F 151-286.

[376] L. Uziębło, *Nowe muzeum w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1906, nr 192 (293), 26 sierpnia (8 września).

[377] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 5, s. 78.

Wandalin Szukiewicz pisał z entuzjazmem: „Będziemy mieli znów skarbiec swój własny, do którego każdy, w miarę możliwości dorzuci swój grosz, aż stanie z czasem świątynia wspaniała ku czci przeszłości naszej, może nie zawsze wielkiej i świętej, nieraz nawet marnej i przeklętej, lecz zawsze drogiej dla serca każdego Polaka"[378]. Zarazem W. Szukiewicz nalegał, „ażeby stworzyć rzecz taką, która by służyła nie tylko jako zbiór osobliwości, ku zadowoleniu ciekawej gawiedzi, lecz owszem instytucję naukową *par excellence*, rozsiewającą światło na kraj cały". Najważniejszym w muzeum miał być dział poświęcony archeologii oraz związanym z nią naukom. W dziale tym, prowadzonym przez specjalistów, powinny znaleźć miejsce nauki przyrodnicze, których znajomość jest niezbędna dla archeologa, a również etnografia. Radził on przy urządzaniu działu archeologicznego pierwszeństwo udzielać eksponatom miejscowym. Okazy z krajów i prowincji sąsiednich mogą być eksponowane, o ile przedstawiają materiał dla badań porównawczych. W innych działach, zdaniem W. Szukiewicza, można eksponować cenne pod względem artystycznym przedmioty oraz pamiątki narodowe, a także różne osobliwości pochodzące ze zbiorów zbieraczy amatorów[379].

Odmienne zdanie wyrażał Franciszek Jurjewicz przedstawiający środowisko artystyczne. Stworzenie takiego muzeum, jakie proponował W. Szukiewicz, to jest posiadającego naukowo prowadzone działy obejmujące sztuki piękne, pamiątki narodowe, archeologię, nauki przyrodnicze i zbiory etnograficzne, uważał on za nierealne z braku środków i specjalistów. Proponował za-

[378] W. Szukiewicz, *Muzeum w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1906, nr 223 (324), 3 (16) października.

[379] Ibidem, s. 1.

łożycielom skupić uwagę na „kształcenie estetyczne publiczności, wytwarzanie w niej pojęcia o stylach, właściwych różnym epokom i krajom", z czego można wywnioskować, że chodziło mu o muzeum sztuki[380].

Inni dyskutanci posunęli się jeszcze dalej. Czesław Chmielewski, który zabrał głos na łamach „Dziennika Wileńskiego" uważał, że „muzeum, będące mniej lub więcej wspaniałym mauzoleum drogich pamiątek i nagromadzeniem zabytków ubiegłych stuleci" w obecnych warunkach nie jest sprawą pierwszej potrzeby. Przestrzegał również przed możliwością „wyemigrowania" takiego muzeum w obce kraje. Proponował on wznieść „instytucję żywą i czynną" zrzeszającą wszystkie wybitne siły kraju pracujące w dziedzinie przyrodoznawstwa i przedstawił wizję takiej instytucji: „W niedziele i święta niech sale jego stoją otworem dla szerszej publiczności, lecz w dzień powszedni w jego laboratoriach powinna wrzeć robota niezmordowana: badania, doświadczenia, odkrycia i wynalazki, prelekcje, wydawnictwa, wreszcie organizacja naukowo utylitarnych ekspedycji – oto, co powinno nam dać nowoczesne muzeum"[381]. W wypowiedzi Chmielewskiego przejrzyście przejawia się chęć założenia pod nazwą muzeum krajowego uniwersalnej instytucji naukowej, której brak coraz dotkliwej odczuwało budzące się społeczeństwo. Były to oczekiwania na wyrost, bowiem – jak pokazała niedaleka przyszłość – organizatorów muzeum, jak i całego polskiego społeczeństwa w Wilnie nie stać było na tak szeroki zakres działalności. Rozumiał to do-

[380] F. Jurjewicz, *Muzeum w Wilnie*, „Dziennik Wileński" 1906, nr 42–43, 1–2 października.

[381] Cz. Chmielewski, *Głos w sprawie muzeum*, „Dziennik Wileński" 1907 nr 16, 21 I (2 II).

brze historyk Henryk Mościcki, który, przyznając, że „gromadzenie pamiątek przeszłości przyczynia się w znacznym stopniu do uświadomienia wartości dziejowej narodu", tym nie mniej radził zaczekać z tworzeniem muzeum i skierować cały wysiłek polskiego społeczeństwa w kierunku podniesienia oświaty początkowej, założenia w Wilnie publicznej biblioteki i czytelni[382].

Założyciele uwzględnili propozycje uczonych i ludzi sztuki nadając nowemu zrzeszeniu kompromisową nazwę Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki. Wzięto pod uwagę również napomnienia o możliwości wywiezienia zgromadzonych pamiątek do Rosji, o czym i sami organizatorzy dobrze pamiętali. Obmyślano środki zabezpieczenia zbiorów, nad czym dyskutowano na wspólnych zebraniach założycieli i sympatyków przyszłej placówki. Długo zastanawiano się również nad formą zrzeszenia; czy ma to być towarzystwo, czy spółka. Za towarzystwem wypowiadali się: Antoni Tyszkiewicz, Józef Montwiłł, Władysław Zahorski, Michał Węsławski, zaś za spółką Władysław Tyszkiewicz, Tadeusz Wróblewski, Waldemar Ślizień, Tadeusz Rostworowski, Lucjan Uziębło oraz Wandalin Szukiewicz[383]. Wybrano wariant kompromisowy – założono towarzystwo, ale głos decydujący we wszystkich najważniejszych sprawach zostawiono dla Komitetu Towarzystwa złożonego z członków założycieli[384]. Bezpieczeństwo zbiorów miał zapewnić specjalny punkt w statucie, głoszący, że „W razie likwidacji Towarzystwa Komitet na ostatnim posiedzeniu swoim wyznacza instytucję, na własność której powinien przejść majątek

[382] H. Mościcki, *W sprawie muzeum w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1906, nr 237, 19 X (1 XI).

[383] R. Jurkowski, *Życie kulturalne Wilna w latach 1899–1914...*, s. 71–72.

[384] *Statut Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie*, Wilno 1907, § 4.

Towarzystwa. W żadnym zaś razie majątek ten nie może przejść na własność członków Komitetu. Depozyty z chwilą likwidacji winny być zwrócone depozytariuszom. Gdyby z jakichkolwiek bądź powodów likwidacja interesów Towarzystwa miała nastąpić wcześniej, nim Komitet postanowi o losach majątku, wtedy cały majątek Towarzystwa przechodzi na własność tej instytucji, jaką wyznaczy Komitet na ten wypadek zawczasu na najbliższym posiedzeniu po zatwierdzeniu niniejszej ustawy"[385].

Projekt statutu był gotów we wrześniu 1906 roku. Przetłumaczono go na język rosyjski i razem z podaniem złożono do urzędu guberni wileńskiej rejestrującego towarzystwa i związki. W roli założycieli występowali: Władysław Tyszkiewicz, Józef Montwiłł, Tadeusz Wróblewski, Józef Tyszkiewicz, Jan Pietraszkiewicz, Marian Broel-Plater, Lucjan Uziębło, Antoni Tyszkiewicz, Emanuel Bułhak, Stanisław Ciechanowiecki, Waldemar Ślizień i Bolesław Rusiecki[386]. Gubernator wileński Lubimow na skutek usilnych zabiegów Władysława Tyszkiewicza wyraził zgodę i sprawę załatwiono pozytywnie. Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie zostało zarejestrowane w Wileńskim Urzędzie Gubernialnym do Spraw Towarzystw i Związków postanowieniem z dnia 16 (29 stycznia 1907 r.[387]. Założyciele musieli tylko dokooptować jeszcze trzy osoby, ponieważ Komitet Towarzystwa powinien składać się z piętnastu członków. Nowymi członkami założycielami zostali: Stanisław Gawroński, radca Towarzystwa Kredytu Ziemskiego z guberni suwalskiej, Tadeusz Rostworowski, architekt oraz Wandalin Szukiewicz, archeolog. Zadaniem tej stosunkowo nie-

[385] Ibidem, § 12.
[386] LMAB, RS, F 151–286.
[387] LMAB, RS, F 151–303; *Statut Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki...*, s. 1–7.

licznej grupy entuzjastów było organizować pracę Towarzystwa i założyć Muzeum Nauki i Sztuki[388].

3. Członkowie

Statut Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki przewidywał członkostwo trzech rodzajów: członków założycieli, członków honorowych i członków popierających. Członkami założycielami były osoby, które wniosły kapitał zakładowy i podpisały ustawę. Wkłady zakładowe, ustalone na pierwszym posiedzeniu Towarzystwa, były bardzo wysokie i wynosiły 500 rubli w gotówce lub zbiorach, składka zaś roczna 50 rubli srebrem[389]. Tak wysokie członkowskie w sposób zasadniczy zadecydowało o składzie osobowym Towarzystwa, bowiem tylko bogaci ziemianie i nieliczni przedstawiciele inteligencji mogli sprostać takim wymaganiom. Członków honorowych mógł wybierać Zarząd z osób, które złożyły na rzecz Towarzystwa znaczniejsze ofiary lub oddały mu ważne usługi swą wiedzą. Członkiem popierającym mógł zostać każdy, kto opłacił wpis roczny, ustalony przez ustawę[390]. Przez siedem lat egzystowania Towarzystwa miano członka założyciela nadano 26 osobom, członka popierającego – 2, członka honorowego nie zdążono nadać nikomu (tabela 2).

Członkowie założyciele tworzyli piętnastoosobowy komitet, najwyższy organ Towarzystwa. Gdy ktoś z jakiś powodów opusz-

[388] L. Uzięblo, *Muzeum Nauki i Sztuki (Ustawa – Ofiarodawcy – Kto ma kierować zbiorami naukowymi?)*, „Kurier Litewski" 1907, nr 40, 20 lutego (5 marca), s. 2.

[389] LMAB, RS, F 151–288, s. 3; F 151–303.

[390] *Statut Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki*, § 2, 7.

czał Towarzystwo, wówczas pozostali członkowie dobierali brakujących członków Komitetu do wymaganej ilości, przez kooptację, nadając im tym samym miano założycieli. Komitet miał głos decydujący we wszystkich sprawach Towarzystwa. Do jego kompetencji należało: zarządzanie mieniem Towarzystwa; wybory członków zarządu i członków honorowych; nadanie instrukcji Zarządowi i opracowanie regulaminu wewnętrznej organizacji muzeum; organizowanie odczytów i wystaw; zatwierdzanie obieranych przez zarząd kierowników poszczególnych działów muzeum; kontrola nad działalnością zarządu; zmiany ustawy za zatwierdzeniem władz i likwidacja Towarzystwa[391]. Posiedzenia Komitetu miały odbywać się w Wilnie raz na trzy miesiące. W razie pilnej potrzeby zarząd zwoływał członków na posiedzenie nadzwyczajne. Sprawy najważniejsze (wyboru członków honorowych, nabycia lub sprzedaży nieruchomości, zmian ustawy i likwidacji Towarzystwa) mogły być rozstrzygnięte większością 3/4 głosów, wszelkie zaś inne sprawy prostą większością głosów. Dla ważności uchwał Komitetu konieczna była – przy rozstrzygnięciu spraw pierwszej kategorii – obecność 3/4 ogólnej liczby członków Komitetu; przy rozstrzygnięciu wszelkich innych kwestii – obecność połowy członków. Sprawy drugiej kategorii, nierozstrzygnięte z powodu nieprzybycia dostatecznej ilości członków, rozstrzygano na następnym posiedzeniu Komitetu niezależnie od ilości członków obecnych na zgromadzeniu[392].

Członkowie Komitetu wybierali ze swego grona pięcioosobowy Zarząd Towarzystwa (prezes, wiceprezes, sekretarz, dwóch członków) i komisję rewizyjną. Zarząd, zgodnie ze statutem, miał wykony-

[391] *Statut Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki*, § 4.
[392] *Statut Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki*, § 4, 5.

wać uchwały Komitetu, zawierać w jego imieniu umowy, zarządzać mieniem Towarzystwa i składać sprawozdanie ze swojej działalności każdego roku na pierwszym posiedzeniu Komitetu. Wszystkie sprawy w Zarządzie rozstrzygano zwykłą większością głosów przy obecności nie mniej niż trzech członków[393]. Prezesem Towarzystwa przez cały czas jego istnienia był Władysław Tyszkiewicz, wiceprezesem – Antoni Tyszkiewicz, sekretarzem – Tadeusz Rostworowski, członkami Zarządu w poszczególnych latach – Tadeusz Wróblewski, Waldemar Ślizień, Emanuel Bułhak, Hieronim Kieniewicz (tabela 3).

Członkowie popierający mogli korzystać bezpłatnie ze zbiorów muzeum, stosownie do zatwierdzonego przez Komitet regulaminu, uczęszczać na odczyty i wystawy, otrzymywać drukowane sprawozdania z działalności Towarzystwa. Członkowie popierający obowiązani byli płacić roczny wpis w kwocie 5 rubli. Mogli jednak wpłacić jednorazowo 50 rubli i pozostać członkami popierającymi dożywotnio. W takim przypadku składek rocznych od nich nie pobierano. Członkowie popierający (z wyjątkiem dożywotnich), którzy w ciągu roku nie opłacili należnej składki mogli być wykreśleni z listy członków Towarzystwa[394].

Członkowie założyciele mogli w każdym czasie wystąpić z Towarzystwa. Członkowie, którzy wystąpili z Towarzystwa żadnego prawa do majątku Towarzystwa nie posiadali[395]. Dobrowolnie z Towarzystwa wystąpili już w pierwszym roku Józef Tyszkiewicz bez wskazania przyczyny oraz Wandalin Szukiewicz, powołując się na trudności materialne[396]. Potem od aktywnego udziału w Towarzystwie odszedł

[393] *Statut Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki*, § 6.
[394] *Statut Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki*, § 7.
[395] *Statut Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki*, § 11.
[396] LMAB, RS, F 151–288, s. 5, 7.

Tadeusz Wróblewski, który zajął się tworzeniem Towarzystwa Biblioteki im. Eustachego i Emilii Wróblewskich w Wilnie[397].

Ustawa Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki, jak widzimy, nie przewidywała członków rzeczywistych, a głos decydujący we wszystkich sprawach oddawała nielicznemu gronu członków założycieli. Było to chyba największym niedostatkiem ustawy, gdyż ograniczała ona tym samym liczbę członków i zasięg działalności Towarzystwa. Inteligencja odgraniczona od Towarzystwa barierą majątkową (wymagany udział w kapitale założycielskim w wysokości 500 rubli i roczna składka członkowska 50 rubli) dość sceptycznie patrzyła na działalność Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki i oddawała pierwszeństwo bardziej demokratycznemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk. Opinię tej części inteligencji wyrażał Wandalin Szukiewicz, gdy 22 stycznia 1908 r. pisał do Uziębło: „Muzeum Tyszkiewicza uważam za instytucję całkiem prywatną, dostępną tylko dla wybranego grona możnych tego świata; przeciwnie Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk zakłada się i rozwija ofiarnością całego społeczeństwa, które może tu składać nie wstydząc się nawet grosze swoje. Te, więc, powinno mieć w oczach każdego pierwszeństwo jako mające pewniejszą przyszłość"[398]. Sami organizatorzy również w pewnym sensie uważali Muzeum Nauki i Sztuki za instytucję doczesną, na której podstawie, przy pomocy władz miejskich, wyrośnie z czasem muzeum krajowe[399].

[397] M. Brensztejn, *Ś. p. Tadeusz Stanisław Wróblewski (list. 1858 – 3 lipca 1925 r.)*, „Tygodnik Wileński" 1925, R. 1, nr 15, s. 6, il.; H. J. Drège, *Ś. p. Tadeusz Wróblewski jako założyciel Biblioteki im. E. i E. Wróblewskich*, „Ateneum Wileńskie" 1925/1926, R. 3, s. 436–442; M. Brensztejn, *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystycznych – popularnych, filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych i klubach na Litwie i Rusi Białej*, Wilno 1914, s. 50–53.

[398] LMAB, RS, F 151–236, s. 11–12.

[399] LMAB, RS, F 151–307.

Prezes Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki hrabia Władysław Tyszkiewicz (1865–1936) pochodził z zamożnego i wpływowego na Litwie rodu. Był synem Józefa Tyszkiewicza i Zofii z Horwattów. Ukończył Liceum Prawnicze w Petersburgu, po czym pracował w Wilnie i Rydze jako sędzia pokoju. W 1892 roku poślubił Marię Krystynę Lubomirską z Kruszwicy (1871–1968), córkę Eugeniusza Adolfa Lubomirskiego i Róży z Zamoyskich[400]. Po ojcu odziedziczył Landwarów z przyległościami[401]. Na jego rozkaz w roku 1899 przebudowano odziedziczony pałac i założono park[402]. Zadbał

[400] LMAB, RS, F 148–302, 304; M. Maksimiuk, *Kościół pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Landwarowie pod Wilnem*, Poznań 2000, s. 9–10; R. Jurkowski, *Życie kulturalne Wilna w latach 1899–1914...*, s. 73.

[401] LMAB, RS, F 148–304. Podział majątku po zmarłym w 1892 roku Józefie Tyszkiewiczu pomiędzy wdową Zofią Tyszkiewiczową, pięcioma synami (Aleksandrem, Władysławem, Antonim, Józefem, Feliksem) oraz trzema córkami (Marią, Zofią, Heleną Ostrowską z domu Tyszkiewicz) został prawnie zatwierdzony 12 grudnia 1897 r. Najstarszy syn Aleksander odziedziczył Kretyngę, Antoni – posiadłości w Wilnie i jego okolicach, Józef – Zatrocze z przyległościami, najmłodszy z synów Feliks – Połągę. Wdowa i córki odziedziczyły liczne folwarki. Władysławowi, drugiemu synu w rodzinie, przypadł Landwarów z przyległościami. Dobra te w XVII wieku należały do Sapiehów, w XVIII wieku przeszły drogą kupna do Dąbrowskich. Około 1850 roku Landwarów nabył Józef hr. Tyszkiewicz, dziedzic Kretyngi i Połągi. Ostatnim właścicielem Landwarowa był syn Władysława Tyszkiewicza i Marii Krystyny z Lubomirskich Eugeniusz Stanisław, ożeniony z Olgą von Reuter, córką Aleksandra von Reuter i Marii Naryszkin.

[402] R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, Wyd. drugie przejrzane i uzupełnione, t. 3: *Województwo trockie, Księstwo Żmudzkie, Inflanty, Polskie Księstwo Kurlandzkie*, Wrocław i in. 1992, s. 61–72; I. Semaškaitė, *Lietuvos pilys ir dvarai...*, Vilnius 2003, s. 155–157. Józef hr. Tyszkiewicz w latach 1855–1865 wybudował w Landwarowie neogotycki pałac, który przez długi czas pozostał niezamieszkany, gdyż hrabia osiadł na stale w Kretyndze (Kretinga). Władysław Tyszkiewicz po odziedziczeniu Landwarowa podjął decyzję o gruntownej przebudowie pałacu. W tym celu zaprosił on architekta belgijskiego de Waegh, który wraz z wileńskim architektem Tadeuszem Rostworowskim sporządził projekt przebudowy. Prace inżynieryjne wykonywał inż. Antonowicz. Po zakończeniu przebudowy (1899 rok) pałac uzyskał cechy późnego gotyku angielskiego z czasów królowej Elżbiety I. Wewnątrz pałac urządzony został bardzo nowocześnie i praktycznie. Wiele urządzeń bytowych i sprzętów sprowadzono z Włoch, między innymi: drzwi, kominki marmurowe i z piaskowca, żyrandole, kandelabry, kinkiety, meble. W pałacu znajdowały się liczne dzieła sztuki: rzeźby, obrazy, przedmioty sztuki stosowanej. Pałac z trzech stron otaczało sztuczne jezioro utworzone przez sprowadze-

także o wybudowanie w Landwarowie kościoła pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Marii Panny[403].

Władysław Tyszkiewicz czynnie uczestniczył w życiu społecznym i kulturowym. W 1894 roku został wiceprezesem wystawy rolniczej w Wilnie, w 1895 r. – prezesem Towarzystwa Wyścigów Konnych, w 1898 roku – przewodniczącym Komitetu Filharmonii w Warszawie. W 1901 roku założył w Wilnie Pogotowie Ratunkowe. Pełnił funkcję prezesa Warszawskiego Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu. Jako prezes tego towarzystwa wystosował 10 (23) grudnia 1904 r. do ministra spraw wewnętrznych w Petersburgu memoriał „O położeniu Polaków pod panowaniem rosyjskim", w którym ostro krytykował politykę rosyjską wobec ludności polskiej i udowadniał potrzebę „przywrócenia właściwych norm prawno-społecznych, przede wszystkim w zakresie następującym: 1) Przywrócenie

nie kanałem wód z pobliskiego jeziora trockiego (Galve). Park projektował Edward Andrè sprowadzony z Francji. Gdy pałac został całkowicie urządzony wybuchła pierwsza wojna światowa. W latach 1915–1920 podczas przemarszów różnych armii został on ogołocony ze wszystkich cennych rzeczy i zdewastowany. Tyszkiewiczowie w okresie międzywojennym pałacu na nowo nie urządzali, tylko starali się zabezpieczyć go od niszczycielskiego działania czasu. Przybywając do Landwarowa na lato, zamieszkiwali w byłym pawilonie administracyjnym. Ostatecznie właściciele opuścili Landwarów w czasie drugiej wojny światowej. Po wojnie w znacjonalizowanym pałacu urządzono fabrykę dywanów.

[403] M. Maksimiuk, *Kościół pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Landwarowie pod Wilnem*, Poznań 2000. Zezwolenie władz rosyjskich na budowę kościoła uzyskano za pośrednictwem W. Tyszkiewicza w 1905 roku. Wybudowano najpierw nieduży drewniany kościółek, który poświęcił w 1905 roku biskup wileński Edward von Ropp. Kościół murowany pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Marii Panny zaczęto budować w 1910 roku. Rozpoczęcie prac budowlanych możliwe było dzięki pomocy udzielonej przez Władysława Tyszkiewicza i jego żonę Marię Krystynę. Budowa została przerwana w czasie pierwszej wojny światowej i wznowiona w 1919 roku. Biskup Kazimierz Michalkiewicz, sufragan wileński uroczyście poświęcił kościół w dniu 8 sierpnia 1926 r. Prace nad wystrojem wewnętrznym kościoła trwały dużo dłużej i zostały ukończone w czasie drugiej wojny światowej. Kościół został zbudowany według projektu architekta włoskiego Orsino Bongiego (1875–1921). Wnętrze kościoła ozdobił freskami Jerzy Hoppen, profesor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie.

języka polskiego, jako wykładowego, w szkołach niższych, średnich i wyższych zakładach naukowych; przywrócenie tegoż języka w sądownictwie i administracji krajowej i we wszystkich urzędach i instytucjach; 2) Obejmowanie przez Polaków wszelkich stanowisk służby publicznej, rządowej i społecznej; 3) Samorząd w okręgach wiejskich i miejskich z udziałem w nim wszystkich warstw ludności, oraz z uznaniem gminy za podstawową; 4) Zapewnienie greko – unitom swobody wyznania; przywrócenie pełnych praw Kościołowi rzymskokatolickiemu w zarządzie wewnętrznym i w stosunkach do Głowy Kościoła, oraz przywrócenie Akademii Duchownej rzymskokatolickiej w Warszawie, zniesionej w r. 1867"[404].

Memoriał wywołał oburzenie w konserwatywnych kołach rządzących, a hrabia został skazany na wygnanie do Archangielska, lecz kiedy był już w drodze otrzymał wiadomość o złagodzenie kary – zamiast wygnania musiał natychmiast opuścić kraj. Władysław Tyszkiewicz udał się do Włoch i osiadł w Mediolanie. Przymusowy pobyt we Włoszech wykorzystał do zgromadzenia pokaźnej kolekcji dzieł sztuki. W celu ułatwienia poszukiwań wartościowych dzieł sztuki w Mediolanie założył antykwariat, który nazwał „Warowland" (odwrotna nazwa Landwarowa)[405]. Powrócił do kraju w 1906 roku i został posłem do I Dumy Rosyjskiej. Był jednym z członków Koła Polskiego w I Dumie Rosyjskiej[406].

Władysław Tyszkiewicz był znawcą i miłośnikiem dzieł sztuki, zwłaszcza malarstwa. W jego pałacu w Landwarowie znajdowały

[404] W. Tyszkiewicz, *Memoriał złożony ministrowi spraw wewnętrznych w Petersburgu*, Kraków 1905, s. 6–7.

[405] R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej...*, s. 72.

[406] F. Nowodworski, W. Tyszkiewicz, *Koło polskie w pierwszej Izbie państwowej rosyjskiej*, Warszawa 1907.

się liczne obrazy mistrzów europejskich, np.: Jacopo Bassano *Narodzenie Pana Jezusa*, van Dyck *Portret hiszpańskiego granda*, Rotari *Portret nieznanego młodzieńca w czarnym ubiorze i czarnym berecie*, Nicolas Largilliere *Portret francuskiego dygnitarza w bogatym stroju i białej peruce*, Guido Reni *Głowa Chrystusa w cierniowej koronie*, Salvatore Rosa *Scena rodzajowa*, Van Honthorst Sylen *Wnętrze salonu*, Joachim Beuckelaer *Kobieta z kurami*, Mignard Starszy *Madonna z Panem Jezusem i św. Janem*. Posiadał też zbiory rzeźby, porcelany, fajansu, szkła i srebra[407].

Większość zbiorów Władysława Tyszkiewicza przechowywanych w Landwarowie, zaginęło podczas pierwszej wojny światowej. W 1915 roku sztab wojsk rosyjskich, cofając się pod naporem Niemców w głąb kraju, zajął pałac na swą kwaterę. Dowódca zawiadomił, że w odpowiedniej chwili, ze względów strategicznych, zostanie on zniszczony. Rozkazał, aby najcenniejsze zbiory, mimo protestów Władysława Tyszkiewicza, wysłać natychmiast w głąb Rosji, gdzie po 1917 roku wszelki ślad po nich zaginął. Niewielką część dzieł sztuki udało się uratować dzięki wcześniejszemu wywiezieniu po kryjomu do Wilna i umieszczeniu w domu przy ul. Trockiej 11. Ocalał też pałac, gdyż po wyjeździe sztabu za sto rubli przekupiono kozaka, który miał wysadzić pałac w powietrze i ten rozkazu nie wykonał[408].

---

[407] R. Aftanazy, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej...*, s. 66–68.

[408] Ibidem..., s. 69–70. W okresie międzywojennym w Landwarowie znajdowało się jeszcze nieco uratowanych z pożogi wojennej mebli i dzieł sztuki, jak np. konsola stojąca niegdyś w holu pałacowym, obraz Mignarda, portrety Władysława Tyszkiewicza i jego żony Marii Krystyny wykonane przez Kazimierza Mordasewicza oraz popiersie marmurowe Marii Krystyny Tyszkiewiczowej wykonane w Rzymie. Wszystko to przepadło w czasie drugiej wojny światowej. Przedmioty i dzieła sztuki, pozostawione w 1915 roku w Wilnie, w 1920 roku zabrali właściciele do Warszawy, gdzie podczas powstania warszawskiego spłonęły wraz z mieszkaniem przy ul. Senatorskiej 10.

Wiceprezes Antoni hrabia Tyszkiewicz (1866–1919), młodszy brat Władysława Tyszkiewicza, w 1895 roku ukończył szkołę wojskową w Petersburgu, w 1888 – agronomię w Puławach. Odziedziczył po ojcu posiadłości w guberni wileńskiej (Kojrany, Kosciuszyszki, Butrymańce, Polesie i inne)[409]. W Wilnie i jego okolicach miał liczne zakłady przemysłowe (młyny, mleczarnie, cukiernie, piekarnie). Aktywnie uczestniczył w życiu społecznym, od roku 1901 wchodził do zarządu miasta Wilna, brał udział w organizacji wystaw rolniczo-przemysłowych, zabiegał o otwarcie wyższej uczelni w Wilnie[410].

Antoni Tyszkiewicz kolekcjonował również dzieła sztuki, rzadkie druki, rękopisy. W jego zbiorach przechowywanych w pałacyku w Wilnie znajdowały się: cenne archiwum tzw. horodeńskie, przeważnie z dokumentami z XVIII wieku darowane przez hrabiego Augusta Potockiego; biblioteka zawierająca cenniejsze druki z księgozbioru po prof. Michale Polińskim nabytego od Górskich; piękne popiersia marmurowe Jana III Sobieskiego, prymasa Michała Poniatowskiego i króla Stanisława Poniatowskiego, pochodzące z zamku Wiśniowieckiego; portrety rodzinne, obrazy, meble staroświeckie, pamiątki historyczne itp.[411].

Sekretarzem zarządu przez cały czas istnienia Towarzystwa był architekt Tadeusz Rostworowski (1860–1928). Stopień archi-

---

[409] LMAB, RS, F 148–304, s. 4.

[410] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 3: *Wileński Słownik Biograficzny*, Bydgoszcz 2002, s. 412; A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie: Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*, Kraków 2003, s. 276–278.

[411] J. Tyszkiewicz, *Tyszkiewiciana: Militaria. Bibliografia. Numizmatyka. Ryciny. Zbiory. Rezydencje*, zebrał Józef Tyszkiewicz. T. 1, Poznań 1903, s. 85; E. Chwalewik, *Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 2. N–Z, Warszawa, Kraków 1927, s. 503.

tekta 2 klasy otrzymał w 1885 roku w Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu. Następnie poszerzał swą wiedzę w dziedzinie architektury w Krakowie, Monachium i Paryżu. Po powrocie z zagranicy osiadł w Wilnie, gdzie rychło stał się jedną z bardziej popularnych postaci miejscowego towarzystwa. Otrzymywał liczne zamówienia od okolicznego ziemiaństwa na budowę i przebudowę dworów, pałaców i kościołów. Współpracował z belgijskim architektem de Waegh przy przebudowie pałacu Władysława hr. Tyszkiewicza w Landwarowie, ukończonej w 1899 roku.

Wiele budowli realizowanych przez Rostworowskiego znajdowało się w Wilnie (gmachy użyteczności publicznej, wielopiętrowe domy czynszowe). Największą popularność przyniosła mu realizacja reprezentacyjnego hotelu „St. Georges" (obecnie „Vilnius") otwartego w 1894 roku. Budowle Rostworowskiego, starannie opracowane w duchu eklektyzmu, prezentują charakterystyczną dla wychowanków Akademii Petersburskiej skłonność do łączenia form monumentalnego klasycyzmu z neobarokowym detalem. Do później projektowanych budowli wprowadził elementy modernizmu i funkcjonalizmu. Poza architekturą Rostworowski zajmował się z zamiłowaniem malarstwem o treści mitologicznej, religijnej i alegorycznej. Mimo zajęcia pracą zawodową aktywnie uczestniczył w działalności społecznej. Był założycielem i długoletnim prezesem Towarzystwa Techników w Wilnie[412]. W Muzeum Nauki i Sztuki miał zamiar urządzić stałą ekspozycję o architekturze współczesnej, ale, niestety, nie mógł tego pomysłu realizować z braku

---

[412] R. M. Kunkel, *Rostworowski Tadeusz Maria (1860–1928), architekt, malarz,* [w:] *Polski Słownik Biograficzny,* t. 27/1, z. 132, s. 240–241.

miejsca w sali[413]. W roku 1914 został członkiem protektorem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Razem z Ferdynandem Ruszczycem oraz Lucjanem Uziębło pracował nad urządzeniem działu historyczno-obyczajowego w muzeum TPN[414].

Józef Montwiłł (1850–1911), członek Komitetu Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki, społecznik, filantrop, dyrektor Banku Ziemskiego w Wilnie urodził się w Mitjaniszkach w ówczesnym powiecie wiłkomierskim. Ukończył gimnazjum męskie w Wilnie w roku 1866 i rozpoczął studia rolnicze w Akademii Piotrowsko-Razumowskiej pod Moskwą. Po roku przeniósł się na wydział prawa do Uniwersytetu Petersburskiego, który ukończył w roku 1872 ze stopniem kandydata. Następnie uzupełniał swą wiedzę w Berlinie, Wiedniu i Krakowie w zakresie socjologii i ekonomii. Po powrocie do kraju gospodarował w majątku Szaty, gdzie założył szkołę tkacką i kasę pożyczkową dla włościan. W 1885 roku objął stanowisko jednego z dyrektorów Banku Ziemskiego w Wilnie. Wszedł też do władz Banku Handlowego w Wilnie, zainicjował jego reorganizację, dzięki której bank bardzo zyskał na znaczeniu.

Pracując na tych stanowiskach, Józef Montwiłł działał z dużym poświęceniem na niwie społecznej. Był współorganizatorem ponad dwudziestu różnych wileńskich instytucji naukowych, kulturalnych i charytatywnych, m.in. Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki, Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Wileńskiego Towarzystwa Muzycznego „Lutnia", Towarzystwa Sług Katolickich Św. Zyty, Towarzystwa Opieki nad Dziećmi, Szkoły Organistów, Szkoły Rysunkowej, Domu Sierot Św. Wincentego a Paulo i innych. Wspierał też ochronki dla dzieci,

[413] LMAB, RS, F 151–307, s. 7.

[414] *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w roku 1914*, Wilno 1915, s. 11, 18–32.

w których nauczano tajnie języka polskiego. Instytucje charytatywne mieściły się w większości w murach byłego klasztoru franciszkanów w Wilnie, które Józef Montwiłł wyremontował własnym kosztem przy pomocy brata Stanisława. W celu popierania istniejących polskich instytucji i inicjowania nowych, bracia założyli w 1908 r. Stowarzyszenie im. Stanisława i Józefa Montwiłłów dla rozwoju prywatnych instytucji dobroczynnych i użytku ogólnego, znane także pod nazwą Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej lub Fundacji Braci Józefa i Stanisława Montwiłłów[415], której kapitał zakładowy wynosił 100000 rubli. J. Montwiłł był też radnym miasta Wilna (1895–1907) i posłem do Dumy Państwowej (1907–1911).

Zmarł 7 (20) lutego 1911 r. i został pochowany na Rossie w Wilnie[416]. Stanisław Kościałkowski pisał o nim, że był to człowiek ogromnej energii i niezwykłych zdolności organizacyjnych, umiejący działać pożytecznie nawet wśród warunków, zdawałoby się, najmniej sprzyjających. Gdy w jego obecności utyskiwano na brak funduszy, będący przeszkodą w utworzeniu czegoś pożytecznego, przeciwstawiał się temu stale, mówiąc: „Pieniądze zawsze się znajdą, byle tylko była dobra wola i umiejętność działania", przy czym kładł zawsze szczególny nacisk na „umiejętność", która nader często nie szła w parze lub nie dorównywała dobrym chęciom. Można słusznie

---

[415] M. Brensztejn, *Informator o towarzystwach...*, s. 3–9, 16–21, 57–59, 69–85, 134–163, 264–268.

[416] *Józef Montwiłł (1850–1911)*, „Tygodnik Wileński" 1911, nr 7, il.; *Józef Montwiłł*, „Tygodnik Ilustrowany" 1911, nr 9, s. 168, il.; W. Kosiakiewicz, *Garść wspomnień* [o Józefie Montwille], „Kurier Wileński" 1911, nr 33; *Ś. p. Józef Montwiłł*, „Goniec Codzienny" 1911, nr 30; S. Hermanowicz, *Józef Montwiłł (urywki wspomnień jednego z uczniów)*, „Kurier Wileński" 1926, nr 251, 29 października; Cz. Jankowski, *Przypomnienie [działalności Józefa Montwiłła]*, Cz. J., „Słowo" 1928, nr 66, 21 marca; W. Charkiewicz, *Józef Montwiłł*, „Słowo" 1936, nr 77, 18 marca; J. Wierzyński, *Józef Montwiłł 1850–1911*, Wilno, 1932; E. Kozłowski, *Montwiłł Józef (1850–1911)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21/2, z. 89, s. 673–674; J. Ciechanowicz, B. Kosman, M. Kosman, *Na wileńskiej Rossie*, Poznań 1990, s. 135–142; T. Venclova, *Vilniaus vardai*, Vilnius 2006, s. 203–204.

powiedzieć, że był to „idealny realista" chodzący po ziemi, ale głowę mający utkwioną w niebie", konkluduje Kościałkowski[417].

Warto też wymienić członka Komitetu Towarzystwa – Mariana hr. Broel-Platera (1873–1951). Był synem Adama Broel-Platera i Genowefy z Pusłowskich. W 1895 roku ukończył Liceum Aleksandrowskie w Petersburgu. Pracował jako dyrektor Banku Ziemskiego w Wilnie. Był właścicielem dóbr Wieprze (Vepriai) w powiecie wiłkomierskim, Kowale w powiecie telszewskim i Piaseczna Zapole w powiecie pińskim na Polesiu. Uczestniczył w działalności społecznej i charytatywnej[418].

M. Broel-Plater posiadał bogaty księgozbiór. Przed wybuchem pierwszej wojny światowej jego biblioteka w Wieprzach liczyła ok. 2500 tomów. Zawierała znaczną ilość druków polskich z XVI–XVIII wieku z drzeworytami i miedziorytami, m.in. Doenhoffa *Ara Triplex*, Wilno 1643, Fredry *Ćwiczenia piechotne*, Kraków 1660, Wilkostowskiego *Nowy Konstantynopol*, Wilno 1640. Ponadto posiadał bogaty zbiór heraldyczny – genealogiczny. Salę biblioteczną zdobiły obrazy, m.in. oryginał Gascara przedstawiający rodzinę króla Jana III Sobieskiego[419]. Bibliotekę gromadzono w ciągu kilku pokoleń. Początkowo Jerzy hr. Plater (1810–1836) zebrał w swojej rezydencji w Giedminajciach (Gedminaičiai) na Żmudzi wiele dzieł, dotyczących przede wszystkim historii Litwy, Prus i Inflant. Jego brat Stefan Plater (1802–1864) zgromadził pokaźną bibliotekach w Szwiekszniach

[417] S. Kościałkowski, *Pamiętna, choć przemilczana rocznica: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w pięćdziesięciolecie jego powstania (1907–1957)*, „Teki Historyczne" 1956/1957, s. 111–112.

[418] M. Jackiewicz, *Polacy na Litwie 1918–2000: Słownik Biograficzny*. Wyd. drugie poprawione i uzupełnione, Warszawa 2003, s. 32–33. Hrabia miał trzy imiona chrzestne: Marian, Stefan, Wandalin. Używał tylko pierwszego – Marian.

[419] E. Chwalewik, *Zbiory polskie...*, s. 501–502.

(Švėkšna). Syn Stefana Adam Plater (1836–1909) przyłączył do biblioteki w Szwekszniach księgozbiory Żabów z Łużek, odziedziczone po matce i księgozbiór z Giedminojc po zmarłym bezpotomnie stryjecznym bracie Teodorze. Marian Broel-Plater, syn Adama, po śmierci ojca przypadłą mu w spadku część księgozbioru przewiózł do swego majątku w Wieprzach i ciągle ją powiększał drogą kupna. Ta część księgozbioru bardzo ucierpiała podczas pierwszej wojny światowej i inwazji bolszewików. Książki i inne zbiory zostały zrabowane lub po barbarzyńsku zniszczone. Resztę władze litewskie po wojnie wywiozły do Kowna, a majątek w Wieprzach w 1923 roku rozparcelowały. Z całej biblioteki właścicielowi pozostało 244 tomów, które na początku wojny wywiózł do Wilna[420].

Po pierwszej wojnie światowej M. Broel-Plater zamieszkał w Wilnie. Ponownie zgromadził pokaźne zbiory biblioteczne. Lata drugiej wojny światowej były bardzo tragiczne dla jego rodziny. We wrześniu 1939 r. został zamordowany syn Jerzy Broel-Plater (ur. 1913 rok), a w 1941 roku brat Jerzy Felicjan Broel-Plater (1875–1943), właściciel rodowego majątku w Szwekszniach, wywieziony do sowieckiego gułagu w Komi, gdzie zmarł w 1943 roku. Marian zmarł w 1951 roku w Wilnie i został pochowany na cmentarzu Bernardyńskim, gdzie po roku spoczęła również jego żona Irena z domu Holińska (1888–1952)[421].

Kustoszem Muzeum Nauki i Sztuki był Lucjan Edward Uziębło (drugiego imienia używał tylko w dokumentach oficjalnych). Urodził się w Wilnie 11 lutego 1864 r. Kształcił się w domu, a potem w Wileńskiej Szkole Realnej. Dalszych studiów musiał zaniechać z powo-

[420] *Biblioteka hr. Mariana Broel-Platera* (w Wilnie ul. Mickiewicza 10 m. 23), „Słowo" 1932, nr 150, 28 czerwca; I. Semaškaitė, *Lietuvos pilys ir dvarai...*, s. 47–50, 163–165.

[421] M. Jackiewicz, *Polacy na Litwie...*, s. 32–33.

du przewlekłej choroby oczu. Wiedzę z historii i kultury ojczystej pogłębiał samodzielnie przy pomocy starszego brata Gerarda Uziębło, absolwenta Uniwersytetu Warszawskiego. Od młodych lat przejawiał duże zainteresowanie pamiątkami krajowymi i zebrał pokaźną ich liczbę[422]. Posiadał też imponujący zbiór rękopisów i książek, zawierający między innymi autografy i rękopisy sławnych osób związanych z Wilnem, druki polskie z XVI–XVIII wieku, kalendarze i druki ulotne, panegiryki, afisze, ekslibrisy itp.[423]. Opublikował także liczne prace w periodykach polskich: „Tygodniku Ilustrowanym", „Tygodniku Polskim", „Kurierze Litewskim", „Biesiadach Literackich" i innych. Były to artykuły treści biograficznej, krajoznawczej, przyczynki do dziejów sztuki, prahistorii Litwy i Rusi, oświaty, bibliografii oraz studia literackie[424]. Posługiwał się licznymi pseudonimami: Luty i Zięba,

[422] LMAB, RS, F 151–1; F 151–29.

[423] Wł. Skibińska, *Lucjan Uziębło...*, s. 930.

[424] L. Uziębło, *Szymon Żukowski i Stanisław Hryniewicz, profesorowie wileńscy*, Petersburg 1898, 7 s. (Odbitka z „Kalendarza Rzymskokatolickiego Towarzystwa Dobroczynności"); tenże, *Syrokomlana (o pomniku i pamiątkach)*, „Tygodnik Polski" 1898, R. 1, nr 6, s. 110–112; tenże, *Nowy pomnik kościelny Adama Mickiewicza*, „Tygodnik Ilustrowany" 1899, nr 44, s. 863–864, nr 45, s. 884; tenże, *Rustem i Wańkowicz*, „Tygodnik Polski" 1899, nr 1, s. 14–16, nr 2, s. 33; tenże, *Wincenty Śledziński [Sleńdziński, 1837–1909], artysta – malarz wileński*, „Tygodnik Polski" 1899, nr 10, s. 183–184, nr 11, s. 207–208; tenże, *Mikołaj Malinowski: wspomnienie*, „Tygodnik Polski" 1899, nr 28, s. 562; tenże, *Instytut Oftalmiczny w Wilnie [dr Zenona] Cywińskiego (z powodu jego czterdziestolecia)*, „Tygodnik Ilustrowany" 1900, nr 6, s. 106, il.; tenże, *Historyk Wszechnicy Wileńskiej [Dr Józef Bieliński]*, „Tygodnik Polski" 1901, nr 6, s. 46; tenże, *Pamięci autora „Bajarza Polskiego" [A. J. Gliński, literat wileński]*, „Tygodnik Polski" 1901, nr 7, s. 53, il.; tenże, *Szkoła kowieńska i wizyta jej w ostatnim roku wykładów Adama Mickiewicza*, Warszawa 1904, 22 s., (Odbitka z „Ateneum"); tenże, *O wizerunku N. P. Ostrobramskiej*, „Tygodnik Ilustrowany" 1904, nr 41, s. 781–782, il.; tenże, *Pocztówki w Wilnie*, „Listek" 1904 r., nr 10/12, s. 86–88; tenże, *Słówko o sztuce w Wilnie*, „Wędrowiec" 1902, R. 11, nr 13, s. 259; tenże, *Pomnik Antoniego Edwarda Odyńca w kościele św. Jana w Wilnie, według projektu Hipolita Marczewskiego*, „Biesiady Literackie" 1901, nr 50, s. 475; tenże, *Pomnik ś. p. Antoniego Edwarda Odyńca*, „Tygodnik Ilustrowany" 1901, nr 49, s. 956; tenże, *W Mereczu i Wilnie (z powodu pamiątek po Władysławie IV)*, „Ziarno" 1904, nr 42, s. 306–307, nr 43, s. 326–327; tenże, *W sprawie restauracji kościoła św. Anny w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1905, R. 1, nr 17, 21 IX; tenże, *Nestor pisarzy wileńskich [A. Łazarowicz]*, „Biesiady Literackie" 1905, nr 21, s. 368–369; tenże, *Mickiewicz w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1905, nr 71, 1 grudnia; tenże, *Gdzie była cela Konrada?*, „Kurier Litewski" 1906, nr 268.

Algirdas, Burtinikas, Nadwiljanin, Sulima, Sulimczyk, Diaulos, L-sław, L.U., L.Uz.., Ówczesny[425].

Jednocześnie brał udział w życiu społecznym Wilna. Był jednym z współorganizatorów nielegalnego Towarzystwa Miłośników Starożytności i Ludoznawstwa, założonego w 1899 roku w Wilnie, nazywanego też Kółkiem Archeologicznym, pomagał w organizowaniu wystaw, odczytów i podobnych imprez. W 1906 roku Lucjan Uziębło podsunął hrabiemu Władysławowi Tyszkiewiczowi pomysł założenia Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki, potem entuzjastycznie ten pomysł popierał i bezinteresownie pomagał go realizować: propagował ideę założenia Towarzystwa i Muzeum w prasie wileńskiej, jako jeden z pierwszych złożył liczne pamiątki w Muzeum, nawiązał kontakty z osobami, które posiadały wartościowe pamiątki narodowe i były gotowe przekazać je do Muzeum Nauki i Sztuki[426].

Lucjan Uziębło pracując na stanowisku kustosza Muzeum Nauki i Sztuki dbał o powiększenie zbiorów, ich uporządkowanie i należyte przechowywanie. Zawsze chętnie spotykał zwiedzających Muzeum, udzielał im szczegółowych objaśnień o eksponatach. Jednocześnie prowadził pracę badawczą. Zbadał znajdujące się w Muzeum siedemnastowieczne pergaminy, wydaną w 1512 roku w Krakowie książkę *Rozmowy Salomona z Marchołtem*, a także tekst *Ewangelii* w języku staroruskim, pochodzący z wieku XVII lub początku XVIII[427].

Nie zaniedbywał też pracy publicystycznej. W latach 1907–1913 opublikował liczne prace (przyczynki biograficzne, wspomnienia,

---

[425] LMAB, RS, F 151–29, s. 4; W. Skibińska, *Uziębło Lucjan...*, s. 930.

[426] LMAB, RS, F 151–1, F 151–29.

[427] LMAB, RS, F 151–307, s. 4, 6; L. Uziębło, *O najpierwszej z dochowanych po polsku drukowanych książek*, Warszawa 1912, 4 s., il. (Odbitka z „Ziemi" 1912, nr 7).

wzmianki okolicznościowe, nekrologi) o słynnych poetach, pisarzach, artystach malarzach wileńskich[428]. Przypominał na łamach czasopism polskich o dziejach dawnego Uniwersytetu Wileńskiego i planach jego wskrzeszenia, o Eustachym hr. Tyszkiewiczu, prezesie Wileńskiej Komisji Archeologicznej i kuratorze Muzeum Starożytności w Wilnie w latach 1855–1865 oraz o ks. Stanisławie Piotrowiczu, proboszczu Kościoła św. Rafała w Wilnie, zesłanym w 1870 roku do Rosji za sprzeciw polityce rusyfikacyjnej[429]. Pisał także o kościołach wileńskich (św. św. Piotra i Pawła, Trynitarzy, Bernardyńskim), o nagrobkach słynnych ludzi na cmentarzach Rossy i Bernardyńskim[430].

Po przekazaniu w czerwcu 1914 roku zbiorów Muzeum Nauki i Sztuki do Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Lucjan Uziębło został członkiem protektorem Towarzystwa Przyjaciół Nauk (członkiem zwyczajnym był od 1907 roku) i jednocześnie kierownikiem działu sztycharstwa polskiego oraz działu histo-

[428] L. Uziębło, *O Kirkorze i „Kurierze" w Wilnie*, „Życie Ilustrowane" 1907, R. 1, nr 9, s. 67–68; tenże, *Franciszek Smuglewicz (1745–1807)*, „Ziarno" 1908, nr 2, s. 6–7; tenże, *Bł. p. Szewel Kinkulkin [nekrolog]*, „Życie Ilustrowane" 1908, R. 2, nr 8, s. 58; tenże, *Śp. Lucjan Moraczewski*, „Goniec Wileński" 1909, nr 50; tenże, *Ludwik Kondratowicz i artyści wileńscy: nowy przyczynek ze sztambucha*, „Życie Ilustrowane" 1909, R. 3, nr 15, s. 113–114; tenże, *O pamiątkach o Słowackim i Syrokomli*, „Kurier Litewski" 1909, nr 202; tenże, *Orzeszkowa w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1910, nr 104, 9/22 maja; tenże, *O rzeźbie dawnej i nowej w Wilnie [m. in. o twórczości Bolesława Balzukiewicza]*, „Świat" 1910, R. 5, nr 32, s. 10–12; tenże, *Mogiła Syrokomli*, „Kurier Litewski" 1912, nr 201; tenże, *Bolesław Rusiecki*, „Kurier Litewski" 1913, nr 52.

[429] L. Uziębło, *Przyszły uniwersytet wileński i jego dzieje minione*, „Świat" 1908, R. 3, nr 24, s. 9–10; tenże, *O Eustachym hr. Tyszkiewiczu* / L.U., „Życie Ilustrowane" 1908, R. 2, nr 50, s. 404–405; tenże, *O ks. dziekanie [Stanisławie] Piotrowiczu*, „Życie Ilustrowane" 1909, R. 3, nr 34, s. 265–266; tenże, *Na grobach Rosy i po-Bernardyńskiego campo santo*, „Wiadomości Ilustrowane" 1913, R. 1, nr 10, 3 (16) listopada, s. 2–4.

[430] L. Uziębło, *Perła naszego Antokola [kościół św. św. Piotra i Pawła]*, „Życie Ilustrowane" 1908, R. 2, nr 44, s. 356–358; tenże, *Z naszego Antokolu [kościół ks. Trynitarzy]*, „Życie Ilustrowane" 1908, R. 2, nr 23, s. 184–185; tenże, *Kościół po-Bernardyński w Wilnie*, „Życie Ilustrowane" 1909, R. 3, nr 4, s. 25–26, nr 5, s. 33–35.

ryczno-obyczajowego Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Dział historyczno-obyczajowy prowadził wraz z Ferdynandem Ruszczycem i Tadeuszem Rostworowskim[431].

Lata pierwszej wojny światowej Lucjan Uzięblo spędził w Wilnie i jak większość mieszkańców cierpiał z powodu niedostatku i ograniczeń ze strony niemieckich władz okupacyjnych[432]. Sytuacja jego polepszyła się dopiero w końcu 1919 roku, kiedy został zatrudniony w odrodzonym przez władze polskie Uniwersytecie Wileńskim w charakterze doradcy fachowego Wydziału Sztuk Pięknych, a od roku 1921 – młodszym asystentem przy katedrze Historii Kultury[433]. Lucjan Uzięblo po odejściu w roku 1924 z katedry Historii Kultury Uniwersytetu Stefana Batorego całkowicie poświęcił się publicystyce i pracy społecznej. Był członkiem licznych towarzystw: Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Towarzystwa Krajoznawczego, Wileńskiego Oddziału Krakowskiego Towarzystwa Literackiego im. Adama Mickiewicza[434], a także jednym ze współorganizatorów tzw. Bazaru Przemysłu Ludowego, spółdzielni z ograniczoną odpowiedzialnością w Wilnie, mającą zadanie propagować sztukę ludową[435]. Nie zrywał więzi również z Uniwersytetem Stefana Batorego, bywał na uroczystych imprezach, wypożyczał pamiątki ze swych zbiorów na wystawę ku czci Jędrzeja Śniadeckiego w stulecie jego zgonu, zorganizowaną w 1938 roku przez Bibliotekę USB. Przedtem dla tej biblioteki podarował liczne pamiątki po Lelewelu, zaś dla Biblioteki Wró-

[431] *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w roku 1914...*, s. 11, 19.

[432] LMAB, RS, F 151–2, 5.

[433] LMAB, RS, F 151–6, 7.

[434] LMAB, RS, F 151–29, s. 2.

[435] LMAB, RS, F 151–185.

blewskich w Wilnie – książki oraz kilka numerów (nr 3–10) czasopisma „Kurier Antykwarski" z 1837 roku[436].

Nie zważając na zaangażowanie się w pracy społecznej, Lucjan Uziębło w okresie międzywojennym dużo napisał i opublikował prac w prasie wileńskiej. Najczęściej pisał o słynnych ludziach, których życie i działalność była związana z Wilnem[437]. Napisał liczne biogramy do *Polskiego Słownika Biograficznego*[438]. Innym ulubionym tematem jego publikacji były zabytki wileńskie: kościoły (Wszystkich Świętych, Katedra Wileńska, św. Kazimierza, św. Teresy), ruiny na Górze Zamkowej, pałace, stare kamieniczki, ich walory architektoniczne i problemy renowacji, a także pomniki, tablice pamiątkowe już istniejące i te, które jeszcze miały powstać[439]. Główną sferą zainteresowań Lucjana Uziębło

---

[436] LMAB, RS, F 151–185.

[437] L. Uzięblo, *Franciszek Smuglewicz*, „Słowo" 1927, 25 IX; tenże, *Ku uczczeniu pamięci ks. Stanisława Piotrowicza, proboszcza kościoła św. Rafała w Wilnie*, „Dziennik Wileński" 1928, nr 226, 3 października; tenże, *Pamięci autora „Dziadów" i przyjaciół jego wileńskich*, „Dziennik Wileński" 1930, 14 maja; tenże, *Zbiory wileńskiego muzykologa E. Wrockiego i społeczna nad nimi opieka* / Diaulos, „Kurier Wileński" 1933, nr 137, 26 maja; tenże, *O niezapomnianym archeologu wileńskim: kilka dat i wspomnień* / Sulimczyk „Słowo" 1934, nr 351, 23 grudnia; tenże, *Wróblewscy – ich prace i stosunki wileńskie*, „Słowo" 1935, nr 180, 4 lipca; tenże, *Z dawnych sylwetek wileńskich: Kazimierz Bachmatowicz i Konstanty Kukiewicz*, „Dziennik Wileński" 1937, nr 74, 16 marca; tenże, *Wspomnienie o Adamie Stanisławie Krasińskim, biskupie wileńskim i jego pracy ofiarnej w r. 1863* / L.U., „Dziennik Wileński" 1938, nr 22, 23 stycznia; tenże, *Aleksander Władysław Strauss [1834–1896, artysta – malarz i fotograf]*, „Wilno" 1939, nr 1, s. 42–45.

[438] L. Uzięblo, *Bałzukiewicz Józef (1866–1915), artysta malarz wileński*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, s. 255; St. Burhardt, L. Uzięblo, *Bernatowicz Henryk Zenon (1847–1907), adwokat wileński*, ibidem, t. 1, s. 464; L. Uzięblo, *Bouffałowa Zofia (1837–1918), działaczka niepodległościowa*, ibidem, t. 2, 1936, s. 379; tenże, *Bułharowski Stanisław (1872–1935), prawnik i działacz społeczny*, ibidem, t. 3, 1937, s. 130; tenże, *Chełmiński Wincenty Klemens (1850–1887), literat*, ibidem, t. 3, 1937, s. 279–280; tenże, *Czechowicz Józef (1819–1888)*, ibidem, t. 4, s. 311.

[439] L. Uzięblo, *Kościół Wszystkich Świętych i wizerunek N. P. Anielskiej*, „Słowo" 1929, 3–5 czerwca; tenże, *Nieco o zabytkach wileńskiego Zamku Górnego*, „Słowo" 1930, nr 252, 2 listopada; tenże, *W Bazylice Wileńskiej: stan robót w kaplicy św. Kazimierza* / Sulimczyk, „Słowo" 1931, nr 192, 23 sierpnia; tenże, *Zabytki kościoła św. Kazimierza*,

pozostawały jednak cmentarze wileńskie, zwłaszcza Rossa i Bernardyński. Opisał założenie cmentarzy, groby ludzi zasłużonych, podejmował sprawę opieki kulturalnej nad cmentarzami wileńskimi, nawoływał do ratowania nagrobków byłych profesorów Uniwersytetu Wileńskiego i sam dawał przykład, odnawiając własnym kosztem poszczególne nagrobki, które potrzebowały niezwłocznej renowacji[440]. Pisał również o działalności wileńskich instytucji społeczno-kulturalnych, takich jak: Towarzystwo Przy-

„Słowo" 1933, nr 199, 24 lipca; tenże, *O odnowionym kościele przy Ostrej Bramie [św. Teresy]* / Sulimczyk, „Słowo" 1930, nr 295, 24 grudnia; tenże, *Gdzie się mieściły pałac Barbary Radziwiłłówny i Archiwum Filomatów w Wilnie*, „Kurier Wileński" 1939, nr 57, 26 lutego; tenże, *O starych wileńskich kamienicach*, „Słowo" 1929, nr 155, 10 lipca; tenże, *O pomniki dwu poetom w Wilnie (Mickiewicza i Syrokomli)*, „Echo Wileńskie" 1924, R. 1, nr 12, s. 2, nr 13, s. 2; tenże, *Dawne pomniki królewskie w Wilnie oraz ich projekty* / Sulimczyk, „Słowo" 1931, nr 225, 1 październik; tenże, *Inicjator budowy pomnika A. Mickiewicza w Wilnie (Adam Karpowicz)*, „Dziennik Wileński" 1926, nr 295, 24 grudnia; tenże, *Pomnik Montwiłła* / Sulimczyk, „Słowo" 1928, nr 263; tenże, *O pomnik dla wielkiego biskupa (Waleriana Protasewicza)*, „Dziennik Wileński" 1930, nr 37, 14 lutego; tenże, *W sprawie nowych pamiątkowych tablic mickiewiczowskich w Wilnie*, „Słowo" 1930, nr 273; tenże, *Pomnik Szymona Konarskiego nie stoi na miejscu jego stracenia*, „Kurier Wileński" 1939, nr 61; tenże, *[Trzy] 3 komitety, 5 upatrzonych miejsc i ani jednego pomnika* / Nadwiljanin, „Kurier Wileński" 1939, nr 128, 10 maja.

[440] L. Uziębło, *O kulturę, estetykę i dzieje cmentarzy wileńskich*, „Dziennik Wileński" 1926, nr 181, 11 sierpnia; tenże, *O groby pamiątkowe na historycznych górach wileńskich*, „Słowo" 1930, nr 254, 5 listopada; tenże, *Akcja Wilna i Warszawy w sprawie opieki nad grobami ludzi zasłużonych*, „Słowo" 1931, nr 252, 1 listopada; tenże, *W sprawie opieki kulturalnej nad cmentarzami wileńskimi* / Nadwiljanin, „Dziennik Wileński" 1933, nr 298, 1 listopada; tenże, *Cienie cmentarzy wileńskich*, „Słowo" 1934, 29 VII; tenże, *Cmentarze wileńskie* / S-czyk, „Słowo" 1934, nr 204, 300, 1935, nr 284, 286, 1936, nr 303; tenże, *Cmentarze wileńskie, ciąg dalszy*, „Dziennik Wileński" 1935, nr 160, 1936, nr 300; tenże, *O opiekę nad cenniejszymi pamiątkami cmentarzy wileńskich*, „Słowo" 1936, nr 303, 4 listopada; tenże, *Pamięci ludzi zasłużonych na cmentarzach wileńskich* / L-sław „Głos Narodowy" 1938, nr 216, 1 listopada; tenże, *Na Rossie u grobów rodziny Wróblewskich (z powodu poświęcenia pomnika mec. T. Wróblewskiego* / Sulimczyk, „Słowo" 1931, nr 249, 29 października; tenże, *O nowym pomniku na Rossie prof. [Rafała] Radziwiłłowicza oraz nieco i o innych* / Diaulos, „Kurier Wileński" 1931, nr 153, s. 3; tenże, *Konserwacja nagrobków na „Górce Literackiej" Rossie* / S-czyk, „Słowo" 1934, nr 300, 2 listopada; tenże, *O Rossie naszej w opisach jej badaczy* / Uz., „Dziennik Wileński" 1936, nr 300, 2 listopada; tenże, *W palącej sprawie ratowania nagrobków byłych profesorów USB*, „Kurier Wileński" 1937, nr 257, 18 września; tenże, *W 125-tą rocznicę założenia nekropola po-Bernardyńskiego* / S-czyk, „Słowo" 1935, nr 284, 16 października.

jaciół Nauk, Towarzystwo Wileńskich Artystów Plastyków, nielegalne Towarzystwo Miłośników Starożytności i Ludoznawstwa[441]. Informował o obchodach jubileuszowych, nowych dziełach sztuki powstających w pracowniach malarzy i rzeźbiarzy wileńskich[442], o nowościach teatralnych[443]. Działalność Lucjana Uziębło została należycie oceniona przez rząd polski. W roku 1930 został on nagrodzony orderem Odrodzenia Polski (Polonia Restituta)[444].

Owocna działalność Lucjana Uziębło została przerwana wybuchem drugiej wojny światowej. W latach 1940–1941 część zbiorów L. Uziębło została zabrana do Biblioteki Akademii Nauk Litewskiej SRR[445]. Pozostała część zbiorów, które pieczołowicie gromadził przez całe życie, powoli topniała, ponieważ, pozbawiony innych środków do życia, był zmuszony je wyprzedawać. Załamany trudnościami życia codziennego zmarł 12 grudnia 1942 r.[446]. Pochowano go, zgodnie z wolą wyrażoną w testamencie, na cmen-

---

[441] L. Uziębło, *Z wczorajszego Wilna [O powstaniu Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa, czyli Kółka Archeologicznego w r. 1898]* / Sulimczyk, „Słowo" 1929, nr 300, 31 grudnia; tenże, *Z dziejów Wileńskich Towarzystw Kulturalno-Muzealnych*, „Słowo" 1930, nr 92, 20 kwietnia; tenże, *Z pierwszych poczynań społeczno-kulturalnych w Wilnie*, „Słowo" 1930, nr 285, 12 grudnia; tenże, *Z muzeum Wileńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk [Galeria sztuki]*, „Słowo" 1931, nr 16, 25.

[442] L. Uziębło, *O 75-ej rocznicy Syrokomli i Homolickiego* / L. Uz, „Dziennik Wileński" 1937, nr 20, s. 4; tenże, *O pracach St. Wyspiańskiego w Wilnie*, „Kurier Wileński" 1932, nr 273, 27 listopada; tenże, *Sztuka plastyczna w Wilnie: o pracach i wystawie Towarzystwa Wileńskich Artystów Plastyków* / Sulimczyk, „Słowo" 1924, nr 75; tenże, *Z pracowni artystów wileńskich*, „Tygodnik Ilustrowany" 1924, nr 1, s. 21–22.

[443] L. Uziębło, *O Moniuszce i pierwszej Halce wileńskiej*, „Goniec Wileński" 1926, R. 1, nr 3, 15 listopada; tenże, *Ku czci twórcy Halki* / L-sław, „Dziennik Wileński" 1932, nr 125, 4 czerwca; tenże, *Wileński nekropol muzyczny* / S-czyk, „Śpiewak" 1933, nr 11, s. 145–147, nr 12, s. 166–168; 1934, nr 1, s. 7–8; tenże, *W 80-tą rocznicę pierwszego wystawienia „Halki" [w Wilnie w 1854 r.]*, Katowice 1934, 7 s. (Odbitka z „Śpiewak" 1934, nr 2, 3); tenże, *Ze wspomnień wileńskiego melomana [z lat ok. 1880–1905]*, „Śpiewak" 1934, nr 10, s. 135–137, nr 11, s. 152–153, nr 12, s. 166–167.

[444] LMAB, RS, F 151–4, s. 2.

[445] LMAB, RS, F 151–1913.

[446] LMAB, RS, F 151–3.

tarzu Bernardyńskim obok ojca Stanisława Zachariasza Uziębło (1828–1905) i matki Ludwiki Uziębło z domu Herburtt-Hejbowicz (1836–1915). Na tym samym cmentarzu znajduje się również grób Gerarda Franciszka Uziębło (1858–1913), starszego brata Lucjana, nauczyciela i literata, absolwenta Uniwersytetu Warszawskiego[447].

L. Uziębło przez całe swoje życie kompletował bibliotekę, zbierał stare druki, dokumenty i pamiątki historyczne. Zbiory jego w 1927 roku zawierały: książek – ok. 3 tys. tomów, w tym: 6 z XVI wieku, 50 – z XVII, kilkaset z XVIII, reszta z XIX i XX wieku; kilkadziesiąt rzadkości bibliograficznych; bogaty zbiór pism periodycznych; zbiór afiszów dawnego teatru wileńskiego; zbiór rękopisów i autografów (ok. 5 tys.); zbiór listów (ok. 2 tys.). Ponadto zgromadził on kilkaset rycin, ponad 200 rysunków malarzy wileńskich, kilkadziesiąt prac akwarelowych, pastelowych i kilka olejnych, kilkadziesiąt kafli i ceglanych motywów zdobniczych z wileńskiej Góry Zamkowej, trochę historycznych medalików świętych, kilka metalowych szkaplerzy polskich starożytnych, 10 mosiężnych zabytków żydowskich i nieco osobliwości[448]. Większość swych zbiorów Lucjan Uziębło przeznaczył dla instytucji, w których przyszło mu pracować lub działać społecznie – Uniwersytetowi Stefana Batorego i Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Wilnie. Zgromadzone przez Lucjana Uziębło materiały archiwalne znajdują się obecnie w Dziale Rękopisów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie w zespole własnym[449] oraz w Państwowym Archiwum Historycznym Litwy[450].

---

[447] V. Girninkienė, A. Paulauskas, *Vilniaus bernardinų kapinės*, Vilnius 1994, s. 24–36, 51–52.

[448] E. Chwalewik, *Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galeria, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*. t. 2: N–Z, Warszawa–Kraków 1927, s. 503.

[449] Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka, Rankraščių Skyrius, Fondas 151.

[450] LVIA, F 1457, op. 1.

4. Działalność

4.1. Początek działalności

Według statutu, celem Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki miało być: a) gromadzenie pamiątek historycznych, archeologicznych i paleograficznych, jak też kolekcji etnograficznych i fizjograficznych, b) urządzanie odczytów poglądowych, c) organizowanie wystaw czasowych i stałych[451]. Konkretne kierunki działalności wytyczono na pierwszym oficjalnym posiedzeniu Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki, zwanym posiedzeniem inauguracyjnym, które odbyło się 5 marca (20 lutego) 1907 r. w mieszkaniu hrabiego Antoniego Tyszkiewicza w Wilnie przy ul. Mostowej. Wzięło w nim udział dziewięciu członków założycieli: Władysław Tyszkiewicz, Józef Montwiłł, Tadeusz Wróblewski, Józef Tyszkiewicz, Jan Pietraszkiewicz, Marian Broel-Plater, Tadeusz Rostworowski, Lucjan Uziębło oraz Antoni Tyszkiewicz. Nie mogli przybyć pozostali członkowie: Emanuel Bułhak, Waldemar Ślizień, Wandalin Szukiewicz, Stanisław Gawroński, Stanisław Ciechanowiecki, Bolesław Rusiecki[452].

Posiedzenie rozpoczęto odczytaniem urzędowego zawiadomienia o rejestracji Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki i zatwierdzeniu jego ustawy (statutu). Zgodnie ze statutem, wszystkich piętnastu założycieli (również nieobecnych na posiedzeniu) zatwierdzono jako członków Komitetu Towarzystwa. Potem zatwierdzono poszczególne działy muzeum i ich kierowników: 1) malarstwo (Władysław Tyszkiewicz); 2) rzeźba (Emanuel Bułhak); 3) architektura (Tadeusz Rostworowski); 4) księgozbiór,

[451] *Statut Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki*, § 1.
[452] LMAB, RS, F 151–288, s. 3.

sztycharstwo (Marian Broel-Plater); 5) heraldyka (Tadeusz Wróblewski); 6) przyrodoznawstwo (Jan Pietraszkiewicz); 7) sprzęty, ceramika, brązy (Waldemar Ślizień); 8) sztuka stosowana (Antoni Tyszkiewicz); 9) pamiątki krajowe (Lucjan Uziębło); 10) archeologia prehistoryczna (Wandalin Szukiewicz); 11) broń (Tadeusz Rostworowski); 12) numizmatyka (Stanisław Gawroński). Kierownicy działów mieli poszukiwać eksponatów i szukać sposobów ich nabycia (drogą darowizny lub kupna). W celu przyspieszenia kompletowania zbiorów wyznaczono dzień 1 (14) maja 1904 r. jako ostateczny termin złożenia zdeklarowanych kapitałów lub przedmiotów. Wysokość udziału jednorazowego dla założycieli określono na sumę 500 rubli srebrnych lub w przedmiotach odpowiedniej wartości, zaś składki rocznej – 50 rubli. Składkę roczną tylko w wyjątkowych okolicznościach można było zamienić na przedmioty albo na pełnienie jakiegoś obowiązku stałego w Komitecie, np. sekretarza. Zadbano również o zabezpieczenie oddawanych do muzeum zbiorów. Zgodnie z wolą ofiarodawców w protokole zapisano, że w przypadku likwidacji Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki w okolicznościach wymienionych w 12 paragrafie statutu, jego zbiory i cały majątek mają przejść na rzecz Muzeum Narodowego w Krakowie[453].

Postanowienia Komitetu miał wykonywać wybrany na tym posiedzeniu inauguracyjnym pięcioosobowy zarząd Towarzystwa w składzie: Władysław Tyszkiewicz prezes, Antoni Tyszkiewicz wiceprezes, Tadeusz Rostworowski sekretarz oraz Tadeusz Wróblewski i Waldemar Ślizień – członkowie. Członkowie zarządu mieli: ułożyć regulamin czynności Komitetu i zarządu oraz przed-

[453] LMAB, RS, F 151–303.

stawić go do zatwierdzenia na najbliższym posiedzeniu; opracować i podać do prasy odezwę do społeczności; przetłumaczyć na język polski i wydrukować statut Towarzystwa[454].

Najpilniejszym zadaniem było pozyskanie lokalu dla Muzeum. Jeszcze przed oficjalną rejestracją Towarzystwa zwracano się w tej sprawie do prezydenta miasta Michała Węsławskiego, ale magistrat w tym czasie nie mógł wydzielić odpowiedniego lokalu. Tymczasowo zbiory gromadzono w kamienicy hrabiny Zofii Tyszkiewiczowej (matki Władysława Tyszkiewicza) przy ul. Trockiej[455]. Potem Władysław i Antoni Tyszkiewiczowie postarali się o nowy lokal u hrabiny Klementyny z Potockich Tyszkiewiczowej w jej pałacu na rogu ul. Nadbrzeżnej i Antokolskiej (obecnie gmach Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk), do którego jesienią 1907 r. przeniesiono kancelarię i zgromadzone do tego czasu zbiory[456]. W tym samym pałacu przechowywano bibliotekę, archiwum i zbiory dzieł sztuki ordynacji birżańskiej przywiezione w końcu XIX wieku z Birż[457]. Pozyskany lokal, właściwie jedna

[454] LMAB, RS, F 151–288, s. 3.

[455] LMAB, RS, F 151–288, s. 3; F 151–303; L. Uziębło, *Nowe muzeum w Wilnie...*, s. 1.

[456] M. Jackiewicz, *Wilno. Spacerkiem po mieście*, Warszawa 2003, s. 115. Pałac nad Wilią wzniesiono w latach 1884–1888 według projektu Cypriana Maculewicza na miejscu gdzie niegdyś stał pałac Radziwiłłów. Po pierwszej wojnie światowej pałac Tyszkiewiczowej zakupił rząd polski, w latach 1928–1929 jego wnętrze przebudowano według projektu Stanisława Miecznikowskiego na pomieszczenia Biblioteki Publicznej im. Eustachego i Emilii Wróblewskich. W 1930 roku w części tego budynku ulokowano Instytut Badań Europy Wschodniej i Szkołę Nauk Politycznych. Mieściło się tu także muzeum masonerii i ikonografii.

[457] J. Tyszkiewicz, *Tyszkiewiciana. Militaria. Bibliografia. Numizmatyka. Ryciny. Zbiory. Rezydencje*, zebrał Józef Tyszkiewicz, t. 1, Poznań 1903, s. 84–85, pisał, że zbiory ordynacji birżańskiej, znajdujące się w Wilnie, w pałacu nad Wilią, zawierały mnóstwo rzeczy bardzo pięknych. W bibliotece, umieszczonej w dużej sali na piętrze, znajdowało się mniej więcej 20 tys. tomów, w tym dużo druków rzadkich zarówno polskich, jak i zagranicznych. Ponadto miniatury, sztychy, ordery, medale i różne inne przedmioty rozłożone w gablotach. W bibliotece mieściły się też stare mundury, zbroje i ozdobne pasy. Przechowywane w pałacu archiwum zawierało ciekawe dokumenty dotyczące

duża sala, w zimnej porze roku był słabo ogrzewany i z trudem mógł zmieścić wciąż napływające do muzeum eksponaty. Nie mając jednak lepszej propozycji lokalowej, poprzestano na tym. Nie tracono zarazem nadziei na pozyskanie stałego pomieszczenia z magistratu Wilna[458]. Nadzieja ta jednak nie spełniła się, chociaż Rada Miejska Wilna rozważała w 1900 roku możliwość założenia muzeum miejskiego. Opracowano nawet ustawę o Muzeum. Sprawa jednak utknęła z powodu braku odpowiedniego lokalu. Rozważano dwie możliwości: refektarz b. klasztoru Franciszkanów i zamknięty kościół św. Michała. Zarówno refektarz, jak i kościół wymagały dużych nakładów finansowych w celu przystosowania ich do potrzeb muzealnych. Takiej ilości pieniędzy władze miasta nie miały i pomysł upadł. Zbiory Muzeum i kancelaria Towarzystwa do czasu połączenia się z Towarzystwem Przyjaciół Nauk w 1914 roku pozostawały w pałacu Tyszkiewiczów na rogu ulicy Nabrzeżnej i Antokolskiej, a posiedzenia Zarządu i Komitetu Towarzystwa odbywały się w domu prezesa Władysława Tyszkiewicza przy ulicy św. Stefana[459].

Pilnym zadaniem zarządu było zatrudnienie kustosza, który miał dbać o odbieranie i należyte przechowywanie napływających do muzeum przedmiotów. Tymczasowo te obowiązki pełnili prezes Władysław Tyszkiewicz i Marian Dziewulski zatrudniony jako sekretarz kancelarii Towarzystwa. Uważano, że najbardziej odpowiednim kandydatem na stanowisko kustosza był Wanda-

Tyszkiewiczów i Radziwiłłów, do których należały Birże do początku XIX wieku. Sale i komnaty zdobiły piękne meble, gobeliny, mnóstwo obrazów. Największa część zbiorów pochodziła od założyciela ordynacji birżańskiej Jana hr. Tyszkiewicza, zmarłego w 1861 roku.

458 LVIA, F 1135, op. 8, teczka 26, s. 74.

459 LMAB, RS, F 151-303, 307, s. 1; F 151-309.

lin Szukiewicz, członek założyciel Towarzystwa, uznany w środowisku wileńskim autorytet w dziedzinie archeologii i ochrony zabytków. Kandydaturę Szukiewicza polecał Lucjan Uziębło. Prezes i pozostali członkowie zarządu wybrali jednak Uziębło. W końcu grudnia 1907 r. został on kustoszem muzeum, pełniąc jednocześnie obowiązki zastępcy skarbnika i sekretarza. Za swą pracę dostawał 500 rubli rocznie. Zwolniono go też od płacenia składki członkowskiej (50 rubli rocznie). Kierownictwo Towarzystwa odrzucając kandydaturę Szukiewicza, obawiało się być może, że on, jako zapalony archeolog, skupi uwagę na dziale archeologicznym i pozostawi na uboczu inne. Uzasadnienie takim obawom dawał poniekąd sam archeolog, wypowiadając się na łamach prasy na temat przyszłego Muzeum[460]. Poprzestano więc na zatrudnieniu Lucjana Uziębło, którego Tyszkiewiczowie bliżej poznali, kiedy pomagał im w porządkowaniu biblioteki Antoniego Tyszkiewicza. Na zatrudnienie dwóch osób Towarzystwo nie miało środków finansowych[461].

Wybór kustosza spowodował niestety pierwszy poważny konflikt w Towarzystwie. Zawiedzony w swych oczekiwaniach Wandalin Szukiewicz odmówił złożenia w Muzeum obiecanych wcześniej zbiorów archeologicznych i odszedł z Towarzystwa, a o jego kierownictwie wyrażał opinię nader krytyczną[462]. Rozczarowanie Szukiewicza było tym większe, że Lucjan Uziębło usilnie namawiał go do objęcia tego stanowiska. Potem okazało się, że czynił to bez uzgodnienia z prezesem. Szukiewicz w liście do Uziębło pisał, że

[460] W. Szukiewicz, *Muzeum w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1906, nr 223 (324), 3 (16) października.

[461] LMAB, RS, F 151–303.

[462] LMAB, RS, F 151–288, s. 7; F 151–236, s. 9–27.

hrabia Władysław Tyszkiewicz, „widząc się ze mną, wyraził pewne zdziwienie, że Pan w jego imieniu paktował"[463]. Lucjan Uziębło, proponując Szukiewicza na stanowisko kustosza, chciał chyba pomóc przyjacielowi, którego wiedzę w dziedzinie archeologii wysoko cenił, a wiedział, że ten z powodu ograniczonych środków materialnych nie może pozwolić sobie na dłuższy pobyt w Wilnie, gdzie były lepsze warunki do pisania prac naukowych[464].

4.2. Gromadzenie zbiorów oraz inna działalność

Głównym zadaniem Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki oraz jego kustosza było gromadzenie zbiorów. W końcu 1907 roku Muzeum posiadało 1634 przedmioty, w 1908 roku – 2254, w 1909 roku – 2787, w 1910 roku – 3082, w 1911 roku – 3608, w 1912 roku – 3897, w 1913 roku – 3972, w 1914 roku – 4629[465]. Większa część przedmiotów pochodziła z darów. W 1907 roku podarowano 1605 przedmiotów, w 1908 roku – 533, w 1909 roku – 518, w 1910 roku – 235, w 1911 roku – 518, w 1912 roku – 238[466]. W Muzeum złożono: w 1907 roku – 23 depozyty, w 1908 roku – 10, w 1910 roku – 14, ogółem – 47. W latach następnych nowych depozytów do Muzeum nie składano. Pozostałą część zbiorów stanowiły przedmioty zakupione za pieniądze Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki. W 1907 roku zakupiono 6 przedmiotów, w 1908 roku – 72, w 1909 roku – 1, w 1910 roku – 60, w 1911 roku – 8, w 1912 roku – 51[467].

Główną część zbiorów Muzeum stanowiły eksponaty sztuki. W roku 1912 było ich 862, w tym: 112 obrazów, 5 miniatur, 55 akwa-

[463] LMAB, RS, F 151-236, s. 9.
[464] LMAB, RS, F 151 236, s. 27.
[465] LMAB, RS, F 151-307, s. 3.
[466] LMAB, RS, F 151-303, 307.
[467] LMAB, RS, F 151-305, 307.

rel, 35 rysunków, 21 szkiców i rysunków technicznych, 31 rzeźb, 327 sztychów i litografii. Poza tym muzeum posiadało: eksponatów archeologicznych – 105, książek i broszur – 742, monet i medali – 1396, minerałów – 200, manuskryptów – 105, rękopisów i autografów – 103[468]. Na warunkach depozytów przechowywano w Muzeum: 23 pergaminy, 13 sztuk zbroi dawnej, 4 części munduru ułańskiego, 3 starożytne naczynia z fajansu i porcelany, 2 olejne obrazy, 1 oprawę z XV wieku oraz 1 popiersie gipsowe dłuta Radwańskiego[469]. Przedmioty inne, których w sprawozdaniach nie wyszczególniano, jak: rzeczy należące do urządzeń muzealnych, różne drobiazgi, meble, ramy do obrazów, deseczki mosiężne szczegółowo były zapisywane w księgach inwentarzowych[470].

Pośród eksponatów sztuki, zgromadzonych w Muzeum, najwartościowszą część stanowiła kolekcja malarstwa europejskiego i polskiego. Zbiór malarstwa europejskiego zawierał przede wszystkim płótna siedemnastowiecznych malarzy holenderskich i włoskich otrzymanych od Władysława Tyszkiewicza. Do najcenniejszych zaliczano obrazy: Beuckelaera *Handlarki jarzynami* lub *Na targu* (w literaturze i dokumentach używane są obie nazwy obrazu); Pietro Berrettiniego de Cortona *Matka Boska z Loretto*; van Eeckhouta *Chrystus w Emaus*; Dawida Teniersa *Pejzaż z figurami*; Franckena *Czyny miłosierdzia*; Bartholomeusa Sprangera *Św. Urszula*; Francisco Ximanesa (Jimeneza) *Św. Maria Magdalena*; Salvatore Rosy *Św. Paweł pustelnik*[471].

[468] LMAB, RS, F 151-307.
[469] LMAB, RS, F 151-307, s. 4.
[470] LMAB, RS, F 151, teczki 311-321.
[471] LMAB, RS, F 151-303; L. Uziębło, *Z Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki...*, s. 3.

W kolekcji malarstwa polskiego znalazły się płótna: Jana Damela, Jana Rustema, Stanisława Wyspiańskiego, Ludomira Janowskiego, Józefa Peszki, Olgi Boznańskiej, Aleksandra Orłowskiego, Anny Bilińskiej, Józefa Rapackiego, Edwarda Romera, Anieli Poray-Biernackiej, Kazimierza Mireckiego, Józefa Marszewskiego, Jana Zienkiewicza, Karola Rafałowicza, Wincentego Ślendzińskiego, Stanisława Bohusz-Siestrzencewicza, Józefa Marszewskiego, a także akwarele i rysunki: Juliusza Kossaka, Walentego Wańkowicza, Wojciecha Gersona, Michała Elwiro Andriollego, Ferdynanda Ruszczyca, Leona Wyczółkowskiego, Józefa Mehoffera, Franciszka Żmurki, Bolesława Bujki oraz Stanisława Masłowskiego[472]. W zbiorach Muzeum znajdowały się również: rysunek Jana Matejki *Studium głowy starca* podarowany przez Antoniego hr. Tyszkiewicza oraz obraz Mariana Kuleszy *Osieroceni*, za który autor otrzymał w Petersburgu stopień artysty Cesarskiej Akademii Sztuk Pięknych. W Muzeum były też obrazy malarzy rosyjskiej narodowości. W 1912 roku zakupiono („za pół ceny", jak odnotowano w sprawozdaniu) kilka pejzaży niedawno zmarłego akademika Iwana Trutniewa[473] i otrzymano w darze od Lucjana Uziębło akwarelę Sokratesa Worobjewa przedstawiającą las na Żmudzi[474].

O wiele skromniej prezentowały się zbiory rzeźby. Muzeum posiadało kilka cennych eksponatów: rzeźbę *Ból* Antoniego Madejskiego, medaliony Czesława Makowskiego, popiersie poety Ludwika Kondratowicza-Syrokomli dłuta Piusa Welońskiego,

[472] LMAB, RS, F 151–303, 307.

[473] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński słownik Biograficzny...*, s. 409. Trutniew Iwan Pawłowicz (1827–1912) artysta malarz, kierownik Szkoły Rysunkowej w Wilnie.

[474] LMAB, RS, F 151–307, s. 4–6; L. Uziębło, *Z Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki...*, s. 3.

prace z gipsu i gliny Bolesława Bałzukiewicza, a także popiersie marmurowe wileńskiego księgarza Józefa Zawadzkiego w wykonaniu Bienaimego z roku 1844[475].

Godnym uwagi był również zbiór archeologiczny, pochodzący w zasadzie z darów. Najcenniejszą jego część stanowiły, ofiarowane przez Benedykta Henryka hr. Tyszkiewicza, wykopaliska etruskie, greckie i egipskie przywiezione w swoim czasie przez Michała hr. Tyszkiewicza z podróży po Egipcie i Nubii. W razie potrzeby B. H. Tyszkiewicz udostępniał dla badaczy również swe zbiory przechowywane w Czerwonym Dworze w powiecie kowieńskim[476].

Gromadzono również książki. Początek dał zbiór rzadkich książek i rękopisów z XIV–XVII wieku, złożony w darze przez Antoniego hr. Tyszkiewicza. Część tych książek i rękopisów hrabia nabył w 1902 roku u rodziny Górskich. Lucjan Uziębło i Jan Łuckiewicz przekazali do Muzeum za pozwoleniem właściciela 107 ksiąg, łącznie z kilkunastoma rękopisami. Były wśród nich: Statut Łaskiego *Commune incliti Poloniae Regni Privilegium* z pieśnią *Boguro-*

[475] LMAB, RS, F 151–303, 307, s. 5.

[476] A. Snitkuvienė, *Raudondvaris: Grafai Tiškevičiai ir jų palikimas*, Vilnius 1998, s. 59; E. Chwalewik, *Zbiory polskie...*, s. 57–58, pisze, że Benedykt Henryk Tyszkiewicz (1852–1935), właściciel Czerwonego Dworu w powiecie kowieńskim, posiadał: „Archiwum rodzinne, jedno z najbogatszych na Litwie, do którego weszły w r. 1910 archiwa horodeńskie i zabiełłowskie: ok. 20000 dokumentów. Jest tu archiwum unitów połockich. Są tu scripta pamiętnikarza M. Matusewicza oraz statysty Michała Zaleskiego. Jest ok. 12000 listów (8000 z w. XVIII i 4000 z w. XIX) różnych dostojników duchownych i świeckich, przeważnie z epoki saskiej i stanisławowskiej, m.in. pliki listów Branickich, Massalskich, Mniszchów, Ogińskich, Paców, Pociejów, Poniatowskich, Potockich, Radziwiłłow, Rzewuskich, Sapiehów, Sołtyków, Sołłohubów. Są teki z listami ojca jezuity Idziela, podskarbiego Tyzenhauza, Kołłątaja, Kontryma, Jerzego Zabiełły, Antoniego Kossakowskiego, kilkaset przywilejów królewskich. Rękopisy iluminowane i in. Piękna biblioteka (przeszło 10000 tomów), posiadająca moc starych rzadkich druków XV–XVIII wieku, nawet unikatów, tudzież bogaty dział panegiryków polsko-łacińskich XVII–XVIII w." Ponadto w pałacu w Czerwonym Dworze znajdowała się bogata galeria obrazów, duży zbiór rycin, zbiór starożytności i pamiątek historycznych, zbiór pasów słuckich (przeszło 30 sztuk), zbiór rzeźb i mebli stylowych.

dzica z 1506 roku, Statut Litewski 1588 roku, *Rozmowy Salomona z Marcholtem* wydane w 1521 roku, pergaminowy modlitewnik łaciński z końca XIV lub początku XV wieku z ozdobnymi miniaturami i barokową oprawą z XVII wieku, Kroniki Miechowity (1521 rok), Bielskiego, Gwagina, Statut Jana Herburta, dzieła Skargi i Wujka, Andrzeja Modrzejewskiego *Comentarium de Republika* (1551 rok), Szymona Starowolskiego *Monumenta Sarmatorum* (1655 rok), Possevino *Moscovia* (1586 rok) itp.[477].

Tylko część tych skarbów była dostępna dla zwiedzających i badaczy. Z powodu ciasnoty pomieszczeń większa część przedmiotów pozostawała w skrzyniach i paczkach. Eksponowano w zasadzie obrazy rozstawione na sztalugach albo oparte o ściany i drobniejsze przedmioty rozłożone w gablotach. W celu przechowywania numizmatów nabyto dwie „witryny piramidalne na korbach". Eksponaty były zaopatrzone w napisy na tabliczkach mosiężnych. Obrazy oprawiano w ozdobne ramy, jeśli takowych nie posiadały. Książki rozłozono w szafach i na półkach. Najwartościowsze inkunabuły starano się rozmieścić w szklanych gablotach. Część księgozbioru, z powodu braku miejsca pozostawało nierozpakowane i tym samym były mało dostępne dla czytelników. Nie było katalogu książek, co również poważnie utrudniało korzystanie z księgozbioru[478].

Dla zwiedzających Muzeum wstęp był wolny, chociaż oficjalnie Towarzystwo posiadało zezwolenie tylko na gromadzenie zbiorów. Najczęściej odwiedzali Muzeum miłośnicy starożytności i sztuki. Kustosz, a niekiedy i inni członkowie Komitetu Towarzystwa udzielali zwiedzającym objaśnień naukowych. Szczególnie zajmujące,

[477] L. Uziębło, *Z Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki...*, s. 3.
[478] LMAB, RS, F 151–307, s. 2, 6; F 150–312–314.

jak odnotowano w sprawozdaniu, bywały objaśnienia z zakresu księgoznawstwa, sztuki, paleografii oraz numizmatyki. Planowano nawet organizować publiczne odczyty naukowe, ale do tego nie doszło z powodu ciasnoty pomieszczeń i chłodu panującego w lokalu w czasie pory zimowej. Muzeum zwiedzili i jego pracą interesowali się: Michał Węsławski, burmistrz miasta Wilna, ks. Jan Kurczewski, Stanisław Kościałkowski, Michał Brensztejn, Władysław Zahorski, Wandalin Szukiewicz i inni członkowie Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz wysocy urzędnicy rosyjscy, na przykład Alfred de Termin, pracownik Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (17 października 1912 r.). W tym samym roku Muzeum odwiedzili członkowie Północno-Zachodniego Oddziału Rosyjskiego Towarzystwa Geograficznego w liczbie około 40 osób. Oglądali oni z żywym zainteresowaniem kolekcje obrazów i starych druków, zwłaszcza ruskich. Przychodzili także członkowie Wileńskiej Komisji Archeograficznej i pracownicy Wileńskiej Biblioteki Publicznej, zainteresowani starymi drukami i rękopisami. Z działaczy litewskich do Muzeum często zaglądał Mieczysław Dowoyno-Sylwestrowicz (Mečislovas Davainis-Silvestraitis). Wileńska publiczność mogła zapoznać się z niektórymi eksponatami Muzeum na wystawach, organizowanych przez Wileńskie Towarzystwo Artystyczne, na których Muzeum eksponowało prace polskich malarzy: pastelowy portret kobiecy Stanisława Wyspiańskiego, autoportrety Olgi Boznańskiej i Ludomira Janowskiego oraz inne[479].

Uczeni i inne osoby, które chciały korzystać ze zbiorów w celach naukowych, musiały uzyskać pozwolenie Komitetu. Takich osób, jak można sądzić ze sprawozdań Towarzystwa, było niemało. W pierw-

---

[479] LMAB, RS, F 151-289, s. 7-13; F 151-306; F 151-307, s. 8.

szym roku po otwarciu, ze zbiorów Muzeum korzystali: paleograf dr Z. Kozicki, artysta malarz J. Smoliński oraz archeolog Jan Łuckiewicz[480]. Nauczyciel gimnazjum S. Kraśnik z Kaukazu i adwokat przysięgły W. Fiedorowicz z Witebska interesowali się ceramiką i eksponatami archeologicznymi. W latach następnych Muzeum zwiedzili: redaktor Artur Oppman i dr Wacław Męczykowski. Interesowały ich rozmaite dawne dzieła sztuki i rzadkie książki. Artyści malarze F. Piekarski i T. Noskowski zajmowali się nową sztuką, Wacław Gizbert-Studnicki, archiwista staranie przeglądał dawne dokumenty, Ludwik Bernacki – starodruki polskie, Paweł Ettinger, historyk sztuki z Moskwy – siedemnastowieczne obrazy mistrzów holenderskich i miniatury średniowieczne. Jana Obsta, literata, historyka i wydawcę, który w 1911 roku przeniósł się z Petersburga do Wilna, najbardziej interesowały zbiory sztuki i dział książkowy[481]. Zygmunt Batowski, historyk sztuki zebrał w Muzeum interesujące go materiały o sztuce polskiej, zaś Józef Jodkowski – materiały o malarstwie średniowiecznym i architekturze. Zbiorami Muzeum interesował się też historyk polski Henryk Mościcki[482].

Inni uczeni, nie mając możliwości osobiście zwiedzać Muzeum, zwracali się o pomoc do członków Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki. Na przykład Towarzystwo na prośbę dr. Sieversa z Berlina, pracującego nad twórczością mistrza holenderskiego Beuckelaera, wysłało mu wykonany przez fotografa wileńskiego Fleury fotogram obrazu *Handlarki jarzynami (Na Targu)* wymienionego mistrza holenderskiego. Innym razem Stanisław Zarewicz, artysta malarz pracujący nad monografią o miniaturach, poprosił

[480] LMAB, RS, F 151–303.
[481] LMAB, RS, F 151–304.
[482] LMAB, RS, F 151–307.

kustosza o pomoc w zakresie opisu eksponatów tej gałęzi sztuki, przechowywanych w muzeum. L. Uziębło spełnił prośbę Zarewicza, podając opisy miniatur znajdujących się zarówno w Muzeum Nauki i Sztuki, jak i w innych muzeach wileńskich[483].

Członkowie Towarzystwa, m.in. Bolesław Rusiecki i Ferdynand Ruszczyc również zwiedzali muzeum w celach badawczych. Przedmiotem ich badań były przede wszystkim dzieła sztuki. Starymi drukami i rękopisami interesowali się: członek założyciel Marian Broel-Plater i ofiarodawca Benedykt Henryk Tyszkiewicz z Czerwonego Dworu. Największe zainteresowanie pracą badawczą wykazywał kustosz Lucjan Uziębło. Zbadał on między innymi pergaminy złożone w muzeum w charakterze depozytu przez członka Towarzystwa Emanuela Bułhaka. Dokumenty te, pochodzące z XVII wieku dotyczyły dziejów miasta Wilna[484]. Interesował się on także starymi drukami, mianowicie, wydaną w 1512 roku w Krakowie książką *Rozmowy Salomona z Marchołtem* oraz wydaniem ewangelii w języku staroruskim, pochodzącym z XVII lub początku XVIII wieku. Uziębło zbierał również materiały biograficzne o rosyjskim malarzu Sokratesie Worobjewie, którego życie i twórczość były ściśle związane z Litwą (Worobjew był ożeniony z Polką, zmarł w Turmoncie, w gub. kowieńskiej)[485]. Na podstawie materiałów zebranych w Muzeum Uziębło napisał i opublikował liczne artykuły w prasie wileńskiej[486].

[483] LMAB, RS, F 151–307, s. 5.

[484] LMAB, RS, F 151–307, s. 4.

[485] LMAB, RS, F 151–307, s. 6; L. Uziębło, *O najpierwszej z dochowanych po polsku drukowanych książek*, „Ziemia" 1912, nr 7.

[486] L. Uziębło, *O Kirkorze i „Kurierze" w Wilnie*, „Życie Ilustrowane" 1907, R. 1, nr 9, s. 67–68; tenże, *Franciszek Smuglewicz (1745–1807)*, „Ziarno" 1908, nr 2, s. 6–7; tenże, *O Eustachym hr. Tyszkiewiczu* / L.U., „Życie Ilustrowane" 1908, R. 2, nr 50, s. 404–405; tenże, *Bł. p. Szewel Kinkulkin* [nekrolog], „Życie Ilustrowane" 1908, R. 2, nr 8,

Działalność Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki, jak prawie wszystkich organizacji społecznych, była ograniczana szczupłością środków finansowych. Głównym źródłem dochodu były wkłady założycielskie i roczne składki członkowskie, a także dary pieniężne. Wkłady założycielskie były bardzo wysokie i wynosiły 500 rubli w gotówce lub zbiorach, składka zaś roczna 50 rubli srebrem. Jedynie Lucjan Uziębło jako kustosz Muzeum był zwolniony z płacenia składki rocznej, a zamiast kapitału zakładowego złożył liczne zbiory. Członkowie popierający nie wnosili wkładów i płacili składki członkowskie w wysokości 5 rubli rocznie[487]. Ustalając wysokie wkłady założycielskie i składki roczne, spodziewano się zapewnić dostateczne finansowanie Towarzystwa i jego Muzeum. Okazało się jednak, że nawet wśród ziemian nie ma wielu osób gotowych wyłożyć taką sumę na instytucję społeczną. Przez siedem lat istnienia Towarzystwo pozyskało zaledwie 26 członków założycieli i dwóch członków popierających (tabela 1). Do tego większość założycieli zamiast kapitałów zakładowych złożyli w muzeum zbiory odpowiedniej wartości. Z tego powodu Towarzystwo chronicznie odczuwało trudności finansowe. Stanisław Ciechanowiecki pierwszy wniósł 2 maja 1907 r. swój udział jednorazowy (500 rubli) i składkę

s. 58; tenże, *O ks. dziekanie [Stanisławie] Piotrowiczu*, „Życie Ilustrowane" 1909, R. 3, nr 34, s. 265–266; tenże, *Śp. Lucjan Moraczewski*, „Goniec Wileński" 1909, nr 50; tenże, *Ludwik Kondratowicz i artyści wileńscy: nowy przyczynek ze sztambucha*, „Życie Ilustrowane" 1909, R. 3, nr 15, s. 113–114; tenże, *O pamiątkach o Słowackim i Syrokomli*, „Kurier Litewski" 1909, nr 202; tenże, *Orzeszkowa w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1910, nr 104, 9/22 maja; tenże, *O rzeźbie dawnej i nowej w Wilnie [m. in. o twórczości Bolesława Balzukiewicza]*, „Świat" 1910, R. 5, nr 32, s. 10–12; tenże, *Mogiła Syrokomli*, „Kurier Litewski" 1912, nr 201; tenże, *Bolesław Rusiecki*, „Kurier Litewski" 1913, nr 52; tenże, *Perła naszego Antokola [kościół św. Piotra i Pawła]*, „Życie Ilustrowane" 1908, R. 2, nr 44, s. 356–358; tenże, *Z naszego Antokolu [kościół ks. Trynitarzy]*, „Życie Ilustrowane" 1908, R. 2, nr 23, s. 184–185; tenże, *Kościół po-Bernardyński w Wilnie*, „Życie Ilustrowane" 1909, R. 3, nr 4, s. 25–26, nr 5, s. 33–35.

[487] LMAB, RS, F 151–288, s. 3; F 151–303.

członkowską (50 rubli) za rok bieżący. W tym samym roku wkłady pieniężne wnieśli (po 550 rubli, bowiem jednocześnie zapłacili składki roczne) Marian hr. Broel-Plater i gen. Waldemar Ślizień. Dziesięciu członków (Władysław Tyszkiewicz, Antoni Tyszkiewicz, Tadeusz Rostworowski, Emanuel Bułhak, Józef Montwiłł, Jan Pietraszkiewicz, Bolesław Rusiecki, Stanisław Gawroński) złożyli lub obiecali złożyć do Muzeum swe zbiory. Dwóch członków (Józef Tyszkiewicz i Wandalin Szukiewicz) nie złożyli wkładów i zrezygnowali z członkostwa. Był to jedyny rok, kiedy suma dochodu znacznie przewyższała wydatki. Na dzień pierwszego stycznia 1908 r. w Wileńskim Prywatnym Banku Handlowym na koncie Towarzystwa pozostawało 549 rubli 5 kopiejek, zaś w kasie – 388 rubli 60 kopiejek[488]. W latach następnych Towarzystwo odczuwało chroniczny deficyt pokrywany najczęściej z kapitału założycielskiego. W roku 1909 do kasy Towarzystwa wpłynęło 692 rubli, wydano 737 rubli 10 kopiejek. Rozchód przewyższał dochód o 42 rubli 10 kopiejek[489]. W roku 1910 dochód wynosił 690 rubli, zaś rozchód 909 rubli 48 kopiejek i przewyższał dochód o 219 rubli 48 kopiejek. Prezes Władysław Tyszkiewicz nieraz „pożyczał pieniądze na potrzeby Towarzystwa ze środków własnych" lub udzielał finansowej zapomogi[490]. W ciągu roku 1911 do kasy Towarzystwa wpłynęło 860 rubli, wydano 930 rubli 48 kopiejek. Wydatki przewyższały sumę dochodu o 70 rubli 48 kopiejek. Wzrost dochodu w 1911 roku był związany z przyjęciem pięciu nowych członków założycieli (Hipolit Budrewicz, Florian Milewicz, Józef Rzewuski, Hilary Świdziński, Maria Krystyna Tyszkiewiczowa), których wkłady poprawiły

[488] LMAB, RS, F 151-303, s. 3.
[489] LMAB, RS, F 151-304, s. 3.
[490] LMAB, RS, F 151-305, s. 1.

finansowe położenie Towarzystwa[491]. Niestety, w następnym roku deficyt ponownie wzrósł. W ciągu roku 1912 wydano na potrzeby Towarzystwa i Muzeum 1098 rubli 76 kopiejek, do kasy wpłynęło 867 rubli 85 kopiejek, tak że na 1 stycznia 1913 r. deficyt wynosił 230 rubli 91 kopiejek. Kapitału Towarzystwa pozostało zaledwie 26 rubli 60 kopiejek. Prezes Władysław Tyszkiewicz i tym razem uratował sytuację, udzielając Towarzystwu zapomogi w wysokości 200 rubli[492].

Większa część wydatków Towarzystwa była związana z urządzeniem i utrzymaniem Muzeum. Utrzymanie kustosza kosztowało 500 rubli, służącego przy lokalu muzealnym – 72 rubli rocznie. Na wydatki kancelaryjne przeznaczano około 50 rubli rocznie, pozostałe pieniądze przeznaczano na urządzenie Muzeum (sprzęty, obstalunki itp.). Za lokal nie płacono[493].

Wydatki Towarzystwa każdego roku były sprawdzane przez Komisję Rewizyjną, wybieraną na rocznym zebraniu spośród członków założycieli. W skład tej Komisji w poszczególnych latach wchodzili: Józef Montwiłł, Emanuel Bułhak, Stanisław Ciechanowiecki, Jan Pietraszkiewicz, Michał Tyszkiewicz, Marian Broel-Plater, Stefan Syrwid, Hilary Świdziński, Florian Milewicz, Józef Rzewuski oraz Hipolit Budrewicz (tabela 2). Towarzystwo każdego roku dostarczało także do Urzędu Wileńskiego Gubernialnego do Spraw Towarzystw i Związków informacji o składzie osobowym członków Komitetu i zarządu z ich adresami, a ponadto sprawozdanie za rok ubiegły. Informacje przesyłano także do Wileńskiego Komitetu Statystycznego[494].

[491] LMAB, RS, F 151-306.
[492] LMAB, RS, F 151-307.
[493] LMAB, RS, F 151, teczki 303-07.
[494] LMAB, RS, F 151-307, s. 9; F 151-308, s. 1, 4.

Szczupłe środki finansowe nie pozwalały zatrudnić większej liczby pracowników, którzy mogli fachowo organizować pracę Muzeum. Inicjatorzy założenia Towarzystwa i Muzeum – Władysław hr. Tyszkiewicz, jego brat Antoni Tyszkiewicz oraz inni utytułowani członkowie byli w większości zapalonymi zbieraczami starych druków, pamiątek narodowych i dzieł sztuki, ale nie mieli fachowego przygotowania w dziedzinie muzealnictwa. Takiego przygotowania nie miał i sam kustosz Lucjan Uziębło, chociaż wiele osiągnął drogą samokształcenia. Fachowych porad w dziedzinie sztuki, lecz nie muzealnictwa, mogli udzielić: architekt Tadeusz Rostworowski oraz malarze Bolesław Rusiecki i Ferdynand Ruszczyc, którzy mieli za sobą studia w petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych[495].

Praca Towarzystwa i Muzeum była krępowana również brakiem odpowiednich pomieszczeń. W jednej sali, jaką dysponowało Towarzystwo w pałacu hrabiny Klementyny Tyszkiewiczowej nie można było rozłożyć eksponatów według działów, jak początkowo planowano (na pierwszym posiedzeniu Towarzystwa w dniu 20 lutego 1907 r. zatwierdzono jedenaście działów). Część muzealnych przedmiotów i książek pozostawało ciągle w skrzyniach i paczkach. Kierownictwo Muzeum przed nabyciem nowych przedmiotów musiało poważnie zastanowić się czy znajdzie się miejsce na ich eksponowanie. Najczęściej decydowano o kupnie obrazów, których większą ilość można było rozwiesić na sztalugach. Rezygnowano z nabycia przedmiotów większych

[495] L. Uziębło, *Bolesław Rusiecki*, „Kurier Litewski" 1913, nr 52; R. M. Kunkel, *Rostworowski Tadeusz Maria (1860–1928), architekt, malarz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 27/1, z. 132, s. 240–241; R. Biernacka, *Rusiecki Bolesław Michał (1824–1913), malarz, rysownik, kolekcjoner*, ibidem, t. 33/1, z. 136, s. 126–127; J. Ruszczycówna, E. Ruszczyc, *Ruszczyc Ferdynand (1870–1936)*, ibidem, t. 33/1, z. 136, s. 170–175.

rozmiarów, na przykład eksponatów etnograficznych, zabytkowych mebli, chyba że służyły one do przechowywania innych przedmiotów muzealnych (szafy, komódki). Ciasnota pomieszczeń nie pozwalała urządzić stałej ekspozycji o starówce wileńskiej, o czym marzył Lucjan Uziębło oraz ekspozycji o współczesnej architekturze, planowanej przez Tadeusza Rostworowskiego[496]. Z tej samej przyczyny zrezygnowano z prowadzenia naukowych odczytów publicznych. Obiecano jednak, że „przy pomyślniejszych miejscowych warunkach kulturalno-społecznych odczyty, referaty, opracowania dla pożytku nie tylko członków Towarzystwa, w ogóle naukowe odczyty specjalne, będą się odbywały"[497]. Kierownictwo Towarzystwa rozumiało te trudności, ale długi czas łudziło się, że uda się uzyskać odpowiedni lokal od władz miasta Wilna. Jeszcze w sprawozdaniu za rok 1912 cieszono się, że Muzeum „aczkolwiek w niezbyt pośpiesznym tempie, jednak rośnie, rozwija się" i że „miasto otrzyma z czasem przy pomyślnych warunkach pracy społecznej szacowną galerię obrazów oraz innych dzieł sztuki, z której będą korzystać nie tylko sami członkowie Towarzystwa, nie tylko uczeni badacze, lecz i wszyscy kulturalni mieszkańcy miasta". Władze miasta nie znalazły jednak możliwości pozytywnego ustosunkowania się do prośby Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki[498].

Towarzystwo i jego Muzeum, działające zaledwie siedem lat, w trudnych warunkach lokalowych i finansowych, oddały jednak przysługę badaczom kultury i dziejów ojczystych. Przyznawał to nawet sceptycznie do tej placówki nastawiony Wandalin Szukie-

---

[496] LMAB, RS, F 151-307, s. 7; L. Uziębło, *Muzeum Nauki i Sztuki...*, s. 2.
[497] LMAB, RS, F 151-306.
[498] LMAB, RS, F 151-307.

wicz. Ze swego mająteczku w Naczy w powiecie lidzkim pisał w liście z 6 stycznia 1913 r. do kustosza Lucjana Uziębło: „Wasze Muzeum, jakkolwiek w znacznej części pochłania Wasz czas, to jednak daje Wam zarazem tak bogatą podstawę do badań, że można z niego czerpać i czerpać. Dla Was to ogromne udogodnienie, a dla społeczeństwa wielki pożytek, że ten materiał naukowy dostaje się w takie ręce, które korzystać z niego umieją"[499].

4.3. Połączenie się Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki z Towarzystwem Przyjaciół Nauk w Wilnie

Myśl o połączeniu Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki z Towarzystwem Przyjaciół Nauk dojrzewała od dawna, prawie od samego początku istnienia tych towarzystw, bowiem w przekonaniu wielu osób istnienie dwóch polskich instytucji o podobnych celach i kierunkach działania powodowało rozdrobienia sił polskiego społeczeństwa i rodziło niepotrzebną rywalizację. Pogląd taki uzasadniano tym, że wiele osób działało jednocześnie w Towarzystwie Muzeum Nauki i Sztuki oraz Towarzystwie Przyjaciół Nauk, nie wykluczając prezesa Władysława Tyszkiewicza, który był założycielem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Początkowo niektórzy działacze proponowali podzielić sfery działalności, to jest Towarzystwu Przyjaciół Nauk „pójść drogą czysto naukową", a Towarzystwu Muzeum Nauki i Sztuki ograniczyć się do kompletowania dzieł sztuki, co w zasadzie ono i robiło[500]. Później coraz bardziej zaczęto myśleć o połączeniu towarzystw i ich zbiorów i już w roku 1910 poczyniono niektóre kroki w tym kierunku. Działacz Towarzystwa Przyjaciół Nauk Michał Brensztejn spotykał się z członkami Towarzystwa Mu-

[499] LMAB, RS, F 151–236, s. 27.
[500] LMAB, RS, F 151–236, s. 11; LVIA, F 1135, op. 8, teczka 6, s. 95a.

zeum Nauki i Sztuki i gorąco namawiał ich do przyłączenia się do Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Poszczególni członkowie (Józef Montwiłł, Antoni Tyszkiewicz, Bolesław Rusiecki) byli już wtedy gotowi przyjąć propozycję, ale prezesowi udało się ich przekonać, że obie instytucje spełniają swoje zadania i mogą obok siebie egzystować. Do połączenia dwóch polskich towarzystw tym razem nie doszło[501]. Przyczyną stanowczej odmowy Władysława Tyszkiewicza była nie tylko jego chęć zachowania placówki, na którą on przeznaczył niemałe pieniądze i przekazał kolekcję obrazów, ale również trudna sytuacja lokalowa Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Mieściło się ono w pałacyku podarowanym przez Józefa Przezdzieckiego na przedmieściu Wilna – Nowym Świecie. W miarę napływu coraz to nowych darów w postaci książek i przedmiotów muzealnych pałacyk stawał się zbyt ciasny. Ponadto był oddalony od centrum miasta. Uwzględniając te wszystkie niedogodności, kierownictwo TPN podjęło decyzję wybudowania własnego domu. Stało się to możliwe dzięki hojnej darowiźnie (20 tys. rubli) Hilarego Łęskiego, jednego z członków protektorów Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Z tych pieniędzy zakupiono plac przy zbiegu ul. Mostowej i Zaułka Gazowego (obecnie Goštauto) i w roku 1910 rozpoczęto budowę. Wtedy podjęto próby skłonienia członków Komitetu Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki do połączenia się z TPN. Rzeczywiście była to tylko próba zbadania opinii, bowiem nie było realnych możliwości przejęcia zbiorów do czasu wykończenia nowego gmachu. Nowy gmach TPN z grubsza był wykończony jesienią 1913 roku[502]. Wtedy

[501] LMAB, RS, F 151–305, s. 3.

[502] *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w 1907 r.*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1908, s. 170–175; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w r. 1909*, Wilno 1910, s. 129–131; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk za rok 1928*, Wilno 1929, s. 3–5.

zaczęto poważnie pertraktować o połącznIu się towarzystw. Została powołana komisja porozumiewawcza, która po wysłuchaniu obu stron wyszczególniła i zapisała w protokole z dnia 1 grudnia 1913 r. warunki, na jakich może dojść do połączenia się obu towarzystw[503]. Jednym z najaktywniejszych zwolenników połączenia towarzystw pozostał Michał Brensztejn. Dążąc do jak najszybszego osiągnięcia celu, chyba nie zawsze wykazywał należytą dyplomację, bowiem Lucjan Uziębło w liście do swego przyjaciela W. Szukiewicza czynił zarzuty pod jego adresem. Szukiewicz jednak widział rację po stronie Brensztejna. „Sami Drogi Panie przyznacie, pisał Szukiewicz do Uziębło, że Muzeum na takich fundamentach oparte jak Tyszkiewiczowskie, tj. na łasce pańskiej, która według przysłowia na pstrym koniu jeździ, nie ma żadnej gwarancji racjonalnego rozwoju"[504].

Kierownictwo Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki, po rozważeniu powstałej sytuacji, 8 stycznia 1914 r. zwołało walne zebranie, na którym zapadła decyzja przyjęcia propozycji Towarzystwa Przyjaciół Nauk, aby wszystkie zgromadzone zbiory oddać do Muzeum TPN[505]. Towarzystwo Przyjaciół Nauk było jednak zajęte przenoszeniem swych zbiorów z pałacyku Przezdzieckiego

[503] LMAB, RS, F 151-1874; R. Jurkowski, *Z życia kulturalnego Wilna w latach 1899-1914...*, s. 85, powołując się na list L. Uziębło do W. Szukiewicza z dnia 1 (14) grudnia 1914 roku (przechowywany w Bibliotece Narodowej w Warszawie, Rękopis II 2946, k. 176), pisze, że obaj bracia Tyszkiewiczowie, likwidując Towarzystwo, chcieli wejść do zarządu TPN i domagali się gwarancji, że będą stale wybierani. L. Uziębło takie żądanie Tyszkiewiczów uważał za słuszne, ale oburzał się, że tylko jednego Emanuela Bułhaka proponują na członka protektora TPN. Jak można sądzić z późniejszych dokumentów (protokół zebrania walnego TPN z dnia 28 maja 1914 r., sprawozdanie za rok 1914) Uziębło skarżył się przedwcześnie, bowiem po likwidacji Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki na członków protektorów TPN wybrano oprócz wymienionego Emanuela Bułhaka jeszcze trzy osoby: Klementyną Tyszkiewiczową, Tadeusza Rostworowskiego i Lucjana Uziębło.

[504] LMAB, RS, F 151-236, s. 29.

[505] *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w roku 1914*, Wilno 1915, s. 3.

do nowego gmachu przy ul. Mostowej i dopiero 28 maja 1914 r. mogło zwołać walne zebranie i ze swej strony podjąć uchwałę o połączeniu się towarzystw i przejęciu zbiorów Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki. Na tym samym zebraniu E. Bułhak, K. Tyszkiewiczowa, T. Rostworowski i L. Uziębło zostali wybrani na członków protektorów Towarzystwa Przyjaciół Nauk, a Antoni i Władysław Tyszkiewiczowie – na członków Zarządu TPN. Ferdynand Ruszczyc, Tadeusz Rostworowski i Lucjan Uziębło objęli kierownictwo działu historyczno-obyczajowego, Władysław Tyszkiewicz – działu sztuki obcej, a Lucjan Uziębło dodatkowo działu sztycharstwa polskiego w Muzeum TPN[506].

W czerwcu 1914 roku komisja rewizyjna w składzie: Hilary Świdziński, Józef Rzewuski i Hipolit Budrewicz sprawdziła stan mienia i zbiorów Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki (prawie 5 tys. przedmiotów muzealnych i jednostek archiwalnych) i przekazała je Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Wilnie. Przy przekazaniu zbiorów byli obecni: Lucjan Uziębło jako były kustosz Muzeum Nauki i Sztuki oraz Władysław Zahorski, kustosz Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Przekazane zbiory zastały zapakowane i przewiezione do nowej siedziby Towarzystwa Przyjaciół Nauk przy ul. Mostowej. Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki jako takie przestało istnieć, chociaż formalności prawne związane z likwidacją Towarzystwa załatwiano aż do końca 1914 roku już w warunkach wojennych[507]. Jak pokazał czas, było to posunięcie zbawienne dla zgromadzonych przez oba towarzystwa

[506] LMAB, RS, F 151–1874; LVIA, F 1135, op. 22, teczka 47; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w roku 1914*, Wilno 1915, s. 11, 18–32.

[507] LMAB, RS, F 151–310; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w roku 1914*, Wilno 1915, s. 3–4, 8, 10.

księgozbiorów, dzieł sztuki i pamiątek historycznych. Towarzystwo Przyjaciół Nauk zdołało w latach pierwszej wojny światowej ustrzec swe zbiory, w tym zbiory przejęte od Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki. Tymczasem wiele wartości kulturowych przechowywanych w instytucjach państwowych, jak: Wileńskie Archiwum Centralne, Wileńska Biblioteka Publiczna, Muzeum Murawiowa zostały wywiezione do Rosji i w większości zaginęły bezpowrotnie. Właściciele prywatni w warunkach wojennych również nie zawsze mogli uchronić swe zbiory od grabieży i zniszczenia, czego przykładem była utrata bogatych zbiorów dzieł sztuki zgromadzonych przez Władysława Tyszkiewicza w Landwarowie i księgozbioru Mariana Broel-Platera w Wieprzach.

Rozdział IV. Towarzystwo Miłośników Wilna (1919–1933)

1. Literatura i źródła

Literatura o Towarzystwie Miłośników Wilna jest nader skąpa. Można wymienić krótkie wzmianki w piśmie „Nauka Polska"[508], artykuły informacyjne Barbary Krajewskiej-Tartakowskiej i Aleksandry Zajcewej w *Słowniku polskich towarzystw naukowych*[509], wzmianki w pracach dotyczących życia kulturalnego Wilna w okresie międzywojennym[510] lub w biografiach byłych członków Towarzystwa, dotyczące Ferdynanda Ruszczyca, Jana Bułhaka, Juliusza Kłosa i innych[511].

---

[508] *Towarzystwo Miłośników Wilna*, „Nauka Polska" 1919, t. 2, s. 587; *Towarzystwo Miłośników Wilna (Uniwersytet Stefana Batorego, Wydział Sztuk Pięknych)*, „Nauka Polska" 1927, t. 7, s. 297.

[509] B. Krajewska-Tartakowska, *Towarzystwo Miłośników Starego Wilna imienia króla Zygmunta Augusta*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*. Cz. 2, Warszawa 1994, s. 461–462; B. Krajewska-Tartakowska, A. Zajcewa, *Towarzystwo Miłośników Wilna*, ibidem, s. 463–464.

[510] J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie, Toruń 1994*, s. 234; tenże, *Organizacje artystyczne i instytucje opieki nad sztuką w międzywojennym Wilnie*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna*, Białystok 1994, s. 173–174; E. Ruszczyc, *Działalność artystyczna, kulturalna i społeczna Ferdynanda Ruszczyca w Wilnie i na Wileńszczyźnie w latach 1919–1932*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna: Materiały konferencji w Trokach (28–30 VI 1993)*, red. Anna Kieżuń, Białystok 1994, s. 163.

[511] M. Morelowski, *Ferdynand Ruszczyc (1870–1936)*, „Ateneum Wileńskie" 1936, t. 11, s. 961–981; *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*, Wilno 1939; J. Ruszczycówna, E. Ruszczyc, *Ruszczyc Ferdynand (1870–1936)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*,

Materiały archiwalne dotyczące Towarzystwa znajdują się głównie w Litewskim Centralnym Archiwum Państwowym (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas) w zespołach organizacji społecznych miasta Wilna z okresu II Rzeczypospolitej Polskiej[512] oraz w zespole Starostwa Grodzkiego m. Wilna[513]. Są tam: statut Towarzystwa, protokoły ogólnych zebrań członków i protokoły posiedzeń członków zarządu, sprawozdania, pisma urzędowe oraz korespondencja w sprawach Towarzystwa. Brakuje, niestety, listy członków. Przydatne są również materiały przechowywane w Państwowym Archiwum Historycznym Litwy, w zespole Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w podzespole Juliusza Kłosa, profesora Uniwersytetu Stefana Batorego i wiceprezesa Towarzystwa Miłośników Wilna[514]. W rękopisach Biblioteki Akademii Nauk, w zespole Lucjana Uziębło jest ponadto krótka notatka o próbach zarejestrowania w czasie pierwszej wojny światowej u władz niemieckich Towarzystwa Miłośników Starego Wilna im. Zygmunta Augusta, tj. poprzednika Towarzystwa Miłośników Wilna[515].

Dodatkowe informacje o Towarzystwie Miłośników Wilna i jego członkach można znaleźć w prasie wileńskiej, zwłaszcza w takich pismach i gazetach, jak „Popołudnie", „Dziennik Wileński", „Słowo", „Ateneum Wileńskie".

---

t. 33/1, z. 136, s. 170–175; J. Samujłło, A. Śnieżko, *Kłos Juliusz Stefan (1881–1933), inżynier-architekt, profesor na Wydziale Sztuk Pięknych Uniw. Stefana Batorego w Wilnie*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław i in., 1967, t. 13/1, z. 56, s. 70–71; Z. Ponarski, K. W. Studnicki, *Wacław Gizbert-Studnicki – wybitny Archiwariusz wileński*, „Ateneum" 2004, nr 12, s. 207–227.

[512] Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas, Fondas 1269 (dalej LCVA, F 1269), op. 4, teczka 1–4.

[513] Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas, Fondas 53 (dalej LCVA, F 53),op. 23, teczka 1736.

[514] Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, Fondas 1135 (dalej LCVA, F 1135), op. 12.

[515] Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka, Rankraščių skyrius, Fondas 151–62.

2. Założenie

Pomysł zrzeszenia „miłośników Wilna" powstał w 1916 roku. Był swego rodzaju posunięciem taktycznym. Niemcy w 1916 roku zawiesili działalność Towarzystwa Przyjaciół Nauk; nie było zatem organizacji, która mogła oficjalnie zabiegać o sprawy ochrony zabytków. Pomyślano wtedy o założeniu towarzystwa o węższym zakresie działania, ograniczonym do miasta Wilna, pod nazwą „Towarzystwo Miłośników Starego Wilna im. Zygmunta Augusta". Według statutu opracowanego przez organizatorów, głównymi kierunkami działalności Towarzystwa miało być: a) badanie i inwentaryzowanie zabytków wileńskich posiadających wartość historyczną albo artystyczną; b) prowadzenie bibliografii wileńskiej i inwentaryzowanie rękopisów oraz ustępów dzieł, dawnych druków dających materiały do historii Wilna; c) ochrona zabytków, bibliotek, archiwów oraz pojedynczych druków, rękopisów i dzieł mających związek z przeszłością Wilna, Litwy i Korony; d) szerzenie zamiłowania do badań przeszłości Wilna i poszanowania dawnych zabytków przez pogadanki, organizowanie muzeów i wystaw[516].

W celu łatwiejszego uzyskania zezwolenia okupacyjnych władz niemieckich na działalność Towarzystwa powoływano się, jak wspominał Lucjan Uziębło, „na tożsamość zadań, a ciągłość prac (rzekomo zalegalizowanego przedtem) Kółka Archeologicznego, które funkcjonowało i było gorliwie prowadzone po kryjomu w domach prywatnych przez lat siedem"[517]. Zabiegi te jednak nie odniosły

[516] *Towarzystwo Miłośników Starego Wilna imienia króla Zygmunta Augusta* [Ustawa], Wilno, B. r.

[517] LMAB, RS, F 151–62.

skutku i zezwolenia na działalność „miłośnicy Wilna" nie uzyskali, chociaż Towarzystwo formalnie nie zostało rozwiązane[518].

Myśl o zrzeszeniu „miłośników Wilna" odżyła ponownie wiosną 1919 r. tuż po wyzwoleniu Wilna przez wojsko polskie z rąk bolszewików. Powstała grupa entuzjastów (Ferdynand Ruszczyc, Michał Brensztejn, Wacław Gizbert-Studnicki, Jan Bułhak), która zorganizowała zebranie organizacyjne. Zebranie takie odbyło się 15 czerwca 1919 r. w Auli Kolumnowej Uniwersytetu Wileńskiego. Zaszczycili ją swą obecnością inspektor armii generał Edward Rydz-Śmigły i dowódca oddziałów wyzwalających Wilno podpułkownik Władysław Belina-Prażmowski. Zebranie odbyło się w podniosłej atmosferze, jaka panowała wtedy w Wilnie. Zebranych gości w imieniu organizatorów powitał Ferdynand Ruszczyc. Następnie mówił on o potrzebie powołania Towarzystwa Miłośników Wilna i jego celach. Jan Bułhak później wspominał: „Słuchano przemówienia Ruszczyca z entuzjazmem, bo w tych pierwszych miesiącach wolności wilnianie czuli się bliscy sobie i serdeczną gotowością otaczali wszelkie sprawy swego ukochanego miasta. Był to śliczny okres powszechnego braterstwa, zespół twarzy pogodnych, splot serc czystych i bijących zgodnym rytmem. Zdawało się, że w tym wiosennym, uśmiechniętym Wilnie niebo zstąpiło na ziemię i sprowadziło erę rajskiej szczęśliwości"[519].

Po przemówieniach i jednogłośnym przyjęciu uchwały o założeniu Towarzystwa Miłośników Wilna wybrano pierwszy zarząd

---

[518] B. Krajewska-Tartakowska, *Towarzystwo Miłośników Starego Wilna imienia króla Zygmunta Augusta*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*. Cz. 2, Warszawa 1994, s. 461–462.

[519] J. Bułhak, *Wiek męski Ferdynanda Ruszczyca*, [w:] *Ferdynand Ruszczyc Życie i dzieło*, Wilno 1939, s. 186.

w składzie: Ferdynand Ruszczyc (prezes), Michał Brensztejn, Jan Bułhak, Ksawery Chomski, Maria Kotwiczowa, Otton Krasnopolski, Tadeusz Rostworowski, Stanisław Bohusz-Siestrzeńcewicz, Wacław Gizbert-Studnicki oraz Andrzej Tupalski (tabela 5). Mieli oni opracować statut i dokonać formalnej rejestracji Towarzystwa. Niestety, z powodu napiętej sytuacji politycznej i kolejnej nawałnicy bolszewickiej latem 1920 r. sprawa rejestracji Towarzystwa oddaliła się. Statut Towarzystwa opracowany i podpisany przez: Ferdynanda Ruszczyca, Jana Bułhaka, Michał Brensztejna, Andrzeja Tupalskiego i Wacława Gizbert-Studnickiego został zatwierdzony w Departamencie Spraw Wewnętrznych Tymczasowej Komisji Rządzącej Środkowej Litwy dopiero 15 grudnia 1921 r.[520].

3. Członkowie

Członkami Towarzystwa Miłośników Wilna mogły zostać osoby obojga płci, bez względu na narodowość, w wieku od lat osiemnastu oraz słuchacze wyższych uczelni bez ograniczenia wieku. Statut przewidywał członków założycieli, protektorów, honorowych i zwyczajnych. Członkami założycielami zostały osoby, które podpisały protokół inauguracyjnego zebrania w dniu 15 czerwca 1919 r. i wniosły składki członkowskie. Miano członków protektorów nadawano osobom na walnym zebraniu za szczególne zasługi wobec Towarzystwa, a członków honorowych – za szczególne zasługi dla kultury Wilna.

[520] LCVA, F 53, op. 23, teczka 1736, s. 16, 26; *Towarzystwo Miłośników Wilna [wznowienie działalności, program]*, „Popołudnie", Wilno 1921, z. 1, s. 41; J. Poklewski, *Organizacje artystyczne i instytucje...*, s. 173–174; E. Ruszczyc, *Działalność artystyczna, kulturalna i społeczna Ferdynanda Ruszczyca*, s. 163; B. Krajewska-Tartakowska, A. Zajcewa, *Towarzystwo Miłośników Wilna...*, s. 463–464.

Członkowie zwyczajni byli wybierani przez zarząd z kandydatów poleconych przynajmniej przez dwóch członków Towarzystwa. Członkowie zwyczajni płacili wpisowe i składki roczne. Za niepłacenie składek wykreślano z listy członków[521]. Wpisowe wynosiło początkowo 50 marek, składki roczne 100 marek[522]. Decyzją posiedzenia sprawozdawczego z dnia 20 marca 1922 r. podniesiono wysokość składki wpisowej do 500 marek, składki rocznej do 1000 marek[523].

Niewiadoma jest dokładna liczba członków Towarzystwa. B. Krajewska-Tartakowska podaje, że w roku 1919 było ich 200. Zaokrąglenie liczby nasuwa przypuszczenie, że jest to liczba przybliżona. Brakuje również danych o poszczególnych kategoriach członków. Z protokołów wynika, że w roku 1921 wybrano na członka honorowego Towarzystwa generała Lucjana Żeligowskiego[524], a w roku 1922 – prof. Michała Siedleckiego, pierwsze-

[521] *Statut Towarzystwa Miłośników Wilna*, § 2; LCVA, F 53, op. 23, s. 14, F 1269, op. 4, teczka 1, LCVA, F 53, op. 23, s. 14, F 1269, op. 4, teczka 1.

[522] Statut Towarzystwa Miłośników Wilna, § 6.

[523] *Protokół posiedzenia sprawozdawczego Towarzystwa Miłośników Wilna z dn. 20 marca 1922 r.*, LCVA, F 1269, op. 4, teczka 3, s. 8.

[524] W. Suleja, *Żeligowski Lucjan*, [w:] *Słownik polityków polskich XX wieku*. Red. Przemysław Hauser i Stanisław Żerka, Poznań 1998, s. 432–424; G. Łukomski, *Polska–Litwa...*, s. 150–151. Lucjan Żeligowski (1865–1947), generał broni Wojska Polskiego. Urodził się w Oszmianie, w szlacheckiej rodzinie Gustawa Żeligowskiego (uczestnika powstania styczniowego) i Władysławy z Traczewskich. Ukończył gimnazjum w Wilnie oraz szkołę oficerską w Rydze. Służył w armii rosyjskiej, należał do Związku Wojskowych Polaków. Od marca 1917 r. dowodził I Pułkiem Strzelców, a następnie Dywizją Strzelców w I Korpusie Polskim gen. Dowbor-Muśnickiego; od lipca 1918 r. współorganizował i dowodził 4 Dywizją Strzelców na Kubaniu, następnie innymi oddziałami Wojska Polskiego na wschodzie. Od kwietnia 1919 r. w składzie francuskiego korpusu interwencyjnego walczył z bolszewikami i Ukraińcami, następnie poprzez Odessę i Besarabię przybył do kraju, gdzie objął dowództwo kolejno nad: 10 Dywizją Polską, Grupą Operacyjną i frontem na wojnie polsko-bolszewickiej. Po raz pierwszy znaczącą rolę polityczną odegrał w październiku 1920 r., kiedy to z rozkazu J. Piłsudskiego upozorował „bunt" podległej mu Dywizji Litewsko-Białoruskiej, zajął Wilno i proklamował utworzenie Litwy Środkowej (12 października 1920 r.), współorganizował jej polskie struktury administracyjno-polityczne. Od listopada 1921 r. przez cztery lata był inspektorem armii, od marca 1924 r. – generałem broni. Był ministrem spraw wojskowych w rządzie A. Skrzyńskiego (listopad 1925 – maj 1926). Po przewrocie

go rektora Uniwersytetu Stefana Batorego i Władysława Zahorskiego, lekarza i badacza dziejów Wilna[525].

Członkowie Towarzystwa na walnym zebraniu (zgromadzeniu) członków, które miało być zwoływane co najmniej raz w roku (z różnych powodów tego nie przestrzegano) wybierali dziesięcioosobowy zarząd i trzyosobową komisję rewizyjną, a także zatwierdzali roczne sprawozdania składane przez prezesa i komisję rewizyjną[526]. Ostatnie walne zebranie Towarzystwa odbyło się 20 marca 1922 r.[527]. Wybrani na walnym zebraniu członkowie zarządu, na pierwszym posiedzeniu wyznaczali ze swego grona prezesa, wiceprezesa sekretarza i skarbnika[528].

Prezesem Towarzystwa przez cały czas jego istnienia był Ferdynand Ruszczyc (1870–1936), artysta malarz, profesor Uniwersytetu Stefana Batorego. Urodził się 10 grudnia 1870 r. w majątku rodzinnym Bohdanowo (pow. oszmiański). Po ukończeniu gimnazjum w Mińsku, w 1890 roku, spełniając wolę ojca, wstąpił na Wydział Prawa Uniwersytetu Petersburskiego, ale jednocześnie uczęszczał na prawach wolnego słuchacza do tamtejszej Akademii Sztuk Pięknych. Po dwóch latach pobytu na Uniwersytecie zmienił kierunek studiów i idąc za swoim powołaniem, w 1892 roku

majowym w 1926 roku stał na czele Komisji Likwidacyjnej, mającej spacyfikować sytuację w armii, a zarazem zebrać wszelkie dostępne świadectwa o wydarzeniach, które miały miejsce w dniach zamachu. Z tej funkcji powrócił na stanowisko inspektora armii, ale w sierpniu 1927 r. na własną prośbę przeszedł w stan spoczynku. Polityką zajął się ponownie we wrześniu 1935 r., zostając posłem w sejmie IV kadencji. We wrześniu 1939 r. przedostał się do Francji, a następnie do Wielkiej Brytanii, gdzie został członkiem Rady Narodowej. Zmarł 9 lipca 1947 r. w Londynie, pochowany w Warszawie na Powiązkach.

[525] *Protokół posiedzenia sprawozdawczego Towarzystwa Miłośników Wilna z dn. 20 marca 1922 r.*, LCVA, F 1269, op. 4, teczka 3, s. 6–8.

[526] *Statut Towarzystwa Miłośników Wilna*, § 10.

[527] *Protokół posiedzenia sprawozdawczego Towarzystwa Miłośników Wilna z dn. 20 marca 1922 r.*, LCVA, F 1269, op. 4, teczka 3, s. 6–8.

[528] *Statut Towarzystwa Miłośników Wilna*, § 9.

przeszedł do Akademii Sztuk Pięknych, którą ukończył w 1897 roku. Następnie, w celu głębszego poznania tradycji i nowych tendencji w sztuce europejskiej, zwiedził Niemcy, Belgię, Francję, Włochy, Szwajcarię, Austrię[529].

Po powrocie do kraju w 1897 roku osiadł w Bohdanowie, gdzie przeżył najbardziej płodny okres twórczości malarskiej. Głównym tematem jego obrazów stał się krajobraz rodzinnych stron. W ciągu kilku lat powstały najlepsze jego obrazy: *Młyn zimą, Ziemia, Krewo, Przed kościołem, Z brzegów Wilejki, Dożynki, Ruczaj leśny, Stary dom, Ballada zimowa, W świat, Wychodźcy, Na Anioł Pański, Przeszłość* i wiele innych. Uczestniczył w wystawach w Petersburgu, Wilnie i Warszawie. W 1900 roku został członkiem Towarzystwa Artystów Polskich „Sztuka" w Krakowie (TAP) i przez lat kilkanaście brał udział w wystawach sztuki polskiej w kraju i zagranicą. W 1903 roku zorganizował taką wystawę w Wilnie w Ogrodzie Bernardyńskim (Nazwę towarzystwa „Sztuka", ze względu na rosyjską cenzurę zamieniono słowem „Ars"), która pozwoliła mieszkańcom Wileńszczyzny poznać dzieła największych ówczesnych malarzy polskich[530].

W 1904 roku Ruszczyc na krótko przeniósł się do Warszawy, gdzie został profesorem w Szkole Sztuk Pięknych. Pracował na

[529] M. Morelowski, *Ferdynand Ruszczyc...*, s. 961–981; J. Wierzyński, *Dzieciństwo i młodość Ferdynanda Ruszczyca*, [w:] *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*, Wilno 1939, s. 15–46; W. Gizbert-Studnicki, *Rodowód Ferdynanda Ruszczyca*, ibidem, s. 347–360; J. Ruszczycówna, E. Ruszczyc, *Ruszczyc Ferdynand...*, s. 170–175.

[530] M. Morelowski, *Ferdynand Ruszczyc...*, s. 962; S. Kozakowska-Krzysztofowicz, *Lenkų dailininkų draugijos „Sztuka" paroda Vilniuje – naujo stiliaus dailės salonas = Wileńska wystawa towarzystwa artystów polskich „Sztuka" salonem polskim w nowym stylu*, [w:] *XX amžiaus pradžios Vilnius: modernėjančios kultūros židinys = Wilno początku XX wieku: ognisko modernizującej się kultury*, Vilnius 2004, s. 33–46; L. Laučkaitė, *„Ars" parodos recepcija Vilniuje = Recepcja wystawy „Ars" w Wilnie*, ibidem, s. 47–57.

tym stanowisku do 1907 roku W tym okresie namalował obrazy olejne: *Nec mergitur, Pokój babuni, Kominek, Kantorek, Po balu, Blade słońce, Wiosna* oraz wiele rysunków ołówkiem i kolorową kredką. W 1907 roku otrzymał zaproszenie do objęcia katedry pejzażu w Akademii Sztuk Pięknych i przeniósł się do Krakowa. Po roku zrezygnował jednak z pracy w Akademii krakowskiej i wrócił w rodzinne strony[531].

W końcu 1908 roku na stale zamieszkał w Wilnie i oddał się całkowicie ożywieniu życia artystycznego i kulturalnego w tym mieście: inscenizował sztuki teatralne[532], inicjował wspólnie z Wacławem Gizbert-Studnickim wydawanie pisma „Tygodnik Wileński" poświęconego sprawom artystyczno-kulturalnym regionu i jego związkom z Polską (pismo ukazywało się od

[531] M. Limanowski, *O treści immanentnej obrazów Ruszczyca*, [w:] *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*, Wilno 1939, s. 393–416; M. Morelowski, *Cechy główne twórczości Ferdynanda Ruszczyca*, ibidem, s. 417–434; J. Ruszczycówna, E. Ruszczyc, *Ruszczyc Ferdynand...*, s. 171; A. Giełdoń-Paszek, *Ferdinandas Ruščicas – pedagogas ir Vilnijos peizažistas = Ferdynand Ruszczyc jako pedagog i pejzażysta Wileńszczyzny*, [w:] *XX amžiaus pradžios Vilnius...*, s. 73–87.

[532] H. Šabasevičius, *Ferdinandas Ruščicas ir XX a. pradžios Vilniaus teatro vizija = Ferdynand Ruszczyc i wizja teatru wileńskiego początku XX wieku*, [w:] *XX amžiaus pradžios Vilnius...*, s. 58–65; M. Morelowski, *Ferdynand Ruszczyc...*, s. 962–963; J. Ruszczycówna, E. Ruszczyc, *Ruszczyc Ferdynand...*, s. 171–172. Dużym wydarzeniem w kulturalnym życiu Wilna stała się zaprojektowana przez Ruszczyca oryginalna oprawa scenograficzna *Lilii Wenedy* Juliusza Słowackiego, której premiera odbyła się 30 maja w Teatrze Letnim w Wilnie, jak również *Warszawianka* Wyspiańskiego (premiera w październiku 1912 r.) i *Orle* Rostanda (premiera 1 grudnia 1912 r.) realizowane w nadzwyczaj trudnych warunkach technicznych w Teatrze Polskim, mieszczącym się wówczas w drewnianej budzie na Placu Łukiskim. Skomponował też do *Księcia Niezłomnego* Słowackiego prolog w postaci żywego obrazu na inaugurację Teatru Polskiego w sali „Lutni" (16 listopada 1910 r.). W tejże sali 2 lutego 1911 r. wileńska publiczność miała możliwość oglądać żywe obrazy *Sny o pięknie*, a 13 lutego 1913 r. *Wieczór poezji* poświęcony Krasińskiemu, Mickiewiczowi i Wyspiańskiemu w oprawie scenograficznej Ruszczyca. W ramach tego wieczoru grana była również *Warszawianka* wystawiana wielokrotnie z wielkim powodzeniem w Wilnie i innych miastach. Zamknięciem działalności teatralnej i parateatralnej Ruszczyca przed pierwszą wojną światową była jego oprawa sceniczna *Balladyny* Słowackiego w Warszawie (premiera 7 maja 1914 r.) zaliczana do szczytowych osiągnięć scenografii polskiej tego okresu.

grudnia 1910 r. do kwietnia 1911 r. – zostało zamknięte decyzją cenzury rosyjskiej), organizował tzw. Bazary (rodzaj targów organizowanych na cele dobroczynne), zajmował się też grafiką książkową. Ilustrował między innymi almanach literacki „Żurawce", książki Józefa Bielińskiego *Szubrawcy w Wilnie* i Józefa Wierzyńskiego *Wspomnienia wielkich dni 1410–1910*, album *Wilno sprzed stu lat w akwarelach Franciszka Smuglewicza*, tomik poetycki Zdzisława Kleszczyńskiego *Pogrzeb lalki* i wiele innych[533].

Mimo różnorodnej działalności kulturowej znajdował czas na pracę badawczą. Po przyjeździe w 1908 roku do Wilna często pracował w Muzeum Nauki i Sztuki (był członkiem popierającym Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki), poszukując w jego zbiorach materiałów o malarzach wileńskich i ich twórczości. Był również członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, gdzie miał pod swoją opieką dział sztuki polskiej[534].

Lata pierwszej wojny światowej spędził w Bohdanowie. Mimo to nie zerwał kontaktu z Wilnem i jego życiem kulturalnym. W Wielką Sobotę 19 kwietnia 1919 r. był świadkiem wyzwolenia Wilna przez wojsko polskie działające na rozkaz Józefa Piłsudskiego. Artysta wymyślił wówczas sposób uczczenia wodza przez wręczenie mu symbolicznych kluczy miasta. Ruszczyc wykonał szczegółowy rysunek kluczy; na jednym z nich widniał Orzeł Biały i medalion z wizerunkiem Matki Boskiej Częstochowskiej, na drugim – Pogoń i medalion Matki Boskiej Ostrobramskiej. Symboliczne klucze zostały wrę-

---

533 A. Romanowski, *Młoda Polska wileńska*, Kraków 1999, s. 196–204.

534 LMAB, RS, F 151-303; F 151-307; LVIA, F 1135, op. 22, teczka 47, s. 5; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w roku 1914*..., s. 10–11.

czone Piłsudskiemu 29 kwietnia 1919 r. w czasie uroczystego wieczoru w Sali Miejskiej[535].

W wyzwolonym Wilnie F. Ruszczyc włączył się do pracy nad rewindykacją Uniwersytetu Wileńskiego. Organizował Wydział Sztuk Pięknych, którego został pierwszym dziekanem. Czuwał nad przywróceniem historycznym murom Uniwersytetu dawnego ich wyglądu, projektował insygnia uniwersyteckie, togi, tablice pamiątkowe, pieczęcie, zaproszenia itp. W czasie inauguracji Wydziału Sztuk Pięknych, która odbyła się w dniu 12 października 1919 r., w obecności Józefa Piłsudskiego i syna Adama Mickiewicza – Władysława Mickiewicza, F. Ruszczyc mówił ze wzruszeniem: „Marzyło się przez życie całe o kraju wolnym i o Wilnie wolnym i marzyło się o tym, by w wolnym Wilnie na nowo zakwitła sztuka. [...] Dożyliśmy cudu – godziny zwycięstwa. Zazdrościć nam będą przyszłe pokolenia. Wśród ruin prawie, sadzimy drzewko, którego owoce złożyć się kiedyś mają na nową sztukę"[536].

W 1920 roku, gdy praca na odrodzonej uczelni została przerwana interwencją Rosji Radzieckiej, Ruszczyc wyjechał z ewakuowanym uniwersytetem do Warszawy i tam wstąpił jako ochotnik do wojska polskiego. Wrócił do odzyskanego Wilna w październiku 1920 roku i kontynuował pracę na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego, w latach 1919–1925 był jego dziekanem, w latach następnych do roku 1932 piastował na przemian

[535] E. Ruszczyc, *Działalność artystyczna, kulturalna i społeczna Ferdynanda Ruszczyca w Wilnie i na Wileńszczyźnie w latach 1919–1932*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna: Materiały konferencji w Trokach (28–30 VI 1993)*, red. Anna Kieżuń, Białystok 1994, s. 161.

[536] E. Ruszczyc, *Dziennik Ferdynanda Ruszczyca*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*. Red. Ludwik Piechnik SJ, Kazimierz Puchowski, Kraków 1996, s. 258.

godność dziekana lub prodziekana. Na Uniwersytecie pracował do czasu przejścia na emeryturę – w 1935 roku. W tym samym roku został mianowany profesorem honorowym USB[537].

Nie zważając na zaangażowanie się w pracę pedagogiczną, kontynuował działalność społeczną. Działał w Towarzystwie Miłośników Wilna oraz Towarzystwie Przyjaciół Nauk, w Komitecie budowy pomnika Adama Mickiewicza w Wilnie, Komitecie obchodu 400-lecia kanonizacji św. Kazimierza patrona Wilna, Komitecie odnowienia i koronacji Cudownego Obrazu Matki Boskiej Ostrobramskiej, był przewodniczącym Komisji historyczno-artystycznej przy Komitecie odnowienia katedry wileńskiej itp. W 1921 roku urządził w Paryżu pierwszą oficjalną wystawę sztuki polskiej, w 1928 roku przygotował w Wilnie I Wystawę regionalną przy I Targach Północnych. Nie zapominał działalności teatralnej, urządzał w wileńskiej sali miejskiej część artystyczną wieczorów akademickich na rzecz Bratniej Pomocy studentów USB, wykonał wiele okładek do książek i wydawnictw. Publikował swe prace w pismach Towarzystwa Przyjaciół Nauk[538]. Za swą wszechstronną działalność odznaczony był francuską odznaką kawalerską Legii Honorowej, Złotym Krzyżem Zasługi i Komandorią Orderu Odrodzonej Polski, a także wysokim orderem

[537] I. Widawski, *Ferdynand Ruszczyc wśród młodzieży uniwersyteckiej Wilna*, [w:] *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*, Wilno 1939, s. 327–335; J. Ruszczycówna, E. Ruszczyc, *Ruszczyc Ferdynand...*, s. 174; E. Ruszczyc, *Działalność artystyczna, kulturalna i społeczna Ferdynanda Ruszczyca...*, s. 164–167; J. Ruszczycówna, *Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*. Red. Ludwik Piechnik SJ, Kazimierz Puchowski, Kraków 1996, s. 202–215.

[538] F. Ruszczyc, *Tradycje sztuki w Wilnie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1921, t. 7, s. 177–180; tenże, *Allegata przebudówek rosyjskich. Projekty dekoracji teatralnych A. Smuglewicza* „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki" 1935, t. 2, s. 258.

hiszpańskim. Ostatnie lata życia dotknięty ciężką chorobą (częściowy paraliż) spędził w swym majątku w Bohdanowie. Zmarł 30 października 1936 r. i został pochowany na cmentarzu w Bohdanowie. Tam też została pochowana jego żona Regina z Rouców (zm. w Wilnie 9 lutego 1939 r.)[539].

Koledzy uczcili pamięć zmarłego, wydając w 1939 roku ilustrowaną pracę zbiorową *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*[540]. Księga wydana z zasiłku Funduszu Kultury Narodowej Józefa Piłsudskiego i Ministerstwa Spraw Zagranicznych zawierała następujące prace: Marian Morelowski *Ferdynand Ruszczyc, sa vie, son oeuvre* (s. IX -XXVIII); Karol Tichy *Wspomnienia o Ferdynandzie Ruszczycu* (s. 3–14); Józef Wierzyński *Dzieciństwo i młodość Ferdynanda Ruszczyca* (s. 15–46); Jan Bułhak *Wiek męski Ferdynanda Ruszczyca* (s. 48–326); Ignacy Widawski *Ferdynand Ruszczyc wśród młodzieży uniwersyteckiej Wilna* (s. 327–335); Wanda Dobaczewska *Pod protektoratem wysokiego artyzmu* (s. 337–346); Wacław Gizbert-Studnicki *Rodowód Ferdynanda Ruszczyca* (s. 347–360); Jerzy Remer *Sny Ruszczyca o pięknej przeszłości* (s. 361–392); Mieczysław Limanowski *O treści immanentnej obrazów Ruszczyca* (s. 393–416); Marian Morelowski *Cechy główne twórczości Ferdynanda Ruszczyca* (s. 417–434). Ponadto załączono do księgi spis prac plastycznych Ferdynanda Ruszczyca sporządzony przez Jana Bułhaka (s. 441–450) i bibliografię o jego życiu i twórczości (s. 451–455).

W pracy Towarzystwa Miłośników Wilna brał czynny udział również wiceprezes Juliusz Stefan Kłos (1881–1933), inżynier architekt, profesor na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana

539 J. Ruszczycówna, E. Ruszczyc, *Ruszczyc Ferdynand*..., s. 174; E. Ruszczyc, *Działalność artystyczna, kulturalna i społeczna Ferdynanda Ruszczyca*..., s. 167–172.

540 *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*, Wilno 1939, s. 481, il.

Batorego. Urodził się 8 sierpnia 1881 r. w Warszawie. Gimnazjum ukończył w Kaliszu, studia wyższe odbył na Wydziale Inżynieryjno-Budowlanym Politechniki Warszawskiej i na Wydziale Architektury Politechniki w Wiedniu. W latach 1909–1911 pracował jako inżynier w Urzędzie Budowlanym w Grazu. W roku 1912 założył własne biuro budowlane w Warszawie i zajął się głównie architekturą kościelną i pałacową. Przebudował i odrestaurował pałace Lubomirskich, Radziwiłłów, Sobańskich i inne. W czasie pierwszej wojny światowej przyczynił się do zorganizowania Wydziału Architektury na Politechnice Warszawskiej, prowadził archiwum fotograficzne i pracownię Towarzystwa Opieki nad Zabytkami. W roku 1918 został powołany na stanowisko starszego referenta do spraw budownictwa krajowego w Departamencie Sztuki Ministerstwa Wyznań i Oświecenia Publicznego, później zaś, po przekształceniu departamentu w Ministerstwo Sztuki i Kultury, został w nim kierownikiem wydziału architektury[541].

W 1920 roku osiadł w Wilnie, gdzie objął stanowisko naczelnika wydziału budowy i odbudowy w sekcji technicznej Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich, a jednocześnie został powołany na katedrę architektury Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego. W lipcu 1920 r., gdy rozpoczęła się kolejna inwazja Rosji Radzieckiej, zaciągnął się do wojska polskiego. Służył w grupie inżynieryjnej i brał udział w obronie Warszawy. Po zwolnieniu z wojska wrócił do Wilna, gdzie ponownie podjął pracę w Uniwersytecie Stefana Batorego. Piastował godność prodziekana (1921–1924) i dziekana (1926–1929) Wydziału Sztuk

[541] J. Samujłło, A. Śnieżko, *Kłos Juliusz Stefan (1881–1933), inżynier architekt, profesor na Wydziale Sztuk Pięknych Uniw. Stefana Batorego w Wilnie*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław i in., 1967, t. 13/1, z. 56, s. 70–71.

Pięknych USB. Pracował w Uniwersytecie do końca życia. Wykładał historię architektury, zasady kształtowania i perspektywę. J. Kłos w pamięci kolegów i wychowanków USB pozostał naukowcem rozmiłowanym w przedmiocie swych studiów i również dobrym, cenionym przez studentów pedagogiem[542].

J. Kłos pracował również przy restauracji zabytków wileńskich. Czuwał nad odnowieniem dawnego gmachu Uniwersytetu Wileńskiego, gmachu byłego klasztoru Bernardynów, oddanego do użytku Wydziału Sztuk Pięknych USB oraz klasycystycznego Collegium Chemicum[543]. Wykonał też projekty wnętrza Sali Kuratorium Wileńskiego, pomnika poległych w wojnie polsko-bolszewickiej żołnierzy na Rossie i pomnika Szymona Konarskiego[544]. Pracował przy odnowieniu kaplicy Ostrobramskiej i kaplicy św. Kazimierza w katedrze wileńskiej oraz kilku innych kościołów wileńskich (Wizytek, św. Ignacego, Trynitarzy), a także ratusza wileńskiego i Teatru na Pohulance[545]. Miał wielkie zasługi w dziele inwentaryzacji zabytków Wilna[546], Grodna[547], jak również poszczególnych zabytków województwa wileńskiego i nowogródzkiego, związanych z dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego, na przykład: ruin zamku w Krewo, kościoła Pijarów w Lidzie, kościoła Jezuitów w Nieświeżu, Góry Zamkowej oraz Cerkwi św. św. Borysa i Gleba w Nowogródku[548].

---

[542] M. Morelowski, *Tragiczny wypadek i zgon prof. USB Juliusza Kłosa*, „Kurier Wileński" 1933, nr 5 (2546), 6 stycznia; I. Widawski, *Grudka ziemi na grób ś. p. prof. Juliusza Kłosa*, „Słowo" 1933, nr 9 (3147), s. 3.

[543] LVIA, F 1135, op. 12, teczka 24, 77–82, 88–89.

[544] LVIA, F 1135, op. 12, teczka 27, 85.

[545] LVIA, F 1135, op. 12, teczka 24, 28, 66, 68–69, 75.

[546] LVIA, F 1135, op. 12, teczka 108–275.

[547] LVIA, F 1135, op. 12, teczka 281–348.

[548] LVIA, F 1135, op. 12, teczka 384–490, 505–508, 512–526, 528–531.

W latach 1929–1932 J. Kłos pracował jako konsultant przy konserwacji ruin na Górze Zamkowej w Wilnie i ruin zamku na wyspie w Trokach (prace konserwacyjne prowadził architekt konserwator Jan Borowski)[549]. Ostatnią większą pracą Kłosa było przeprowadzenie szczegółowych pomiarów katedry wileńskiej, wzmocnienie fundamentów i dokonanie podstawowych robót konserwacyjnych po powodzi 1931 roku. W trakcie tych prac odnaleziono groby królewskie (groby króla Aleksandra Jagiellończyka, królowych Elżbiety Habsburżanki i Barbary Radziwiłłówny, żon króla Zygmunta Augusta oraz urnę z sercem króla Władysława Wazy). Potem Kłos wykonał projekt wnętrza mauzoleum królewskiego, jakie postanowiono urządzić w podziemiach katedry[550].

J. Kłos był wiceprezesem Towarzystwa Miłośników Wilna, prezesem Stowarzyszenia Architektów, członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Okręgowej Rady Muzealnej, Okręgowej Komisji Konserwatorskiej, Rady Budowlanej przy Dyrekcji Robót Publicznych w Wilnie, Komisji do Spraw Architektury i Urbanistyki przy magistracie miasta Wilna itd.[551]. Położył zasługi nie tylko w badaniu i ochronie, ale również w popularyzowaniu zabytków Wilna i jego okolic. W 1921 roku opracował studium o architekturze Wilna pt. *Polskie Wilno*, które zostało przetłumaczone na język francuski i angielski, służyło jako przedmowa do specjalnych albumów z fotografiami Jana Bułhaka, przeznaczonych dla członków Ligi Narodów w Genewie. Edycje te miały zadanie polityczne – udowodnić politykom zachodnim polski charakter Wilna (w Lidzie Narodów w tym czasie rozstrzygano spór polsko-litewski

549 LVIA, F 1135, op. 12, teczka 554–575, 633.
550 LVIA, F 1135, op. 12, teczka 93, 96–99, 100–101, 264–271.
551 J. Samujłło, A. Śnieżko, *Kłos Juliusz Stefan...*, s. 71.

z powodu przynależności Wilna)[552]. W 1923 roku ukazał się jego słynny przewodnik po Wilnie, który w okresie międzywojennym doczekał się aż trzech wydań[553]. Zamierzał również napisać duże dzieło monograficzne o architekturze polskiej, ale wykonanie tego zamiaru przekreśliła niespodziewana śmierć. Zmarł nagle 5 stycznia 1933 r. Jak relacjonowała prasa wileńska, profesor spadł ze schodów na klatce schodowej, wracając późną porą do domu. Został pochowany na Rossie w Wilnie[554]. Zgromadzone przez niego materiały z historii architektury, rysunki, plany i mapy zabytków Wilna, a także materiały dotyczące licznych zabytków województw wileńskiego i nowogródzkiego znajdują się obecnie w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym, w zespole Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w podzespole Juliusza Kłosa[555].

Jan Bułhak (1876–1950), wybitny fotografik, teoretyk, krytyk i publicysta określany mianem „ojca polskiej fotografii". Urodził się w 1876 roku w Ostaszynie w powiecie nowogródzkim, w rodzinie ziemiańskiej. Ukończył gimnazjum klasyczne w Wilnie, następnie na Uniwersytecie Jagiellońskim studiował filologię. Po powrocie z Krakowa osiadł w rodzinnym majątku Peresieka pod Mińskiem. Zainteresowanie fotografią początkowo traktował jako hobby: publikował zdjęcia w prasie polskiej, w 1908 roku

[552] J. Kłos, *Polish Wilno. Chief monuments of Polish national architecture in Wilno, once the second capital of Poland*, Wilno 1921; tenże, *Wilno ville Polonaise principaux monuments de l'architekture nacionale*, Wilno, ed. De la Societe des amis, 1921.

[553] J. Kłos, *Wilno, przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1923; wyd. 2, Wilno 1927; wyd. 3 poprawione po zgonie autora, Wilno 1937.

[554] *Tragiczna śmierć profesora USB ś. p. Juliusza Kłosa*, „Dziennik Wileński" 1933, nr 5, 6 stycznia; *Pogrzeb ś. p. Juliusza Kłosa*, ibidem, 1933, nr 7, 8 stycznia; *Inż. Juliusz Kłos, profesor Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, „Słowo" 1933, nr 5 (3143), 6 stycznia; *Tragiczny zgon prof. Juliusza Kłosa*, „Słowo", ibidem, s. 3; *Pogrzeb ś. p. Juliusza Kłosa*, ibidem, nr 7 (3145).

[555] LVIA, F 1135, op. 12.

został członkiem korespondentem Photo Club de Paris. Zachęcony przez Ferdynanda Ruszczyca postanowił stać zawodowym fotografem i wyjechał do Niemiec w celu zgłębienia fachowej wiedzy w drezdeńskim zakładzie znanego fotografa Hugona Erfurtha. W 1912 roku Bułhak osiadł w Wilnie, gdzie otworzył własną pracownię zdjęć artystycznych przy ulicy Portowej. Na zlecenie Zarządu Miejskiego podjął się fotografowania zabytków Wilna do Miejskiego Archiwum Fotograficznego[556]. Rad i wskazówek często udzielał mu Ruszczyc, z którym łączyła go osobista przyjaźń. Obaj w pełni doceniali dokumentacyjną rolę fotografii, ale byli także przekonani o wielkich jej możliwościach w oddziaływaniu na świadomość kulturową i narodową. Fotografowanie zabytków historycznych uważali za jeden ze sposobów służenia sprawie narodowej. Do 1919 roku Bułhak wykonał ok. 1300 zdjęć. Były to obrazy fotograficzne budowli sakralnych i pałaców, zaułków, cmentarzy i wzgórz Wilna. Bliska przyjaźń z Ruszczycem wpłynęła na twórczość Bułhaka, przejawiając się w identycznym spojrzeniu na otaczający świat, sposobie kompozycji, wyrażeniu identycznych znaczeń symbolicznych[557].

W 1919 roku J. Bułhak objął stanowisko starszego asystenta i kierownika artystycznego Zakładu Fotografii Artystycznej

[556] *Miejskie Archiwum Fotograficzne w Wilnie*, [w:] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 3: *Sztuka, malarze, rzeźbiarze, fotograficy*, opracował Mieczysław Jackiewicz, Bydgoszcz 2005, s. 115. Archiwum takie było założone w 1912 r. przez władze miasta staraniem F. Ruszczyca.

[557] J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie...*, s. 163–164; A. Kisielewska, *Jan Bułhak – twórca fotografii ojczystej*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 2: *Kultura i trwanie*, Białystok 1996, s. 221; D. Sabat, *Obraz Wilna końca XIX i początku XX wieku na dawnych pocztówkach*, „Studium Vilnense" 2000, t. 9, nr 2, s. 73–82; A. Andriulytė, *Tapybos ir fotografijos santykis: Ferdinandas Ruščicas ir Janas Bulhakas = Związek malarstwa i fotografii: Ferdynand Ruszczyc i Jan Bułhak*, [w:] *XX amžiaus pradžios Vilnius: modernėjančios kultūros židinys = Wilno początku XX wieku: ognisko modernizującej się kultury*, Vilnius 2004, s. 88–99.

na Wydziale Sztuk Pięknych Uniwersytetu im. Stefana Batorego i na tym stanowisku pracował do zamknięcia Uniwersytetu przez władze litewskie w grudniu 1939 roku. Kontynuował działalność fotograficzną. Uwieczniał za pomocą obiektywu fotograficznego krajobrazy i ludzi ziemi ojczystej, pomniki, świątynie, cmentarze. Zbiór podstawowy *Polska w obrazach fotograficznych* Jana Bułhaka liczył w 1939 roku blisko dziesięć i pół tysiąca negatywów. Składały się na niego najciekawsze zdjęcia zgromadzone w ponad 150 tematycznych albumach, oferowane do sprzedaży w jego zakładzie i w postaci artystycznych albumów lub pojedynczych odbitek. Cały zbiór fotografii Jana Bułhaka liczący ponad sto tysięcy negatywów spłonął 10 lipca 1944 r. razem z domem przy Placu Orzeszkowej 3 w Wilnie, w którym mieściło się mieszkanie i zakład fotograficzny artysty[558].

Jan Bułhak był nie tylko praktykiem, ale w równej mierze teoretykiem sztuki fotograficznej. Opublikował liczne prace z zakresu estetyki i techniki fotografii oraz fotografii krajoznawczej. Najważniejsze z nich to: *Moja Ziemia*, Wilno 1919; *Fotografika, Zarys fotografii artystycznej*, Warszawa 1931; *Technika bromowa*, Wilno 1933; *Bromografika czyli metoda wtórnika*, Wilno 1934 oraz *Estetyka światła. Zasady fotografiki*[559]. Uczestniczył w wydaniu *Almanachu Fotografiki Wileńskiej*[560].

[558] J. B. Kucharska, *Jan Bułhak – recepcja jego twórczości poza granicami Polski przed 1939 r.*, [w:] *Wilno i świat: dzieje środowiska intelektualnego*, t. 2, red. Elżbieta Feliksiak i Mariusz Leś, Białystok 2002, s. 51–79; *Bułhak Jan*, [w:] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 3: *Sztuka, malarze, rzeźbiarze, fotograficy*, opracował Mieczysław Jackiewicz, Bydgoszcz 2005, s. 30.

[559] J. Bułhak, *Moja Ziemia*, Wilno 1919; tenże, *Fotografika, Zarys fotografii artystycznej*, Warszawa 1931; tenże, *Technika bromowa*, Wilno 1933; tenże, *Bromografika czyli metoda wtórnika*, Wilno 1934; tenże, *Estetyka światła. Zasady fotografiki*, Wilno 1936.

[560] *Almanach Fotografiki Wileńskiej. Wydanie Fotoklubu Wileńskiego*, Wilno 1931.

Był członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Towarzystwa Miłośników Wilna, współzałożycielem i prezesem Fotoklubu Wileńskiego (założonego w 1928 roku) i elitarnego Foto Klubu Polskiego (założonego w 1929 roku)[561]. Po drugiej wojnie światowej wyjechał do Polski. Wykonał około tysiąca zdjęć zniszczeń i odbudowy Warszawy oraz około 2 tysięcy zdjęć tzw. Ziem Odzyskanych. Brał udział w wystawach, przynależał do Związku Polskich Artystów Fotografów. Zmarł 4 lutego 1950 r. w Giżycku. Pochowany na Cmentarzu Powązkowskim w Warszawie[562].

Twórczość Jana Bułhaka zajmuje ważne miejsce w sztuce fotografiki polskiej. „Bułhak stworzył – pisze Alicja Kisielewska – odwołując się w pewnej mierze do malarstwa pejzażowego Ferdynanda Ruszczyca, Jana Stanisławskiego, Stanisława Wyspiańskiego, Józefa Chełmońskiego, romantycznie malarski typ polskiego pejzażu w fotografii, wpisując się w nurt poszukiwań stylu narodowego w sztuce tego okresu. Fotografie ojczyste Jana Bułhaka stały się trwałym elementem kultury wizualnej dwudziestolecia międzywojennego i funkcjonują do dzisiaj w zbiorowej świadomości Polaków jako stereotypowe motywy polskiego krajobrazu"[563].

Do czynnych członków Towarzystwa należał również Wacław Gizbert-Studnicki (Studnicki, Studnicki-Gizbert, Sdudnicki de Gizbert). Urodził się w 1874 roku w Dyneburgu, dawnych Inflantach polskich. Wykształcenie średnie otrzymał w Dyneburgu, Wilnie i Parnawie w Estonii, wykształcenie wyższe – na uniwersytetach w Wiedniu, Lwowie i Bazylei. Od czasów szkolnych zaangażował się w nielegalną działalność, za którą w latach 1905–1906 był kil-

---

[561] A. Kisielewska, *Jan Bułhak – twórca fotografii ojczystej...*, s. 228.
[562] *Bułhak Jan*, [w:] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 3..., s. 30.
[563] A. Kisielewska, *Jan Bułhak – twórca fotografii ojczystej...*, s. 236.

karotnie aresztowany. Zwolniony dzięki staraniom brata Władysława w 1907 roku osiadł w Wilnie, gdzie znalazł pracę w archiwum miejskim. Od grudnia 1910 r. do kwietnia 1911 r. redagował i wydawał wspólnie z F. Ruszczycem „Tygodnik Wileński", pismo, które po wydaniu 16 numerów za wyraźną propagandę polskości zostało zamknięte przez carską cenzurę. W czasie pierwszej wojny światowej zajmował się ratowaniem archiwów w Wilnie i brał udział w życiu politycznym, działając na rzecz niepodległości Polski. W roku 1917 był aresztowany przez władze niemieckie. Po trzech miesiącach więzienia, na skutek starań brata, został zwolniony, ale z zakazem pobytu na terenie Ober-Ostu. Wyrzucony z Wilna, udał się do Warszawy, gdzie został referentem archiwalnym w Ministerstwie Rolnictwa i Dóbr Państwowych. Po odzyskaniu niepodległości pracował w archiwach warszawskich. Na wiosnę 1919 roku wrócił do Wilna. W czasie wojny polsko-sowieckiej służył jako ochotnik w wojsku polskim. Po nastaniu pokoju wrócił do pracy w archiwach wileńskich, w latach 1927–1939 był dyrektorem Archiwum Państwowego w Wilnie. Przyczynił się do ostatecznego uporządkowania i zabezpieczenia zbiorów archiwalnych dokumentujących historię Wielkiego Księstwa Litewskiego[564].

W. Gizbert-Studnicki był czynnym członkiem, a następnie prezesem Towarzystwa Miłośników Historii Reformacji Polskiej im. Jana Łaskiego (w 1919 albo 1920 roku przeszedł na kalwinizm), Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Towarzystwa Miłośników Wilna oraz wielu komisji, których działalność była związana z badaniem dziejów ojczystych i ochroną zabytków. Wygłaszał odczyty z archiwistyki, historii Polski i Litwy, dziejów Wilna, historii pro-

[564] Z. Ponarski, K. W. Studnicki-Gizbert, *Wacław Gizbert-Studnicki – wybitny Archiwariusz wileński*, „Ateneum" 2004, nr 12, s. 207–217.

testantyzmu w Wielkim Księstwie Litewskim[565]. Publikował materiały historyczne w czasopismach „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk" i „Ateneum Wileńskie"[566]. Wydał przewodnik po Wilnie oraz liczne prace z historii i historii Kościoła Ewangelickiego[567].

W kwietniu 1939 r. Wacław Gizbert-Studnicki przeszedł na emeryturę. Miał plan napisania książki o wkładzie innowierców do kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego. Plany te zniszczyła wojna. Podczas okupacji sowieckiej we wrześniu – październiku 1939 r. Wacław Gizbert-Studnicki uniknął szczęśliwie represji, ale był świadkiem aresztowań wielu działaczy kultury i niszczenia archiwów, do których uporządkowania włożył wiele trudu. W czasie rządów litewskich i niemieckich Wacław Gizbert-Studnicki ponownie został zatrudniony w archiwum. Niewątpliwie grała tu rolę jego świetna znajomość archiwów wileńskich. Mimo sędziwego wieku w roku 1942 jeździł do Mińska w sprawie zwrotu archiwaliów wywiezionych przez sowietów z Wilna. W czerwcu 1944 r., w związku ze zbliżającą się ar-

---

565 Z. Ponarski, K. W. Studnicki-Gizbert, *Wacław Gizbert-Studnicki...*, s. 218–219; *Zarys stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1907–1932*, Wilno 1932, s. 11–17; N. Keršytė, *Lietuvos kultūros vertybių globos institucijos Vilniuje XX amžiaus pradžioje*, [w:] *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900 –1940*, Vilnius 1998, s. 72–75.

566 W. Studnicki [W. Gizbert-Studnicki], *Rękopis o stosowaniu prawa magdeburskiego w Wilnie na początku XIX wieku*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", t. 3, Wilno 1910, s. 126–128; tenże, *Źródła do lat szkolnych Słowackiego*, ibidem, t. 7, Wilno 1921, s. 197–212; tenże, *Vilniana w Suchej*, „Ateneum Wileńskie", Wilno 1923, t. 1, z. 3–4, s. 531–532.

567 W. Studnicki [W. Gizbert-Studnicki], *Wilno: Przewodnik po mieście i okolicach*, Wilno 1919, wyd. 2, Wilno 1921; tenże, *Co każdy Polak i cudzoziemiec powinien wiedzieć o Wilnie*, Wilno 1919; tenże, *Rok 1863. Wyroki śmierci*, Wilno 1923; tenże, *Duch Akademii Wileńskiej. Z czasów Szymona Konarskiego*, Wilno 1925; tenże, *Stosunek Wilna do legionów: Kartki bez ratuszu z pamiętnika 1916–1917*, Wilno 1928; tenże, *Sprawozdanie z wycieczki naukowej do Królewca*, Wilno 1930; tenże, *Biblioteka Wileńskiego Synodu Ewangelicko-Reformowanego*, Wilno 1932; tenże, *Zarys historyczny wileńskiego kościoła ewangelicko-reformowanego*, Wilno 1932; tenże, *Kościół ewangelicko-reformowany w Wilnie: Historia, organizacja, świątynia*, Wilno 1935.

mią sowiecką, zdecydował się opuścić Wilno. Pierwsze lata emigracji spędził w Niemczech, potem wyjechał do Stanów Zjednoczonych, gdzie mimo podeszłego wieku prowadził ożywioną działalność w organizacjach polskich. Zmarł w 1962 roku w Kalifornii[568].

Obowiązki sekretarza Towarzystwa Miłośników Wilna pełnił Ludwik Sokołowski (1882–1936) architekt, profesor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. Gimnazjum ukończył w Kaliszu, architekturę studiował we Lwowie i Wiedniu. W latach 1910–1914 pracował na Politechnice Lwowskiej. W 1914 roku wstąpił do Legionów. W latach 1917–1918 wykładał w Szkole Technicznej w Warszawie. W roku 1921 został zaproszony na stanowisko profesora projektowania architektonicznego Wydziału Sztuk Pięknych USB. Pełen uroku osobistego, dowcipny, przyjacielski, ale zarazem wymagający, był ceniony i lubiany przez studentów i kolegów. Cieszył się opinią doskonałego rysownika. Za pomocą zaledwie kilku kresek potrafił wyczarować na tablicy najbardziej finezyjny i skomplikowany kształt. Posiadał niezawodny smak i ogromne wyczucie nowoczesności. Zalety te rozwijał wśród swych uczniów. Był wybierany parokrotnie na prodziekana Wydziału Sztuk Pięknych USB i prezesa Wileńskiego Oddziału Stowarzyszenia Architektów Polskich. Uczestniczył w licznych konkursach architektonicznych. Wykonał m.in. projekt gmachu Państwowej Szkoły Technicznej w Wilnie. Zmarł w 1936 roku, został pochowany na Rossie[569].

---

[568] Z. Ponarski, K. W. Studnicki-Gizbert, *Wacław Gizbert-Studnicki...*, s. 219–221; *Studnicki Wacław de Gizbert*, [w:] *Lietuvių enciklopedija*, Boston 1963, t. 29, s. 79.

[569] J. Ruszczycówna, *Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis...*, s. 210; *Sokołowski Ludwik (1882–1936)*, [w:] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, Bydgoszcz 2002, s. 380–381.

4. Działalność

Towarzystwo Miłośników Wilna, według statutu, miało badać zabytki wileńskie i dbać o ich ochronę, dbać o usuwanie wszelkiego rodzaju obcych naleciałości, szerzyć wiedzę o przeszłości Wilna, czuwać nad rozwojem miasta i zachowaniem jego tradycji urbanistycznych, przyczyniać się do rozwoju życia umysłowego oraz ruchu turystycznego[570].

Towarzystwo, działając zgodnie ze statutem, w pierwszych latach po założeniu (1919–1920) opracowało dla Rady Miejskiej projekt zmiany nazw ulic wileńskich (75 ulic i zaułków), zaproponowało nazwę Placu Napoleona dla placu przed byłym pałacem generał-gubernatora (obecnie prezydenckim) oraz wznowienia dawnego herbu Wilna ze św. Krzysztofem, przeprowadziło akcję usunięcia szpecących miasto szyldów, organizowało kursy dla przewodników, podjęło starania o zabezpieczenie baszty i konserwację lochów na Górze Zamkowej. Część środków finansowych, potrzebnych na te przedsięwzięcia przekazały władze miasta, a część, mimo trudnych czasów, ofiarowała polska społeczność wileńska[571]. Wygłaszano też odczyty. W pamięci słuchaczy zapadł zwłaszcza odczyt wygłoszony przez Ferdynanda Ruszczyca 8 września 1919 r., o którym Jan Bułhak pisał po latach: „W swym odczycie [Ruszczyc] czynił jakby

[570] *Statut Towarzystwa Miłośników Wilna*, § 2.

[571] *Protokół posiedzenia sprawozdawczego Towarzystwa Miłośników Wilna z dn. 20 marca 1922 r.*, LCVA, F 1269, op. 4, teczka 3, s. 6; *Towarzystwo Miłośników Wilna [wznowienie działalności, program]*, „Popołudnie" Wilno 1921, z. 1, s. 41; E. Ruszczyc, *Działalność artystyczna, kulturalna i społeczna Ferdynanda Ruszczyca w Wilnie i na Wileńszczyźnie w latach 1919–1932*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna: Materiały konferencji w Trokach (28–30 VI 1993)*, red. Anna Kieżuń, Białystok 1994, s. 163; B. Krajewska-Tartakowska, A. Zajcewa, *Towarzystwo Miłośników Wilna*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*. T 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*. Cz. 2, Warszawa 1994, s. 461–462.

zwielokrotnienie wszystkiego, cośmy odczuwali sami, gdy malował zasadnicze rysy miasta, jego pejzażu, architektury i dziejów"[572].

Z myślą o zwiedzających Wilno staraniem Towarzystwa wydano w 1919 roku przewodnik po mieście i okolicach przygotowany przez Wacława Gizbert-Studnickiego. W przewodniku nie tylko opisano zabytki sakralnej i historycznej architektury, ale również podkreślono ich związek z wybitnymi działaczami polskiej nauki i kultury. „Wilno jest tak drogie dla serca każdego Polaka za to, że lud tu najwięcej przecierpiał dla Polski i że tu nawet po upadku państwa polskiego, na grobie Rzeczypospolitej, zakwitł i dojrzewał, czerpiąc soki z przeszłości i tradycji Komisji Edukacji Narodowej, wspaniały owoc cywilizacji polskiej – nasz Uniwersytet Wileński z gronem profesorów sławy europejskiej i z patriotyczną młodzieżą „promienistą" i filarecką, pośród której rósł i promieniował nasz największy człowiek i poeta – Adam Mickiewicz" – pisał we wstępie Gizbert-Studnicki[573]. Przewodnik cieszył się dużym zainteresowaniem i w 1921 roku został wznowiony z dodatkiem artykułu J. Kłosa o rozwoju architektury Wilna[574].

Pracę Towarzystwa przerwał najazd bolszewicki w lipcu 1920 r. Została ona wznowiona po nastaniu pokoju w 1921 roku. Na zebraniu ogólnym w dniu 12 maja 1921 r. postanowiono wzmóc intensywność pracy Towarzystwa poprzez zaangażowanie do czynnej współpracy jak najliczniejszego grona członków. Powołano cztery komisje, jako organy doradcze zarządu. Były nimi: 1) Komisja opieki nad zabytkami (przewodniczący dr Władysław

[572] J. Bułhak, *Wiek męski Ferdynanda Ruszczyca...*, s. 186.
[573] Ibidem, s. 8.
[574] W. Studnicki [W. Gizbert-Studnicki], *Wilno: Przewodnik po mieście i okolicach*, Wilno 1919, wyd. 2, Wilno 1921.

Zahorski); 2) Komisja inwentaryzacji zabytków zwana też konserwatorską (przewodniczący Juliusz Kłos); 3) Komisja wycieczkowo-turystyczna (przewodniczący Wacław Gizbert-Studnicki); 4) Komisja opieki nad cmentarzami (przewodniczący ks. kanonik Jan Ellert). Oprócz tego postanowiono odbywać zebrania comiesięczne (z wyjątkiem wakacji letnich) w celu zaznajomienia wszystkich członków z pracami bieżącymi Towarzystwa[575].

W dniu 20 marca 1922 r. odbyło się zebranie sprawozdawcze Towarzystwa Miłośników Wilna. Obecnych było 27 członków. Prezes F. Ruszczyc złożył sprawozdanie z działalności Towarzystwa od założenia w roku 1919 do chwili obecnej. Jak wynika ze sprawozdania, po wznowieniu działalności w 1921 roku wyjaśniono ostatecznie miejsce Celi Konrada w klasztorze bazylianów, otoczono opieką grób Syrokomli na Rossie, wykonano pomiary i zdjęcia ruin baszty zamkowej, opracowano plan Wilna przedstawiający jego rozwój historyczny, zbierano materiały do historycznej mapy Królestwa Polskiego. Towarzystwo korzystało z poparcia władz i społeczeństwa. Pieniądze państwowe udzielane były w zasadzie na badanie i inwentaryzację zabytków wileńskich. Na ten cel, jak odnotowano w sprawozdaniu, Towarzystwo otrzymało w pierwszym półroczu 1922 roku z Departamentu Oświaty 1000000 marek polskich. Środki pochodzące ze składek członkowskich wydawano na bieżące potrzeby Towarzystwa. Otrzymywano dary także od osób prywatnych, najczęściej były to książki do podręcznej biblioteki Towarzystwa oraz fotografie i ryciny z widokami Wilna[576].

[575] LCVA, F 1269, op. 4, teczka 3, s. 6; *Towarzystwo Miłośników Wilna [wznowienie działalności, program]*, „Popołudnie", Wilno 1921, z. 1, s. 41–42.

[576] *Protokół posiedzenia sprawozdawczego Towarzystwa Miłośników Wilna z dn. 20 marca 1922 r.*, LCVA, F 1269, op. 4, teczka 3, s. 6–8; J. Kłos, *Na marginesie dyskusji w sprawie* „celi Konrada", Wilno 1924.

Na zebraniu walnym 20 marca 1922 r. wybrano nowy zarząd i komisję rewizyjną. Do zarządu weszli: Ferdynand Ruszczyc, Michał Brensztejn, Juliusz Kłos, Stanisław Pigoń, Ludwik Sokołowski, Wacław Gizbert-Studnicki, Władysław Zahorski, Aleksander Halicki, Tadeusz Rostworowski oraz Ryszard Mienicki. Komisję rewizyjną wybrano w składzie: Władysław Piasecki, Aleksander Jodziewicz, Józef Wierzyński[577]. Członkowie nowego zarządu na pierwszym posiedzeniu po zebraniu walnym 27 marca 1922 r. wybrali na prezesa ponownie Ferdynanda Ruszczyca, na wiceprezesa – Juliusza Kłosa, na sekretarza – Ludwika Sokołowskiego, na skarbnika – Aleksandra Halickiego[578]. Omawiano też propozycję zmiany nazwy Towarzystwa Miłośników Wilna na „Towarzystwo Miłośników Wilna i Ziemi Wileńskiej", wydawania czasopisma „Rocznik Towarzystwa Miłośników Wilna" oraz serii wydawnictw pod ogólnym tytułem „Biblioteka Wileńska". Propozycje te z różnych powodów nie zostały realizowane[579].

Towarzystwo pod kierownictwem nowego zarządu przez pewien czas kontynuowało działalność. Odbywały się zebrania comiesięczne (w pomieszczeniach Wydziału Sztuk Pięknych USB), na których oprócz omawiania spraw bieżących, wygłaszano referaty i prowadzono dyskusje. Na przykład w maju 1922 r. M. Brensztejn wygłosił referat *O złotnictwie i zegarmistrzostwie w Wilnie w XVI i XVII wieku*, zaś A. Halicki *O murach obronnych miasta Wilna*[580].

[577] Ibidem, s. 8.

[578] *Protokół posiedzenia członków Zarządu Towarzystwa Miłośników Wilna dn. 27 marca 1922 r.*, LCVA, F 1269, op. 4, teczka 3, s. 5; LCVA, F 53, op. 23, teczka 1736, s. 27.

[579] Ibidem, s. 7.

[580] *Protokół posiedzenia zarządu Towarzystwa Miłośników Wilna dn. 16.V.1922*, s. 5, LCVA, F 53, op. 23, teczka 1736, s. 16; *Protokół posiedzenia zarządu Towarzystwa Miłośników Wilna dn. 21.VI.1922*, s. 5, LCVA, F 1269, op. 4, teczka 3, s. 2.

Prowadzono badania w terenie. Pod przewodnictwem prof. Kłosa zbadano górę zamkową w Nowej Wilejce z resztkami fundamentów, a także odkryte podczas prac remontowych freski w domu poklasztornym przy ul. Dominikańskiej. Nawiązano kontakty z kierownictwem Biblioteki Pawlikowskich we Lwowie i zadbano o zrobienie zdjęć ze znajdujących się w jej zbiorach prac graficznych, przedstawiających zabytki wileńskie. Widoki te miały wartość nie tylko jako dzieła sztuki graficznej, ale też dawały wyobrażenie o wyglądzie zabytków wileńskich przed wiekami, co uwzględniano przy restauracji tych zabytków. Ponadto Towarzystwo wystosowało do Magistratu miasta Wilna prośbę, żeby przy opracowaniu projektu linii tramwajowych w miarę możliwości chronić zabytki wileńskie[581].

Towarzystwo zabiegało także o usunięcie pomników z czasów zaborów, m.in. tablicy sławiącej czyny generał-gubernatora Murawjowa z cerkwi św. Mikołaja przy ul. Wielkiej (tablicę umieszczono w Muzeum) oraz cokołów po pomnikach Murawjowa i Katarzyny II. Pomnik Michaiła N. Murawjowa (1796–1866), generał-gubernatora wileńskiego, za okrucieństwa w tłumieniu powstania styczniowego na Litwie zwanego „Wieszatelem", wystawiono z inicjatywy władz rosyjskich na placu przed pałacem generał-gubernatorskim w Wilnie (obecnie pałac prezydencki) w 1898 roku[582]. Przedstawiał on (projekt figury Murawjowa sporządził rzeźbiarz petersburski Matwiej Czyżow[583], projekt piedestału i uporządkowania placu, gdzie

[581] LCVA, F 1269, op. 4, teczka 3, s. 3–5.

[582] А.Виноградов, *Как создавался в г. Вильне памятник графу М. Н. Муравьеву. Издание Высочайше учрежденного Комитета по сооружению памятника*, Вильна 1898.

[583] *Чижов Матвей Афанасьевич*, [w:] *Большая Советская Энциклопедия*, t. 29, Москва 1978, s. 188–189; Matwiej Czyżow (1838–1916), rzeźbiarz rosyjski pochodził ze wsi Pudowo, gub. moskiewskiej. Podstawy rysunku i rzeźby nabył w Szkole Rzemieślniczo-Rysunkowej Stroganowych (1856–1857) oraz w Szkole Malarstwa

miał stanąć pomnik – nauczyciel i malarz wileński Wasyl Griaznow[584]) odlaną z brązu figurę generał-gubernatora osadzoną na granitowym piedestale wykonanym w Finlandii, opatrzonym lakonicznym napisem w języku rosyjskim „Граф Михаил Николаевич Муравьев" i datą sprawowania rządów generał-gubernatorskich w Wilnie „1863–1865". Na bocznych stronach piedestału wykuto rok urodzenia „1796" i rok śmierci „1866" M. Murawiowa, zaś na tylnej stronie mapę ziem litewskich i białoruskich „zwróconych" przez Rosję po rozbiorach państwa polsko-litewskiego[585].

Pomnik carycy Katarzyny II na Placu Katedralnym w Wilnie wzniesiono w 1904 roku według projektu znanego rzeźbiarza Marka Antokolskiego[586]. Przedstawiał on cesarzową stojącą

i Rzeźby w Moskwie (1857–1860). Potem naukę kontynuował w Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu (1860–1867). Po ukończeniu studiów pracował jako wykładowca w Centralnej Szkole Rysunku Technicznego barona Stieglitza w Petersburgu. W roku 1893 został wybrany na członka Petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych. Tworzył rzeźby portretowe, monumentalne i o tematyce ludowej.

584 *Грязнов Василий Васильевич*, „Виленьский календарь на 1910 год", Вильна 1909, s. 157–158.

585 А. Виноградов, *Как создавался в г. Вильне памятник графу М. Н. Муравьеву. Издание Высочайше учрежденного Комитета по сооружению памятника*, Вильна 1898; tenże, *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям*. Ч. 1, Вильна 1904, s. 194–195.

586 А. Виноградов , *М. М. Антокольский*, [w:] *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям*. Ч. 1, Вильна 1904, s. 296–299. Mark (Morduch) Antokolski (1843–1902) pochodził z wileńskiej rodziny żydowskiej. W wieku lat trzynastu oddał go ojciec na naukę rzemiosła snycerskiego i już wtedy ujawniły się jego zdolności rzeźbiarskie. Anastazja Nazimowa, żona generał-gubernatora wileńskiego zobaczyła prace młodego Antokolskiego i zatroszczyła się o wysłanie go na naukę do Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu. W 1871 roku został on członkiem Petersburskiej Akademii Sztuk Pięknych. W tym samym roku opuścił Rosję i wyjechał za granicę. W latach 1871–1878 mieszkał w Rzymie, w 1879 roku przeniósł się do Paryżu. W listopadzie 1901 r. przyjeżdżał do Wilna, żeby obejrzeć miejsce, gdzie miał stanąć pomnik Katarzyny II. Zmarł 26 czerwca 1902 r. w Niemczech, dokąd pod koniec życia wyjechał na leczenie. Tworzył rzeźby władców i wybitnych postaci historycznych (Jarosława Mądrego, Piotra I, Iwana Groźnego, Katarzyny II, Aleksandra III, Sokratesa, Spinozy, kronikarza Nestora), rzeźby o tematyce religijnej (*Chrystus przed sądem*, *Głowa Jana Chrzciciela)* i ludowej (*Krawiec żydowski*, *Skąpiec żydowski*), popiersia, nagrobki.

przy tronie z regaliami władzy monarszej. Na przedniej stronie piedestału zamieszczono lakoniczny napis w języku rosyjskim „Императрице Екатерине II", zaś na tylnej – wizerunek medalu, wybitego za życia cesarzowej dla upamiętnienia zagarnięcia ziem Rzeczypospolitej z obłudnym napisem „отторженная возвратихъ" (oderwane zwróciłam) i daty rozbiorów państwa polsko-litewskiego „1772", „1793", „1795"[587].

Wystawienie w Wilnie pomnika generał-gubernatora Murawjowa, pogromcy powstania styczniowego na Litwie, oraz pomnika carycy Katarzyny II, inicjatorki rozbiorów państwa polsko-litewskiego, miało pokazać potęgę Rosji i nienaruszalność jej panowania na zagarniętych ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spowodowało to jednak oburzenie patriotycznie nastawionej społeczności polskiej. „Ten pomnik i ten drugi, to dwa policzki wymierzone zbrojną rękawicą dzikiego najeźdźcy w twarz bezbronnego narodu polskiego" – pisał Edward Miłkowski występując pod pseudonimem księdza Ślepowrona i wyrażał nadzieję, że wcześniej czy później naród polski odzyska swe prawa i niepodległość[588]. Słowa te okazały się prorocze. Naród polski odzyskał w 1918 roku niepodległość i własną państwowość, potem w latach 1919–1920 obronił ją przed Rosją bolszewicką. Pomniki Katarzyny II i Murawjowa wywieźli ze sobą Rosjanie, wycofując się z Wilna latem 1915 roku przed nacierającym wojskiem niemieckim. Po-

[587] *Pomnik Katarzyny II w Wilnie*, „Kraj" 1904, nr 38, s. 18–19; А. Виноградов, *Значение царствования императрицы Екатерины II для Северо-Западного края. Краткий исторический очерк*. Изд. 1, Вильна 1900, Изд. 2, Вильна 1904; tenże, *Памятник Императрице Екатерине Великой в г. Вильне*, Тамбов 1902; tenże, *Императрица Екатерина II и Западный край. Значение царствования императрицы для края и памятник ей в Вильне. Исторический очерк*, Вильна 1904.

[588] E. Miłkowski, *Dwa pomniki w Wilnie* [generał-gubernatora M. Murawjowa i carycy Katarzyny II], napisał ksiądz Ślepowron, Wilno 1904, s. 18.

zostały tylko opustoszałe cokoły z granitu, o których rozebranie zabiegało Towarzystwo Miłośników Wilna[589].

Towarzystwo Miłośników Wilna rozważało również propozycje, dotyczące użytkowania prawosławnych budowli sakralnych, wybudowanych z inicjatywy rosyjskich władz gubernialnych i cerkiewnych na przełomie XIX i XX wieku. W latach 1892–1895 wzniesiono cerkiew Michała Archanioła na Śnipiszkach, w latach 1895–1898 – cerkiew Aleksandra Newskiego na Nowym Świecie (obecnie Naujininkai), zaś w latach 1899–1903 – cerkiew t.z. Znamieńska („Znamienskaja") na Zwierzyńcu[590]. Ostatnią dużą cerkiew pod wezwaniem św. św. Konstantego i Michała zwaną potocznie Romanowską wzniesiono na Pohulance w Wilnie, w 1913 roku z okazji obchodów 300-lecia panowania dynastii Romanowych w Rosji. Wszystkie etapy budowy (poświęcenie placu wyznaczonego na nową cerkiew, założenie kamienia węgielnego, poświęcenie nowej świątyni) odbywały się ze względów propagandowych bardzo uroczyście przy udziale duchowieństwa prawosławnego, członków cerkiewnego bractwa św. Ducha, wysokich urzędników rosyjskich, wojska. Budowę nowych świątyń, ich właściwości architektoniczne szczegółowo opisywano w rosyjskich wydawnictwach wileńskich i wydanych z tej okazji broszurkach, a także w przewodnikach po Wilnie[591].

589 D. Sabat, *Obraz Wilna końca XIX i początku XX wieku na dawnych pocztówkach...*, s. 82. Po zajęciu Wilna przez Niemców pojawiły się liczne pocztówki przedstawiające widoki Wilna, w tym z pomnikami Murawjowa i carycy Katarzyny II. Były to reprodukcje starych zdjęć powielane przez firmy niemieckie, najczęściej bez ukazania daty powstania oryginałów. Stąd liczne anachroniczne pocztówki pomników, których już w Wilnie nie było.

590 Г. Шлевис, *Православные храмы Литвы*, Вильнюс 2006, s. 47–52, 73–85, 98–102. W 1908 roku wybudowano cerkiew św. Piotra i Pawła w Nowej Wilejce.

591 М. И. Врублевский, *Новая православная святыня города Вильны – церковь во имя «Знамения Божьей Матери» в местности Зверинец – Александрия*, «Виленский календарь на 1904 год» 1903, s. 153–166; А. Миловидов, *Виленский храм – памятник в ознаменование 300-летия царствования Дома*

Cerkwie te z woli ich fundatorów stały się nowymi ośrodkami szerzenia prawosławia i rusyfikacji. Nie przypadkowo cerkiew na Śnipiszkach była poświęcona Michałowi Archaniołowi – patronowi imienia Michaiła Murawjowa, cerkiew na Nowym Świecie – patronowi niedawno zmarłego cara Aleksandra III Romanowa[592], zaś cerkiew na Pohulance – patronom Michała Romanowa, pierwszego cara z dynastii Romanowych[593] oraz księcia Konstantego Ostrogskiego uważanego za opiekuna kościoła prawosławnego w Wielkim Księstwie Litewskim[594]. Widok nowych świątyń

Романовых и в память князя К. К. Острожского (ко дню освещения храма 9-ого мая 1913 г.), Вильна 1913; tenże, *Исторические основания для создания в городе Вильне храма – памятника князью К. К. Острожскому*, Вильна 1908; tenże, *Торжество закладки исторического храма – памятника в Вильне и значение этого памятника*, Вильна 1911; А. Виноградов, *Путеводитель по городу Вильне...*, s. 98–105.

[592] И. Ш (pseudonim nierozwiązany), *Краткий очерк жизни и деятельности Государя Императора Александра III*, «Виленский календарь на 1886 годъ» 1905, s. 119–138; L. Bazylow, *Historia powszechna 1789–1918*, Warszawa 1981, s. 677–678. Aleksander III Romanow (1845–1894), car rosyjski od 1881 roku, był zwolennikiem rządów „twardej ręki", środkami policyjnymi starał się umocnić pozycję szlachty i samowładztwo carskie, prowadził politykę rusyfikacji wobec wszystkich nierosyjskich narodów imperium. Za jego panowania zniesiono autonomię uniwersytetów, wprowadzono różne nowe ograniczenia do szkolnictwa wyższego i średniego, m.in. wydano przez Ministerstwo Oświaty osławiony okólnik „o dzieciach kucharek", który dawał różne zalecenia mające uwolnić szkoły średnie od konieczności przyjmowania „dzieci stangretów, lokai, kucharzy, praczek i drobnych sklepikarzy". Dzieci takich rodziców – twierdzono w okólniku – powinny pozostać w swoich środowiskach.

[593] Z. Wójcik, *Historia powszechna XVI–XVII wieku*, Warszawa 1991, s. 348–350. Michał Romanow (1596–1645), car rosyjski od 1613 roku, założyciel dynastii Romanowów. Był synem Filareta, patriarchy tuszyńskiego, został wybrany na tron moskiewski w wieku lat szesnastu. Za jego panowania likwidowano „wielki zamęt" w Rosji i usunięto obcą interwencję, podpisując 27 lutego / 9 marca 1617 r. traktat pokojowy ze Szwecją w Stołbowie i 1 (11) grudnia 1618 r. traktat rozejmowy z Rzeczypospolitą.

[594] T. Chynczewska-Hennel, *Ostrogski Konstanty Wasyl książę (ok. 1526–1608), marszałek ziemi wołyńskiej od 1550, wojewoda kijowski od 1559*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 24, Wrocław i in., 1979, s. 488–495. Konstanty Wasyl Ostrogski był młodszym synem Konstantego, hetmana wielkiego litewskiego i jego drugiej żony Aleksandry z książąt Olelkowiczów. Początkowo zwolennik unii brzeskiej z 1596 roku, z czasem jej zagorzały przeciwnik. Opiekun Cerkwi prawosławnej i bractw religijnych. Założyciel drukarni w Ostrogu (1580 r.) i szkół w Turowie, Ostrogu, Słucku.

prawosławnych wybudowanych w najwidoczniejszych punktach miasta w nietradycyjnym dla tych terenów stylu miał zmienić wygląd Wilna i nadawać mu cechy prowincji rosyjskiej[595]. Ponadto przy nowych cerkwiach założono rosyjskie szkoły parafialne, biblioteki ludowe, chóry muzyki cerkiewnej[596]. Biblioteki zakładał i utrzymywał do pierwszej wojny światowej Wileński Oddział Towarzystwa Krzewienia Rosyjskiej Oświaty Historycznej. Książki i periodyki do tych bibliotek dobierano bardzo starannie pod względem ideologicznym, żeby wychowywać, jak mówił kurator Wileńskiego Okręgu Naukowego Wasilij Popow, „rosyjskiego obywatela, wierzącego, kochającego naszą ojczyznę i jej sławną historię". W pomieszczeniach bibliotek oprócz wypożyczenia książek organizowano odczyty publiczne oraz pogawędki na tematy religijne i etyczne[597].

Po ewakuacji Rosjan z Wilna w lipcu 1915 r. cerkwie te utraciły większość swoich wiernych, a niektóre również proboszczów powołanych do wojska w roli kapelanów. Wywieziono do Rosji także dzwony, wartościowe przedmioty sakralne, ikony. Niemcy po zajęciu Wilna niektóre cerkwie zamknęli, a niektóre użytkowali jako magazyny. W cerkwi na Śnipiszkach urządzili elektrownię miejską, zaś w cerkwi na Pohulance przetrzymywali aresztowanych, którzy naruszyli porządek policyjny[598].

---

[595] J. Kłos, *Wilno. Przewodnik Krajoznawczy*, Wilno 1923, s. 181; А. Виноградов, *Путеводитель по городу Вильне...*, s. 98–105; А. Миловидов, *Виленский храм – памятник...*, s. 26–27.

[596] Г. Шлевис, *Православные храмы Литвы*, Вильнюс 2006, s. 47–52, 73–85, 98–102.

[597] Vilniaus Universiteto Biblioteka, RS, F 42-2, F 42-6; H. Ilgiewicz, *Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku*, Toruń 2005, s. 238, 241–242.

[598] Г. Шлевис, *Православные храмы Литвы*, Вильнюс 2006, s. 72, 82; J. Kłos, *Wilno. Przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1923, s. 181.

Po oswobodzeniu Wilna spod władzy bolszewików cerkiew Romanowską niektórzy wilnianie proponowali rozebrać jako upokarzający pomnik zaborów. Zarząd Towarzystwa Miłośników Wilna, rozważając tego rodzaju propozycje, wykazał zrozumienie potrzeb wyznawców prawosławia, których coraz więcej przybywało do Wilna z bolszewickiej Rosji. Cerkiew na Pohulance zwrócono Kościołowi prawosławnemu. Zarząd Towarzystwa popierał również starania o przeniesienie elektrowni z byłej cerkwi prawosławnej przy ul. Kalwaryjskiej na Śnipiszkach i zwrócenie jej Kościołowi prawosławnemu, co uczyniono. Tylko w przybudówkach cerkwi, gdzie na początku XX wieku była rosyjska szkoła parafialna, rozlokowano szkołę początkową z polskim językiem nauczania[599].

Towarzystwo interesowało się także sprawą budowy kościoła Najświętszego Serca Jezusowego. Chodziło o kościół Najświętszego Serca Jezusowego w Wilnie zaprojektowany przez Antoniego Wiwulskiego. Rozpoczęta w 1913 roku budowa kościoła została przerwana wybuchem pierwszej wojny światowej. Po nastaniu pokoju postanowiono wznowić prace nad wykończeniem kościoła i powołano w tym celu komitet, który miał zebrać potrzebne środki i nadzorować przebieg prac. Budowy kościoła z różnych przyczyn (zmiany w projekcie, ograniczone środki pieniężne) nie zakończono do wybuchu drugiej wojny światowej. W 1962 roku kościół został gruntownie przebudowany i zaadaptowany na Dom Kultury Budowlanych. Oryginalny budynek sakralny był bezpowrotnie zniszczony[600].

[599] LCVA, F 1269, op. 4, teczka 3; Г. Шлевис, *Православные храмы Литвы...*, s. 73–74.

[600] J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne...*, s. 60–63; E. Małachowicz, *Wilno: dzieje, architektura, cmentarze...*, s. 56–58; N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *Antanas Vivulskis (1877–1919): tradicijų ir modernumo dermė*, Vilnius 2002, s. 96–117. Kościół wybudowany według projektu A. Wiwulskiego miał być drugim kościóem pod wezwaniem Serca Jezusowego w Wilnie. Pierwszy kościół Serca Jezusowego był wzniesiony dla

Towarzystwo Miłośników Wilna współpracowało z Towarzystwem Przyjaciół Nauk, Wydziałem Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego oraz z Oddziałem Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Wilnie. Oddział taki powstał w 1922 roku. W zakres jego czynności wchodziły: bezpośrednia opieka i dozór nad zabytkami sztuki i kultury na obszarze wileńskiego okręgu konserwatorskiego oraz sprawy związane z kulturą artystyczną na tym samym terenie[601]. Kierownik Oddziału Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Wilnie był jednocześnie głównym konserwatorem zabytków. Pierwszym kierownikiem Oddziału Sztuki i konserwatorem zabytków został mianowany przez ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego z dnia 19 października 1922 r. historyk sztuki, absolwent Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie Jerzy Ludwik Adam Remer (1888–1979), później pierwszy w Rzeczypospolitej Polskiej generalny konserwator zabytków, a po wojnie profesor na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu[602]. Po przybyciu do Wilna stwierdził on, że potrzeby

sióstr wizytek w połowie XVIII wieku. Po upadku powstania styczniowego kościół został zamieniony na cerkiew, a klasztor wizytek na monaster prawosławny. Po pierwszej wojnie światowej kościół i klasztor zwrócono wizytkom, które przebywały w Wilnie do końca drugiej wojny światowej. Po wojnie siostry zakonne znów musiały opuścić Wilno, a kościół Serca Jezusowego i klasztor wizytek przeznaczono na cele więzienne.

601 J. Poklewski, *Organizacje artystyczne i instytucje opieki nad sztuką...*, s. 177–178.

602 J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne...*, s. 234–235; tenże, *Organizacje artystyczne i instytucje opieki nad sztuką...*, s. 173–202; B. Rymaszewski, *Niektóre zagadnienia konserwatorskie Wilna i Trok w XX wieku*, [w:] *Wilno i świat: dzieje środowiska intelektualnego*, t. 2, red. E. Feliksiak i M. Leś, Białystok 2002, s. 29–41. Po Remerze wileńskim konserwatorem (od 1929 r.) był Stanisław Lorentz cieszący się wielkim autorytetem historyk sztuki, potem długoletni dyrektor Muzeum Narodowego w Warszawie, a po drugiej wojnie także profesor i organizator oraz dyrektor Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony zabytków w Ministerstwie Kultury i Sztuki. W 1935 roku zmienił go na stanowisku również historyk sztuki, późniejszy profesor i wybitny teoretyk myśli konserwatorskiej Ksawery Piwocki. Po nim zaś, od 1937 roku, aż do drugiej wojny światowej, funkcję tę pełnił Witold Kieszkowski. Oprócz konserwatorów w Oddziale Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Wilnie pracowały osoby, sprawujące opie-

w dziedzinie ochrony zabytków po długich latach zaboru rosyjskiego i okupacji niemieckiej są ogromne. Pierwszoplanowym zadaniem było zinwentaryzowanie zabytków, żeby mieć pojęcie o ich stanie i przeznaczyć posiadane szczupłe środki na ratowanie zabytków najbardziej zagrożonych. Wykonanie tego zadania siłami nielicznych pracowników Oddziału Sztuki trwałoby zbyt długo, więc Remer zwrócił się o pomoc do Towarzystwa Miłośników Wilna i znalazł pełne zrozumienie. Wiceprezes Towarzystwa profesor Juliusz Kłos zaangażował w tę sprawę również studentów Wydziału Sztuk Pięknych USB. Uważał on, że udział w inwentaryzacji zabytków będzie sprzyjał lepszemu zapoznaniu się studentów z miejscową architekturą i sztuką, a także wyrobieniu u nich poczucia odpowiedzialności za spuściznę kulturową i praktycznych nawyków jej ochrony. Uczestniczyli w tej akcji także inni członkowie Towarzystwa, m.in. Jan Bułhak wykonywał fotografie zabytków, a inżynier architekt Jan Borowski inwentaryzował zabytki w terenie[603]. Ponadto prowadzono akcję popularyzowania ochrony zabytków wśród szerokich rzesz społeczeństwa. Ferdynand Ruszczyc, Juliusz Kłos, Jerzy Remer, Stanisław Lorentz, Mieczysław Limanowski, Tadeusz Łopalewski, Piotr Śledziewski, Jerzy Orda i inni prowadzili na ten temat pogadanki radiowe, pisali artykuły w prasie wileńskiej, mieli wykłady dla słuchaczy kursów nauczycielskich, urządzali stoiska ze zdjęciami zabytków potrzebujących renowacji na wystawach wileńskich[604].

kę nad sztuką ludową oraz życiem teatralnym i literackim. Opiekę nad teatrami i życiem literackim w latach 1925–1930 sprawował literat Tadeusz Opalewski, zaś sprawy związane ze sztuką ludową znajdowały się w latach 1925–1939 w gestii malarki Heleny Szrammówny. Ona też załatwiała wszelkie sprawy administracyjno-biurowe.

[603] J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie...*, s. 235–238; I. Widawski, *Grudka ziemi na grób ś. p. prof. Juliusza Kłosa...*, s. 3.

[604] J. Poklewski, *Organizacje artystyczne i instytucje opieki nad sztuką...*, s. 184–185.

Wkrótce jednak aktywność Towarzystwa uległa osłabieniu, zebrania odbywały się rzadko, składki członkowskie były wpłacane nieregularnie. Wpłynęło na to kilka czynników. Część podjętych zadań Towarzystwo wykonało (zmiana nazw ulic, usunięcie najbardziej rażących rosyjskich naleciałości), a część przejął powołany w 1922 roku Oddział Sztuki Urzędu Wojewódzkiego. Mimo szczupłości etatowych pracowników i skromnych, w porównaniu z potrzebami, środków finansowych wydzielanych z budżetu państwa, miał on większe możliwości w dziedzinie ochrony zabytków i rozwiązywaniu spraw związanych z kulturą artystyczną niż działające społecznie Towarzystwo Miłośników Wilna. „Miłośnicy Wilna" uznali, że nie należy dublować pracy placówki państwowej i zaangażowali się do pracy Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk, prowadzącego badania z filologii, literatury i sztuki. W 1931 roku powołano przy tym wydziale Sekcję Historii Sztuki, gdzie również z powodzeniem działali byli „miłośnicy Wilna"[605].

Starostwo Grodzkie Wileńskie, gdy Towarzystwo Miłośników Wilna od dłuższego czasu nie przejawiało działalności, kilkakrotnie wystosowało listy (25 marca 1931 r. i 7 listopada 1933 roku) do zarządu i prezesa F. Ruszczyca. Proszono w nich o podanie do starostwa informacji o stanie i działalności Towarzystwa[606]. W dniu 30 listopada 1933 roku odbyło się ostatnie posiedzenie członków zarządu Towarzystwa Miłośników Wilna. W posiedzeniu uczestniczyli: Michał Brensztejn, Aleksander Halicki, Wacław Gizbert-Studnicki, Ludwik Sokołowski oraz zaproszony na prawach go-

[605] *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk za rok 1931*, Wilno 1932, s. 52–53; „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", t. 1–3, Wilno 1935–1939.

[606] LCVA, F 1269, op. 4, teczka 4, s. 14, 17.

w dziedzinie ochrony zabytków po długich latach zaboru rosyjskiego i okupacji niemieckiej są ogromne. Pierwszoplanowym zadaniem było zinwentaryzowanie zabytków, żeby mieć pojęcie o ich stanie i przeznaczyć posiadane szczupłe środki na ratowanie zabytków najbardziej zagrożonych. Wykonanie tego zadania siłami nielicznych pracowników Oddziału Sztuki trwałoby zbyt długo, więc Remer zwrócił się o pomoc do Towarzystwa Miłośników Wilna i znalazł pełne zrozumienie. Wiceprezes Towarzystwa profesor Juliusz Kłos zaangażował w tę sprawę również studentów Wydziału Sztuk Pięknych USB. Uważał on, że udział w inwentaryzacji zabytków będzie sprzyjał lepszemu zapoznaniu się studentów z miejscową architekturą i sztuką, a także wyrobieniu u nich poczucia odpowiedzialności za spuściznę kulturową i praktycznych nawyków jej ochrony. Uczestniczyli w tej akcji także inni członkowie Towarzystwa, m.in. Jan Bułhak wykonywał fotografie zabytków, a inżynier architekt Jan Borowski inwentaryzował zabytki w terenie[603]. Ponadto prowadzono akcję popularyzowania ochrony zabytków wśród szerokich rzesz społeczeństwa. Ferdynand Ruszczyc, Juliusz Kłos, Jerzy Remer, Stanisław Lorentz, Mieczysław Limanowski, Tadeusz Łopalewski, Piotr Śledziewski, Jerzy Orda i inni prowadzili na ten temat pogadanki radiowe, pisali artykuły w prasie wileńskiej, mieli wykłady dla słuchaczy kursów nauczycielskich, urządzali stoiska ze zdjęciami zabytków potrzebujących renowacji na wystawach wileńskich[604].

kę nad sztuką ludową oraz życiem teatralnym i literackim. Opiekę nad teatrami i życiem literackim w latach 1925–1930 sprawował literat Tadeusz Opalewski, zaś sprawy związane ze sztuką ludową znajdowały się w latach 1925–1939 w gestii malarki Heleny Szrammówny. Ona też załatwiała wszelkie sprawy administracyjno-biurowe.

[603] J. Poklewski, *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie...*, s. 235–238; I. Widawski, *Grudka ziemi na grób ś. p. prof. Juliusza Kłosa...*, s. 3.

[604] J. Poklewski, *Organizacje artystyczne i instytucje opieki nad sztuką...*, s. 184–185.

Wkrótce jednak aktywność Towarzystwa uległa osłabieniu, zebrania odbywały się rzadko, składki członkowskie były wpłacane nieregularnie. Wpłynęło na to kilka czynników. Część podjętych zadań Towarzystwo wykonało (zmiana nazw ulic, usunięcie najbardziej rażących rosyjskich naleciałości), a część przejął powołany w 1922 roku Oddział Sztuki Urzędu Wojewódzkiego. Mimo szczupłości etatowych pracowników i skromnych, w porównaniu z potrzebami, środków finansowych wydzielanych z budżetu państwa, miał on większe możliwości w dziedzinie ochrony zabytków i rozwiązywaniu spraw związanych z kulturą artystyczną niż działające społecznie Towarzystwo Miłośników Wilna. „Miłośnicy Wilna" uznali, że nie należy dublować pracy placówki państwowej i zaangażowali się do pracy Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk, prowadzącego badania z filologii, literatury i sztuki. W 1931 roku powołano przy tym wydziale Sekcję Historii Sztuki, gdzie również z powodzeniem działali byli „miłośnicy Wilna"[605].

Starostwo Grodzkie Wileńskie, gdy Towarzystwo Miłośników Wilna od dłuższego czasu nie przejawiało działalności, kilkakrotnie wystosowało listy (25 marca 1931 r. i 7 listopada 1933 roku) do zarządu i prezesa F. Ruszczyca. Proszono w nich o podanie do starostwa informacji o stanie i działalności Towarzystwa[606]. W dniu 30 listopada 1933 roku odbyło się ostatnie posiedzenie członków zarządu Towarzystwa Miłośników Wilna. W posiedzeniu uczestniczyli: Michał Brensztejn, Aleksander Halicki, Wacław Gizbert-Studnicki, Ludwik Sokołowski oraz zaproszony na prawach go-

[605] *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk za rok 1931*, Wilno 1932, s. 52–53; „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", t. 1–3, Wilno 1935–1939.

[606] LCVA, F 1269, op. 4, teczka 4, s. 14, 17.

ścia Stanisław Lorentz, konserwator Województwa Wileńskiego i Nowogródzkiego. Prezes Towarzystwa Ferdynand Ruszczyc nie mógł przybyć z powodu ciężkiej choroby, trzech członków zarządu już nie żyło (Władysław Zahorski zmarł w 1927 roku, Tadeusz Rostworowski w 1928, Juliusz Kłos w 1933), zaś Stanisław Pigoń w 1931 roku wyjechał z Wilna do Krakowa, gdzie podjął pracę na Uniwersytecie Jagiellońskim[607].

Po rozpatrzeniu przedłożonych przez Ludwika Sokołowskiego dokumentów dotyczących działalności Towarzystwa Miłośników Wilna ustalono, że składki od członków Towarzystwa w okresie dewaluacji, jak również po stabilizacji złotówki w roku 1924, zbierane nie były, żadnych kapitałów Towarzystwo nie posiada, subsydia z funduszy państwowych były udzielane Sekcji Konserwatorskiej, której kierownik J. Kłos, składał odpowiednie sprawozdanie Wydziałowi Kultury i Sztuki Wileńskiego Urzędu Wojewódzkiego. Stwierdzono również, że majątek Towarzystwa składa się ze zdjęć pomiarowych zabytków architektonicznych Wilna i Wileńszczyzny wykonanych pod kierownictwem J. Kłosa, ze zbioru zdjęć fotograficznych wykonanych przez J. Bułhaka oraz ze zbioru odłamków kafli i ceramiki znalezionych przy robotach ziemnych w Wilnie[608].

Po dyskusji i szczegółowym rozważeniu obecnego stanu Towarzystwa Miłośników Wilna zebrani członkowie zarządu postanowili jednogłośnie Towarzystwo zlikwidować, a cały jego majątek składający się ze zdjęć zabytków architektonicznych Wilna i zbioru odłamków kafli oraz dokumentację (protokoły, pisma urzędowe,

[607] *Protokół posiedzenia członków zarządu Towarzystwa Miłośników Wilna w dniu 30 listopada 1933 roku o godz. 6.00 wieczorem w Dziekanacie Wydziału Sztuk Pięknych USB*, LCVA, F 1269, op. 4, teczka 4, s. 1–13.

[608] Ibidem, s. 11–12.

korespondencja) przekazać Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Wilnie. Postąpili oni zgodnie ze statutem, który głosił: „W razie rozwiązania Towarzystwa cały jego majątek ruchomy i nieruchomy przechodzi na mocy uchwały ostatniego Walnego Zgromadzenia na rzecz jednej z polskich instytucji naukowych. W razie niemożności zwołania Walnego Zgromadzenia decyduje w sprawie powyższej zarząd"[609]. Na tym samym posiedzeniu powołano komisję w składzie: Michał Brensztejn, Aleksander Halicki, Wacław Gizbert-Studnicki, Ludwik Sokołowski oraz Stanisław Lorentz, którzy sporządzili akt zdawczo-odbiorczy i przekazali zbiory oraz akta Towarzystwu Przyjaciół Nauk[610].

O postanowieniu likwidacji Towarzystwa Miłośników Wilna przyjętym 30 listopada na ostatnim posiedzeniu członków zarządu, sekretarz Ludwik Sokołowski powiadomił starostę grodzkiego W. Kowalskiego i przesłał mu odpis protokołu wymienionego posiedzenia[611]. Do Starostwa Grodzkiego Wileńskiego zwrócono także oryginał statutu Towarzystwa zatwierdzony 15 grudnia 1921 r. i zaopatrzony w pieczęć Departamentu Spraw Wewnętrznych Tymczasowej Komisji Rządzącej Litwy Środkowej[612]. W Urzędzie Województwa Wileńskiego, Towarzystwo Miłośników Wilna skreślono z rejestru stowarzyszeń i związków dopiero 6 września 1937 r.[613].

Na zakończenie trzeba dodać, że zapoczątkowane przez Towarzystwo Miłośników Wilna działania w dziedzinie ochrony i ratowania zabytków Wilna były kontynuowane przez inne towarzystwa i instytucje, przede wszystkim przez Oddział Sztuki Urzędu

609 *Statut Towarzystwa Miłośników Wilna*, § 22.
610 Ibidem, s. 13.
611 LCVA, F 53, op. 23, teczka 1736, s. 2–4.
612 LCVA, F 53, op. 23, teczka 1736, s. 1.
613 LCVA, F 53, op. 23, teczka 1736, s. 8.

Wojewódzkiego w Wilnie. W okresie międzywojennym przeprowadzono wiele ważnych prac konserwatorskich i restauracyjnych. Rekonstruowano basztę Giedymina na Górze Zamkowej (1930 r.). W latach 1935–1939 odsłonięto część murów Zamku Górnego i przeprowadzono ich konserwację[614]. Przeprowadzono prace restauracyjne w kompleksie gmachów Uniwersytetu Stefana Batorego. Uporządkowano główny dziedziniec im. Piotra Skargi, przywrócono tablicę marmurową z napisem: AKADEMIA UNIWERSYTATIS SOCIETATIS JESU, zaś na elewacji od strony ul. Świętojańskiej wmurowano tablicę na cześć Ferdynanda Ruszczyca. Wykonano też wiele pomniejszych prac we wnętrzach. W 1929 roku kontynuowano prace, odtwarzając m.in. główne wejście z dawnym portalem klasycystycznym i odrestaurowano część malarstwa ściennego we wnętrzach głównego gmachu uczelni. W latach 1938–1939 przebudowano dalszą część wnętrz i pod kierunkiem Stefana Narębskiego odtworzono salę senatu, tzw. Białą Salę. Pozwoliło to doprowadzić ten monumentalny budynek do względnie dobrego stanu, ale wiele prac pozostawało jeszcze do zrobienia. Spośród rozproszonych zabytkowych gmachów uniwersyteckich odrestaurowano w 1924 roku pod kierunkiem J. Kłosa Collegium Chemicum, w którym zrekonstruowano wielką salę piętrową[615].

W latach 1937–1939 odrestaurowano pod kierunkiem S. Narębskiego dawny ratusz wileński. Po usunięciu przeróbek z wnętrza i elewacji przywrócono stan według projektu Wawrzyńca Gucewicza z monumentalnymi schodami i salami[616]. Zadbano również

[614] E. Małachowicz, *Wilno: dzieje, architektura, cmentarze...*, s. 67.
[615] LVIA, F 1135, op. 12, teczki 77–82; 88–89, 120–122, 142–169; E. Małachowicz, *Wilno: dzieje, architektura, cmentarze...*, s. 67–68.
[616] LVIA, F 1135, op. 12, teczki 27–28, 123–134; E. Małachowicz, *Wilno: dzieje, architektura, cmentarze...*, s. 68–69.

o odnowienie zabytkowych budynków sakralnych. W kościołach (Wizytek, św. Kazimierza, Trynitarzy na Antokolu, Augustianów, św. Trójcy, Franciszkanów) przebudowanych po 1863 roku na cerkwie lub użytkowanych jako magazyny, usunięto rosyjskie przeróbki i przywrócono dawne funkcje. Niektóre fragmenty wystroju wnętrz zaginęły, niestety, bezpowrotnie[617]. Zadbano również o budynki sakralne innych wyznań. Odnowiono na przykład barokową unicką cerkiew św. Trójcy przy klasztorze Bazylianów, w którym odtworzono Celę Konrada, będącą cenną pamiątką narodową[618].

Szczególną troską otoczono kaplicę ostrobramską – najważniejsze sanktuarium maryjne w Wilnie. W roku 1927 sporządzono dokumentację pomiarową i odnowiono elewację kaplicy pod kierunkiem J. Kłosa, zaś w latach 1931–1932 przeprowadzono gruntowną renowację jej wnętrza. Według projektu architekta Jana Borowskiego wykonano wówczas dębową boazerię, pokrywającą ściany, na którą nałożono skórzane ekrany i rozmieszczono na nich srebrne wota w układzie zaprojektowanym przez Ferdynanda Ruszczyca. Wypełniają one szczelnie ramy ekranów, tworząc zwarte srebrne płaszczyzny na wszystkich ścianach kaplicy. W pracowni złotniczej Kazimierza Malinowskiego wykonany został ażurowy fryz z posrebrzanej blachy mosiężnej (zaprojektowany przez Helenę Szrammównę) skomponowany z poziomych pasów ornamentu roślinnego i wypukłych kolistych tarcz z reliefowym wyobrażeniem symbolów wezwania litanii loretańskiej. Fryz obiegający co-

[617] LVIA, F 1135, op. 12, teczki 24, 68–69; E. Małachowicz, *Wilno: dzieje, architektura, cmentarze...*, s. 68–69; J. Kłos, *Wilno: przewodnik krajoznawczy, wyd. trzecie poprawione po zgonie autora*, Wilno 1937, s. 176–178; 191, 206; *Lietuvos architektūros istorija*, t. 2: *Nuo XVII a. pradžios iki XIX a. vidurio*, Vilnius 1994, s. 64–65, 97–99; M. Jackiewicz, *Spacerkiem po Wilnie*, Warszawa 2003, s. 76–77.

[618] LVIA, F 1135, op. 12, teczki 141–169, 175–187.

kół ścian kaplicy posiada wysokie walory plastyczne i tworzy efektowne zamknięcie kompozycji. Odnowiono także stiukowy ołtarz kaplicy i przywrócono zarazem jego pierwotny wygląd[619].

Gruntowne prace konserwatorskie przeprowadzono w wileńskiej katedrze św. Stanisława po powodzi w 1931 roku. Bezpośrednio po powodzi zbadano fundamenty i podziemia katedry, w których odkryto szczątki królewskie, a w latach 1932–1938 wykonano wiele prac konserwatorskich. Prace te początkowo prowadzone były pod kierunkiem J. Kłosa, a później architekta Henryka Wąsowicza z Warszawy przy współpracy inż. Wacława Jurewicza i arch. Jana Pekszy z Wilna. Oprócz poważnych prac konstrukcyjnych, restauratorskich i konserwatorskich, pod kaplicą św. Kazimierza według projektu J. Kłosa, H. Wąsowicza, Stanisława Bukowskiego zbudowano nową kryptę – mauzoleum dla odnalezionych w czasie robót szczątków królewskich. Nie wszystkie prace konserwatorskie w katedrze wileńskiej zostały ukończone przed wrześniem 1939 r. Niemniej wkład polskich restauratorów w ratowanie zarówno katedry, jak i wielu innych sakralnych oraz historycznych zabytków Wilna jest ogromny[620].

---

[619] LVIA, F 1135, op. 12, teczki 189–205; M. Kałamajska-Saeed, *Ostra Brama w Wilnie*, Warszawa 1990, s. 44, 52–60.

[620] LVIA, F 1135, op. 12, teczki 92–93, 96–101, 264–271; E. Małachowicz, *Wilno: dzieje, architektura, cmentarze...*, s. 69–72; *Krypta królewska w podziemiach Katedry: odnalezienie zwłok Aleksandra Jagiellończyka, królowych Elżbiety i Barbary Radziwiłłówny*, „Słowo" 1931, nr 217, 22 września; *Działalność Komitetu Ratowania Bazyliki Wileńskiej w świetle pierwszego zgromadzenia sprawozdawczego*, „Dziennik Wileński" 1933, nr 137, 22 maja; M. Morelowski, *Projekt królewskiego mauzoleum w Wilnie*, „Kurier Wileński" 1931, nr 247, 25 października; S. Lorentz, *Groby królewskie w Wilnie*, „Kurier Wileński" 1933, nr 231, 30 sierpnia; K. Kieniewicz, *Aktualne roboty w Bazylice Wileńskiej*, „Słowo" 1937, nr 356, 28 grudnia; P. Śledziewski, *Mauzoleum królewskie w Katedrze Wileńskiej*, „Wilno" 1939, R. 1, nr 2, s. 107–119.

Rozdział V. Powstanie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie i jego członkowie

1. Literatura i źródła

Założenie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie (w latach 1907–1915 w dokumentach urzędowych równolegle używano nazwy rosyjskiej: „Общество Любителей Наук в городе Вильна") i jego działalność w latach 1907–1914 pierwszy opisał Michał Brensztejn w swym słynnym *Informatorze o towarzystwach*, opublikowanym w 1914 roku[621]. W okresie międzywojennym wrócił on do tego tematu i opisał dzieje Towarzystwa do 1937 roku oraz oddzielnie dzieje Biblioteki TPN w latach 1907–1931[622]. Po wojnie dzieje Towarzystwa pobieżnie opisał znajdujący się na emigracji ostatni prezes – Stanisław Kościałkowski w artykule opublikowanym w „Tekach Historycznych" z okazji pięćdziesiątej rocznicy jego powsta-

[621] M. Brensztejn, *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystycznych-popularnych, filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych i klubach na Litwie i Rusi Białej*, Wilno 1914, s. 31–45.

[622] M. Brensztejn, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1937, 13 s. (Odbitka z *Wilno i Ziemia Wileńska*, t. 2); tenże, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1931*, Wilno 1932, 8 s. (Odbitka z czasopisma „Ateneum Wileńskie", t. 8).

nia[623]. W Polsce Ludowej temat Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie długo pomijano milczeniem i dopiero w 1975 roku ukazał się artykuł Leonida Żytkowicza o dziejach Towarzystwa w pracy zbiorowej *Z dziejów nauki polskiej* poświęconej setnej rocznicy założenia Towarzystwa Naukowego w Toruniu[624]. Następnie Roman Jurkowski opublikował w „Zapiskach Historycznych" artykuł o dziejach tego Towarzystwa jako przyczynek do życia kulturalnego Wilna[625]. Leszek Zasztowt pisał o założeniu Towarzystwa Przyjaciół Nauk[626], Artur Kijas o jego działalności w okresie międzywojennym[627]. Podstawowe dane o Towarzystwie Przyjaciół Nauk w Wilnie są zamieszczone w słownikach i pracach o polskich towarzystwach naukowych[628], a dane o poszczególnych działaczach Towarzystwa – w *Polskim Słowniku Biograficznym* i innych tego rodzaju wydawnictwach[629]. Wielu

[623] S. Kościałkowski, *Pamiętna, choć przemilczana rocznica: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w pięćdziesięciolecie jego powstania (1907–1957)*, „Teki Historyczne" 1956/1957, t. 8, s. 94–121.

[624] L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1940*, [w:] *Z dziejów nauki polskiej. Księga pamiątkowa TNT 1875–1975*, Warszawa 1975, s. 49–75.

[625] R. Jurkowski, *Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1939: przyczynek do życia kulturalnego Wilna*, „Zapiski Historyczne" 1986, t. 51, z. 4, s. 113–135.

[626] L. Zasztowt, *Wileńscy miłośnicy „starożytności" w latach 1899–1914*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1990, t. 35, nr 2–3, s. 259–283.

[627] A. Kijas, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1918–1939*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*. t. 2: *Kultura i trwanie*, Białystok 1996, s. 297–313.

[628] W. Rolbiecki, *Towarzystwa naukowe w Polsce*, Warszawa 1972, s. 182; *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 2, Warszawa 1994.

[629] S. Kościałkowski, *Dobużyński Walerian (1842–1921), gen.-por. armii rosyjskiej, bibliotekarz Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, 1939/1946, s. 277–278; tenże, *Dmochowska Emma z Jeleńskich (1864–1919), powieściopisarka i działaczka społeczna, redaktorka*, ibidem, t. 5, s. 201–202; L. Żytkowicz, *Kościałkowski Stanisław (1881–1960)*, ibidem, t.14/3, z. 62, 1969, s. 394; M. Żywczyński, *Kurczewski Jan, krypt. XX (1854–1917), ksiądz, historyk*, ibidem, Wrocław i in. 1971, t. 16/1, z. 68, s. 231–232; S. Konarski, *Parczewski Alfons Józef Ignacy, pseudonim Niklot (1849–1933)*, ibidem, t. 25, Wrocław i in. 1980, s. 201–202; S. M. Brzozowski, *Pelczar Kazimierz (1894–1943), onkolog, profesor patologii ogólnej Uniwersytetu Wileńskiego,*

byłych członków Towarzystwa, zarazem wybitnych uczonych i działaczy społecznych, doczekało się wspomnień pośmiertnych, nekrologów i oddzielnych opracowań biograficznych[630].

Z autorów litewskich najobszerniej o Towarzystwie Przyjaciół Nauk pisała badaczka starszego pokolenia Irena Petrauskienė skupiając uwagę na aspekcie lituanistycznym[631]. Współczesne litewskie badaczki: Jolanta Širkaitė, Nastazija Keršytė, Laima Laučkaitė pisały pobieżnie o Towarzystwie Przyjaciół Nauk i nieco obszerniej o jego muzeum[632], zaś Darius Staliūnas próbował ustalić, jakim za-

---

ibidem, t. 25/1, z. 104, Wrocław i in. 1980, s. 550–552; J. Ruszczycówna, E. Ruszczyc, *Ruszczyc Ferdynand (1870–1936), malarz, grafik, inscenizator, organizator życia kulturalno-artystycznego, działacz społeczny, profesor Szkoły Sztuk Pięknych w Warszawie, ASP w Krakowie i Uniwersytetu Wileńskiego*, ibidem, t. 33/1, z. 136, s. 170–175; A. Śnieżko, *Engiel Mieczysław (1890–1943), prawnik, adwokat wileński, działacz społeczny*, ibidem, t. 6, 1948, s. 275; *Engiel Mieczysław (1890–1943)*, [w:] *Słownik biograficzny adwokatów polskich*, t. 2, z. 1, Warszawa 1988; W. Armon, *Brensztejn Michał Eustachy (2.X.1874–29.III.1938), bibliotekarz, bibliograf, historyk kultury i książki*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa, Łódź 1972, s. 87–88; *Kurczewski Jan, krypt.: XX, (1954–1917), prałat kapituły wileńskiej, historyk Kościoła, popularyzator teologii*, [w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich*, t. 2, Warszawa 1982, s. 476–477.

[630] L. Czarkowski, *Ś. p. Władysław Zahorski*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego", Wilno 1927, R. 3, z. 6; S. Kościałkowski, *Działalność ś. p. dra Władysława Zahorskiego na gruncie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie" 1927, R. 4, s. 452–458; tenże, *Praca ś. p. dr Ludwika Czarkowskiego na gruncie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie" 1928, R. 5, s. 193–197; S. Trzebiński, *Ś p. Dr Ludwik Czarkowski 1855–1928*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego" 1928, R. 4, z. 5, s. I–IV; *Uroczyste posiedzenie dla uczczenia zasług ś. p. D-ra Ludwika Czarkowskiego*, „Ateneum Wileńskie" 1929, t. 5, z. 15, s. 190–193; M. Morelowski, *Ferdynand Ruszczyc (1870–1936)*, „Ateneum Wileńskie" 1936, t. 11, s. 961–981; M. Dzikowski, *Ś. p. Michał Brensztejn*, Kraków 1938; T. Wasilewski, *Henryk Łowmiański* (1898–1984), „Zapiski Historyczne" 1986, t. 51, nr 1, s. 191–193; J. Ochmański, Henryk Łowmiański, [w:] *Wybitni historycy wielkopolscy*, Poznań 1989, s. 392–405; S. Alexandrowicz, *Profesor Leonid Żytkowicz*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica", t. 6, Poznań 1994, s. 5; *Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło*, red. Artur Kijas i Krzysztof Pietkiewicz, Poznań 1995; T. Gołębiowska, *Stefan Burhardt. Rys biograficzny*, Toruń 2000.

[631] I. Petrauskienė, *Vilniaus mokslo bičiulių draugija 1907–1941*, [w:] *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius 1979, s. 76–142.

[632] J. Širkaitė, *Vilniaus mokslo bičiulių draugija ir jos muziejaus rinkiniai*, [w:] *Kultūros istorijos tyrinėjimai: Straipsnių rinkinys*, t. 5, Vilnius 1999, s. 336–361; taż, *Dailės mecenystė Lietuvoje XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje*, [w:] *Lietuvos kultūros tyrinėjimai (Studies of the Lithuanian Culture)*, t. 1, Vilnius 1995, s. 253–256;

gadnieniom – historii etosu czy państwa – oddawano pierwszeństwo na łamach czasopisma Litewskiego Towarzystwa Naukowego „Lietuvių Tauta" i „Rocznika Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie"[633]. W 2007 r. ukazała się w Wilnie książka Romasa Juzefovičuisa o humanistycznych organizacjach naukowych w Litewskiej Republice w latach 1918–1940, w której mówi się krótko również o aspekcie humanistycznym w działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauki i innych towarzystw wileńskich[634].

Materiały archiwalne dotyczące Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie i jego działaczy znajdują się w Litewskim Archiwum Historycznym w Wilnie w zespole własnym[635]. Są to: protokoły posiedzeń ogólnych i zarządu[636], projekty statutów[637], sprawozdania[638], dokumentacja finansowa[639], akty komisji rewizyjnej[640], wykazy darów i spisy darczyńców[641], obszerna korespondencja z innymi instytucjami naukowymi, przedstawicielami władz, bibliotekami, wydaw-

N. Keršytė, *Lietuvos muziejai iki 1940 metų: Lietuvos muziejų raida XVI–XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje*, Vilnius 2003, s. 187–170; taż, *Lietuvos kultūros vertybių globos institucijos Vilniuje XX amžiaus pradžioje*, [w:] *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940*, Vilnius 1998, s. 72–81; L. Laučkaitė, *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje*, Vilnius 2002, s. 46–51.

633 D. Staliūnas, *XX amžiaus alternatyva: etnoso ir valstybės istorija?* „Darbai ir dienos", Kaunas 1996, nr 2(11), s. 7–19; tenże, *Alternatywa początku XX wieku: historia etnosu czy państwa*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica", t. 8, Poznań 2001, s. 81–95.

634 R. Juzefovičius, *Lietuvos humanitarų mokslo organizacijos (1918–1940)*, Vilnius 2007, s. 168–172.

635 Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, Fondas 1135 (dalej LVIA, F 1135).

636 LVIA, op. 22, teczki 2, 3, 8–10, 36, 45, 46, 68, 69, 81, 120, 127, 148, 219.

637 LVIA, op. 22, teczka 4.

638 LVIA, op. 22, teczki 11–13, 23, 34, 44, 56, 67, 80, 133, 137, 149, 156, 165, 187, 201, 211, 218, 226, 232, 238, 247, 256, 260.

639 LVIA, op. 22, teczki 54, 66, 74, 78, 79, 84, 85, 89–94, 97–101, 106–110, 115–116, 119, 123, 130–132, 136, 143–146, 153–154, 162–164, 171–173, 183–186, 192–194, 199–200, 209–210, 224–225, 230–231, 236, 237, 245, 246, 254–255, 259, 270.

640 LVIA, op. 22, teczka 35.

641 LVIA, op. 22, teczki 14–18, 20, 21, 215.

cami, właścicielami księgarń, osobami prywatnymi[642], dokumenty dotyczące biblioteki i muzeum[643], materiały o działalności naukowej i wydawniczej (drukowane i rękopiśmienne teksty referatów, artykułów i recenzji, dokumenty, dotyczące ochrony zabytków)[644], dokumenty o członkach (listy i adresy, podania, dokumentacja o płaceniu składek członkowskich, złożonych darach itp.) oraz inne[645]. W podzespołach Michała Brensztejna[646], Władysława Zahorskiego[647], Stanisława Kościałkowskiego[648], Alfonsa Parczewskiego[649], Kanutego i Bolesława Rusieckich[650] znajdują się materiały biograficzne dotyczące tych zasłużonych działaczy (dyplomy, życiorysy, testamenty, nekrologi, okolicznościowe wzmianki o jubilatach) oraz ich spuścizna naukowa (rękopisy prac naukowych lub ich fragmenty, zgromadzone materiały historyczne i ikonograficzne).

Poszczególne dokumenty odnoszące się do Towarzystwa Przyjaciół Nauk znajdują się w Centralnym Archiwum Państwowym Litwy (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas) w zespole Starostwa Grodzkiego Miasta Wilna[651]. Są tam: pisma urzędowe Starostwa Grodzkiego Wileńskiego do prezesa i zarządu Towarzystwa, sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk za lata 1928, 1929–1930, 1932, 1936, 1937, statut, informacja

[642] LVIA, op. 22, teczki 23, 28, 53, 62, 96, 112, 113, 117, 122, 128, 129, 134, 135, 141, 160, 167, 169, 179–182, 189, 204, 214, 233, 239, 240, 243, 248–250, 257, 258, 261, 269.

[643] LVIA, op. 22, teczki 14, 15, 17, 18, 21, 22, 23–25, 28, 37, 38–40, 47, 48–52, 72, 77, 82, 83, 95, 111, 140, 150–151, 159, 168, 195, 196–198, 205–206, 215, 228, 251, 252, 268, 271–273, 275–280.

[644] LVIA, op. 22, teczki 29, 57, 126, 242, 253.

[645] LVIA, op. 22, teczki 1, 5, 6, 86, 103, 155, 170, 306–313.

[646] LVIA, op. 6.

[647] LVIA, op. 8.

[648] LVIA, op. 13.

[649] LVIA, op. 16.

[650] LVIA, op. 19.

[651] Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas, Fondas 53 (dalej LCVA, F 53).

o zmianach osobowych w zarządzie Towarzystwa podawane do Starostwa Grodzkiego, powiadomienie o wysłaniu i odebraniu kolejnych tomów czasopisma „Ateneum Wileńskie" itp.[652].

Dokumenty osobiste i bogata spuścizna rękopiśmienna Mariana Zdziechowskiego, rektora Uniwersytetu Stefana Batorego i prezesa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1933–1938, przechowywane są w Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego[653]. Poszczególne dokumenty o działalnosci TPN, jego zbiorach bibliotecznych znajdują się w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie[654].

Do źródeł publikowanych trzeba zaliczyć dokumenty Towarzystwa (ustawa i statut, sprawozdania roczne) opublikowane w języku polskim i rosyjskim[655]. Ważnym źródłem są własne wydawnictwa Towarzystwa, przede wszystkim czasopisma naukowe „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" oraz „Ateneum Wileńskie", w których – oprócz rozpraw naukowych – podawano informację o ważniejszych wydarzeniach w życiu Towarzystwa[656]. O działalności naukowej Sekcji Historii Sztuki przy Wydziale I Towarzystwa Przyjaciół Nauk (czytanych referatach i komunikatach na posiedzeniach sekcji) informowano w wydawnictwie „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie"[657].

---

[652] LVIA, F 53, op. 23, teczki 1596, 1814, 2184.

[653] Vilniaus Universiteto Biblioteka, Rankraščių Skyrius, Fondas 33 (dalej VUB, RS, F 33).

[654] Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka, Rankraščių Skyrius, F 151–1822, F 151–1874, F 9–3048.

[655] *Ustawa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1907; *Statut Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1922; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1911–1915, 1926–1938; *Устав Общества Любителей Наук в г. Вильна*, Вильна 1907; *Отчет о деятельности и состоянии Общества Любителей Наук в г. Вильна*, Вильна 1910–1914.

[656] „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", t. 1–7, Wilno 1908–1921; „Ateneum Wileńskie", t. 1–14, Wilno 1923–1939.

[657] „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", t. 2–3, Wilno 1935–1939.

Informacje o działalności Towarzystwa, jego zbiorach, posiedzeniach naukowych, zebraniach rocznych, budowie gmachu, a także o jego darczyńcach oraz członkach (relacje z obchodów jubileuszowych, nekrologi i wspomnienia pośmiertne) podawano w prasie wileńskiej z lat 1906–1939, najczęściej w „Kurierze Litewskim", „Dzienniku Wileńskim", „Gońcu Wileńskim", „Słowie".

Warto zwrócić uwagę na publikacje materiałów dotyczących Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, z którym Towarzystwo Przyjaciół Nauk blisko współpracowało. Można również wymienić zbiór dokumentów i materiałów o likwidacji Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie w grudniu 1939 roku, przygotowany do druku przez Piotra Łossowskiego[658] oraz zebrane przez Leszka Zasztowta i opublikowane w „Kwartalniku Historii Nauki i Techniki" materiały dotyczące tajnego nauczania w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1939–1946. Materiały te pochodzą z Archiwum PAN w Warszawie i zawierają sprawozdania sześciu Wydziałów Uniwersytetu Wileńskiego: Humanistycznego, Teologicznego, Prawa i Nauk Społecznych, Matematyczno-Przyrodniczego, Lekarskiego oraz Wydziału Sztuk Pięknych. Brak jest natomiast materiałów o pracy Wydziału Rolniczego. W publikacji zamieszczono też, uzupełniające te sprawozdania, listy, fragmenty życiorysów, notatki[659].

Ważnym uzupełnieniem były także wspomnienia z tego okresu, na przykład *Dzienniki* ks. Bronisława Żongołłowicza lub *Pod znakiem „Omegi"* Bohdana Paszkiewicza. *Dzienniki* ks. Żongołłowicza pisane przez niego w okresie sprawowania funkcji wiceministra

[658] *Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie w grudniu 1939 roku: Dokumenty i materiały.* Zebrał i wstępem opatrzył Piotr Łossowski, Warszawa 1991.

[659] L. Zasztowt, *Materiały dotyczące tajnego nauczania w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1939–1946*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1993, R. 38, nr 4, s. 71–118.

WRiOP są, jak pisze Dorota Zamojska we wstępie, wręcz bezcennym źródłem dla badaczy dziejów II Rzeczypospolitej. Ukazują „kuchnię" prac rządowych, mechanizmy i motywy podejmowania decyzji, system urzędniczy. Są też po prostu znakomitą lekturą, niejednokrotnie skłaniającą również do refleksji nad problemami nam współczesnymi[660]. Natomiast *Pod znakiem „Omegi"* Bohdana Paszkiewicza, wspomnienia jednego z najwybitniejszych polskich działaczy w Republice Litewskiej w dwudziestoleciu międzywojennym, redaktora m.in. „Dnia Kowieńskiego", „Dnia Polskiego" i „Naszego Słowa", są wielkiej wagi dokumentem ilustrującym dzieje Polaków i polskości w tym kraju, świadectwem schyłku i upadku jednego z ostatnich „bastionów" dawnej Rzeczypospolitej, a równocześnie swoistym podręcznikiem wychowania obywatelskiego[661]. O stosunkach polsko-litewskich w latach 1918–1919 jest sporo rozważań także w opublikowanej w języku litewskim części pamiętników Michała Römera (1880–1945), prawnika, publicysty, członka loży masońskiej „Lietuva", profesora i rektora uniwersytetu w Kownie (1922–1940) i w Wilnie (1940–1945)[662].

2. Założenie

Pomysł utworzenia nowego towarzystwa naukowego w Wilnie polska inteligencja wysunęła wiosną 1906 roku. Szersza społecz-

[660] B. Żongołłowicz, *Dzienniki 1930–1936*, opracowała Dorota Zamojska, Warszawa 2004.

[661] B. Paszkiewicz, *Pod znakiem „Omegi"*, przygotował do druku i indeks osób opracował Adam Gałkowski, słowem wstępnym opatrzył i całość krytycznie przejrzał Piotr Łossowski, Warszawa 2003.

[662] M. Römeris, *Dienoraštis. 1918 m. birželio 13-oji – 1919 m. birželio 20-oji.* Sudarė Bronius Makauskas ir Rimantas Miknys, Vilnius 2007.

ność została o tym poinformowana przez Ludwika Abramowicza na łamach prasy wileńskiej[663]. Konkretne kroki w kierunku realizacji tego pomysłu poczyniono jesienią 1906 roku. Poseł Ziemi Kaliskiej w rosyjskiej Dumie państwowej, mecenas Alfons Parczewski przyjechał we wrześniu do Wilna i wraz z Władysławem Zahorskim powołał grupę osób, które zajęły się zorganizowaniem zebrania założycielskiego. Zaczęto od ułożenia i rozesłania odezwy do społeczeństwa. W ułożonej przez Józefa Hłasko, redaktora „Dziennika Wileńskiego" i omówionej w gronie założycieli odezwie, pisano: „Dziś, gdy warunki polityczne uległy zmianie na lepsze, nadszedł czas do skupienia wszystkich z dzielnicą naszą związanych „przyjaciół nauk", nadszedł czas do rozpalenia na nowo w Wilnie choćby najskromniejszego ogniska nauki polskiej, które by nie tylko zszeregowało siły już istniejące i prace im w miarę możności ułatwiło, ale zarazem przyczyniłoby się niewątpliwie do zwiększenia ich liczby". Organizatorzy zapraszali osoby „uznające potrzebę podobnej instytucji" na zgromadzenie, które „zastanowi się nad zadaniami i organizacją polskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie i wybierze komisję dla uregalizowania Towarzystwa przez władze". Odezwę 2 (15) października podpisali: Eliza Orzeszkowa, pisarka; Józef Hłasko; Józef Montwiłł, dyrektor Banku Ziemskiego; Czesław Jankowski, redaktor „Kuriera Litewskiego"; Władysław Zahorski, lekarz i historyk oraz posłowie do I Dumy rosyjskiej: Władysław Tyszkiewicz, Alfons Parczewski, Wawrzyniec Puttkamer[664].

[663] L. Abramowicz, *Notatnik* / Licz, „Gazeta Wileńska" 1906, nr 13, 1 (14) marca; tenże, *Przykład* / Alf, „Kurier Litewski" 1906, nr 110.
[664] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 1, s. 5, 10, 13; „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1908, t. 1, s. 162–164.

Odezwa podpisana przez wybitnych działaczy polskich zyskała oddźwięk w społeczeństwie; na pierwsze zebranie, które odbyło się 9 (22) października 1906 r. o godz. 8 wieczorem w sali Towarzystwa Opieki nad Dziećmi (Mała Pohulanka 8) przybyło około 50 osób. Większość z nich (38) wyraziło chęć zostania członkami Towarzystwa. Zebraniu przewodniczył Józef Montwiłł. Alfons Parczewski w „pięknej przemowie" wykazał potrzebę utworzenia w Wilnie Towarzystwa Przyjaciół Nauk, które przy poparciu społeczeństwa „może i powinno oddać znakomite usługi nauce polskiej za pomocą naukowych badań Litwy i Rusi". Po nim wystąpił Władysław Zahorski, który w krótkim przemówieniu podkreślił, że powstające Towarzystwo będzie kontynuować „badania kraju na różnych polach zapoczątkowane przez profesorów Uniwersytetu Wileńskiego: Śniadeckich, Lelewela, Homolickiego, Daniłowicza, Jundziłła, Abichta, Adamowicza oraz ich następców Malinowskiego, Balińskiego i innych, a które to prace przez nieszczęścia, jakie kraj nasz spotkały zostały ze szkodą dla nauki polskiej przerwane". Następnie został odczytany projekt ustawy Towarzystwa Przyjaciół Nauk, opracowany przez W. Zahorskiego oraz powołana komisja w celu ostatecznego jego dopracowania i podania do rejestracji. W skład komisji weszli: Józef Hłasko, Czesław Jankowski, Jan Klott, Stanisław Kościałkowski, Józef Montwiłł, Alfons Parczewski, Kazimierz Szafnagel oraz Władysław Zahorski[665].

Komisja w ciągu kilku wieczorów dopracowała ustawę i przedstawiła ją w języku rosyjskim gubernatorowi wileńskiemu Lubimowu do zarejestrowania. Gubernator miał wątpliwości, czy może on pozwolić na zarejestrowanie towarzystwa, którego działalność mia-

[665] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 1, s. 1, teczka 8, s. 75–76.

ła przekraczać granice guberni wileńskiej i faktycznie obejmować cały Kraj Północno-Zachodni, ale po naradzie ze zwierzchnictwem dał takie pozwolenie. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie zarejestrowano na mocy uchwały Gubernialnej Komisji Wileńskiej do Spraw Towarzystw i Związków z dnia 17 (30) stycznia 1907 r.[666].

Po otrzymaniu zawiadomienia o zarejestrowaniu Towarzystwa jego organizatorzy zwołali na dzień 10 (23) marca 1907 r. walne zebranie członków, na którym został wybrany pierwszy zarząd Towarzystwa. W skład zarządu weszli: ks. Jan Kurczewski, prezes; Władysław Zahorski, wiceprezes; Józef Montwiłł, skarbnik; Stanisław Kościałkowski, sekretarz; Ludwik Czarkowski, bibliotekarz oraz Ludwik Abramowicz i Cezary Staniewicz – członkowie. Zygmunt Hryniewicz został kandydatem do zarządu (w razie wyjazdu lub choroby któregoś z członków zarządu), a Zenona Giecewicza poproszono o pomoc skarbnikowi przy prowadzeniu ksiąg kasowych. Józef Montwiłł miał przede wszystkim dostarczać Towarzystwu fundusze na jego działalność[667].

Pierwszym zadaniem zarządu było opracowanie nowej odezwy do społeczeństwa z kolejną prośbą o wsparcie. Odezwa była ułożona i opublikowana w „Dzienniku Wileńskim" w końcu marca 1907 roku. „Rozwój Towarzystwa Przyjaciół Nauk – pisano w odezwie – będzie zależał od poparcia społeczeństwa. Niech wszyscy, którym nie jest

[666] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 4; S. Kościałkowski, *Pamiętna, choć przemilczana rocznica...*, s. 95, wspominał, że założyciele Towarzystwa w urzędowej nazwie jego nie podali określenia „polskie", uważając, że ze względu na istotną rolę polskości w życiu kulturalnym Wilna określenie to było zbędne. Zresztą, jak się okazało, pociągnęłoby to trudności w zatwierdzeniu Towarzystwa, a przy tym chodziło o nawiązanie do nazwy (pozbawionej określnika „polskie") z chlubnej sprzed wieku pamięci Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie i czynnego od półwiecza Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (założonego w 1857 roku).

[667] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 1, s. 1; LMAB, RS, F 151–1822; „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", t. 1, Wilno 1908, s. 165.

obojętny los nauki polskiej, którym drogie są tradycje Uniwersytetu Wileńskiego, pośpieszą ze swą pomocą, zarówno materialną, jak i moralną". Odezwę podpisali wszyscy członkowie zarządu[668]. Ponadto Zarząd Towarzystwa zwrócił się listownie do towarzystw i instytucji naukowych, informując o powstaniu Towarzystwa i wyrażając gotowość nawiązania współpracy. Wiadomość o założeniu polskiego towarzystwa naukowego w Wilnie została z uznaniem przyjęta przez polskie społeczeństwo we wszystkich zaborach. Depesze i listy gratulacyjne dla kierownictwa nowego towarzystwa naukowego w Wilnie przysłali działacze polityczni i uczeni, towarzystwa i instytucje, np. Akademia Umiejętności w Krakowie, Biblioteka Ordynacji Krasińskich w Krakowie, Biblioteka Ordynacji Zamojskiej w Warszawie, Warszawskie Towarzystwo Higieniczne, Towarzystwo Naukowe Płockie, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości w Warszawie, Zarząd Główny Polskiej Macierzy Szkolnej w Warszawie, Zakład im. Ossolińskich we Lwowie, Litewskie Towarzystwo Naukowe, Wileńskie Towarzystwo Lekarskie i wiele innych[669].

3. Członkowie

3.1. Kategorie członków, ich prawa i obowiązki

W pierwszej ustawie Towarzystwa Przyjaciół Nauk z roku 1907 wymieniono cztery kategorie członków: a) zwyczajnych, b) korespon-

[668] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 1, s. 9; *Odezwa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Dziennik Wileński" 1907, nr 72, 29 marca.

[669] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 1, s. 14–20, teczka 26, s. 6, 7, 21, 22, 30, 50, 55–57; *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1907*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1908, t. 1, s. 165, 170–171.

dentów, c) honorowych, d) protektorów[670]. W statucie z 1922 roku wydzielono ponadto jako oddzielną kategorię członków dożywotnich, którzy *de facto* byli od samego początku istnienia Towarzystwa[671]. W Ustawie z 1907 roku jawnie nie określono, kto mógł zostać członkiem zwyczajnym, zaznaczono jedynie, że członkami Towarzystwa nie mogą być osoby niepełnoletnie oraz ucząca się młodzież niższych i średnich zakładów naukowych[672]. W statucie z 1922 roku podkreślono, że Towarzystwo składa się z nieograniczonej liczby członków płci obojga, pracujących na polu naukowym lub popierających prace naukowe Towarzystwa[673].

Każdy z członków miał prawo polecać zarządowi kandydatów na nowych członków, a zarząd zwykłą większością głosów ich zatwierdzał[674]. Członkowie zwyczajni płacili do kasy Towarzystwa roczną składkę w kwocie określonej przez walne zgromadzenie (w latach 1907–1914 wynosiła ona 5 rubli, w okresie międzywojennym 3 złote polskie rocznie), posiadali prawo głosu we wszystkich sprawach Towarzystwa, mogli być wybrani do zarządu i otrzymywali bezpłatnie wydawnictwa Towarzystwa. Członkowie zwyczajni, którzy przez rok zalegali z opłatą składki rocznej, a po ostrzeżeniu przez skarbnika jej nie uiścili, przestawali tym samym należeć do Towarzystwa. Zasady tej jednak skrupulatnie nie stosowano, zwłaszcza w latach wojen i kryzysów gospodarczych. W przypadkach szczególnych zarząd miał prawo wykluczyć członka zwyczajnego z Towarzystwa, pozostawiając jednak mu prawo odwołania się do Walnego Zgromadzenia Towarzystwa[675]. Przypadki takie zdarzały się rzadko. W protokołach

[670] *Ustawa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1907, § 4.
[671] *Statut Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1922, § 8.
[672] *Ustawa...*, § 5.
[673] *Statut...*, § 7.
[674] *Ustawa...*, § 13–14; *Statut...*, § 10–13.
[675] *Ustawa...*, § 16; *Statut...*, § 20–21.

odnotowano jedyny taki przypadek: na posiedzeniu zarządu z dnia 1 marca 1919 r. postanowiono wykluczyć z grona członków Andrzeja Domaszewicza (Andrius Domaševičius) z powodu „zupełnie antypolskiej i zaciekłej, pełnej nienawiści do Polaków propagandy"[676].

Pierwszymi członkami Towarzystwa zostali: Ludwik Abramowicz, Ryngolt Bagieński, Ludwik Czarkowski, Józef Hłasko, Eustachy Jahilnicki, Czesław Jankowski, Franciszek Jurjewicz, Zygmunt Karpowicz, Jan Klott, Witold Kopiec, Stanisław Kościałkowski, Jan Kurczewski, Maria Kwintowa, Jan Łuckiewicz, Stanisław Maciejewicz, Józef Montwiłł, Kazimierz Noiszewski, Alfons Parczewski, Kazimierz Podernia, Cezary Staniewicz, Ignacy Strzemiński, Wacław Gizbert-Studnicki, Restytut Sumorok, Kazimierz Szafnagel, Władysław Tyszkiewicz, Lucjan Uziębło, Witold Węsławski, Tadeusz Zawadzki i Władysław Zahorski[677].

Członek zwyczajny, który jednorazowo złożył do kasy opłatę dożywotnią, zostawał członkiem dożywotnim i nie musiał płacić rocznej składki członkoskiej (w latach 1907–1914 opłata wynosiła najmniej 100 rubli, według statutu z 1922 roku jej wysokość miała być corocznie określana przez walne zgromadzenie)[678]. Członkostwo dożywotnie mogły zyskać także instytucje, na przykład: Bank Handlowy Prywatny, Bank Ziemski w Wilnie, Litewskie Towarzystwo Naukowe, Sejmik Wileńsko-Trocki.

Członków korespondentów i honorowych wybierano na walnym zgromadzeniu Towarzystwa na propozycję zarządu. Mogły nimi zostać osoby zasłużone dla nauki i Towarzystwa. Tytułem członków protektorów zaszczycano osoby, które złożyły na rzecz

[676] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 81, s. 40–41.
[677] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 8, s. 76.
[678] *Ustawa*..., § 6–8; *Statut*..., § 14.

Towarzystwa większą sumę pieniędzy (w latach 1907–1914 przynajmniej 500 rubli, w okresie międzywojennym 1000 złotych polskich) lub też ofiarowały cenne zbiory. Członkowie honorowi, korespondenci i protektorzy byli wolni od opłaty składek rocznych[679]. Pierwszym członkiem honorowym została Eliza Orzeszkowa, znana pisarska i działaczka społeczna, a pierwszymi członkami protektorami: Józef Przezdziecki oraz bracia Józef i Stanisław Montwiłłowie, hojni ofiarodawcy na rzecz Towarzystwa[680].

Liczba członków Towarzystwa od jego założenia do wybuchu pierwszej wojny światowej ciągle wzrastała. W roku 1907 było ich 160, w 1908 roku – 256, w 1909 roku – 316, w 1910 roku – 357, w 1911 roku – 400, w 1912 roku – 446, w 1913 roku – 480, w 1914 roku – 517. Byli to w zasadzie przedstawiciele polskiej inteligencji i ziemiaństwa[681].

Wzrost liczby członków Towarzystwa został zahamowany wybuchem pierwszej wojny światowej. Wielu z nich opuściło z różnych przyczyn Wilno, a kontakty z członkami poza Wilnem zostały utrudnione lub wręcz przerwane. Realna liczba pozostałych w szeregach Towarzystwa członków pozostawała przez długi czas niewiadoma. Uwzględniając ciężkie czasy wojenne i powojenne, aż

---

679 *Ustawa...*, § 9–12, 15; *Statut...*, § 15–19; LVIA, F 1135, op. 22, teczka 120, s. 39.

680 *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1907*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1908, t. 1, s. 172; K. Handke, *Eliza Orzeszkowa jako kresowa instytucja narodowa i kulturalna*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 2: *Kultura i trwanie*, Białystok 1996, s. 101–123.

681 *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1907*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1908, t. 1, s. 170–187; *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1908*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1909, t. 2, s. 112–145; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa w r. 1909*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1910, t. 3, s. 127–152; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk za rok 1912*, Wilno 1913; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk... za rok 1913*, Wilno 1914; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk za rok 1914*, Wilno 1915.

do roku 1926 nie skreślano z listy tych członków, którzy nie płacili składek członkowskich i nie nawiązywali kontaktów z Towarzystwem. Skreślano jedynie zmarłych członków. Podczas okupacji niemieckiej, kiedy działalność Towarzystwa była zawieszona, w tajemnicy przed władzami przyjmowano nowych członków, ale ich nie wpisywano na listę w obawie przed restrykcjami władz. Dopiero po zakończeniu wojny zostali oni oficjalnie wciągnięci na listę. Przypływ nowych członków nastąpił w roku 1919. Szeregi Towarzystwa zasilili wtedy profesorowie i inni pracownicy odrodzonego Uniwersytetu Wileńskiego. Kolejnym wstrząsem była wojna z Rosją bolszewicką. Wielu Polaków – członków Towarzystwa zginęło w walkach, zostało rozstrzelanych przez bolszewików, zmarło z wycieńczenia lub chorób zakaźnych[682]. O wielu z nich nie było żadnych wiadomości. Na walnym zgromadzeniu 19 lutego 1922 r. podano, że na liście członków są wpisane 602 osoby, ale zaznaczono, że prawie z połową z nich „bliższego kontaktu nawiązać niepodobna". Dotyczyło to zwłaszcza członków zamieszkałych na terenach pozostałych poza granicami państwa polskiego[683].

Dokładne dane o członkach Towarzystwa pojawiają się dopiero w 1926 roku i od tego roku ich liczba powoli malała. Jeśli w 1926 roku było ich 446, to w 1939 roku tylko 374 (tabela 7). Jak widać z danych podawanych na liście o miejscu zamieszkania członków, znikają niemal całkowicie członkowie z obszaru Republiki Litewskiej i całkowicie zamieszkali poprzednio na terytoriach, które weszły w skład Białoruskiej SRR. Zmniejszyła się również liczba członków Towarzystwa zamieszkałych poza Wilnem. W roku 1914 było ich 249, w 1927 roku – 72, w 1928 roku – 65. Od roku

682 LVIA, F 1135, op. 22, teczka 8, s. 171.
683 LVIA, F 1135, op. 22, teczka 8, s. 161.

1929 ich liczba powoli zaczęła wzrastać i w roku 1939 wynosiła 119 osób z ogólnej liczby 378 członków Towarzystwa, jednak wzrost ten następował głównie z powodu przeniesień służbowych i wyjazdów, do innych ośrodków, pracowników naukowych, którzy wstąpili do szeregów Towarzystwa podczas swej bytności w Wilnie. Pozyskiwanie nowych członków zamieszkałych z dala od Wilna było bardzo rzadkie. Zmienił się też skład zawodowy i społeczny członków Towarzystwa. W porównaniu z pierwszym okresem zmalała liczba ziemiaństwa, wzrosła natomiast liczba inteligencji, w tym profesorów i pracowników naukowych zatrudnionych w odrodzonym Uniwersytecie Wileńskim[684].

Członkowie na walnym zebraniu lub zgromadzeniu Towarzystwa zwykłą większością głosów wybierali zarząd i komisję rewizyjną. W pierwszym okresie do zarządu wchodziło siedem osób: prezes, wiceprezes, sekretarz, skarbnik, bibliotekarz oraz dwaj członkowie. Zarząd kierował sprawami i reprezentował Towarzystwo na zewnątrz, a także przyjmował członków zwyczajnych oraz proponował walnemu zgromadzeniu kandydatów na członków korespondentów i honorowych[685]. W okresie drugim, uwzględniając wzrastające zadania Towarzystwa, zarząd został znacznie rozbudowany. Według statutu z 1922 roku w zarządzie miało być trzynaście osób, ponieważ oprócz prezesa, wiceprezesa, sekretarza, bibliotekarza, skarbnika, kustosza zbiorów muzealnych, archiwariusza włączano przewodniczących trzech wydziałów i ich zastępców[686]. Z czasem do zarządu włączano jeszcze redaktora, administratora

[684] L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk...*, s. 58–59; R. Jurkowski, *Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie...*, s. 126.

[685] *Ustawa...*, § 17–22.

[686] *Statut...*, § 22–27.

wydawnictw, kustosza składnicy wydawnictw oraz administratora nieruchomości. W razie potrzeby poszczególne osoby zajmowały jednocześnie kilka stanowisk (tabela 8).

Komisja rewizyjna, wybierana na walnym zgromadzeniu na jeden rok w pierwszym okresie składała się z trzech członków, w drugim – z trzech członków i dwu zastępców. Członkowie komisji sprawdzali księgi, rachunki i fundusze Towarzystwa, dokonywali przeglądu biblioteki, zbiorów i pracowni oraz składali sprawozdanie na posiedzeniu zarządu, poprzedzającym zgromadzenie walne. Wysuwali propozycje dotyczące ulepszenia działalności finansowej[687].

3.2. Prezesi

Na czele Towarzystwa przez trzydzieści dwa lata jego istnienia stało pięciu prezesów. Pierwszym z nich był ks. prałat Jan Kurczewski (1854–1916). Urodził się 8 czerwca 1854 r. w dawnym powiecie oszmiańskim (obecnie rejon smorgoński w obwodzie grodzieńskim), gdzie jego ojciec – Marcin Kurczewski był organistą. Dzieciństwo spędził w Daniuszewie nad Wilią koło Smorgoń i w Oszmianie. W roku 1874 wstąpił do Seminarium Duchownego w Wilnie, a w roku 1878 do Akademii Duchownej Rzymskokatolickiej w Petersburgu. Ukończył ją w 1881 roku, zdobywając stopień magistra teologii. W 1881 roku został wyświęcony na kapłana i mianowany nauczycielem religii w gimnazjum w Wilnie oraz profesorem prawa kanonicznego i historii Kościoła w Seminarium Duchownym. Za odmowę przyjęcia w gimnazjum książek do nabożeństwa w języku rosyjskim w 1886 roku został usunięty z gimnazjum i wysłany na probo-

[687] *Ustawa...*, § 35–36; *Statut...*, § 49–51.

stwo do Kiemieliszek. W roku 1889 wrócił do Wilna i został proboszczem parafii kościoła św. Jakuba, w roku 1898 – kanonikiem katedry wileńskiej, w roku 1900 – prałatem. W 1901 roku otrzymał nominację na profesora prawa kanonicznego i historii Kościoła w Seminarium Duchownym. Stanowiska tego zrzekł się w roku 1911 i całkowicie poświęcił się pracy naukowej[688]. Żył bardzo skromnie. „Stół, dwa krzesła w pośrodku komnaty, biurko stare, zawalone księgami i fascykułami, gdzieś pod oknem; u ścian dwie trzy szafy pełne książek, para obrazów religijnej treści na ścianach – i, doprawdy, to już i wszystko. A pokój spory, tedy jego surowość jeszcze wyrazistsza" – pisał Czesław Jankowski po wizycie u ks. prałata[689].

Jan Kurczewski napisał liczne prace religijne i kanoniczne[690]. Interesował się sprawami społecznymi[691]. Na początku XX wieku

[688] M. Żywczyński, *Kurczewski Jan, krypt. XX (1854–1917), ksiądz, historyk,* [w:] *Polski Słownik Biograficzny,* Wrocław i in. 1971, t. 16/1, z. 68, s. 231–232; *Kurczewski Jan, krypt.: XX, (1954–1917), prałat kapituły wileńskiej, historyk Kościoła, popularyzator teologii,* [w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich,* t. 2, Warszawa 1982, s. 476–477. Rok śmierci J. Kurczewskiego w wymienionych słownikach podany błędnie. Właściwie Jan Kurczewski zmarł w 1916 roku.

[689] Cz. Jankowski, *Wrażenia wileńskie,* „Świat" 1909, R. 4, nr 13, s. 6.

[690] J. Kurczewski, *Kazania świąteczne,* Wilno 1897; tenże, *Wykład przenajświętszej ofiary mszy świętej w 30 naukach niedzielnych,* Wilno 1898; tenże, *Kazania przygodne.* T. 1–4, Wilno 1899–1915; tenże, *„Ja matka pięknej miłości". Nabożeństwo majowe ku pożytkowi rodzin chrześcijańskich,* Wilno 1899; tenże, *Nauka o jubileuszu. R. P. 1900 i 1901,* wyd. 2, Wilno 1901; tenże, *Mowa żałobna na uroczystym nabożeństwie za duszę św. p. Św. Ojca Leona XII miana dnia 12 lipca 1903 roku w Katedrze Wileńskiej,* Wilno 1903; tenże, *Kazanie w rocznicę poświęcenia kościoła katedralnego w Wilnie,* Wilno 1903; tenże, *Konferencje i nauki rekolekcyjne,* Warszawa 1906; tenże, *Konferencje dla kapłanów wypowiedziane na rekolekcjach kapłańskich 1913 roku w Seminarium Wileńskim,* Wilno 1913; tenże, *Rozmyślanie o tajemnicach różańca św. na każdy dzień miesiąca października,* Wilno 1914.

[691] J. Kurczewski, *Gospodarz i sługa wobec prawa bożego, ku pożytkowi i nauce panów, sług i rzemieślników, skreślił ks. Jan Kurczewski,* wyd. 2, Wilno 1906; tenże, *Pamiątka poświęcenia kaplicy nowo zbudowanej pod wezwaniem Opatrzności Bożej przy ochronie Serca Jezusowego, dnia 22 października 1913 r. z mową o wpływie przen. Serca Jezusowego na los ubogiej dziatwy, wypowiedzianą przez Jana Kurczewskiego,* Wilno 1913.

opisał dzieje poszczególnych obrazów i kościołów na Wileńszczyźnie[692]. Największe uznanie świata naukowego zyskały jednak prace o dziejach diecezji wileńskiej i postępach chrystianizacji na Litwie oparte na materiałach źródłowych[693]. W roku 1907 został wybrany na pierwszego prezesa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie i, jak pisał Cz. Jankowski, o ile czas i zawód kapłański pozwalały, gorliwie zajmował się jego sprawami[694]. Zmarł nagle, wygłaszając kazanie w Katedrze Wileńskiej 30 lipca 1916 r. W pogrzebie, mimo ciężkiego czasu okupacji niemieckiej, wzięło udział wielu jego byłych parafian, członków Towarzystwa Przyjaciół Nauk i w ogóle mieszkańców Wilna. Pochowany został na Rossie w Wilnie[695].

Władysław Zahorski (1855–1927) – drugi prezes stał na czele Towarzystwa od sierpnia 1916 do 24 sierpnia 1927 r. Urodził się 1 października 1855 r. w powiatowym mieście Święciany (obecnie Švenčionys na Litwie) w rodzinie lekarza. W roku 1865 jego ojciec Bronisław Zahorski został zesłany do Permu, a kilka lat potem do Ufy. Matka Maria z Zasławskich z trojgiem dzieci pewien czas pozostawała w Wilnie, gdyż Władysław rozpoczął nauki na pensji sióstr Gejsler,

[692] J. Kurczewski, *Historia koronacji cudownego obrazu najświętszej Panny Maryi Trockiej*, Warszawa 1906; *Kościół katolicki w Smorgoniach*, Wilno 1907.

[693] J. Kurczewski, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska w jej dziejowym, liturgicznym, architektonicznym i ekonomicznym rozwoju. Na podstawie aktów kapitulnych i dokumentów historycznych, opracował ks. Jan Kurczewski*. Cz. 1–3, Wilno 1908–1916; tenże, *Święci biskupi i apostołowie Litwy i Rusi Litewskiej*, Wilno 1913, (Odbitka z tygodnika „Przyjaciel"); tenże, *Biskupstwo wileńskie. Od jego założenia aż do dni obecnych, zawierające dzieje i prace biskupów i duchowieństwa diecezji wileńskiej, oraz wykaz kościołów, klasztorów, szkół i zakładów dobroczynnych i społecznych*, opracował ks. Jan Kurczewski, Wilno 1912; tenże, *Opowiadania o dziejach chrześcijaństwa na Litwie i Rusi*. Cz. 1: *Od chrztu Litwy do końca XVI wieku*, Wilno 1914 (Odbitka z tygodnika „Przyjaciel").

[694] Cz. Jankowski, *Wrażenia wileńskie...*, s. 7.

[695] M. Jackiewicz, *Ks. Jan Kurczewski jako duszpasterz i kaznodzieja wileński w latach 1881–1916*, [w:] *Vilniaus kultūrinis gyvenimas. Dvasininkų vaidmuo 1900–1945*, Vilnius 2006, s. 80–87.

potem w męskim gimnazjum wileńskim. W 1872 roku wszakże wyjechała z dziećmi do Ufy, żeby połączyć się z mężem. W tym mieście Władysław ukończył w 1878 roku gimnazjum, potem studiował medycynę na Uniwersytecie Moskiewskim. W czasie studiów przejawił zdolności organizacyjne i zamiłowanie do pracy społecznej. Był jednym z założycieli studenckiego Koła Polskiego na Uniwersytecie Moskiewskim, opracował jego statut i wygłaszał odczyty[696].

Po ukończeniu studiów medycznych od września 1883 roku do sierpnia 1885 r. pracował jako lekarz powiatowy i ekspert przy sądzie okręgowym w Jekaterinburgu na Uralu. Na pierwszej swej posadzie zyskał uznanie kolegów i w 1884 roku został wybrany na członka Uralskiego Towarzystwa Lekarskiego. W sierpniu 1885 roku przeniósł się do Czelabińska, gdzie do 1892 roku pracował jako naczelny lekarz szpitala miejskiego i więziennego, a także pełnił obowiązki lekarza wojskowego. Miał okazję dobrze poznać brutalność i bezwzględność panującą w rosyjskim wojsku i miejscach pobytu więźniów. Zahorski, syn zesłańca politycznego, wykazał dużą odwagę i stanowczość, stając w obronie chorych więźniów i szeregowych żołnierzy, a ci, wyrażając swą wdzięczność, nazywali go nie inaczej jak „otiec rodnoj" (ojciec rodzony)[697].

Duży humanizm i zdolności organizacyjne wykazał W. Zahorski w czasie klęski głodu i epidemii tyfusu, które dotknęły południową część Rosji w latach 1891–1892. Organizował on wtedy pomoc Czerwonego Krzyża i dbał, żeby żywność i leki nie były rozkradane przez niesumiennych funkcjonariuszy, ale docierały do nękanych przez głód i choroby mieszkańców. Niosąc pomoc innym, narażał własne życie. Dwa razy chorował na tyfus (brzusz-

---

696 LVIA, F 1135, op. 8, teczka 27, s. 99–100.
697 LVIA, F 1135, op. 8, teczka 2.

ny i plamisty) i tylko dzięki odporności młodego organizmu pozostał przy życiu[698]. Osłabiony przebytą chorobą nie mógł dalej pracować w surowych warunkach uralskich i w marcu 1892 r. wrócił na Litwę. Niecały rok pracował w Kiejdanach, a na początku 1893 roku osiadł na stale w Wilnie (zamieszkał z rodziną przy ul. Dworcowej 2) jako lekarz mający prywatną praktykę. Okresowo pracował jako lekarz zdrojowy w Birsztanach[699].

Po osiedleniu się w Wilnie, jak później wspominał jego kolega L. Czarkowski, „prawie od pierwszego dnia podzielił swój czas i pracę na 2 części: tzw. legalną, jawną i – tajną, konspiracyjną, a tej drugiej poświęcił i czasu i trudu o wiele więcej"[700]. W tym czasie został członkiem: Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego, Towarzystwa Dobroczynności, Zarządu Pogotowia Ratunkowego oraz stałym współpracownikiem warszawskich „Nowin Lekarskich", które zasilał korespondencjami z Wilna, sprawozdaniami z posiedzeń Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego i artykułami. W roku 1903 wspólnie z Aleksandrem Wojniczem i Piotrem Bagieńskim urządził dział lekarski na Wystawie Rolniczej w Wilnie[701].

Zahorski nie ograniczał się do działalności w lekarskich organizacjach. Zamiłowanie do przeszłości swego kraju i jego ludu zbliżyło go do grupki wileńskich „miłośników starożytności", którzy w 1899 roku założyli nielegalne i tajne Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa, potocznie zwane Kółkiem Archeologicznym. Zahorski w tym Towarzystwie pełnił obowiązki konserwatora pamiątek, a od 1904 do 1907 roku jednocześnie

[698] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 2, s. 8.
[699] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 2, s. 8-9; teczka 27, s. 99-100.
[700] L. Czarkowski, *Ś. p. Władysław Zahorski*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego" 1927, R. 3, z. 6, s. II.
[701] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 2, s. 9.

konserwatora pamiątek i wiceprezesa[702]. Wchodził w skład redakcji tygodnika ludowego „Zorza Wileńska" oraz gazety „Dziennik Wileński"[703]. Na łamach prasy wileńskiej niejednokrotnie zabierał głos w różnych sprawach nurtujących ówczesne społeczeństwo, m.in. w dyskusji na temat stosunków polsko-litewskich[704]. Był członkiem tajnego Towarzystwa Oświaty Narodowej zwanego potocznie w skrócie Towarzystwem „Oświata", prowadził agitację na rzecz nauczania dzieci w języku ojczystym, wygłaszał odczyty, bezpłatnie udzielał pomocy lekarskiej dla dzieci w ochronkach[705]. Był też członkiem honorowym Polskiego Towarzystwa Uczniowskiej Bratniej Pomocy i jednym z kuratorów Towarzystwa Popierania Pracy Społecznej im. Józefa i Stanisława Montwiłłów[706].

Interesował się ochroną zabytków. Jako członek Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa w celu spopularyzowania sprawy renowacji zamku trockiego opublikował książeczkę o Trokach i zamku na wyspie[707]. W roku 1906 został zaproszony do komitetu restauracji pamiątkowego kościoła św. Michała w Wilnie, w roku 1909 – do Komitetu ochrony kościołów i pamiątek kościelnych. Działał w tej dziedzinie również po pierwszej wojnie światowej. W roku

---

[702] L. Uziębło, *Z wczorajszego Wilna* / Sulimczyk, „Słowo" 1929, nr 300, 31 grudnia.

[703] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 2, s. 11.

[704] W. Zahorski, *W sprawie litewskiej*, „Kurier Litewski" 1905, nr 29, 5 (18) października.

[705] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 2, s. 10, teczka 53, s. 59, 73; *Na naukę języka polskiego*, „Kurier Litewski" 1906, nr 213, 21 kwietnia; *Odczyt Doktora Zahorskiego*, „Zorza Wileńska" 1907, nr 15; „Dziennik Wileński" 1907, nr 78, 5 kwietnia; *Ustawa Polskiego Towarzystwa Oświata*, „Dziennik Wileński" 1906, nr 86, 12 (25) grudnia; A. Romanowski, *Pozytywizm na Litwie: Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*, Kraków, s. 299–302; tenże, *Młoda Polska wileńska*, Kraków 1999, s. 69–73.

[706] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 50, s. 1–2; L. Czarkowski, *Ś. p. Władysław Zahorski...*, s. III–IV.

[707] W. Zahorski, *Troki i Zamek trocki*, Wilno 1902, 58 s., il.

1921 został prezesem Komisji opieki nad zabytkami, a w 1922 roku członkiem Okręgowej komisji konserwatorskiej w Wilnie[708].

W Towarzystwie Przyjaciół Nauk od samego początku jego istnienia wchodził w skład zarządu, pełnił obowiązki wiceprezesa i jednocześnie kustosza. Troszczył się o sprawy majątkowe i organizacyjne Towarzystwa, dokładał wiele starań dla pozyskania ofiarodawców i zgromadzenia pokaźnych zbiorów muzeum, zarazem wykazywał troskę o ich inwentaryzowanie i należyte zabezpieczenie. Uważał, że zbiory muzeum muszą służyć estetycznemu i patriotycznemu wychowaniu młodzieży, chętnie widział zwiedzających, sam często oprowadzał wycieczki i udzielał fachowej informacji o eksponatach. Zbiory muzealne i biblioteczne wykorzystał do badań naukowych, w oparciu o zgromadzone w nich materiały, przygotował i wygłosił na posiedzeniach Towarzystwa liczne odczyty z dziedziny historii i kultury ojczystej[709]. Według słów Stanisława Kościałkowskiego, był Zahorski przez lat dwadzieścia „najpierwszą siłą roboczą Towarzystwa, był jego pracownikiem najofiarniejszym, najskrupulatniejszym i jak najbardziej oddanym"[710].

Po wybuchu pierwszej wojny światowej W. Zahorski pozostał w Wilnie. W kwietniu 1915 r. został naczelnym lekarzem szpitala wojskowego pod Wilnem. Szpital ten na 250 łóżek sam całkowicie urządził[711]. W trudnych latach okupacji niemieckiej niósł pomoc lekarską mieszkańcom Wilna[712]. Pomagał też kolegom z Towarzystwa, udzielając im porad lekarskich i dostarczając de-

[708] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 2, s. 10, 12, 13, 15, 16.

[709] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 26, s. 11; *Zarys stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1907–1932*, Wilno 1932, s. 11–17.

[710] S. Kościałkowski, *Działalność ś. p. dra Władysława Zahorskiego...*, s. 455.

[711] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 2, s. 15.

[712] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 46.

ficytowe w czasie wojennym leki[713]. Uczestniczył w akcjach politycznych. Najwięcej jednak wysiłku i czasu poświęcał Towarzystwu Przyjaciół Nauk. Podczas ewakuacji Rosjan z Wilna w lipcu 1915 r. razem z innymi członkami zarządu dyżurował w gmachu Towarzystwa, w trudnych latach okupacji niemieckiej chronił zbiory Towarzystwa i nawet je pomnażał, wykupując cenne materiały archiwalne, które w czasie zawieruchy wojennej znalazły się w rękach nieświadomych ich wartości handlarzy[714].

Po zakończeniu pierwszej wojny światowej W. Zahorski z entuzjazmem witał odrodzenie państwa polskiego. Brał czyny udział w organizowaniu polskich instytucji lekarskich i oświatowych, wchodził w skład Komisji Organizacyjno-Rewindykacyjnej Uniwersytetu Wileńskiego, uczestniczył w uroczystym otwarciu Wszechnicy Stefana Batorego w dniu 11 października 1919 r.[715]. W 1920 roku został mianowany lekarzem Uniwersytetu Stefana Batorego, a kiedy rozpoczęła się wojna z Rosją Radziecką, jako prezes Wileńskiego Oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża wspólnie z prof. Józefem Ziemackim zorganizował kursy dla sióstr miłosierdzia i wykładał dla nich pielęgniarstwo[716]. Po zakończeniu wojny został lekarzem szkolnym gimnazjum im. Lelewela[717]. Do końca życia nie zrywał związku z Uniwersytetem Wileńskim. Przyczynił się m.in. do założenia w 1921 roku Towarzystwa Przyjaciół Uniwersytetu Stefana Batorego. Towarzystwo organizowało koncerty, odczyty,

---

[713] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 6, s. 30, 434, 436–442.

[714] *Zarys stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie...*, s. 7–8.

[715] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 50, s. 27, 31, 48; *Zarys stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie...*, s. 9.

[716] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 2, s. 15, 16.

[717] L. Czarkowski, *Ś. p. Władysław Zahorski...*, s. III–IV.

loterie i podobne imprezy, a otrzymane pieniądze przeznaczało na wsparcie niezamożnych studentów[718]. W Uniwersytecie Stefana Batorego również pamiętano o zasługach Zahorskiego. Każdego roku zapraszano go na uroczyste otwarcie roku akademickiego, odbywające się zazwyczaj w Auli Kolumnowej USB, a w 1925 roku nadano mu stopień doktora medycyny honoris causa[719].

W. Zahorski napisał i opublikował wiele prac z historii medycyny, z dziejów Wilna i jego zabytków. Z okazji przypadającego w 1895 roku 90-letniego jubileuszu Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie wydał zarys dziejów tego Towarzystwa w języku rosyjskim w Wilnie i w języku polskim w Warszawie[720]. Opublikował liczne artykuły o zabytkach Wilna i Ziemi Wileńskiej[721]. Wielką popularnością cieszył się wydany w 1910 roku i kilkakrotnie wznawiany jego „Przewodnik po Wilnie"[722]. Nie mniej znane są zebrane i opublikowane przez niego podania i legen-

[718] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 53, s. 193.

[719] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 50, s. 44, 50–51, 52–53, 57–58; L. Czarkowski, *Ś. p. Władysław Zahorski...*, s. V.

[720] В. Б. Загорский, *Императорское Виленское Медицинское Общество 1805–1895*, Вильна 1896; W. Zahorski, *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie (1805–1897)*, Warszawa 1898.

[721] W. Zahorski, *Gabinet anatomiczny Uniwersytetu i Akademii Medyko-Chirurgicznej w Wilnie*, Warszawa 1900; tenże, *Kaplica św. Kazimierza w Katedrze Wileńskiej*, Warszawa 1901; tenże, *Troki i Zamek trocki*, Wilno 1902; tenże, *Katedra wileńska*, Wilno 1904, s. 226; tenże, *Kościół św. Anny w Wilnie*, Wilno 1905; tenże, *Obraz Najświętszej Panny Maryi Ostrobramskiej w Wilnie*, B. m., B. r., 20 s., il.; tenże, *Kościół św. Mikołaja w Wilnie*, Wilno, B. r., s. 50 (Odbitka z „Kwartalnika Litewskiego"); tenże, *Kościół św. Michała i klasztory panien Bernardynek w Wilnie*, Petersburg 1911; tenże, *Stare Wilno w rysunkach F. Smuglewicza* B. m., B. r. (Odbitka z „Litwa i Ruś", 1912, t. 1, z. 3); tenże, *Stare Wilno*, Warszawa 1912, 10 s. (Odbitka z „Ziemi"); tenże, *Pierwsze szpitale wileńskie*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego" 1925, t. 1, z. 1–2, s. 65–72.

[722] W. Zahorski, *Przewodnik po Wilnie*, Wilno 1910, XVI, 293 s.; wyd. 2, Wilno 1921, VI, 180 s.; wyd. 3, uzupełnione, Wilno 1923, X, 180 s.; wyd. 4, Wilno 1927, XVI, 186 s.; wyd. 5, Wilno 1935, VII, s. 200.

dy wileńskie[723]. Wydał pamiętniki Józefa Franka, profesora Uniwersytetu Wileńskiego i założyciela Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie[724]. Publikował i badał inne źródła, na przykład listy Tadeusza Kościuszki[725]. Pisał o walce narodu polskiego o niepodległość[726].

Działalność Zahorskiego została należycie oceniona przez społeczeństwo i rząd polski. U schyłku życia był członkiem honorowym następujących towarzystw: Doraźnej Pomocy Lekarskiej, Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego, Towarzystwa Lekarskiego w Krakowie, Stowarzyszenia Lekarzy Polskich w Warszawie, Towarzystwa Krajoznawczego, Towarzystwa Miłośników Wilna, Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Związku Literatów Polskich w Wilnie. Współpracował z Akademią Umiejętności w Krakowie. W 1927 roku został odznaczony Krzyżem Komandorskim orderu Polska Odrodzona[727].

Zmarł 24 sierpnia 1927 r. Został pochowany na cmentarzu Bernardyńskim w Wilnie obok żony Antoniny z domu Bakszewicz (zm. w 1915 roku)[728]. Wszystkie pozostałe po nim rękopisy i materiały zostały przekazane do archiwum Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Obecnie znajdują się w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie[729].

---

[723] W. Zahorski, *Podania i legendy wileńskie*, Wilno 1925.

[724] *Pamiętniki dr Józefa Franka*, z francuskiego przetłumaczył, wstępem i uwagami opatrzył Władysław Zahorski, t. 1–3, Wilno 1913; wyd. 2, Wilno 1921.

[725] W. Zahorski, *Listy nieznane Tadeusza Kościuszki (1814–1817)*, Wilno 1911; tenże, *List nieznany Tadeusza Kościuszki*, Warszawa 1913.

[726] W. Zahorski, *Szymon Konarski (Życie i czyny)*, Wilno 1907; tenże, *Rzut oka na sto dwadzieścia pięć lat walki narodu polskiego o niepodległość*, Wilno 1919.

[727] L. Czarkowski, *Ś. p. Władysław Zahorski...*, s. IV–V.

[728] V. Girninkienė, A. Paulauskas, *Vilniaus bernardinų kapinės*, Vilnius, 1994, s. 25–26, il.

[729] LVIA, F 1185, op. 8.

Trzeci prezes Towarzystwa Alfons Parczewski (1849–1933), adwokat, historyk, działacz polityczny i społeczny, profesor Uniwersytetu Warszawskiego, profesor i rektor Uniwersytetu Wileńskiego urodził się 15 listopada w majątku Wodzierady położonym wówczas w powiecie sieradzkim. Był synem Hipolita Parczewskiego, ziemianina i Aleksandry z Bajerów[730]. Początkowo kształcił się w domu pod okiem matki i nauczyciela domowego Juliusza Teplickiego, potem w gimnazjum w Kaliszu[731]. W roku 1865 rozpoczął studia na Wydziale Prawa Szkoły Głównej Warszawskiej, które ukończył w 1870 roku, uzyskując tytuł magistra prawa i administracji. Aplikację sądową odbył przy Trybunale Cywilnym w Warszawie[732]. Już wtedy przejawiał duże zainteresowanie pracą badawczą. W celu lepszego obeznania się z językiem i pismem dawnych akt polskich pracował w czasie wakacyjnym w Archiwum w Kaliszu, a w czasie pobytu w Warszawie – w Archiwum Głównym Królestwa Polskiego. Równocześnie działał społecznie na Wydziale Czytelni Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności[733].

W roku 1872 osiadł w Kaliszu, zajmując stanowisko patrona przy trybunale cywilnym, a od roku 1876 pełniąc zawód adwokata przysięgłego. Inicjował zakładanie i działał w wielu kaliskich instytucjach o charakterze gospodarczym i społecznym. Jednocześnie prowadził badania etnograficzne i historyczne, publikował

[730] LVIA, F 1135, op. 16, teczka 1, s. 61–62. Ojciec A. Parczewskiego miał trzy imiona chrzestne – Hipolit, Izydor, Fabian, a matka cztery – Aleksandra, Nepomucena, Barbara, Józefa. Zgodnie z rodzinną tradycją ich synowi nadano na chrzcie 10 grudnia 1849 r. w parafialnym kościele w Mikołajewicach trzy imiona – Alfons, Józef, Ignacy. Używał tylko pierwszego – Alfons.

[731] LVIA, F 1135, op. 16, teczka 8, s. 22.

[732] LVIA, F 1135, op. 16, teczka 3, 4.

[733] LVIA, F 1135, op. 16, teczka 8, s. 22–23.

prace naukowe, nawiązał kontakty z polskimi i zagranicznymi uczonymi. Interesował się kulturą i życiem społecznym Łużyczan oraz innych ludów zagrożonych germanizacją[734].

Uczestniczył również w działalności politycznej. Walczył o wprowadzenie języka polskiego do szkół i urzędów. Czterokrotnie był wybierany na posła do Dumy rosyjskiej z Ziemi Kaliskiej. W Dumie wchodził w skład Koła Polskiego, pracował w komisjach: wyznaniowej, agrarnej, reform sądowych, wniosków prawodawczych, a na posiedzeniach Dumy często zabierał głos w tych sprawach[735].

Po wybuchu pierwszej wojny światowej przeniósł się do Warszawy, gdzie organizował pomoc ofiarom wojny, a także aktywnie uczestniczył w życiu politycznym i społecznym. W sierpniu 1915 roku wszedł w skład Komisji Uniwersyteckiej powołanej przy Wydziale Oświecenia Komitetu Obywatelskiego miasta Warszawy w celu opracowania programów i doboru pracowników dla tworzonego Uniwersytetu Warszawskiego. W październiku 1915 r. został wybrany na dziekana Wydziału Prawa tego Uniwersytetu. Na tym stanowisku przepracował do maja 1919 r. Równocześnie prowadził wykłady z prawa kanonicznego i małżeńskiego[736].

A. Parczewski brał udział również w organizowaniu Uniwersytetu Wileńskiego. Z jego inicjatywy 13 grudnia 1918 r. został

[734] LVIA, F 1135, op. 16, teczka 4, s. 24, teczka 8, s. 22, 29.

[735] LVIA, F 1135, op. 16, teczka 8, s. 26–29, teczki 209–218; S. Konarski, *Parczewski Alfons Józef Ignacy, pseudonim Niklot (1849–1933)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25, Wrocław i in. 1980, s. 201–202; F. Nowodworski, W. Tyszkiewicz, *Koło polskie w pierwszej Izbie państwowej rosyjskiej*, Warszawa 1907, s. 42–43.

[736] LVIA, F 1135, op. 16, teczka 4, s. 10–11, 13; teczka 8, s. 22; S. Konarski, *Parczewski Alfons...*, s. 203. Uniwersytet Warszawski był do 1915 roku wyższą szkołą rosyjską, w latach 1915–1917 podlegał formalnie okupantom niemieckim, jako uczelnia polska rozpoczął swą działalność w 1917 roku.

powołany Warszawski Komitet Odrodzenia Wszechnicy Polskiej w Wilnie. Jako prezes tego Komitetu niejednokrotnie przyjeżdżał do Wilna i z miejscowymi inicjatorami pracował nad odrodzeniem uczelni[737]. Jesienią 1919 r. Parczewski przeniósł się do Wilna na stałe i podjął pracę na Uniwersytecie. W latach 1919–1922 był dziekanem Wydziału Prawa i Nauk Społecznych, w latach 1922–1924 rektorem, w roku akademickim 1924–1925 prorektorem Uniwersytetu Stefana Batorego. Równocześnie wykładał prawo kanoniczne, historię ustroju państwowego Polski i Litwy oraz historię prawa zachodnioeuropejskiego. W roku 1930 przeszedł na emeryturę. Uwzględniając jego długoletnią rzetelną pracę na uczelni, w 1929 roku nadano mu tytuł doktora honoris causa, a w roku 1930 został profesorem honorowym Uniwersytetu Stefana Batorego[738]. Odznaczony był Krzyżem Komandorskim Polonia Restituta[739].

A. Parczewski był członkiem wielu towarzystw naukowych, komisji i organizacji społecznych, jak: Towarzystwa Naukowej Pomocy dla Księstwa Cieszyńskiego, Towarzystwa Historycznego we Lwowie, Towarzystwa Polsko-Węgierskiego w Budapeszcie, Towarzystwa Macierzy Serbskiej, Towarzystwa Pomocy Naukowej w Budziszynie, Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, Rady Archiwalnej w Warszawie, Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie, Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych w Królestwie

[737] A. Wrzosek, *Wskrzeszenie Uniwersytetu Wileńskiego*, [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 2: *Dziesięciolecie 1919–1929*, s. 3–7; *Jubileusz Prezesa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilna Rektora Alfonsa Parczewskiego*, „Ateneum Wileńskie" 1930, t. 7, z. 1, s. XV.

[738] LVIA, F 1135, op. 16, teczka 4, s. 20–36.

[739] LVIA, F 1135, op. 16, teczka 8, s. 33.

Polskim i innych. Po przybyciu do Wilna, nie zważając na obciążenie pracą na Uniwersytecie, włączył się do pracy wileńskich organizacji. Brał udział w pracy Komisji Bibliotecznej Wileńskiej Biblioteki Publicznej i Biblioteki Uniwersyteckiej, Towarzystwa Prawniczego im. Daniłowicza w Wilnie, Wileńskiego Oddziału Towarzystwa Opieki nad Polakami Zagranicą im. A. Mickiewicza, Towarzystwa Macierzy Szkolnej w Wilnie[740]. Ponadto był sędzią honorowym Sądu Okręgowego w Wilnie[741]. W 1924 roku przyczynił się do organizacji Zjazdu Prawników Polskich w Wilnie, przewodniczył komitetowi organizacyjnemu, brał udział w obradach sekcji, opracował redakcyjnie materiały zjazdowe opublikowane w „Roczniku Prawniczym Wileńskim"[742]. Brał udział w organizowaniu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie i został jednym z pierwszych jego członków. Współpraca stała jeszcze bliższa po przybyciu Parczewskiego do Wilna. Po zreformowaniu Towarzystwa w 1922 roku i powołaniu wydziałów objął on kierownictwo III Wydziałem (filozofia, historia i nauki prawno-społeczne). W roku 1923 został członkiem honorowym Towarzystwa, w roku 1927 jego prezesem[743].

A. Parczewski był badaczem bardzo wszechstronnym. Oprócz zagadnień prawnych i ekonomicznych interesował się historią, etnografią i językoznawstwem. Znalazło to wyraz w licznych jego publikacjach. Oprócz prac naukowych A. Parczewski drukował artykuły publicystyczne na łamach dzienników i czasopism polskich, takich jak: „Gazeta Polska", „Kronika Rodzina", „Biblioteka War-

[740] LVIA, F 1135, op. 16, teczka 6; S. Konarski, *Parczewski Alfons...*, s. 205.
[741] LVIA, F 1135, op. 16, teczka 4, s. 26.
[742] LVIA, F 1135, op. 16, teczki 364–369; „Rocznik Prawniczy Wileński" 1928, t. 2, z. 1.
[743] „Ateneum Wileńskie" 1923, t. 1, nr 1, s. 112; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1927*, s. 6.

szawska", „Kurier Poznański", „Dziennik Poznański", „Wędrowiec", „Kłosy", „Tygodnik Ilustrowany", „Przegląd Tygodniowy", „Kraj", „Słowo Polskie", „Kaliszanin", „Gazeta Kaliska", „Kurier Kaliski", „Dziennik Wileński", „Słowo", „Czas", „Kurier Polski" i innych[744].

A. Parczewski zmarł 21 kwietnia 1933 r. w Wilnie. Ceremonie pogrzebowe odbyły się w Wilnie i Kaliszu, gdzie został pochowany[745]. Bogatą bibliotekę prawną i ekonomiczną zapisał wraz z szafami Warszawskiemu Towarzystwu Prawniczemu, zaznaczając w ustępie testamentu, że gdyby Towarzystwo to z jakichkolwiek powodów zostało rozwiązane, wówczas księgozbiór przekazać Warszawskiemu Towarzystwu Naukowemu[746]. Zgromadzone przez niego materiały z badanych dziedzin (prawo, ekonomia, historia, etnografia, językoznawstwo), rękopisy prac naukowych i publicystycznych, dokumenty dotyczące jego działalności w Dumie rosyjskiej, korespondencja z członkami rodziny, kolegami, uczonymi, instytucjami oraz dokumentacja osobista trafiły do archiwum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Obecnie materiały te są w Państwowym Archiwum Historycznym Litwy, w zespole Towarzystwa Przyjaciół Nauk[747].

---

[744] LVIA, F 1135, op. 16, teczka 8, s. 31; A. Parczewski, *Monografia Szadku*, Warszawa 1870; tenże, *Szczątki kaszubskie z prowincji pomorskiej. Szkic historyczno-etnograficzny*, Poznań 1896 (Odbitka z „Rocznika Przyjaciół Nauk w Poznaniu"); tenże, *O zbadaniu granic i liczby ludności polskiej na kresach obszaru etnograficznego polskiego*, Poznań 1900 (Odbitka z „Dziennika Poznańskiego"); tenże, *W sprawie zachodnich granic Polski*, Warszawa 1919; tenże, *Wilno a nauka historii ustroju państwowego i dawnego prawa w Polsce*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1921, t. 7, s. 167–176; tenże, *Uwagi nad kodyfikacją prawa cywilnego w Polsce*, Wilno 1925 (Odbitka z „Rocznika Prawniczego Wileńskiego"); tenże, *Wspomnienia patrona trybunału o dawnej procedurze cywilnej w Królestwie Polskim*, Wilno 1932 (Odbitka z „Wileńskiego Przeglądu Prawniczego").

[745] *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 12; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1933*, s. 7.

[746] LVIA, F 1135, op. 16, teczka 2, s. 12–13.

[747] LVIA, F 1135, op. 16.

Marian Zdziechowski (1861–1938), czwarty prezes Towarzystwa, urodził się w Nowosiołkach koło Mińska w rodzinie ziemiańskiej jako najstarszy syn Edmunda Zdziechowskiego i Heleny z Pułjanowskich. Po ukończeniu gimnazjum w Mińsku w 1879 roku rozpoczął studia filologiczne na uniwersytecie w Petersburgu, zakończył je w Dorpacie (obecnie Tartu w Estonii) w styczniu 1883 r., uzyskując dyplom kandydata filologii słowiańskiej[748]. Potem studiował literaturę powszechną w Genewie oraz pogłębiał wiedzę z filologii słowiańskiej na uniwersytetach w Grazu i Zagrzebiu. Po studiach zagranicznych wrócił do Petersburga, ale w roku 1888 przeniósł się do Krakowa, gdzie rozpoczął pracę dydaktyczno-naukową na Uniwersytecie Jagiellońskim. Pracując na tej uczelni, zdobył kolejne stopnie naukowe i tytuły: stopień doktora w 1889 roku, doktora habilitowanego w 1894 roku, tytuł profesora nadzwyczajnego w 1899 roku, profesora zwyczajnego w 1906 roku[749]. Był też członkiem Akademii Umiejętności (od 1903 roku członkiem korespondentem, od 1909 roku członkiem zwyczajnym), założycielem i prezesem Klubu Słowiańskiego, członkiem Związku Literackiego oraz wielu towarzystw naukowych w kraju i zagranicą[750].

W okresie krakowskim wydał wiele prac poświęconych literaturze polskiej i europejskiej, filozofii oraz kulturze politycznej w Rosji, jak: *Mesjaniści i słowianofile* (uznana za rozprawę doktorską), *Byron i jego wiek* (stała się podstawą kolokwium habilitacyjnego); *Pesymizm, romantyzm a podstawy chrześcijaństwa;*

---

[748] VUB, RS, F 33–4; F 33–5.

[749] VUB, RS, F 33–6; W. Piotrowicz, *Marian Zdziechowski w pięćdziesięcelecie twórczości pisarskiej*, Wilno 1934, s. 11.

[750] VUB, RS, F 33–8; F 33–1068; I. Burzacka, *Ideał a rzeczywistość: O krytyce moralistycznej Mariana Zdziechowskiego*, Warszawa i in., 1982, s. 12–16.

Szkice literackie oraz inne[751]. Publikował prace pomniejsze na łamach „Biblioteki Warszawskiej", „Bluszczu", „Czasu", „Niwy", „Przeglądu Literackiego", „Przeglądu Polskiego", „Przeglądu Powszechnego", „Świata" oraz petersburskiego „Kraju"[752].

M. Zdziechowski spędził lata pierwszej wojny światowej w swoich stronach rodzinnych w Ziemi Mińskiej, zaś w czerwcu 1918 r. przeniósł się do Wilna. Zamieszkał z rodziną na Antokolu, w kamieniczce należącej do jego żony Marii. Oprócz tej kamieniczki Zdziechowscy posiadali majątek Suderwa (obecnie Sudervė) pod Wilnem i połowę folwarku w Święcianach (obecnie Švenčionys)[753].

Po osiedleniu się w Wilnie Zdziechowski razem z innymi inicjatorami pracował nad wskrzeszeniem Uniwersytetu Wileńskiego. W październiku 1919 r. został profesorem Katedry Literatury Powszechnej, w latach 1921–1922 był dziekanem Wydziału Humanistycznego, a w latach 1925–1926 rektorem Uniwersytetu Stefana Batorego. Cieszył się dużym uznaniem kolegów i słuchaczy[754]. Dużo pisał i publikował. Ukazały się takie jego prace, jak:

[751] M. Zdziechowski, *Mesjaniści i słowianofile: Szkice z psychologii narodów słowiańskich*, Kraków 1888, s. 339; tenże, *Byron i jego wiek*, t. 1–2, Kraków 1894–1897; tenże, *Szkice literackie*, Warszawa, Kraków 1900; tenże, *Pestis perniciosissima: Rzecz o współczesnych kierunkach myśli katolickiej*, Warszawa 1905; tenże, *Pestis perniciosissima: Ein Baiträge zur Charakteristik der modernen Strömungen in Katholizismus*. Aus dem polischen übers. von H. Glück, Wien 1905; tenże, *Die Grundprobleme Russlands: Literarisch-politische Skizzen*. Aus dem polischen übers. von Adolf Stylo, Wien, Leipzig 1907; tenże, *Wizja Krasińskiego: Ze studiów nad literaturą i filozofią polską*, Kraków, Warszawa 1912; tenże, *Pesymizm, romantyzm a podstawy chrześcijaństwa*, t. 1–2, Kraków 1914–1915.

[752] I. Burzacka, *Ideał a rzeczywistość...*, s. 15.

[753] Z. Opacki, *Między uniwersalizmem a partykularyzmem: Myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdziechowskiego 1914–1938*, Gdańsk 2006.

[754] Cz. Zgorzelski, *Polonistyka i filologia klasyczna na Uniwerytecie Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis: Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*. Red. Ludwik Piechnik SJ, Kazimierz Puchowski, Kraków 1996, s. 74.; I. Sławińska, *Uniwersytet Stefana Batorego wszechnica otwarta i europejska*, ibidem..., s. 250.

Wpływy rosyjskie na duszę polską; Europa, Rosja, Azja; Chateaubriand i Napoleon; W obliczu końca oraz wiele innych[755].

W 1912 roku nawiązał współpracę z Towarzystwem Przyjaciół Nauk, zostając członkiem korespondentem i znacznie ją rozwinął po przeniesieniu się do Wilna. W 1922 roku został członkiem zarządu i przewodniczącym Wydziału I (filologia, literatura i sztuka). Potem przez lat pięć (od czerwca 1933 r. do października 1938 r.) stał na czele Towarzystwa jako jego prezes[756].

Ponadto był profesorem honorowym Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, doktorem honoris causa Uniwersytetu Jagiellońskiego, Uniwersytetu w Dorpacie oraz Uniwersytetu im. Franciszka Józefa w Szeged. Za działalność naukową, pedagogiczną i społeczną M. Zdziechowski był nagrodzony orderem Polonia Restituta i Złotym Krzyżem Zasługi[757]. Zmarł 5 października 1938 r. Został pochowany na Cmentarzu Wojskowym na Antokolu w Wilnie obok żony Marii z Kotkowiczów Zdziechowskiej[758].

Zgromadzone przez niego materiały z badanych dziedzin, rękopisy prac naukowych, obszerna korespondencja i inne archiwalia po jego śmierci zostały przejęte przez Bibliotekę Uniwersytetu Stefana Batorego. Obecnie znajdują się w dziale rękopisów

---

[755] M. Zdziechowski, *Gloryfikacja pracy: Myśli z pism i o pismach Stanisława Brzozowskiego*, Kraków 1920; tenże, *Wpływy rosyjskie na duszę polską*, Kraków 1920; tenże, *Europa, Rosja, Azja: Szkice polityczno-literackie*, Wilno 1923; tenże, *Chateaubriand i Napoleon*, Wilno 1932; tenże, *Od Petersburga do Leningradu*, Wilno 1934; tenże, *Chateaubriand i Bourbonowie*, Wilno 1934; tenże, *W obliczu końca*, Wilno 1937, XII, 361 s., wyd. 2 uzupełnione, Wilno 1938.

[756] *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1933*, s. 7; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938*, s. 6.

[757] VUB, RS, F 33–1068.

[758] *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1933*, s. 7; LVIA, F 1135, op. 22, teczka 219, s. 52; VUB, RS, F 33–1068.

Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego w zespole jego imienia (1161 jednostek archiwalnych)[759]. Część materiałów jego dotyczących jest przechowywana w Archiwum PAN w Warszawie (listy i fragmenty jego wspomnień pisanych u schyłku życia), w Bibliotece Jagiellońskiej i Bibliotece PAU w Krakowie (dotyczących okresu krakowskiego) oraz w Bibliotece Narodowej w Warszawie[760].

Po drugiej wojnie światowej osoba i dorobek naukowy M. Zdziechowskiego, zdecydowanego krytyka bolszewizmu i wszelkich innych reżimów totalitarnych, została zapomniana. Dopiero osłabienie i upadek systemu komunistycznego na przełomie wieku XX i XXI dał polskim uczonym możliwość bliższego zajęcia się spuścizną naukową i pisarską tego wielkiego człowieka, wychowawcy młodzieży i myśliciela, co zaowocowało ukazaniem się wielu mniejszych lub większych prac poświęconych jego myśli i działalności społeczno-politycznej[761].

Piątym i ostatnim prezesem Towarzystwa był Stanisław Kościałkowski (1881–1960), pedagog, historyk, profesor Uniwersytetu Wileńskiego. Urodził się 24 października 1881 r. w Grodnie z ojca Józefa Kościałkowskiego i matki Ludwiki z Eysymontów.

---

[759] VUB, RS, F 33.

[760] Z. Opacki, *Między uniwersalizmem a partykularyzmem...*, s. 11.

[761] Z. Opacki, *W kręgu Polski, Rosji i Słowiańszczyzny. Myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdziechowskiego do 1914 roku*, Gdańsk 1996; tenże, *Między uniwersalizmem a partykularyzmem. Myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdziechowskiego 1914–1938*, Gdańsk 2006; J. Skoczyński, *Pesymizm filozoficzny Mariana Zdziechowskiego*, Wrocław 1983; tenże, Wartość pesymizmu, Kraków 1994; I. Burzacka, *Ideał a rzeczywistość: O krytyce moralistycznej Mariana Zdziechowskiego*, Warszawa i in., 1982; E. Wesołowska, *Działać przed katastrofą. O poglądach społecznych i politycznych Mariana Zdziechowskiego*, Toruń 1994; J. Krasicki, *Eschatologia i mesjanizm. Studium światopoglądu Mariana Zdziechowskiego*, Wrocław 1994; D. Barbaszyński, *Między racjonalizmem a mistycyzmem. Problem przestrzeni etycznej w poglądach filozoficznych Mariana Zdziechowskiego*, Olsztyn 1999; L. Gawor, *Katastrofizm w polskiej myśli społecznej i filozofii 1918–1939*, Lublin 1999.

Ojciec jego był lekarzem zesłanym na Syberię za udział w powstaniu 1863 roku. S. Kościałkowski ukończył gimnazjum rosyjskie w Grodnie w 1900 roku i rozpoczął studia na Wydziale Historyczno-Filologicznym Uniwersytetu Warszawskiego, ale po pół roku studiów przeniósł się na Wydział Filozoficzny do Krakowa. Studiował historię i jako przedmiot poboczny literaturę polską. Po uzyskaniu stopnia doktora filozofii w roku 1905 dostał stypendium Akademii Umiejętności i wyjechał do Rzymu, gdzie zbierał materiały do tzw. *Tek rzymskich*. W sierpniu 1906 r. osiadł w Wilnie. Pracował jako ponadetatowy nauczyciel języka polskiego w dwóch gimnazjach i szkole realnej. Jednocześnie działał społecznie w różnych polskich organizacjach: Towarzystwie Popierania Pracy Społecznej im. Montwiłłów, Polskim Towarzystwie „Oświata" i innych[762]. W 1907 roku został Członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Od początku istnienia Towarzystwa wchodził w skład zarządu, pełnił obowiązki sekretarza, kierownika działu rękopisów, zastępcy bibliotekarza, wiceprezesa (w latach 1929–1938) oraz prezesa (od 30 listopada 1938 r.)[763].

W czasie pierwszej wojny światowej pracował jako dyrektor jednego z gimnazjum wileńskich (później im. Króla Zygmunta Augusta). Jednocześnie był kierownikiem naczelnym szkół Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie. W 1918 roku brał udział w pracy tajnego komitetu organizacyjnego Uniwersytetu Wileńskiego, w 1919 roku Komisji Organizacyjno-Rewindykacyjnej. W 1921 roku został powołany na stanowisko zastępcy profesora Uniwersytetu Wileńskiego, w 1923 roku mianowany

[762] L. Żytkowicz, *Kościałkowski Stanisław (1881–1960)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 14/3, z. 62, 1969, s. 394.

[763] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 219.

profesorem nadzwyczajnym historii Polski, w 1937 roku profesorem zwyczajnym. Pracował na tym stanowisku do momentu przerwania działalności Uniwersytetu w dniu 15 grudnia 1939 r.[764]. Obdarzony prawdziwym talentem pedagogicznym, pozostawił liczne grono uczniów. Jednym z nich był Leonid Żytkowicz (1910–1991), późniejszy profesor Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu i pracownik naukowy Instytutu PAN, który o wykładach S. Kościałkowskiego wspominał: „Profesor nie tyle wnikał w detale wydarzeń historycznych, co przedstawiał rozwój badań, rozwój nauki, kładł nacisk na zagadnienia sporne, dyskusyjne, analizował podstawowe źródła, przytaczał argumenty pro i kontra. Wykazywał nie tylko niepospolitą erudycję i krytycyzm, ale i głęboki zmysł syntezy. Nie szufladkował historii na polityczną, społeczną, gospodarczą itd., lecz podkreślał jedność procesu historycznego"[765].

Wybuch drugiej wojny światowej zastał S. Kościałkowskiego w Wilnie. Nie zważając na ciężkie warunki wojenne, kontynuował działalność naukową i pedagogiczną. Po zamknięciu Uniwersytetu przez władze litewskie prowadził tajne zajęcia ze studentami u siebie w domu. Jednocześnie z dużym poświęceniem pracował w Towarzystwie Przyjaciół Nauk jako jego prezes. Pracy tej nie przerwał ani w czacie okupacji sowieckiej (17 września – 27 października 1939 r.), ani po przekazaniu przez Związek Radziecki Wilna i obwodu wileńskiego Litewskiej Republice (od października 1939 r. w dokumentach oficjalnych występuje jako „były prezes polskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk"). Czuwał nad zbiorami Towarzystwa

[764] L. Żytkowicz, *Kościałkowski Stanisław (1881–1960)...*, s. 394.
[765] L. Żytkowicz, *Moje wspomnienia o profesorach historii Uniwersytetu Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis...*, s. 63.

po ich nacjonalizacji przez władze sowieckie w sierpniu 1940 r. jako „opiekun porządkujący zbiorów byłego Towarzystwa Przyjaciół Nauk", potem jako pracownik Instytutu Lituanistyki[766].

W dniu 14 czerwca 1941 r. został przez władze sowieckie aresztowany i deportowany do obozu na Uralu[767]. Do Wilna już nigdy nie wrócił. Po zwolnieniu z obozu w 1942 roku na podstawie układu Sikorski – Majski wyjechał na Bliski Wschód[768]. Pracował w polskich placówkach kulturalnych w Teheranie i Bejrucie. W roku 1950 przybył do Anglii. Pracował w szkole gimnazjalnej nazaretanek w Pitsford Hall koło Northampton, wykładał na Uniwersytecie Polskim w Londynie. Był członkiem wielu towarzystw naukowych, jak również Akademie Internationale Libre des Science et des Lettres w Paryżu. Z powodu ukończenia przez Kościałkowskiego 75 roku życia ukazał się w Londynie w roku 1956 zbiór pt. *Studia i szkice przygodne z historii i jej pogranicza z literaturą* poświęcony jubilatowi[769]. W roku następnym S. Kościałkowski opublikował z okazji pięćdziesięciolecia powstania Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie (1907–1957) okolicz-

---

766 LVIA, F 1139, op. 22, teczki 267, 269, s. 157, 263.

767 S. Kościałkowski, *Pamiętna, choć przemilczana rocznica: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie: w pięćdziesięciolecie jego powstania (1907–1957)*, „Teki Historyczne" 1956/1957, t. 8, s. 116–117; M. Wardzyńska, *Grabież mienia kulturalnego Wilna i kręgu wileńskiego w latach II wojny światowej*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996, s. 200.

768 W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1993...*, s. 106. 30 VII 1941 r. podpisano w Londynie układ między rządami RP i ZSRR, znany jako Układ Sikorski–Majski. Kreml uznał w nim, że traktaty radziecko-niemieckie z 1939 roku dotyczące rozbioru Polski straciły moc, rząd RP stwierdził natomiast, że nie jest związany żadnym układem skierowanym przeciwko ZSRR. Zapowiedziano przywrócenie stosunków dyplomatycznych i udzielenie sobie wzajemnej pomocy w wojnie z Niemcami. Rząd radziecki godził się na utworzenie w ZSRR armii polskiej pod dowództwem mianowanym przez rząd RP. W dodatkowym protokole stwierdzono, że rząd radziecki udzieli amnestii obywatelom polskim, których pozbawiono wolności na terytorium ZSRR.

769 *Studia i szkice przygodne z historii i jej pogranicza z literaturą*, Londyn 1956.

nościowy artykuł w „Tekach Historycznych"[770]. S. Kościałkowski zmarł 2 września 1960 r. w Pitsford Hall i tam został pochowany. L. Żytkowicz pisał o nim: „Skromny i bezinteresowny, wolny od uprzedzeń narodowościowych, głęboko religijny, przychodził z pomocą potrzebującym, nie szczędząc własnych środków. Cieszył się powszechnym szacunkiem"[771].

Praca naukowo-badawcza S. Kościałkowskiego dotyczyła głównie dziejów wewnętrznych Litwy w drugiej połowie XVIII wieku. Szczególną uwagę zwracał na działalność gospodarczą podskarbiego nadwornego Antoniego Tyzenhauza. Na ten temat wygłaszał odczyty w Towarzystwie i opublikował kilka prac w wydawnictwach Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie[772]. Najobszerniejsza jego praca o Antonim Tyzenhauzie była gotowa do druku latem 1939 roku, lecz wybuch drugiej wojny światowej i zmieniające się okupacje Wilna uniemożliwiły jej wydanie. S. Kościałkowski przebywając na emigracji uważał, że dzieło jego życia zaginęło bezpowrotnie i w 1956 roku opublikował w Londynie skróconą wersję swej pracy odtworzoną z pamięci[773]. Rękopis jednak nie zaginął. Uratował go wspomniany już Leonid Żytkowicz, przepisując tekst na maszynie w kilku egzemplarzach i wywożąc go w 1945 roku ze sobą do

[770] S. Kościałkowski, *Pamiętna, choć przemilczana rocznica: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie: w pięćdziesięciolecie jego powstania (1907–1957)*, „Teki Historyczne" 1956/1957, t. 8, s. 94–121.

[771] L. Żytkowicz, *Kościałkowski Stanisław...*, s. 394.

[772] S. Kościałkowski, *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1914, t. 5, s. 85–168; tenże, *Z dziejów Komisji Skarbowej Litewskiej w początkach panowania Stanisława Augusta 1765–1780*, „Ateneum Wileńskie" 1924, R. 2, z. 7/8, s. 381–408; tenże, *Z literatury polemiczno-sądowej XVIII w. Studium historyczno-bibliograficzne na tle sprawy Antoniego Tyzenhauza 1780–1784*, ibidem, t. 5, z. 15, Wilno 1928, s. 1–78.

[773] S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski. Studia nad wewnętrznymi dziejami Litwy w początkach panowania Stanisława Augusta (1765–1780)*, [w:] *Studia i szkice przygodne*, Londyn 1956, s. 17–64.

Torunia. Po 1956 roku maszynopis wysłano Kościałkowskiemu do Anglii[774]. Ze względu na znaczną objętość i koszty druku wydano go w całości dopiero dziesięć lat po śmierci autora[775]. Opublikował liczne przyczynki i artykuły biograficzne zarówno osób historycznych, jak i jemu współczesnych[776], a także prace historiograficzne[777]. Część spuścizny rękopiśmiennej S. Kościałkowskiego, w tym brulion pracy o Antonim Tyzenhauzie, a także zgromadzone materiały historyczne dotyczące dziejów Litwy w XVIII wieku, Wilna i kraju wileńskiego w pierwszej połowie XX wieku i inne przechowywane są w Państwowym Archiwum Historycznym Litwy w Wilnie[778].

3.3. Zasłużeni członkowie Towarzystwa

Oprócz prezesów warto wspomnieć także inne osoby wielce zasłużone dla Towarzystwa. Jednym z nich był Ludwik Czarkowski (1855–1928), lekarz z zawodu, długoletni bibliotekarz Towarzystwa, wiceprezes w latach 1919–1928. Pochodził z rodziny szla-

---

774 S. Alexandrowicz, *Profesor Leonid Żytkowicz*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica", Poznań 1994, t. 6, s. 5.

775 S. Kościałkowski, *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski*, t. 1–2, Londyn 1970–1971.

776 S. Kościałkowski, *Aleksander Zdanowicz. Zarys biograficzny*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1915–1918", Wilno 1918, t. 6, s. 17–49; tenże, *Nieznany przyczynek do lat młodych Mickiewicza*, ibidem, t. 7, Wilno 1921, s. 189–196; tenże, *Działalność ś. p. dra Władysława Zahorskiego na gruncie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie" 1927, R. 4, s. 452–458; tenże, *Praca ś. p. dr Ludwika Czarkowskiego na gruncie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie" 1928, R. 5, s. 193–197; tenże, *Dalewski Aleksander (1827–1862), działacz społeczny, patriota*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4, 1937, s. 394–395; tenże, *Dalewski Franciszek (1825–1904), patriota, działacz społeczny*, ibidem, t. 7, 1937, s. 395; tenże, *Dalewski Tytus (1841–1864), uczestnik powstania 1863 r.*, ibidem, t. 4, 1937, s. 396; tenże, *Dobużyński Walerian (1842–1921), gen.-por. armii rosyjskiej, bibliotekarz Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, ibidem, t. 5, 1939–1946, s. 277–278; tenże, *Dmochowska Emma z Jeleńskich (1864–1919), powieściopisarka i działaczka społeczna, redaktorka*, ibidem, t. 5, s. 201–202.

777 S. Kościałkowski, *Historiografia polska w dobie Naruszewicza i jego szkoły*, Wilno 1937; tenże, *Historia, historiografia, historyka*, Bejrut 1948.

778 LVIA, F 1135, op. 13.

checkiej osiadłej w powiecie bielskim. W roku 1865 rozpoczął naukę w gimnazjum realnym w Białymstoku, ale w następnym roku musiał ją przerwać z powodu choroby oczu. W 1867 roku ojciec przywiózł go do Wilna i oddał na pensję sióstr Gejsleró-wien. Po dwóch latach rozpoczął naukę w gimnazjum wileńskim, kończąc je w roku 1875. W latach 1875–1880 studiował medycynę na Uniwersytecie Warszawskim. Potem pracował jako lekarz w Skale pod Ojcowem, w Siemiatyczach w powiecie bielskim, w Wilnie i Grodnie. W latach 1912–1918 był kierownikiem szpitala ziemskiego w Siennie, mieście powiatowym gub. Mohylewskiej. W czerwcu 1918 r. wrócił na stałe do Wilna[779].

Zaangażował się w działalność społeczną, będąc jeszcze uczniem w gimnazjum. Razem z kilkoma zaufanymi kolegami założył uczniowskie koło samokształcenia i tajną biblioteczkę literatury polskiej. W 1894 roku Czarkowski już jako młody lekarz został członkiem Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego, w latach 1897 –1899 był jego sekretarzem, zaś w latach 1903–1904 wiceprezesem[780]. Działalność społeczna Czarkowskiego nie ograniczała się bynajmniej do Towarzystwa Lekarskiego. Zaangażowany był też w tajne nauczanie, był jednym z organizatorów i członkiem zarządu tajnego stowarzyszenia „Oświata" założonego w 1890 roku w Wilnie. Działając w jego szeregach, przyczynił się do koordynacji tajnego nauczania na Litwie[781]. W nielegalnym Towarzystwie Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa, założonym w 1899 r. przez

[779] S. Trzebiński, *Ś p. Dr Ludwik Czarkowski 1855–1928*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego" 1928, R. 4, z. 5, s. I–IV; *Uroczyste posiedzenie dla uczczenia zasług ś. p. D-ra Ludwika Czarkowskiego*, „Ateneum Wileńskie" 1929, t. 5, z. 15, s. 190–193.

[780] S. Trzebiński, *Ś p. Dr Ludwik Czarkowski...*, s. 1.

[781] A. Romanowski, *Polska oświata i nauka w Wilnie doby pozytywizmu*, [w:] *Wilno i świat: Dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1, Białystok 2002, s. 155–165.

grupę polskiej inteligencji, Ludwik Czarkowski wchodził w skład zarządu i przez rok pełnił obowiązki bibliotekarza[782].

Ludwik Czarkowski został członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w 1907 roku, wszedł w skład zarządu i pełnił obowiązki bibliotekarza. Związków z Towarzystwem nie zerwał nawet w czasie pracy w Grodnie i Sienie (1911–1918), a gdy w 1918 roku wrócił do Wilna wybrano go ponownie do zarządu i powierzono jego opiece bibliotekę. W 1919 roku został wiceprezesem Towarzystwa Przyjaciół Nauk i był nim aż do śmierci. Jednocześnie pracował jako starszy bibliotekarz w bibliotece uniwersyteckiej (od czerwca 1919 r. do lutego 1925 r.) oraz aktywnie uczestniczył w pracy wielu instytucji społecznych. Był prezesem i członkiem honorowym Stowarzyszenia Lekarzy Polaków w Wilnie, członkiem honorowym Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego, członkiem Wileńsko-Nowogrodzkiej Izby Lekarskiej, lekarzem Kasy Chorych w Wilnie[783].

Opublikował w prasie warszawskiej i wileńskiej ponad 50 prac na tematy lekarskie, etnograficzne, językoznawcze i historycznoliterackie[784]. Szczególną wartość dla historyków przedstawiają jego wspomnienia o Wilnie z lat 1867–1875, opublikowane po jego śmierci z notatek udostępnionych przez rodzinę w „Pamiętniku Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego"[785].

[782] R. Jurkowski, *Życie kulturalne Wilna w latach 1899–1914...*, s. 62–63; L. Zasztowt, *Wileńscy miłośnicy „starożytności" w latach 1899–1914...*, s. 263.

[783] LVIA, F 1135, op. 23, teczka 440, s. 4–5; *Uroczyste posiedzenie dla uczczenia zasług ś. p. D-ra Ludwika Czarkowskiego...*, s. 193–194.

[784] S. Trzebiński, *Ś. p. Dr Ludwik Czarkowski...*, s. III–V; L. Czarkowski, *Ostrzeżenie. W kwestii litewskiej słów kilka* / S. Sękta, Wilno 1907; tenże, *Słowniczek najpospolitszych rusycyzmów*, Wilno 1909; tenże, *Pseudonimy i kryptonimy polskie*, Wilno 1922.

[785] L. Czarkowski, *Wilno w latach 1867–1875 (ze wspomnień osobistych)*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego" 1929, R. 5, s. 20–31, 197–200, 349–353, 380–386; Wilno 1930, R. 6, z. 1, s. 45–64; H. Ilgiewicz, *Ludwik Czarkowski (1855–1928) i jego wspomnienia o Wilnie*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie. Rok 2002/2003", London 2004, s. 96–109.

Zmarł 28 października 1928 r. Został pochowany na cmentarzu Rossa w Wilnie[786]. Pracowitość, działalność społeczna i ogromnej prawości charakter zjednały mu głęboki szacunek społeczeństwa i powszechne uznanie. Był on jednym z tych, jak pisano w „Dzienniku Wileńskim" z powodu śmierci L. Czarkowskiego, „którzy nieśli kaganek oświaty w czasach niewoli i dla polskości tego miasta [Wilna] niespożyte położyli zasługi"[787].

Do zasłużonych członków Towarzystwa należał niewątpliwie Michał Eustachy Brensztejn (1874–1938). Urodził się 2 października 1874 r. w Telszach (obecnie Telšiai) na Żmudzi w rodzinie Konstantego Brensztejna, pułkownika pułku dragonów lejb-gwardii i Melanii z domu Maraczewskiej. Wczesne dzieciństwo spędził w Warszawie, dokąd ojca przeniesiono służbowo. Potem, osierocony przez matkę w ósmym roku życia, został z powrotem przywieziony do Telsz, gdzie wychowywał się pod okiem swej babci Moniki Maraczewskiej. Uczył się w szkole realnej w Wilnie, jednak jej nie ukończył, gdyż po wykryciu choroby płuc, z zalecenia lekarzy musiał przerwać naukę i wyjechać na leczenie do Zakopanego. Tam zetknął się z krakowskimi uczonymi – Piotrem Chmielewskim, Stanisławem Witkiewiczem i Franciszkiem Piekosińskim, którzy widząc jego zdolności i duże zainteresowanie historią i etnografią, zachęcali go do studiów samodzielnych, a kiedy nastąpiła poprawa zdrowia, ułatwili mu uczęszczanie na wykłady na Uniwersytecie Jagiellońskim na prawach wolnego słuchacza. W Krakowie M. Brensztejn wydrukował też pierwsze swoje prace[788]. Po powro-

[786] LVIA, F 1135, op. 23, teczka 440, s. 5.

[787] *Ś. p. Ludwik Czarkowski*, „Dziennik Wileński" 1928, nr 142, 23 października.

[788] M. Dzikowski, *Ś. p. Michał Brensztejn*, Kraków 1938, s. 2; S. Kościałkowski, *Michał Eustachy Brensztejn (1874–1938)*, Wilno 1938, s. I–II.

cie w 1900 roku do Telsz całkowicie oddał się pracy archeologicznej i zbieraniu materiałów etnograficznych. Podstawy materialne bytu zapewnił mu ożenek w 1897 roku z majętną panną Jadwigą Andrzejewską, córką Engelberta Andrzejewskiego, znanego na Żmudzi ziemianina, uczestnika powstania styczniowego[789].

M. Brensztejn na podstawie zebranych materiałów napisał i opublikował liczne artykuły w czasopismach: „Materiały Antropologiczne – Archeologiczne i Etnograficzne Akademii Umiejętności w Krakowie", „Przewodnik Naukowy i Literacki", „Biblioteka Warszawska", „Przegląd Historyczny", „Tygodnik Ilustrowany", a od roku 1905 również w polskich periodykach wileńskich: „Kurierze Litewskim" i „Dzienniku Wileńskim"[790].

M. Brensztejn został członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w 1907 roku i z zapałem wziął się do pracy, m.in. dołożył wiele starań, aby bogate zbiory Andrzeja Zborowskiego trafiły do biblioteki i muzeum Towarzystwa[791]. Po przeniesieniu się w 1910 roku do Wilna złożył w darze dla muzeum Towarzystwa zebrane przez siebie zbiory i urządził dział etnograficzny. W „Roczniku Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" opublikował prace o etnografii Litwy i druku polskich książek[792].

[789] S. Kościałkowski, *Michał Eustachy Brensztejn...*, s. II.

[790] M. Dzikowski, *Ś. p. Michał Brensztejn...*, s. 2–3; M. Brensztejn, *Wykopalisko na folwarku „Rajnie" w powiecie telszewskim na Żmudzi*, Kraków 1898, s. 3 (Odbitka z „Materiały antropologiczne – archeologiczne i etnograficzne Akademii Umiejętności w Krakowie", t. 3); tenże, *Skarb brązowy znaleziony we wsi Syrajcie w powiecie i parafii telszewskiej na Żmudzi*, Kraków 1903; tenże, *Druki litewskie. Studium historyczno-statystyczne*, Warszawa 1906, s 24.

[791] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 26, s. 25.

[792] M. Brensztejn, *Przyczynki do etnografii Litwy (I. Zapomniane narzędzia muzyczne litewskie. II. Maski ludowe na Litwie)*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1908, t. 1, s. 133–143; tenże, *Druki polskie wydane w Wilnie (w r. 1911, 1912, 1913 oraz dopełnienia)*, ibidem, t. 5, Wilno 1914, s. 401–422.

W 1914 roku ukazał się jego słynny informator o towarzystwach[793].

Pierwszą wojnę światową i okupację niemiecką M. Brensztejn przetrwał w Wilnie. W niezmiernie ciężkich warunkach czasu wojennego kontynuował pracę naukową i społeczną. Razem z innymi pozostałymi członkami Towarzystwa potajemnie przed władzami niemieckimi porządkował bibliotekę i zbiory muzealne, zastępował w zarządzie nieobecnego sekretarza, przygotował do szóstego tomu „Rocznika" artykuł o bractwach trzeźwości na Litwie i Żmudzi[794]. Ciężkich przeżyć doznał w czasie okupacji sowieckiej. Dnia 13 marca 1919 r. został przez władze sowieckie aresztowany i uwięziony na Łukiszkach. Miał być wywieziony do Rosji jako jeden z zakładników, ale w momencie wywózki udało mu się ukryć w szpitalu więziennym, skąd 20 kwietnia 1919 r. został uwolniony przez wojsko polskie[795].

Po wyjściu z więzienia działał na rzecz odrodzenia życia kulturowego i naukowego w Wilnie. Od 1 sierpnia 1919 r. był bibliotekarzem Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego i na tym stanowisku pracował do końca życia. Jednocześnie brał czyny udział w pracy wielu polskich organizacji: Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie (członek zarządu, w latach 1927–1928 kustosz muzeum), Towarzystwa Bibliofilów Polskich w Wilnie, Wileńskiego Koła Związku Bibliotekarzy Polskich (od 1923 roku), Okręgowej Komisji Konserwatorskiej w Wilnie, Komitetu Restauracji Bazyliki Wileńskiej,

---

[793] M. Brensztejn, *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystycznych – popularnych, filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych i klubach na Litwie i Rusi Białej*, Wilno 1914, s. 31–45.

[794] M. Brensztejn, *Bractwa trzeźwości na Litwie, głównie w diecezji żmudzkiej. 1858–1863*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1918, t. 6, s. 50–89.

[795] S. Kościałkowski, *Michał Eustachy Brensztejn...*, s. II.

Komisji Budowy Mauzoleum Królewskiego w Bazylice Wileńskiej oraz Komisji Muzealnej Miejskiej. Był też członkiem Towarzystw Numizmatycznych w Krakowie i Poznaniu oraz współpracownikiem Polskiej Akademii Umiejętności, wchodził w skład Rady *Polskiego Słownika Biograficznego* w Krakowie[796].

Okres międzywojenny był też dla niego najwydajniejszym okresem twórczości naukowej. Napisał w tym czasie kilka obszernych prac opartych na materiałach źródłowych[797], liczne biogramy do *Polskiego Słownika Biograficznego*[798] oraz wiele pomniejszych artykułów, przyczynków historycznych i bibliograficznych[799]. Pisał również o Towarzystwie Przyjaciół Nauk i zasilał jego wydawnictwa swymi artykułami[800].

---

[796] M. Dzikowski, *Ś. p. Michał Brensztejn...*, s. 4–5.

[797] M. Brensztejn, *Biblioteka uniwersytecka w Wilnie do roku 1832*, Wilno 1922; tenże, *Zarys dziejów ludwisarstwa w b. Wielkim Księstwie Litewskim*, Wilno 1924; tenże, *Adam Honory Kirkor – wydawca, redaktor i właściciel drukarni w Wilnie od roku 1834 do 1867*, Wilno 1930; tenże, *Dionizy Paszkiewicz, pisarz polsko-litewski na Żmudzi*, Wilno 1934; tenże, *Nauka w Republice Litewskiej*, Wilno 1934.

[798] M. Brensztejn, *Ass Abraham, księgarz w Wilnie*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 1, 1935, s. 173; tenże, *Balcewicz Franciszek Wacław, sztycharz wileński w połowie XVIII w.*, ibidem, t. 1, 1935, s. 231; tenże, *Buczyńska Matylda (1811–1867), filantropka wileńska*, ibidem, t. 3, 1937, s. 87–88; tenże, *Dworzecki-Bohdanowicz Jan Piotr (1773–1840), korektor drukarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie*, ibidem, t. 6, 1948, s. 27–28.

[799] M. Brensztejn, *Spisy ludności miasta Wilna za okupacji niemieckiej od 1 listopada 1915 r.*, Warszawa 1919; tenże, *Tadeusz Dowgird (Wspomnienia pośmiertne)*, Warszawa 1922, 8 s. (Odbitka z „Wiadomości Archeologicznych", t. 7); tenże, *Bibliografia utworów Mickiewicza, przełożonych na język litewski. Zebrana przez M. Brensztejna*, Wilno 1927; tenże, *Dr Paweł Janowicki, który nie chciał być filaretą*, Wilno 1928 (odbitka z „Pamiętnika Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego", t. 4, z. 5); tenże, *Filomata w Krożach (Jan Sobolewski, 1821–1823)*, Wilno 1929; tenże, *Mickiewicz odpolszczony*, Wilno 1930, 14 s. (Odbitka z „Przeglądu Współczesnego" 1930, nr 103). Bibliografię prac M. Brensztejna patrz [w:] S. Kościałkowski, *Michał Eustachy Brensztejn...*, s. XXII–XLV.

[800] M. Brensztejn, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1937, 13 s. (Odbitka z *Wilno i ziemia wileńska*, t. 2); tenże, *Zegarmistrzostwo wileńskie w wiekach XVI i XVII*, „Ateneum Wileńskie" 1923, t. 1, z. 1, s. 29–38; tenże, *Sztycharze wileńscy Perłowie i nieznana fabryka kart do gry w Oranach w XVIII w.*, ibidem, t. 2, z. 5/6, Wilno 1924, s. 191–194; tenże, *Teatr szkolny w Krożach na Żmudzi*, ibidem, R. 3, z. 9, Wilno 1925, s. 46–70; tenże, *Scalanie archiwaliów w Wilnie*, ibidem, t. 10, Wilno

Zasługi Brensztejna zostały wysoko ocenione przez społeczeństwo. W 1927 roku nagrodzono go Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski, a w 1936 roku nadano miano doktora honoris causa nauk humanistycznych Uniwersytetu Stefana Batorego[801]. Zmarł 29 marca 1938 r. Został pochowany na Cmentarzu Bernardyńskim w Wilnie[802]. Mikołaj Dzikowski, pracownik Biblioteki Uniwersyteckiej w Wilnie, pisał o nim, że był to człowiek o wysokiej moralności, trzymał się niewątpliwie swoich przekonań, z góry wykluczając możliwości jakichkolwiek kompromisów. Aczkolwiek słabego zdrowia, odznaczał się pogodą ducha i zrównoważonym stosunkiem do otoczenia[803].

M. Brensztejn jeszcze za życia większą część swych zbiorów (książki, ekslibrisy, archiwalia, przedmioty etnograficzne, archeologiczne i numizmatyczne) przekazał różnym instytucjom, m.in.: Towarzystwu Archeologicznemu i Muzeum Etnograficznemu w Krakowie, Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Wilnie oraz Polskiemu Towarzystwu Oświaty i Kultury „Pochodnia" w Kownie. Niektóre rękopisy i zgromadzone przez niego materiały archiwalne znajdują się obecnie w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym i Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie[804].

1935, s. 309–311; tenże, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, ibidem, t. 8, Wilno 1931/1932, s. 343–362; M. Brensztejn, J. Otrębski, *Dajny litewskie zapisane przez A. Mickiewicza*, Wilno 1927, 28 s. (Odbitka z „Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", t. 1, z. 4). M. Brensztejn, *Adam Honory Kirkor – wydawca, redaktor i właściciel drukarni w Wilnie od roku 1834 do 1867*, Wilno 1930.

801 W. Armon, *Brensztejn Michał Eustachy (2 XI 874 – 29 III 1938) bibliotekarz, bibliograf, historyk kultury i książki*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa, Łódź 1972, s. 87–88.

802 V. Girninkienė, A. Paulauskas, *Vilniaus bernardinų kapinės*, Vilnius 1994, s. 13–15.

803 M. Dzikowski, *Ś. p. Michał Brensztejn...*, s. 5.

804 LVIA, F 1135, op. 6; LMAB, RS, F 84.

Dzięki bezinteresownej, wytężonej pracy tych osób, a także wielu innych, których nie sposób wymienić, Towarzystwo zdołało w krótkim czasie stworzyć bazę materialną dla pracy naukowej, zgromadzić pokaźne zbiory muzealne i bibliotekę, wybudować własny gmach, przetrwać ciężkie lata pierwszej wojny światowej oraz wojny z bolszewikami i było gotowe rozwinąć działalność naukową i wydawniczą w okresie międzywojennym, kiedy na pomoc wileńskim „przyjaciołom nauk" przyszli liczni profesorowie odrodzonego Uniwersytetu Wileńskiego, a sama działalność Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, zwłaszcza wydawnicza, była wspierana przez polskie instytucje państwowe i społeczne.

Rozdział VI. Działalność Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1907–1914

Towarzystwo Przyjaciół Nauk, jak głosi drugi paragraf Ustawy z 1907 roku, miało na celu „pielęgnowanie nauk, umiejętności i literatury w języku polskim, w szczególności zaś badanie kraju pod względem przyrodniczym, etnograficznym, historycznym, ekonomicznym i statystycznym"[805]. W zakres pracy Towarzystwa wchodziły: a) badania kraju pod względami wymienionymi w paragrafie drugim; b) wydawanie rozpraw i prac naukowych; c) gromadzenie oraz wydawanie źródeł i materiałów do dziejów piśmiennictwa i starożytności; d) przedruk dzieł wybitniejszych, zwłaszcza dawnych pisarzy krajowych z dodaniem potrzebnych objaśnień i ułatwienie tańszego ich nabycia; e) ogłaszanie konkursów i przyznawanie nagród za celniejsze prace naukowe; f) organizowanie odczytów i wykładów publicznych oraz wycieczek w celach naukowych, z zachowaniem istniejących przepisów prawnych[806]. W celu spełnienia tych zadań i ułatwienia pracy członkom, Towarzystwo mogło, uwzględniając obowiązujące przypisy prawne, założyć bibliotekę, archiwum, muzeum i pracownie[807].

---

[805] *Ustawa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1907, § 2.
[806] Ibidem, § 3.
[807] Ibidem, § 3. Uwaga.

1. Tworzenie bazy materialnej

W pierwszych latach istnienia Towarzystwo nie było w stanie skutecznie działać we wszystkich wymienionych dziedzinach. Skupiło uwagę na pracy organizacyjnej i tworzeniu bazy materialnej. S. Kościałkowski wspominał: „Zrazu Towarzystwo nie posiadało nic: ani książek czy okazów muzealnych, ani kapitałów, ani własnego lokalu"[808]. Zebrania doroczne walne i naukowe miesięczne odbywały się w sali Towarzystwa Lekarskiego lub Towarzystwa Dobroczynności, a posiedzenia zarządu w Wileńskim Banku Ziemskim, którego jednym z dyrektorów był Józef Montwiłł, albo w prywatnych mieszkaniach członków zarządu. Dary książkowe i muzealne przechowywano w byłym klasztorze Franciszkanów i mieszkaniach prywatnych. Pierwszoplanowym zadaniem było więc pozyskanie i urządzenie własnego lokalu. Na pomoc Towarzystwu przyszedł hrabia Józef Przezdziecki z Postaw, który ofiarował gmach w dzielnicy Nowy Świat, przy ulicy Nowa Aleja. Hojny dar Przezdzieckiego oszacowano na sumę ponad 20 tys. rubli[809]. Towarzystwo rozlokowało się w gmachu na Nowym Świecie we wrześniu 1907 r. Największą salę przeznaczono na zbiory muzealne, klatkę schodową na galerię obrazów, cztery mniejsze pomieszczenia na bibliotekę, czytelnię oraz mieszkania płatnego pracownika Towarzystwa i woźnego[810]. Przystosowanie lokalu do potrzeb Towarzystwa i rozpoczęcie porządkowania napływających zbiorów umożliwiło finansowe wsparcie Józefa i Sta-

[808] S. Kościałkowski, *Pamiętna, choć przemilczana rocznica...*, s. 96.

[809] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 16, s. 4–18.

[810] LVIA, F 1135, op. 22, teczki 11–13; *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1907*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", t. 1, Wilno 1908, s. 170–172, 174.

nisława Montwiłłów. Przeznaczyli oni na potrzeby Towarzystwa odsetki od kapitału wynoszące około 5 tys. rubli rocznie, przeznaczonego na wsparcie krajowych instytucji kulturalnych[811].

Nieduży pałacyk Przezdzieckiego (przedtem mieściła się w nim biblioteka Tyzenhauzów wywieziona do Postaw) w ciągu kilku lat został całkowicie zapełniony książkami i zbiorami muzealnymi i trzeba było myśleć o nowym lokalu. Tym razem z pomocą przyszedł właściciel majątku w Białej Wace Hilary Łęski (1834–1920), ofiarowując 20200 rubli na budowę nowego gmachu dla Towarzystwa. Z tej sumy za 11315 rubli nabył on plac przy zbiegu ul. Mostowej i zaułka Gazowego, mierzący 430 sążni kwadratowych, a 23 grudnia 1909 r. przekazał go rejentalnie na własność Towarzystwa. Pozostałe 8885 rubli przeznaczył na rozpoczęcie prac budowlanych[812].

Plan gmachu sporządzili inżynierowie Henryk Wojnicki i Jan Trojan, przy współudziale Hilarego Łęskiego i Waleriana Dobużyńskiego jako przedstawicieli Towarzystwa. Wybudowana według tego projektu siedziba Towarzystwa uzyskała akademicką neoklasyczną formę zbliżoną do architektury dworku szlacheckiego. Koszty budowy i urządzenia gmachu obliczono na 50 tys. rubli. Ponieważ Towarzystwo takich pieniędzy nie posiadało, budowę postanowiono prowadzić etapowo. Najpierw zaplanowano wznieść mury i pokryć je dachem, a wykończenie fasady i wnętrz odłożyć do czasu, kiedy uda się pozyskać na ten cel pieniądze. Zgodnie z tym postanowieniem, 28 maja 1910 r. zarząd Towarzystwa zawarł umowę z przedsiębiorcą budowlanym Stefanem Sieniuciem, który podjął się wymurowania ścian i pokrycia gmachu dachem za 26 tys. rubli. Fundusz budowlany Towarzystwa w tym czasie wy-

811 Ibidem, s. 172.
812 LVIA, F 1135, op. 8, teczka 26, s. 78; op. 22, teczka 16, s. 22.

nosił 11937 rubli (8885 rubli ofiarowanych przez Łęskiego i 3112 rubli uzyskanych za odsprzedaną miastu część gruntu na poszerzenie ulicy Mostowej). Posiadanych pieniędzy nie wystarczało, dlatego musiano zaciągnąć w Wileńskim Banku Handlowym pożyczkę w wysokości 15 tys. rubli, którą żyrował Łęski[813].

Po zdobyciu pieniędzy przystąpiono do budowy. Kamień węgielny położono 12 kwietnia 1910 r. Pracami budowlanymi kierował inż. Trojan. Ze strony Towarzystwa przebieg prac obserwowali: H. Łęski i W. Dobużyński. Prace trwały do późnej jesieni. Powołana przez zarząd Towarzystwa specjalna komisja złożona z inżynierów Michniewicza i Stypułkowskiego, a także generała Dobużyńskiego, 5 grudnia 1910 r. przyjęła pracę (wymurowane ściany pod dachem), zaś zarząd Towarzystwa wypłacił przedsiębiorcy umówioną sumę 26 tys. rubli[814].

Dalsze prace budowlane musiano przerwać z powodu wyczerpania się środków finansowych. Sekretarz zarządu Jan Obst składając sprawozdanie (prezes J. Kurczewski był nieobecny z powodu choroby) na walnym zebraniu Towarzystwa w maju 1912 r. mówił z przejęciem: „Budowla, otoczona walącym się rusztowaniem, z zabitymi oknami, stoi jako wyrzut bolesny, jako *testimorum paupertatis*, tj. pomnik moralnego i materialnego niedołęstwa"[815]. Z pomocą i tym razem przyszedł H. Łęski. Za jego pośrednictwem

[813] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 26, s. 78; F 1135, op. 22, teczka 56; *Отчет о деятельности и состоянии Общества Любителей Наук в г. Вильна за 1910 год*, s. 3–6.

[814] LVIA, F 1135, op. 22, teczki 3, 56; *Отчет о деятельности и состоянии Общества Любителей Наук в г. Вильна за 1910 год*, s. 6.

[815] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 26, s. 78. J. Obst tylko częściowo miał rację. Pamiętać trzeba, że polskie społeczeństwo w tym czasie łożyło niemałe sumy na założenie biblioteczek ludowych, czytelni, ochronek dla dzieci, wydawnictwo polskich gazet i czasopism, renowację zabytkowych kościołów, budowę innych gmachów publicznych, m.in. Teatru na Pohulance.

udało się pozyskać niezbędne środki i wznowić prace nad wykończeniem gmachu. Pracami kierował inż. Aleksander Antonowicz. W 1912 roku wykonano prace na sumę 5576 rubli, a w 1913 roku na sumę 15095 rubli[816]. Jesienią 1913 roku wnętrza były prawie urządzone i we wrześniu tego roku do nowego lokalu przeniesiono kancelarię Towarzystwa, a 22 października (4 listopada) pierwszy raz odbyło się w nim walne zgromadzenie członków. W tym dniu, przed rozpoczęciem obrad, ks. prałat J. Kurczewski, prezes Towarzystwa dokonał poświęcenia lokalu[817].

Prace nad dalszym urządzeniem wnętrz trwały również w 1914 roku. W całym gmachu zostało założone oświetlenie elektryczne (dzięki ofiarności H. Łęskiego), sporządzono umeblowanie do sali posiedzeń i kancelarii, boazerię i wieszaki w szatni, półki do biblioteki, gabloty, szafy i sztalugi do sal muzealnych itp. Ogółem na urządzenie lokalu w 1914 roku wydano 8317 rubli[818]. W tym samym roku przewieziono do nowego domu zbiory, a pałacyk przy Nowej Alei za zgodą właściciela sprzedano w kwietniu 1915 r. Józefowi Brezie. Pieniądze pochodzące ze sprzedaży (11 tys. rubli srebrnych) przekazano na potrzeby Towarzystwa[819].

Nowy dom Towarzystwa posiadał kilka dużych i widnych sal na parterze i piętrze przeznaczonych na bibliotekę i zbiory muzealne, a także kilka mniejszych na posiedzenia, kancelarię, gabinety, mieszkanie woźnego i szatnię. Nowa siedziba Towarzystwa posiadała oświetlenie elektryczne i centralne ogrzewanie, a tak-

[816] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 80; *Отчет о деятельности и состоянии Общества Любителей Наук в г. Вильна за 1912 год*, s. 13–14; *Отчет о деятельности и состоянии Общества Любителей Наук в г. Вильна за 1913 год*, s. 15–17.

[817] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 3.

[818] *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w r. 1914...*, s. 3, 16.

[819] M. Brensztejn, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie...*, s. 4.

że zabezpieczenie przeciwpożarowe i dobrą wentylację. W celu zabezpieczenia zbiorów przed złodziejami wszystkie okna były zaopatrzone w mocne kraty żelazne[820].

2. Biblioteka

Jednym z ważniejszych zadań Towarzystwa było utworzenie polskiej biblioteki naukowej złożonej z dzieł zarówno nowych, jak i dawnych dotyczących przeważnie Litwy i jej dziejów. Od czasu zamknięcia Wileńskiej Komisji Archeologicznej w 1865 roku i konfiskaty jej księgozbioru, Wilno takiego rodzaju biblioteki nie posiadało. Rosyjska Biblioteka Publiczna działająca od 1867 roku posiadała bogate zbiory druków polskich, pochodzące ze skonfiskowanych dworów i klasztorów po powstaniu styczniowym, lecz były one zamknięte przed publicznością i tylko w sporadycznych przypadkach dostępne dla polskich uczonych. Zalążkiem biblioteki Towarzystwa Przyjaciół Nauk był nieduży, lecz staranie dobrany księgozbiór rozwiązanego 6 (19) marca 1907 r. Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa. Zawierał on 168 dzieł w 242 tomach, przeważnie z historii, etnografii i archeologii[821]. Jednocześnie Towarzystwo otrzymało książki ofiarowane przez Jana Szylańskiego (24 dzieła w 48 tomach). Za nimi popłynęły inne dary, często całe księgozbiory, np. Adama Benedykta Jochera i prof. Rudzkiego (1226 dzieł w 1752 tomach), Antoniego Zaborskiego z majątku Poszuszwie (322 dzieła w 427 tomach), Ignacego Strzemińskiego z Wilna (311 dzieł w 414 tomach).

[820] M. Brensztejn, *Informator o towarzystwach naukowych...*, s. 36.

[821] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 8, s. 84, teczka 47; M. Brensztejn, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1931*, Wilno 1932, s. 1–2.

Książki darowali również członkowie Towarzystwa. W 1907 roku największe dary książkowe dla biblioteki Towarzystwa złożyli: Aleksander Jelski z Zamościa (394 dzieła w 650 tomach), W. Zahorski (129 dzieł w 161 tomach), L. Czarkowski (118 dzieł w 149 tomach), W. Szukiewicz (114 dzieł w 183 tomach) i inni[822].

Książki i czasopisma naukowe darowały także towarzystwa i instytucje, między innymi: Czytelnia im. Adama Mickiewicza, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Polskie Towarzystwo „Oświata" w Wilnie, Biblioteka Ordynacji Krasińskich, Towarzystwo Popierania Nauki Polskiej we Lwowie, Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Biblioteka Jagiellońska, Redakcja „Przeglądu Filozoficznego" w Warszawie, Redakcja „Kuriera Litewskiego" w Wilnie i inne[823].

Książki tymczasowo gromadzono w byłym klasztorze Franciszkanów przy ul. Trockiej lub w mieszkaniu pełniącego obowiązki bibliotekarza L. Czarkowskiego. We wrześniu 1907 r. przewieziono je do gmachu ofiarowanego przez Józefa hr. Przezdzieckiego, gdzie dla biblioteki przeznaczono cztery nieduże pomieszczenia. Wtedy też zatrudniono pomocnika bibliotekarza Stanisława Giecewicza, który pomagał L. Czarkowskiemu w przyjmowaniu i porządkowaniu książek, a także ich katalogowaniu[824]. W listopadzie 1907 r. powołano Komisję Biblioteczną w składzie: ks. prałat J. Kurczewski, L. Czarkowski, S. Kościałkowski i L. Abramowicz. Mieli oni ułożyć spis dzieł niezbędnych do kupna za pieniądze ofiarowane na ten cel przez braci Stanisława i Józefa Montwiłłów. Komisja ujęła w spisie książki przeważnie z historii, historii sztuki, literaturoznawstwa, etnogra-

[822] *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1907*, s. 175–178.
[823] LVIA, F 1135, op. 22, teczki 17–18, 21–22.
[824] *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1907*, s. 170–172, 176, 178–179.

fii, a także słowniki, bibliografie i edycje źródłowe, m.in. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, *Bibliografia* Estraichera, *Bibliografia* Bałtramajtisa itp.[825]. W maju 1911 r., w związku z wyjazdem L. Czarkowskiego z Wilna, obowiązki bibliotekarza przejął emerytowany generał artylerii Walerian Dobużyński, bibliofil i członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk (oficjalnie objął stanowisko bibliotekarza TPN w dniu 21 września 1911 r.)[826].

Zbiory biblioteki szybko rosły. W końcu 1907 roku posiadała ona 4229 dzieł w 6527 tomach, zaś w 1914 roku – 29285 dzieł w 45010 tomach (tabela 9). Zwłaszcza pomyślny był rok 1909, w którym do biblioteki wpłynęło 13671 dzieł w 21050 tomach, w tym od osób prywatnych 13589 dzieł w 20889 tomach, od instytucji i towarzystw – 70 dzieł w 109 tomach. Ponadto za pieniądze Montwiłłów zakupiono 12 dzieł w 52 tomach. Szczególną wartość przedstawiał księgozbiór Jana Karłowicza przysłany przez jego żonę Irenę Karłowicz z Warszawy za pośrednictwem Tadeusza Korzona i Henryka Mościckiego. Zawierał on 3627 dzieł w 6425 tomach, w większości druki, rękopisy i ryciny z dziedziny lingwistyki i ludoznawstwa. Maria Łęska ofiarowała bibliotekę po

[825] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 38.

[826] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 27, s. 58, op. 22, teczka 111; *Отчет Виленского Общества Любителей Наук за 1912 год*, s. 27; *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, s. 67. Walerian Dobużyński (1842–1921), generał-porucznik armii rosyjskiej, bibliotekarz Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, pochodził z mieszanej rodziny polsko-rosyjskiej (ojciec był Polakiem, matka Rosjanką). Kształcił się w szkole wojennej w Brześciu Litewskim i Moskwie, potem służył w wojsku rosyjskim, m.in. w Wilnie jako komendant artylerii; doszedł do stopnia generała artylerii. Był członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk, w latach 1911–1915 pomagał porządkować księgozbiór. W czasie pierwszej wojny światowej został powołany do czynnej służby wojskowej i w 1915 roku opuścił Wilno, wybywając na miejsce służby do Witebsku. W 1919 roku wrócił do Wilna i włączył się do pracy w bibliotece TPN, przyczyniając się m.in. do zachowania w bezpieczeństwie jej zbiorów w czasach bolszewickich. Zmarł 27 czerwca 1921 r. w Wilnie i został pochowany w grobie rodzinnym na Rossie.

zmarłym bracie Włodzimierzu Druckim-Lubeckim (3200 dzieł w 4965 tomach), przeważnie wydawnictwa w językach obcych, encyklopedie, słowniki, albumy. Pozostali hojni ofiarodawcy to: Jan Szwański, który oddał swój staranie dobierany księgozbiór (2572 dzieła w 3468 tomach) łącznie z szafami oraz Zofia i Mikołaj Brzescy. Przysłany przez nich księgozbiór (2300 dzieł w 3000 tomach) zawierał książki o treści ekonomiczno-społecznej[827].

Pomieszczenie wszystkich tych zbiorów w wyznaczonych na bibliotekę pokoikach było niemożliwie, dlatego zapełniano książkami wszystkie wolne zakątki, nie wyłączając poddasza, co bardzo utrudniało ich porządkowanie i udostępnienie czytelnikom. Problem ten rozwiązano dopiero tuż przed pierwszą wojną światową, kiedy przeniesiono się do nowego gmachu Towarzystwa, gdzie na bibliotekę przeznaczono dwie wysokie, widne sale parterowe połączone ze sobą arkadą. Sale zostały wyposażone w półki ogniotrwałe wykonane w zakładach Towarzystwa Opieki nad Dziećmi oraz Ochrony Serca Jezusowego (ogólnym kosztem 2384 rubli)[828]. W listopadzie 1914 r., już po rozpoczęciu wojny, S. Kościałkowski przy pomocy młodzieży szkolnej przystąpił do ustawiania książek na półkach, zaś W. Dobużyński do sporządzania kart katalogowych[829].

Towarzystwo Przyjaciół Nauk gromadziło również materiały archiwalne stanowiące odrębny dział. Znajdowały się one od samego początku pod opieką Stanisława Kościałkowskiego. W pierwszym roku istnienia Towarzystwo otrzymało kilka bardzo cennych zbiorów rękopiśmiennych. Była to korespondencja Adama Kirkora

---

[827] LVIA, F 1135, op. 22, teczki 17–19, 21–22; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w r. 1909*, s. 4–8.

[828] *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w r. 1914*, s. 3, 16.

[829] M. Brensztejn, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk...*, s. 5.

(dar Aleksandra Jelskiego z Zamościa) zawierająca około 5 tys. listów ułatwiających poznanie stosunków naukowych i literackich w pierwszej połowie XIX wieku oraz zbiór dokumentów dotyczących dziejów Wilna, ofiarowany przez Zygmunta Glogera. Poza tym dary lub depozyty złożyli: Michał Brensztejn, Ludwik Czarkowski, Stanisław Giecewicz, Klaudiusz Hrehorowicz, ks. prałat Jan Kurczewski, Władysław Zahorski, Henryk Mościcki i inni[830].

W latach następnych zbiory archiwalne powoli, lecz systematycznie wzrastały. W 1908 roku przybyło w archiwum 60 zbiorów rękopiśmiennych lub poszczególnych dokumentów, w 1909 roku – 45, w 1910 roku – 82, w 1911 roku – 20, w 1912 roku – 42, w 1913 roku – 65[831]. Oprócz wymienionego zbioru korespondencji Adama Kirkora, na uwagę zasługiwały: zbiór listów podarowany przez Łopacińskich zawierający listy przeważnie z czasów panowania króla Stanisława Augusta (listy Joachima Chreptowicza, podskarbiego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Anny Tyszkiewiczowej, znanej działaczki wileńskiej z drugiej połowy XVIII wieku oraz innych); zbiór uniwersałów i obwieszczeń przeważnie z końca XVIII wieku; materiały genealogiczne do dziejów rodziny Broel-Platerów i listy członków tej rodziny z XVIII wieku; korespondencja biskupa Ignacego Massalskiego (ponad 500 listów); 17 tomów *Miscellaneów* z XVIII wieku; dokumenty klasztoru Żyrowickiego z lat 1801–1915; zbiór autografów z XVI–XVII wieku oraz inne[832].

---

830 *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1907*, s. 179–180.

831 *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1910–1915, 1926–1932; M. Brensztejn, *Informator o towarzystwach naukowych...*, s. 46.

832 LMAB, RS, F 75–169 (Katalog główny książnicy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1909); „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", t. 2, s. 121–122; *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1909*, s. 8–9; *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1911*, s. 14.

W roku 1914 zbiory Towarzystwa Przyjaciół Nauk wzbogaciły się o materiały archiwalne Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki zawierające 49 olbrzymich, nieuporządkowanych plików dokumentów majątkowych i urzędowych z początku XIX wieku oraz 61 innych plików, wśród których znajdowały się rzeczy bardzo wartościowe, m.in.: dwa oryginalne podręczniki kancelaryjne (wzory pism różnych) z XVI wieku; księga rachunków i spraw klasztoru Franciszkanów na Piasku w Wilnie z XVI wieku; księgi cechów wileńskich; urzędowe protokoły posiedzeń Rady Konfederacji Barskiej od 27 października 1769 r. do 5 maja 1771 r.; zbiór różnych rękopisów dotyczących domów Zakonu Jezuitów na Litwie (11 ksiąg, w tym: dziennik zawierający opis czynności Kolegium przy kościele św. Jana w Wilnie, żywoty zmarłych jezuitów wileńskich od roku 1669 do 1758); rękopisy dotyczące Zakonu Karmelitów (8 ksiąg) i inne[833]. Po przewiezieniu zbiorów archiwalnych Towarzystwa Przyjaciół Nauk z dotychczasowej siedziby przy ul. Nowa Aleja i zbiorów Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki z pałacu Klementyny Tyszkiewiczowej do nowego gmachu przy ul. Mostowej, S. Kościałkowski przystąpił do ich segregowania i opisywania w katalogu inwentarzowym, który w 1914 roku został doprowadzony do nr 75[834].

3. Muzeum

Zawiązkiem muzeum Towarzystwa stały się cenne zbiory ofiarowane przez rodzinę zmarłego Antoniego Zaborskiego z Poszusz-

[833] *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w roku 1914*, s. 8–9.

[834] Ibidem, s. 9.

wia (gub. kowieńska)[835]. Początkowo wszystkie zbiory muzealne gromadzono w byłym klasztorze Franciszkanów. We wrześniu 1907 r. przewieziono je do pałacyku Przezdzieckiego. Decyzją zarządu postanowiono urządzić działy: archeologii przedhistorycznej i etnografii (Wandalin Szukiewicz), historyczno-obyczajowy i archeologii kościelnej (Jan Łuckiewicz), artystyczny (Stanisław Jarocki), numizmatyki i medalów (Władysław Zahorski), botaniki (Kazimierz Szafnagel), mineralogii (Zygmunt Hryniewicz), paleontologii (Antoni Zdrojewski). Podział ten nie był ostateczny i potem niejednokrotnie był zmieniany zależnie od napływu nowych eksponatów. Na przykład działy: botaniki, mineralogii i paleontologii zostały połączone w dział przyrodniczy. Pieczę nad muzeum powierzono W. Zahorskiemu. Praca zarządzającego zbiorami i kierowników poszczególnych działów polegała na klasyfikacji otrzymywanych przedmiotów, ich określeniu, umieszczeniu w odpowiednim dziale, numerowaniu i zapisaniu do katalogów[836]. W ciągu roku prawie wszystkie działy, z wyjątkiem historyczno-obyczajowego, etnograficznego i archeologii kościelnej, zostały uporządkowane i wpisane do katalogu. Przedmioty muzealne rozmieszczono w sklepionej sali na piętrze. Obrazy, rysunki i sztychy rozwieszono w przedsionku i na ścianach klatki schodowej. Najbardziej imponująco, jak na początek, przedstawiał się dział archeologii przedhistorycznej. Jego podstawę tworzyły: wykopaliska pochodzące z grobów przedhistorycznych w Poszuszwiu i innych miejscowości Żmudzi (1164 przedmioty,

[835] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 26. Darowizna Antoniego Zaborskiego zawierała zbiory minerałów, numizmatów (przeszło 5 tys. monet i medali), przedmiotów archeologicznych (1164 przedmiotów), dzieł sztuki, porcelany, sztuki sakralnej, cennych druków polskich z XVI–XVIII wieku. Ponadto pasy słuckie i ubiory włościańskie.

[836] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 44; *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1907*, s. 180; *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1909*, s. 137.

dar rodziny Zaborskiego); wykopaliska z grobów w Pakalniszkach (490 okazów, dar Marii Butrymówny) oraz zbiór wyrobów z kamienia pochodzących z osad przedhistorycznych istniejących niegdyś na brzegach rzek Mereczanki i Uły w powiatach lidzkim i trockim (kilka tysięcy okazów, dar Wandalina Szukiewicza). W tym samym dziale znajdowały się ponadto cenne wyroby bursztynowe pochodzące z czasów neolitycznych, znalezione nad morzem Bałtyckim w okolicach Połągi (dar Feliksa Tyszkiewicza)[837].

Bogaty był dział numizmatyczny liczący w 1908 roku ponad 6 tys. okazów. Były w nim monety chińskie, koreańskie i japońskie. Najlepiej przedstawiał się zbiór numizmatyki polskiej zawierający rzadkie monety królów polskich i książąt litewskich. Do najcenniejszych zaliczano: grosz Kazimierza Wielkiego, dukat Zygmunta Augusta, brakteat Jaksy z Kopanicy. Na uwagę zasługiwał również zbiór medali, zwłaszcza polskich, wśród których znajdowały się medale królowej Bony, Zygmunta Augusta oraz Stefana Batorego, a także rzadki owalny srebrny medal Michała Korybuta. Sporo było medali pamiątkowych, bitych na cześć zasłużonych osób, np. Kopernika, Sienkiewicza, Orzeszkowej[838].

Szybko powiększał się dział artystyczny kierowany przez Stanisława Jarockiego. W lutym 1907 r. zwrócił się on razem z W. Zahorskim do artystów polskich z prośbą o zasilenie pracami „pędzla i dłuta" zbiorów Towarzystwa Przyjaciół Nauk[839]. Latem tamtego roku rodzina Zaborskiego przekazała do muzeum 30 obrazów olej-

[837] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 34; *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1908*, s. 123–124; W. Szukiewicz, *Działy archeologii przedhistorycznej oraz etnografii w Muzeum*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1909, t. 2, s. 129–133.

[838] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 34; *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1908...*, s. 124.

[839] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 26, s. 59; W. Zahorski, S. Jarocki, *List otwarty do artystów polskich*, „Dziennik Wileński" 1907, nr 252, 4 (17) lutego.

nych, 24 rysunki, kilkaset sztychów i 5 miniatur. Były wśród nich prace Lasockiego, Mączyńskiego, Terleckiego, Bagieńskiego, Piekarskiego, Korzeniewskiego, Bujki, Alchimowicza, Kotarbińskiego, a także malarzy zagranicznych: Kinderfreuda, Jana Pezze i innych[840]. Następnie do wzbogacenia tego działu przyczynił się Feliks hr. Tyszkiewicz z Połągi, który w 1908 roku ofiarował 702 sztychy, w wśród nich cenny sztych A. Dürera wyobrażający Adama i Ewę w raju oraz dwa olejne obrazy Szymona Czechowicza (głowy apostołów w staroświeckich ramach). W pierwszych latach istnienia, muzeum otrzymało w darze obrazy olejne Rustema, Smokowskiego, Marszewskiego, Feliksa Cichockiego i Pileckiego, akwarele Tepy, A. Orłowskiego, B. Rusieckiego, Wilczyńskiego, Rosołowskiego oraz rysunki W. Wańkowicza, Smuglewicza, Smokowskiego, Andriollego, Rustema, Szyszkina i innych[841]. Dużą wartość miały zbiory pochodzące z daru Kołby-Sieleckiego (27 obrazów, w tym: Canaletto, Claude Joseph Vernet, Francesco Casanova, Pieter van Molijn, Lucas Giordani, Jean Baptiste Greuze, Van Schalken) i zbiory rodziny Fiorentini (28 obrazów, w tym 8 portretów rodziny Fiorentini, ponadto rysunki, wazy, statuetki) przekazane w darze do muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w roku 1914[842].

W dziale historyczno-obyczajowym znajdowały się: polskie stroje szlacheckie (kontusze, żupany, pasy), znaki masońskie, umundurowanie oficerskie pułku ułanów litewskich oraz odznaki z czasów wojen napoleońskich, zabytkowa broń, kule kamienne i żelazne, ponadto trzosy staroświeckie, wachlarze, biżuteria, tabakierki,

[840] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 26, s. 65; S. Jarocki, *Galeria sztuki*, „Dziennik Wileński" 1907, nr 244, 25 października.

[841] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 34; *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1908*, s. 125–126.

[842] J. Širkaitė, *Vilniaus mokslo bičiulių draugija ir jos rinkiniai...*, s. 353–357.

skrzynie, chorągwie i lady cechowe, a także wykopaliska z zamku trockiego, cegły i kafle z dawnych pałaców, zamków i kościołów, portrety starodawne, pieczęcie, karty do gry itp.[843].

Dział etnograficzny, początkowo prowadzony przez W. Szukiewicza, zaś od października 1908 roku przez M. Brensztejna, posiadał ubiory włościańskie z różnych okolic Litwy i Żmudzi, rzeźby ludowe, wyroby drewniane, tkackie, garncarskie, sprzęty, narzędzia oraz fotografie włościan. Znajdował się ponadto zbiór wzorzystych pasków litewskich pochodzących z daru W. Szukiewicza[844].

Dział noszący nazwę archeologii kościelnej zawierał szaty i naczynia liturgiczne, przedmioty sztuki sakralnej. Do rzeczy najcenniejszych w tym dziale zaliczano alabastrowy obrazek Matki Boskiej otrzymany w darze od Feliksa hr. Tyszkiewicza oraz aksamitną szytą złotem szatę z obrazu Matki Boskiej z XVI wieku (dar księdza Rutkowskiego). W dziale tym znajdowała się również kuna pokutnicza, służąca w XVI–XVII wieku do zakuwania grzeszników[845].

Skromnie prezentował się dział przyrodniczy posiadający początkowo zbiory minerałów i skamieniałości oraz zbiory botaniczne (muszli, mchów, ziół itp.). Zbiory minerałów porządkował Z. Hryniewicz, zaś zbiory botaniczne – K. Szafnagel. Uporządkowane przez nich zbiory rozłożono w gablotach i oszklonej szafie[846].

W miarę napływu nowych darów, lokal przy ul. Nowa Aleja stawał się zbyt ciasny i nie było miejsca na urządzenie tematycznych, naukowo opracowanych ekspozycji. Poszczególne wybrane przed-

---

[843] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 34; *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1908*, s. 126–127.

[844] W. Szukiewicz, *Działy archeologii przedhistorycznej oraz etnografii...*, s. 133–135.

[845] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 34; *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1908*, s. 125.

[846] Ibidem, s. 127.

mioty kładziono, stawiano lub zawieszano tam, gdzie się znalazło wolne miejsce, a większość pozostawiano w skrzyniach i wiązkach czekając na transport do nowego gmachu[847]. Eksponowano przede wszystkim pamiątki mające szczególne znaczenie propagandowe. Mimo ciasnoty, znaleziono miejsce na urządzenie w 1908 roku działu Mickiewiczowskiego. Zawierał on 331 eksponatów pochodzących przeważnie z zapisu Jana Francuzowicza. Były tam podobizny poety (ponad sto sztuk), dwa jego autografy, medale bite na cześć wieszcza, pierwsze wydanie jego poezji, różne drobne przedmioty ozdobione wizerunkiem Mickiewicza (kubki, spinki, pierścionki, papier listowy), pamiątki z obchodów Mickiewiczowskich w Krakowie, Warszawie i Wilnie, ponadto stół i wyściełany fotel Adama Mickiewicza z czasów jego pobytu w Kownie. Oba te przedmioty oddał do muzeum dr Jaworowski[848].

W 1911 roku do muzeum TPN przekazano pamiątki pozostałe po zmarłej w 1910 roku pisarce Elizie Orzeszkowej. Maria i Maksymilian Otrębscy w maju 1911 r. urządzili w gmachu „Lutni" w Wilnie wystawę dla uczczenia pamięci pisarki, a potem, spełniając wolę zmarłej, prawie wszystkie eksponaty (649 przedmiotów) przekazali do muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Były wśród nich osobiste rzeczy E. Orzeszkowej i jej bliskiej rodziny, wydania jej prac, dary otrzymane podczas obchodów jubileuszy, a także przedmioty z jej pogrzebu (ogłoszenia o śmierci i pogrzebie, wycinki z gazet, wianki, telegramy i listy kondolencyjne, zdjęcia). Z powodu ciasnoty w siedzibie Towarzystwa tylko niektóre z tych pamiątek mogły być umieszczone w ekspozycji. Dopiero po przeprowadzce do nowego gmachu urządzono specjalny dział poświęcony Elizie Orzesz-

[847] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 47, s. 1–3.
[848] *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1908*, s. 125.

kowej[849]. Zachowane nieliczne dokumenty archiwalne dotyczące pisarki (rękopisy, notatki, listy, pocztówki, kasowa księga księgarni E. Orzeszkowej w Wilnie z lat 1877–1882) znajdują się obecnie w Państwowym Archiwum Historycznym Litwy[850].

Zbiory muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk, dzięki ofiarności polskiego społeczeństwa, szybko wzrastały: w 1907 roku otrzymano 1555 przedmiotów, w 1908 roku – 10394, w 1910 roku – 4990, w 1911 roku – 15625, w 1912 roku – 1444, w 1913 roku – 855, w 1914 roku – 1314. Przed pierwszą wojną światową zbiory muzeum liczyły ogółem 42920 przedmiotów[851]. W 1914 roku zostały one przeniesione z pałacyku Przezdzieckiego do nowego gmachu Towarzystwa przy ul. Mostowej. Tam też zostały przewiezione zbiory (ok. 5 tys. eksponatów) Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki połączonego z Towarzystwem Przyjaciół Nauk. Zawierały one wybitne dzieła sztuki, liczne pamiątki historyczne, eksponaty archeologiczne, etnograficzne oraz numizmatyczne[852].

W nowym gmachu Towarzystwa Przyjaciół Nauk dla muzeum zostało przeznaczone całe piętro liczące 7 sal, klatka schodowa i jedna sala na parterze. W celu uporządkowania, rozmieszczenia i naukowego opracowania pokaźnych już zbiorów, powołano komisję, w składzie: Jan Boguszewski, Jan Bułhak, Michał Brensztejn, Stanisław Jarocki, Franciszek Jurjewicz, Karol Karpowicz, Stanisław Kościałkowski, Tadeusz Ro-

[849] *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1911*, s. 11–12.
[850] LVIA, F 1135, op. 15.
[851] *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie...*, Wilno 1910–1915, 1926–1932; M. Brensztejn, *Informator o towarzystwach naukowych...*, s. 46; L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie...*, s. 69.
[852] LMAB, RS, F 151–310.

stworowski, Ferdynand Ruszczyc, Wacław Gizbert-Studnicki, Wincenty Światopełk-Mirski, Władysław Tyszkiewicz, Lucjan Uziębło, Józef Wierzyński i Władysław Zahorski. Komisja na kilku posiedzeniach opracowała regulamin i plan urządzenia muzeum oraz wybrała kierowników działów. Kierownikiem działu archeologii przedhistorycznej pozostał W. Szukiewicz, numizmatyki i medalów – W. Zahorski, historyczno-obyczajowego – F. Ruszczyc, T. Rostworowski i L. Uziębło, sztuki polskiej – F. Ruszczyc, sztuki obcej – W. Tyszkiewicz, sztycharstwa polskiego – L. Uziębło, sztycharstwa obcego – W. Światopełk-Mirski, etnografii – M. Brensztejn, działów poświęconych pamięci A. Mickiewicza i E. Orzeszkowej – W. Zahorski, przyrodniczego – K. Karpowicz i K. Szafnagel. Kustoszem muzeum pozostał W. Zahorski[853].

Pod kierownictwem wymienionych osób przystąpiono do pracy w muzeum. Przyjmowano wciąż napływające dary, wykonano gabloty, szafy i sztalugi do obrazów, doprowadzono do względnego porządku i rozmieszczono okazy w działach archeologii, etnografii i sztuki obcej oraz po części w działach sztuki polskiej i historyczno-obyczajowym. W gablotach zostały ułożone i skatalogowane monety i medale. Dalsza praca została wstrzymana z powodu wybuchu pierwszej wojny światowej[854]. Trzeba zaznaczyć, że oficjalnie biblioteka i muzeum nie były otwarte do 1915 roku, bowiem władze rosyjskie dopuszczały tylko do gromadzenia zbiorów bibliotecznych i muzealnych, nie zaś do

[853] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 47, s. 5; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w roku 1914*, s. 10–11.

[854] *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w roku 1914*, s. 11–13.

udostępnienia ich dla publiczności, na co potrzebne było osobne pozwolenie, a takiego Towarzystwo nie posiadało do końca panowania rosyjskiego w Wilnie. Co prawda, zarząd Towarzystwa do tego zakazu zbyt ściśle się nie stosował i udostępniał potrzebne książki i rękopisy osobom zaufanym[855].

4. Praca naukowo-badawcza i ochrona zabytków

Nie zważając na nawał pracy związanej z urządzaniem lokalu i gromadzeniem zbiorów, członkowie Towarzystwa nie zapominali o podjętych zadaniach naukowych. W pierwszym okresie działalności praca ta najczęściej sprowadzała się do przygotowywania i wygłaszania odczytów na posiedzeniach Towarzystwa. W 1907 roku wygłoszono 6 odczytów, w 1908 roku – 8, w 1909 roku – 7, w 1910 roku – 1, w 1911 roku – 2, w 1912 roku – 4, w 1913 roku – 4, w 1914 roku – 4. Przeważały tematy z historii, archeologii, etnografii, krajoznawstwa, bowiem takie wzbudzały największe zainteresowanie słuchaczy. Najwięcej odczytów w latach 1907–1914 wygłosili: Stanisław Kościałkowski, Wacław Gizbert-Studnicki i Władysław Zahorski. Odczyty wygłosili też: prezes Towarzystwa ks. prałat Jan Kurczewski, Ludwik Czarkowski, Wandalin Szukiewicz, Michał Brensztejn, Jan Obst i inni[856]. Na posiedzeniach sekcji przyrodniczo-lekarskiej, działającej w latach 1911–1914, wygłoszono 12 odczytów na tematy medyczne[857].

[855] *Zarys stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1907–1932*, Wilno 1932, s. 8.
[856] Ibidem, s. 11–13.
[857] Ibidem, s. 18.

Znaczny spadek liczby odczytów w latach 1910–1911 był związany z ponownym zaostrzeniem przepisów ograniczających używanie języka polskiego. Posiedzenia Towarzystwa oraz wszelkie inne obrady musiały odbywać się w języku rosyjskim i w obecności przedstawiciela władz. Unikano jednak tego, prowadząc zebrania jedynie w przypadku nieprzybycia lub rychłego opuszczenia zebrania przez funkcjonariusza. Bywały też sytuacje, że gdy nie dawało się uniknąć obecności przedstawiciela władz, odraczano posiedzenie pod pretekstem nieprzybycia referenta lub podobnej przyczyny[858].

Gromadzenie pamiątek związanych z historią i kulturą ojczystą, używanie języka polskiego na zebraniach i w biurze wzbudzało podejrzliwość władz rosyjskich. W 1910 roku przybył z Petersburga urzędnik do szczególnych poleceń przy Ministerstwie Spraw Wewnętrznych – Termin, który szczegółowo badał działalność Towarzystwa Przyjaciół Nauk, jego dokumentację i zbiory. Nie znalazł jednak nic podejrzanego. Cała dokumentacja Towarzystwa (protokoły, księgi kasowe i kancelaryjne, inwentarze i katalogi) prowadzona była w dwóch językach – rosyjskim i polskim. Przysparzało to, oczywiście, wydatków i pracy biurowej, ale było jedynym wyjściem z sytuacji. Przedstawicielom władz przedstawiano dokumentację sporządzoną w języku rosyjskim, zaś dokumenty w języku polskim, jeśli takie wpadały w ręce rosyjskich urzędników, przedstawiano jako rzekome bruliony[859].

Prowadzono też badania w terenie. Pierwszą próbą takich badań, podjętych przez Towarzystwo, było zbadanie podziemi na

[858] Ibidem, s. 7–8.
[859] S. Kościałkowski, *Pamiętna, choć przemilczana rocznica...*, s. 97–98.

Górze Zamkowej w Wilnie. Badania przeprowadzili członkowie Towarzystwa – architekt Wacław Michniewicz i inżynier Franciszek Walicki. Rezultaty dokonanych pod ich kierunkiem robót i pomiarów zostały przedstawione na posiedzeniu 19 września 1907 r. i wywołały duże zainteresowanie zebranych (na posiedzeniu było obecnych 42 członków). Szczegółowe plany, pomiary i zdjęcia zostały złożone w archiwum Towarzystwa. Brak środków, niestety, był przeszkodą w prowadzeniu dalszych robót[860]. Nie załamywano się jednak i zwrócono się w tej kwestii do władz miasta. Zarząd miejski, poczuwając się do obowiązku bycia gospodarzem historycznych zabytków Wilna, zaprosił grupę osób (Michał Węsławski, Ksawery Zubowicz, Władysław Zahorski, Lucjan Uziębło, ks. kanonik Zygmunt Dunin-Kozicki, Ludwik Abramowicz i Wacław Gizbert-Studnicki) na Górę Zamkową w celu zapoznania się z resztkami Zamku Górnego i omówienia sposobów ich ratowania. Po obejrzeniu baszty i ruin zamku postanowiono sfotografować je w stanie obecnym (podjął się tego dokonać W. Michniewicz) i zwrócić się do znanego architekta i konserwatora Zygmunta Hendla o wskazówki dotyczące ich konserwacji. L. Uziębło i W. Zahorski ze swej strony obiecali, że w razie potrzeby poszukają planów i rysunków zamku oraz dostarczą ułamków dawnych cegieł, które mieli w swych zbiorach. Ponadto Komisja proponowała zburzyć drewnianą nadbudowę na wieży zamkowej, ale M. Węsławski jako prezydent miasta oświadczył, że nadbudowa jest potrzebna strażnikom do obserwowania pożarów. Zadowolono się w takim razie zdjęciem z wieży szyldów, objęciem murów w kleszcze żelazne

[860] *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa w r. 1907*, s. 175.

i nieznaczną naprawą osypujących się narożników. Zaprzestano też strzelania z armat na sygnał południowy, żeby nie narażać pozostałych fragmentów wieży na wstrząsy[861].

Jeszcze większym niebezpieczeństwem dla historycznej zabudowy była uchwała Raday Miejskiej z dnia 1 (14) grudnia 1911 r. w sprawie budowy wieży ciśnień na szczycie Góry Zamkowej. Według projektu inżyniera kanalizacji i wodociągów Edwarda Szenfelda, betonowy zbiornik wodny miał być wkopany do ziemi, co razem z przeprowadzeniem rur doprowadzających i odprowadzających wodę doprowadziłoby do rozkopania całej góry i uszkodzenia fundamentów oraz innych podziemnych części zamku. Zaniepokojone tym Towarzystwo wydelegowało trzech członków zarządu: M. Brensztejna, J. Obsta i W. Zahorskiego do Rady Miejskiej, którzy 23 grudnia 1911 r. (5 stycznia 1912 r.) na ręce wiceprezydenta miasta Konrada Niedziałkowskiego złożyli prośbę o ponowne rozważenie na najbliższym posiedzeniu Rady Miejskiej postanowienia dotyczącego Góry Zamkowej i zaniechania budowy zbiornika na jej szczycie[862]. Inżynier Szenfeld jednak nie chciał ustąpić i udowadniał, że najdogodniejszym miejscem dla zbiornika jest właśnie Góra Zamkowa, z czym nie zgadzało się Towarzystwo. Po długich i gorących debatach na łamach prasy wileńskiej, zaangażowania do akcji innych towarzystw wileńskich, m.in. Litewskiego Towarzystwa Naukowego oraz Petersburskiej Komisji Archeologicznej udało się przekonać Radę Miejską i ura-

[861] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 53, s. 78–79, 84, op. 22, teczka 26; L. A. *Opieka nad zabytkami*, „Kurier Litewski" 1908, nr 230, 7 (20) października; *Ruina na Górze Zamkowej*, „Goniec Wileński" 1908, nr 202, 7 października.

[862] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 37, s. 65; *Z Towarzystwa Przyjaciół Nauk*, „Kurier Litewski" 1912, 4 (17) lutego.

tować Górę Zamkową przed zrujnowaniem[863]. Dodać można, że miejska wodociągowa stacja ciśnień została wybudowana pod kierownictwem inżyniera Edwarda Szenfelda w latach 1912–1914 w Ogrodzie Bernardyńskim. W budowli użytkowej zastosowano elementy architektoniczne zapożyczone z zespołu kościoła i klasztoru Bernardynów: wysokie walutowe frontony, wieżyczki obronne, okna rozdzielone arkowymi maswerkami. Takie rozwiązanie wynikało z chęci dopasowania budynku stacji do architektury historycznej, ale było tylko nieudolnym jej naśladowaniem[864].

Nowo powstałe Towarzystwo przejawiło troskę również o inne zabytki. W 1907 roku dołożyło się do sfinansowania konserwacji zamku w Nowogródku prowadzonej przez Warszawskie Towarzystwo Opieki nad Zabytkami Przeszłości. Poczyniło pewne kroki przeciwko burzeniu resztek zamku lądowego w Trokach. Ruiny tego zamku, znajdujące się na brzegu jeziora były dość dostępne i służyły w pewnym sensie jako magazyn bezpłatnych materiałów budowlanych dla mieszkańców miasteczka i pobliskich wsi. W 1907 roku powstała obawa, że zostaną one całkiem zniszczone, gdyż rozporządzeniem miejscowych władz zaczęto je rozbierać, zaś kamienie i cegły zużywać do budowy cerkwi. Powiadomiony o tym przez mieszkańców Trok zarząd Towarzystwa interweniował u generał-gubernatora i tym samym zapobiegł dalszemu

[863] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 37, s. 62–72; E. Szenfeld, *Dlaczego Góra Zamkowa a nie Stołowa?*, „Kurier Litewski" 1912, 9 (22) lutego; J. Obst, *O Górę Zamkową*, „Kurier Litewski" 1912, nr 44, 7 marca; N. Keršytė, *Lietuvos kultūros vertybių globos institucijos Vilniuje XX amžiaus pradžioje*, [w:] *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940*, Vilnius 1998, s. 72–81.

[864] N. Lukšionytė-Tolvaišienė, *„Meno šventovės" vaizdinys XX a. pradžios Vilniaus pastatuose* {*Model „Świątyni Sztuki" w budynkach Wilna początku XX wieku*}, [w:] *XX amžiaus Vilnius: modernėjančios kultūros židinys = Wilno początku XX wieku: ognisko modernizującej się kultury*, Vilnius 2004, s. 105, 112.

niszczeniu ruin[865]. Następnie na wniosek Szukiewicza wystosowano w „Kurierze Litewskim" odezwę do społeczeństwa, prosząc o dary pieniężne na rzecz ratowania „wspaniałych ruin zamku Kiejstuta w Trokach". Zaznaczono w niej jednak, że „o gruntownej restauracji zamku trockiego nie można nawet marzyć", bowiem potrzeba na to setek tysięcy rubli i podkreślono, że „na razie chodzi tylko o podtrzymanie murów w takim stanie przynajmniej, w jakim się obecnie znajdują"[866]. Powołano nawet specjalny fundusz. W roku 1908 wynosił on 121 rubli 20 kopiejek, w 1914 roku – 150 rubli. Takich środków wystarczyło zaledwie na dokończenie podmurowania baszty zabezpieczonej z zewnątrz w 1905 roku oraz uprzątnięcie znajdującego się przy niej placu. Konserwacją ruin zamku trockiego zajęto się poważnie dopiero w okresie międzywojennym w warunkach odrodzonego państwa polskiego[867]. Pełnej odbudowy zamku na wyspie dokonali litewscy konserwatorzy w latach powojennych[868].

---

[865] *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w r. 1907*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1908, t. 1, s. 175; A. Baliulis, S. Mikulionis, A. Miškinis, *Trakų miestas ir pilys...*, s. 201–202.

[866] *Odezwa [Zarządu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie]*, „Kurier Litewski" 1908, nr 51, 1/14 marca.

[867] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 34; *Sprawozdanie z działalności i stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w r. 1908*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1909, t. 2, s. 136; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w r. 1914*, Wilno 1915, s. 14; B. Rymaszewski, *Niektóre zagadnienia konserwatorskie Wilna i Trok w XX wieku*, [w:] *Wilno i świat: dzieje środowiska intelektualnego*, t. 2, red. E. Feliksiak i M. Leś, Białystok 2002, s. 29–41; S. Lorentz, *Album wileński*, Warszawa 1986; *Borowski Jan (1890–1966)*, [w:] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, s. 35. Pacami nad zabezpieczeniem ruin zamku na wyspie w Trokach kierował architekt Jan Borowski, który po drugiej wojnie światowej był profesorem Politechniki w Gdańsku. Kierował się on zasadą „konserwowanie, a nie rekonstrukcja". Następni konserwatorzy wileńscy: Ksawery Piwocki w latach 1936–1937 i Witold Kieszkowski w latach 1938–1939 rekonstruując na razie fragmenty zamku na wyspie w Trokach, myśleli o pełnej jego rekonstrukcji, czego dokonali fachowcy litewscy po drugiej wojnie światowej.

[868] A. Baliulis, S. Mikulionis, A. Miškinis, *Trakų miestas ir pilys...*, s. 274–278.

5. Wydawnictwo

Ważne miejsce w pracy Towarzystwa zajmowało wydawnictwo. Postanowiono wydawać pismo naukowe „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" i oddzielne publikacje zawierające większe prace z różnych dziedzin pod ogólnym nagłówkiem „Wydawnictwa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" z oznaczeniem numeru porządkowego tomów. Z tej serii do pierwszej wojny światowej wydano jedyną pracę Kazimierza Szafnagela *Zapiski briologiczne*, w której opisano 250 gatunków mchów[869].

W „Rocznikach" publikowano pomniejsze prace naukowe, materiały źródłowe oraz bibliografie. Zamieszczano też dokumentację Towarzystwa: tekst ustawy, sprawozdania, listy członków. W latach 1908–1914 ukazało się pięć tomów „Rocznika"[870]. Dwuletnia przerwa między ukazaniem się tomu czwartego w 1911 roku a tomu piątego w 1914 roku była spowodowana trudnościami finansowymi z powodu budowy nowej siedziby Towarzystwa. Zaczynając od tomu piątego, wprowadzono podział publikowanych materiałów na działy. W tomie piątym wyróżniono siedem działów: I. Archeologia; II. Historia Sztuki; III. Historia, IV. Literatura; V. Antropologia; VI. Ludoznawstwo; VII. Bibliografia. Po ukazaniu się tomu piątego znów nastąpiła dłuższa przerwa, tym razem z powodu wojny. Szósty tom „Rocznika" ukazał się dopiero w 1918 roku. Zawierał on artykuły z archeologii, historii, nauk społecznych, filozofii, sztuki, nauk przyrodniczych i Miscellanea[871]. Ostatni,

[869] K. Szafnagel, *Zapiski briologiczne*, Wilno 1907.

[870] „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", 1908, t. 1, 1909, t. 2, 1910, t. 3, 1911, t. 4, 1914, t. 5.

[871] „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1918, t. 6.

siódmy tom „Rocznika" ukazał się w roku 1921[872]. W „Roczniku" najczęściej prace publikowali: Ludwik Czarkowski[873], Michał Brensztejn[874], Wandalin Szukiewicz[875], Stanisław Kościałkowski[876], Jan Kurczewski[877], Władysław Zahorski[878], Wacław Gizbert-Studnicki[879] i inni. Do „Rocznika" przysyłali swe prace znani polscy uczeni: Wojciech Kętrzyński ze Lwowa[880], Tadeusz Korzon[881], Henryk Mościcki[882] i Ludwik Krzywicki[883] z Warszawy, Julian Tal-

[872] „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1921, t. 7.

[873] L. Czarkowski, *Powiat Bielski w gub. Grodzieńskiej. Zarys Ludoznawczy (z mapą)*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1908, t. 1, s. 39–132.

[874] M. Brensztejn, *Przyczynki do etnografii Litwy (I. Zapomniane narzędzia muzyczne litewskie. II. Maski ludowe na Litwie)*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1908, t. 1, s. 133–142; tenże, *Zatarg dworu z klasztorem*, ibidem, t. 4, s. 118–132; tenże, *Bractwa trzeźwości na Litwie, głównie w diecezji żmudzkiej 1858–1863*, ibidem, t. 6, s. 50–89.

[875] W. Szukiewicz, *Domniemane kurhany litewskie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1910, t. 3, s. 83–93; tenże, *Skład chemiczny brązów przedhistorycznych, znalezionych na Litwie i Rusi Litewskiej (Wyjątek ze „Szkiców z archeologii przedhistorycznej Litwy")*, ibidem, 1914, t. 5, s. 28–37; tenże, *Strefy archeologiczne na Litwie*, ibidem, 1918 t. 6, s. 5–16.

[876] S. Kościałkowski, *Ze studiów nad dziejami ekonomii królewskich na Litwie (z mapką)*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", 1914, t. 5, s. 85–168; tenże, *Aleksander Zdanowicz (Zarys biograficzny)*, ibidem, 1918, t. 6, s. 17–49; tenże, *Nieznany przyczynek do lat młodych Mickiewicza*, ibidem, 1921, t. 7, s. 189–196.

[877] J. Kurczewski, *Wiadomość o szkołach parafialnych w diecezji wileńskiej*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1909, t. 2, s. 17–64; tenże, *Z dziejów Trynitarzy polskich*, ibidem, 1914, t. 5, s. 169–195.

[878] W. Zahorski, *Listy nieznane Tadeusza Kościuszki*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", 1911, t. 4, s. 49–99; tenże, *List nieznany T. Kościuszki z r. 1815*, ibidem, 1914, t. 5, s. 233–237.

[879] W. Studnicki [W. Gizbert-Studnicki], *Rękopis o stosowaniu prawa Magdeburskiego w Wilnie na początku XIX wieku*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1910, t. 3, s. 126–128; tenże, *Źródła do lat szkolnych Słowackiego (z podobizną matury Słowackiego z 30 VI 1825 r.)*, ibidem, 1921, t. 7, s. 197–211.

[880] W. Kętrzyński, *Taryfa księstwa Żmudzkiego, wyrażająca dymy szlacheckie, poddańskie i królewskie w powiatach wszystkich (1690–1697)*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1909, t. 2, s. 65–69.

[881] T. Korzon, *Organizacja wojskowa Litwy w okresie Jagiellońskim*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1909, t. 2, s. 1–16.

[882] H. Mościcki, *Dziennik Teodora Krasińskiego, ucznia Uniwersytetu Wileńskiego w 1816–1818 r.*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1911, t. 4, s. 100–117.

[883] L. Krzywicki, *Pilkalnia pod wsią Petraszunami (z planem i 11 rysunkami w tekście)*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1914, t. 5, s. 1–27.

ko-Hryncewicz z Krakowa[884]. W „Roczniku" publikowano również dokumenty dotyczące dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego[885], prace bibliograficzne, historiograficzne oraz informacje o drukach polskich wydanych w Wilnie[886].

[884] J. Talko-Hryncewicz, *Typ antropologiczny Polaków w związku z innymi Słowianami wschodnimi*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1914, t. 5, s. 316–325.

[885] *Miscellanea I. List biskupa wileńskiego księcia Pawła Olszańskiego z r. 1542. II. Dwa dokumenty do dziejów Wilna Z XVIII w. III. Doniesienie o stanie ekonomii szawelskiej*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", 1908, t. 1, s. 144–153; Z. Dunin-Kozicki, *O pasownikach Madziarskich*, ibidem, 1911, t. 4, s. 132–133; W. Zahorski, *Dwa dokumenty z roku 1812*, ibidem, 1911, t. 4., s. 136–137.

[886] S. Kościałkowski, *Uwagi o „Bibliografii" S. Bałtramajtisa*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", 1909, t. 2, s. 102–111; L. Janowski, *O pismach historyczno-litewskich Jundziłła*, ibidem, 1910, t. 3, s. 1–67; F. Gawełek, *Bibliografia ludoznawstwa litewskiego*, ibidem, 1914, t. 5, s. 326–400; *Spis druków polskich, wydanych w Wilnie od r. 1900 do 1907 włącznie*, ibidem, 1908, t. 1, s. 154–160; *Druki polskie w 1910*, ibidem, 1911, t. 4, s. 138; M. Brensztejn, *Druki polskie wydane w Wilnie (w r. 1911, 1912, 1913 oraz dopełnienia)* / M. B, ibidem, 1914, t. 5, s. 401–422; L. Janowski, *Historiografia Uniwersytetu Wileńskiego (cz. I)*, ibidem, 1921, t. 7, s. 7–139.

Rozdział VII. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach pierwszej wojny światowej i walk o ustalenie granic państwa polskiego

1. W latach pierwszej wojny światowej (1914–1918)

Wybuch pierwszej wojny światowej zastał Towarzystwo Przyjaciół Nauk w momencie wytężonej pracy nad zagospodarowaniem nowego gmachu i porządkowaniem przewiezionych zbiorów. Wielu członków i liczne osoby wspierające Towarzystwo opuściły Wilno, utrudnione zostały znacznie kontakty z członkami poza Wilnem i innymi ośrodkami naukowymi, zmalał napływ darów rzeczowych i pieniężnych. Tym niemniej w dużym pośpiechu kontynuowano prace nad porządkowaniem zbiorów muzealnych i bibliotecznych. Do końca maja 1915 r. na miejscu znalazło się ponad 18 tys. książek. Bibliotekarz gen. Dobużyński został powołany do służby czynnej w armii rosyjskiej i cała praca nad uporządkowaniem biblioteki spadła na barki S. Kościałkowskiego i jego dobrowolnych pomocników ze szkół.

Wiele niespokojnych chwil przeżyto w czasie ewakuacji Rosjan w lipcu 1915 r. W celu zabezpieczenia zbiorów przed rabunkiem,

przedmioty o większej wartości zostały wyjęte z gablot, zarejestrowane i ukryte w skarbcu Banku Handlowego lub w mieszkaniach prywatnych. Nad pozostałymi zbiorami, oprócz stróża, czuwali członkowie zarządu, kolejno dyżurując w gmachu. Szczęśliwym zbiegiem okoliczności budynek i zbiory prawie nie ucierpiały w czasie działań wojennych, jeśli nie liczyć 68 dużych i 18 mniejszych szyb, które powypadały w wyniku wybuchu gazowni wysadzonej 5 września 1915 r. przez wojsko rosyjskie[887].

Nowe trudności powstały przed Towarzystwem po wkroczeniu Niemców do Wilna (19 września 1915 r.) i wprowadzeniu przez nich stanu okupacyjnego[888]. Nowe władze zakazały wszelkiej działalności organizacji politycznych. Organizacje, które nie miały celów politycznych, mogły być przerejestrowane w urzędach niemieckich i dostać zezwolenie na działalność. Towarzystwo Przyjaciół Nauk, zgodnie z wymogami nowych władz, przetłumaczyło swoją ustawę na język niemiecki i złożyło do przerejestrowania. W międzyczasie, nie czekając na rejestrację, kontynuowało porządkowanie i katalogowanie zbiorów. Największą troską kustosza i pozostałych w Wilnie członków Towarzystwa były zbiory sztuki i eksponaty działu przyrodniczego, które wymagały odpowiednich warunków przechowywania (stałej temperatury i wilgotności w pomieszczeniach), a także specjalnych środków do ich konserwacji, które w czasie wojeny trudno było zdobyć[889].

Kierownictwo Towarzystwa dokładało wszelkich starań, aby utrzymać kontakty z członkami i społecznością wileńską. Nie

[887] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 8, s. 146; teczka 96, s. 8.

[888] P. Čepėnas, *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, t. 2, Vilnius 1992, s. 83–116; J. Ochmański, *Historia Litwy*. Wyd. 3, Wrocław i in., 1990, s. 262–265.

[889] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 8, s. 148; teczka 81.

mogąc organizować odczytów i innych imprez publicznych, postanowiło, nie zważając na trudności czasu wojennego, otworzyć w gmachu Towarzystwa czytelnię, z której mogli korzystać członkowie i osoby przez nich polecane. Czytelnię otwarto w lutym 1916 r. Była czynna codziennie od godziny 10 do 13 przed południem i od 17 do 19 wieczorem. Czytelników obsługiwał płatny pomocnik bibliotekarza. Mieli oni do swej dyspozycji ponad 18 tys. książek skatalogowanych i najnowsze wydania periodyczne. Zwłaszcza te drugie cieszyły się dużym popytem, bowiem, nie zważając na cenzurę, były źródłem wiadomości o sytuacji na froncie i wydarzeniach politycznych[890]. Czytelnia działała od lutego 1916 r. do końca listopada 1917 r., potem została zamknięta na rozkaz władz niemieckich. Towarzystwo zostało zarejestrowane 23 maja 1916 r. w urzędzie policji (Der Deutsche Oberbürgemeister Polizei Verwaltung), ale jego działalność została zakazana przez niemieckiego burmistrza miasta E. Pohla na czas nieograniczony, do dalszego rozporządzenia[891]. Zostały zamknięte również polskie stowarzyszenia kulturalno-oświatowe i filantropijne: Komitet Edukacyjny (kontynuował działalność nielegalnie), Towarzystwo Miłośników Wiedzy, Kuratorium Miejskie, stowarzyszenie sportowe „Sokół" i inne. Rozwiązano też Radę Miejską i zawieszono organizowanie wyższych kursów naukowych działających pod nazwą Uniwersytetu Adama Mickiewicza[892]. Organizacje litewskie potraktowały władze niemieckie nieco przychylniej, na przykład Litewskie Towarzystwo Naukowe mogło działać legalnie[893].

[890] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 8, s. 148; teczka 81, s. 28–30.
[891] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 8, s. 149; teczka 81, s. 36.
[892] P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996, s. 20–21.
[893] *Zarys stanu i działalności...*, s. 8.

Zarząd Towarzystwa Przyjaciół Nauk kilkakrotnie ponawiał starania u władz niemieckich o zalegalizowanie działalności, ale pozostawały one bez skutku. Władze niemieckie nie zmieniły swej decyzji i zagroziły surowymi represjami w razie niepodporządkowania się ich nakazom. Kierownictwo i szeregowi członkowie Towarzystwa nie zamierzali jednak całkowicie zawiesić działalności. Musieli zamknąć dla publiczności czytelnię oraz muzeum (od 27 listopada 1917 r.), ale w ścisłej tajemnicy przed władzami niemieckimi zbierali się na posiedzeniach (najczęściej w mieszkaniach członków zarządu), porządkowali książki i zbiory muzealne[894]. W ciężkim czasie wojennym o zachowanie majątku Towarzystwa oraz powierzonych przez ofiarodawców dzieł sztuki i pamiątek narodowych troszczyli się wszyscy członkowie zarządu obecni w Wilnie: prezes W. Zahorski (wybrany na to stanowisko w sierpniu 1916 r. po śmierci J. Kurczewskiego), skarbnik Ludwik Nieciecki, sekretarz Aleksander Burhardt, członkowie Antoni Tyszkiewicz i Hilary Łęski. Jeśli członek zarządu przez dłuższy czas był poza Wilnem, jego obowiązki przejmowali pozostali członkowie zarządu. W tajemnicy przed władzami niemieckimi przyjmowano nowych członków Towarzystwa, ale nie czyniono zmian na liście członków, w obawie przed restrykcjami[895]. Podobnie postępowali działacze innych polskich organizacji. Na kolejne zakazy, rewizje, konfiskaty i kary odpowiadali nowymi inicjatywami, zaskakując Niemców swą wytrwałością[896].

Na ograniczenie działalności TPN miało wpływ, oprócz restrykcji władz okupacyjnych, także ciężkie położenie materialne lud-

---

[894] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 8, s. 149; teczka 81, s. 36.
[895] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 21.
[896] P. Łossowski, *Konflikt polsko-litewski...*, s. 21.

ności okupowanego kraju. Wandalin Szukiewicz pisał do Zahorskiego 3 czerwca 1916 r.: „Okolice Naczy opustoszały – aż strach. Nikogo nie ma prawie, ziemia pustoszeje, robić nie ma komu"[897]. Jeszcze gorzej było w miastach, gdzie ludność głodowała. Przy takim stanie gospodarki ofiarność prywatna na rzecz Towarzystwa niemal zupełnie ustała. Zmniejszyły się też składki członkowskie, ponieważ nie było kontaktu z wieloma członkami poza Wilnem. Należności związane z utrzymaniem gmachu i zbiorów (podatki, opał, pensja dla stróża, światło) opłacano z pieniędzy otrzymanych ze sprzedaży pałacyku Przezdzieckiego oraz z funduszu Henryka Wojnickiego. W chwilach krytycznych Towarzystwo ratowali Hilary Łęski i Antoni Tyszkiewicz. Z powodu oszczędności, w zimie ogrzewano nie cały gmach, a tylko pokój stróża i kancelarię. Posiedzenia zarządu odbywały się w mieszkaniach, najczęściej u W. Zahorskiego[898]. Pozwoliło to zmniejszyć wydatki, co wynika z finansowych sprawozdań. W roku 1916 do kasy Towarzystwa wpłynęło 1267 rubli 91 kopiejkek, a wydano 2128 rubli 57 kopiejek (deficyt 860 rubli 66 kopiejek), w roku 1917 wpłynęło do kasy 1711 rubli 96 kopiejek, a wydano 1178 rubli 49 kopiejek; na 1 stycznia 1918 r. pozostało 233 ruble 47 kopiejek (gotówką w kasie 200 rubli, na rachunku w Banku Handlowym – 33 ruble 47 kopiejek). Dzięki ofiarności członków i daleko posuniętej oszczędności Towarzystwo przetrwało najtrudniejsze czasy[899].

Nie zważając na wielorakie trudności, powoli kontynuowano katalogowanie książek i przedmiotów muzealnych. Katalog księgozbioru na dzień 1 lutego 1918 r. doprowadzono do numeru 20470.

[897] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 6.
[898] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 8, s. 151–152; teczka 81, s. 37–38.
[899] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 21, s. 32, 36.

Zbiory rękopiśmienne uzupełniano nowymi dokumentami pochodzącymi z darów lub nabytymi przez Towarzystwo. Mimo trudności finansowych starano się uratować cenne materiały archiwalne pozostałe po pospiesznej ewakuacji instytucji z Wilna w 1915 roku. Pozostawione na łasce losu i nieświadomych ich wartości historycznej ludzi trafiały one do handlarzy i służyły do opakowania towarów. Towarzystwu udało się uratować cenne materiały po dawnym konsystorze unickim i prawosławnym w Wilnie (wykupiono je od handlarzy za sumę 700 rubli ofiarowaną na ten cel przez Antoniego Tyszkiewicza) oraz część archiwów szkół wileńskich, m.in. Instytutu Szlacheckiego (wykupiono je za 100 rubli). Członkowie zarządu ubolewali tylko, że brak pieniędzy nie pozwolił szerzej rozwinąć działalności w tym kierunku i pewna ilość archiwaliów została bezpowrotnie stracona. Dzięki darowiznom w latach 1915–1918 do archiwum Towarzystwa trafiło 9 tomów korespondencji członków rodziny Łopacińskich, korespondencja Radziwiłłów z XVII wieku, materiały generalnej wizytacji wileńskich szkół żeńskich z 1826 roku oraz poszczególne akta dotyczące nauczania na Litwie w latach 70–80. XIX wieku[900].

Na początku 1918 roku, mimo trudnego czasu wojennego, zarząd Towarzystwa postanowił wydać kolejny tom „Rocznika". Środki na rozpoczęcie tego zamierzenia, m.in. na rozesłanie listów do członków Towarzystwa, złożyli członkowie zarządu: W. Zahorski ofiarował 200 marek, H. Łęski – 198, M. Brensztejn – 175, S. Kościałkowski – 106[901]. Wiadomość o wznowieniu „Rocznika" została radośnie przyjęta przez członków i sympatyków Towarzystwa. Widziano w tym dowód, że mimo licznych

---

[900] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 8, s.156; LMAB, RS, F 75–170.
[901] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 81, s. 36.

doświadczeń jakie doznało kierownictwo i członkowie w czasie wojny, Towarzystwo przetrwało i działa[902].

Tom szósty „Rocznika" został przygotowany do końca roku 1918 roku, ale z różnych przyczyn wydano go dopiero w pierwszej połowie roku następnego (z datą 1918 roku), przy finansowym wsparciu Komisarza Generalnego Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich. Zawierał prace z archeologii, historii, nauk społecznych, filozofii, historii sztuki i nauk przyrodniczych. W rubryce „Miscellanea" zamieszczono trzy nieznane listy Kościuszki z roku 1794 przygotowane do druku przez M. Brensztejna[903].

Członkowie Towarzystwa mimo nader niesprzyjających warunków starali się nie zasklepić się w wąskim gronie i wykorzystywali wszelkie inne możliwości działania na rzecz polskości. Wielu z nich wzięło udział w organizowaniu polskiego szkolnictwa wykorzystując formy legalne i nielegalne, np. Stanisław Kościałkowski był członkiem tajnego Komitetu Edukacyjnego oraz kierownikiem naczelnym szkół Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie. Oprócz tego w 1918 roku brał udział w pracy tajnego komitetu organizacyjnego Uniwersytetu Wileńskiego, a w 1919 roku

[902] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 6, s. 3.

[903] W. Szukiewicz, *Strefy archeologiczne na Litwie*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1918, t. 6, s. 5–16; S. Kościałkowski, *Aleksander Zdanowicz: Zarys biograficzny*, ibidem, s. 17–49; M. Brensztejn, *Bractwa trzeźwości na Litwie, głównie w diecezji żmudzkiej. 1858–1863*, ibidem, s. 50–89; A. Jodziewicz, *Z dziejów szkolnictwa polskiego na Litwie w drugiej połowie XIX wieku*, ibidem, s. 90–105; T. Wróblewski, *Naród i samookreślenie narodowe*, ibidem, s. 107–122; M. Zdziechowski, *Towiański i X. Duński*, ibidem, s. 123–136; St. Cywiński, *Filozoficzne podłoże dzisiejszości*, ibidem, s. 37–145; S. Bohusz-Siestrzeńcewicz, *Chełmoński*, ibidem, s. 147–168; S. Wołłosowicz, *Badania nad ewolucją łożysk rzecznych na obszarze zlodowacenia czwartorzędnego: Przyczynek do znajomości morfologii powierzchni Litwy*, ibidem, s. 169–205; Z. Fedorowicz, *Płazy i gady na Litwie*, ibidem, s. 206–221; W. Baehr, *Oogeneza u partenogenetycznych pokoleń Aphis palmae*, ibidem, s. 223–254; *Trzy nieznane listy Kościuszki z r. 1794*, ibidem, s. 255–257.

Komisji Organizacyjno-Rewindykacyjnej[904]. Wandalin Szukiewicz, pozostając przez cały okres okupacji niemieckiej w swym majątku w Naczy, zajął się zakładaniem szkół ludowych z polskim językiem nauczania. Działając na niwie polskiej oświaty, napotykał poważne przeszkody, ponieważ na tych terenach, zamieszkałych przez etnicznie mieszaną ludność, w latach wojny wzmogły się konflikty na tle narodowościowym popierane po cichu przez władze okupacyjne w myśl zasady „divide et impera"[905]. Przeciwko ludności polskiej, stanowiącej główną siłę oporu wszelkiego rodzaju zaborcom, starano się skierować wrogość litewskich i białoruskich włościan. Szczególną aktywność w zwalczaniu polskości w tych okolicach przejawiali księża Litwini[906]. Przywiązanie do kultury i państwowości polskiej pozostało jednak silne zarówno wśród drobnej szlachty tych okolic, jak i wśród ludności wiejskiej. Przekonał się o tym Szukiewicz, gdy zbierał podpisy na podaniu o pozwolenie otwarcia szkół z polskim językiem wykładowym[907].

2. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach wojny z bolszewikami i w Litwie Środkowej (1919–1922)

Po zakończeniu wojny i odrodzeniu państwa polskiego w końcu 1818 roku, przed Towarzystwem Przyjaciół Nauk powstały nowe możliwości. Musiało ono jednak przeżyć, jak i całe spo-

904 LVIA, F 1135, op. 22, teczka 219.
905 LVIA, F 1135, op. 8, teczka 6, s. 10–11, 15–16, 26.
906 LVIA, F 1135, op. 8, teczka 6, s. 11, 16–17.
907 LVIA, F 1135, op. 8, teczka 6, s. 8–9.

łeczeństwo Wileńszczyzny, ciężki okres walk z bolszewikami. Członkowie Towarzystwa i ich rodziny cierpieli z powodu terroru bolszewików i grabieży prowadzonej pod pretekstem rewizji i nacjonalizacji. Rozgrabiono między innymi bibliotekę Mariana Broel-Platera w Wieprzach. Ksiażki i inne zbiory zostały zrabowane lub po barbarzyńsku zniszczone. Resztę władze litewskie po wojnie wywiozły do Kowna, a majątek w Wieprzach w 1923 roku rozparcelowali. Z całej biblioteki właścicielowi pozostało 244 tomów, które na początku wojny wywiózł on do Wilna[908]. Michał Brensztejn – członek zarządu Towarzystwa został aresztowany i uwięziony na Łukiszkach. Uwolniono go stamtąd dopiero po wkroczeniu do Wilna wojska polskiego[909].

Wilno zostało wyzwolone spod władzy bolszewików 19–21 kwietnia 1919 r. przez wojsko polskie. W dniu 25 kwietnia 1919 r. w pałacu Tyszkiewiczów przy ul. Trockiej odbyło się spotkanie Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego z przedstawicielami społeczności wileńskiej. Na spotkaniu była również delegacja Towarzystwa Przyjaciół Nauk, która wręczyła swe wydawnictwa w dowód wdzięczności Naczelnikowi[910]. Wkrótce potem, 14 czerwca 1919 r. po czterech latach zakazu odbyło się walne zebranie Towarzystwa. Wzięło w nim udział 34 członków. Po zagajeniu posiedzenia przez prezesa W. Zahorskiego zebrani uczcili przez powstanie pamięć zmarłego prezesa Towarzystwa ks. prałata Jana Kurczewskiego oraz 37 członków zmarłych w ciągu ubiegłych czterech lat. Po wysłuchaniu i zatwierdzeniu sprawozdań uchwalono wybór na

[908] *Biblioteka hr. Mariana Broel-Platera* (w Wilnie ul. Mickiewicza 10 m. 23), „Słowo" 1932, nr 150, 28 czerwca; I. Semaškaitė, *Lietuvos pilys ir dvarai...*, s. 47–50, 163–165.

[909] S. Kościałkowski, *Michał Eustachy Brensztejn...*, s. II.

[910] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 81; E. Ruszczyc, *Dziennik Ferdynanda Ruszczyca*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis...*, s. 257.

członka honorowego Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego w dowód wdzięczności za wyzwolenie Wilna. Wybrano także nowy zarząd i komisję rewizyjną. W skład zarządu weszli: Władysław Zahorski, Stanisław Kościałkowski, Ludwik Czarkowski, Ferdynand Ruszczyc, Michał Brensztejn, Euzebiusz Łopaciński, Zygmunt Karpowicz, Hilary Łęski, Antoni Tyszkiewicz, do komisji rewizyjnej – Zygmunt Zawadzki, Bernard Hłasko oraz Walerian Dobużyński[911]. Nowy zarząd miał opracować projekt nowego statutu, nawiązać kontakty z rozproszonymi przez wojnę członkami, przeprowadzić bieżący remont pomieszczeń, uporządkować teren przed gmachem Towarzystwa, przyspieszyć katalogowanie zbiorów biblioteki i muzeum oraz jak najszybciej udostępnić je publiczności[912].

Jednocześnie członkowie Towarzystwa brali czynny udział w przygotowaniu otwarcia Uniwersytetu Wileńskiego. Nad wskrzeszeniem wszechnicy wileńskiej pracowali: prof. Józef Ziemacki – późniejszy rektor USB, prof. Alfons Parczewski, później także jeden z rektorów, prof. Ferdynand Ruszczyc, prof. Stanisław Władyczko, Zygmunt Nagrodzki, Ludwik Abramowicz, Władysław Zahorski, Stanisław Kościałkowski oraz inni członkowie Towarzystwa[913]. Dekret o otwarciu Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie podpisał Józef Piłsudski 28 sierpnia 1919 r. Uroczysta inauguracja pierwszego roku akademickiego w odrodzonym Uniwersytecie odbyła się 11 października 1919 r. Byli na niej obecni: Marszałek Państwa Józef Piłsudski, profesorowie i pierwsi studenci, a także przedstawiciele polskich uniwersytetów i innych instytucji nauko-

[911] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 81, s. 39–40, 45.
[912] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 50, s. 27–36.
[913] LVIA, F 1135, op. 8, teczka 50, s. 27, 31, 48; S. Stomma, *Wskrzeszenie Uniwersytetu w Wilnie w 1919 roku*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis...*, s. 47–55.

wych[914]. Obecni na uroczystościach przedstawiciele Towarzystwa Przyjaciół Nauk złożyli Senatowi Uniwersytetu Stefana Batorego *Adres* w imieniu całego Towarzystwa, w którym wyrazili swą radość z powodu odrodzenia Uniwersytetu w Wilnie[915].

Odrodzenie Uniwersytetu Wileńskiego w sposób zasadniczy wpłynęło na działalność Towarzystwa. Przede wszystkim przysporzyło Towarzystwu liczny zastęp uczonych gotowych do podjęcia badań naukowych na fachowym poziomie. Profesorowie wszechnicy pomocni byli m.in. przy opracowaniu nowego statutu Towarzystwa. Projekt statutu był omówiony na posiedzeniu zarządu 11 maja 1920 r. Oprócz członków zarządu na posiedzeniu byli obecni: Adam Wrzosek – kierownik Wydziału Szkół Najwyższych przy Ministerstwie Wierzeń Religijnych i Oświecenia Publicznego, Wacław Dziewulski, Władysław Janowski, Feliks Koneczny, Henryk Mościcki, Władysław Tatarkiewicz, Feliks Zawadzki, ks. prof. Kazimierz Zimmermann. Po wniesieniu poprawek projekt statutu miał być przedstawiony do zatwierdzenia na walnym zebraniu[916].

Nowa inwazja bolszewicka w lipcu 1920 r. odroczyła sprawę przyjęcia nowego statutu, a tym samym zreformowania pracy Towarzystwa. W czasie, kiedy Armia Czerwona przedzierała się w kierunku Warszawy i wszystkie siły polskiego społeczeństwa były skupione

---

[914] P. Łossowski, *Utworzenie i likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis...*, s. 237. Uroczystość rozpoczęła się od nabożeństwa w katedrze wileńskiej. Po nabożeństwie ks. metropolita Adam Sapieha poświęcił togi senatu oraz insygnia rektorskie, po czym członkowie senatu ubrali się po raz pierwszy w swe nowe stroje. Ciąg dalszy odbywał się w Auli Uniwersytetu. Złożyły się na nie przemówienia pierwszego Rektora odrodzonego Uniwersytetu Wileńskiego prof. Michała Siedleckiego i Naczelnika Państwa Józefa Piłsudskiego. Na końcu przemówienia Józef Piłsudski wręczył insygnia Rektorowi. Uroczystości zakończyły się wieczornym przyjęciem.

[915] *Adres Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, złożony Senatowi Uniwersytetu Stefana Batorego podczas uroczystego otwarcia tegoż Uniwersytetu dnia 11 października 1919 r.* „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1921, t. 7, s. 5–6.

[916] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 21, s. 61–62.

na walce z bolszewickim najeźdźcą, nie było mowy o normalnej działalności Towarzystwa; najważniejsze było zachowanie w całości zbiorów i mienia. Kolejny raz przedmioty najcenniejsze ze zbiorów Towarzystwa wyjmowano z szaf i półek i chowano. Czuwał nad tym Stanisław Kościałkowski, który jako jedyny z członków zarządu pozostał na posterunku po rozpoczęciu się inwazji sowieckiej. Prezes W. Zahorski objął kierownictwo Wileńskiego Oddziału Polskiego Czerwonego Krzyża i wspólnie z prof. Józefem Ziemackim prowadził kursy dla sióstr miłosierdzia[917]. Ludwik Czarkowski pełniący w Towarzystwie obowiązki wiceprezesa i bibliotekarza, wyjechał z Wilna wraz z ewakuowanym Uniwersytetem (najcenniejsze mienie uniwersyteckie ewakuowano do Warszawy i Poznania), a w bibliotece Towarzystwa zastępował go sędziwy generał Walerian Dobużyński przybyły w tym czasie z Witebska. Wielu członków zaciągnęło się do Wojska Polskiego, żeby z bronią w ręku walczyć o niepodległość[918].

Dzięki troskliwej opiece Kościałkowskiego, Dobużyńskiego i innych członków zbiory Towarzystwa pozostały w tych burzliwych i trudnych czasach prawie w całości. Miał miejsce jedyny wypadek kradzieży (20 kwietnia 1920 r.). Z muzeum skradziono 75 monet złotych, 60 srebrnych, 1 platynową oraz 28 przedmiotów muzealnych. Złodzieje zostali wkrótce schwytani przez policję i część skradzionych eksponatów zwrócono do muzeum (10 monet złotych, 16 srebrnych oraz 15 przedmiotów muzealnych), pozostałe, niestety, utracono bezpowrotnie[919]. Wszelka inna działalność Towarzystwa została zawieszona; nie odbywały się posiedzenia, urwały

917 LVIA, F 1135, op. 8, teczka 2, s. 161.

918 LVIA, F 1135, op. 22, teczka 111; M. Brensztejn, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk...*, s. 7.

919 LVIA, F 1135, op. 22, teczka 8, s. 15, 16.

się więzi z członkami Towarzystwa poza Wilnem. Wielu z nich doświadczyło w tym czasie ciężkich przeżyć osobistych. Jednym z nich był Stanisław Trzebiński, późniejszy profesor Uniwersytetu Stefana Batorego i aktywny członek Towarzystwa. Stracił on staruszkę matkę i syna, którzy zginęli z rąk bolszewików, a sam został uwięziony i uwolniony dopiero po podpisaniu traktatu pokojowego między Polską a Rosją i Ukrainą w marcu 1921 r.[920].

Działalność Towarzystwa wznowiono jesienią 1920 r., kiedy w czasie pogoni za oddziałami bolszewickimi wojska polskie ponownie wkroczyły do Wilna. Położenie było jednak bardzo trudne. Sytuacja polityczna była nieustabilizowana. Piętrzyły się przeszkody natury materialnej, ponieważ wobec ogólnego powojennego zubożenia społeczeństwa znacznie zmalała ofiarność prywatna na rzecz Towarzystwa. Na domiar złego Towarzystwo w tym czasie straciło najhojniejszego protektora w osobie Hilarego Łęskiego, zmarłego 14 lutego 1920 r. Do ostatniej chwili swego życia pamiętał o Towarzystwie. Pozostawił 10 tys. rubli na potrzeby Towarzystwa i kilka obrazów, między innymi obraz Damela przedstawiający Stefana Czarnieckiego. Towarzystwo uczciło pamięć H. Łęskiego przez powstanie i wysłuchanie przemówienia prezesa, poświęconego zmarłemu na posiedzeniu miesięcznym w dniu 2 marca 1920 r. oraz przez uczestnictwo w nabożeństwie żałobnym, które odbyło się 29 lutego 1920 r. w kościele św. Ducha[921]. Zabrakło też innego hojnego protektora – Antoniego hr. Tyszkiewicza zmarłego w niewoli bolszewickiej w Moskwie[922].

[920] A. Januszkiewicz, *Profesor dr Stanisław Trzebiński* „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego" 1926, t. 6, s. III–VIII.

[921] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 81, s. 56–57.

[922] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 81, s. 75–77, 161.

Zbiory Towarzystwa nawet w tych ciężkich czasach powoli się rozrastały. W latach 1919–1921 biblioteka otrzymała w darze 5349 dzieł, w tym tzw. Bibliotekę Sarjańską od Stanisława Łopacińskiego, liczącą 1725 dzieł, księgozbiory Tomaszewicza (307 dzieł) i Aleksandra Szklennika (206 dzieł). Porządkowanie księgozbioru powoli się posuwało. Wysiłkiem bibliotekarzy L. Czarkowskiego i W. Dobużyńskiego katalog doprowadzono do numeru 25031, jednak pozostawało do skatalogowania jeszcze ok. 13000 dzieł. Z biblioteki w ciągu tych trzech lat skorzystało 391 osób, w tym 187 osób wypożyczało książki, pozostałe 204 osoby korzystały z książek i czasopism na miejscu. Książki wypożyczano też bibliotece uniwersyteckiej[923].

Zbiory muzealne zostały wzbogacone przez 109 osób i 6 instytucji, które ofiarowały ogółem 1716 przedmiotów. Muzeum zwiedziło w 1919 roku 447 osób, w 1920 roku – 582, w 1921 roku – 659. Poszczególne przedmioty ze zbiorów Towarzystwa eksponowano na wystawach w Warszawie i Paryżu. W styczniu 1921 r. na wystawę „Sztuka i kultura polska na Litwie i Rusi", odbywającą się w warszawskiej Zachęcie, wysłano pod opieką M. Brensztejna obrazy Smuglewicza, Rustema, Rusieckiego, Szemesza, portrety profesorów i absolwentów dawnego Uniwersytetu Wileńskiego, a latem tego roku – pod opieką Ferdynanda Ruszczyca – obrazy szkoły wileńskiej, na wystawę sztuki polskiej w Paryżu. Ponadto jesienią 1921 r. na wystawie drukarskiej w Warszawie eksponowano klisze litograficzne ze zbiorów Towarzystwa[924].

Archiwum, a właściwie dział rękopisów biblioteki, pozostające pod opieką Stanisława Kościałkowskiego, w okresie od czerwca

[923] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 81, s. 162.
[924] Ibidem.

1919 r. do lutego 1922 r. otrzymało w darze 185 fascykułów dokumentów, w tym 160 fascykułów aktów dotyczących stosunków kościelnych na Litwie w XIX stuleciu, kupionych od handlarzy za pieniądze ofiarowane przez Antoniego Tyszkiewicza. Staraniem S. Kościałkowskiego uporządkowano 230 tomów rękopisów, z czego skatalogowano 192 numery. Ponadto zostały całkowicie uporządkowane: cenna korespondencja po Janie Karłowiczu, zbiór wileńskich afiszów teatralnych, zbiór ogłoszeń urzędowych z czasów okupacji niemieckiej oraz zbiór proklamacji politycznych[925].

Działalność naukowa Towarzystwa ograniczała się do wygłaszania odczytów na posiedzeniach naukowych, wznowionych w lipcu 1919 r. Po przymusowej przerwie spowodowanej inwazją bolszewicką, w grudniu 1920 r. ponownie je wznowiono i od tego czasu posiedzenia członków Towarzystwa, podczas których wygłaszano odczyty naukowe, odbywały się regularnie. W omawianym okresie odbyło się 20 takich posiedzeń, na których wygłoszono 19 referatów i dwa komunikaty. Przeważały tematy z historii, historii sztuki, językoznawstwa i filozofii, rzadziej z nauk przyrodniczych. Odczyty wygłosili: W. Gizbert-Studnicki, F. Koneczny, L. Janowski, W. Lutosławski, W. Tatarkiewicz, W. Szyłkarski, Z. Fedorowicz, M. Siedlecki, B. Żongołłowicz, F. Bossowski, S. Pigoń, W. Nowodworski, komunikaty – J. Kallenbach i W. Gizbert-Studnicki[926].

Znaczne wysiłki i środki przeznaczono na wznowienie wydawnictw. W 1921 roku po kilkuletniej przerwie wydano kolejny siódmy i – jak się okazało – ostatni tom „Rocznika Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie". Zawierał on *Adres Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie* złożony Senatowi Uniwersytetu Ste-

[925] Ibidem.
[926] *Zarys stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*..., s. 13–14.

fana Batorego podczas uroczystego otwarcia tego Uniwersytetu dnia 11 października 1919 r.[927]: prace Ludwika Janowskiego, Władysława Dziewulskiego, Stefana Glixelli, Alfonsa Parczewskiego, Ferdynanda Ruszczyca, Bronisława Żongołłowicza, Stanisława Kościałkowskiego, Wacława Studnickiego[928] oraz wspomnienie pośmiertne o Ludwiku Janowskim (7 VIII 1878 – 18 XI 1921)[929].

W serii publikacji oddzielnych wydawanych pod ogólnym tytułem „Wydawnictwa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" ukazały się prace Bolesława Wilanowskiego *List św. Polikarpa do Filipensów. Studium patriologiczne*[930] i Witolda Sławińskiego *Przyczynek do znajomości flory okolic Wilna*. W pracy Sławińskiego, oprócz danych naukowych o florze, godne uwagi są zamieszczone w niej zdjęcia okolic Wilna wykonane przez J. Bułhaka, J. Kłosa, A. Wisłockiego, W. Sławińskiego, a także mapy Zielonych Jezior[931].

Wznowienie działalności wydawnictwa stało się możliwe dzięki subwencji Ministerstwa Wierzeń Religijnych i Oświecenia

---

927 *Adres Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, złożony Senatowi Uniwersytetu Stefana Batorego podczas uroczystego otwarcia tegoż Uniwersytetu dnia 11 października 1919 r.*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1921, t. 7, s. 5–6.

928 L. Janowski, *Historiografia Uniwersytetu Wileńskiego*, cz. I., „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1921, t. 7, s. 7–139; W. Dziewulski, *Historia astronomii w Uniwersytecie Wileńskim*, ibidem, s. 140–151; S. Glixelli, *O nauce języków romańskich w Wilnie 1781–1832*, ibidem, s. 152–166; A. Parczewski, *Wilno a nauka historii ustroju państwowego i dawnego prawa w Polsce*, ibidem, s. 167–175; F. Ruszczyc, *Tradycje sztuki w Wilnie*, ibidem, s. 177–180; B. Żongołłowicz, *Fakultet teologiczny w oddziale nauk moralnych i politycznych w roku 1832*, ibidem, s. 181–188; S. Kościałkowski, *Nieznany przyczynek do lat młodych Mickiewicza (sprawa o nadpis na laku)*, ibidem, s. 189–196; W. Studnicki, *Źródła do lat szkolnych Słowackiego (z podobizną matury Słowackiego z 30.VI. 1825 r.)*., ibidem, s. 197–211.

929 *Wspomnienie pośmiertne o ś. p. Ludwiku Janowskim* „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1921, t. 7 (karta osobna w końcu tomu).

930 B. Wilanowski, *List św. Polikarpa do Filipensów. Studium patriologiczne, Wilno 1921*, (Wydawnictwa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie).

931 W. Sławiński, *Przyczynek do znajomości flory okolic Wilna*, cz. 1: *Historia i bibliografia*, Wilno 1922, cz. 2: *Zielone Jeziora pod Wilnem*, Wilno 1924, il., mapy, (Wydawnictwa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie).

Publicznego, którą zaczęto dostawać regularnie. W 1920 roku wynosiła ona 356 tys., w 1921 roku – 300 tys. marek polskich. Przeznaczono je na wydawnictwo. Wydanie siódmego tomu „Rocznika" kosztowało na przykład 160 tys., książki Wilanowskiego – 40 tys. marek polskich[932]. Pieniądze uzyskane ze sprzedaży wydawnictw, składek członkowskich, a także z darów wydawano na utrzymanie gmachu i bieżące potrzeby Towarzystwa. Ze składek członkowskich do kasy Towarzystwa wpłynęło: w 1919 roku – 852 marki polskie i 40 rubli, w 1920 roku – 2080 marek polskich, w 1921 roku – 31475 marek polskich. Sumy w porównaniu z potrzebami były nieduże, niemniej świadczyły o tym, że nawet w tak trudnych czasach członkowie pamiętali o obowiązkach względem Towarzystwa i wydzielali ze swych szczupłych środków pieniądze na jego utrzymanie[933].

[932] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 81, s. 75–77.
[933] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 8, s. 163.

Rozdział VIII. Działalność Towarzystwa Przyjaciół Nauk w latach 1922–1939

1. Zreformowanie Towarzystwa w 1922 roku

Nastanie pokoju i ustabilizowanie się sytuacji politycznej umożliwiło znaczny rozwój działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W dniu 19 lutego 1922 r. zwołano walne zebranie Towarzystwa; przyjęto nowy statut, który 14 marca tego roku został zatwierdzony w Departamencie Spraw Wewnętrznych[934].

Statut zmienił strukturę Towarzystwa, powołując trzy wydziały: I. Filologii, literatury i sztuki; II. Nauk matematyczno-przyrodniczych i lekarskich; III. Historii, filozofii i nauk prawno-społecznych. Do wydziałów tych mogli należeć jedynie członkowie Towarzystwa, pracujący w poszczególnych dziedzinach nauki i przyjęci jako członkowie czynni wydziału przez ten wydział. Pierwszy skład każdego wydziału został zorganizowany przez zarząd Towarzystwa[935].

Każdy wydział wybierał spośród swoich członków – drogą głosowania tajnego, na trzy lata – przewodniczącego, jego zastępcę

[934] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 8, s. 203–221; teczka 37; teczka 120; *Statut Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1922.

[935] *Statut...*, § 4.

i sekretarza. Przewodniczący oddziałów oraz ich zastępcy zostawali jednocześnie członkami zarządu Towarzystwa[936]. W zasadzie na te stanowiska wybierano pracowników Uniwersytetu Stefana Batorego. Pierwszym przewodniczącym Wydziału I został prof. Marian Zdziechowski, zastępcą przewodniczącego – prof. Stanisław Pigoń, sekretarzem – dr Stanisław Cywiński. Wydziałowi II przewodniczył prof. Wacław Dziewulski, zastępcą był prof. Józef Ziemacki. Wydziałem III kierował prof. Alfons Parczewski,a jego zastępcą był Stanisław Kościałkowski (w czerwcu 1922 r. zastąpił go prof. Kazimierz Chodynicki), a sekretarzem – dr Ryszard Mienicki[937].

Wydziały pracowały według regulaminu uzgodnionego z zarządem Towarzystwa. Posiedzenia wydziałowe odbywały się raz na miesiąc lub częściej, w miarę potrzeby. Na posiedzeniach odczytywano i omawiano rozprawy naukowe, oceniano prace przedstawiane przez osoby postronne, rozpatrywano podania o zasiłki na badania naukowe i na wydanie prac naukowych na koszt Towarzystwa oraz załatwiano wszelkie sprawy dotyczące wydziału. Na posiedzeniach naukowych wydziałów mogły być obecne osoby postronne, przyprowadzone przez członków wydziałów[938].

Każdy wydział mógł tworzyć w swoim gronie sekcje do opracowywania zagadnień naukowych[939]. Powstały dwie takie sekcje: Sekcja Historii Sztuki przy Wydziale I oraz Sekcja Historii Najnowszej przy Wydziale III. Sekcja Historii Sztuki została zorganizowana 30 stycznia 1931 r. Pierwszymi jej członkami zostali: Michał Brensztejn, Cezaria Ehrenkreutzowa, Rajmund Gostkowski, Juliusz

[936] *Statut...*, § 25, 27.
[937] „Ateneum Wileńskie" 1923, t. 1, nr 1, s. 112.
[938] *Statut...*, § 39–40.
[939] *Statut...*, § 5.

Kłos, Stanisław Kościałkowski, Mieczysław Limanowski, Stanisław Lorentz, Marian Morelowski, Ferdynand Ruszczyc, Ludomir Ślendziński oraz Wacław Gizbert-Studnicki. Przewodniczącym został M. Morelowski, zastępcą przewodniczącego – S. Lorentz, sekretarzem – R. Gostkowski. Zadaniem sekcji było: 1) badania naukowe nad historią sztuki w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem dzisiejszej Wileńszczyzny, byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz przyległych terytoriów obcych; 2) studia z zakresu powszechnej historii sztuki. Na posiedzeniach naukowych sekcji wygłaszano referaty odpowiadające wyznaczonemu tematowi badań[940].

Sekcja Historii Najnowszej została założona z inicjatywy Bolesława Wilanowskiego, Ryszarda Mienickiego i Waleriana Charkiewicza. Posiedzenie założycielskie odbyło się 20 maja 1937 r. Zadaniem sekcji było prowadzenie systematycznych badań naukowych dotyczących dziejów ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego po powstaniu styczniowym, ze szczególnym uwzględnieniem walk zbrojnych o wyzwolenie oraz wszystkich przejawów ruchu społecznego, przygotowującego grunt i ułatwiającego prowadzenie tych walk. Ze względu na charakter zamierzonych prac, sekcja nawiązała ścisłą współpracę z Wojskowym Biurem Historycznym, które na terenie Wilna miało pracownię naukową. Pierwszymi członkami sekcji zostali: Jan Adamus, Michał Brensztejn, Stefan Burhardt, Walerian Charkiewicz, Czesław Falkowski, Stanisław Kościałkowski, Marian Massonius, Józef Moszczeński, Józef Rakowski, Wiktor Sukiennicki, Wacław Gizbert-Studnicki, Bolesław Waligóra, Władysław Wielhorski, Bolesław Wilanow-

[940] *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk za rok 1931*, s. 52–53; „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1935, t. 2, s. 243–262.

ski. Na przewodniczącego sekcji wybrano Ryszarda Mienickiego, na zastępcę – Józefa Moszczeńskiego, szefa Wydziału Wojny Polskiej Wojskowego Biura Historycznego, na sekretarza – Waleriana Gurkiewicza, kierownika pracowni Naukowej Wojskowego Biura Historycznego w Wilnie[941].

Powołanie wydziałów umożliwiło o wiele skuteczniej rozwinąć pracę badawczą, lecz zmieniło charakter Towarzystwa. Ze zrzeszenia „przyjaciół nauk" stopniowo zmieniało się ono w popieraną przez państwo instytucję naukową z programami badawczymi i znanymi uczonymi realizującymi te programy[942].

2. Posiedzenia naukowe

Posiedzenia naukowe we wszystkich okresach zajmowały ważne miejsce w działalności Towarzystwa. Po reorganizacji Towarzystwa w 1922 roku oprócz posiedzeń zarządu, zwyczajnych posiedzeń comiesięcznych i walnych zgromadzeń zaczęto zwoływać posiedzenia poszczególnych wydziałów. Według statutu miały się one odbywać raz na miesiąc lub częściej, w miarę potrzeby[943]. Zazwyczaj odbywały się rzadziej (5–6 posiedzeń rocznie). Na posiedzeniach wydziałowych czytano rozprawy naukowe, oceniano dzieła przedstawiane przez osoby postronne, rozpatrywano podania o zasiłki na badania naukowe i na wydawanie prac naukowych kosztem Towarzystwa oraz załatwiano sprawy wchodzące

[941] *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1937*, s. 12–13.

[942] R. Jurkowski, *Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie...*, s. 126.

[943] *Statut...*, § 35, 39.

w zakres czynności wydziałów[944]. Z czasem, gdy powstała Sekcja Historii Sztuki przy Wydziale I (1931 rok) i Sekcja Historii Najnowszej przy Wydziale III (1937 rok) zaczęły odbywać się również posiedzenia tych sekcji. Szczególnie aktywnie działała Sekcja Historii Sztuki, która w 1931 roku miała 6 posiedzeń naukowych, w 1932 roku – 8, w 1933 roku – 10, w 1934 roku – 7, w 1935 roku – 6, w 1936 roku – 11, w 1937 roku – 7, w 1938 roku – 12[945].

Po wprowadzeniu posiedzeń wydziałowych i sekcyjnych zmalała liczba ogólnych posiedzeń comiesięcznych Towarzystwa. W latach 1919–1923 takich posiedzeń odbywało się 5–7, zaś w latach 1924–1927 zaledwie 2–3 na rok, z wyjątkiem roku 1926, kiedy odbyło się tylko jedno (z odczytem ks. Prof. Stanisława Domińczaka *Prądy umysłowe XIII wieku a św. Tomasz z Akwinu*). Chlubnym wyjątkiem był rok 1928, kiedy odbyło się 6 ogólnych posiedzeń comiesięcznych. Na tych posiedzeniach odczyty wygłosili: prof. Kazimierz Chodynicki *Organizacja polska w Petersburgu i czynna jej rolą w powstaniu 1863 r. na Litwie* (24 stycznia), ks. prof. Aleksander Wóycicki *Historia stanu czwartego na Litwie* (24 lutego), ks. prof. Bolesław Wilanowski *O zagadnieniach dzisiejszych w teologii* (6 marca), prof. Teofil Emil Modelski *Dzieje kanonizacji św. Kazimierza* (20 kwietnia), ks. prof. Paweł Nowicki *Nowa próba ugrupowania języków semickich* (28 maja), prof. Stefan Glaser *Dwie szkoły prawa karnego: Liszt i Ferri* (15 listopada)[946].

W następnych latach liczba ogólnych posiedzeń naukowych wahała się od 2 do 5 na rok, a w roku 1936 i 1937 odbyło się

[944] *Statut...*, § 40.
[945] „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1935, t. 2, s. 245–407; L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk...*, s. 61.
[946] *Zarys stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk...*, s. 16.

zaledwie po jednym ogólnym posiedzeniu naukowym[947]. Ostatnie dwa z wymienionych posiedzeń były poświęcone sprawom językowym nurtującym światłą część społeczeństwa, w związku ze zmianą pisowni polskiej. Na posiedzeniu w dniu 16 kwietnia 1936 r. referaty wygłosili profesorowie USB: Stanisław Cywiński, Konrad Górski, Manfred Kridl i Jan Otrębski[948], zaś na posiedzeniu w dniu 4 maja 1937 r. – prof. Jan Otrębski[949]. Zapraszano do wygłaszania referatów także uczonych zagranicznych. Na przykład w dniu 5 marca 1938 r. prof. dr Adorian Diveky, członek korespondent TPN z Węgier wygłosił na posiedzeniu ogólnym referat pt. *Ze studiów nad „Złotą Bullą" Andrzeja II i wpływem jej na prawodawstwo polskie i litewskie*[950].

Urozmaiceniem codziennej pracy Towarzystwa stały się obchody jego dwudziestopięciolecia. Z tej okazji w dniu 28 maja 1932 r. odbyło się posiedzenie w siedzibie Towarzystwa przy ul. Lelewela, gdzie oprócz członków przybyli liczni goście z arcybiskupem metropolitą wileńskim ks. Romualdem Jałbrzykowskim na czele. Posiedzenie zagaił prezes Towarzystwa Alfons Parczewski, podkreślając w swoim przemówieniu zmiany, jakie nastąpiły w Towarzystwie, zaczynając od skromnych początków pracy w latach niewoli do stanu obecnego w niepodległej Ojczyźnie, powitał zgromadzonych członków i gości. Następnie przemówienia powitalne wygłosili: Zygmunt Beczkowski – wojewoda wileń-

947 *Zarys stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk...*, s. 15; L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk...*, s. 61.

948 *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1936*, s. 4.

949 *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1937*, s. 4.

950 *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938*, s. 4.

ski, prof. Marian Zdziechowski – w imieniu Polskiej Akademii Umiejętności, prof. Aleksander Januszkiewicz – rektor Uniwersytetu Stefana Batorego, prof. Witold Staniewicz – w imieniu Kasy im. Mianowskiego, prof. Władysław Dziewulski – w imieniu Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, Kazimierz Szelągowski – kurator Wileńskiego Okręgu Szkolnego, prof. Kornel Michejda – w imieniu Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego, prof. Stanisław Hiller – w imieniu Towarzystwa im. Kopernika oraz Towarzystwa Anatomiczno-Zoologicznego, ks. Szambelan Antoni Wiskont (Antanas Viskontas) – w imieniu Litewskiego Towarzystwa Naukowego oraz Adam Łysakowski w imieniu Związku Bibliotekarzy Polskich. Wszystkie te przemówienia nacechowane były gorącą życzliwością i uznaniem dla pracy Towarzystwa oraz wyrażały życzenia dalszego rozwoju dla dobra nauki i społeczeństwa polskiego. Następnie wiceprezes Towarzystwa prof. Stanisław Kościałkowski wygłosił komunikat pt. *Wspomnienia ze stanu i działalności TPN w latach 1907–1932*, w którym, na podstawie dokumentów i wspomnień osobistych, odtworzył dzieje Towarzystwa, podkreślając bardziej ważne momenty i wymieniając wybitniejsze osobowości[951].

Kierownictwo Towarzystwa otrzymało z okazji dwudziestopięciolecia liczne pisma i depesze gratulacyjne od instytucji i wybitnych uczonych krajowych i zagranicznych, m.in. od Uniwersytetu Jagiellońskiego, Biblioteki Jagiellońskiej, Uniwersytetu Jana Kazimierza, Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Towarzystwa Naukowego we Lwowie, Polskiego Towarzystwa Historycznego, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, Przemyślu i Lublinie,

[951] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 211, 212; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 6.

Biblioteki Narodowej w Warszawie, Wileńskiego Litewskiego Towarzystwa Sztuki i Literatury (Vilniaus lietuvių meno ir literatūros draugija) i wielu innych. Poszczególne osoby i organizacje nie poprzestały na listach gratulacyjnych i złożyły z okazji jubileuszu dary. Artysta malarz wileński Jerzy Hoppen ofiarował do zbiorów Towarzystwa obraz Matki Boskiej malowany na szkle z XVII wieku oraz 25 szkiców Bronisława Jamontta, Towarzystwo Badania Historii Reformacji w Polsce – wizerunek Jana Łaskiego[952]. Zamierzano wydać monografię o dziejach Towarzystwa od jego założenia do czasów współczesnych, ale trudna sytuacja materialna nie pozwoliła zrealizować tego pomysłu. Poprzestano na dołączeniu do zwykłego sprawozdania rocznego krótkiego zarysu o działalności Towarzystwa w latach 1907–1932[953]. W prasie polskiej umieszczono wzmianki o uroczystościach i okolicznościowe artykuły poświęcone dziejom Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie[954].

Odbywały się również posiedzenia poświęcone uczczeniu pamięci osób zasłużonych dla Towarzystwa, a zarazem dla nauki i kultury polskiej. W dniu 10 października 1927 r. odbyło się w gmachu Towarzystwa Przyjaciół Nauk uroczyste posiedzenie dla uczczenia pamięci prezesa Władysława Zahorskiego, zorganizowane wspólnie z Wileńskim Towarzystwem Lekarskim i Stowarzyszeniem Lekarzy Polaków. Po zagajeniu przez wiceprezesa Towarzystwa L. Czarkowskiego i odczytaniu przez sekretarza A. Jodziewicza depesz i pism kondolencyjnych, głos zabierali:

[952] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 213; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 7–9.

[953] *Zarys stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1907–1932*, Wilno 1932.

[954] H. Römer, *XXV-lecie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Kurier Wileński" 1932, nr 119, 28 maja.

S. Trzebiński, K. Chodynicki, S. Kościałkowski i L. Czarkowski, którzy mówili o Zahorskim jako o człowieku, a także jego działalności w Towarzystwie Przyjaciół Nauk, Towarzystwie Lekarskim i innych organizacjach społecznych[955].

Podobne posiedzenie miało miejsce 8 lutego 1929 r., urządzone wspólnie z Wileńskim Towarzystwem Lekarskim, Związkiem Lekarzy Polaków i Odziałem Wileńskim Związku Bibliotekarzy Polskich w celu uczczenia pamięci Ludwika Czarkowskiego, długoletniego wiceprezesa i bibliotekarza Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Po zagajeniu posiedzenia przez prezesa A. Parczewskiego, E. Czarnecki mówił o działalności Czarkowskiego w Wileńskim Towarzystwie Lekarskim, S. Kościałkowski o jego pracy w Towarzystwie Przyjaciół Nauk, a J. Bohuszewicz o działalności społecznej zmarłego w innych dziedzinach. Opis uroczystego posiedzenia i teksty wygłoszonych przemówień opublikowano w czasopiśmie „Ateneum Wileńskie"[956]. Później odbyły się posiedzenia poświęcone pamięci pisarki i honorowej członkini Towarzystwa Elizy Orzeszkowej (25 maja 1935 r.), Szymona Askenazego (21 listopada 1921 r.) oraz Michała Brensztejna (14 czerwca 1938)[957].

Obchodzono też jubileusze pracy pisarskiej i naukowej. W dniu 1 czerwca 1930 r. odbyło się posiedzenie dla uczczenia sześćdziesięciolecia pracy naukowej i społecznej prezesa Alfonsa Par-

---

[955] LVIA, op. 22, teczka 170; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1927*, s. 3–4; S. Kościałkowski, *Działalność ś. p. dra Władysława Zahorskiego na gruncie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie" 1927, t. 4, s. 452–458; L. Czarkowski, *Ś. p. Władysław Zahorski*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego" 1927, R. 3, z. 6.

[956] *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1928*, s. 5.

[957] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 232, 256; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1935*, s. 5; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938*, s. 4.

czewskiego. Przemówienia wygłosili: wiceprezes TPN Stanisław Kościałkowski, wojewoda wileński Władysław Raczkiewicz, arcybiskup metropolita ks. Romuald Jałbrzykowski, rektor USB ks. Czesław Falkowski i wielu innych. W przemówieniach podkreślano zasługi jubilata w organizowaniu Towarzystwa Przyjaciół Nauk oraz Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie[958]. W lutym 1933 r. uroczyście obchodzono 50. rocznicę pracy pisarskiej prof. Mariana Zdziechowskiego, rektora USB i prezesa TPN w Wilnie. Dnia 15 lutego odbyła się „środa literacka" zorganizowana przez Związek Literatów, 17 lutego uroczysta akademia z inicjatywy Towarzystwa Rosyjskiego, 18 lutego w Auli Kolumnowej Uniwersytetu – uroczysta promocja M. Zdziechowskiego na doktora honoris causa Wydziału Humanistycznego USB. Wieczorem tego dnia w sali hotelu „St. Georges" odbył się bankiet ku czci jubilata. Cykl uroczystych obchodów zakończyła akademia zorganizowana 17 marca przez młodzież akademicką zrzeszoną w organizacji „Odrodzenie"[959].

Podsumowując, można powiedzieć, że po reorganizacji Towarzystwa w 1922 roku odczyty z poszczególnych dziedzin naukowych wygłaszano i omawiano na posiedzeniach wydziałowych i sekcyjnych. Na comiesięcznych posiedzeniach przeważały tematy interdyscyplinarne. W odróżnieniu od posiedzeń wydziałowych i sekcyjnych, na których zbierali się członkowie poszczególnych wydziałów i sekcji, na ogólne comiesięczne posiedzenia przychodzili członkowie ze wszystkich wydziałów, a także członkowie, którzy nie należeli do żadnego z wydziałów. Na posiedzeniach uroczystych bywali

[958] *Zarys stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk...*, s. 17.

[959] *50-lecie pracy pisarskiej Mariana Zdziechowskiego*, Wilno 1933; W. Piotrowicz, *Marian Zdziechowski w pięćdziesięciolecie twórczości pisarskiej*, Wilno 1934; W. Nowodworski, *Jubileusz Zdziechowskiego*, „Ateneum Wileńskie" 1934, t. 9, s. 455–456.

członkowie innych towarzystw oraz przedstawiciele władz miasta. Służyły one zacieśnianiu więzi zarówno między wydziałami i sekcjami wewnątrz Towarzystwa, jak i z innymi towarzystwami i instytucjami wileńskimi. Służyły także nawiązaniu kantaktów z szerszymi kręgami społeczeństwa, gdyż w posiedzenia uroczystych brały udział osoby niezwiązane ze środowiskiem akademickim: urzędnicy, duchowieństwo, pracownicy oświaty i opieki zdrowia.

3. Wydawnictwo

Po zreformowaniu Towarzystwa, odpowiedzialność za wydawnictwo i poziom naukowy publikacji przejęły oddziały. Każdy z nich miał swe wydawnictwa seryjne. Wydział I wydawał „Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" (w latach 1924–1939 ukazało się dziesięć tomów)[960] oraz „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" (w latach 1935–1939 ukazały się trzy tomy)[961].

W tomie pierwszym „Rozpraw i Materiałów Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" opublikowano prace J. Otrębskiego, S. Goszczyńskiego, M. Brensztejna[962], w tomie drugim – S. Pigonia, S. Srebrnego, C. Baudouin de Courtenay-Ehrenkreutzowej, T. Za-

[960] *„Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie"*, t. 1–10, Wilno 1924–1939.

[961] „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", t. 1–3, Wilno 1935–1939.

[962] J. Otrębski, *Z dziejów języka łacińskiego*, „Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1924, t. 1, z. 1; tenże, *Catulliana et Horatiana*, ibidem, t. 1, z. 2; S. Goszczyński, *Podróż mojego życia. Urywki wspomnień i zapiski do pamiętnika (1801–1842)*, wyd. S. Pigoń, ibidem, t. 1, z. 3; M. Brensztejn, J. Otrębski, *Dajny litewskie zapisane przez A. Mickiewicza*, ibidem, t. 1, z. 4; J. Otrębski, *O pochodzeniu łacińskiego perfectum na – vi i – ui*, ibidem, t. 1, z. 5.

na[963], w tomie trzecim – J. Otrębskiego, M. Znamierowskiej-Prüfferowej, J. Wokulskiej-Piotrowiczowej[964], w tomie czwartym – J. Safarewicza, J. Otrębskiego, J. Oka[965]; w tomie piątym – M. Dunajówny i E. Koschmiedera[966], w tomie szóstym – A. Mirowicza, J. Otrębskiego, J. Safarewicza[967]; w tomie siódmym – K. Górskiego[968], w tomie ósmym – H. Andersa[969], w tomie dziewiątym – S. Abramowicz, L. Małunowiczówny, D. Fainsztejna, B. Krysiniel[970]; w tomie dziesiątym – W. Horoszkiewiczówny, M. Dunajówny oraz J. Otrębskiego[971].

---

[963] S. Pigoń, *Autograf „Zdań i uwag" A. Mickiewicza, dwie podobizny autografu*, „Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1928, t. 2, z. 1; S. Srebrny, *Aluzje Arystofanesa do tematów cudzych komedii*, ibidem, t. 2, z. 2; C. Baudouin de Courtenay, *Ze studiów nad obrzędami weselnymi ludu polskiego*, ibidem, 1929, t. 2, z. 3; T. Zan, *Z wygnania. Dziennik z lat 1824–1832*, ibidem, t. 2, z. 4.

[964] J. Otrębski, *O tzw. Baudouinowskiej palatalizacji w językach słowiańskich*, „Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1929, t. 3, z. 1; M. Znamierowska-Prüfferowa, *Rybołówstwo jezior trockich*, ibidem, 1930, t. 3, z. 2; J. Wokulska-Piotrowiczowa, *Michał Czajkowski jako powieściopisarz*, ibidem, 1932, t. 3, z. 3.

[965] J. Safarewicz, *Le rhotacisme latin*, „Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1932, t. 4, z. 1; J. Otrębski, *Le traitement des groupes du type ss en sanscrit*, ibidem, 1933, t. 4, z. 2; J. Oko, *Seminarium filologiczne Godfryda Ernesta Grodka*, ibidem, 1933, t. 4, z. 3.

[966] M. Dunajówna, *Tomasz Zan*, „Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1933, t. 5, z. 1; E. Koschmieder, *Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie*, ibidem, t. 5, z. 2.

[967] A. Mirowicz, *Die Aspektfrage im Gotischen*, „Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1935, t. 6, z. 1; J. Otrębski, *O najdawniejszych polskich imionach osobowych*, ibidem, t. 6, z. 2; J. Safarewicz, *Etudes phonetiques et de metrique latina*, ibidem, 1936, t. 6, z. 3.

[968] K. Górski, *Stanisław Krzemiński*, „Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1936, t. 7.

[969] H. Anders, *Das Posener Deutsch im Mittelalte*, „Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1938, t. 8.

[970] S. Abramowicz, *Etudes sur les hymnes Homeriques* „Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1937, t. 9, z. 1; L. Małunowiczówna, *De ara victoriae in Curia Romana quomodo certatum sit*, ibidem, 1937, t. 9, z. 2; D. Fajnsztejn, *Potwory fantastyczne w wierzeniach i mitach*, 1937, t. 9, z. 3; B. Krysiniel, *Die Technik des plautinischen Milles gloriosus*, 1938, t. 9, z. 4.

[971] W. Horoszkiewiczówna, *Etyka Towiańskiego*. Cz. 1, „Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1938, t. 10, z. 1; M. Dunajówna, *Budowa Ramowa*, ibidem, 1938, t. 10, z. 2; J. Otrębski, *Indogermanische Forschungen*, ibidem, 1939, t. 10, z. 3.

Tom pierwszy wydawnictwa „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" zawierał rozprawę R. Gostkowskiego *Kapłani i kapłanki w sztuce krateńsko-mykeńskiej i greckiej*[972], tom drugi – artykuły C. Osieczkowskej, H. S. Szapszala, M. Morelowskiego, Zofii Baudouin de Courtenay, P. Francastela, M. Brensztejna, J. Iwaszkiewicza, J. Hoppena i P. Bohdziewicza[973] Zamieszczono również sprawozdanie z działalności naukowej Sekcji Historii Sztuki Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół w Wilnie w okresie od początku jej powstania w styczniu 1931 r. do marca 1935 r., tytuły, streszczenia i teksty referatów oraz recenzje[974]. W tomie trzecim znalazły się prace T. Mańkowskiego, B. Tauroginskiego, M. Morelowskiego, B. Brezgo, J. Glinki, E. Łopacińskiego, M. Limanowskiego, P. Bohdziewicza, S. Lorentza i innych, poświęcone głównie historii sztuki w wiekach XVI, XVII i XVIII[975]. Zamieszczono też sprawozda-

[972] R. Gostkowski, *Kapłani i kapłanki w sztuce krateńsko-mykeńskiej i greckiej*, „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk" Wilno 1936, t. 1.

[973] C. Osieczkowska, *Mozaika zdobiąca tympanon drzwi królewskich w kościele świętej Zofii w Konstantynopolu*, „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk", Wilno 1935, t. 2, s. 1–34; taż, *O szkole polskiej malarstwa bizantyjskiego*, ibidem, s. 35–130; H. S. Szapszal, *Wyobrażenia świętych muzułmańskich a wpływy ikonograficzne katolickie i stosunki persko-polskie za Zygmunta III*, ibidem, s. 131–167; M. Morelowski, *Uzupełnienia do tej pracy*, ibidem, s. 168–192; Z. Baudouin de Curtenay, *Uwagi o technice malowideł ściennych Pompejańskich*, ibidem, s. 193–208; P. Francastel, *Quelques aspects des relations artistiques de la Polotne et de la France*, ibidem, s. 209–215; tenże, *Le sentiment poetique dons la peinture francaise de Manet a Gauguin*, ibidem, s. 216–219; M. Brensztejn, *Dwa nieznane portrety pędzla Józefa Peszki*, ibidem, s. 220–221; J. Iwaszkiewicz, *Zagadkowe losy obrazu Bacciarelliego, ibidem*, s. 222–227; J. Hoppen, *Malowidła ścienne zamku trockiego na wyspie*, ibidem, s. 228–239, 316; P. Bohdziewicz, *O trzech kierunkach wileńskiego baroku drugiej i trzeciej ćwierci XVIII wieku*, ibidem, s. 240–242.

[974] „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk", Wilno 1935, t. 2, s. 243–262.

[975] T. Mańkowski, *Materiały do dziejów manufaktur tkackich Michała Kazimierza Radziwiłła „Rybeńki"*, „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk" 1938/1939, t. 3, s. 1–18; B. Tauroginski, *Dane archi-*

nia z posiedzeń sekcji w okresie od marca 1935 r. do czerwca 1938 r.[976] i wspomnienie pośmiertne o Leonie Pinińskim[977].

Wydział II publikował prace z dziedzin nauk matematyczno-przyrodniczych i lekarskich w wydawnictwie seryjnym „Prace Towarzystwa Przyjaciół w Wilnie. Wydział Nauk Matematyczno-Przyrodniczych" (w latach 1924–1938 ukazało się dwanaście tomów)[978]. Jako prace tego wydziału wydawano też „Biuletyn Obserwa-

walne o artystach na dworze książąt Radziwiłłów XVI–XIX w., ibidem, s. 19–23; M. Morelowski, *W sprawie artystów radziwiłłowskich XVIII w. polskiego pochodzenia i ocalałych dzieł ich rąk (uzupełnienie do pracy p. T. Mańkowskiego i B. Taurogińskiego)*, ibidem, s. 24–28; B. Breżgo, *Sztuki piękne w Kolegium oraz w Akademii OO. Jezuitów w Połocku w XVIII i XIX w.*, ibidem, s. 29–39; J. Glinka, *Pałac Białostocki Jana Klemensa Branickiego, hetmana wielkiego koronnego, kasztelana krakowskiego*, ibidem, s. 41–47; E. Łopaciński, *Nieznane dane archiwalne do historii sztuki Wilna i b. W.X. Litewskiego od XVII do początków XIX w.*, ibidem, s. 49–107; E. Łopaciński, M. Morelowski, *Mateo Castelli, architekt królewsko-polski i jego kaplica w Melice z r. 1626*, ibidem, s. 108–110; E. Łopaciński, *Szkice z dziejów ratusza wileńskiego od XVI do XIX w.*, ibidem, s. 111–126; tenże, *Z dziejów twórczości Franciszka Smuglewicza* ibidem, s. 127–133; tenże, *Rysunki sepią A. Domańskiego w inwentarzu Kobrzyńskim z r. 1742*, ibidem, s. 134–135; tenże, *Osobliwe szczegóły z życia malarza wileńskiego J. Trojanowskiego*, ibidem, s. 136–141; M. Morelowski, *Materiały do dziejów artystycznych nowego zamku w Grodnie a malarz Mańkowski*, ibidem, s. 143–149; J. Hoppen, *Malarz Jan Prechtl – brat Józef od św. Teresy*, ibidem, s. 150–155; M. Limanowski, *W sprawie kultu Borysa i Gleba w Grodnie*, ibidem, s. 156–173; P. Bohdziewicz, *O istocie i genezie baroku wileńskiego z drugiej i trzeciej ćwierci XVIII wieku*, ibidem, s. 175–217; tenże, *Francesco Placidi, architekt – Włoch XVIII stulecia w Polsce i związki jego sztuki z barokiem wileńskim, w świetle nowych danych archiwalnych i metody analitycznej*, ibidem, s. 219–256; E. Łopaciński, *Wiadomości o artystach Wilna i ziem okolicznych. Zebrane w Archiwum Państwowym i Archiwum Miejskim w Wilnie*, ibidem, s. 319–334; S. Lorentz, *Z materiałów do historii architektury na ziemiach b. Wielkiego Księstwa Litewskiego (Komaje, budowle Wizytek w Wilnie, Berezwecz, Woroniany)*, ibidem, s. 335–348; *Jean Lestocquoy, L'Architecture gothique aux XVIIe et XVIIIe Siecles*, ibidem, s. 355–369; M. Morelowski, *Uzupełnienie do artykułu o snycerzu Godowskim*, ibidem, s. 371–376.

[976] *Sprawozdanie z posiedzeń Sekcji Historii Sztuki T.P.N. w Wilnie za czas od marca 1935 r. do czerwca 1938 r.*, „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk" 1938/1939, t. 3, s. 257–317.

[977] *Ś. P. Leon Piniński i jego działalność około podniesienia kultury artystycznej narodu*, „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1938/1939, t. 3, s. 349–354.

[978] „Prace Towarzystwa Przyjaciół w Wilnie. Wydział Nauk Matematyczno-Przyrodniczych", 1924–1938, t. 1–12.

torium Astronomicznego w Wilnie" oraz „Prace Stacji Ochrony Roślin w Wilnie". Ponadto pod ogólnym nagłówkiem „Prace Wydziału II Towarzystwa Nauk w Wilnie" wychodziły prace: Zakładu Zoologicznego Uniwersytetu Stefana Batorego (47 tomów), Zakładu Anatomii (7 tomów), Zakładu Anatomii Porównawczej (8 tomów), Zakładu Biologii (12 tomów), Zakładu Biologii Ogólnej (9 tomów) oraz Zakładu Botaniki Ogólnej (12 tomów)[979].

Wydział III wydawał prace z historii, filozofii i nauk prawno-społecznych w „Rozprawach Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" (w latach 1925–1938 ukazało się dziesięć tomów)[980], a źródła oraz ich opracowania – w „Źródłach i Materiałach Historycznych Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" (w latach 1928–1939 ukazało się pięć tomów)[981].

Tom pierwszy „Rozpraw Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" zawiera monografię R. Mienickiego *Wileńska Komisja Archeograficzna (1864–1915)*[982], tom drugi – F. Konecznego *Litwa a Moskwa w latach 1449–1492*[983], tom trzeci – B. Wilanowskiego *Rozwój historyczny procesu kanonicznego*[984], tom czwarty – S. Małachowskiego-Łempickiego *Wolnomularstwo na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego 1776–1822* oraz Z. Jabłońskiej-Erdmanowej *Oświecenie i romantyzm w sto-*

[979] R. Jurkowski, *Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie...*, s. 127.

[980] „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", 1925–1938, t. 1–10.

[981] „Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół w Wilnie", 1928–1939, t. 1–5.

[982] R. Mienicki, *Wileńska Komisja Archeograficzna (1864–1915)*, „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1925, t. 1.

[983] F. Koneczny, *Litwa a Moskwa w latach 1449–1492*, „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1929, t. 2.

[984] B. Wilanowski, *Rozwój historyczny procesu kanonicznego*. t. 1: *Proces kościelny w starożytności chrześcijańskiej*, „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1929, t. 3.

warzyszeniach młodzieży wileńskiej na początku XIX wieku[985], tom piąty i szósty – dzieło H. Łowmiańskiego *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*[986], tom siódmy – O. Hedemanna *Dzisna i Druja – magdeburskie miasta*[987], tom ósmy – prace poświęcone uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego[988], tom dziewiąty – J. Tochtermanna *Troki*, W. Rewieńskiej *Wileński węzeł kolejowy w świetle cyfr*, A. Melezina *Ze studiów nad demografią Wilna*[989] i ostatni tom dziesiąty – L. Żytkowicza *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797*[990].

W tomie pierwszym wydawnictwa „Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" opublikowano *Diariusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710* przygotowany do druku przez R. Mienickiego[991]. W następnych trzech tomach zamieszczono materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie, obej-

[985] S. Małachowski-Łempicki, *Wolnomularstwo na ziemiach dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego (1776–1822)*, „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1930, t. 4, z. 1; Z. Jabłońska-Erdmanowa, *Oświecenie i romantyzm w stowarzyszeniach młodzieży wileńskiej na początku XIX wieku*, ibidem, 1931, t. 4, z. 2.

[986] H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*. t. 1–2, „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1931–1932, t. 5–6.

[987] O. Hedemann, *Dzisna i Druja – magdeburskie miasta*, „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1934, t. 7.

[988] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania pierwszego statutu litewskiego*, „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1935, t. 8.

[989] J. Tochtermann, *Troki*, „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1935, t. 9, z. 1; W. Rewieńska, *Wileński węzeł kolejowy w świetle cyfr*, ibidem, t. 9, z. 2; A. Melezin, *Ze studiów nad demografią Wilna*, ibidem, 1936, t. 9, z. 3.

[990] L. Żytkowicz, *Rządy Repnina na Litwie w latach 1794–1797*, „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1938, t. 10.

[991] R. Mienicki, *Diariusz Walnej Rady Warszawskiej z roku 1710*, „Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1928, t. 1.

mujące czasy Uniwersytetu Wileńskiego i okres między powstaniami listopadowym a styczniowym. Materiały przygotował do druku T. Turkowski[992]. Jako tom piąty „Źródeł i Materiałów Historycznych Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" wydano *Słownik biobibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego* opracowany przez Ludwika Janowskiego, profesora Uniwersytetu Stefana Batorego, zmarłego 18 listopada 1921 r. Słownik został wydany pod kierunkiem Ryszarda Mienickiego przy współudziale Marty Burbianki i Bogumiła Zwolskiego na podstawie rękopisu udostępnionego przez Marię Pawłowską, krewną prof. Janowskiego w Wilnie. Zamierzeniem Janowskiego było ułożenie bio-bibliograficznego wykazu osób zasługujących na uwiecznienie, a związanych z Uniwersytetem Wileńskim w latach 1803–1832. Faktycznie ramy chronologiczne zostały rozszerzone, na przykład znalazł tam miejsce Szczęsny Żebrowski, wychowanek Akademii Wileńskiej z wieku XVI, liczni nauczyciele i uczniowie Liceum Krzemienieckiego itp.[993].

Ponadto w tej serii miał być wydany duży zbiór źródeł *Kodeks miasta Wilna*, obejmujący dokumenty dotyczące miasta Wilna od czasów najdawniejszych do 1795 roku. Zarząd Funduszu Kultury Narodowej przy Prezydium Rady Ministrów przyznał w listopadzie 1928 r. na jego przygotowanie zasiłek w wysokości 40 tys. zł[994]. Po uzyskaniu finansowania grupka osób

[992] *Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi z archiwum drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie*. T. 1–3. Przygotował do druku Tadeusz Turkowski, „Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1935–1937, t. 2–4.

[993] L. Janowski, *Słownik biobibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego*, „Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1939, t. 5.

[994] *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za lata 1929–1930*, 1931, s. 44.

pod przewodnictwem Henryka Łowmiańskiego rozpoczęła poszukiwanie materiałów w archiwach wileńskich i we wszystkich archiwach ówczesnej Polski, o których było wiadomo, że mogą posiadać odpowiednie źródła. Do wybuchu drugiej wojny światowej oddano do druku pierwsze dwa tomy, zawierające akty cechów wileńskich z lat 1495–1759, opracowane przez Henryka Łowmiańskiego przy współudziale Marii Łowmiańskiej i Stanisława Kościałkowskiego. Zawierały one różnorodne materiały: statuty cechów, ich przywileje, korespondencje między cechami, akta procesowe, petycje cechów do monarchów, biskupów wileńskich i kapituły, zapisy testamentowe itp. Większość źródeł było w języku polskim, ale także były dokumenty w języku łacińskim, ruskim (starobiałoruskim) oraz niemieckim. Wydanie tego zbioru zostało przerwane okupacją sowiecką we wrześniu 1939 r. Zdążono wydrukować tom pierwszy i część tomu drugiego, ale nie zdążono ich oprawić[995]. Zachowały się zaledwie nieliczne egzemplarze wydawnictwa (bez karty tytułowej, bez oprawy lub oprawione u introligatora). Historyk polski Jan Jurkiewicz szacuje, że w Polsce jest co najwyżej kilkanaście egzemplarzy, a w bibliotekach Litwy kilkadziesiąt, przy czym najwięcej (36) w Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk. Przerwanie edycji *Aktów*, zdaniem J. Jurkiewicza, należy do tych szkód przyniesionych nauce polskiej przez II wojnę światową, których częściowe choćby powetowanie było przez długie lata nierealne. Dopiero w 2006 roku, uwzględniając znaczenie materiałów zawartych w *Aktach cechów wileńskich* dla badań nad dziejami Polski i Litwy, dokonano ich przedruku z egzem-

[995] *Akty cechów wileńskich*, cz. 1–2. Opracował Henryk Łowmiański, Maria Łowmiańska, Stanisław Kościałkowski, Wilno 1939.

plarza Biblioteki Instytutu Historycznego Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu[996].

Rozdział III wydawał również czasopismo naukowe „Ateneum Wileńskie", które zamieniło wydawany do roku 1921 „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie". Nowe czasopismo poświęcone było badaniom przeszłości ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ukazywało się w latach 1923–1939. Ogółem wyszło trzynaście roczników i jedyny zeszyt rocznika XIV, którego dalsze wydanie zostało przerwane wybuchem drugiej wojny światowej. Redagowali je kolejno: Kazimierz Chodynicki (1922–1929), Emil Teofil Modelski (1929–1930), Bolesław Wilanowski i Stanisław Zajączkowski (1931–1939)[997].

W „Ateneum Wileńskim" publikowano rozprawy poświęcone dziejom Wielkiego Księstwa Litewskiego, których autorami byli najczęściej członkowie Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk, materiały archiwalne, a także przegląd krytyczny najnowszych prac polskich, rosyjskich, litewskich, niemieckich autorów o Wielkim Księstwie Litewskim i jego stosunkach z sąsiadami, bibliografię, obejmującą publikacje osobne i artykuły w czasopismach poświęcone przeszłości Wielkiego Księstwa Litewskiego. W rubryce „Kronika" podawano informacje o działalności zarządu i wydziałów Towarzystwa Przyjaciół Nauk, jego posiedzeniach i wydawnictwach. Później, zaczynając od rocznika szóstego (1929 roku), oprócz informacji o działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk zaczęto publikować krótkie informacje o innych wileńskich towarzystwach i instytucjach naukowych, jak: Wileński Oddział Polskiego Towarzystwa Historycznego, Wileń-

[996] *Akty cechów wileńskich*. Opracował Henryk Łowmiański, Maria Łowmiańska, Stanisław Kościałkowski, przedmową i skorowidzami opatrzył Jan Jurkiewicz, Poznań 2006.

[997] „Ateneum Wileńskie" 1923–1939, t. 1–14.

skie Koło Związku Bibliotekarzy Polskich, Towarzystwo Przyjaciół Biblioteki Państwowej im. Wróblewskich, Wileńskie Koło Towarzystwa Filologicznego, Wileńskie Towarzystwo Filozoficzne, Wileński Oddział Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego, Towarzystwo Miłośników Historii Reformacji w Polsce im. Jana Łaskiego, Litewskie Towarzystwo Naukowe (od 8 lutego 1939 r. Litewskie Towarzystwo Miłośników Nauk w Wilnie), Białoruskie Towarzystwo Naukowe, Żydowski Instytut Naukowy (YIVO) i inne. Informowano też o zjazdach, akademiach, obchodach, ruchu kulturalnym na prowincji.

Czasopismo naukowe „Ateneum Wileńskie", tak jak i inne wydawnictwa Towarzystwa, odgrywało poważną rolę w rozpowszechnianiu wiedzy naukowej o dziejach ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego i zachęcaniu badaczy do podejmowania tego tematu. Na jego łamach publikowało swe prace wielu znanych badaczy: Antoni Prochaska, Feliks Koneczny, Henryk Paszkiewicz, Henryk Mościcki, Jan Fijałek, Ludwik Kolankowski, Stanisław Kościałkowski, Władysław Konopczyński, Henryk Łowmiański i inni. Najwięcej publikacji dotyczyło dziejów politycznych i militarnych[998]. Analizowano

[998] A. Prochaska, *Wyprawa św. Kazimierza na Węgry (1471–1474)*, „Ateneum Wileńskie" 1923, t. 1, s. 10–28, 113–139; tenże, *Znaczenie niedoszłej koronacji Witolda*, ibidem, s. 337–397; tenże, *Z dziejów unii jagiellońskiej*, ibidem, t. 4, s. 190–234; F. Koneczny, *Rzekoma koalicja Litwy z Tatarami przeciwko Moskwie w r. 1480*, ibidem, t. 1, nr 2, s. 140–204; tenże, *Sprawy z Mengli-Girejem 1473–1504*, ibidem, t. 4, s. 138, 287; H. Paszkiewicz, *Polityka polska, litewska i krzyżacka Bolesława Jerzego*, ibidem, t. 2, s. 31–67; tenże, *U podstaw potęgi moskiewskiej*, ibidem, t. 5, s. 1–84; K. Tyszkowski, *Odgłosy rokoszowe na Litwie*, ibidem, t. 1, nr 1, s. 39–57; K. Piwarski, *Niedoszła wyprawa tzw. Rodoszkowicka Zygmunta Augusta na Moskwę (Rok 1567–1568)*, ibidem, 1927, t. 4, s. 252–346, t. 5, s. 85–119; S. Zajączkowski, *W sprawie zajęcia Podlasia przez Giedymina*, ibidem, t. 6, s. 1–7; S. Wysłouch, *Rozwój granic i terytorium powiatu Kobrzyńskiego do połowy XVI wieku*, ibidem, t. 6, s. 16–46, 429–454; H. Zdzitowiecka-Jasieńska, *Konfederacja Baranowskiego w dobie bezkrólewia po Janie III*, ibidem, t. 6, s. 88–108, 456–485; W. Białowiejska, *Stosunki Litwy z Moskwą w pierwszej połowie panowania Aleksandra Jagiellończyka (1492–1499)*, ibidem, t. 7, s. 59–110, 736–785;

również różne aspekty dawnego prawa, zwłaszcza statutów litewskich[999]. Były też prace o życiu gospodarczym na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego, o reformie włócznej, o rozwoju miast, przede wszystkim stołecznego Wilna[1000]. Dzieje oświaty i nauki również nie uszły uwadze badaczy[1001]. Stosunkowo niewiele było artykułów o dziejach Kościoła[1002]. Z niedawnych czasów zaborów najwięcej uwagi poświęcano walce

W. Semkowicz, *Udział wojsk litewskich Sobieskiego w kampanii roku 1683*, ibidem, t. 9, s. 97–199; L. Żytkowicz, *Stosunki skarbowe W. Ks. Litewskiego w dobie insurekcji Kościuszkowskiej*, ibidem, t. 10, s. 97–160, tenże, *Litwa i Korona w r. 1794*, ibidem, t. 12, s. 515–566; tenże, *Ze stosunków Jasińskiego z konfederacją targowicką*, ibidem, t. 14, s. 170–182; H. Łowmiański, *Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r.*, ibidem, t. 12, s. 36–145; S. Zajączkowski, *Studia nad procesami Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1420–1423*, ibidem, t. 12, s. 282–403.

[999] T. Młynarski, *Pojęcie usiłowania wedle statutu litewskiego III z r. 1588*, „Ateneum Wileńskie" 1923, t. 1, s. 481–505; J. Gerlach, *Stanowisko duchownych wedle Statutu Litewskiego III (1588)*, ibidem, s. 205–225; S. Ehrenkreutz, *Stan badań nad statutami litewskimi*, ibidem, t. 2, s. 68–102; J. Adamus, *O wstępnych aktach procesu litewskiego (do II Statutu). Garść notatek*, ibidem, t. 12, s. 205–281.

[1000] H. Łowmiański, *„Wschody" miast litewskich*, „Ateneum Wileńskie" 1923, t. 1, s. 398–466, 1924, t. 2, s. 1–30; M. Brensztejn, *Zegarmistrzostwo wileńskie w wiekach XVI i XVII*, ibidem, t. 1, nr 1, s. 29–38; J. Fijałek, *Opisy Wilna aż do połowy XVII w.*, ibidem, t. 1, s. 313–336. E. Makowska-Gulbinowa, *Wileńskie cechy tkackie*, ibidem, t. 2, s. 289–349; L. Kolankowski, *Pomiara włóczna*, ibidem, t. 4, s. 235–251; F. Koneczny, *Wiadomość z r. 1447 o stanie ludu wiejskiego w Polsce czy na Litwie?*, ibidem, t. 6, s. 8–15; P. Śledziewski, *Kościół św. Anny – św. Barbary intra muros castri vilnensis*, ibidem, t. 9, s. 1–32.

[1001] S. Trzebiński, *Zarys historii wileńskiego instytutu medycznego*, „Ateneum Wileńskie", t. 4, s. 1–52; M. Gumowski, *Wileńska szkoła medalierska w XVI i XVII wieku*, ibidem, t. 6, s. 72–87; Z. Erdman-Jabłońska, *Koledzy kowieńscy Mickiewicza – nauczyciela*, ibidem, t. 6, s. 132–146; P. Kon, *Z lat nauczycielskich Adama Mickiewicza 1819–1823*, ibidem, t. 6, s. 147–166; T. E. Modelski, *Sprawa powołania J. Lelewela na katedrę historii w Wilnie*, ibidem, t. 6, s. 167–201, 486–582; Ks. W. Szulc, *Spory Akademii Wileńskiej z pijarami o wyłączne prawo na szkoły 1723–1753*, ibidem, t. 14, s. 70–144.

[1002] K. Chodynicki, *Legenda o męczeństwie czternastu Franciszkanów w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie", t. 4, s. 53–78, 417–451; J. Poplatek, *Powstanie Seminarium Papieskiego w Wilnie (1582–1585)*, ibidem, t. 6, s. 47–71, 429–454; W. Charkiewicz, *Ostatnie lata alumnatu Papieskiego w Wilnie*, ibidem, t. 6, s. 109–131; B. Zwolski, *Zburzenie zboru ewangelicko-reformowanego w Wilnie w 1682 r.*, ibidem, t. 12, s. 482–514; M. Popowska, *Rys dziejów kartuzji bereskiej w latach 1648–1831*, ibidem, t. 13, s. 45–169; Z. Obertyński, *Litewskie plany polskich kapucynów*, ibidem, t. 14, s. 1–69.

o niepodległość i jej bohaterom[1003]. Publikowano także przyczynki biograficzne i genealogiczne[1004], opisy poszczególnych posiadłości[1005]. W roczniku siódmym, w związku z pięćsetletnią rocznicą śmierci wielkiego księcia litewskiego Witolda (1430–1930), opublikowano szereg rozpraw i dokumentów dotyczących osoby i czasów jego panowania[1006].

[1003] J. Iwaszkiewicz, *Rabunek mienia polskiego na Litwie po roku 1831*, „Ateneum Wileńskie" 1923, t. 1, s. 226–229; tenże, *„Plemię Sarmatów". Kartka z dziejów tajnych związków na Uniwersytecie Wileńskim*, ibidem, s. 481–505; M. Dubiecki, *Apolin Hofmajster, naczelnik województwa brzesko-litewskiego w powstaniu styczniowym*, ibidem, t. 1, nr 2, s. 230–252; S. Pigoń, *Kampania przeciwmasońska w Wilnie w 1817 r.*, ibidem, t. 8, s. 143–159; E. Ehrenkreutzówna, *Ignacy Zdanowicz – kasjer i naczelnik powstańczy Wilna (Rok 1863)*, ibidem, t. 8, s. 160–183.

[1004] J. Jakubowski, *Czy istnieli kniaziowie Nieświescy?*, „Ateneum Wileńskie" 1923, t. 1, nr 1, s. 1–9; M. Kuźmińska, *Olbracht Marcinowicz Gasztołd 1503–1522*, ibidem, t. 4, s. 347–391, t. 5, s. 120–174; S. Zajączkowski, *Przyczynki do hipotezy o pochodzeniu dynastii Giedymina ze Żmudzi*, ibidem, t. 4, s. 392–416; W. Semkowicz, *Hanul, namiestnik wileński (1382–1387) i jego ród*, ibidem, t. 7, s. 1–20; F. Rawita-Gawroński, *Książęta Nieświeccy, Zbarascy i Wiszniowieccy do końca XVI w.*, ibidem, t. 7, s. 111–144; J. Puzyna, *Korjat i Korjatowicze*, ibidem, t. 7, s. 425–454; tenże, *Kim był i jak się nazywał Pukuwer, ojciec Giedymina*, ibidem, t. 10, s. 1–43; *Korjat i Korjatowicze oraz sprawa podolska (Uzupełnienia i poprawki do rozprawy pt. „Karjat i Korjatowicze" ogłoszonej w VII roczniku „Ateneum Wileńskiego" z 1931 r.)*, ibidem, t. 11, s. 61–97; tenże, *Sukcesorzy Trojdena*, ibidem, t. 13, s. 1–31; M. Baryczowa, *Augustyn Rotundus Mieleski, wójt wileński, pierwszy historyk i apologeta Litwy*, ibidem, t. 10, s. 71–96, t. 11, s. 117–172; *R. Dowojno wojewoda połocki*, ibidem, t. 12, s. 404–481; J. Iwaszkiewicz, *O dwóch Joachimach Chreptowiczach*, ibidem, t. 12, s. 567–576.

[1005] S. Wysłouch, *Z dziejów Łosośny i jej posiadaczy XV–XVI*, „Ateneum Wileńskie" 1930, t. 7, s. 145–169; tenże, *Dobra Szereszewskie. Ze studiów nad podziałem terytorialnym W. Ks. Litewskiego przed reformą 1565–1566 r.*, ibidem, t. 8, s. 57–135.

[1006] S. Zajączkowski, *Witold wielki książę litewski 1430–1930*, „Ateneum Wileńskie" 1930, t. 7, s. 455–468; Ks. A. Wiskont, *Wielki książę litewski Witold a Unia Horodelska*, ibidem, t. 7, s. 469–493; F. A. Doubek, *Formuła pozdrowienia (Salutatio) w „Codex epistolaris Vitoldi"*, ibidem, t. 7, s. 505–528; M. Żdan, *Stosunki litewsko-tatarskie za czasów Witolda, wielkiego księcia Litwy*, ibidem, t. 7, s. 529–601; M. Morelowski, *Korona i hełm znalezione w Sandomierzu a sprawa korony Witolda i grobowców dynastycznych w Wilnie*, ibidem, t. 7, s. 602–683; M. Gumowski, *Pieczęcie książąt litewskich*, ibidem, t. 7, s. 684–785; M. Burbianka, *Antoni Hlebowicz – zapomniany biograf Witolda*, ibidem, t. 7, s. 809–839; J. Jakubowski, *Przywilej Witolda dla m. Kowna 1408 r.*, ibidem, t. 7, s. 840–844; W. Semkowicz, *Nieznane nadania Witolda dla osób prywatnych*, ibidem, t. 7, s. 845–857; J. Oko, *Nieznanego autora pieśń o bitwie pod Grunwaldem*, ibidem, t. 7, s. 858–872; F. A. Doubek, *Skarga Żmudzinów i odpowiedź Zakonu Niemieckiego z roku 1416*, ibidem, t. 7, s. 873–892.

Uogólniając, można powiedzieć, że reorganizacja Towarzystwa i wsparcie finansowe Rządu Rzeczpospolitej Polskiej umożliwiły niebywały dotychczas rozwój wydawnictwa. Według obliczeń Leonida Żytkowicza, po pierwszej wojnie światowej Towarzystwo wydawało rocznie około 250–350 stron, w latach 1923–1927 około 700–750, w latach 1928–1929 wskaźnik ten wzrósł do 1300 stron, a w ostatnich dwóch latach normalnej działalności (1937–1938) – do 2560–2800 stron rocznie[1007].

Wydawnictwa Towarzystwa rozchodziły się szeroko po całym kraju, trafiały do bibliotek naukowych w Polsce i zagranicą. Upowszechniały w ten sposób dorobek naukowy wileńskich uczonych, kształtowały opinię o Wilnie jako znaczącym centrum nauki. Sprzyjały również wzbudzaniu zainteresowania badaczy dziejami i kulturą Litwy. Na łamach wydawnictw Towarzystwa publikowali swe prace znani uczeni nie tylko z Wilna, ale też innych ośrodków naukowych. Za wydawnictwa seryjne oraz czasopismo naukowe „Ateneum Wileńskie" biblioteka Towarzystwa otrzymywała w charakterze wymiany liczne wydawnictwa naukowe z ośrodków polskich i zagranicznych. Tytuły te pozwalały zarówno członkom Towarzystwa, jak i innym czytelnikom zapoznać się najważniejszymi osiągnięciami z różnych dziedzin nauki, dowiedzieć się o nowych książkach, zjazdach, wystawach i innych wydarzeniach[1008].

[1007] L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk...*, s. 70–71.

[1008] LVIA, F 1135, op. 22, teczki 156, 165, 187, 201, 211, 218, 226, 232, 238, 247, 256; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, s. 10–13; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1927*, s. 12–17; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1928*, s. 12–17; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1929–1930*, s. 14–24; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1931*, s. 65–75; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 18–25; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*

4. Sprawy majątkowe

Po powołaniu oddziałów, które w zasadzie przejęły odpowiedzialność za pracę naukową, główną troską zarządu pozostał stan materialny Towarzystwa, a ten – według słów samego kierownictwa – „przedstawia się w sposób bardzo smutny"[1009]. Po pierwszej wojnie światowej i wojnie z bolszewikami, wskutek ogólnego zubożenia tych warstw ludności, które rozumiały potrzebę istnienia towarzystwa naukowego, dopływ składek członkowskich i ofiar pieniężnych stał się stosunkowo nieznaczny, dlatego głównym źródłem finansowania pozostały zasiłki udzielane przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. W roku 1926 do kasy Towarzystwa wpłynęło 15550 zł (składki członkowskie – 1671 zł, zapomoga MWRiOP – 12698 zł, ofiary i wpływy różne – 1481 zł), w 1927 roku – 59862 zł (składki członkowskie – 2484 zł, zapomoga MWRiOP – 26706 zł, ofiary i wpływy różne – 7738 zł)[1010]. Ministerstwo udzielało zapomogi głównie na wydawnictwo. Inne potrzeby (płace dla pracowników etatowych, utrzymanie gmachu, wydatki biurowe) opłacano z pieniędzy pochodzących ze składek członkowskich, odsetek od kapitałów, sprzedaży wydawnictw i biletów do muzeum oraz

za rok 1933, s. 15–21; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1934*, s. 14–21; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1935*, s. 15–23; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1936*, s. 13–23; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1937*, s. 15–26; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938*, s. 13–23.

[1009] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 156, *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, s. 4.

[1010] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 156, 165; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, s. 18; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1927*, s. 20–21.

ofiar osób prywatnych. Stale odczuwano brak środków. Ciążyło zadłużenie w Wileńskim Banku Ziemskim zaciągnięte na budowę gmachu. Z powodu braku możliwości zapłacenia bankowi wielu rat, gmach Towarzystwa miał być parokrotnie wystawiony na licytację (w 1926 i w 1927 roku). Zarząd banku i akcjonariusze wykazali jednak zrozumienie i udzielili Towarzystwu hojnej zapomogi w wysokości rat zaległych (4335 zł)[1011].

Po uregulowaniu spraw zadłużenia powstała kwestia znalezienia środków na remont gmachu przy ul. Lelewela, który oddany do użytku tuż przed pierwszą wojną światową, pozostawał w stanie niewykończonym. O potrzebie remontu i wykończenia gmachu mówiono na pierwszym powojennym zebraniu walnym w 1919 roku, ale z powodu wojny z Rosją Radziecką i braku funduszy, sprawę tę musiano odłożyć. Latem 1926 r. odnowiono dach, co kosztowało 1589 złotych. Nad robotami czuwała komisja w składzie: Stanisław Kościałkowski, Ludwik Nieciecki i Cezary Traczewski. Magistrat miasta Wilna także pośpieszył z pomocą i zarządził ułożenie nowych chodników na całej długości ulicy Lelewela od ul. Wileńskiej do gmachu TPN, co znacznie ułatwiło zwiedzanie jego muzeum[1012].

Wykończenie budynku i przystosowanie go do rosnących potrzeb biblioteki i muzeum przekraczało finansowe możliwości Towarzystwa i stało się możliwe tylko dzięki zapomodze Rządu Rzeczypospolitej Polskiej, który w czerwcu 1928 r. wydzielił na ten cel 75 tys. zł z Funduszu Kultury Narodowej[1013]. Po otrzy-

[1011] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 156, *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, s. 5.

[1012] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 156, *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, s. 4.

[1013] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 37, s. 166; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1928*, s. 3; *Gmach Towarzystwa Przyjaciół Nauk w nowej szacie*; „Dziennik Wileński" 1929, nr 244, 23 października.

maniu zapomogi na remont, zarząd Towarzystwa 5 lipca 1928 r. powołał do życia Obywatelską Radę Techniczną złożoną z trzech inżynierów: Aleksandra Antonowicza, Stefana Narębskiego i Gabriela Sokołowskiego. Mieli oni sporządzić projekt wykończenia gmachu i kosztorys prac. Doraźny udział w pracach Rady wzięli inżynierowie Juliusz Glatman i Klemens Bejnarowicz, a radą i pomocą służyli Władysław Nieciengiewicz, Walerian Latkowski, Juliusz Kłos oraz Ferdynand Ruszczyc[1014].

Prace nad wykończeniem gmachu, kierowane przez Antonowicza, trwały dwa lata. Do końca roku 1928 zmieniono instalację elektryczną, wykonano prace wodociągowe i kanalizacyjne, gruntownie przerobiono instalację ogrzewania centralnego, ułożono posadzki dębowe we wszystkich salach muzealnych i w kancelarii. Kosztowało to 44360 złotych. W sezonie letnim roku następnego gmach otynkowano, u głównego wejścia wzniesiono cztery kolumny w stylu klasycznym, oczyszczono dach i dwukrotnie pomalowano farbą olejną. Wykonanie tych prac kosztowało 25275 złotych. Za pozostałe pieniądze odrestaurowano posiadane i wykonano nowe szafy, gabloty oraz inne meble potrzebne do biblioteki i muzeum[1015].

Prace remontowe zakończono jesienią 1929 r. Niestety, za dwa lata musiano do nich wrócić, gdyż w kwietniu 1931 r., podczas niebywałej w Wilnie powodzi, gmach Towarzystwa uległ zalaniu. Zalane zostały sutereny, gdzie znajdowała się kotłownia, składnica wydawnictw, dubletów książek, a także zapasowe ramy do obrazów i półki na książki. Książki i sprzęty uratowano dzięki

[1014] *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1928*, s. 4.

[1015] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 187; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1928*, s. 22–25; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie zá rok 1929–1930*, s. 32–35.

niezwłocznej pomocy młodzieży akademickiej, jednak straty wyrządzone przez powódź były dość znaczne. Zostały uszkodzone ściany, podłogi i urządzenia kotłowni. Z pomocą tym razem przyszedł Wojewódzki Komitet Obywatelski Ofiarom Powodzi, przyznając Towarzystwu zapomogę w wysokości 3 tys. zł. Zasiłek został przeznaczony na usunięcie szkód spowodowanych przez powódź oraz na zabezpieczenie mienia Towarzystwa przed podobnymi stratami w przyszłości[1016].

Z czasem, w miarę rozrostu biblioteki i zbiorów muzealnych, zaczęto ponownie odczuwać brak pomieszczeń i myślano o rozbudowie gmachu. Zamierzano nabyć sąsiadującą z posiadłością Towarzystwa parcelę i dobudować nowe skrzydło, ale zamiarów tych nie urzeczywistniono z powodu szczupłości posiadanych środków finansowych. W roku 1931 wpłynęło do kasy Towarzystwa 147533 zł, w 1932 roku – 106229 zł, w 1933 roku – 28677 zł, w 1934 roku – 21544 zł, w 1935 roku – 18125 zł, w 1936 roku – 9249 zł, w 1937 roku – 6589 zł, w 1938 roku – 10397 zł. Odpowiednio wydano: w 1931 roku – 142131 zł, w 1932 roku – 101845 zł, w 1933 roku – 28562 zł, w 1934 roku – 21570, w 1935 roku – 17577 zł, w 1936 roku – 7618 zł, w 1937 roku – 5141 zł, w 1938 roku – 9227 zł[1017].

[1016] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 201; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1931*, s. 49.

[1017] LVIA, F 1135, op. 22, teczki 201, 211, 218; 226, 232, 238, 247; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1931*, s. 78–79; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 30–31; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1933*, s. 28–29; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1934*, s. 30–31; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1935*, s. 30; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1936*, s. 32; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1937*, s. 32; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938*, s. 32.

Głównym źródłem finansowania wydawnictwa pozostały zasiłki przyznawane Towarzystwu przez Zarząd Funduszu Kultury Narodowej przy Prezydium Rady Ministrów oraz przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Dotacje Funduszu Kultury Narodowej wynosiły: w 1931 roku – 20000 zł, w 1932 roku – 14000 zł, w 1933 roku – 7704 zł, w 1934 roku – 11500 zł, w 1935 roku – 21830 zł, w 1936 roku – 8600 zł, w 1937 roku – 29000 zł, w 1938 roku – 20000 zł. Zasiłek Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego był nieco mniejszy: w 1931 roku – 5000 zł, w 1932 roku – 3750 zł, w 1933 roku – 5000 zł, w 1934 roku – 5500 zł, w 1935 roku – 4000 zł, w 1936 roku – 5000 zł, w 1937 roku – 6000 zł, w 1938 roku – 3000 zł[1018]. Korzystano też z pomocy finansowej Fundacji im. Stanisława i Józefa Montwiłłów, Wileńskiego Banku Ziemskiego i Magistratu Miasta Wilna, Powszechnego Zakładu Ubezpieczeń w Warszawie, Kasy im. Mianowskiego, Klubu Szlacheckiego w Wilnie i innych instytucji. Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy pomagało Towarzystwu w ciężkich latach kryzysu światowego, przysyłając bezrobotnych pracowników umysłowych do pomocy w porządkowaniu książek i zbiorów muzealnych[1019].

[1018] LVIA, F 1135, op. 22, teczki 201, 211, 218, 226, 232, 238, 247; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1931*, s. 81; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 34–35; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1933*, s. 30–31; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1934*, s. 30; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1935*, s. 30; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1936*, s. 32; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1937*, s. 32; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938*, s. 32.

[1019] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 240; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1936*, s. 4.

Ofiarność osób prywatnych wzrosła po odbudowie kraju z ruiny powojennej, na początku lat trzydziestych znowu zmalała z powodu kryzysu światowego, który objął także Wileńszczyznę. Większe sumy pieniężne na rzecz Towarzystwa zapisali: w 1933 roku weteran powstania styczniowego Stanisław Jodka (6000 zł)[1020], w 1934 roku – znany francuski historyk i badacz sztuki Paul Marmottan (12951 zł)[1021]. W 1936 roku Komitet Uczczenia Pamięci Edwarda Woyniłłowicza, zasłużonego działacza kresowego, przekazał Towarzystwu jego prace oraz mienie w postaci gotówki w wysokości 3251 zł i 1000 rubli w złocie[1022]. Ostatni hojny dar na rzecz Towarzystwa złożył minister skarbu Jan Piłsudski[1023]. W 1937 roku zapisał on Towarzystwu (akt darowizny sporządzono 18 czerwca 1938 r. przed notariuszem Janem Buyko) swą posiadłość pod nazwą „Janowit" o obszarze 6 ha 973 m.kw. z budynkami położoną

[1020] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 218; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1933*, s. 6.

[1021] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 226; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1934*, s. 6. Paul Marmottan zapisał na cztery polskie muzea (Wawel w Krakowie, Muzeum Narodowe w Warszawie, Muzeum Wielkopolskie w Poznaniu i Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie) 150 tys. franków jako dowód swej sympatii do narodu polskiego. Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w spadku po francuskim historyku otrzymało 12951 zł.

[1022] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 238; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1936*, s. 3.

[1023] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, Bydgoszcz 2002, s. 288. Jan Piłsudski (1876–1950) prawnik, wicemarszałek sejmu, minister skarbu, wiceprezes Banku Polskiego. W 1895 roku uzyskał maturę w Libawie, 1895–1897 studiował na Uniwersytecie Moskiewskim, ale został stamtąd usunięty za udział w organizacji nielegalnej. W 1904 roku ukończył prawo na uniwersytecie w Kazaniu i pracował jako adwokat w Wilnie. W 1918 roku wchodził do Tymczasowej Komisji Rządzącej, był komisarzem miasta Wilna, posłem do Sejmu Wileńskiego w 1922 roku, w 1928 i 1930 roku wchodził do Sejmu RP, w 1931 roku był wicemarszałkiem, potem ministrem skarbu (od maja 1931 r. do września 1932 r.), wiceprezesem Banku Polskiego (1932–1937). W latach 1939–1941 był więziony w łagrach sowieckich, po zwolnieniu wyjechał do Anglii. W roku 1920 został członkiem zwyczajnym Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, zaś w roku 1938 – członkiem protektorem.

na przedmieściu Wilna – Markucie. Darowizna została oszacowana na 50 tys. zł. W dowód wdzięczności za tak hojny dar walne zgromadzenie doroczne TPN w dniu 23 kwietnia 1938 r. na wniosek zarządu nadało Janowi Piłsudskiemu tytuł członka protektora[1024].

5. Biblioteka

Zbiory biblioteczne Towarzystwa szczęśliwym trafem prawie nie ucierpiały w czasie wojen i okupacji. W końcu 1915 roku w wyniku przeprowadzonej rewizji stwierdzono brak zaledwie 280 książek i 11 map, które w znacznej części udało się uzupełnić z zapasów dubletów. Później ujawnił się brak 40 druków z wieków XVI–XVII. Zaledwie 10 z nich udało się odnaleźć i zwrócić, inne zaginęły bezpowrotnie[1025].

Zbiory biblioteczne pod troskliwą opieką kolejnych bibliotekarzy (Ludwik Czarkowski, Stanisław Kościałkowski, Michał Brensztejn, Stanisław Zajączkowski) w latach 1922–1939 systematycznie wzrastały (tabela 9). Książki, rękopisy i starodruki otrzymywano najczęściej w darze od osób prywatnych i instytucji. Niemało cennych dzieł oddawali do biblioteki członkowie Towarzystwa. W roku 1928 Władysław Bujalski podarował 172 dzieła w 237 tomach, w roku 1929 Michał Brensztejn – 161 dzieł w 162 tomach, w roku 1931 Ludwika Życka – 543 dzieła

[1024] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 16, s. 52–53; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1937*, s. 4–5; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938*, s. 4–5.

[1025] M. Brensztejn, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk...*, s. 7–8.

w 554 tomach, Wincenty Lutosławski – 385 dzieł w 553 tomach, w roku 1932 Tadeusz Turkowski – 115 dzieł w 133 tomach, w roku 1933 ks. Stanisław Maciejewicz – 269 dzieł w 388 tomach, Julia Rodziewiczówna – 202 dzieła w 221 tomach, w roku 1934 ks. Franciszek Tyczkowski – 607 dzieł w 707 tomach, Zygmunt Karpowicz – 232 dzieła w 335 tomach, w roku 1935 ks. Franciszek Tyczkowski – 441 dzieł w 569 tomach, Walerian Charkiewicz – 169 dzieł w 199 tomach, w roku 1936 ks. Franciszek Tyczkowski – 398 dzieł w 455 tomach, Tadeusz Turkowski – 218 dzieł w 263 tomach, Walerian Charkiewicz – 227 dzieł w 243 tomach, w roku 1937 ks. Franciszek Tyczkowski – 471 dzieł w 528 tomach, Walerian Charkiewicz – 211 dzieł w 222 tomach, Jan Piłsudski – 240 dzieł w 247 tomach, w roku 1938 Walerian Charkiewicz – 300 dzieł w 303 tomach, ks. Franciszek Tyczkowski – 271 dzieł w 275 tomach, Zygmunt Karpowicz – 130 dzieł w 144 tomach.

Podobnie jak w okresach poprzednich, otrzymywano w darze całe księgozbiory po zmarłych członkach oraz innych działaczach kultury. I tak, w roku 1926 otrzymano księgozbiór Józefa Balczunasa (345 dzieł w 511 tomach), w roku 1927 – Wilii (Wilhelminy) Zyndram-Kościałkowskiej (224 dzieła w 299 tomach), w roku 1928 – Władysławy Życkiej (177 dzieł w 570 tomach), w roku 1931 – Józefa Kallenbacha (259 dzieł w 442 tomach), w roku 1934 – Stanisława Kostrowickiego (566 dzieł w 949 tomach), Jana Andrzejewskiego (204 dzieła w 257 tomach), w roku 1936 – Aleksandra Safarewicza (139 dzieł w 332 tomach), ks. Józefa Songina (189 dzieł w 239 tomach), Władysława Kotkorowskiego (190 dzieł w 215 tomach), w roku 1937 – Wincentego Januszewskiego (174 dzieła w 422 tomach). Największy spadek przypadł bibliotece

Towarzystwa w roku 1938 po Michale Brensztejnie (3346 dzieł w 3637 tomach)[1026].

Książki do biblioteki kupowało też Towarzystwo. Z powodu niewielkich środków, jakie można było przeznaczyć na zakup książek, kupowano tylko niezbędne, najczęściej słowniki i wydawnictwa bibliograficzne. Za gotówkę m.in. nabyto: *Inwentarz rękopisów Biblioteki Zakładu Ossolińskich, Polski Słownik Biograficzny, Katalog wyrobów Mennicy Państwowej*, Estreichera *Bibliografię polską*, W. Dziewanowskiego *Zarys dziejów uzbrojenia*, A. Bara *Słownik pseudonimów i kryptonimów pisarzy polskich*.

Prenumerowano czasopisma: „Ziemia", „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej", „Zapiski Numizmatyczne". Inne czasopisma dostawano od redakcji i instytucji, często na wymianę za wydawnictwa Towarzystwa. Do biblioteki Towarzystwa dostarczano: „Dziennik Wileński", „Słowo", „Tygodnik Rolniczy", „Nowa Polska", „Przegląd Tygodniowy", „Przegląd Pedagogiczny", „Dziennik Urzędowy Ministerstwa Sprawiedliwości", „Wiadomości Statystyczne Głównego Urzędu Statystycznego", „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego", „Kwartalnik Statystyczny", „Archeion",

---

[1026] LVIA, F 1135, op. 22, teczki 150, 151, 197, 201, 211, 218, 226, 228, 232, 238, 247; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, s. 10; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1927*, s. 12; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1928*, s. 12; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1931*, s. 65; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 18; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1933*, s. 15; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1934*, s. 14; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1935*, s. 15; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1936*, s. 13; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1937*, s. 14; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938*, s. 13.

„Biuletyn Antykwarski", „Roczniki Historyczne" i wiele innych. Ponadto na wymianę za „Ateneum Wileńskie" dostawano czasopisma krajowe („Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu", „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu", „Akademia Umiejętności. Sprawozdania z posiedzeń", „Roczniki Chemii", „Archiwum Higieny", „Polski Przegląd Kartograficzny", „Archiwum Historii, Filozofii i Medycyny", „Roczniki Historyczne", „Biuletyn Wydawniczy Księgarni św. Wojciecha") oraz zagraniczne („Biulletin Bibliographique de l'Academie des sciences de l'Institut de France", „Bulletin of the New York Public Library", „Prager Presse", „Zeiss Nachrichten", „Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte", „Matematischer und naturwissenschaftlicher Anzeiger Budapest", „Memoir of Cornell University Ithaca", „Mitteilungen an der livländische Geschichte Riga", „Mitteilungen aus dem zoologischen Muzeums der Universität Berlin", „Mitteilungen des Vereins für die Geschichte von Ost-und Westpreussen", „Izvestija Akademii Nauk SSSR", „Wisti Akademii Nauk USSR" i inne)[1027].

W chwili wybuchu drugiej wojny światowej biblioteka liczyła około 120 tys. tomów, nie uwzględniając około 20 tyś. tomów

[1027] LVIA, F 1135, op. 22, teczki 156, 165, 187, 201, 211, 218, 226, 232, 238, 247, 256; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, s. 10–13; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1927*, s. 12–17; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1928*, s. 12–17; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1929–1930*, s. 14–24; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1931*, s. 65–75; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 18–25; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1933*, s. 15–21; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1934*, s. 14–21; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1935*, s. 15–23; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1936*, s. 13–23; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1937*, s. 15–26; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938*, s. 13–23.

dubletów. Nie brakło w niej starodruków i książek rzadkich. Do takich m.in. zaliczano: Mikołaja z Błonia *Tractatus sacerdotalis de sacramentis*, Strasburg 1499; Jana z Głogowa (Głogowczyk) *Exercitium super omnes tractatus parvorum logicalium*, Leipzig 1500; Jana ze Stobnicy *Introductio in Ptolomei Cosmographiam*, Kraków 1512; Andrzeja Modrzewskiego Frycza *Commentatorium de Republika emendanda libri quinkque*, Kraków 1551; *Rozmowy, które miał król Salamon z Marchołtem grubym a sprośnym*, Kraków 1521; Bartłomieja Groickiego *Rejestr do Porządku i do Artykułów Prawa Magdeburskiego i cesarskiego*, Kraków 1567; Jakuba Wujka *Iudicium albo rozsądek niektórych katolików o konfesji sandomierskiej*, Kraków 1570; Antonio Possevino *Epistola ad Stephanum Primum Poloniae Regem...Adversus Quenda Volanum*, Ingolstadt 1583; Stanisława Sarnickiego, *Statuta i metryka przywilejów*, Kraków 1594, ponadto kroniki Miechowity, Bielskiego, Gwagina, Stryjkowskiego, pierwsze wydanie Statutu Litewskiego w języku ruskim, Wilno 1588, a także pierwsze wydanie poezji Adama Mickiewicza, Wilno 1822–1823[1028].

Poważnym problemem było katalogowanie i magazynowanie ciągle powiększającego się księgozbioru. Bibliotekarzom Towarzystwa pomagali w tych czynnościach bezinteresownie członkowie Towarzystwa i zatrudnieni przez Wojewódzkie Biuro Funduszu Pracy bezrobotni pracownicy umysłowi, a także młodzież akademicka. Wspólnymi siłami skatalogowano do 1 stycznia 1939 r. 42400 dzieł (tytułów), w tym w języku polskim – 22365, w języku rosyjskim – 7753, w języku francuskim – 4760, w języku niemieckim – 4158, w języku łacińskim – 1479, w języku angielskim

[1028] M. Brensztejn, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk...*, s. 12; L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie...*, s. 65.

– 564, w języku czeskim – 443, w języku litewskim – 296, w języku włoskim – 231, w języku białoruskim – 137, pozostałe w innych językach europejskich. Zakończono komasację i katalogowanie działu czasopism. Pozostały do opracowania tylko czasopisma nowe, stale napływające do biblioteki[1029].

Ułożenie katalogów ułatwiało znacznie obsługiwanie coraz liczniejszych czytelników. Członkowie Towarzystwa mogli wypożyczać książki do domu, a oprócz członków, osoby pracujące naukowo, młodzież akademicka i osoby polecone przez członków zarządu – korzystać w czytelni. Ze zbiorów biblioteki korzystało: w 1923 roku – 154 osób, w 1926 roku – 197, w 1930 roku – 213, w 1932 roku – 345, w 1934 roku – 279, w 1938 roku – 203[1030]. Rzeczywista liczba osób korzystających ze zbiorów biblioteki Towarzystwa była znacznie większa, ponieważ wiele książek i czasopism wypożyczano Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego, która z kolei udostępniała je wykładowcom, pracownikom naukowym i studentom[1031].

Powiększał się również dział rękopisów prowadzony z dużym poświęceniem przez Stanisława Kościałkowskiego (tabela 8). Na dzień 1 stycznia 1939 r. liczył on 1033 tek, tomów, fascykułów i paczek oraz 2405 dokumentów, akt i listów luźnych, w tym 50 pergaminów[1032]. W omawianym okresie dział rękopisów uzupeł-

[1029] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 256; LMAB, RS, F 75–167 (Katalog główny książnicy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1918–1924); F 75–170 (Katalog główny nr 9 książnicy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1925–1927); F 75–169 (Katalog główny nr 11 książnicy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1929–1931); *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938*, s. 19–21.

[1030] LMAB, RS, F 75–154 (Księga czytelników w gmachu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1932–1933); L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie...*, s. 66–67, tabela 3.

[1031] M. Brensztejn, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk...*, s. 18–19.

[1032] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 256; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938*, s. 23.

niły rękopisy i materiały archiwalne ze spuścizny Emmy Jeleńskiej-Dmochowskiej, Wilii Zyndram-Kościałkowskiej, Władysława Zahorskiego[1033], nader cenny zbiór listów i notatek Elizy Orzeszkowej oraz notatki, listy i materiały rękopiśmienne po Alfonsie Parczewskim złożone w darze przez jego córkę Reginę Sędzimirową z Parczewskich[1034]. Do działu rękopiśmiennego trafiły również materiały archiwalne Michała Brensztejna, które po jego śmierci wdowa Jadwiga Brensztejnowa przekazała Towarzystwu, podobnie jak księgozbiór i przedmioty muzealne. Zbiór rękopiśmienny M. Brensztejna zawierający 142 tek, woluminów, fascykułów i paczek o treści jednolitej oraz 425 dokumentów, aktów i listów osobnych składał się z trzech części. Pierwsza część zawierała oryginały lub odpisy dokumentów z XVII–XVIII i XIX wieku, stanowiące nader cenny materiał dotyczący zagadnień dziejów Litwy, a zwłaszcza Żmudzi. W części drugiej znajdowały się notatki i materiały do tematów badanych przez M. Brensztejna, a w części trzeciej – jego prace rękopiśmienne[1035].

Wśród licznych darów otrzymanych przez dział archiwalny warto odnotować: list własnoręcznie pisany z więzienia przez Szymona Konarskiego do Jerzego Brynka[1036]; dwie teki materiałów prof. Adama Ferdynanda Adamowicza (dar Stefana Narębskiego); cztery dokumenty pergaminowe z lat 1567–1639; 62 teki materiałów

[1033] LVIA, F 1135, op. 22, teczki 156, 165; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, s. 14; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1927*, s. 17.

[1034] LVIA, F 1135, op. 22, teczki 218, 238; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1933*, s. 22; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1936*, s. 22–23.

[1035] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 256; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938*, s. 23.

[1036] *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1928*, s. 16–17.

dotyczących działalności Stowarzyszenia Nauczycielstwa Polskiego w Wilnie[1037]; zbiór listów z XVIII wieku (dar Stanisława Łopacińskiego); 8 tek akt i dokumentów dotyczących spraw szkolnych w początku XX wieku (dar Polskiej Macierzy Szkolnej ze spuścizny po Witoldzie Węsławskim)[1038]; listy, dzienniki i notatki Medarda Kończy i Edwarda Romera, znanych uczestników powstania listopadowego i spisku Konarskiego; dokumenty Komitetu Powiatowego Wileńskiego z roku 1831; 40 druków i pism z lat 1773–1831, przeważnie z czasów Targowicy i powstania kościuszkowskiego[1039].

6. Muzeum

Zbiory muzeum TPN udało się ustrzec w czasie wojen przed większymi stratami i po nastaniu pokoju postarano się jak najszybciej udostępnić je publiczności. W pierwszych latach powojennych eksponaty można było obejrzeć po uzgodnieniu z kierownictwem Towarzystwa. W lutym 1924 r. ustalono stały czas zwiedzania, to jest cztery razy tygodniowo (w poniedziałki, środy, piątki i niedziele od godz. 12 do 14), z wyjątkiem wakacji letnich, tj. od 15 lipca do 15 sierpnia. W roku 1930 ze względów oszczędnościowych czas zwiedzania ograniczono tylko do niedzieli. W razie potrzeby w dni powszednie muzeum otwierano dla zwiedzających po uprzednim porozumieniu się z kancela-

[1037] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 187; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1929–1930*, s. 22–24.

[1038] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 201; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1931*, s. 71.

[1039] *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 25.

rią. Ograniczenie czasu zwiedzania muzeum wywoływało niejednokrotnie krytykę pod adresem kierownictwa Towarzystwa, ale brak środków i pracowników etatowych nie dawał możliwości tego zmienić[1040].

Wstęp do muzeum był płatny i wynosił 20 groszy dla osób zwiedzających muzeum w grupach oraz 50 groszy dla osób zwiedzających muzeum osobno. Młodzież szkolna, rzemieślnicy, robotnicy i żołnierze płacili po 20 groszy. W latach kryzysu gospodarczego często umożliwiano obejrzenie zbiorów muzeum bezpłatnie, zwłaszcza wycieczkom uczniów. Wycieczki oprowadzali etatowi pracownicy Towarzystwa, członkowie zarządu, niekiedy studenci Uniwersytetu Stefana Batorego, odbywający w muzeum praktykę[1041].

Zbiory muzeum nadal wzrastały, ale wolniej niż w pierwszym okresie działalności. Władysław Zahorski w 1926 roku ubolewał, że „osoby, które dawniej z żywą skwapliwością śpieszyły ze złożeniem w darze Towarzystwu swych pamiątek rodzinnych, dziś, ratując swój byt materialny, starają się je spieniężyć gdzie tylko się da"[1042]. Towarzystwo nie miało dostatecznych środków, aby nabyć wysokiej wartości przedmioty i zasilało swe zbiory jedynie darami. W roku 1926 muzeum otrzymało 35 przedmiotów, w 1927 roku – 44, w 1928 roku – 82 (tabela 9). Zmalała również frekwencja osób zwiedzających muzeum. W 1925 roku muzeum

[1040] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 120, s. 31, teczka 201; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1931*, s. 74.

[1041] LVIA, op. 22, teczka 8, s. 297; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, s. 19; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1929–1930*, s. 29; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1933*, s. 25.

[1042] LVIA, op. 22, teczka 156; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, s. 15.

zwiedziło 3269 osób w 1926 roku – 2982, w 1927 roku – 2585, w 1928 roku – 2237[1043].

Od lipca 1928 r. muzeum zostało zamknięte dla zwiedzających w związku z remontem gmachu. Korzystanie ze zbiorów umożliwiano w razie potrzeby tylko poszczególnym osobom za pozwoleniem kierownictwa Towarzystwa, np. w roku 1929 Józefa Orańska, absolwentka Uniwersytetu Poznańskiego wraz z ks. Adamczykiem przestudiowała znajdujące się w zbiorach muzeum obrazy i rysunki malarza wileńskiego Szymona Czechowicza, a artysta malarz Wsiewołod Dunin-Marcinkiewicz skopiował obraz Ferdynanda Ruszczyca *Nec mergitur* dla lokalu klubowego w koszarach wileńskich[1044].

Po zakończeniu remontu ekspozycje muzealne postanowiono gruntownie odnowić. Projekt reorganizacji muzeum opracował kustosz Michał Brensztejn (objął obowiązki kustosza od 1 września 1927 r.), przy pomocy członków Towarzystwa: Ferdynanda Ruszczyca, dziekana Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego oraz Jerzego Remera, wileńskiego konserwatora wojewódzkiego. Kierowano się ideą Dzielnicowego Muzeum Humanistycznego. W celu zachowania jednolitości ekspozycji zbiory przyrodnicze oddano na prawach depozytów Uniwersytetowi Stefana Batorego. Zważywszy jednak, że Uniwersytet w tym czasie nie miał odpowiedniego lokalu, zbiory przyrodnicze w maju 1928 r. zostały zdeponowane w Państwo-

---

[1043] LVIA, op. 22, teczki 156, 165; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, s. 15; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1927*, s. 19; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1928*, s. 21.

[1044] LVIA, op. 22, teczka 187; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1929*, s. 25.

wej Szkolnej Pracowni Przyrodniczej przy ul. Zawalnej 5, do czasu przysposobienia odpowiedniego lokalu na uniwersyteckie Muzeum Przyrodnicze. Pracownia Przyrodnicza rozłożyła eksponaty w szafach i gablotach i niezwłoczne wystawiła je na widok publiczny. Było tam: 9 wypchanych ssaków oraz 286 ptaków, 1122 minerały, 382 muszle, 87 okazów fauny morskiej, 24 gablotki z owadami, 98 przekrojów drzew, 17 czaszek, rogów i szkieletów, 22 ramki z zielnikami, 24 słoje z preparatami itp. Niektóre okazy fauny, posiadające wybitną wartość naukową, zostały zdeponowane w gabinecie zoologicznym USB. Zakład Zoologiczny Uniwersytetu przejął: 3 okazy wypchanych ssaków, 6 wypchanych ptaków, gablotę z krajowymi owadami oraz szafkę z motylami egzotycznymi w 32 szufladkach[1045].

Nad urządzeniem nowej ekspozycji muzeum TPN, po zatwierdzeniu projektu przez zarząd, pracowali: Ferdynand Ruszczyc (troszczył się o całość wystroju wnętrz), Michał Brensztejn (rozstawienie zbiorów), Jerzy Hoppen (rozmieszczenie obrazów). Korzystano też z pomocy naukowej profesorów Uniwersytetu Stefana Batorego: Cezarii Ehrenkreutzowej (etnografia), Rajmunda Gostkowskiego (archeologia), Stanisława Pigonia (epoka Mickiewicza i emigracja), a także uczonego i hachana karaimskiego Hadżi Seraja Chana Szapszała (zabytki Wschodu), ks. Piotra Śledziewskiego (przedmioty liturgiczne) i porucznika Wiktora Zyndram-Kościałkowskiego (broń i rynsztunek wojenny). W urządzeniu ekspozycji pomagali członkowie Towarzystwa oraz młodzież akademicka, a właściciel zakładu zegarmistrzowskiego Witold Jurewicz bezpłatnie wyreperował zegar szafkowy, pocho-

1045 *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1928*, s. 8.

dzący z końca XVIII – początku XIX wieku[1046]. Tak wspólnym wysiłkiem „stworzona została wysoce artystyczna całość harmonii i piękna" – jak wtedy pisano na łamach prasy wileńskiej[1047].

Prace nad urządzeniem ekspozycji trwały około jednego roku. Jesienią 1929 r. muzeum zostało otwarte na trzy dni dla zwiedzających (10–12 października), mimo trwającego jeszcze rozmieszczania zbiorów, z okazji dziesięciolecia wskrzeszenia Uniwersytetu w Wilnie. Z nową ekspozycją muzeum w tym roku mogli zaznajomić się uczestnicy dorocznego walnego zebrania członków TPN (23 października), grupa słuchaczy Zakładu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego oraz wycieczka z Grodna, przybyła razem z prezydentem miasta Antonim Rączaszką i kustoszem Muzeum Państwowego w Grodnie – Józefem Jodkowskim[1048].

Uroczyste otwarcie odnowionego muzeum TPN odbyło się 2 marca 1930 r. Przybyło ponad 120 osób. Uroczystość zaszczycili swą obecnością: wojewoda wileński Władysław Raczkiewicz, ks. biskup Władysław Bandurski, ks. prof. Czesław Falkowski, rektor USB, Hadżi Seraja Chan Szapszał, hachan Karaimów w Polsce, Marceli Sziksznis (Marcelinas Šikšnys), prezes Litewskiego Towarzystwa Naukowego w Wilnie i wielu innych. Członkowie Towarzystwa i goście zebrani w sali posiedzeń wysłuchali powitalnego przemówienia prezesa A. Parczewskiego i krótkiego komunikatu kustosza M. Brensztejna. Potem, na prośbę prezesa, wojewoda dokonał otwarcia muzeum, przecinając wstęgę u wej-

[1046] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 187; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1929–1930*, s. 25.

[1047] J. Wyszomirski, *Societas Philomatica Vilnensis w odnowionej siedzibie*, „Słowo" 1929, nr 268 (2178), 20 listopada.

[1048] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 187; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1929–1930*, s. 24.

ścia i składając życzenia dalszej owocnej pracy. Następnie zebrani obejrzeli zbiory, o których szczegółowych informacji udzielili Michał Brensztejn i Jerzy Hoppen. Z okazji otwarcia muzeum Towarzystwo dostało liczne telegramy i listy gratulacyjne, a działalność muzeum została naświetlona w prasie i radiu wileńskim[1049].

W odnowionym muzeum zbiory rozmieszczono w sześciu salach i w jednym pokoiku mniejszym. Wykorzystano też klatkę schodową wiodącą z parteru na pierwsze piętro; ściany jej zawieszono obrazami, rycinami i planami przedstawiającymi Wilno w różnych okresach dziejów. Na pierwszej kondygnacji umieszczono *Nec mergitur* Ruszczyca. Obraz ten, przedstawiający statek na wzburzonym morzu, był odbierany przez zwiedzających jako symboliczne przedstawienie walczącej Polski. Mieczysław Limanowski pisał: *Nec mergitur* wisi w Wileńskim Towarzystwie Przyjaciół Nauk na ścianie. Małe schody prowadzą do góry. Idąc natrafiamy znienacka na kąt, w którym obraz świeci jak ołtarz. [...] To nic, że korab, jak drewienko znikomej zapałki na bezmiernym, wzburzonym oceanie, że swą treścią, ładunkiem świętości, wygląda jeszcze upiornie w obłędnym świetle latarni. Czujemy już, że uratowany będzie skarb, chleb ewangeliczny, nad którym pochylało się serce całego narodu poprzez słowa prorocze naszych wieszczów. [...] Jest osobliwa godzina i jest wzburzona fala oceanu. Ale my już nie boimy się przepaści. Ocean może pęknąć – korab nie rozbije się, nie utonie. Woda czarna i zła już nie pochłonie Narodowej Arki"[1050].

[1049] LVIA, op. 22, teczki 195, 196; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1929–1930*, s. 27; J. Wyszomirski, *Societas Philomatica Vilnensis w odnowionej siedzibie*, „Słowo" 1929, nr 268 (2178), 20 listopada.

[1050] M. Limanowski, *O treści immanentnej obrazów Ruszczyca*, [w:] *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*, Wilno 1939, s. 409–410.

W sali na parterze, gdzie wcześniej znajdowały się zbiory przyrodnicze, rozmieszczono eksponaty działu etnograficznego. Pozostałych pięć sal znajdowało się na pierwszym piętrze. Jedną z nich oddano wyłącznie zbiorom prehistorycznym i antycznym, ze szczególnie piękną kolekcją waz greckich i rzymskich z darów Benedykta Henryka Tyszkiewicza. Sala południowa została przeznaczona na zabytki historyczne od średniowiecza do końca XVIII wieku. W niej znalazły też miejsce: zbrojownia, pasy słuckie, szkło, porcelana, cyna, przedmioty religijne, sprzęt domowy itp. Sąsiadującą z poprzednią salę północną zapełniono eksponatami z czasów zaborów, ze szczególnym wyróżnieniem pamiątek związanych z walką o niepodległość. Eksponowano pamiątki dotyczące powstań (kościuszkowskiego, listopadowego i styczniowego), czasów napoleońskich i dziejów legionów, wolnomularstwa na Litwie oraz dziejów Uniwersytetu Wileńskiego do jego zamknięcia w roku 1832, pamiątki i dokumenty z ciężkich czasów represji popowstaniowych. Znalazły tam miejsce również pamiątki mickiewiczowskie, eksponaty z okresu okupacji niemieckiej i bolszewickiej, a także dokumenty upamiętniające wyzwolenie Wilna w roku 1919 i 1920. Mały pokoik z wejściem z sali południowej zawierał pamiątki po Orzeszkowej i Syrokomli[1051].

Dwie pozostałe sale na pierwszym piętrze przeznaczono dla sztuki polskiej i obcej, głównie europejskiej. W zbiorach malarstwa europejskiego najceniejszymi były obrazy malarzy, takich jak: Joachim Beuckelaer (Benckelaer) *Na targu*, Bartholomeus Spranger *Św. Urszula z męczennicami*, Francois Franck *Głód*, Jakob Jordaens *Św. Rodzina*, Dawid Teniers *Pijak*, Hendrick Steenwyck *Pejzaż architektoniczny*, Filip Wouwerman *Przed zajazdem*, Francisco Xime-

[1051] LVIA, op. 22, teczka 37; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1928*, s. 19.

nes (Jimenez) *Św. Maria Magdalena*, Bassano (da Ponte) *Złożenie do grobu*, Guido Reni *Św. Sebastian*, Annibale Caracci *Chrystus w grobie*, Salvatore Rosa *Św. Paweł Pustelnik*, Antonio Canale *Łodzie na rzece*, dwa obrazy Antonio Belluci (*Diana i Akteon*, *Diana i nimfa Kalisto*), Francesco Casanova *Krowa na tle pejzażu*, Francesco Lampi *Portret Izabeli Fiorentini*, Ludovico Lipparini *Przysięga Horacjuszy*, a także wiele innych. Większość tych dzieł pochodziło ze zbiorów byłego Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki, połączonego w 1914 roku z Towarzystwem Przyjaciół Nauk w Wilnie[1052].

W sali sztuki polskiej umieszczano obrazy malarzy związanych z Wilnem: Szymona Czechowicza, Franciszka Smuglewicza, Tadeusza Goreckiego, Jana Rustema, Jana Damela, Walentego Wańkowicza, Wincentego Smokowskiego, Józefa Marszewskiego, Władysława Majeranowskiego, Karola Rafałowicza, Adama Szemesza, Kanutego i Bolesława Rusieckich, Wincentego Dmochowskiego, Elwiro Michała Andriollego, Wincentego i Ludomira Ślendzińskich, Ferdynanda Ruszczyca, Stanisława Bohusza-Siestrzeńcewicza, Karola Rypińskiego, Alfreda i Edwarda Mateusza Romerów oraz wielu innych. Poza tym były tam prace: Aleksandra Orłowskiego *Walka o sztandar*, Jana Matejki *Studium mężczyzny*, Juliusza Kossaka *Sobieski pod Wiedniem*, Anny Bilińskiej *Starzec czytający książkę*, Jana Stanisławskiego *Cztery widoki*, Stanisława Wyspiańskiego pastelowy *Portret kobiecy*, Olgi Boznańskiej *Autoportret*, Leona Wyczółkowskiego *Wawel* i *Stado wołów w polu*, *Góral* (rysunek kredką kolorową). Obejrzeć można było też dzieła: Józefa Mehoffera, Franciszka

[1052] LVIA, op. 22, teczka 37; J. Wyszomirski, *Societas Philomatica Vilnensis w odnowionej siedzibie*, „Słowo" 1929, nr 268 (2178), 20 listopada; M. Brensztejn, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie...*, s. 8–11.

Kostrzewskiego, Kazimierza Alchimowicza, Franciszka Żmurki, Władysława Czachórskiego, Piotra Stachiewicza i innych[1053].

Rzeźba w muzeum prezentowała się raczej skromnie. Do najlepszych zaliczano prace: Kazimierza Jelskiego (popiersie profesora Uniwersytetu Wileńskiego Zachariasza Niemczewskiego), Jana Ostrowskiego (rzeźby portretowe znakomitości wileńskich z połowy XIX wieku), Czesława Makowskiego (kilkanaście popiersi, plakiet i medalionów), Piusa Welońskiego (popiersie Adama Mickiewicza i makieta pomnika Syrokomli w kościele św. Jana w Wilnie), Marii Gersonówny (popiersie Adama Mickiewicza), Antoniego Madejskiego (rzeźba *Ból*), Henryka Kuny (rzeźba *Irydion*), Bolesława Bałzukiewicza (grupa gipsowa *Sieroty*)[1054].

W 1931 roku zbiory muzeum zostały wzbogacone przez dwa dzieła polskich rzeźbiarzy: słynną rzeźbę z marmuru karraryjskiego *Jadwiga i Jagiełło* dłuta Tomasza Oskara Sosnowskiego oraz *Amor i Psyche* Wiktora Brodzkiego przysłaną do muzeum przez Oskara Meysztowicza w charakterze depozytu bezterminowego. Rzeźba Sosnowskiego pochodziła ze zbiorów byłego Muzeum Starożytności w Wilnie. Sosnowski przysłał ją z Rzymu do Wilna w końcu 1858 roku[1055]. W swoim czasie zdobyła szczególną

[1053] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 280, s. 1–21 (Spis obrazów znajdujących się w Muzeum TPN w Wilnie); J. Wyszomirski, *Societas Philomatica Vilnensis w odnowionej siedzibie*, „Słowo" 1929, nr 268 (2178), 20 listopada; M. Brensztejn, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie...*, s. 12; J. Širkaitė, *Vilniaus mokslo bičiulių draugija ir jos rinkiniai...*, s. 351–357.

[1054] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 280, s. 1–21; M. Brensztejn, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie...*, s. 12; J. Širkaitė, *Vilniaus mokslo bičiulių draugija ir jos rinkiniai...*, s. 346–351; N. Keršytė, *Lietuvos muziejai iki 1940 metų...*, s. 96.

[1055] LVIA, F 439, op. 1, teczka 88, mikrofilm 2; „Kurier Wileński", 1859, nr 19, s. 219; 1860, nr 5, s. 34; 1862, nr 6, s. 41; E. Tyszkiewicz, *Archeologia na Litwie*, Kraków 1872, s. 12 (odb. z «Rocznik dla Archeologów» za rok 1871); „Pamiętnik Komisji Archeologicznej Wileńskiej" 1856, t. 1, s. 5–7, 21–23, 50–58; *Дневник заседаний комиссии для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находя-*

popularność wsród publiczności wileńskiej jako symbol nierozerwalnej jedności Litwy z Polską, zwłaszcza w ostatnich latach przed wybuchem powstania styczniowego. Wielu zwiedzających przychodziło do muzeum, żeby zobaczyć właśnie to dzieło. Często u stóp pary królewskiej pozostawiano wiązanki kwiatów na znak wdzięcznego hołdu za zawarcie unii polsko-litewskiej i dokonanie chrystianizacji Litwy. W czasie powstania styczniowego graficzne odbitki tej rzeźby zamieszczano na proklamacjach rozpowszechnianych przez komitet powstańczy. Z tego powodu rzeźba popadła w niełaskę władz rosyjskich i na rozkaz generał-gubernatora Murawjowa została usunięta z muzeum, a potem wywieziona do Petersburga[1056]. W okresie międzywojennym odzyskała ją Rzeczypospolita Polska na podstawie artykułu XI Traktatu Ryskiego o wzajemnej rewindykacji mienia kulturalnego, zawartego 18 marca 1921 r. pomiędzy Rosją Radziecką a Rzeczypospolitą Polską. W roku 1928 pamiątkowa rzeźba Sosnowskiego została przywieziona do Warszawy, a w roku 1931 za zgodą dyrekcji Państwowych Zbiorów Sztuki oddano ją w charakterze depozytu do muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, gdzie również cieszyła się dużym zainteresowaniem zwiedzających. Obecnie rzeźba Sosnowskiego *Jadwiga i Jagiełło* jest wystawiona w holu Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk

щихся в Виленском Музеуме Древностей, Вильна 1865, s. 2. Muzeum Starożytności w Wilnie, otwarte na początku 1856 roku staraniem Wileńskiej Komisji Archeologicznej i jej prezesa Eustachego hr. Tyszkiewicza w byłej Auli zamkniętego przez rząd rosyjski Uniwersytetu Wileńskiego, w 1865 roku zostało zlikwidowane przez władze rosyjskie. Rosjanie przejęli w swe ręce ogółem ponad 67 tys. eksponatów. Najwartościowsze pamiątki wywieziono do Rosji i przekazano do Muzeum Rumiancewa oraz Muzeum Publicznego w Moskwie. Pozostałą część zbiorów oddano Bibliotece Publicznej w Wilnie otwartej w 1867 roku w pomieszczeniach zamkniętego Uniwersytetu Wileńskiego.

[1056] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 37; „Dziennik Wileński" 1931, nr 259, 10 listopada.

w Wilnie mieszczącej się w byłym pałacu Tyszkiewiczów nad Wilią, w okresie międzywojennym wykupionym przez rząd polski na Bibliotekę im. Wróblewskich. Kamienna jej wersja z 1883 roku znajduje się na krakowskich Plantach[1057].

Strona polska podjęła próby odzyskania w okresie międzywojennym również innych eksponatów ze zbiorów byłego Muzeum Starożytności w Wilnie. Republika Litewska także żądała od rządu sowieckiego oddania zbiorów wileńskich, powołując się na traktat pokojowy zawarty pomiędzy Litwą a Rosją Radziecką w lipcu 1920 r. w Moskwie. Rosja odmówiła wydania tych zbiorów żadnej ze stron, ale później niektóre eksponaty zwróciła. Delegacji polskiej udało się w roku 1921 odzyskać 24 drewniane głowy wawelskie, od 1869 roku przechowywane w Dziale Starożytności Muzeum Rumiancewa i z czasem połączone ze zbiorami byłego Wileńskiego Muzeum Starożytności, a w roku 1924 – pamiątki historyczne związane z osobą Tadeusza Kościuszki (klinga szabli, brązowy pozłacany znak od prochownicy oraz lornetka, która już w dokumentach Muzeum Starożytności uznawana była za falsyfikat). W lutym 1932 r. z inicjatywy Sekcji Historii Sztuki, Towarzystwo zwróciło się do Delegacji Specjalnej Polskiej oraz do Poselstwa Polskiego w Moskwie (przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych) o poczynienie ponownych starań celem rewindykacji ze Związku Radzieckiego zabytków muzealnych i archiwalnych związanych z Wileńszczyzną. Starania te jednak nie odniosły skutku. W latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku

[1057] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 37; „Dziennik Wileński" 1931, nr 259, 10 listopada; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1931*, s. 73; D. Matelski, *Problemy restytucji polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych: Archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Poznań 2003, s. 159.

poszczególne eksponaty byłego Muzeum Starożytności, do tego czasu znajdujące się w Moskwie, oddano Muzeum Narodowemu Litewskiej SRR[1058].

Oprócz wymienionych rzeźb Sosnowskiego i Brodzkiego, do najcenniejszych zabytków muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk otrzymanych w okresie międzywojennym, zaliczano: autentyczny sztandar powstańczy z 1863 roku (dar W. Zahorskiego)[1059], 2 oryginalne szkice ołówkowe Jana Matejki, kobierczyk wełniany z manufaktury Tyzenhauza w Grodnie z lat 1775–1780 (dar S. Kościałkowskiego), portret pastelowy profesora Uniwersytetu Wileńskiego Tomasza Życkiego, dokumenty lóż masońskich w Wilnie i Nieświeżu (dar L. Uziębło), miniatura Walentego Brochockiego, pułkownika wielkopolskiego, dzieła malarza królewieckiego Mäkelberga z 1833 roku, rysunek Wojciecha Gersona[1060], 2 autografy kowieńskie Adama Mickiewicza, 2 portrety olejne Jana Rustema, 30 szkiców ołówkowych Bronisława Jamontta, popiersie gipsowe Stanisława Sidorowicza (1798–1858), palestranta wileńskiego, dwa albumy z fotografiami działaczy politycznych z drugiej połowy XIX wieku[1061], portret Stanisława Kostrowickiego, pędzla Aleksandra Borawskiego, 7 pamiątek masońskich po Kazimierzu Oskierce, członku loży „Pochodnia Północna" w Mińsku[1062] oraz pamiątki związane z Nuną Mło-

1058 N. Mizerniuk, *Z historii Muzeum Starożytności w Wilnie*, „Przegląd Wschodni" 2005/2006, t. 9, z. 3(35), s. 605–656.

1059 LVIA, F 1135, op. 22, teczka 165; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1927*, s. 19.

1060 LVIA, F 1135, op. 22, teczka 201; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1931*, s. 73.

1061 LVIA, F 1135, op. 22, teczka 211; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 27.

1062 LVIA, F 1135, op. 22, teczka 218; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1933*, s. 24.

dziejowską-Szczurkiewiczową i jej pracą na scenie wileńskiej[1063]. W sumie muzeum otrzymało: w 1930 roku – 110 przedmiotów, w 1931 roku – 333, w 1832 roku – 818, w 1935 roku – 1759, w 1936 roku – 358, w 1937 roku – 392, w 1938 roku – 204 (tabela 9)[1064].

Dzieła sztuki i pamiątki historyczne zgromadzone w muzeum TPN przyciągały wilnian i liczne wycieczki z innych miast. W roku 1930 muzeum zwiedziło 4398 osób, w roku 1931 – 3234 (spadek frekwencji był wywołany zamknięciem muzeum na czas usuwania skutków powodzi), w 1932 roku – 4348, w 1933 roku – 6359, w 1934 roku – 6791, w 1935 roku – 5506, w 1936 roku – 7059, w 1937 roku – 13196, w 1938 roku – 14596[1065].

Najczęściej muzeum zwiedzała młodzież szkolna i akademicka, a także słuchacze różnych kursów nauczycielskich[1066]. Muzeum zaszczycali swą obecnością wysocy urzędnicy państwowi. W czerwcu 1930 r. muzeum zwiedził prezydent Rzeczypospolitej Polskiej Ignacy Mościcki[1067], w 1932 roku – dyrektor Funduszu Kultury Narodowej Stanisław Michalski oraz przedstawiciel Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświaty Publicznej – Władysław Proszkowski[1068]. W dniu 26 kwietnia 1936 r. Towarzystwo gościło

---

[1063] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 226; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1934*, s. 24–25; A. Kuligowska-Korzeniewska, *Nuna Młodziejowska-Szczurkiewiczowa – wskrzesicielka Teatru Polskiego w Wilnie*, [w:] *Wilno i świat: Dzieje środowiska intelektualnego*, t. 2, Białystok 2002, s. 215–231.

[1064] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 211; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 9.

[1065] LVIA, F 1136, op. 22, teczka 229; L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk...*, s. 69.

[1066] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 211; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 27.

[1067] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 187; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1929–1930*, s. 28.

[1068] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 211; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 27.

w swych murach ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego dr. Wojciecha Świętosławskiego. Dostojny gość obejrzał ekspozycje w muzeum, potem spotkał się z zarządem i członkami TPN. Przy okazji wręczony został ministrowi memoriał, wyrażający opinię Towarzystwa o zamierzonych przez Komitet Ortograficzny przy Polskiej Akademii Umiejętności zmianach pisowni[1069]. Muzeum zwiedzali również goście zagraniczni, m.in. dr Carl Engel, kustosz Muzeum w Królewcu, inż. Henry Rousseau, honorowy inspektor generalny dróg i mostów we Francji z małżonką, Piotr de Matuska, poseł węgierski w Warszawie, Steponas Kolupaila, Kazimieras Pakštas i Mykolas Biržiška, profesorowie Uniwersytetu Kowieńskiego[1070], profesor Adorian Diveky z Węgier oraz wielu innych[1071]. Eksponaty muzeum przychodzili obejrzeć także Polacy z USA, Brazylii, Australii, Francji[1072].

Zbiorami muzeum interesowały się także ludzie nauki. W 1930 roku obejrzeli je archeolodzy wracający ze Zjazdu Archeologicznego w Rydze[1073], w 1932 roku – uczestnicy II Zjazdu Orientalistów i III Zjazdu Bibliotekarzy Polskich[1074], w 1933 roku – grupa osób z Zakładu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego pod przewodnictwem prof. Zygmunta Batowskiego[1075]. Częstymi gośćmi w muzeum byli profesorowie i studenci Uniwersytetu Ste-

1069 LVIA, F 1135, op. 22, teczka 238; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1936*, s. 4.

1070 LVIA, F 1135, op. 22, teczka 218; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1933*, s. 25.

1071 LVIA, F 1135, op. 22, teczka 226; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1934*, s. 26.

1072 Ibidem, s. 26.

1073 Ibidem, s. 30.

1074 LVIA, F 1135, op. 22, teczka 211; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 27.

1075 *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 25.

fana Batorego, przede wszystkim z Wydziału Humanistycznego i Wydziału Sztuk Pięknych, którzy mieli tam zajęcia praktyczne oraz korzystali z biblioteki. Materiały archiwalne zgromadzone w bibliotece były często wykorzystywane podczas pisania prac magisterskich oraz doktorskich[1076].

7. Kontakty z innymi towarzystwami i instytucjami naukowymi w kraju i za granicą

W omawianym okresie TPN nawiązało i utrzymywało ożywione stosunki z licznymi towarzystwami i instytucjami naukowymi zarówno w kraju, jak i za granicą. W kraju bliskie więzi łączyły Towarzystwo z takimi towarzystwami i instytucjami, jak: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Lublinie, Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Poznaniu, Polska Akademia Umiejętności w Krakowie, Polskie Towarzystwo Historyczne, Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Polskie Towarzystwo Przyrodników im. Kopernika, Polskie Towarzystwo Botaniczne, Główny Urząd Statystyczny, Instytut Bałtycki, Muzeum Narodowe w Krakowie, Wojskowe Biuro Historyczne, Kasa imienia Mianowskiego, Związek Muzeów Polskich, Związek Towarzystw Historycznych Europy Wschodniej, Związek Bibliotekarzy Polskich, Biblioteka Kórnicka, Biblioteka Narodowa, Biblioteka Publiczna i Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, a także z redakcjami gazet i czasopism naukowych, z wydawnictwami i księgarniami.

[1076] *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 27; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1933*, s. 23; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1934*, s. 23.

Z towarzystwami i instytucjami kontaktowano się głównie za pomocą korespondencji i wymiany wydawnictw, ale również spotykano się z ich przedstawicielami na zjazdach, wystawach, uroczystościach i jubileuszach. Przedstawiciele TPN brali udział m.in. w: II Zjeździe Geografów Słowiańskich (delegatka Cezaria Erhrenkreutzowa), Zjeździe Konserwatorów w Warszawie (delegat Michał Brensztejn), IV Naukowym Zjeździe Pomorzoznawczym w Krakowie (Witold Staniewicz), w Międzynarodowym Kongresie Geograficznym w Warszawie (Marian Zdziechowski), w posiedzeniach Polskiej Akademii Umiejętności poświęconych sprawie pisowni polskiej (Jan Otrębski), w Radzie Naukowej Kasy im. Mianowskiego (Witold Staniewicz), w Zjeździe Filologów Słowiańskich w Warszawie (Erwin Koschmieder). Na ten ostatni zjazd Towarzystwo przesłało 100 egzemplarzy jednego ze swych najnowszych wydawnictw, mianowicie prace E. Koschmiedera *Nauka o aspektach czasownika polskiego w zarysie*, w celu doręczenia uczestnikom zjazdu[1077].

Delegaci TPN byli obecni na uroczystych obchodach setnej rocznicy Zakładu Narodowego imienia Ossolińskich we Lwowie (delegat Teofil Modelski), na obchodach 400-lecia urodzin Jana Kochanowskiego w Lublinie[1078]. W roku 1929 przedstawiciele TPN wzięli udział w posiedzeniu stałej delegacji Zjazdów Historyków Polskich w Krakowie oraz w Powszechnej Wystawie Krajowej w Poznaniu, gdzie wystawiono osobne stoisko z wydawnictwami TPN. W tym też roku zarząd TPN wysłał depesze okolicznościowe do Polskiego Towarzystwa Filozoficznego z okazji obchodów

[1077] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 226; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1934*, s. 5–6.

[1078] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 156, 165; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, s. 4; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1927*, s. 5.

25-lecia jego istnienia, do Komitetu Obchodów 300-lecia zgonu Szymona Szymonowicza do Zamościa oraz do znakomitego patrioty łużyckiego Ernesta Muki w Budziszynie, członka honorowego TPN, z okazji obchodu 50-lecia jego pracy naukowej i społecznej[1079]. W roku 1930 prof. Stefan Srebrny przedstawiał TPN na uroczystych obchodach 50-lecia pracy naukowej dr. Tadeusza Zielińskiego, profesora Uniwersytetu Warszawskiego[1080].

W 1934 roku Towarzystwo Przyjaciół Nauk przystąpiło do Komitetu Redakcyjnego Polskiego Słownika Biograficznego, delegując swego przedstawiciela w osobie Michała Brensztejna, uczestniczyło w pracach Komitetu Ortograficznego przy Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie (prof. Jan Obrębski), wzięło udział w uczczeniu pamięci znakomitego uczonego, byłego członka honorowego TPN Oswalda Balzera przez wmurowanie tablicy pamiątkowej przy wejściu do Archiwum Bernardyńskiego we Lwowie oraz w akademii ku czci byłej członkini honorowej Marii Skłodowskiej-Curie w dniu 1 kwietnia w Warszawie (prof. Józef Patkowski)[1081].

W 1937 roku Towarzystwo prowadziło korespondencję o charakterze polemicznym z przewodniczącym Komitetu Ortograficznego Polskiej Akademii Umiejętności – prof. Nitschem w związku z uchwałami tego Komitetu. Udzieliło poparcia Bibliotece Historycznej w Grodnie i bibliotece w Suwałkach poprzez wysłanie im licznych wydawnictw. Wzięło udział w obchodach 50-lecia dwóch towarzystw we Lwowie: Towarzystwa Literackiego im. Adama

[1079] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 187; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1929–1930*, s. 5.

[1080] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 187; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1929–1930*, s. 5.

[1081] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 226; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1934*, s. 6.

Mickiewicza i Polskiego Towarzystwa Historycznego (TPN na obu obchodach przedstawiał Stanisław Zajączkowski) i 65-lecia pracy naukowej znanego matematyka prof. Samuela Dicksteina w Warszawie (delegat Juliusz Rudnicki).

Towarzystwo Przyjaciół Nauk utrzymywało kontakty również z wieloma instytucjami naukowymi za granicą, m.in. British Museum (Anglia), Akademia der Wissenschaften in Wien (Austria), Česka Společnost Nauk v Praze (Czechosłowacja), Eesti Riigi Keskarhivi Toumetised (Tartu, Estonia), Societas Scientiarum Fennica (Helsinki, Finlandia), Association des Naturalistes de Nice (Francja), Academia de Ciencias Exactas, Fisicas y Naturales (Madryt, Hiszpania), Royal Irish Akademy (Dublin, Irlandia), Preussische Akademie (Berlin) i innymi. Z tymi instytucjami, podobnie jak i z krajowymi, wymieniano się wydawnictwami oraz wiadomościami o najważniejszych wydarzeniach w życiu naukowym. Brano też udział w obchodach jubileuszowych, na przykład w roku 1927 przedstawiciele Towarzystwa uczestniczyli w obchodach jubileuszowych Macierzy Serbskiej w Budziszynie na Łużycach[1082]. Kontaktowano się również z naukowymi ośrodkami w Związku Radzieckim, wymieniano wydawnictwa z Akademią Nauk ZSSR i Akademią Nauk Ukraińskiej SSR. Kontakty z tymi ośrodkami utrudniały różnice ideologiczne i nieprzychylna względem Polski polityka władz radzieckich[1083].

W Wilnie Towarzystwo Przyjaciół Nauk współpracowało ze wszystkimi towarzystwami i instytucjami o podobnym zakresie

[1082] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 156, 165; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, s. 4; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1927*, s. 5.

[1083] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 247, 256; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1937*, s. 18; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1938*, s. 17.

działalności. Oprócz wymiany wydawnictw, udostępnienia zbiorów biblioteki i muzeum dla badań naukowych Towarzystwo organizowało z tymi instytucjami wiele wspólnych imprez. Najczęściej wspólnym wysiłkiem organizowano uroczyste obchody lub akademie dla uczczenia pamięci wybitnych osobowości i ważnych wydarzeń historycznych. W 1933 roku uroczyście obchodzono siedemdziesiątą rocznicę powstania styczniowego. Z okazji rocznicy 5 maja 1933 r. poświęcono krzyż pamiątkowy na miejscu, gdzie zginął Ludwik Narbutt z towarzyszami (dowódca Ludwik Narbutt i kilkunastu powstańców jego oddziału zginęli w walce z wojskami rosyjskimi koło Dubicz), w dniu następnym uroczyście odsłonięto i poświęcono pomnik na grobie powstańców poległych w bitwie pod Dubiczami. Obchody zakończono 23 lipca odsłonięciem w kościele św. Rafała w Wilnie pamiątkowej tablicy ku czci ks. Rajmunda Ziemackiego, uczestnika powstania rozstrzelanego na placu Łukiskim w Wilnie 5 czerwca 1863 roku[1084].

Towarzystwo Przyjaciół Nauk uczestniczyło też w uroczystych akademiach ku czci królowej Jadwigi i Stefana Batorego – władców szczególnie zasłużonych dla Wilna. Z imieniem królowej Jadwigi wiązano bowiem chrzest Litwy i zawarcie unii polsko-litewskiej, z imieniem Stefana Batorego – założenie Uniwersytetu Wileńskiego. Akademia ku czci królowej Jadwigi odbyła się 30 kwietnia 1933 r. w sali Teatru Polskiego. Odczyty wygłosili Mieczysław Limanowski i Ryszard Mienicki, wystąpił chór „Hasło" oraz skrzypaczka Wanda Halka-Ledochówna, przy akompaniamencie Janiny Niemczewskiej. Uroczysta akademia ku czci króla Stefana Batorego miała miejsce 9 grudnia 1933 r. w Auli Kolumnowej USB. Przedtem odbyło się

[1084] „Ateneum Wileńskie" 1934, t. 9, s. 454–455.

nabożeństwo żałobne w uniwersyteckim kościele św. Jana. Przemówienie wstępne wygłosił rektor Witold Staniewicz, a odczyt o Stefanie Batorym – Stanisław Kościałkowski. Orkiestra wykonała hymny narodowe polski i węgierski, a na zakończenie uroczystości wystąpił chór akademicki. Wieczorem odbyło się widowisko Charkiewicza *Stefan Batory pod Pskowem* poprzedzone przemówieniem redaktora Stanisława Mackiewicza (pseudonim Cat)[1085].

Pamiętano również o doniosłych wydarzeniach z początku XX wieku, na przykład dwudziestoleciu Samoobrony Litwy i Białorusi, obchodzonym 10–11 grudnia 1938 r. W jego organizowaniu wzięły udział liczne organizacje wileńskie, w tym Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Powołano Komitet Obchodu Dwudziestolecia Samoobrony Litwy i Białorusi, którego przewodniczącym został Marian Zdziechowski, jego zastępcą Witold Abramowicz. Ryszard Mienicki wygłosił publiczny odczyt *Powstanie i rozwój Samoobrony.* W gmachu Biblioteki im. Wróblewskich urządzono wystawę, a na Zarzeczu odsłonięto tablicę pamiątkową na ścianie domu, gdzie mieścił się sztab Samoobrony[1086].

Towarzystwo Przyjaciół Nauk wzięło udział w wielu innych wystawach. W 1928 roku na Wystawie Regionalnej w Wilnie wystawiło stoisko z własnymi wydawnictwami oraz wypożyczyło Komitetowi Wystawowemu wiele eksponatów z muzeum, a w maju 1930 r. wypożyczyło na wystawę zorganizowaną przez Koło Wileńskie Związku Bibliotekarzy Polskich egzemplarze dawnych wydawnictw wileńskich[1087].

[1085] „Ateneum Wileńskie" 1934, t. 9, s. 455.

[1086] LCVA, F 53, op. 23, teczka 3329; „Ateneum Wileńskie" 1939, t. 14, z. 1, s. 366.

[1087] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 187; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1928*, s. 6; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1929–1930*, s. 5.

Towarzystwo pomagało w organizowaniu i obradach różnych zjazdów naukowych. W czerwcu 1932 r. odbył się w Wilnie Zjazd Bibliotekarzy Polskich. Uczestnicy tego zjazdu zwiedzili bibliotekę i muzeum Towarzystwa, w sali odbyło się ostatnie posiedzenie i zamknięcie zjazdu[1088]. Towarzystwo wzięło także czynny udział w pracy VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich, który się odbył w Wilnie w dniach 18–20 września 1935 r. Prezes TPN prof. M. Zdziechowski w imieniu Towarzystwa wygłosił na otwarciu zjazdu mowę powitalną. Uczestnicy zjazdu licznie zwiedzali muzeum, gdzie serdecznie przyjmowali ich członkowie zarządu oraz pracownicy TPN, pokazywali pamiątki historyczne, rękopisy i starodruki[1089]. Przedstawicieli TPN nie zabrakło również na XI Ogólnopolskim Zjeździe Akademickich Kół Misjologicznych, poświęconym 550-letniej rocznicy chrztu Litwy. Na zjeździe, który odbył się w dniach 30 października – 2 listopada 1938 r. w Wilnie, członkowie TPN wygłosili następujące odczyty: Mieczysław Limanowski *Chrzest Litwy*, Stanisław Zajączkowski *Próby chrystianizacji Litwy przez Polskę przed rokiem 1386*, Henryk Łowmiański *Akcja misyjna na Litwie do początku XVIII wieku*, Ryszard Mienicki *Odrodzenie katolicyzmu na Litwie w XVI i XVII wieku*, Jan Adamus, *Rola kultu św. Stanisława w dziele chrystianizacji Litwy*[1090].

Udzielano wzajemnej pomocy przy organizowaniu uroczystości żałobnych po śmierci wybitnych działaczy. Przedstawiciele prawie wszystkich wileńskich instytucji naukowych i organizacji społecznych brali udział w pogrzebie prezesów i zasłużonych członków TPN:

[1088] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 211; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 10.

[1089] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 232; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1935*, s. 6.

[1090] „Ateneum Wileńskie" 1939, t. 14, z. 1, s. 366.

Władysława Zahorskiego (zm. 24 VIII 1927 r.), Ludwika Czarkowskiego (zm. 22 X 1928 r.), Alfonsa Parczewskiego (zm. 21 IV 1933 r.), Ferdynanda Ruszczyca (zm. 30 X 1936 r.), Mariana Zdziechowskiego (zm. 5 X 1938 r.), Michała Brensztejna (zm. 29 III 1938 r.)[1091].

Towarzystwo współpracowało także z towarzystwami mniejszości narodowych w Wilnie, takimi jak: Litewskie Towarzystwo Naukowe (od 8 lutego 1939 r. Litewskie Towarzystwo Miłośników Nauk w Wilnie), Białoruskie Towarzystwo Naukowe, Żydowski Instytut Naukowy (YIVO). W czasopiśmie „Ateneum Wileńskie" w rubryce „Kronika" podawano informacje o ich działalności, wymieniano się korespondencją, wydawnictwami, zapraszano przedstawicieli tych towarzystw na uroczyste posiedzenia i inne imprezy[1092]. Nie zapominano o wysyłaniu pism gratulacyjnych z okazji jubileuszy i składaniu kondolencji po śmierci znanych działaczy. Na przykład w 1927 roku zarząd TPN wysłał pismo kondolencyjne do Towarzystwa Naukowego Litewskiego w Wilnie z powodu śmierci Jonasa Basanavičiusa, założyciela i długoletniego prezesa tego Towarzystwa[1093].

[1091] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 170, op. 23, teczka 440, s. 2–6; VUB, RS, F 33–1068; S. Kościałkowski, *Ś. p. dr Władysław Zahorski*, „Ateneum Wileńskie" 1927, t. 4, s. 452; *Pogrzeb ś. p. L. Czarkowskiego* [24.X.1928 na Cmentarzu Rossa w Wilnie], „Dziennik Wileński" 1928, nr 245, 25 października; M. Morelowski, *Ferdynand Ruszczyc (1870–1936)*, „Ateneum Wileńskie" 1936, t. 11, s. 964; *Ostatnie posługi uczonemu. Eksportacja zwłok prof. Zdziechowskiego*, „Express Wileński" 1938, 7 października; *Pogrzeb ś. p. Mariana Zdziechowskiego*, „Gazeta Polska" 1939, 9 października; *Pogrzeb wielkiego uczonego [M. Zdziechowskiego]*, „Czas" 1938, 9 października; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1932*, s. 12; *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1933*, s. 7; M. Dzikowski, *Ś. p. Michał Brensztejn*, Kraków 1938; S. Kościałkowski, *Michał Eustachy Brensztejn (1874–1938)*, Wilno 1938.

[1092] LVIA, F 1135, op. 22, teczka 211, 212; *Sprawozdanieze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Winie za rok 1932*, s. 6.

[1093] *Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie za rok 1926*, s. 4.

Towarzystwo Przyjaciół Nauk, wypowiadając się niezmiennie za swobodą myśli i poszanowaniem wszystkich narodowości, wystąpiło zdecydowanie w obronie Litewskiego Towarzystwa Naukowego, gdy w roku 1938, wskutek podejrzeń o nielegalne sprowadzanie druków antypolskich z Kowna, urząd wojewódzki zawiesił jego działalność. Delegacja Towarzystwa Przyjaciół Nauk udała się, jak wspominał S. Kościałkowski, do ówczesnego wojewody wileńskiego Ludwika Bociańskiego, prosząc o zniesienie tego rozporządzenia[1094]. Działalność Litewskiego Towarzystwa Naukowego została wznowiona w lutym 1939 r. pod nową nazwą „Litewskie Towarzystwo Miłośników Nauk w Wilnie", która bardziej odpowiadała realnym możliwościom tego zrzeszenia. Na pozytywną decyzję w sprawie wznowienia działalności Litewskiego Towarzystwa Naukowego wpłynęło niewątpliwie nawiązanie stosunków dyplomatycznych między Polską a Litwą w drugiej połowie 1938 roku. Zabrako jednak czasu do chwili wybuchu drugiej wojny światowej, aby te stosunki uległy pełnej normalizacji[1095].

[1094] S. Kościałkowski, *Pamiętna, choć przemilczana rocznica...*, s. 116.

[1095] J. Jurginis, *Lietuvių mokslo draugija...*, s. 116, 117; A. Seselskytė, *Lietuvių mokslo draugija tarpukariu* [w:] *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940*, Vilnius 1998, s. 128–129.

Rozdział IX. Losy członków i zbiorów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach drugiej wojny światowej

1. W pierwszych tygodniach wojny

Normalny tok pracy Towarzystwa został naruszony przez agresję niemiecką na Polskę w dniu 1 września 1939 r. W pierwszych dniach wojny główną troską kierownictwa, nielicznych pracowników etatowych i znajdujących się w Wilnie członków było zabezpieczenie zbiorów na wypadek działań wojennych w mieście. Najcenniejsze rzeczy wyjmowano z szaf i gablotek, pakowano i przenoszono do schroniska[1096]. Po pierwszym szoku doznanym na skutek wybuchu wojny, postanowiono kontynuować zwykłą działalność. W dniu 13 września 1939 r. odbyło się posiedzenie zarządu, na którym był obecny prezes S. Kościałkowski i ośmiu członków: Władysław Dziewulski, Stanisław Zajączkowski, Ryszard Mienicki, Stefan Srebrny, Oktawiusz Rackiewicz, Marian Morelowski, Stefan Narębski oraz Aleksander Jodziewicz. Omawiano sprawy wydawnicze i gospodarcze. Postanowiono wydać prace naukowe, które były na ukończeniu, przeznaczając na ten cel pieniądze przysłane przez

---

[1096] LVIA, op. 22, teczka 219.

Fundusz Kultury Narodowej na potrzeby Towarzystwa w lipcu 1939 r. (20 tys. zł). Mówiono o *Słowniku* Ludwika Janowskiego, o trzecim tomie „Prac i Materiałów Sprawozdawczych Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", pierwszych dwóch tomach zbioru źródłowego *Kodeks miasta Wilna* obejmujących akta cechów wileńskich (przygotowanych do druku przez Henryka Łowmiańskiego, Marię Łowmiańską i Stanisława Kościałkowskiego) oraz pracy Haliny Turskiej o polszczyźnie wileńskiej[1097]. Na tym samym posiedzeniu, przewidując trudności z opałem w warunkach wojennych, postanowiono kupić ze środków Towarzystwa 22 tony węgla. O poważnych zamiarach zarządu kontynuowania pracy świadczy fakt przyjęcia do grona Towarzystwa nowego członka. Został nim od 20 maja 1939 r. Artur Maruszewski, wojewoda wileński[1098].

2. Podczas pierwszej okupacji sowieckiej

Nadzieje na kontynuowanie normalnej pracy Towarzystwa zostały pogrzebane w wyniku agresji Związku Radzieckiego na Pol-

[1097] L. Janowski, *Słownik biobibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego*. Wydany pod kierunkiem Ryszarda Mienickiego przy współudziale dr Marty Burbianki i dr. Bogumiła Zwolskiego, Wilno 1939; „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", 1938/1939, t. 3; *Akta cechów wileńskich*, część 1–2. Opracował H. Łowmiański, M. Łowmiańska, S. Kościałkowski, Wilno 1939; H. Turska, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, [w:] *Studia nad polszczyzną kresową*, Wrocław 1982, t. 1, s. 19–121, (Prace Językoznawcze, nr 98). Zbioru źródeł *Akty cechów wileńskich*, H. Łowmiańskiego i pracy H. Turskiej, już znajdujących się w drukarni, nie zdążono wydać do czasu okupacji Wilna przez wojsko sowieckie we wrześniu 1939 r. Praca H. Turskiej została opublikowana, na podstawie zachowanego tekstu drukarskiego, w tomie *Studia nad polszczyzną kresową* wydanym w 1982 roku we Wrocławiu. *Akta cechów wileńskich* wydano w Poznaniu, na podstawie zachowanych egzemplarzy ze wstępem i komentarzami Jana Jurkiewicza, profesora Uniwersytetu Adama Mickiewicza w Poznaniu.

[1098] LVIA, op. 22, teczka 219, s. 60.

skę 17 września 1939 r. i okupacji sowieckiej (wojska sowieckie zajęły Wilno 18–19 września). Członkowie Towarzystwa oraz inni przedstawiciele kultury i nauki stanęli przed groźbą aresztowania, a zbiory i majątek Towarzystwa przed groźbą grabieży. W ciągu czterdziestu dni okupacji sowieckiej (wrzesień–październik 1939 r.) z biblioteki Uniwersytetu Stefana Batorego wywieziono zeszyty „Statystyki Polskiej", z Biblioteki im. Wróblewskich – starodruki i cenne wydawnictwa XIX–XX wieku[1099]. Ogromną i niepowetowaną stratą było wywiezienie zbiorów Instytutu Badań Europy Wschodniej i Archiwum Państwowego w Wilnie, w tym materiałów z byłego muzeum Murawiowa, Wielkiego Księcia Konstantego, Wileńskiej Komisji Archeologicznej, Rządu Guberni Wileńskiej, kancelarii generał-gubernatora oraz pojedyncze dokumenty z XIV–XIX wieku. Teczki z dokumentami wrzucono na otwarte samochody ciężarowe, wywieziono do Mińska i złożono w piwnicach i korytarzach pałacu rządowego. Po przejrzeniu przez specjalnie powołaną komisję miały one być przekazane do archiwów i bibliotek Białoruskiej SRR. Praca komisji posuwała się powoli i zbiory pozostawały w piwnicach do zajęcia Mińska przez wojska niemieckie. Część z nich została zniszczona, część zwrócona do Wilna w 1943 roku[1100].

Ponadto zniszczono bądź wywieziono do Moskwy dokumentację stacjonujących w Wilnie poszczególnych polskich jednostek

---

1099 R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa...*, s. 29.

1100 L. Tomaszewski, *Kronika wileńska...*, s. 26–27; R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa...*, s. 28–30; S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna...*, s. 25–27; M. Wardzyńska, *Grabież mienia kulturalnego Wilna i okręgu wileńskiego w latach II wojny światowej*, [w:] *Wilno i Kresy północno-wschodnie*. T. 1. *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996, s. 191–203; D. Boćkowski, *„Za pierwszego sowieta" – okupacja radziecka Wilna jesienią 1939 roku*, [w:] *Wilno i świat. Dzieje środowiska intelektualnego*. T. 1. Red. E. Feliksiak i M. Leś, Białystok 2002, s. 229–340; D. Matelski, *Problemy restytucji polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych: archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Poznań 2003, s. 243–244.

wojskowych, archiwa Urzędu Wojewódzkiego, Starostwa Powiatowego, Polskiej Kasy Oszczędnościowej, akta osobowe Wileńskiego Okręgu Szkolnego, Dyrekcji Kolejowej, Izby Przemysłowo-Handlowej i Izby Rolniczej, depozyty archiwalne ze Smoleńska i Witebska z XIX i XX wieku oraz zasoby muzeum smoleńskiego z licznymi polonikami, a także zbiory Archiwum Metrycznego. Łupem okupanta stały się też liczne zbiory prywatne: pamiątki rodzinne, obrazy, ryciny, grafiki, zbiory numizmatyczne, gobeliny, zabytkowe meble. Większa ich część zaginęła bezpowrotnie[1101].

3. W okresie rządów litewskich

Nowe trudności stanęły przed Towarzystwem jesienią 1939 roku, gdy na mocy układu Litewskiej Republiki i Związku Radzieckiego z dnia 10 października 1939 r. Wilno i obwód wileński zostały przekazane Litwie. Według ustawy litewskiej z dnia 27 października 1939 r. Towarzystwo Przyjaciół Nauk, jak i inne polskie towarzystwa, instytucje, organizacje publiczne itd. przestały istnieć z punktu widzenia prawa litewskiego. W celu kontynuowania działalności musiało ono uzyskać pozwolenie władz litewskich. Zarząd Towa-

[1101] L. Tomaszewski, *Kronika wileńska...*, s. 26–27; R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa...*, s. 28–30; S. Lewandowska, *Życie codzienne Wilna...*, s. 25–27; D. Boćkowski, *„Za pierwszego sowieta" – okupacja radziecka Wilna jesienią 1939 roku*, [w:] *Wilno i świat. Dzieje środowiska intelektualnego*. T. 1. Red. E. Feliksiak i M. Leś, Białystok 2002, s. 229–340. W sprawie zwrotu zagarniętych dóbr kultury litewskie MSZ zwracało się w końcu 1939 i na początku 1940 roku do rządu radzieckiego w Moskwie, ale bezskutecznie. Ludowy Komisariat Spraw Zagranicznych ZSSR 19 maja 1940 r. odpowiedział stanowczo, że umowa o przekazaniu Wilna i Wileńszczyzny Republice Litewskiej oraz umowa o wzajemnej pomocy Litwy i Związku Radzieckiego z 10 października 1939 r. nie zobowiązuje Związku Radzieckiego do zwrotu Republice Litewskiej dóbr i wartości wywiezionych z wymienionych terenów.

rzystwa podjął takie starania; niestety jego zabiegi były bezskuteczne. Towarzystwo zostało zarejestrowane w urzędzie litewskiego naczelnika miasta, ale nie uzyskało prawa do działalności[1102].

Następnym ciosem dla Towarzystwa i całego polskiego środowiska naukowego w Wilnie było zlikwidowanie Uniwersytetu Stefana Batorego i rozproszenie środowiska akademickiego, bowiem pracownicy Uniwersytetu stanowili trzon jego członków. Tym niemniej, nawet w tak ciężkim położeniu nie załamywano rąk i kontynuowano pracę. W dniu 18 stycznia 1940 r. odbyło się posiedzenie zarządu, na którym był obecny prezes S. Kościałkowski oraz członkowie: J. Hoppen, O. Rackiewicz, S. Narębski, A. Jodziewicz. Na posiedzeniu omówiono zaistniałą sytuację i postanowiono ponowić starania o legalizację Towarzystwa. Odczytano i omówiono tekst ustawy ramowej. W oczekiwaniu na legalizację zamierzano wznowić posiedzenia naukowe. W. Dziewulski, R. Mienicki i S. Srebrny podjęli się opracowania programu, a pozostali członkowie zarządu zobowiązali się, że zwrócą się do władz litewskich o zezwolenie[1103].

Pełnomocnik rządu na Okrąg Wileński – Kazys Bizauskas, do którego zwrócili się członkowie TPN obiecał, że władze dokonają zalegalizowania statutu Towarzystwa, jeżeli zostanie on przedstawiony władzom w formie odpowiadającej wymaganiom litewskim. Nie zezwolił natomiast na przeprowadzanie posiedzeń naukowych przed uzyskaniem legalizacji. Władze litewskie wymagały, żeby podanie o legalizację podpisało co najmniej dziesięć osób posiadających obywatelstwo litewskie. Warunek ten był

[1102] LVIA, F 1139, op. 22, teczka 267, s. 15–16; R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa...*, s. 54.
[1103] LVIA, F 1139, op. 22, teczka 219, s. 60.

trudny do spełnienia, bowiem zgodnie z ustawodawstwem litewskim o obywatelstwie, cały zarząd Towarzystwa i większość jego członków zostało zaszeregowanych do kategorii „przybyszów". Niemniej takie osoby znaleziono. Byli nimi: Jadwiga Brensztejnowa, Mieczysław Engiel, Eugeniusz Iszora, Stanisława Pietraszkiewiczówna, Jan Rutski, Ludomir Ślendziński, Antoni Waszkiewicz, Adam Zawadzki, Bolesław Żabko-Potapowicz oraz Antoni Żukowski. Dnia 18 lutego 1940 r. prezes Kościałkowski złożył podpisane przez wymienione osoby podanie i pozostałe wymagane dokumenty w Wydziale do Spraw Stowarzyszeń i Prasy w Urzędzie Naczelnika Miasta. Starania te, podobnie jak i poprzednie, nie dały pozytywnych wyników. Działalność Towarzystwa pozostała zawieszona, a jego przyszłość niepewna[1104].

Towarzystwo, pozbawione prawa do legalnej działalności i odcięte, na skutek wojny oraz utworzenia nowych granic, od większości swych członków i ofiarodawców, znalazło się w bardzo trudnym położeniu. Posiadane oszczędności szybko topniały. Zdeponowane w Banku Litewskim (Lietuvos bankas) fundusze Towarzystwa na dzień 8 lipca 1940 r. wynosiły 1950 litów, a na początku października zaledwie 944 lity. Posiadano ponadto 2000 złotych polskich w kasie własnej[1105]. Z tych pieniędzy opłacano personel i należności związane z utrzymaniem gmachu. W Towarzystwie w tym czasie pracowali następujący pracownicy etatowi: intendent zbiorów i gmachu Aleksander Korbutt, dozorca Józef Hryniuk oraz kierownik biura Olgierd Bielski. Pozostałych pracowników, którzy pracowali przed wrześniem 1939 r. przy porządkowaniu zbiorów: Annę Zajewską, Stefanię Józefowicz,

[1104] R. Jurkowski, *Z dziejów Towarzystwa...*, s. 132–133.
[1105] LVIA, F 1139, op. 22, teczka 269, s. 209–210, 254–255.

Kazimierę Łopatewską, Helenę Bezegową trzeba było zwolnić z powodu braku środków finansowych[1106].

Finansowe położenie Towarzystwa jeszcze bardziej komplikowały podatki nałożone przez władze litewskie. W czerwcu 1940 r. TPN otrzymało dwa wezwania do zapłacenia podatku majątkowego od nieruchomości. Jedno – od Inspekcji Podatkowej V Okręgu miasta Wilna nr 168 do zapłacenia 3900 litów podatku państwowego, drugie od Wydziału Finansowego Samorządu miasta Wilna nr 82 do zapłacenia 2700 litów podatku samorządowego (900 litów za drugie półrocze 1939 r. i 1800 litów za rok 1940, łącznie 2700 litów). Podatki trzeba było zapłacić do dnia 21 sierpnia 1940 r., w przeciwnym razie groziła licytacja majątku. Towarzystwo nie mogło zapłacić podatków, bo takich pieniędzy nie miało, więc zwróciło się do samorządu miasta Wilna i do inspekcji podatkowej o skreślenie podatków, ale odpowiedzi nie otrzymało. Podatku też nie zapłaciło, gdyż cały majątek Towarzystwa w sierpniu 1940 r. został znacjonalizowany[1107].

Kierownictwo i członkowie byłego TPN trwali nawet w tak trudnych warunkach. Cierpieli niedostatek i byli niepewni swego losu, ale troszczyli się o utrzymanie gmachu i zbiorów, poczuwając się do odpowiedzialności za powierzone im dzieła sztuki i pamiątki narodowe, żywiąc nadzieję, że Towarzystwo przetrwa wojenną zawieruchę i wcześniej czy później wróci do normalnej pracy. W tym ciężkim czasie prezesowi Kościałkowskiemu pomagali: Jerzy Hoppen, Oktawiusz Rackiewicz, Leonid Żytkowicz, Tadeusz Turkowski, Maria Baranowska, Julia Rodziewicz, Rajmund Gostkowski i inni. Wspólnym wysiłkiem do

[1106] LVIA, F 1139, op. 22, teczka 269, s. 209–210.
[1107] LVIA, F 1139, op. 22, teczka 269, s. 251.

końca 1940 roku skatalogowano 1022 dzieł w 1100 tomach (od nr 43022 do 44043 w ogólnym inwentarzu), do inwentarza czasopism i wydawnictw zbiorowych wpisano w 1940 roku 31 pozycji w 272 tomach[1108]. Zbiory Muzeum udostępniano też zwiedzającym. W 1940 roku Muzeum zwiedziło 3144 osób. Zwiedzających oprowadzali po Muzeum: prezes Stanisław Kościałkowski lub stali pracownicy Towarzystwa – Aleksander Korbutt i Olgierd Bielski. Różne osoby korzystały ze zbiorów Towarzystwa w celach naukowych[1109].

Społeczeństwo polskie również nie zapominało o Towarzystwie; do jego muzeum i biblioteki nadal wpływały dary. W roku 1940 muzeum TPN otrzymało w darze 17 przedmiotów, a biblioteka 1439 dzieł w 2097 tomach. Ponadto osoby i instytucje ofiarowały czasopisma (bądź komplety, bądź luźne zeszyty), takie jak: „Gazeta Codzienna", „Gazeta Ludowa", „Kurier Wileński", „Prawda Wileńska" i inne. Wśród darczyńców byli: Janusz Iwaszkiewicz, Władysław Czarnecki, Witold Bańkowski, Władysław Adolph, Tadeusz Turkowski, Jerzy Orda, Jadwiga Makowska, Marian Morelowski, Stanisław Odlanicki-Poczobutt, Kazimierz Mokszyński, Henryk Łowmiański, Maria Łowmiańska, Adam Frąckiewicz, Rajmund Gostkowski, Stefan Krakowski, Stanisław Małkowski i inni. Cenne przedmioty, dokumenty i pamiątki rodzinne oddawano często do muzeum z nadzieją, że wspólnym wysiłkiem uda się je lepiej ustrzec w tych burzliwych czasach[1110].

Wielu członków Towarzystwa uczestniczyło zarazem w tajnym nauczaniu. Tajne zajęcia ze studentami, jak wynika z li-

[1108] LVIA, F 1139, op. 22, teczka 267.
[1109] LVIA, F 1139, op. 22, teczka 267, s. 2–3, 12.
[1110] LVIA, F 1139, op. 22, teczka 267, s. 22.

sty imiennej ułożonej przez Leszka Zasztowta, w zamkniętym przez władze litewskie Uniwersytecie Stefana Batorego prowadzili następujący członkowie TPN: Edward Bekier (chemia), Ludwik Chmaj (pedagogika), Olgierd Chomiński (filologia słowiańska), Tadeusz Czyżowski (filozofia, logika), Jan Dembowski (biologia), Władysław Dziewulski (astronomia), Stefan Ehrenkreutz (prawo polskie, historia prawa), ks. Czesław Falkowski (historia Kościoła), Stanisław Hiller (histologia, embriologia), Janusz Iwaszkiewicz (historia), Iwo Jaworski (historia prawa zachodnioeuropejskiego, prawo kościelne i konstytucyjne), Stanisław Kościałkowski (historia), Henryk Łowmiański (historia), ks. Józef Marcinowski (botanika), Ryszard Mienicki (historia), Stefan Narębski (architektura), Henryk Niewodniczański (fizyka, fizyka doświadczalna), ks. Paweł Nowicki (Pismo Święte), Jan Oko (filologia klasyczna), Edward Passendorfer (geologia), Jan Prüffer (zoologia), ks. Leon Puciata (teologia), Juliusz Rudnicki (matematyka), ks. Michał Sopoćko (pedagogika), Stefan Srebrny (filologia klasyczna), Witold Staniewicz (ekonomia polityczna), Witold Świda (teoria prawa, prawo i procedura karna), Bronisław Wróblewski (prawo karne), Stanisław Zajączkowski (historia), ks. Bronisław Żongołłowicz (prawo rzymskie)[1111]. Profesor Kazimierz Pelczar organizował tajne zajęcia praktyczne dla studentów Wydziału Lekarskiego w Landwarowie w pobliżu Wilna i w Wace[1112].

[1111] L. Zasztowt, *Materiały dotyczące tajnego nauczania w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1939–1946*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1993, R. 38, nr 4, s. 114–118.

[1112] S. M. Brzozowski, *Pelczar Kazimierz (1894–1943), onkolog, profesor patologii ogólnej Uniwersytetu Wileńskiego*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25/1, z. 104, Wrocław i in. 1980, s. 550–552; H. Pasierbska, *Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wilna...*, s. 23–25, 53, 84; taż, *Wileńskie Ponary*, Gdańsk 2004, s. 239–246.

4. W Litewskiej SRR

Po czerwcowym przewrocie na Litwie, utworzeniu prosowieckiego rządu litewskiego i po wejściu Litwy w skład Związku Radzieckiego, przed członkami i zarządem TPN powstały nowe trudności. Cały majątek Towarzystwa, decyzją Ministerstwa Oświaty Republiki Litewskiej, został znacjonalizowany i przekazany tymczasowo pod opiekę Muzeum Kultury w Kownie. Prezesa Kościałkowskiego poinformowano o tym pismem z dnia 5 sierpnia 1940 r. podpisanym przez dyrektora Muzeum Kultury Paulusa Galaunė i sekretarza Viktorasa Kuprevičiusa[1113]. Było to naruszeniem woli założycieli, członków i ofiarodawców Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, którego statut z 1922 roku głosił: „W razie rozwiązania lub zamknięcia Towarzystwa fundusze tegoż, biblioteka, zbiory oraz wszelki majatek przechodzą, na mocy decyzji zapadłej na ostatnim Walnym Zgromadzeniu, na rzecz jednej z instytucji naukowych polskich. W razie, gdyby Walne Zgromadzenie dojść z jakichkolwiek powodów do skutku nie mogło, postanowienie co do przekazania funduszy i zbiorów Towarzystwa instytucji naukowej polskiej należy do Zarządu"[1114]. Dla nowych gospodarzy Wilna nie miało to jednak żadnego znaczenia.

Akcja rabunkowej nacjonalizacji dotknęła również wielu byłych członków TPN osobiście. Pozbawiono ich nie tylko majątków, ale i gromadzonych przez całe życie księgozbiorów, dzieł sztuki i pamiątek historycznych. Znacjonalizowano na przykład bibliotekę (około 8 tys. tomów), zbiory sztuki i liczne pamiątki w Rubnie należące do Jana Obsta, bibliotekę i bogate zbiory

[1113] LVIA, F 1139, op. 22, teczki 267, 269, s. 157.
[1114] *Statut Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, § 58.

sztuki w Szwekszniach należące do rodziny Platerów (Broel-Platerów) oraz książki, cenne meble i dzieła sztuki z pałacu Tyszkiewiczów w Połądze (30 płócien olejnych, wiele rycin, 20 skrzyń książek)[1115].

Kierownictwo Muzeum Kultury w Kownie, którego opiece powierzono zbiory Towarzystwa Przyjaciół Nauk, mało się nimi interesowało, więc zabezpieczenie ich całości i należytych warunków przechowywania nadal pozostało główną troską Kościałkowskiego, wyznaczonego na „opiekuna porządkującego" oraz dobrowolnych pomocników z grona byłych członków TPN. Najważniejsze było to, aby ustrzec zbiory od grabieży i parcelacji. Niebezpieczeństwo takie groziło zbiorom i całemu majątkowi Towarzystwa od chwili zajęcia Wilna przez sowietów, a potem Litwinów. Alfonsas Valeška, litewski dyrektor Wileńskiego Muzeum Miejskiego (Vilniaus miesto muziejus) nie ukrywał chęci zawładnięcia bogatych zbiorów sztuki mistrzów zagranicznych znajdujących się w muzeum TPN. W liście do S. Kościałkowskiego z datą 16 września 1940 r. udowadniał on, że obrazy te „nie tyczą się bezpośrednio z kulturą polską", za to „łączą się bezpośrednio pod względem systematyki z zadaniami galerii obrazów mistrzów europejskich w Muzeum Miejskim" i muszą być jemu oddane. S. Kościałkowski i inni pozostali przedstawiciele polskiej inteligencji w Wilnie uważali jednak, że zbiory zgromadzone przez Towarzystwo Przyjaciół Nauk i pochodzące w większości z darów polskiego społeczeństwa muszą pozostać na miejscu[1116].

[1115] J. Szostakowski, *Straty dóbr na Wileńszczyźnie...*, s. 182–186.

[1116] LVIA, F 1139, op. 22, teczka 269, s. 263; M. Wardzyńska, *Grabież mienia kulturalnego Wilna i kręgu wileńskiego w latach II wojny światowej*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996, s. 200.

W niedługim czasie zbiory TPN jeszcze raz zmieniły właściciela. Orzeczeniem Ludowego Komisariatu Oświaty Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej z dnia 5 października 1940 r. zwierzchnictwo nad zbiorami Towarzystwa zostało przekazane Instytutowi Lituanistyki, a 10 października tego roku – cały jego majątek. Oficjalne przekazanie majątku odbyło się 10 listopada 1940 r. w obecności: Stanisława Kościałkowskiego, opiekuna zbiorów; Antanasa Venclovy, ludowego komisarza oświaty; Petrasa Juodelisa, dyrektora departamentu kultury oraz Vincasa Krėvė-Mickevičiusa, dyrektora Instytutu Lituanistyki. Wcześniej komisja litewska (Kazys Boruta, Simas Sužiedėlis, Justinas Mažrimas) sprawdziła zbiory muzeum i znalazła 2598 dzieł sztuki (obrazów, popiersi, medalionów i innych), 3 gabloty z eksponatami numizmatycznymi, 1370 sztychów i litografii, a także eksponaty archeologiczne i etnograficzne złożone w muzeum jako depozyty. Badaczka litewska N. Keršytė przypuszcza, że część eksponatów udało się pracownikom muzeum TPN ukryć, a potem wywieźć, ale nie przytacza konkretnych faktów[1117].

Na bazie muzeum i biblioteki TPN utworzono (4 grudnia 1940 r.) Muzeum i II Bibliotekę Instytutu Lituanistyki[1118]. Prezes Stanisław Kościałkowski i byli pracownicy TPN: Aleksander Korbutt, Józef Hryniuk, Olgierd Bielski zostali przyjęci do pracy na etat w Instytucie Lituanistyki. Musieli jednak uczęszczać na kursy języka

[1117] N. Keršytė, *Muziejai Vilniuje 1939–1941*, [w:] *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945*, s. 181–184.

[1118] LVIA, F 1139, op. 22, teczka 267, s. 18–19; L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk...*, s. 73–74; R. Jurkowski, *Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie...*, s. 133–134. Instytut Lituanistyki przejął jeszcze trzy biblioteki: Wróblewskich, Litewskiego Towarzystwa Naukowego i Instytutu Żydowskiego. Biblioteka imienia Emilii i Eustachego Wróblewskich została przemianowana na Bibliotekę Centralną, Biblioteka Litewskiego Towarzystwa Naukowego – na I Bibliotekę, a Biblioteka Instytutu Żydowskiego – na III Bibliotekę Instytutu Lituanistyki.

litewskiego i zdać egzamin z tego przedmiotu[1119]. Wymienieni pracownicy etatowi przy pomocy dobrowolnych pomocników z grona byłych członków Towarzystwa kontynuowali pracę w muzeum i bibliotece. Planowali nawet wznowienie wydawnictw naukowych i dokończenie druku prac złożonych w drukarniach w roku 1939[1120].

Na początku 1941 roku, gdy na bazie Instytutu Lituanistyki powstała Akademia Nauk Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, zbiory TPN przeszły w jej zarządzanie. Akademia została otwarta oficjalnie 16 stycznia 1941 r. na mocy uchwały Rady Komisarzy Ludowych (Liaudies komisarų taryba)[1121]. W pierwszej połowie 1941 roku, gdy tworzono strukturę Akademii, rozważano nawet możliwość założenia Instytutu Kultury Polskiej[1122]. S. Kościałkowski, na polecenie Vincasa Krėvė-Mickevičiusa, opracował projekt tego Instytutu w języku polskim i litewskim. Instytut Kultury Polskiej, powstały na bazie materialnej byłego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, miał prowadzić wszechstronne badania. Przewidywano następujące komisje: 1) badań językoznawczych; 2) badań literaturoznawczych;

[1119] LVIA, F 1139, op. 22, teczka 269, s. 1, 249.

[1120] LVIA, F 1139, op. 22, teczka 267, s. 4.

[1121] A. Liekis, *Lietuvos TSR Mokslo Akademijos įkūrimas ir veikla 1941 m.*, „Lietuvos istorijos metraštis" 1987, s. 64–89; A. Garliauskas, *Inteligentija 1940–1941 metais*, Vilnius 1991, s. 86. Pierwszymi rzeczywistymi członkami Akademii Nauk Litewskiej SSR zostali: M. Biržiška, V. Biržiška, D. Budrys, A. Janulaitis, T. Ivanauskas, S. Kolupaila, V. Kuzma. V. Krėvė-Mickevičius, J. Matulis, V. Mykolaitis-Putinas, A. Purėnas, A. Rimka, P. Skardžius, pierwszym prezydentem akademii – V. Krėvė-Mickevičius, wiceprezydentem – A. Purėnas, sekretarzem – D. Budrys, generalnymi sekretarzami oddziałów: M. Biržiška (Nauk humanistycznych), A. Rimka (Nauk socjalnych i ekonomicznych), J. Matulis (Nauk przyrodniczych i matematycznych).

[1122] A. Garliauskas, *Inteligentija 1940–1941 metais*, Vilnius 1991, s. 88. Na wiosnę 1941 r. zostało założonych sześć instytutów Akademii Nauk Litewskiej SRR: Instytut Języka Litewskiego (dyrektor P. Skardžius), Instytut Literatury Litewskiej (Dyrektor V. Mykolaitis-Putinas), Instytut Historii Litewskiej (dyrektor K. Jablonskis), Instytut Etnologii (dyrektor P. Bugailiškis), Instytut Ekonomii, Instytut Historii Prawa i Gospodarstwa. Zamierzano założyć i opracowano projekty Instytutu Chemii (A. Purėnas i J. Matulis), Instytutu Geografii i Geologii (S. Kolupaila), Instytutu Biologii (T. Ivanauskas) oraz Instytutu Onkologii (V. Kuzma).

3) historii; 4) archeologii i historii sztuki; 5) filozofii, pedagogiki i dziejów szkolnictwa; 6) etnografii i geografii; 7) nauk społecznych i gospodarczych; 8) nauk matematycznych, astronomii i fizyki; 9) geologii, mineralogii i chemii; 10) nauk biologicznych. W projekcie przewidywano zatrudnienie początkowo 33 pracowników naukowych i administracyjnych. Ponadto Instytut miał posiadać i prowadzić bibliotekę, zbiór rękopisów oraz muzeum służące pracownikom naukowym, ale też dostępne dla szerszych kół zwiedzających[1123].

Plany te nigdy nie zostały wcielone w życie. Na Litwie postępowała w szybkim tempie sowietyzacja wszystkich dziedzin życia, w tym życia naukowego. Władze radzieckie uważały, że głównym zadaniem naukowych instytucji i ludzi nauki jest badanie aktualnych zadań socjalizmu oraz wychowanie społeczeństwa w duchu komunistycznym[1124]. Nowo powstała Akademia Nauk była również pod ścisłym nadzorem władz komunistycznych. Nie było mowy o swobodzie myśli i pracy twórczej. Kierownictwo i pracownicy Akademii, jak i wszyscy sowieccy uczeni, musieli zadeklarować swą lojalność wobec partii komunistycznej i władzy sowieckiej oraz wykonywać ich zlecenia. Tych, którzy nie chcieli tego uczynić lub byli podejrzani, że mimo oficjalnego deklarowania lojalności mieli odmienne poglądy, zaliczano do „wrogów narodu" i jako tacy byli aresztowani i wywiezieni w głąb Rosji, najczęściej na Syberię[1125].

Władze sowieckie ze szczególną podejrzliwością patrzyły na inteligencję polską posiadającą głębokie tradycje demokratyczne

[1123] LVIA, F 1139, op. 22, teczka 269, s. 200–203.

[1124] M. Muškatas, *Tarybų literatūros raidos keliai*, „Vilniaus balsas" 1940, nr 30 (354), XII. 22, s. 5; *VKP (b) istorijos Stalino kursas ir istorijos mokslas*, „Tiesa" 1940, nr 99, X. 6, s. 4; *Biblioteka – kultūros židinys kaime*, „Tiesa" 1940, nr 109, X. 18, s. 8.

[1125] A. Garliauskas, *Inteligentija 1940–1941 metais...*, s. 89–102; R. Juzefovičius, *Lietuvos humanitarų mokslo organizacijos (1918–1940)*, Vilnius 2007, s. 184–193.

i doświadczenie walki o swoje prawa oraz swobodę myśli. Z tego względu wśród aresztowanych i deportowanych znaleźli się pracownicy Uniwersytetu Stefana Batorego i członkowie Towarzystwa Przyjaciół Nauk: Czesław Czarnowski, Stanisław Cywiński, Wiktor Sukiennicki, dyrektor Instytutu Badań Europy Wschodniej Władysław Wielhorski. Niektórzy z nich, jak polonista, docent USB Stanisław Cywiński (1887–1941)[1126] oraz matematyk, profesor USB Stefan Kempisty (1892–1940) zmarli, nie wytrzymawszy nieludzkich warunków w więzieniach i łagrach sowieckich[1127]. Młody matematyk Józef Marcinkiewicz (1910 – po 1939) – docent USB, uczestnik kampanii wrześniowej zginął w Katyniu[1128]. W czerwcu

[1126] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, Bydgoszcz 2002, s. 56–57. Stanisław Cywiński (1887–1941) gimnazjum ukończył w Mohylewie, w latach 1906–1910 studiował historię literatury na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie, od 1910 roku prowadził w Wilnie lekcje polskiego w szkołach rosyjskich, wygłaszał liczne odczyty, pisał artykuły do „Kuriera Wileńskiego" i „Tygodnika Wileńskiego". Od 1915 roku należał do Stowarzyszenia Nauczycieli i Wychowawców Polskich, organizującego pierwsze średnie szkoły w Wilnie. Podczas najazdu bolszewików w 1919 roku współtworzył w Warszawie gimnazjum dla młodzieży z Wilna. Od 1922 roku uczył języka polskiego w gimnazjum im. Zygmunta Augusta i Sióstr Nazaretanek w Wilnie. W 1924 roku obronił doktorat, w 1928 roku habilitację na Uniwersytecie Stefana Batorego, gdzie został docentem. Badał twórczość Norwida, publikował artykuły w „Dzienniku Wileńskim" i czasopismach. Sympatyzował z Narodową Demokracją. Uwięziony w 1939 roku przez NKWD zmarł w Kirowie (dzisiejsza Wiatka w Rosji).

[1127] M. Wardzyńska, *Grabież mienia kulturalnego Wilna...*, s. 197; *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. *Wileński Słownik Biograficzny*, Bydgoszcz 2002, s. 145. Stefan Jan Kempisty (1892–1940) matematyk. Stopień licencjata uzyskał w 1911 roku na Sorbonie w Paryżu, w 1918 roku doktoryzował się na Uniwersytecie Jagiellońskim, w 1924 roku habilitował się na Uniwersytecie Warszawskim. W latach 1921–1925 był zastępcą profesora, w latach 1925–1939 profesorem na USB. Zajmował się głównie teorią funkcji rzeczywistych i publikował liczne rozprawy z tej dziedziny. Zmarł w sierpniu 1940 roku w więzieniu na Łukiszkach w Wilnie.

[1128] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, s. 219. Józef Marcinkiewicz (1910–1939) matematyk, docent USB, studia matematyczne odbył na USB w latach 1929–1933 i został młodszym asystentem przy katedrze matematyki, doktoryzował się w 1935 roku, habilitował w 1937 roku, odbył staż naukowy w Paryżu i Londynie. Wrócił do kraju w 1939 roku, został zmobilizowany, potem internowany i zamordowany przez sowietów w Katyniu. Napisał 55 prac, wprowadził do nauki „Przestrzenie Marcinkiewicza" i „całki Marcinkiewicza".

1941 r. został aresztowany i wywieziony do obozu na Uralu również Stanisław Kościałkowski. Zbiory Towarzystwa Przyjaciół Nauk utraciły ostatniego opiekuna i całkowicie zostały na łasce nowych gospodarzy. Wyznaczony kurator litewski Ignas Sakavičius nie chciał, czy nie umiał ich chronić a zbiory ulegały coraz większej dewastacji. Obrazy mistrzów europejskich (155 sztuk), których domagał się Valeška zostały oddane do Wileńskiego Muzeum Sztuki (Vilniaus dailes muziejus) powstałego na początku 1941 roku na bazie Wileńskiego Muzeum Miejskiego[1129]. Rozgrabiono bibliotekę i archiwum, zniszczono dział grafiki i numizmatyczny. Wiele eksponatów przywłaszczyły sobie osoby prywatne[1130].

5. Podczas okupacji niemieckiej

Zbiory Towarzystwa Przyjaciół Nauk uległy ostatecznemu rozproszeniu w czasie okupacji niemieckiej. Do maja 1943 r. częściowo rozgrabiono zbiory, znajdujące się w gmachu byłego Towarzystwa Przyjaciół Nauk przy ulicy T. Narbutta (byłej J. Lelewela) oddanego Instytutowi Historii. Na początku wojny niemiecko-sowieckiej w czerwcu 1941 r. budynek został uszkodzony przez bomby niemieckie, ale po niewielkim remoncie nadawał się do użytku. Przechowywano w nim, oprócz zbiorów, wydawnictwa Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Wydawnictwa te, cieszące się popytem, były przez nowych gospodarzy po cichu sprzedawane lub rozdawane.

[1129] N. Keršytė, *Muziejai Vilniuje 1939–1941*, [w:] *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945*, s. 183–184.

[1130] M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej...*, s 121–122; *taż*, *Grabież mienia kulturalnego Wilna...*, s. 200.

Zaniepokojone tym zjawiskiem kierownictwo Litewskiej Akademii Nauk rozporządzeniem z dnia 15 maja 1942 r. powołało komisję w składzie: dyrektor Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk – Petras Vičiūnas, starszy asystent Instytutu Historii – Bronius Untulis oraz pierwszy sekretarz Akademii Nauk – Vytautas Tumėnas, która w obecności księgarza i wydawcy Bolesława Żyndy miała wycenić wydawnictwa przeznaczone do sprzedaży. Komisja wywiązała się z powierzonego jej zadania w ciągu dwóch tygodni i ustaliła cenę wydawnictw w markach niemieckich. Wydawnictwa postanowiono sprzedawać, za pozwoleniem generalnego sekretarza Akademii Nauk, jedynie osobom potrzebującym je do pracy naukowej. Władzom Akademii chodziło nie tyle o uzyskanie ze sprzedaży pieniędzy, chociaż w trudnych latach wojennych i to miało znaczenie, ale o przejęcie kontroli nad rozpowszechnieniem literatury naukowej, której treść nie zawsze odpowiadała interesom litewskim[1131].

W maju 1943 r. Niemcy przeznaczyli gmach byłego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie na szwalnię wojskową i nakazali usunąć książki oraz zbiory muzealne. Decyzją pełnomocnika niemieckiego przy litewskim Urzędzie do Spraw Oświaty w Wilnie – Schreinerta pozostałe jeszcze zbiory przekazano: księgozbiór – do Centralnej Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk (byłej Biblioteki im. Wróblewskich), część rękopisów – do Archiwum Państwowego znajdującego się w byłym klasztorze Benedyktynek przy kościele św. Katarzyny, a część do biblioteki Synodu Ewangelicko-Reformowanego przy ul. Zawalnej (obecnie Pylimo), zbiory i pamiątki historyczne – do Litewskiego Towarzystwa Naukowego, zaś zbiory artystyczne – do Państwowego Muzeum

[1131] LMAB, RS, F 9-3048, s. 11–14.

Sztuki w Wilnie. Zabytkowe meble zabrali Niemcy. Eksponaty przewożono na otwartych platformach, posługując się więźniami jako siłą roboczą. W czasie tej przeprowadzki część zbiorów uległa zniszczeniu i utracie, ale niemożliwe jest ustalenie strat, gdyż nie sporządzono żadnych aktów przekazania i odbioru tych wartości. Po raz kolejny społeczność polska na Wileńszczyźnie została pozbawiona wartości kulturowych, które z dużym poświęceniem przez długie lata gromadziła i przechowywała[1132].

Obecnie poszczególne eksponaty etnograficzne pochodzące ze zbiorów byłego muzeum TPN znajdują się w Narodowym Muzeum Litwy (Lietuvos nacionalinis muziejus). Liczne dzieła sztuki mistrzów zagranicznych (włoskich, hiszpańskich, holenderskich, niemieckich) posiada Muzeum Sztuki Litwy (Lietuvos dailės muziejus), między nimi dzieła, które w swoim czasie stanowiły chlubę galerii obrazów TPN, na przykład: Bassano (właśc. da Ponte) *Złożenie do grobu*, Antonio Bellucci *Diana i nimfa Kalisto* oraz *Diana i Akteon*, Caracci *Chrystus w grobie*, Francisco Ximenes (Jimenez) *Św. Maria Magdalena*, Francesco Casanova *Krowa na tle pejzażu*, Salvatore Rosa *Św. Paweł Pustelnik*, Bartholomeus Spranger *Św. Urszula z męczennicami*, Franz Lampi *Widok górski* i inne[1133].

W Muzeum Sztuki Litwy znalazły się również liczne obrazy wileńskich artystów malarzy, które w swoim czasie należały do muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk, jak: Elwiro Michała Andriolliego *Pejzaż włoski*, Franciszka Jurjewicza *Ulica w Wilnie*,

---

[1132] LVIA, F 1139, op. 22, teczka 272; M. Wardzyńska, *Sytuacja ludności polskiej...*, s. 121–122; taż, *Grabież mienia kulturalnego Wilna...*, s. 200–201.

[1133] *Vakarų Europos XV–XIX a. tapyba: vadovas*. Paruošė Petras Juodelis, Vilnius 1973; *Vakarų Europos tapyba Lietuvos TSR muziejuose: albumas*. Leidinį parengė Eugenijus Potalujus, redakcinė komisija: Romualdas Budrys, Vincentas Gečas, Vytautas Mackevičius, Birutė Ziutelienė, Vilnius 1982.

Pejzaż jesienny, Pielgrzymi w Kalwarii Wileńskiej, Władysława Majeranowskiego *Śmierć Margiera*, Józefa Marszewskiego i Józefa Peszki liczne widoki Wilna, Karola Rafałowicza *Autoportret, Portret matki, Portret ojca*, Alfreda Romera i Karola Ripińskiego portrety, Bolesława Rusieckiego *Autoportret, Portret kobiecy*, Kanutego Rusieckigo *Autoportret, Śmiejący się Włoch*, Jana Rustema *Autoportret, Portret pani Fiorentini z wnuczką*, Ferdynanda Ruszczyca *Nec Mergitur, Pustka (Jesienny wiatr), Wiosna*, Franciszka Smuglewicza *Portret pani Granowskiej*, Adama Szemesza *Portret Syrokomli*, Wincentego Smokowskiego *Ułan na koniu*, Wincentego Ślendzińskiego *Staruszka nawlekająca igłę* (przez autora obraz był nazwany *Żebraczka spod Ostrej Bramy*), Walentego Wańkowicza *Portret Adama Mickiewicza* oraz wiele innych. Nazwiska polskich malarzy wileńskich w katalogach i albumach litewskich podawane są zazwyczaj w formie zlitewszczonej[1134].

Tragiczny los spotkał wielu byłych członków Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W Ponarach, miejscu masowych kaźni koło Wilna, zostali zamordowani: prawnik i kompozytor Stanisław Węsławski (1896–1942)[1135], wybitny onkolog, profesor Uniwersytetu

[1134] *Lietuvos dailė XVI–XIX a. Tapyba, skulptūra: Katalogas*, Vilnius 1968; *Lietuvos tapyba*. Sudarė Pranas Gudynas, redakcinė komisija: Vladas Karatajus, Vytautas Mackevičius, Jonas Švažas. 2 leidimas, Vilnius 1979.

[1135] H. Pasierbska, *Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wilna...*, s. 23–25, 53, 78, 84; taż, *Wileńskie Ponary*, Gdańsk 2004, s. 239–246. Stanisław Węsławski (1896–1942) był synem Witolda Węsławskiego znanego lekarza społecznika i Emilii z domu Sarysz-Bielska. Studia prawnicze i muzyczne ukończył w Moskwie. Prowadził kancelarię adwokacką w Wilnie przy ul. Niemieckie 3. Człowiek o wysokiej kulturze osobistej i szerokich zamiłowaniach kulturalnych. Działacz społeczny. Komponował utwory fortepianowe i pieśni, a także pisał o muzyce wileńskiej. Od początku okupacji włączył się w pracę konspiracyjną. Był prezesem konspiracyjnego Polskiego Czerwonego Krzyża oraz szefem komórki opieki społecznej przy komendzie Okręgu AK. W jego mieszkaniu odbywały się spotkania akowców. Aresztowany dnia 5 lipca 1942 r. Po pięciomiesięcznym śledztwie w więzieniu na Łukiszkach rozstrzelany 1942 roku w Ponarach.

Stefana Batorego Kazimierz Pelczar (1894–1943)[1136] oraz adwokat i znany działacz społeczny Mieczysław Engiel (1894–1943)[1137].

1136 S. M. Brzozowski, *Pelczar Kazimierz (1894–1943), onkolog, profesor patologii ogólnej Uniwersytetu Wileńskiego*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25/1, z. 104, Wrocław i in. 1980, s. 550–552; H. Pasierbska, *Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wilna...*, s. 23–25, 53, 84; taż, *Wileńskie Ponary*, Gdańsk 2004, s. 239–246. Kazimierz Pelczar (1894–1943) studia medyczne ukończył na Uniwersytecie Jagiellońskim w 1925 roku, uzyskując stopień doktora nauk medycznych. Po ukończeniu studiów pracował w Zakładzie Patologii Ogólnej w Uniwersytecie Jagiellońskim, pogłębiał wiedzę w Berlinie oraz w Instytucie Pasteura w Paryżu. W 1930 r. osiadł w Wilnie, obejmując w Uniwersytecie Stefana Batorego Katedrę Patologii Ogólnej i Eksperymentalnej. Był wybitnym naukowcem, onkologiem, autorem wielu nowatorskich prac. W 1931 roku założył w Wilnie przy ul. Połockiej 6 Zakład Leczniczo-Badawczy dla Chorych na Nowotwory. W 1940 roku miał propozycję objęcia katedry fizjopatologii w Londynie, zapraszano go na stały pobyt do Nowego Jorku i Rzymu. Odmówił, uważając, że miejscem jego, jako Polaka, jest środowisko polskie i to najtrudniejsze, jakim była Ziemia Wileńska. Był członkiem licznych towarzystw naukowych i lekarskich. Władając biegle obcymi językami, jeździł do Anglii, Niemiec, Włoch, Hiszpanii, wygłaszając referaty. Gdy wybuchła wojna w 1939 roku, Pelczar zorganizował Polski Komitet Pomocy Ofiarom Wojny. Stanął na czele Sekcji Polskiej Międzynarodowego Czerwonego Krzyża. Po likwidacji Uniwersytetu Stefana Batorego organizował tajne zajęcia dla studentów polskich w pobliskim od Wilna Landwarowie i w Wace. W zakładzie przy ul. Połockiej ukrywał Żydów, członków Armii Krajowej, zagrożonych aresztowaniem. Brał także udział w konspiracji, w jego mieszkaniu odbywały się zebrania sztabu sanitarnego Okręgu AK. W 1941 roku zainicjował rejestrację Polaków wywiezionych przez sowietów z Wileńszczyzny. Prof. Kazimierz Pelczar został aresztowany 17 września 1943 r. i tego samego dnia rozstrzelany razem z innymi przedstawicielami polskiej inteligencji w Ponarach.

1137 *Engiel Mieczysław (1890–1943)*, [w]: *Słownik biograficzny adwokatów polskich*, t. 2, z. 1, Warszawa 1988; A. Śnieżko, *Engiel Mieczysław (1890–1943), prawnik, adwokat wileński, działacz społeczny*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 6, 1948, s. 275. Mieczysław Engiel (1890–1943) urodził się na Łotwie w Libawie. Do gimnazjum uczęszczał w Kownie, gdzie należał do samokształceniowego kółka młodzieży polskiej. Studiował prawo w Petersburgu. Po ukończeniu studiów zamieszkał w Wilnie, gdzie uczył historii i geometrii w gimnazjum męskim. W 1920 roku wstąpił ochotniczo do Wojska Polskiego. W okresie Litwy Środkowej M. Engiel piastował stanowisko Dyrektora Departamentu Pracy i Opieki Społecznej w Tymczasowej Komisji Rządzącej (październik 1920 – styczeń 1922), uczestnicząc jednocześnie w pracy Rady Miejskiej. W 1922 roku został prezesem Centrali Chrześcijańskich Związków Zawodowych. Wniósł duży wkład w zorganizowanie i funkcjonowanie Kasy Chorych w Wilnie. Współpracował z czasopismami „Prąd", „Dziennik Wileński" i „Wileński Przegląd Prawniczy". Prowadził rozległą praktykę adwokacką. W sierpniu 1939 r. zmobilizowany do służby wojskowej po kampanii wrześniowej powrócił do Wilna. Od chwili zajęcia Wilna przez Litwinów pomagał, bardzo często bezinteresownie, mieszkańcom Wilna, którzy nie znali języka litewskiego obowiązującego także w sądownictwie. Narażał się tym samym szowinistycznie nastawionym Litwinom. W nocy z 16 na 17 września 1943 r. został aresztowany jako zakładnik i rozstrzelany w Ponarach.

W obozie w Prowieniszkach (Pravieniškės) na Litwie byli więzieni: Tadeusz Czeżowski, prof. USB, Jan Dembowski, prof. USB, Janusz Iwaszkiewicz, prof. USB, Tadeusz Limanowski, adwokat, Henryk Łowmiański, prof. USB, Ryszard Mienicki, pracownik naukowy USB, Marian Morelowski, prof. USB, Stefan Narębski, inżynier architekt, Jan Oko, prof. USB, Ludomir Ślendziński, prof. Wydziału Sztuk Pięknych USB, Stanisław Zajączkowski, prof. USB[1138].

Represjonowani byli i inni członkowie Towarzystwa. W marcu 1942 r. zostali aresztowani przez gestapo i litewską policję księża profesorowie Wydziału Teologicznego USB i Seminarium Duchownego: Czesław Falkowski, Józef Marcinowski, Leon Puciata, Paweł Nowicki. Początkowo zostali oni wtrąceni do więzienia na Łukiszkach, potem wywiezieni do Wiłkowyszek (Vilkaviškis) na Litwie, zaś w październiku 1942 r. – do obozu w Szałtupiu (Šaltupiai) w powiecie mariampolskim, gdzie byli zmuszani do pracy w ciężkich warunkach pod nadzorem gestapo i litewskich dozorców. Niektórzy z nich, na przykład J. Marcinowski, przeszli jeszcze przez obóz karny w Poniewieżyku[1139].

6. Po „oswobodzeniu" sowieckim

Powrót litewskich władz komunistycznych po wyzwoleniu Wilna w lipcu 1944 r. spod okupacji niemieckiej oznaczał nową falę

[1138] H. Pasierbska, *Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wilna...*, s. 46–48, 52–53.

[1139] T. Krahel, *Archidiecezja wileńska*, [w:] *Życie religijne pod okupacją 1939–1945: metropolie wileńska i lwowska, zakony*. Praca zbiorowa pod red. ks. Zygmunta Zielińskiego, Katowice 1992, s. 20, 25–26; tenże, *Wydział Teologiczny USB i Wileńskie Seminarium Duchowne w latach II wojny światowej*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 2: *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996, s. 208–215; W. Pietkun, *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis...*, s. 90–93.

represji wobec ludności Wileńszczyzny, zwłaszcza polskiej inteligencji. Wśród aresztowanych znalazł się profesor Stefan Ehrenkreutz, historyk prawa, ostatni rektor Uniwersytetu Stefana Batorego, członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, senator II Rzeczypospolitej Polskiej. Po zlikwidowaniu przez władze litewskie Uniwersytetu Stefana Batorego w grudniu 1939 r. brał on udział w organizowaniu i prowadzeniu do 1944 roku tajnego nauczania, które umożliwiło wielu studentom zakończenie studiów. Oficjalnie pracował jako stróż nocny. Według wspomnień byłych jego uczniów, w czasie wojny miał on w sobie jakąś dziwną siłę. Był po prostu niezmordowany. Nie było przypadku, aby opuścił wykład; w największy mróz i niepogodę przychodził, sprawdzał obecność i nie dopuszczał nawet myśli, aby ktoś z uczniów bez nadzwyczajnych powodów opuścił wykład. Po ponownym wkroczeniu Armii Czerwonej do Wilna został aresztowany 28 sierpnia 1944 r. przez NKWD. Oskarżano go o to, że był przedstawicielem klasy panującej w Polsce przed rokiem 1939 i wrogiem państwa sowieckiego. Zmarł 20 lipca 1945 r. z wyczerpania organizmu w szpitalu więziennym na Łukiszkach w Wilnie[1140].

[1140] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 2: *Dziesięciolecie 1919–1929*, Wilno 1929, s. 261; A. Święcicki, *Wydział Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego i jego spuścizna*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis...*, s. 96; J. Surwiło, *Męczeńska śmierć rektora Stefana Ehrenkreutza*, ibidem, s. 264–265; *Ehrenkreutz Stefan (1880–1945)*, [w:] T. Venclova, *Vilniaus vardai*, Vilnius 2006, s. 228. Stefan Ehrenkreutz urodził się 13 października 1880 r. w Łowiczu, Studiował prawo w Warszawie, Wiedniu i Lipsku. W 1920 roku podjął pracę na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie, gdzie wykładał historię prawa. Badał ustroje państw Europy Wschodniej, dawne prawo polskie i litewskie, m.in. statuty litewskie. Był członkiem korespondentem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, członkiem Towarzystwa Naukowego we Lwowie, członkiem Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. W latach 1930–1939 zasiadał w Senacie RP. Był też organizatorem i prezesem zarządu Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie (od 1930 roku). W 1939 roku został wybrany jako rektor Uniwersytetu Stefana Batorego.

Większość byłych członków Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, którzy uniknęli więzienia i zesłania, wyjechało po wojnie do Polski w jej nowych granicach, gdzie podjęli pracę w istniejących ośrodkach naukowych lub zajęli się tworzeniem nowych. Wielu z nich trafiło do Torunia, dokąd przybył tak zwany transport „uniwersytecki" wiosną 1945 roku. W tworzeniu Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu wzięli udział i podjęli pracę na jego wydziałach byli profesorowie i młodsi pracownicy Uniwersytetu Stefana Batorego: Konrad Górski; filolog klasyczny Stefan Srebrny; filozof Tadeusz Czeżowski; archiwista i historyk Ryszard Mienicki; historyk Leonid Żytkowicz; astronom Władysław Dziewulski; architekt, historyk sztuki Stefan Narębski; artysta malarz, grafik Jerzy Hoppen i wielu innych[1141]. Liczna grupa profesorów Wydziału Teologicznego USB z arcybiskupem Romualdem Jałbrzykowskim na czele przeniosła się zimą 1945 roku do Białegostoku[1142]. Do Łodzi trafili m.in.: Bolesław Wilanowski i Stanisław Zajączkowski. Ks. prof. Bolesław Wilanowski, profesor USB, członek zarządu TPN w Wilnie i redaktor „Ateneum Wileńskiego", po wojnie wykładał historię prawa i prawo kano-

[1141] *Księga pamiątkowa ku czci prof. Tadeusza Czeżowskiego*, red. Leon Gumański, Toruń 1980; W. Iwanowska, *Nauki matematyczno-fizyczne na Uniwersytecie Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnesis...*, s. 120–125; S. Kalembka, *Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu kontynuatorem Uniwersytetu Stefana Batorego Wilnie*, ibidem, s. 272–277; J. Poklewski, *Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Twórcza kontynuacja tradycji wileńskiej*, ibidem, s. 292–294. Dekret o utworzeniu w Toruniu Uniwersytetu Mikołaja Kopernika wydała Krajowa Rada Narodowa 24 sierpnia 1945 r. W listopadzie tego roku odbyły się pierwsze wykłady. Inauguracja pierwszego roku akademickiego na UMK odbyła się 5 stycznia 1946 r. w neogotyckim Collegium Maius.

[1142] T. Krahel, *Wydział Teologiczny USB i Wileńskie Seminarium Duchowne w latach II wojny światowej*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996, s. 216–219; I. Sławińska, *Uniwersytet Stefana Batorego wszechnica otwarta i europejska*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnesis...*, s. 253–255.

niczne na Uniwersytecie Łódzkim[1143]. Stanisław Zajączkowski, historyk, profesor USB, członek zarządu i bibliotekarz Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1933–1939, po drugiej wojnie światowej również znalazł pracę w organizującym się Uniwersytecie Łódzkim i odegrał dużę rolę w kształceniu młodej kadry tego Uniwersytetu (pracował na tej uczelni w latach 1945–1960)[1144].

W Poznaniu znaleźli się profesorowie: Witold Staniewicz i Henryk Łowmiański. Witold Staniewicz (1887–1966) został kierownikiem Katedry Ekonomii Rolnej i Polityki Agrarnej na Uniwersytecie Poznańskim, później zaś Ekonomii i Organizacji Rolnictwa w Wyższej Szkole Rolniczej (od 1960 roku)[1145]. Wybitny historyk

[1143] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny...*, s. 424. Bolesław Ignacy Wilanowski (1885–1954) teolog i kanonista, ukończył szkołę średnią i seminarium duchowne w Wilnie. Stopień magistra teologii uzyskał w 1911 roku w Akademii Duchownej w Petersburgu, stopień doktora – w 1913 roku na Uniwersytecie Wrocławskim, habilitował się w 1919 roku na Uniwersytecie Jana Kazimierza w Lublinie. Od 1919 roku wykładał apologetykę, Pismo Święte, patrologię, historię dogmatów, metodologię nauk teologicznych na USB. W latach 1923–1926 redagował „Kwartalnik Teologiczny Wileński". W 1930 roku uzyskał doktorat prawa kanonicznego od tego czasu wykładał prawo kościelne na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych USB oraz w Szkole Nauk Politycznych w Wilnie. Był członkiem Zarządu Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej. Opublikował wiele prac dotyczących historii kościoła i prawa kanonicznego.

[1144] P. Laval, *Katedry historii Uniwersytetu Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnesis...*, s. 56; *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny...*, s. 435–436. Stanisław Franciszek Zajączkowski (1890–1977) ukończył w 1908 roku gimnazjum w Rzeszowie, odbył studia historyczne na Uniwersytecie Lwowskim i uzupełniał je w Paryżu. Podczas pierwszej wojny światowej został powołany do armii austriackiej. W 1916 roku dostał się do niewoli rosyjskiej. W 1921 roku powrócił do Lwowa, gdzie na Uniwersytecie Jana Kazimierza uzyskał najpierw stopień doktora, potem doktora habilitowanego. Pracował jako archiwista we Lwowie. W 1932 roku został profesorem historii średniowiecznej na USB. W latach 1937–1938 był dziekanem Wydziału Humanistycznego, w latach 1937–1938 prorektorem. Publikował prace dotyczące dziejów średniowiecznej Litwy i Zakonu Krzyżackiego. W 1943 roku został aresztowany przez gestapo i zesłany do obozu w Prowieniszkach. Po zwolnieniu, do 1945 roku pracował w archiwum w Wilnie.

[1145] A. Święcicki, *Wydział Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego...*, s. 99–100; A. Kijas, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1918–1939*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 2: *Kultura i trwanie*, Białystok 1996, s. 311–313; *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, Bydgoszcz 2002, s. 385. Witold Cezary Staniewicz (1887–1966) ekonomista, profesor i rektor USB. Gimna-

mediewista Henryk Łowmiański (1898–1984) w sierpniu 1945 r. objął Katedrę Historii Europy Wschodniej na Uniwersytecie Poznańskim. W roku 1951 objął obowiązki kierownika Zespołu Katedr Historycznych, przemianowanych w 1957 roku na Instytut Historii UAM. W 1951 roku został członkiem czynnym Polskiej Akademii Umiejętności, w 1952 roku członkiem korespondentem utworzonej wówczas Polskiej Akademii Nauk, zaś w 1956 roku członkiem rzeczywistym PAN. W latach 1957–1968 był dyrektorem Instytutu Historii na UAM w Poznaniu, który w niedługim czasie stał się liczącym ośrodkiem badań historycznych. Opublikował wiele prac, poświęconych wczesnemu średniowieczu polskiemu oraz genezie państw słowiańskich. Wychował grono wybitnych historyków, którym wpoił zamiłowanie do studiów nad historią Wielkiego Księstwa Litewskiego i do rzetelnej pracy naukowej[1146].

zjum ukończył w Wilnie. Studiował na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie i uniwersytecie w Monachium. W latach 1919–1921 służył w Wojsku Polskim. W 1922 roku był posłem na Sejm Wileński. Od 1922 roku był asystentem i docentem USB, w latach 1926–1930 – ministrem reform rolnych i profesorem ekonomii rolnej na Politechnice Lwowskiej. W latach 1931–1939 był profesorem, w latach 1933–1934 rektorem USB. Ponadto kierował działem ekonomii rolnej w Państwowym Instytucie Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach. Po zamknięciu Uniwersytetu Stefana Batorego wykładał na polskim Tajnym Uniwersytecie w Wilnie. Od 1945 roku był profesorem Uniwersytetu w Poznaniu.

[1146] J. Bardach, *Henryk Łowmiański jako badacz dziejów Litwy historycznej*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica" 1987, t. 2, s. 3–31; T. Wasilewski, *Henryk Łowmiański* (1898–1984), „Zapiski Historyczne" 1986, t. 51, nr 1, s. 191–193; J. Ochmański, *Henryk Łowmiański*, [w:] *Wybitni historycy wielkopolscy*, Poznań 1989, s. 392–405; *Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło*, red. Artur Kijas i Krzysztof Pietkiewicz, Poznań 1995; M. Kosman, *Z wileńskiej perspektywy. O Henryku Łowmiańskim jako badaczu dawnej Litwy*, [w:] *Kultura polityczna w Polsce*, t. 6, cz. 2: *Litwa w polskiej tradycji i kulturze politycznej*, Poznań 2006, s. 179–186; Henryk Łowmiański urodził się w majątku Daugudzie leżącym w parafii Bolniki na Litwie (obecnie Balninkai w rejonie malackim). Uczył się w szkole realnej w Wilnie (1908–1915) i w Czernihowie, gdzie został ewakuowany w 1916 roku. Po ukończeniu szkoły w Czernihowie dodatkowo zdał łacinę (ze szkoły realnej można było iść na politechnikę) i w 1916 roku wstąpił na studia historyczne w Uniwersytecie św. Włodzimierza w Kijowie, ale po dwóch latach został skreślony za nieuiszczenie opłaty za naukę. Przeżywszy ciężkie i „głodne" czasy rewolucji przedostał się do Wilna, gdzie jego rodzice mieli dom przy ulicy Lwowskiej. Od razu

Znaczna część byłych członków Towarzystwa Przyjaciół Nauk, nie chcąc pogodzić się z narzuconym przez sowietów ustrojem w powojennej Polsce, wybrała emigrację. Na Zachodzie, oprócz prezesa Stanisława Kościałkowskiego, o którym była mowa wcześniej, znaleźli się: Czesław Czarnowski, Wacław Komarnicki, Walerian Meysztowicz, Wiktor Sukiennicki, Władysław Wielhorski i wielu innych. Droga tych osób na Zachód prowadziła najczęściej przez więzienia i obozy sowieckie. Na obczyźnie, nie zważając na trudności życiowe, byli członkowie TPN kontynuowali działalność pedagogiczną i społeczną, wydawali prace naukowe, brali udział w zakładaniu i działalności licznych polskich organizacji powstałych na obczyźnie[1147].

Czesław Czarnowski (1883–1983), lekarz laryngolog, w latach 1937–1939 wykładał otolaryngologię na Uniwersytecie Stefana Batorego i kierował kliniką otolaryngologiczną, był pionierem sportu żeglarskiego. W 1941 roku został aresztowany i zesłany do Rosji. Po zwolnieniu służył jako major w armii Andersa, po wojnie wyemigrował do Argentyny, wrócił do Polski w 1965 roku[1148].

---

podjął studia na wskrzeszonym Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie. W 1924 roku obronił na tej uczelni pracę doktorską, a w 1932 roku habilitacyjną. Podstawą pracy habilitacyjnej były dwutomowe *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1–2, Wilno 1931–1932. W uznaniu osiągnięcia naukowego został powołany na Katedrę Historii Europy Wschodniej, początkowo jako zastępca profesora, potem jako profesor nadzwyczajny. Równocześnie od 1932 roku prowadził wykłady w Wyższej Szkole Instytutu Europy Wschodniej. Został członkiem korespondentem Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie i Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Pracował nad przygotowaniem do druku obszernej edycji źródłowej *Akta cechów wileńskich* (razem z Marią Łowmiańską i Stanisławem Kościałkowskim). Po zamknięciu przez władze litewskie Uniwersytetu Stefana Batorego w grudniu 1939 r. został bez pracy i środków do życia. We wrześniu 1943 r. został wywieziony do obozu koncentracyjnego w Prowieniszkach w charakterze zakładnika. Zwolniony, podjął pracę w archiwum miasta Wilna, w którym służył do wyjazdu w 1945 roku do Polski.

[1147] *Polskie instytucje i placówki naukowe na Obczyźnie*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie. Rok 2004/2005", London 2006, t. 48, s. 234–298; *I Kongres Polskich Towarzystw Naukowych na Obczyźnie 8–11 września 2005*, Kraków 2007.

[1148] *Wileński Słownik Biograficzny*, Bydgoszcz 2002, s. 57.

Wacław Komarnicki (1891–1954), prawnik i polityk, profesor USB, podczas drugiej wojny światowej przebywał w obozie jenieckim w Grazowcu, po zwolnieniu w 1942 roku został ministrem sprawiedliwości w rządzie gen. Sikorskiego. W 1944 roku wycofał się z życia politycznego, wykładał na polskim Wydziale Prawa w Oxfordzie oraz w Polskiej Szkole Nauk Politycznych[1149].

Walerian Meysztowicz (1893–1982), ks. prof. USB, po wybuchu drugiej wojny światowej został kapelanem 13 pułku ułanów. Po napaści sowieckiej na Polskę dotarł do Rzymu, gdzie został infułatem i członkiem kapituły Bazyliki św. Piotra. Założył w Rzymie Polski Instytut Historyczny, współredagował serie „Antemurale" i „Sacrum Poloniae Millenium", opublikował pamiętniki *Gawędy o czasach i ludziach*[1150]. Publikował pomniejsze prace w czaso-

[1149] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*, t. 2: *Dziesięciolecie 1919–1929...*, s. 253–272; *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny...*, s. 159. Wacław Komarnicki (1891–1954) w 1909 roku ukończył Gimnazjum Wojciecha Górskiego w Warszawie, w 1914 roku uzyskał dyplom kandydata nauk prawnych na Uniwersytecie w Dorpacie. W latach 1918–1920 pracował w Ministerstwie Sprawiedliwości, w 1920 roku był ochotnikiem w Wojsku Polskim. Po demobilizacji pracował w Uniwersytecie Stefana Batorego. Wykładał prawo polityczne i nauki o państwie. W latach 1924–1927 był dziekanem Wydziału Prawa i Nauk Społecznych USB. Był założycielem i redaktorem „Rrocznika Prawniczego Wileńskiego" (1929–1935). W latach 1929–1939 wykładał również w Warszawskiej Szkole Nauk Politycznych. Od 1938 roku był członkiem korespondentem PAU, w latach 1927–1939 – członkiem Rady Miejskiej w Wilnie z ramienia Stronnictwa Narodowego, w latach 1928–1935 – posłem na sejm. Wydał m.in. książki *O zmianie konstytucji polskiej* (Wilno 1927), *Odbudowa państwowości polskiej na ziemiach wschodnich* (Wilno 1929), *Ustrój państwowy Polski współczesnej* (Wilno 1937).

[1150] J. Bardach, *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988, s. 327–352; W. Meysztowicz, *Gawędy o czasach i ludziach*, t. 1: *Poszło z dymem*; t. 2: *To, co trwałe*, Londyn 1973–1974, wyd. drugie, poprawione i uzupełnione, Londyn 1983; D. Szpoper, A. Bielecki, *Aleksander Meysztowicz: portret polityczny konserwatysty*, Gdańsk 2001. Walerian Meysztowicz (1893–1982), ksiądz, prof. USB, urodził się w majątku rodzinnym Pojościu na Litwie. Był synem Aleksandra Meysztowicza, wicemarszałka szlachty guberni kowieńskiej, w latach 1905–1917 członka petersburskiej Rady Państwa, w latach Litwy Środkowej prezesa Komisji Rządzącej, potem prezesa Wileńskiego Banku Ziemskiego, w latach 1926–1928 ministra sprawiedliwości. Walerian Meysztowicz kształtował się pod przemożnym wpływem ojca i konserwatywnego ziemiańskiego środowi-

piśmie „Alma Mater Vilnensis" wydawanym przez Społeczność Akademicką Uniwersytetu Stefana Batorego w Londynie[1151].

Wiktor Sukiennicki (1901–1983), prawnik i politolog, profesor USB, w 1941 roku został aresztowany przez NKWD i zesłany do obozu w Krasnojarsku. Po zwolnieniu w 1942 roku pracował w ambasadzie polskiej w Kujbyszewie. Od 1943 roku mieszkał w Wielkiej Brytanii. Był wykładowcą polskiego uniwersytetu w Oxfordzie, współzałożycielem „Alma Mater Vilnensis" – pisma Społeczności USB na Obczyźnie, współpracownikiem „Kultury"[1152]. Opublikował liczne prace z dziedziny prawa, w tym prawa sowieckiego[1153].

Stanisław Swianiewicz (Świaniewicz), (1899–1997), prawnik, ekonomista, docent Uniwersytetu Stefana Batorego, w 1939 roku brał udział w kampanii wrześniowej, dostał się do niewoli sowieckiej i przebywał w obozie w Kozielsku. Przewieziony z transportem 300

ska, w którym wzrastał. Ukończył Cesarskie Liceum Aleksandryjskie w Petersburgu. Podczas pierwszej wojny światowej służył w wojsku rosyjskim, w latach 1918–1920 walczył z bolszewikami. W 1921 roku wstąpił do seminarium duchownego w Wilnie. Od 1936 roku był profesorem prawa kanonicznego na Wydziale Teologicznym USB. Wydał m.in. pracę *Dobra kościelne w Wielkim Księstwie Litewskim* (1935).

[1151] W. Meysztowicz, *Św. Brunon na Litwie w 1009 r.*, „Alma Mater Vilnensis", t. 5, Londyn 1958, s. 121–132.

[1152] *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny...*, s. 391. Wiktor Sukiennicki (1901–1983) ukończył szkołę średnią w Rybińsku. W latach 1920–1922 służył w Wojsku Polskim. Po studiach na Wydziale Prawa i Nauk Społecznych USB odbył studia uzupełniające w Wiedniu, Kolonii, Hadze i w Rzymie, doktorat uzyskał w Paryżu, habilitował się na USB i jako zastępczy profesor wykładał teorię i filozofię prawa. Był członkiem Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej. Opublikował m.in. pracę *Marksistowsko-leninowska teoria prawa* (Wilno 1935).

[1153] W. Sukiennicki, *Sprawa sukcesji przez Polskę uprawnień rentowych państwa pruskiego, wynikłych z jego akcji kolonizacyjnej na Wschodzie: Przyczynek do wykładni art. 256 Traktatu Wersalskiego*, Warszawa 1931; tenże, *Historia filozofii prawa (według wygłoszonych wykładów)*, Wilno 1934; tenże, *Marksistowsko-leninowska teoria prawa*, Wilno 1935 (odbitka z „Wileńskiego Przeglądu Prawniczego"); tenże, *Kolektywizacja rolnictwa w ZSRR w okresie pierwszej pięciolatki: Studium prawnopolityczne*, Wilno 1937 (odbitka z „Wileńskiego Przeglądu Prawniczego"); tenże, *Ustrój radziecki a konstytucja stalinowska*, Poznań 1937; tenże, *East Central Europe during World War I: from foreing domination to nacional independence*, New York 1984.

oficerów 30 kwietnia 1940 r. znalazł się na stacji Gniazdowo kilka kilometrów od Katynia. Został tam odseparowany i przewieziony do więzienia w Moskwie. Po zwolnieniu w 1942 roku przedostał się do Kujbyszewa, potem do Iranu. Po wojnie pozostał na Zachodzie. Pracował na uniwersytetach w Anglii, Kanadzie, USA. Napisał wiele prac o charakterze pamiętnikarskim, politycznym oraz społecznym[1154].

Władysław Wielhorski (1885–1967), politolog, profesor, dyrektor Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie, w lipcu 1940 r. został aresztowany i uwięziony w Wilnie. W 1941 roku po wybuchu wojny sowiecko-niemieckiej wywieziono go w głąb Rosji, do więzienia w mieście Gorki (obecnie Niżnij Nowgorod). Zwolniony z więzienia po umowie Sikorski–Majski pracował przez pewien czas w ambasadzie w Kujbyszewie (obecnie Samara), potem przez Teheran i Kair wyjechał do Londynu, gdzie pracował w różnych polskich placówkach społeczno-politycznych. Był współtwórcą Związku Ziem Północno-Wschodnich i Ligi Niepodległości Polski, z jej ramienia zasiadał w Radzie Jedności Narodowej, należał do Rady Naczelnej Instytutu Wschodniego „Reduta". Ponadto był członkiem Społeczności Akademickiej Uniwersytetu Stefana Batorego na Obczyźnie, Koła Kijowian, profesorem Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie (PUNO), członkiem Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie, Instytutu Badań Zagadnień Krajowych, prezesem Zrzeszenia Profesorów i Docentów.

[1154] A. Święcicki, *Wydział Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego i jego spuścizna*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis...*, s. 97; *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. *Wileński Słownik Biograficzny*, s. 392. Stanisław Swianiewicz (1899–1997) ukończył gimnazjum w Orle. Studiował prawo na uniwersytecie w Moskwie i USB. Odbył studia uzupełniające w Paryżu, Wrocławiu i Wiedniu. W latach 1919–1921 służył w Wojsku Polskim. W Wilnie wykładał ekonomię polityczną na USB i Szkole Nauk Politycznych, był członkiem Instytutu Badań Europy Wschodniej, opublikował wiele prac z ekonomii politycznej.

Zmarł w 1967 roku w Londynie[1155]. Opublikował wiele prac o Litwie i stosunkach polsko-litewskich[1156].

Nieliczni „przyjaciele nauk", którzy po wojnie pozostali „na dobre i złe" w Wilnie, mieli, zwłaszcza w okresie stalinowskim, bardzo nikłe możliwości kontynuowania pracy naukowej i społecznej. Jednym z tych, którzy pozostali był Jan Obst (1876–1954), redaktor i wydawca wileński. W 1940 roku władze sowieckie pozbawiły go majątku Rubno w pobliżu Ławaryszek pod Wilnem oraz całego mienia, w tym książek i pamiątek po Adamie Mickiewiczu, które

---

[1155] M. Jackiewicz, *Polacy na Litwie 1918–2000: Słownik biograficzny*, Warszawa 2003, s. 321–323; K. Buchowski, *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999, s. 137–139. Władysław Wielhorski (1885–1967), pseudonim Mateusz Skiba, ur. 6 marca 1885 r. w majątku Żłobycze koło Żytomierza na Ukrainie. Gimnazjum ukończył w Żytomierzu i w 1903 roku rozpoczął studia na Wydziale Matematyczno-Przyrodniczym Uniwersytetu w Kijowie, z którego w 1907 roku został usunięty za udział w działalności nielegalnej. Wyjechał do Krakowa, gdzie w 1911 roku ukończył studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego, uzyskując stopień doktora. Po ukończeniu studiów jakiś czas mieszkał w Warszawie. Przed pierwszą wojną światową poślubił Celinę Lewoniewską z Bolcz w powiecie rosieńskim na Żmudzi, gdzie osiadł i prowadził gospodarstwo domowe w czasie okupacji niemieckiej. W 1919 roku zaciągnął się jako ochotnik do Wojska Polskiego. Po nastaniu pokoju włączył się aktywnie do działalności Polaków na Litwie Kowieńskiej. Działał w Centralnym Polskim Komitecie Wyborczym, Biurze Informacyjnym, później w Komitecie Polskim. Został publicystą gazety „Dnia Kowieńskiego". W roku 1924 za potępienie antypolskich ekscesów w kościołach Litwy (napadano na polskich księży, rozpędzano i zakłócano nabożeństwa w języku polskim, bito wiernych w kościołach) został pozbawiony litewskiego obywatelstwa i wydalony z Litwy. Zamieszkał w Wilnie, podejmując pracę na Uniwersytecie Stefana Batorego, gdzie habilitował się z historii agrarnej Europy Środkowo-Wschodniej. W latach 1931–1939 był dyrektorem Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie i Szkoły Nauk Politycznych. Był posłem na ostatni Sejm II Rzeczypospolitej (1935–1938).

[1156] W. Wielhorski, *Byt ludności polskiej w państwie litewskim. W świetle dochodzeń jej praw przed Ligą Narodów*, Wilno 1925; tenże, *Litwa etnograficzna*, Wilno 1928; tenże, *Sprawy terytorialne w polityce Litwy*, Wilno 1933; tenże, *Warunki rozwoju świadomości narodowej Litwinów i powstania współczesnego państwa litewskiego (1861–1920)*, Lwów 1935 (odbitka z: *Pamiętnik Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. Referaty*); tenże, *Litwa współczesna* Warszawa 1938; tenże, *Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Alma Mater Vilnensis", Londyn 1951, t. 2; tenże, *Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów*, Londyn 1947.

gromadził przez całe życie. Przez przypadek uniknął zesłania na Syberię. Pozostał na Litwie, gdzie pozbawiony środków do życia oraz własnego dachu nad głową, tułał się po cudzych kątach. Ostatnią jego przystanią życiową był opuszczony dom chłopski we wsi Dziekaniszki. Nie zważając na nędzne warunki bytu i pogorszający się stan zdrowia w ostatnich latach życia, pisał pamiętniki na podstawie wcześniej sporządzanych notatek. Obecnie rękopis pamiętników znajduje się w Bibliotece Głównej Uniwersytetu w Białymstoku. Jan Obst zmarł 9 marca 1954 r. W ostatnią drogę byłego redaktora i ziemianina odprowadzili mieszkańcy pobliskich wsi. Jan Obst został pochowany przy kaplicy w Rubnie[1157].

Poszczególni działacze, którzy przeżyli okres stalinowski mogli później podjąć pracę w litewskich placówkach kulturowych lub oświatowych i w ograniczonym zakresie działać na niwie kultury polskiej. Jednym z takich działaczy był historyk kultury i archiwista Jerzy Orda (1905–1972). Po wojnie pozostał w Wilnie. Do 1957 roku żył w trudnych warunkach materialnych, był zatrudniony jako pracownik fizyczny, potem pracował w Archiwum Miasta Wilna, w Muzeum Sztuki, w Instytucie Historii Litewskiej Akademii

[1157] L. Narkowicz, *Życie i spuścizna Jana Obsta*, Wilno 2001; *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny...*, s. 255. Jan Obst (1876–1954), historyk, wydawca, dziennikarz. Gimnazjum i uniwersytet ukończył w Lipsku. W latach 1903–1909 pracował w redakcji polskiego pisma „Kraj" w Petersburgu. Po zamknięciu pisma „Kraj" wydał w Petersburgu „Kwartalnik Litewski" (1910–1911). W 1911 roku przeniósł się do Wilna, gdzie wydawał kwartalnik „Litwa i Ruś" (1912–1913), „Gazetę Codzienną" (1911–1915) i „Dziennik Wileński" (1916–1918). W kamieniczce przy zaułku Bernardyńskim założył Muzeum Adama Mickiewicza. W 1919 roku służył w Wojsku Polskim, potem był kierownikiem Działu Prasowego Wydziału Administracji i Prasy komitetu Obrony Kresów Wschodnich. W 1925 roku został redaktorem naczelnym „Dziennika Wileńskiego" wydawanego przez Aleksandra Zwierzyńskiego. Wiele publikował prac z historii Litwy i Wilna, na przykład *Litwa w świetle prawdy historycznej*, Wilno 1912, *Odwieczny spór Polski z Moskwą o Litwę*, Warszawa 1919; *Historia cudownego obrazu M.B. Ostrobramskiej*, Wilno 1927 i wiele innych.

Nauk, w Muzeum Historii i Etnografii. Od 1957 roku pracował w Centralnym Archiwum Historycznym Litewskiej SRR. Przygotowywał do druku dokumenty archiwalne, był współtwórcą polskiego zespołu pieśni i tańca „Wilia", nauczycielem akademickim w Wileńskim Instytucie Pedagogicznym, kompetentnym konsultantem w sprawach historii i sztuki wileńskiej. Zmarł 6 czerwca 1972 r. w Wilnie i został pochowany na Rossie[1158].

Pobieżne przejrzenie wojennych i powojennych losów byłych wileńskich „przyjaciół nauk" pokazuje, że zasługują oni na uwagę historyków i poświęcenie im oddzielnej pracy. Jedni w trudnych latach próby, za swój humanizm i postawę obywatelską zapłacili najwyższą cenę, drudzy przeszli drogę cierpień przez sowieckie więzienia i łagry, potem znaleźli się na Zachodzie, gdzie również działali na rzecz polskości. Na uwagę zasługują również członkowie TPN, którzy po 1945 roku wyjechali do Polski w nowych powojennych granicach i zasilili ważniejsze ośrodki nauki polskiej, a także ci, którzy pozostali na Wileńszczyźnie i w nader trudnych

[1158] *Jerzy Orda – wilnianin z wyboru.* Praca zbiorowa pod red. Wojciecha Piotrowicza, Warszawa 1999; M. Jackiewicz, *Polacy na Litwie 1918–2000: Słownik biograficzny*, Warszawa 2003, s. 217–218; *Encyklopedia Ziemi Wileńskiej*, t. 2: *Literatura Ziemi Wileńskiej...*, s. 180. Orda Jerzy, syn Karola Ordy i Marii ze Smołków, ur. 23.03.1905 r. w Nowoszycach na Polesiu. W latach 1917–1923 uczęszczał do gimnazjum Wojciecha Górskiego w Warszawie, w 1923 roku wstąpił na wydział filozoficzny Uniwersytetu Warszawskiego. W 1926 roku przeniósł się do Wilna, gdzie kontynuował studia historyczne na wydziale humanistycznym Uniwersytetu Stefana Batorego. Wszedł do zarządu Koła Historycznego słuchaczy USB, w latach 1927–1928 pełnił funkcję prezesa Koła. Prowadził w Kole ożywioną działalność, wygłaszał odczyty, pisał artykuły. W 1933 r. ukazała się w Wilnie jego praca *Symbolika rzeźb kościoła św. Piotra i Pawła*. W 1933 roku uzyskał stopień doktora na podstawie rozprawy „Dzieje Pińska do połowy XVII wieku" napisanej pod kierunkiem prof. Stanisława Kościałkowskiego. W latach 1933–1935 wykładał historię sztuki w Wileńskim Technikum Teatralnym, współpracował z wileńską Rozgłośnią Polskiego Radia. W 1935 roku został członkiem zespołu redakcyjnego pisma „Po Prostu". W piśmie tym opublikował szereg artykułów. Pod koniec lat trzydziestych pracował w Archiwum Państwowym w Wilnie. W okresie drugiej wojny światowej brał udział w tajnym nauczaniu, okresowo się ukrywał.

warunkach reżimu sowieckiego próbowali ratować polską spuściznę kulturową niszczoną wszystkimi możliwymi sposobami przez władze komunistyczne. Losy byłych działaczy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie świadczą również o wielkiej tragedii, jaka spotkała polską ludność i jej kulturę na Wileńszczyźnie w latach drugiej wojny światowej i w okresie powojennym, a zarazem o żywotności tej kultury, która gnębiona przez kolejnych okupantów wciąż trwa na tej ziemi.

Zakończenie

Powstanie i działalność polskich towarzystw naukowych: Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa, Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki, Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie oraz Towarzystwa Miłośników Wilna była uwarunkowana burzliwymi dziejami politycznymi i militarnymi, jakie miały miejsce w tym regionie Europy w pierwszej połowie XX wieku. Pierwsze próby zrzeszenia miłośników kultury i dziejów ojczystych podjęto na przełomie XIX–XX wieku, kiedy Wilno i Ziemia Wileńska były włączone do Imperium Rosyjskiego jako składowa część tzw. Kraju Północno-Zachodniego. W warunkach surowego reżimu, wprowadzonego przez carat po zdławieniu powstania styczniowego, nie mogło powstać legalnie żadne nowe polskie towarzystwo naukowe lub kulturowe. Wyzwaniem czasu było jednak prowadzenie badań z historii i kultury ojczystej, a także praktyczne ich zastosowanie w ochronie spuścizny kulturowej. Patriotycznie nastawiona inteligencja polska założyła w 1899 roku nielegalne Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa, zwane też Kółkiem Archeologicznym, które działało do 1907 roku. Było to pierwsze i do 1907 roku jedyne polskie towarzystwo, którego celem było badanie dziejów ojczystych i ochrona zabytków historycznych, od czasu zamknięcia Wileńskiej Tymczasowej Komisji Archeologicznej w 1865 roku. Towarzystwo jako nielegalne i tajne miało niewielu

członków i ograniczone możliwości działania. Liczba osób związanych z Towarzystwem wynosiła około trzydzieści. Zadbali oni o utrwalenie pamięci osób zasłużonych dla kultury tego kraju (odsłonięcie pamiątkowej tablicy w kościele w Żupranach ku czci poety Franciszka Bohuszewicza, odnowienie nagrobków profesorów Uniwersytetu Wileńskiego na cmentarzu Rossa w Wilnie), przyczynili się do odnowienia zabytków sakralnych (oczyszczenie malowideł ściennych kaplicy św. Kazimierza w katedrze wileńskiej, usunięcie nawarstwionej przez liczne malowania w minionych wiekach powłoki wapiennej w kościele św. Piotra i Pawła, gruntowne odnowienie kapliczki św. Jacka na Pohulance). Najwięcej jednak środków finansowych i wysiłku włożyli w renowację zamku trockiego oraz zabezpieczenie ruin od dalszego ich niszczenia. Akcja ta, bardzo ważna dla zachowania historycznego zabytku, osłabiła w pewnym sensie Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa. Renowacja jednej najbardziej zagrożonej baszty wyczerpała szczupłe środki Towarzystwa, a rezultaty mogli ocenić tylko fachowcy.

Znaczenie powstania i działalności Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa nie ogranicza się do wymienionych osiągnięć. Najważniejszym był sam fakt jego powstania, który świadczył o zainteresowaniu polskiej społeczności w Wilnie dziejami ojczystymi i ochroną spuścizny kulturowej. Zrzeszeni w nielegalnym Towarzystwie „miłośnicy starożytnictwa" mieli możliwość podzielenia się zdobytą indywidualnie wiedzą z historii i kultury ojczystej na posiedzeniach, nawiązać kontakty z polskimi uczonymi i konserwatorami zabytków z innych miast (Krakowa, Warszawy). Powstanie Towarzystwa sprzyjało też wydawaniu prac naukowych. Z powodu braku środków finansowych wydano

jedynie pracę Wandalina Szukiewicza, ale członkowie Towarzystwa zachęcali jedni drugich do pisania i publikowania artykułów w prasie wileńskiej, omawiali wybrane tematy na posiedzeniach Towarzystwa. Członkowie nielegalnego Towarzystwa zdobywali doświadczenie, jego później wykorzystali w trakcie tworzenia legalnych organizacji.

Możliwość zakładania legalnych polskich towarzystw powstała po roku 1905, gdy na skutek złagodzenia rosyjskiej polityki wewnętrznej w Kraju Północno-Zachodnim nastąpił burzliwy rozwój tłumionego dotychczas życia politycznego i kulturowego. Oprócz wielu organizacji oświatowych, naukowych i artystycznych, w 1907 roku powstały dwa omawiane w tej pracy towarzystwa: Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki oraz Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie. Powstaje pytanie, dlaczego w jednym czasie powstały w Wilnie dwa Towarzystwa o bardzo zbliżonym zakresie działalności? W literaturze przedmiotu niekiedy sugeruje się myśl, że przyczyną były zadrażnione ambicje Władysława Tyszkiewicza. Nie wybrano go do zarządu Towarzystwa Przyjaciół Nauk i z tego powodu postanowił on założyć inne towarzystwo. Podejrzenia takie rzeczywiście powstają, kiedy się czyta korespondencję Lucjana Uziębło i Wandalina Szukiewicza. Po bliższym przyjrzeniu się faktom, podejrzenia te jednak wydają się mało uzasadnione. Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie zostało zarejestrowane w Wileńskim Urzędzie Gubernialnym do Spraw Towarzystw i Związków 16 (29) stycznia 1907 r., zaś pierwszy zarząd Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie wybrano na walnym zebraniu 10 (23) marca 1907 r., tj. prawie dwa miesiąca później, a więc Władysław Tyszkiewicz, zakładając Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki, nie mógł wiedzieć, jaki będzie skład pierwszego

zarządu TPN. Trzeba przypomnieć, że był on jednym z inicjatorów, którzy podpisali 2 (15) października 1906 r. odezwę do społeczeństwa nawołującą do poparcia powstającego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, został jednym z pierwszych członków tego Towarzystwa i pozostał nim do końca życia. Nieprzychylna opinia o Tyszkiewiczach powstała po 1904 roku, kiedy niektórzy przedstawiciele z tego rodu (Antoni i Józef) wzięli udział w uroczystościach odsłonięcia pomnika cesarzowej Katarzyny II na Placu Katedralnym w Wilnie. Potępiono wtedy wszystkich Polaków, którzy uczestniczyli w tych uroczystościach i nadano im upokarzające miano „kataryniarzy". Możliwe, że Władysław Tyszkiewicz zakładając Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki, do którego działalności wciągnął licznych przedstawicieli swego rodu, spodziewał się tym samym pozyskać uznanie patriotycznie nastawionej społeczności wileńskiej. Pewną rolę odegrała także troska o bezpieczeństwo zbiorów. Pamiętając los zbiorów Muzeum Starożytności wywiezionych do Rosji, Władysław Tyszkiewicz obawiał się oddawać wielkiej wartości dzieła sztuki do muzeum TPN, dopóki nie przekonał się, że będzie zapewnione im bezpieczeństwo i należyte przechowywanie. Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki, jak pisano powyżej, przywiązywało szczególną uwagę do prawnego zabezpieczenia jego zbiorów, co znalazło wyraz w statucie. Niewykluczone, że założenie dwóch polskich towarzystw naukowych było także posunięciem taktycznym. Czyniąc starania u władz rosyjskich o dwa towarzystwa, można było oczekiwać, że chociaż jedno z nich uzyska pozwolenie na działalność. Władze rosyjskie zarejestrowały po pewnym wahaniu oba towarzystwa. Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki zarejestrowano 16 (29) stycznia 1907 r., Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie – 17 (30) stycznia 1907 r.

Niedaleka przyszłość pokazała, że większe możliwości rozwoju miało Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Inteligencja wileńska, główna siła napędowa wszystkich towarzystw naukowych i kulturowych, odniosła się z rezerwą do Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki. Przyczyną tego były w niemałym stopniu wysokie wymagania finansowe (wkłady założycielskie w wysokości 500 rubli i składki roczne w wysokości 50 rubli) oraz zdominowanie Towarzystwa przez arystokrację powiązaną z rodem Tyszkiewiczów. Z tych powodów większość inteligencji oddawała pierwszeństwo bardziej demokratycznemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Wilnie. Pod naciskiem opinii społecznej w roku 1914 roku doszło do połączenia Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki z Towarzystwem Przyjaciół Nauk oraz przekazania zbiorów Muzeum Nauki i Sztuki do biblioteki i muzeum TPN.

Największą zasługą Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki było zgromadzenie znacznej ilości zbiorów (ok. 5 tys. eksponatów), w których znajdowały się wybitne dzieła sztuki, liczne pamiątki związane z historycznymi postaciami i twórcami kultury polskiej, rzadkie starodruki, rękopisy i autografy, a także eksponaty archeologiczne, etnograficzne i numizmatyczne. Po połączeniu się z Towarzystwem Przyjaciół Nauk bogate zbiory Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki wzbogaciły znacznie bibliotekę oraz muzeum TPN. Służyły wychowaniu estetycznemu i patriotycznemu Wilnian, a także uczonym, którzy badali kulturę i dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego oraz ich związki z kulturą polską i ogólnoeuropejską.

Początki Towarzystwa Miłośników Wilna sięgały 1916 roku, kiedy założono i próbowano legalizować działalność Towarzystwa Miłośników Starego Wilna im. Zygmunta Augusta. Zało-

żenie takiego towarzystwa podyktowały potrzeby czasu wojennego. Działalność Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie była w tym czasie zawieszona przez władze niemieckie, więc nie było instytucji, która oficjalnie mogła występować do władz w sprawie ochrony spuścizny kulturowej. Tymczasem na skutek działań wojennych i skrajnego zubożenia społeczeństwa wiele zabytków historycznych było znacznie zagrożonych. Towarzystwo Miłośników Starego Wilna im. Zygmunta Augusta nie uzyskało jednak pozwolenia władz niemieckich i nie rozwinęło działalności.

Pomysł zrzeszenia „miłośników Wilna" ożył ponownie w 1919 roku po wyzwoleniu Wilna spod władzy bolszewików w kwietniu 1919 r. Towarzystwo Miłośników Wilna założono w dniu 15 czerwca 1919 r. Potrzebę powołania takiego towarzystwa, podobnie jak w 1916 roku, podyktowało samo życie. Po długich latach obcego panowania wiele zabytków wileńskich było bardzo w złym stanie i potrzebowało natychmiastowej pomocy. Ponadto trzeba było jak najszybciej usunąć wszelkiego rodzaju obce naleciałości, dokonać zmian nazwy ulic i placów, szerzyć wiedzę o przeszłości Wilna, czuwać nad rozwojem miasta i zachowaniem tradycji urbanistycznych. W tym czasie w Wilnie nie było instytucji, która mogła się tym zająć. Oddział Sztuki Urzędu Wojewódzkiego został powołany w 1922 roku.

Towarzystwo Miłośników Wilna aktywnie działało w latach 1919–1922. Mimo ciężkich czasów i wojny z Rosją Sowiecką wykonało wiele ważnych zadań: zaproponowało Magistratowi miasta Wilna zmianę nazw 75 ulic i zaułków wileńskich, przeprowadziło akcję usunięcia szpecących miasto szyldów, organizowało kursy dla przewodników, podjęło starania o zabezpieczenie baszty i konserwację lochów na Górze Zamkowej, wydało prze-

wodnik po Wilnie i jego okolicach przygotowany przez Wacława Gizbert-Studnickiego, wyjaśniło ostatecznie miejsce „celi Konrada" w klasztorze bazylianów, otoczyło opieką grób Syrokomli na Rossie, opracowało plan Wilna, przedstawiający jego rozwój historyczny, zbierało materiały do historycznej mapy Królestwa Polskiego, zbadało górę zamkową z resztkami fundamentów w Nowej Wilejce, zbadało odkryte podczas prac remontowych freski w domu poklasztornym przy ul. Dominikańskiej, uczestniczyło w inwentaryzowaniu zabytków Wilna i Wileńszczyzny.

Towarzystwo zabiegało o usunięcie pomników z czasów zaborów, m.in. tablicy sławiącej czyny generał-gubernatora Murawiowa z cerkwi św. Mikołaja przy ul. Wielkiej oraz cokołów po pomnikach Murawjowa i Katarzyny II. Rozważało także propozycje dotyczące użytkowania prawosławnych budowli sakralnych wybudowanych z inicjatywy rosyjskich władz gubernialnych i cerkiewnych na przełomie XIX i XX wieku, interesowało się sprawą ukończenia prac w kościele pod wezwaniem Najświętszego Serca Jezusowego. Po powołaniu w 1922 roku Oddziału Sztuki Urzędu Wojewódzkiego działalność Towarzystwa Miłośników Wilna stopniowo zamarła, a jego członkowie podjęli pracę w Wydziale I Towarzystwa Przyjaciół Nauk, prowadzącym badania z filologii, literatury i sztuki. W 1933 roku, decyzją zarządu Towarzystwo zlikwidowano, a cały jego majątek, składający się ze zdjęć zabytków architektonicznych Wilna i zbioru odłamków kafli oraz dokumentacji (protokoły, pisma urzędowe, korespondencja), przekazano Towarzystwu Przyjaciół Nauk w Wilnie.

Największe znaczenie spośród omawianych w niniejszej pracy towarzystw miało Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie. Było ono najliczniejsze, korzystało z szerokiego poparcia polskiego

społeczeństwa, miało najszerszy zakres działalności i działało najdłużej (1907–1939). W pierwszym okresie działalności (od założenia do wybuchu pierwszej wojny światowej), mimo stawianych przez władze rosyjskie przeszkód, systematycznie rosła liczba członków Towarzystwa, powiększały się zbiory biblioteczne i muzealne, wybudowano własną siedzibę, zaczęto wydawać czasopismo „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", zapoczątkowano badania na Górze Zamkowej w Wilnie, poczyniono pewne kroki w dziedzinie ochrony zabytków (ruin zamków w Trokach i Nowogródku, Góry Zamkowej w Wilnie), na posiedzeniach Towarzystwa wygłoszono liczne odczyty naukowe i popularno-naukowe. W ciągu krótkiego czasu Towarzystwo zdobyło uznanie zarówno w środowisku naukowym, jak i w szerokich kręgach polskiego społeczeństwa, stało się ważnym czynnikiem integrującym ludzi zajmujących się nauką lub interesujących się sprawami nauki. Towarzystwo odegrało zarazem ważną rolę w ożywieniu tłumionej przez zaborcę polskiej świadomości narodowej oraz w szerzeniu polskiej kultury w wielonarodowościowym Kraju Północno-Zachodnim. Nawiązano też kontakty z uczonymi w innych zaborach i zagranicą. Dzięki działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk coraz częściej zaczęto uznawać Wilno jako ośrodek kultury i nauki.

Towarzystwo w ciągu pierwszych siedmiu lat swej działalności zdołało zbudować dostatecznie mocne podstawy działania, tak że mogło przetrwać ciężkie lata pierwszej wojny światowej, okupację niemiecką i bolszewicką. W tych trudnych czasach członkowie Towarzystwa kontynuowali po kryjomu porządkowanie książek i zbiorów muzealnych, a zbiory archiwalne nawet pomnażali, wykupując cenne dokumenty od handlarzy, zbierali się

na posiedzenia zarządu, w 1918 roku wznowili wydawanie „Rocznika Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie". Jednocześnie wielu członków Towarzystwa działało w tajnej oświacie, strukturach politycznych, walczyło w szeregach Wojska Polskiego, podejmowało wysiłek wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego.

Nowy okres w dziejach Towarzystwa rozpoczął się po włączeniu Wilna i Wileńszczyzny w 1922 roku do państwa polskiego. Mimo zmniejszenia się liczby członków z powodu nowych granic państwowych i trudności gospodarczych w zrujnowanym przez wojnę kraju, rozwinęło ono szeroką działalność naukową i wydawniczą. Towarzystwo w tym okresie otrzymywało wsparcie finansowe od państwa, głównie od Zarządu Funduszu Kultury Narodowej przy Prezydium Rady Ministrów oraz Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego. Korzystało też z pomocy finansowej różnych innych organizacji społecznych i instytucji państwowych, na przykład Fundacji im. Stanisława i Józefa Montwiłłów, Wileńskiego Banku Ziemskiego, Magistratu Miasta Wilna, Kasy im. Mianowskiego, Klubu Szlacheckiego w Wilnie. Zapleczem naukowym był wskrzeszony w 1919 roku i prężnie rozwijający się Uniwersytet Stefana Batorego, którego profesorowie i młodsi pracownicy zasilili grono członków Towarzystwa, a ich prace – łamy nowych wydawnictw Towarzystwa.

W 1922 roku przyjęto nowy statut i dokonano reformy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, powołując trzy wydziały naukowe: I – filologii, literatury i sztuki; II – nauk matematyczno-przyrodniczych i lekarskich; III – historii, filozofii i nauk prawno-społecznych. W wydziałach składających się wyłącznie z osób pracujących naukowo koncentrowała się właściwie cała działalność naukowa i wydawnicza Towarzystwa. Wydział I wydawał

„Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" (w latach 1924–1939 ukazało się dziesięć tomów) oraz „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" (w latach 1935–1939 ukazały się trzy tomy); Wydział II – „Prace Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Wydział Nauk Matematyczno-Przyrodniczych" (w latach 1924–1938 ukazało się dwanaście tomów); Wydział III – „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" (w latach 1925–1938 ukazało się dziesięć tomów) oraz „Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" (w latach 1928–1939 ukazało się pięć tomów). Jako prace Wydziału II wydawano też „Biuletyn Obserwatorium Astronomicznego w Wilnie" oraz „Prace Stacji Ochrony Roślin w Wilnie". Ponadto pod ogólnym nagłówkiem „Prace Wydziału II Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" wydawano prace Zakładu Zoologicznego Uniwersytetu Stefana Batorego (47 tomów), Zakładu Anatomii (7 tomów), Zakładu Anatomii Porównawczej (8 tomów), Zakładu Biologii (12 tomów), Zakładu Biologii Ogólnej (9 tomów) oraz Zakładu Botaniki Ogólnej (12 tomów).

Wydział III wydawał również czasopismo naukowe „Ateneum Wileńskie", które zastąpiło wydawany do roku 1921 „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie". Nowe czasopismo, podobnie jak poprzednie, poświęcone było badaniom przeszłości ziem Wielkiego Księstwa Litewskiego. Ukazywało się w latach 1923–1939. Ogółem wydano trzynaście roczników i jedyny zeszyt rocznika XIV, którego dalsze wydawanie zostało przerwane z powodu wybuchu drugiej wojny światowej. Był to znaczny dorobek naukowy i wydawniczy.

Liczącymi się placówkami kulturowymi w Wilnie były biblioteka i muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk. W chwili wybuchu

drugiej wojny światowej biblioteka posiadała około 120 tys. tomów, nie licząc około 20 tyś. tomów dubletów. Nie brakło w niej starodruków i książek rzadkich. Dział rękopisów na dzień 1 stycznia 1939 r. zawierał 1033 tek oraz 2405 dokumentów, aktów i listów luźnych, w tym 50 pergaminów. Członkowie Towarzystwa mogli wypożyczać z biblioteki książki do domu, a korzystać z nich w czytelni – także osoby pracujące naukowo, młodzież akademicka i osoby polecone przez członków zarządu. Książki i czasopisma wypożyczano też Bibliotece Uniwersytetu Wileńskiego. W zbiorach muzeum w 1939 roku znajdowało się około 60 tys. skatalogowanych przedmiotów. W roku 1930 muzeum zwiedziło 4398 osób, w 1931 roku – 3234 (spadek frekwencji był wywołany zamknięciem muzeum na czas usuwania skutków powodzi), w 1932 roku – 4348, w 1933 roku – 6359, w 1934 roku – 6791, w 1935 roku – 5506, w 1936 roku – 7059, w 1937 roku – 13196, w 1938 roku – 14596. Najczęściej muzeum zwiedzała młodzież szkolna i akademicka z Wilna i z całej Polski, a także słuchacze różnych kursów nauczycielskich. Zaszczycali go swą obecnością wysocy urzędnicy państwowi i goście zagraniczni.

Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie starało się nie zasklepiać w swym gronie. Nawiązywało i utrzymywało liczne kontakty z innymi placówkami naukowymi w kraju i zagranicą, wymieniało z nimi wydawnictwa, jego przedstawiciele uczestniczyli w zjazdach, obchodach, wystawach. W Wilnie TPN współpracowało z Uniwersytetem Stefana Batorego, towarzystwami naukowymi i kulturowymi, z bibliotekami i muzeami. Często organizowało z nimi wspólne uroczyste posiedzenia, obchody ważnych wydarzeń historycznych i jubileuszy działaczy zasłużonych dla nauki i kultury polskiej. W tego rodzaju imprezach brali udział nie tyl-

ko członkowie TPN, ale również młodzież akademicka, przedstawiciele mniejszości narodowych i wszyscy wilnianie interesujący się dziejami i kulturą ojczystą. W ten sposób TPN przyczyniało się nie tylko do szerzenia wiedzy, ale i wychowania społeczeństwa obywatelskiego.

Wybuch drugiej wojny światowej ograniczył wszechstronną działalność Towarzystwa. W pierwszych tygodniach wojny główną uwagę skupiono na zabezpieczeniu zbiorów. Troszczono się również o wydawanie przygotowanych do druku prac naukowych. Działalność Towarzystwa została zawieszona po włączeniu Wilna w skład Republiki Litewskiej w październiku 1939 r. Na mocy ustawy wydanej przez władze litewskie 27 października 1939 r., w przededniu wkroczenia wojsk litewskich do Wilna, wszelkie powołane dotychczas instytucje, organizacje publiczne, towarzystwa, w tym Towarzystwo Przyjaciół Nauk przestały istnieć z punktu widzenia prawa litewskiego. Z tego powodu w literaturze przedmiotu najczęściej wskazuje się rok 1939 jako kres działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk. Potem Towarzystwo kontynuowało działalność nielegalnie i usilnie starało się o legalizację. Władze litewskie jednak nie wydały pozwolenia na legalną działalność Towarzystwa, a 5 sierpnia 1940 r. cały majątek Towarzystwa decyzją Ministerstwa Oświaty Republiki Litewskiej został znacjonalizowany i przekazany tymczasowo pod opiekę Muzeum Kultury w Kownie. Było to naruszeniem woli założycieli i członków Towarzystwa, w którego statucie przewidziano, że w razie likwidacji Towarzystwa cały jego majątek ma być przekazany innej polskiej organizacji.

Nacjonalizacja majątku Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie nie przekreśliła całkowicie nadziei na jego odrodzenie. Zbiory

Towarzystwa pozostały na miejscu, a czuwał nad nimi z oddaniem S. Kościałkowski, ale już nie jako prezes, lecz jako „opiekun porządkujący". Bezinteresownie pomagali mu pozostali w Wilnie byli członkowie Towarzystwa i nieliczni pracownicy etatowi, chociaż sami cierpieli niedostatek i byli szykanowani przez nowe władze. Świadczy to o tym, jak silne było wśród polskiej społeczności wileńskiej poczucie odpowiedzialności za los ojczystej kultury.

Nadziei na wskrzeszenie Towarzystwa nie tracono nawet wtedy, gdy w niedługim czasie zbiory Towarzystwa i cały jego majątek – orzeczeniem Ludowego Komisariatu Oświaty Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej – w październiku–listopadzie 1940 r. zostały przekazane Instytutowi Lituanistyki, a na początku 1941 roku znalazły się pod zarządem Akademii Nauk Litewskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. W pierwszej połowie 1941 roku rozważano nawet możliwość założenia Instytutu Kultury Polskiej przy Akademii Litewskiej SRR. Plany te jednak nigdy nie zostały wcielone w życie. Na Litwie w szybkim tempie postępowała sowietyzacja wszystkich dziedzin życia, w tym życia naukowego. Władze sowieckie ze szczególną podejrzliwością patrzyły na inteligencję polską, posiadającą głębokie tradycje demokratyczne i doświadczenie walki o swoje prawa oraz swobodę myśli. Z tego powodu wśród aresztowanych i deportowanych znaleźli się liczni przedstawiciele polskiej inteligencji, w tym profesorowie Uniwersytetu Stefana Batorego i członkowie Towarzystwa Przyjaciół Nauk (Czesław Czarnowski, Marian Hłasko, Stefan Kempisty, Stanisław Swianiewicz). W czerwcu 1941 r. został aresztowany i wywieziony do obozu na Uralu również Stanisław Kościałkowski. Zbiory Towarzystwa Przyjaciół Nauk utraciły ostatniego opiekuna i całkowicie zostały na łasce nowych gospodarzy, którzy nie umieli lub

nie chcieli ich chronić. Rozgrabiono bibliotekę i archiwum, zostały zniszczone działy grafiki i numizmatyczny. Wiele eksponatów przywłaszczyły sobie osoby prywatne.

Zbiory Towarzystwa uległy ostatecznemu rozproszeniu w czasie okupacji niemieckiej. W maju 1943 r. Niemcy przeznaczyli gmach byłego Towarzystwa Przyjaciół Nauk na szwalnię wojskową i wydali rozkaz usunięcia książek i zbiorów muzealnych. Pozostałymi zbiorami Towarzystwa podzieliły się różne instytucje litewskie. W czasie przeprowadzki część zbiorów uległa zniszczeniu i utracie, ale niemożliwe jest ustalenie strat, gdyż nie sporządzono żadnych aktów przekazania i odbioru tych wartości. Po raz kolejny społeczność polska na Wileńszczyźnie została pozbawiona wartości kulturowych, które z dużym poświęceniem przez długie lata gromadziła i przechowywała. Tym niemniej, działalność Towarzystwa Przyjaciół Nauk pozostawiła trwały ślad w kulturze i nauce zarówno polskiej, jak i litewskiej. Pozostały liczne wydawnictwa, rękopisy w archiwach i bibliotekach, dzieła sztuki w muzeach Wilna, z których korzystają historycy polscy i litewscy.

Tabele

Tabela 1. Członkowie Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa

Nazwisko, imię	Stanowisko w zarządzie	Miejsce zamieszkania
Bernatowicz Henryk		
Bujalski Władysław		
Bułharowski Stanisław	Członek zarządu	Wilno
Butrym Nikodem		
Chrościelewski Franciszek		
Czarkowski Ludwik	Bibliotekarz	Wilno
Dworzaczek Włodzimierz		Wilno, Mińsk
Fiorentini Władysław		Wilno
Jarocki Stanisław	Członek zarządu, sekretarz	Wilno
Jurjewicz Franciszek	Członek zarządu, skarbnik	Wilno
Karpowicz Adam	Bibliotekarz	Wilno
Klott Jan		Wilno
Łukaszewicz Wiktor		Wilno
Makowski Wacław		Wilno
Malewski Bronisław		Wysoki Dwór
Mongird Michał		Wilno

Moraczewski Lucjan		Wilno
Mórawski Bronisław	Członek zarządu	Wilno
Nagrodzki Zygmunt		Wilno
Podbielski Jan		Troki
Podernia Kazimierz	Prezes w 1899 roku, wiceprezes w latach 1900–1904	Wilno
Rodziewicz Gabriel		Wilno
Rusiecki Bolesław		Wilno
Stefanowski Kazimierz		Wilno
Syrwid Stefan		Wilno
Szukiewicz Wandalin	Prezes od grudnia 1899 roku do 1907 roku	Nacza, Wilno
Szutinas Antoni		Wilno
Szwański Jan		Wilno
Świerzyński Feliks		
Uziębło Lucjan	Sekretarz, skarbnik, bibliotekarz	Wilno
Wasilewski Aleksander	Członek zarządu	Wilno
Węsławski Michał		Wilno
Węsławski Witold		Wilno
Wróblewski Tadeusz		Wilno
Zahorski Władysław	Konserwator, wiceprezes od 1904 roku	Wilno
Zawadzki Feliks		Wilno

Źródła i literatura: LVIA, F 1135, op. 8, teczka 26, s. 39; L. Uziębło, *Kółko miłośników starożytnictwa i ludoznawstwa*, „Kurier Litewski" 1907, nr 68, 24 marca (6 kwietnia); tenże, *Z wczorajszego Wilna* / Sulimczyk, „Słowo" 1929, nr 300, 31 grudnia; R. Jurkowski, *Z życia kulturalnego Wilna w latach 1899–1914*, „Zapiski Historyczne" 1990, t. 55, z. 1, s. 62–63; L. Zasztowt, *Wileńscy miłośnicy „starożytności" w latach 1899–1914*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki", Warszawa 1990, t. 35, nr 2–3, s. 259–283.

Tabela 2. Członkowie Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki

Nazwisko, imię	Rodzaj członkostwa	Rok wybrania
Broel-Plater Marian	Członek założyciel	1907
Budrewicz Hipolit	Członek założyciel	1911
Bułhak Emanuel	Członek założyciel	1907
Ciechanowiecki Stanisław	Członek założyciel	1907
Gawroński Stanisław	Członek założyciel	1907
Kieniewicz Hieronim	Członek założyciel	1910
Lubański Aleksander	Członek założyciel	1909
Milewicz Florian	Członek założyciel	1911
Montwiłł Józef	Członek założyciel	1907
Pietraszkiewicz Jan	Członek założyciel	1907
Poray-Biernacka Aniela	Członek założyciel	1910
Przezdziecki Jan	Członek założyciel	1909
Rostworowski Tadeusz	Członek założyciel	1907
Rusiecki Bolesław	Członek założyciel	1907
Ruszczyc Ferdynand	Członek wspierający	1907
Rzewuski Józef	Członek założyciel	1911
Syrwid Stefan	Członek założyciel	1908
Szukiewicz Wandalin	Członek założyciel	1907
Ślizień Tadeusz	Członek założyciel	1907
Świdziński Hilary	Członek założyciel	1911
Tyszkiewicz Antoni	Członek założyciel	1907
Tyszkiewicz Józef	Członek założyciel	1907

Tyszkiewicz Michał	Członek założyciel	1908
Tyszkiewicz Władysław	Członek założyciel	1907
Tyszkiewiczowa Maria Krystyna	Członek założyciel	1911
Uniechowski Janusz	Członek wspierający	1908
Uzięblo Lucjan	Członek założyciel	1907
Wróblewski Tadeusz	Członek założyciel	1907

Źródła: Protokoły, listy członków i sprawozdania Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie, LMAB, RS, F 151, teczki 304, 305, 306, 307, 311.

Tabela 3. Skład osobowy komitetu, zarządu i komisji rewizyjnej Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki

Rok	Skład osobowy Komitetu	Skład osobowy zarządu	Skład osobowy komisji rewizyjnej
1907	Władysław Tyszkiewicz, Antoni Tyszkiewicz, Lucjan Uzięblo, Tadeusz Rostworowski, Tadeusz Wróblewski, Waldemar Ślizień, Emanuel Bułhak, Stanisław Ciechanowiecki, Marian Broel-Plater, Józef Montwiłł, Jan Pietraszkiewicz, Józef Tyszkiewicz, Bolesław Rusiecki, Wandalin Szukiewicz, Stanisław Gawroński	Prezes – Władysław Tyszkiewicz, wiceprezes – Antoni Tyszkiewicz, sekretarz – Tadeusz Rostworowski, członkowie: Tadeusz Wróblewski, Waldemar Ślizień	Członkowie: Emanuel Bułhak, Józef Montwiłł, zastępcy: Stanisław Ciechanowiecki, Jan Pietraszkiewicz
1908	Władysław Tyszkiewicz, Antoni Tyszkiewicz, Waldemar Ślizień, Tadeusz Rostworowski, Tadeusz Wróblewski, Emanuel Bułhak, Lucjan Uzięblo, Michał Tyszkiewicz, Marian Broel-Plater, Józef Montwiłł, Stanisław Ciechanowiecki, Stanisław Gawroński, Bolesław Rusiecki, Stefan Syrwid, Janusz Uniechowski	Prezes – Władysław Tyszkiewicz, wiceprezes – Antoni Tyszkiewicz, sekretarz – Tadeusz Rostworowski, członkowie: Tadeusz Wróblewski, Waldemar Ślizień	Członkowie: Józef Montwiłł, Stanisław Ciechanowiecki zastępcy: Michał Tyszkiewicz, Marian Broel-Plater

1909	Władysław Tyszkiewicz, Antoni Tyszkiewicz, Waldemar Ślizień, Tadeusz Rostworowski, Emanuel Bułhak, Lucjan Uziębło, Michał Tyszkiewicz, Marian Broel-Plater, Józef Montwiłł, Stanisław Ciechanowiecki, Stanisław Gawroński, Bolesław Rusiecki, Stefan Syrwid, Aleksander Lubański, Jan Przezdziecki	Prezes – Władysław Tyszkiewicz, wiceprezes – Antoni Tyszkiewicz, sekretarz – Tadeusz Rostworowski, członkowie: Waldemar Ślizień, Emanuel Bułhak	Członkowie: Michał Tyszkiewicz, Stanisław Ciechanowiecki-zastępcy: Józef Montwiłł, Stefan Syrwid
1910	Władysław Tyszkiewicz, Antoni Tyszkiewicz, Tadeusz Rostworowski, Emanuel Bułhak, Hieronim Kieniewicz, Michał Tyszkiewicz, Józef Montwiłł, Lucjan Uziębło, Aniela Poray-Biernacka, Aleksander Lubański, Stefan Syrwid, Marian Broel-Plater, Bolesław Rusiecki, Stanisław Ciechanowiecki, Jan Przezdziecki	Prezes – Władysław Tyszkiewicz, wiceprezes – Antoni Tyszkiewicz, sekretarz – Tadeusz Rostworowski, członkowie: Emanuel Bułhak, Hieronim Kieniewicz	Członkowie: Michał Tyszkiewicz, Stanisław Ciechanowiecki zastępcy: Marian Broel-Plater, Stefan Syrwid
1911–1913	Władysław Tyszkiewicz, Antoni Tyszkiewicz, Tadeusz Rostworowski, Emanuel Bułhak, Hieronim Kieniewicz, Lucjan Uziębło, Marian Broel-Plater, Michał Tyszkiewicz, Stanisław Ciechanowiecki, Maria Krystyna z ks. Lubomirskich Tyszkiewiczowa, Aniela Poray-Biernacka, Józef Rzewuski, Hilary Świdziński, Florian Milewicz, Hipolit Budrewicz	Prezes – Władysław Tyszkiewicz, wiceprezes – Antoni Tyszkiewicz, sekretarz – Tadeusz Rostworowski, członkowie: Emanuel Bułhak, Hieronim Kieniewicz	Członkowie: Hilary Świdziński, Florian Milewicz, zastępcy: Józef Rzewuski, Hipolit Budrewicz

Źródła: Protokoły i sprawozdania Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie, LMAB, RS, F 151, teczki 304, 305, 306, 307, 311.

Tabela 4. Wzrost zbiorów Muzeum Nauki i Sztuki w latach 1907–1914

Rok	Nabyte eksponaty				
	dary	kupione	depozyty	niewykazany sposób nabycia	liczba ogólna
1907	1605	6	23		1634
1908	533	72	10	5	620
1909	518	1	14		533
1910	235	60			295
1911	518	8			526
1912	238	51			289
1913				75	75
1914				657	657

Źródła: Sprawozdania i protokoły Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki, księgi inwentarzowe Muzeum Nauki i Sztuki, LMAB, RS, F 151, teczki 288–307, 311–321, 339–342, 350, 351.

Tabela 5. Członkowie zarządu i komisji rewizyjnej Towarzystwa Miłośników Wilna

Lp.	Nazwisko, imię	Stanowisko	Lata urzędowania
1	Brensztejn Michał	Członek zarządu	1919–1933
2	Bułhak Jan	Członek zarządu	1919–1922
3	Chomski Ksawery	Członek zarządu	1919–1922
4	Gizbert-Studnicki, Studnicki Wacław	Członek zarządu	1919–1933
5	Halicki Aleksander	Członek zarządu	1922–1933
6	Jodziewicz Aleksander	Członek komisji rewizyjnej	1922–1933
7	Kłos Juliusz	Wiceprezes	1922–1933

8	Kotwiczowa Maria	Członek zarządu	1919–1922
9	Krasnopolski Otton	Członek zarządu	1919–1922
10	Mienicki Ryszard	Członek zarządu	1922–1933
11	Piasecki Władysław	Członek komisji rewizyjnej	1922–1933
12	Pigoń Stanisław	Członek zarządu	1922–1931
13	Rostworowski Tadeusz	Członek zarządu	1919–1928
14	Ruszczyc Ferdynand	Prezes	1919–1933
15	Siestrzeńcewicz, Bohusz-Siestrzeńcewicz Stanisław	Członek zarządu	1919–1922
16	Sokołowski Ludwik	Sekretarz	1922–1933
17	Tupalski Andrzej	Członek zarządu	1919–1922
18	Wierzyński Józef	Członek komisji rewizyjnej	1922–1933
19	Zahorski Władysław	Członek zarządu	1922–1927

Literatura i źródła: *Protokół posiedzenia sprawozdawczego Towarzystwa Miłośników Wilna z dn. 20 marca 1922 r.*, LCVA, F 1269, op. 4, teczka 3; *Protokół posiedzenia członków Zarządu Towarzystwa Miłośników Wilna dn. 27 marca 1922 r.*, LCVA, F 1269, op. 4, teczka 3, s. 5; LCVA, F 53, op. 23, teczka 1736, s. 27; *Towarzystwo Miłośników Wilna [wznowienie działalności, program]*, „Popołudnie", Wilno 1921, z. 1, s. 41; B. Krajewska-Tartakowska, A. Zajcewa, *Towarzystwo Miłośników Wilna*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*. Cz. 2, Warszawa 1994, s. 461–462.

Tabela 6. Członkowie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie

Nazwisko, imię	Rodzaj członkostwa	Rok przyjęcia	Miejsce zamieszkania
Abłamowicz Józef Edward	Zwyczajny	1907	Kalwaria, gub. suwalska
Abraham Władysław	Honorowy	1928	Lwów
Abramowicz Ludwik	Zwyczajny, dożywotni	1907	Wilno
Abramowiczówna Zofia	Zwyczajny	1937	Wilno
Achrem-Achremowiczowa Wanda	Zwyczajny	1926	Wilno
Adalberg Samuel	Zwyczajny	1926	Warszawa
Adamus Jan	Zwyczajny	1933	Wilno
Adolph Władysław	Zwyczajny	1919	Wilno
Aframowicz Kazimierz	Zwyczajny	1909	Wilno
Aizenberżanka Maria	Zwyczajny	1927	Wilno
Aizenberżanka Zofia	Zwyczajny	1925	Wilno
Aleksandrowicz Jerzy	Zwyczajny	1926	Wilno
Aleksandrowiczowa Maria	Zwyczajny	1927	Wilno
Anders Henryk	Zwyczajny	1937	Wilno
Andruszkiewicz Józef	Zwyczajny	1913	Ostrowiszki, gub. kowieńska
Andrzejewska Marta	Zwyczajny	1918	Wilno
Antoniewicz Robert	Zwyczajny	1907	Żmerynka, gub. podolska
Antonowicz Aleksander	Zwyczajny	1907	Wilno
Antonowicz Walery	Zwyczajny	1907	Poniewież
Antonowicz-Januszewska Józefa	Zwyczajny	1914	Wilno
Antoszczuk Stanisław	Zwyczajny	1928	Wilno, Święciany, Mołodeczno
Antoszewski	Zwyczajny	1909	Poniewież
Araszkiewicz Władysław	Zwyczajny	1919	Wilno, Nowa Wilejka
Askenazy Szymon	Honorowy	1913	Warszawa
Augustowski Witold	Zwyczajny	1907	Wilno
Bagieński Piotr	Zwyczajny	1907	Wilno
Baliński Ignacy	Zwyczajny	1908	Warszawa
Balzer, Balcer Oswald	Honorowy	1924	Lwów
Bałcikowski Jan	Zwyczajny	1919	Warszawa

Bałtrukiewicz Jan	Zwyczajny	1921	Wilno
Bamdasowa Maria	Zwyczajny	1928	Wilno
Bandurski Władysław	Zwyczajny	1921	Wilno
Bank Handlowy Wileński	Wieczysty	1908	Wilno
Bank Ziemski Wileński	Wieczysty	1908	Wilno
Bańkowski Czesław	Zwyczajny, dożywotni	1907, 1927	Narwidziszki, gub. wileńska
Bańkowski Witold	Zwyczajny	1914	Wilno
Baranowicz Tadeusz	Zwyczajny	1910	Korelicze, gub. mińska
Baranowski Ignacy	Honorowy	1912	Warszawa
Baudouin de Courtenay Zofia	Zwyczajny	1937	Warszawa
Bazarewski Stefan	Zwyczajny	1908	Wilno, Ryga
Bądzkiewicz Julian	Zwyczajny	1912	Wilno
Bądzyński Wacław	Dożywotni		Wilno
Bąkowski Alfred	Zwyczajny	1908	Wilno
Beczkowski Zygmunt	Zwyczajny	1931	Wilno, Ryga
Bejnarowicz Klemens	Zwyczajny	1919	Wilno
Bekier Edward	Zwyczajny	1926	Wilno
Bełza Stanisław	Honorowy		Warszawa
Bełza Władysław	Zwyczajny	1907	Lwów
Bębnowski Marian	Zwyczajny	1913	Wilno
Białas Stanisław	Zwyczajny	1930	Wilno
Biegański Edward	Zwyczajny	1926	Łowicz, woj. warszawskie
Bielawski Leon	Zwyczajny		Grodno
Bielawski Stefan	Zwyczajny	1914	Grodno
Bieliński Józef	Korespondent	1908	Warszawa
Bieliński Michał	Zwyczajny	1914	Wilno
Bińkowski Benedykt	Dożywotni	1921	Wilno
Biržyszka, Biržiška Michał	Zwyczajny	1916	Wilno
Bitner Ryszard	Zwyczajny	1907	Wilno
Błażewicz Stanisław	Zwyczajny	1907	Wilno
Bobka Jan	Zwyczajny	1933	Wilno
Bobrowska Maria	Zwyczajny	1920	Wilno
Bochwic Stanisław	Zwyczajny	1907	Wilno
Bochwic Wacław	Zwyczajny	1920	Wilno
Bociarski Dominik	Zwyczajny	1907	Kowno
Bociarski Witold	Zwyczajny	1908	Kowno
Boczkowski Józef	Zwyczajny	1907	Gozdawa, gub. witebska

Bogucki Michał	Zwyczajny	1921	Wilno
Bogusławski Stanisław	Zwyczajny	1919	Wilno
Boguszewska Jadwiga	Zwyczajny	1911	Wilno
Boguszewski Jan	Zwyczajny	1911	Wilno
Bohdanowicz Karol	Zwyczajny	1908	Wilno
Bohdanowicz Leon	Zwyczajny	1935	Paryż
Bohdanowiczówna Alina	Zwyczajny	1921	Wilno
Bohdziewicz Antoni	Zwyczajny	1924	Wilno
Bohdziewicz Piotr	Zwyczajny	1937	Wilno
Bojasiński Józef	Zwyczajny	1910	Warszawa
Bondy Antonina	Zwyczajny	1919	Wilno
Borkowska Janina Maria	Zwyczajny	1923	Wilno
Borkowski Bolesław	Zwyczajny	1926	Wilno
Borkowski Władysław	Zwyczajny	1912	Wilno
Borowski Jan	Zwyczajny	1922	Wilno
Borowski Stanisław	Zwyczajny	1938	Wilno
Borowski Wacław	Zwyczajny	1923	Wilno
Borsuk Franciszek	Zwyczajny	1908	Wilno
Bortkiewicz Edmund	Zwyczajny	1907	Wilno
Bortkiewicz Maria	Zwyczajny	1910	Wilno
Bortkiewicz Zygmunt	Zwyczajny	1907	Koziczyn, gub. wileńska, Wilno
Bortkiewiczówna Marta	Zwyczajny	1907	Koziczyn, gub. wileńska
Bosiacka Anna	Zwyczajny	1924	Wilno, Czarny Bór, woj. wileńskie
Bosiacki Józef	Zwyczajny	1922	Wilno
Bossowski Franciszek	Zwyczajny	1921	Wilno
Branicki Władysław	Dożywotni	1908	Stawiszcze, gub. kijowska, Warszawa
Brensztejn Michał	Korespondent Honorowy	1907, 1932	Telsze, gub. kowieńska, Wilno
Brensztejnowa Jadwiga	Zwyczajny	1910	Wilno
Breza Józef	Zwyczajny	1915	
Brochocki Stanisław	Zwyczajny	1932	Wereskÿw, pow. Nowogródzki
Broel-Plater Feliks	Zwyczajny	1909	Belmont, gub. kowieńska
Broel-Plater Gustaw	Zwyczajny	1911	

Broel-Plater Józef	Zwyczajny	1911	
Broel-Plater Leon	Zwyczajny	1924	Rzym
Broel-Plater Marian	Dożywotni	1909	Wieprze, gub. kowieńska, Wilno
Broel-Plater Michał	Zwyczajny	1909	Kombul, gub. witebska
Broel-Plater Wiktor	Zwyczajny	1909	Dąbrowica, gub. wołyńska
Broel-Plater Władysław	Zwyczajny	1908	Szetejki, gub. kowieńska
Broel-Plater Z.	Zwyczajny	1926	Wilno
Broel-Platerowa Aleksandra	Zwyczajny	1909	Dąbrowica, gub. wołyńska
Broel-Platerowa Elżbieta	Zwyczajny	1909	Belmont, gub. kowieńska
Broel-Platerowa Gabriela	Zwyczajny	1909	Kombul, gub. witebska
Bronicówna Leonia	Zwyczajny	1928	Wilno
Bronisz Lucjan	Zwyczajny	1907	Michaliszki, gub. kowieńska
Bronowska Jadwiga	Zwyczajny	1924	Wilno
Bronowski Szczęsny	Zwyczajny	1910	Warszawa
Brückner Aleksander	Honorowy	1910	Berlin
Brzeska, Brzeska-Żarnowska Zofia	Protektor	1910	Warszawa
Brzeski Mikołaj	Protektor	1910	
Brzozowska Maria	Zwyczajny	1908	Włodzimierz, gub. wołyńska
Budkowska Janina	Zwyczajny	1921	Wilno
Budryk Bazyli	Zwyczajny	1910	Gierule, gub. kowieńska
Bujak Franciszek	Honorowy	1932	Lwów
Bujalski Władysław	Zwyczajny	1907	Wilno
Bujnicki Tadeusz	Zwyczajny	1911	Wilno
Bukowski Józef	Zwyczajny	1915	
Bułhak Emanuel	Protektor	1914	Wilno, Monte Carlo
Bułhak Jan	Zwyczajny	1909	Peresieka, gub. mińska, Wilno
Bułharowski Stanisław	Zwyczajny	1934	Wilno
Bunczyc Zygmunt	Zwyczajny	1919	

Bunczycowa Maria	Zwyczajny	1919	
Burhardt Aleksander	Zwyczajny, Dożywotni	1913, 1921	Wilno
Burhardt Henryk	Dożywotni		Wilno
Burhardt Jan	Zwyczajny	1908	Moskwa
Burhardt Mieczysław	Zwyczajny	1912	Wilno, maj. Ostojów, woj. białostockie
Burhardt Stefan	Zwyczajny	1937	Wilno
Burhardt Wiktor	Zwyczajny	1913	Wilno
Butrym Nikodem	Zwyczajny	1907	Wilno
Buyko, Bujko Jan	Zwyczajny	1913	Wilno
Buyko, Bujko Stanisław	Zwyczajny	1914	Wilno
Buyko, Bujko Wojciech	Zwyczajny	1935	Wilno
Buykowa, Bujkowa Zofia	Zwyczajny	1913	Wilno
Bykowski Ludwik	Zwyczajny	1909	Lwów
Cehak-Hołubowiczowa Helena	Zwyczajny	1937	Wilno
Cepnik Henryk	Zwyczajny	1919	Lwów
Charkiewicz Marian	Zwyczajny	1925	Wilno
Charkiewicz Walerian	Zwyczajny	1927	Wilno
Chełchowski Kazimierz	Zwyczajny	1908	Warszawa
Chełchowski Marian	Zwyczajny	1927	Wilno
Chełmicka Halina	Zwyczajny	1925	Wilno
Chełmowski Marian	Zwyczajny	1908	Chyżów, gub. wileńska
Chmaj Ludwik	Zwyczajny	1938	Wilno
Chmielewska Irena	Zwyczajny	1926	Wilno
Chmura Władysław	Zwyczajny	1925	Wilno, Chyrów, woj. lwowskie
Chodakowski Gustaw	Zwyczajny	1908	Wezenberg, gub. estlandzka
Chodynicki Kazimierz	Zwyczajny	1926	Wilno, Poznań
Cholewiński Witold	Zwyczajny	1911	Lublin
Chomińska Stanisława	Zwyczajny	1922	
Chomiński Aleksander	Zwyczajny, Dożywotni	1908, 1921	Olszewo, gub. wileńska
Chomiński Ludwik	Zwyczajny	1910	Olszewo, Wilno
Chomiński Olgierd	Zwyczajny	1924	Wilno
Chrapowicki Antoni	Zwyczajny	1907	Teraspol, gub. kowieńska
Chrościelewski Franciszek	Zwyczajny	1907	Wilno

Chrzanowski Ignacy	Honorowy	1931	Kraków
Chudzyński Antoni	Dożywotni	1908	Postawy, gub. wileńska
Ciechanowski Michał	Zwyczajny	1909	Wilno
Ciecierski Henryk	Zwyczajny	1926	Wilno
Ciundziewicka Jadwiga	Zwyczajny	1922	Wilno
Cybulski Ludwik	Zwyczajny	1909	Grodno
Cybulski Napoleon	Honorowy	1911	Kraków
Cybulski Zygmunt	Zwyczajny	1926	Grodno
Cywińska Stanisława	Zwyczajny	1926	Wilno
Cywiński Dominik	Zwyczajny	1913	Wilno
Cywiński Hieronim	Dożywotni	1911	Mitów, gub. kowieńska
Cywiński Stanisław	Zwyczajny	1911	Wilno
Czajkowska Zofia	Zwyczajny	1926	Wilno
Czapski Jerzy	Zwyczajny	1908	Mińsk, majątek Przyłuki
Czarkowska Melania	Zwyczajny	1918	Wilno, Lublin
Czarkowski Ludwik	Zwyczajny	1907	Wilno
Czarnecki Władysław	Zwyczajny	1938	Wilno
Czarnocki Napoleon	Zwyczajny	1908	Kanada, Lida
Czarnocki Zdzisław	Zwyczajny	1914	Małe Sawicze, gub. mińska
Czarnowska Maria	Zwyczajny	1932	Ryzhory, woj. wileńskie
Czechowicz-Lachowicki Paweł	Zwyczajny	1922	Wilno
Czechowicz Zygmunt	Zwyczajny	1907	
Czekotowska Maria	Zwyczajny	1926	Wilno
Czerniawski Adolf	Zwyczajny	1911	Telsze, gub. kowieńska
Czerniawski Antoni	Zwyczajny	1907	Wilno
Czerniawski Jan	Zwyczajny	1925	Wilno
Czetwertyński-Światopełk Konstanty	Zwyczajny	1914	Wilno
Czeżowski Tadeusz	Zwyczajny	1926	Wilno
Czyżewski Romuald	Zwyczajny	1922	Wilno
Dalkiewicz Tadeusz	Zwyczajny	1914	Gub. grodzieńska
Danejko Bolesław	Zwyczajny	1915	Horodyszcze, woj. nowogródzkie
Dawidowski Aleksander	Zwyczajny	1911	Wilno
Dawidowski Eustachy	Zwyczajny	1913	Wilno

Dawidowski Władysław	Zwyczajny	1921	Wilno
Dąbkowski Przemysław	Zwyczajny, Honorowy	1907 1930	Lwów
Dąbrowska Adalberta	Zwyczajny	1924	Wilno
Dąbrowska Maria	Zwyczajny	1920	Wilno
Dąbrowska Zofia	Zwyczajny	1914	Wilno
Dąbrowski Jan	Zwyczajny	1922	Wilno
Dąbrowski Kazimierz	Zwyczajny	1908	Wilno
Dąbrowski Stanisław	Zwyczajny	1912	Paryż
Dąbrowski Tadeusz	Zwyczajny	1934	Wilno
Dąbrowski Wacław	Zwyczajny	1916	Wilno
Deloff Karol	Zwyczajny	1908	Wilno
Dembowski Jan	Zwyczajny	1934	Wilno
Dembowski, Dębowski Tadeusz	Zwyczajny	1908	Wilno
Demby Stefan	Zwyczajny	1926	Wilno, Warszawa
Diveky Adorian	Korespondent	1913	Węgry
Dmiszewicz Ignacy	Zwyczajny	1938	Wilno
Dmochowska-Jeleńska Emma	Zwyczajny	1908	Wilno
Dmochowska Justyna	Dożywotni	1914	Wilno
Dmochowski Franciszek	Zwyczajny	1907	Wilno
Dmochowski Kazimierz	Zwyczajny	1912	Wilno
Dmochowski Władysław	Zwyczajny	1922	Wilno
Dobaczewski Eugeniusz	Zwyczajny	1920	Płock, Wilno
Dobrzycki Stanisław			
Dobużyński Walerian	Zwyczajny, Dożywotni	1907, 1919	Wilno
Dokalski Stanisław	Dożywotni		Wilno
Domański Zygmunt	Zwyczajny	1920	Wilno, Iwacewicze, woj. nowogródzkie
Domaszewicz Andrzej, Domaševičius Andrius	Zwyczajny	1911	Wilno
Dorożyński Franciszek	Zwyczajny	1911	Eljaszówka, gub. wołyńska
Dowgiałło Dominik	Zwyczajny	1910	Siesiki, gub. kowieńska
Dowgiałło Helena	Zwyczajny	1935	Wilno
Dowgird Tadeusz	Korespondent	1910	Kowno
Downarowicz Ignacy	Zwyczajny	1914	Kuława
Drège, Drègeówna Helena	Zwyczajny	1921	Wilno

Drucka-Lubecka Maria	Dożywotni	1910	Paryż
Drucki-Lubecki Hieronim	Zwyczajny	1907	Nowe Pole, gub. mińska
Drużyłowska Julia	Zwyczajny	1921	Wilno
Drużyno, Drużynówna Anna	Zwyczajny	1907	Wilno, Telsze
Dubicka Helena	Zwyczajny	1926	Wilno
Dubowik-Filipowicz Antoni	Zwyczajny	1928	Wilno
Dunaj Józef	Zwyczajny	1932	Wilno
Dunajówna Maria	Zwyczajny	1926	Wilno
Dybowski Benedykt	Zwyczajny, Honorowy	1907, 1908	Lwów
Dybowski Władysław	Zwyczajny	1907	Wojnów, gub. mińska
Dyderkówna Paulina	Zwyczajny	1919	Wilno
Dziedziulówna Janina	Zwyczajny	1931	Wilno
Dzierżyński Stanisław	Zwyczajny	1920	Wilno
Dziewulski Wacław	Zwyczajny	1920	Wilno
Dziewulski Władysław	Dożywotni	1919	Wilno
Ehrenkreutz, Erenkreutzówna Zofia	Zwyczajny	1935	Warszawa
Ehrenkreutz Stefan	Dożywotni	1921	Wilno
Ehrenkreutzowa Baudouin de Courtenay Ehrenkreutz Cezaria	Zwyczajny	1923	Wilno
Eiger, Ejger Marian	Zwyczajny	1923	Wilno
Ejdrygiewiczówna Wacława	Zwyczajny	1926	Wilno
Ejnarowicz Stanisław	Zwyczajny	1909	Kudrawka, gub. grodzieńska
Ejnarowiczówna Stanisława	Zwyczajny	1911	Wilno
Ellert Jan	Zwyczajny	1913	Wilno
Engiel Mieczysław	Zwyczajny	1934	Wilno
Erdmanowa Zofia	Zwyczajny	1926	Wilno
Estreicher Karol	Zwyczajny	1908	
Falkowski Adolf	Zwyczajny	1928	Wilno, Kochanówek, woj. łódzkie
Falkowski Czesław	Zwyczajny	1921	Wilno
Fedorowicz Zygmunt	Zwyczajny	1920	Wilno
Fijałek Jan	Honorowy	1932	Kraków
Fijałkowska Maria	Zwyczajny	1912	Wilno
Filipowicz-Dubowik Antoni	Zwyczajny	1907	Wilno
Finkel Ludwik	Honorowy		
Folejewski Józef	Zwyczajny	1913	Wilno

Francastel Pierre	Zwyczajny	1935	Warszawa
Francuzowicz Jan	Zwyczajny	1907	Gierkany, gub. kowieńska
Francuzowiczowa Antonina	Zwyczajny	1907	Gierkany, gub. kowieńska
Gajdzisowa Maria	Zwyczajny	1928	Wilno
Gądek Antoni, ks.	Zwyczajny	1924	Wilno
Gąsiorowski Zygmunt	Zwyczajny	1926	Białystok, Warszawa
Giecewicz Zenon	Zwyczajny	1907	Wilno
Gierczyński Roman	Zwyczajny	1919	Rogoźno
Ginalska Antonina	Zwyczajny	1908	Orenburg
Gintowt-Dziewiałtowski Nikazy	Zwyczajny	1909	Ejszyszki, gub. wileńska
Giżycki Jan Marek	Zwyczajny	1908	Kraków
Glaser Stefan	Zwyczajny	1930	Wilno
Glixelli Stefan	Zwyczajny	1921	Wilno
Gloger Zygmunt	Korespondent	1908	Warszawa
Gobiato Wanda	Zwyczajny	1911	Piękne Pojurze, gub. kowieńska
Gocel Ludwik	Zwyczajny	1920	Sandomierz
Godlewski Emil	Honorowy	1925	Kraków
Godlewski, ks. profesor	Zwyczajny	1907	Petersburg
Goeldner Oskar	Zwyczajny	1907	Telsze, gub. kowieńska
Gojlewicz Józef	Zwyczajny	1907	Telsze, gub. kowieńska
Goławski Witold	Zwyczajny	1921	Święciany, Świr, woj. wileńskie
Gołoński Florian	Zwyczajny	1915	Wilno
Gorecka Wiktoria	Zwyczajny	1926	Wilno
Gorecki Piotr	Zwyczajny	1919	Wilno
Gorski Tomasz	Zwyczajny	1907	Szawkiany, gub. kowieńska
Gorzuchowski Ksawery	Zwyczajny	1914	Wilno
Gostkowski Rajmund	Zwyczajny	1930	Wilno
Goyski Marian	Zwyczajny	1907	Kraków
Górska W.	Zwyczajny	1927	
Górski Konrad	Zwyczajny	1934	Wilno
Grabińska Wanda	Zwyczajny	1930	Warszawa

Grochmalicki Jan	Zwyczajny	1926	Poznań
Gruff Erazm	Zwyczajny	1912	Kowno
Grużewska Gabriela	Zwyczajny	1914	Kiełmy
Grużewski Jan	Zwyczajny	1907	Kurszany, gub. kowieńska
Grużewski Kazimierz	Zwyczajny	1908	Wilno
Grużewski Ludwik	Zwyczajny	1907	Żejmowiany, gub. mińska
Gulbin Jan	Zwyczajny	1908	Wilno
Gwiazda Antoni	Zwyczajny	1918	
Hanusowicz Bolesław	Zwyczajny	1911	Wilno
Hanusowicz Jan	Zwyczajny	1907	Wilno
Hanusowicz Z.	Zwyczajny	1924	
Hartingh Kazimierz	Zwyczajny	1913	Wilno
Hartung January	Zwyczajny	1907	Tambów
Hartung Stanisław	Zwyczajny	1907	Błahowieszczeńsk nad Amurem
Hartung Zygmunt	Zwyczajny	1919	Wilno
Hermanowicz	Zwyczajny	1919	Wilno
Hertz Stefania	Zwyczajny	1911	Wilno
Hiller Stanisław	Zwyczajny	1930	Wilno
Himelstjerna-Samson Mikołaj	Zwyczajny	1914	Wilno
Hirschberg Adolf	Zwyczajny	1927	Wilno
Hleb-Koszańska Helena	Zwyczajny	1926	Wilno
Hłasko Bernard	Zwyczajny	1908	Wilno
Hłasko Józef	Zwyczajny	1907	Wilno, Warszawa
Hłasko Marian	Zwyczajny	1922	Wilno
Hłaskowa Jadwiga	Zwyczajny	1926	Warszawa
Hołownia Władysław	Zwyczajny	1909	Kamieniec Podolski, Wilno
Hołówko Antoni	Zwyczajny	1920	Dyneburg
Hołub Wacław	Zwyczajny	1907	Wilno
Hoppen Jerzy	Zwyczajny, Korespondent	1926	Wilno
Hreniewski Wacław	Zwyczajny	1908	Werkielany, gub. wileńska
Hryniewicz Zygmunt	Zwyczajny	1907	Wilno
Hryniewiecki Stanisław	Zwyczajny	1919	Wilno
Huszcza Tadeusz	Zwyczajny	1907	Nowy Dwór, gub. kowieńska

Huszczowa Ludwika	Zwyczajny	1913	Wilno
Hutorowicz Jan	Zwyczajny	1907	Wenden, gub. kurlandzka
Ihnatowicz Bolesław	Zwyczajny	1911	Warszawa
Iliński-Kaszowski Aleksander	Zwyczajny	1916	Wilno
Iszora Jan	Zwyczajny	1920	Wilno
Iwanowski Stanisław	Zwyczajny	1909	Nieśwież, gub. mińska, Wilno
Iwaszkiewicz Janusz	Zwyczajny	1907	Mińsk, Warszawa
Jabłonowski Aleksander	Honorowy	1908	Warszawa
Jabłonowski Władysław	Zwyczajny	1912	Wilno
Jabłońska-Turska Halina	Zwyczajny	1923	Wilno
Jabłoński Jan, Jablonskis Jonas	Honorowy	1910	Brześć Litewski, Kowno
Jabłoński Józef	Zwyczajny	1914	Warszawa
Jabłoński Władysław	Zwyczajny	1927	Wilno
Jackiewiczowa Janina	Zwyczajny	1926	Wilno
Jackowski Jan	Zwyczajny	1923	Wilno
Jackowski Jerzy	Zwyczajny	1922	Wilno
Jacuński Aleksander	Zwyczajny	1911	Wilno
Jacynowa Adalberta	Zwyczajny	1930	Wilno
Jaczynowski Adam	Zwyczajny	1908	Warszawa
Jagmin Edward	Zwyczajny	1907	Bejsagoła, Wołodkańce, gub. kowieńska
Jahilnicki Eustachy	Zwyczajny	1907	Wilno
Jakimowicz Roman	Zwyczajny	1912	Piotrków
Jakowski Marian	Zwyczajny	1908	Warszawa
Jakubowski Bolesław	Zwyczajny	1919	Wilno
Jakubowski Jan	Zwyczajny	1907	Kieciny, gub. kowieńska
Jakubowski Michał	Zwyczajny	1914	Wilno, Druskieniki
Jakubowski Zygmunt	Zwyczajny	1920	Wilno
Jałbrzykowski Romuald	Zwyczajny	1930	Wilno
Jałowiecki Bolesław	Zwyczajny	1913	Petersburg
Jałowiecki Mieczysław	Zwyczajny	1908	Syłgudyszki, gub. wileńska
Jamontowa Jadwiga	Zwyczajny	1912	Wilno

Janczewski Edward	Dożywotni, Honorowy	1907, 1908	Kraków
Janczewski Kazimierz	Zwyczajny	1910	Blinstrubiszki, gub. kowieńska
Janczewski Kazimierz junior	Zwyczajny	1910	Jukojnie, gub. kowieńska
Janiszewski Romuald	Zwyczajny	1907	Bala Wielka, gub. suwalska
Jankowski Czesław	Zwyczajny	1907	Warszawa, Wilno
Jankowski Jerzy	Zwyczajny	1908	Wilno
Janowicz Kazimierz	Zwyczajny	1907	Szawle, gub. kowieńska
Janowski Ludwik	Korespondent	1910	Kraków
Janowski Ludwik	Zwyczajny	1927	Wilno
Jantzen Kazimierz	Zwyczajny	1923	Wilno
Januszewicz Jerzy	Zwyczajny	1920	Wilno
Januszewski Albert	Zwyczajny	1912	Wilno
Januszewski Julian	Zwyczajny	1928	Kowno
Januszewski Marian	Zwyczajny	1908	Szymanów, gub. kowieńska
Januszewski Wincenty	Dożywotni	1908	Wilno
Januszkiewicz Aleksander	Zwyczajny	1922	Wilno
Januszkiewiczowa Wanda	Zwyczajny	1922	Wilno
Jarocki Stanisław	Zwyczajny	1907	Wilno
Jasieńska Bronisława	Zwyczajny	1912	Szwajcaria
Jasieński Stanisław	Zwyczajny	1908	Wilno
Jasieński Władysław	Zwyczajny	1912	Szwajcaria
Jasinowski Bogumił	Zwyczajny	1931	Wilno
Jasiński Edward	Zwyczajny	1908	Wilno
Jasiński Stanisław	Zwyczajny	1936	Wilno
Jasiński Wacław	Zwyczajny	1926	Wilno
Jasiński Władysław	Zwyczajny	1907	Szeszole, gub. Wileńska
Jasiński Zbigniew	Zwyczajny	1913	Wilno
Jastrzębski Michał	Zwyczajny	1920	Wilno
Jastrzębski Stanisław	Zwyczajny	1911	Wilno
Jawłowski Hieronim	Zwyczajny	1919	Wilno, Warszawa
Jaworski Iwo	Zwyczajny	1927	Wilno
Jelec Ludwik	Zwyczajny	1912	Minsk

Jeleńska Maria	Zwyczajny Protektor	1912 1914	Glinciszki, gub. Wileńska
Jeleński Józef	Zwyczajny	1912	Glinciszki, gub. Wileńska
Jelski Aleksander	Zwyczajny, Korespon- dent	1907, 1908	Zamość, gub. mińska
Jelski Wilhelm	Zwyczajny	1912	Ignatycze, gub. mińska
Jentysówna Jadwiga	Zwyczajny	1926	Wilno
Jeśmanowiczówna Janina	Zwyczajny	1926	Wilno, Łuck
Jodziewicz Aleksander	Zwyczajny	1914	Wilno
Juchniewicz Cezary	Zwyczajny	1907	Szawle, gub. kowieńska
Jundziłł Adam	Zwyczajny	1926	Wilno
Jundziłł Zygmunt	Zwyczajny	1913	Wilno
Juraha Julian	Zwyczajny	1914	Zarzecze, gub. mohylewska
Juraha Stefania	Zwyczajny	1914	Mińsk
Jurjewicz Franciszek	Zwyczajny	1907	Wilno
Jurjewiczowa Maria	Zwyczajny	1913	Wilno
Juszkiewicz Czesław	Zwyczajny	1919	Wilno
Juszkiewicz Jan	Zwyczajny	1920	Wilno
Kaczanowska Jadwiga	Zwyczajny	1920	Wilno
Kader Bronisław	Zwyczajny	1907	Kraków
Kajzer Władysław	Zwyczajny	1926	Wilno
Kalenkiewicz Jan	Zwyczajny	1913	Wilno
Kallenbach Józef	Zwyczajny	1919	Wilno
Kamieńska Bronisława	Zwyczajny	1911	Wilno
Kamiński Józef	Zwyczajny	1911	Telsze, gub. kowieńska
Karaffa-Korbut Kazimierz	Zwyczajny	1926	Wilno
Karasiówna Antonina	Zwyczajny	1919	Wilno
Karasiówna Ewelina	Zwyczajny	1920	Wilno
Karasiówna Jadwiga	Zwyczajny	1920	Wilno
Karaś Kazimierz	Zwyczajny	1911	Wilno
Kariejew Mikołaj	Honorowy	1913	Petersburg
Karłowiczowa Irena	Protektor	1909	Warszawa
Karpowicz Adam	Zwyczajny	1907	Wilno
Karpowicz Karol	Zwyczajny	1914	Wilno

Karpowicz Zygmunt	Zwyczajny	1907	Wilno
Karpowiczówna Agata	Zwyczajny	1914	Wilno
Karska Teresa	Zwyczajny	1907	Berdyczów, gub. kijowska
Karski Erazm	Zwyczajny	1908	Gadomce, gub. kijowska
Karwowski Kazimierz	Zwyczajny	1912	Wilno
Kasperowiczówna Aleksandra	Zwyczajny	1928	Wilno
Kasperowiczówna Janina	Zwyczajny	1925	Wilno
Kazicki Karol	Zwyczajny	1920	Wilno
Kempisty Stefan	Zwyczajny	1926	Wilno
Kętrzyński Stanisław	Zwyczajny	1908	Warszawa
Kętrzyński Wojciech	Zwyczajny, Honorowy	1907, 1908	Lwów
Kiakszto Antoni	Zwyczajny	1921	Wilno
Kieniewicz Hieronim	Zwyczajny	1909	Bryniew, gub. mińska
Kierbedziowa Gabriela	Zwyczajny	1907	Nawy Dwór, gub. kowieńska
Kiersnowska Joanna	Zwyczajny	1922	Wilno
Kiersnowski Kazimierz	Zwyczajny	1912	Wilno
Kiewlicz Marian	Zwyczajny	1908	Wilno
Kiewlicz Stanisław	Zwyczajny	1907	Wilno
Kiewlicz Władysław	Zwyczajny	1913	Wilno
Kijuciówna Aleksandra	Zwyczajny	1926	Wilno
Klawe Janina	Zwyczajny	1926	Wilno
Klawe Olga	Zwyczajny	1924	Wilno
Kleszczyński Aleksander	Zwyczajny	1913	Wilno
Klimczycka Henryka	Zwyczajny	1921	Wilno, maj. Jabłonka, woj. wileńskie
Kliński Józef	Zwyczajny	1910	Nowa Wilejka, Warszawa
Klott Jan	Zwyczajny, Dożywotni	1913	Wilno
Klukowski Kazimierz	Zwyczajny	1909	Zaporoże – Kamenskoje
Kłodecki Józef	Zwyczajny	1914	Wilno
Kłos Juliusz	Zwyczajny	1926	Wilno
Kobylińska-Masiejewska Eugenia	Zwyczajny	1931	Wilno
Koczan Julian	Zwyczajny	1911	Wilno

Kognowicka Alina	Zwyczajny	1919	Lanczunów
Kognowicki Stanisław	Zwyczajny	1917	Lanczunów
Kojałłowicz Lucjan	Zwyczajny	1911	Wilno
Kolbuszewski Kazimierz	Zwyczajny	1924	Wilno
Kolendo Jan	Zwyczajny	1913	Wilno
Kolendo Władysław	Zwyczajny	1914	Wilno, Białystok
Kołaszewski Władysław	Zwyczajny	1921	Wilno
Kołb Antoni	Protektor	1914	Kijów
Kołło Antoni	Protektor		Kamieniec Podolski
Kołosowski Wacław	Zwyczajny	1921	Wilno
Kołpiński Diodor	Zwyczajny	1920	Wilno
Komar Władysław	Zwyczajny, Dożywotni	1907	Bejsagoła, gub. kowieńska
Komarnicki Wacław	Zwyczajny	1922	Wilno
Komorowski Antoni	Zwyczajny	1913	Wilno
Komorowski Czesław	Zwyczajny	1910	Podbirże, gub. kowieńska
Konczyna Ludwika	Zwyczajny		Połuknie
Koneczny Feliks	Zwyczajny	1919	Wilno, Kraków
Kończa Paweł	Zwyczajny	1907	Wilno
Kopeć Witold	Zwyczajny	1907	Usza, gub. mińska
Korbutt Aleksander	Zwyczajny	1922	
Kordzikowski Józef	Zwyczajny	1912	Wilno
Korń Bolesław	Zwyczajny	1912	Wilno
Korolec Józef	Dożywotni	1911	Wilno, Druskienniki
Korwin-Krukowska Julia	Zwyczajny	1910	Wilno
Korzon Tadeusz	Zwyczajny, Honorowy	1907 1908	Warszawa
Korzowski Aleksander	Zwyczajny	1918	
Koschmieder Erwin	Zwyczajny	1933	Wilno
Kosiłłowski Władysław	Zwyczajny	1910	Żorany, Użminie, gub. kowieńska
Kossow Mikołaj	Zwyczajny	1920	Wilno
Kostrowicki Stanisław	Dożywotni	1912	Petersburg
Kościałkowska Anna	Zwyczajny	1920	Wilno
Kościałkowski Marian	Zwyczajny	1920	Wilno
Kościałkowski Stanisław	Zwyczajny, Honorowy	1907	Wilno
Kościałkowski Wacław	Zwyczajny	1909	Warszawa

Kotwiczowa Maria	Dożywotni	1921	Wilno, maj. Turły, woj. wileńskie
Kowalenko Władysław	Zwyczajny	1921	Wilno, Poznań
Kowalewska Sabina	Zwyczajny	1926	Wilno
Kowalewski Edmund	Zwyczajny	1928	Wilno
Kowalska Gabriela	Zwyczajny	1913	Wilno
Kowalski Edmund	Zwyczajny	1911	Wilno
Kozaryn-Sołtys Stanisław	Zwyczajny	1920	Wilno
Kozłowski Marian	Zwyczajny	1914	Wilno
Kozłowski Stanisław	Zwyczajny	1909	Ojców, gub. kielecka
Koźlińska Halina	Zwyczajny	1926	Wilno
Krajewski W.	Zwyczajny	1907	Torczyn, gub. wołyńska
Kramkowski Piotr	Zwyczajny	1914	Wilno
Krasińska Marta	Zwyczajny	1915	
Krasnopolski Otton	Zwyczajny	1919	Wilno
Kraszewski Witold	Zwyczajny	1923	Wilno
Krausher Aleksander	Honorowy	1927	Warszawa
Kridl Manfred	Zwyczajny	1932	Wilno
Król Michał	Zwyczajny	1924	Wilno
Krukowicz Wacław	Zwyczajny	1924	Wilno
Krynkowski Tadeusz	Zwyczajny	1926	Wilno
Kryński Adam Antoni	Honorowy	1922	Warszawa
Krzemiński Stanisław	Zwyczajny	1908	Warszawa
Krzywicki Ludwik	Honorowy	1914	Warszawa
Krzyżanowski Bronisław	Zwyczajny	1914	Wilno
Krzyżanowski Jan	Zwyczajny	1927	Wilno
Kubicka Jadwiga	Zwyczajny	1926	Wilno
Kuczewski Ludwik	Zwyczajny	1926	Wilno
Kudrewicz Edward	Zwyczajny	1910	Wilno
Kudrewicz Józef	Zwyczajny	1920	Wilno
Kujawski Tomasz	Zwyczajny	1920	Wilno
Kuleszo Adam	Zwyczajny	1925	Wilno
Kuleszo Stanisław	Zwyczajny	1919	Wilno
Kulikowski Leon	Zwyczajny	1920	Wilno
Kulwieć Kazimierz	Zwyczajny, Korespondent	1907, 1908	Warszawa
Kuncewicz Adam	Zwyczajny	1907	Wilno

Kuncewiczówna Wanda	Zwyczajny	1926	Wilno
Kurczewski Dominik	Zwyczajny	1914	Brasław
Kurczewski Jan	Zwyczajny	1907	Wilno
Kurnatowska Aldona	Zwyczajny	1908	Telsze, gub. kowieńska
Kurnatowski Konstanty	Zwyczajny	1908	Kielmy, gub. kowieńska
Kwiecinski Apolinary	Zwyczajny	1909	Warszawa
Kwinto Stanisław	Zwyczajny	1915	Jeźno, Litwa
Lachowicz Jan	Zwyczajny	1912	Wilno
Lande Jerzy	Zwyczajny	1926	Wilno, Kraków
Lasocka Adelaida	Dożywotni	1926	Wilno
Laus Bronisław	Zwyczajny	1912	Kowno
Legus Wincenty	Zwyczajny	1913	Wilno
Lelesz Edmund	Zwyczajny	1930	Wilno
Lenart Bonawentura	Zwyczajny	1926	Wilno
Lenartowa Paulina	Zwyczajny	1920	Wilno
Lenartowicz Antoni	Zwyczajny	1938	Wilno
Lenartus-Paprocki Wiktor	Zwyczajny	1920	Wilno
Lenkiewicz Antoni	Zwyczajny	1909	Mozyrz
Leszczyński Władysław	Zwyczajny	1920	Wilno
Lewicki Zygmunt	Zwyczajny	1919	Wilno
Lichtarowicz Wincenty	Zwyczajny	1921	Wilno
Lichtarowicz Władysław	Zwyczajny	1926	Wilno
Lietuvių Mokslo Draugija (Litewskie Towarzystwo Naukowe)	Zwyczajny	1908	Wilno
Limanowski Jerzy	Zwyczajny	1938	Warszawa
Limanowski Mieczysław	Zwyczajny	1931	Wilno
Limanowski Tadeusz	Zwyczajny	1938	Wilno
Linda Stefan	Zwyczajny	1911	Wilno
Lipińska Anna	Zwyczajny	1913	Wilno, Leszno, Gniezno
Lipiński Wacław	Zwyczajny	1919	Wilno
Lipnicki Augustyn	Zwyczajny	1907	Wilno
Lorentz Stanisław	Zwyczajny	1930	Wilno
Lubański Aleksander	Zwyczajny	1908	Wilno
Ludkiewicz Seweryn	Zwyczajny	1914	Wilno
Ludkiewicz Zdzisław	Zwyczajny	1914	Wilno
Lukas Eugeniusz	Zwyczajny	1932	Nowogródek
Lutosławski Wincenty	Dożywotni	1920	Wilno, Śląsk, Dzięgielewice

Łapinówna Helena	Zwyczajny	1919	Wilno
Łapinówna Wanda	Zwyczajny	1920	Wilno
Łapińska W.	Zwyczajny	1931	Wilno
Łappa Dominik	Zwyczajny	1908	Wilno
Łastowski Wacław	Zwyczajny	1912	Bieniakonie, gub. wileńska, Wilno
Łatyszew Bazyli	Honorowy	1913	Petersburg
Łęska Alina	Zwyczajny	1926	Wilno
Łęska Maria	Protektor	1909	Wilno
Łęska Michalina	Zwyczajny	1935	Wilno
Łęski Hilary	Zwyczajny, Protektor	1908, 1909	Wilno
Łęski Włodzimierz	Zwyczajny	1914	Wilno, Warszawa
Łętowska Zofia	Zwyczajny	1926	Wilno
Łętowski Paweł	Zwyczajny	1926	Wilno
Łopacińska Eugenia	Zwyczajny	1919	Wilno
Łopaciński Euzebiusz	Zwyczajny	1913	Leonpol, gub. wileńska
Łopaciński Henryk	Zwyczajny	1907	Wilno
Łopaciński Sergiusz	Zwyczajny	1913	Wilno
Łopaciński Stanisław	Zwyczajny	1908	Sarja, gub. witebska
Łowmiańska Maria	Zwyczajny	1926	Wilno
Łowmiański Henryk	Zwyczajny	1926	Wilno
Łoziński Konstanty	Zwyczajny	1920	Wilno, Tomaszów Mazowiecki, Nowogródek
Łubieński Wincenty	Zwyczajny	1915, 1933	Wilno, Wielka Głusza, woj. poleskie
Łubieński Władysław	Zwyczajny	1920	Wilno
Łuckiewicz Jan	Zwyczajny	1907	Wilno
Łukaszewicz Jeremi	Zwyczajny	1916	Wilno
Łukaszewicz Józef	Zwyczajny	1926	Wilno
Łukaszewiczówna Bronisława	Zwyczajny	1916, 1927	Wiłkomierz, Wilno
Łukowska Jadwiga	Zwyczajny	1925	Wilno
Łukowski Ludwik	Zwyczajny	1907	Wilno
Maciański Leon	Zwyczajny	1914	Wilno
Maciejewicz Stanisław	Zwyczajny	1907	Wilno
Mackiewicz Stanisław	Zwyczajny	1914	Wilno

Mackiewicz Zygmunt	Zwyczajny	1907	Berże, gub. kowieńska
Maculewicz Ludwik	Zwyczajny	1931	Wilno
Maczewski Maksymilian	Zwyczajny	1914	Wilno
Mahrburg Stanisław	Zwyczajny	1937	Wilno
Majewski Edward	Zwyczajny	1907	Elwalden, Kurlandia
Majewski Erazm	Honorowy	1910	Warszawa
Majewski Feliks	Zwyczajny	1911	Wilno
Majewski Marcin	Zwyczajny	1910	Wilno
Makarow Wacław	Zwyczajny	1927	Wilno
Makowski Wacław	Zwyczajny	1907	Wilno
Malecki Jan	Zwyczajny	1913	Wilno
Malewski Bronisław	Zwyczajny	1907	Wysoki Dwór, gub. wileńska
Malinowski Edward	Zwyczajny	1909	Warszawa
Malinowski Hipolit	Zwyczajny	1908	Dobrzyniew
Malinowski Władysław	Zwyczajny	1912	Wilno
Maliński Maksymilian	Zwyczajny	1936	Wilno
Maliński Stefan	Zwyczajny	1907	Bejnarów, gub. kowieńska
Maliszewski Edward	Zwyczajny	1911	Warszawa
Małkowski Stanisław	Zwyczajny	1934	Wilno
Manteuffel Gustaw	Korespondent	1909	Ryga
Marcinowski Józef	Zwyczajny	1931	Wilno
Marcinowski Klemens	Zwyczajny	1912	Wilno
Marenicz Stanisław	Zwyczajny	1908	Wilno
Markowski Kazimierz	Zwyczajny	1911	Wilno
Markowski Stanisław	Zwyczajny	1909	Wilno
Maruszewski Artur	Zwyczajny	1939	Wilno
Massalski Ksawery	Zwyczajny	1914	Wilno
Massonius Marian	Zwyczajny	1926	Wilno
Maślanka Jerzy	Zwyczajny	1923	Warszawa
Medeksza Stefan	Zwyczajny	1914	Orwistów, gub. kowieńska
Medekszyna Maria	Zwyczajny	1921	Wilno
Mertens Leonard	Zwyczajny	1932	Wilno
Meyet Leopold	Zwyczajny	1909	Warszawa
Meysztowicz Aleksander	Zwyczajny	1908	Wilno, Warszawa

Meysztowicz Edward	Zwyczajny	1908	Biżuny, gub. kowieńska
Meysztowicz Oskar	Zwyczajny	1908	Rohoźnica, gub. grodzieńska
Meysztowicz Walerian	Zwyczajny	1929	Rzym
Mianowski Teodor	Zwyczajny	1930	Wilno
Michalkiewicz Kazimierz	Zwyczajny	1909	Wilno
Michalski Stanisław	Honorowy	1923	Warszawa
Michałowski Stanisław	Zwyczajny	1908	Podleonpol, gub. kowieńska
Michniewicz Jan	Zwyczajny	1914	Wilno
Michniewicz Wacław	Zwyczajny	1907	Wilno
Michniewiczówna Maria	Zwyczajny	1914	Wilno
Mickiewicz Stefan	Zwyczajny	1919	Wilno
Mickiewicz Władysław	Honorowy	1923	
Mienicki Ryszard	Zwyczajny	1920	Wilno
Mierzejewski Władysław	Zwyczajny	1926	Wilno
Mieszkis Feliks	Zwyczajny	1907	Wilno
Mikłaszewski Sławomir	Zwyczajny	1911	Warszawa
Milkiewicz Władysław	Zwyczajny	1926	Warszawa
Miller Antoni	Zwyczajny	1924	Wilno
Millerowa Lilla	Zwyczajny	1926	Wilno
Miłkowski Stanisław	Zwyczajny	1909	Wilno
Mincer Edward	Zwyczajny	1927	Wilno
Mineyko Józef	Zwyczajny	1908	Wilno
Mineyko Władysław	Zwyczajny	1912	Wilno
Minkiewicz Michał	Zwyczajny	1911	Wilno
Minkiewicz Stanisław	Zwyczajny	1937	Wilno, Puławy
Missuna Wojciech	Zwyczajny	1914	Wilno
Miśkiewicz Kazimierz	Zwyczajny	1908	Wilno
Miśkiewicz Tadeusz	Zwyczajny	1933	Wilno
Modelski Teofil	Zwyczajny	1926	Wilno, Lwów
Mokrzecki Jan	Zwyczajny	1908	Wilno
Mokrzecki Zygmunt	Honorowy	1927	Warszawa
Moksiewicz Dominik	Zwyczajny	1919	Wilno
Mołochowiec Aleksander	Zwyczajny	1908	Wilno
Mołochowiec Jan	Zwyczajny	1926	Wilno
Mongird Michał	Zwyczajny	1911	Wilno
Mongird Wacław	Zwyczajny	1914	Kraków, Wilno, Warszawa, Łuck
Monikowski Kazimierz	Zwyczajny	1927	Wilno

Monkiewicz Józef	Zwyczajny	1911	Wilno
Monkiewicz Kazimierz	Zwyczajny	1915	Wilno
Montwid-Białłozor Aleksander	Zwyczajny	1908	Grynkiszki, gub. kowieńska
Montwiłł Józef	Dożywotni, Protektor	1907, 1908	Wilno
Montwiłł Stanisław	Dożywotni, Protektor	1907, 1908	Traszkuny, gub. kowieńska
Montwiłł Stanisław junior	Zwyczajny	1912	Antokolek, gub. kowieńska
Montwiłłówna Stefania	Zwyczajny	1937	Wilno
Moraczewski Julian	Zwyczajny	1908	Wilno
Morawski Kazimierz	Honorowy	1924	
Morelowski Marian	Zwyczajny	1930	Wilno
Mosiewicz Wincenty	Zwyczajny	1919	Wilno
Moszczeński Józef	Zwyczajny	1937	Warszawa
Mościcki Aleksander	Zwyczajny	1934	Wilno
Mościcki Henryk	Zwyczajny, Korespondent	1907, 1908	Warszawa
Moycho Wacław	Zwyczajny	1937	Wilno
Mozołowski Włodzimierz	Zwyczajny	1936	Wilno
Muka Ernest	Honorowy	1924	Budziszyn, Łużyce
Mularski Franciszek	Zwyczajny	1934	Wilno
Muszyński Jan	Zwyczajny	1926	Wilno
Nagurski Teodor	Zwyczajny	1926	Wilno
Narębski Piotr	Zwyczajny	1928	Wilno
Narębski Stefan	Zwyczajny	1928	Wilno
Narkiewicz-Jodko Ludwik	Zwyczajny	1908	Łopiany, gub. mińska, Nieśwież
Narkiewicz-Jodko Zygmunt	Zwyczajny	1908	Łopiany, gub. mińska
Narutowicz Stanisław	Zwyczajny	1909	Telsze, gub. kowieńska
Narutowicz Witold	Zwyczajny	1920	Wilno
Narwoysz, Narwojsz Antoni	Zwyczajny	1919	Wilno
Narwoyszówna Maria	Dożywotni	1926	Wilno
Natanson Władysław	Zwyczajny	1907	Lwów
Niechecki Kazimierz	Zwyczajny	1917	Wilno
Nieciecki Ludwik	Zwyczajny	1914	Wilno

Nieciengiewicz Władysław	Zwyczajny	1919	Warszawa
Niederle Lubor	Honorowy	1910	Uher – Brod, Praga, Czechy
Niedermann Max	Honorowy	1932	Neufchatel
Niedziałkowski Konrad	Zwyczajny	1908	Wilno
Niedźwiedzki Albin	Zwyczajny	1915	Wilno
Niekrasz Ludwik	Zwyczajny	1920	Wilno
Niekraszówna Leokadia	Dożywotni	1921	Wilno
Niekraszówna Sabina	Zwyczajny	1919	Wilno
Nieławicki Rudolf	Zwyczajny	1907	Wilno
Niementowiczówna Helena	Zwyczajny	1914	Wilno
Niewodniczański Henryk	Zwyczajny	1933	Wilno
Niezabytowska Alina	Zwyczajny	1908	Wilno
Niezabytowski Edmund	Zwyczajny	1907	Wilno
Niezabytowski Jan	Zwyczajny	1909	Pekin, Chiny
Niezabytowski Karol	Zwyczajny	1910	Bacewicze, gub. Mińska
Nitsch Kazimierz	Zwyczajny	1909	Kraków
Noiszewski Kazimierz	Zwyczajny	1908	Dyneburg
Nositítz-Jackowski Mieczysław	Zwyczajny	1914	Wilno
Nowak Edmund	Zwyczajny	1930	Nowa Wilejka
Nowicka Helena	Zwyczajny	1927	Wilno
Nowicki Paweł	Zwyczajny	1924	Wilno
Nowicki Władysław	Zwyczajny	1907	Wilno
Nowodworska Wanda	Zwyczajny	1926	Wilno
O'Raurke Józef	Zwyczajny	1907	Wilno
Oberleitner Jan	Zwyczajny	1938	Wilno
Obiezierski Michał	Zwyczajny	1927	Wilno
Obrębska Maria	Dożywotni	1911	Grodno
Obrębski Maksymilian	Dożywotni	1911	Grodno
Obst Jan	Zwyczajny	1909	Petersburg, Wilno
Ochenkowska-Römer Helena	Zwyczajny	1926	Wilno
Odlanicki-Poczobutt Henryk	Zwyczajny	1934	Maj. Adelkowszczyzna, pow. grodzieński, woj. białostockie
Oko Jan	Dożywotni		Wilno
Okulicz Kazimierz	Zwyczajny	1911	Petersburg
Okulicz Konstanty	Zwyczajny	1907	Markuciszki, gub. kowieńska
Okulicz Stefan	Dożywotni	1907	Wilno

Okulicz Stefan junior	Zwyczajny	1910	Ałtyr, gub. symbirska
Oleszkiewicz Mieczysław	Zwyczajny	1913	Wilno
Olszański Ignacy	Zwyczajny	1913	Wilno, Grodno
Olszewska Maria	Zwyczajny	1926	dożywotni
Opoczyński Kazimierz	Zwyczajny	1926	Wilno
Orda Iwon	Zwyczajny	1908	Wilno
Orda Stanisław	Zwyczajny	1909	Bieżerowicze, gub. mińska
Ordzina Anna	Zwyczajny	1908	Wilno
Orzeszkowa Eliza	Honorowy	1907	Grodno
Osieczkowska Celina	Zwyczajny	1935	Paryż
Osiński Cyprian	Zwyczajny	1909	Wilno
Ossowski Ludwik	Zwyczajny	1919	
Ossowski Stefan	Zwyczajny	1920	Paryż
Ostachiewicz Kazimierz	Zwyczajny	1914	Wilno
Ostrejko, Ostreyko Ludwik	Zwyczajny	1908	Wilno
Ostrowska Maria	Zwyczajny	1919	Wilno, Chicago
Ostrożyńska Zofia	Zwyczajny	1920	Wilno
Osuchowski Antoni	Zwyczajny	1908	Warszawa
Oszywa Władysław	Zwyczajny	1931	Wilno
Otrębski Jan	Zwyczajny	1926	Wilno
Pacewicz Franciszek	Zwyczajny	1911	Kowno
Panejko Jerzy	Zwyczajny	1932	Wilno
Paprocki Wiktor	Zwyczajny	1912	Wilno
Papuziński Stanisław	Zwyczajny	1926	Wilno, Dzisna
Parczewski Alfons	Zwyczajny, Honorowy	1907, 1923	Petersburg, Wilno
Parczewski Józef Ignacy	Zwyczajny	1930	Wilno, Gdynia
Parczewski Walenty	Zwyczajny	1930	Wilno
Passendorfer Edward	Zwyczajny	1937	Wilno
Paszkiewicz Antoni	Zwyczajny	1907	Wilno
Paszkowska Zofia	Zwyczajny	1920	Wilno
Paszkowski Jan	Zwyczajny	1911	Wilno
Patkowski Józef	Zwyczajny	1920	Wilno
Pawłowicz Józef	Zwyczajny	1921	Wilno
Pelczar Kazimierz	Zwyczajny	1932	Wilno
Perkowska Wanda	Zwyczajny	1910	Warszawa
Perkowski Leon	Zwyczajny	1914	Wilno

Perkowski Tadeusz	Zwyczajny	1916, 1937	Telsze, Gdańsk
Perzanowski Alojzy	Zwyczajny	1908	Wilno
Peszyński Stanisław	Zwyczajny	1924	Wilno
Piasecki Władysław	Dożywotni	1921	Wilno
Pienkiewiczówna Maria	Zwyczajny	1908	Sewerynówka, gub. podolska
Pietkiewicz Antoni	Zwyczajny	1922	Wilno
Pietraszewicz Kazimierz	Zwyczajny	1919	Jaszuny
Pigoń Stanisław	Zwyczajny	1926	Kraków, Wilno
Piłsudski Edmund	Zwyczajny	1919	Wilno
Piłsudski Jan	Zwyczajny	1920	Wilno, Warszawa
Piłsudski Józef	Honorowy	1919	Warszawa
Piotrowicz Wiktor	Zwyczajny	1926	Wilno, Warszawa
Piotrowski Gustaw	Zwyczajny	1909	Wilno
Piotrowski Janusz	Zwyczajny	1922	Wilno
Piwocki Ksawery	Zwyczajny	1935	Wilno
Pizani Antoni	Zwyczajny	1913	Wilno
Pizło Tadeusz	Zwyczajny	1923	Wilno
Plackowska Maria	Zwyczajny	1923	Wilno
Podernia Kazimierz	Zwyczajny	1907	Wilno
Podwiński Julian	Zwyczajny	1919	Wilno
Poklewska-Koziełł Marcelina	Zwyczajny	1909	Kowalewo, gub. wileńska
Poklewski-Koziełł Józef	Zwyczajny	1909	Kowalewo, gub. wileńska
Polaczkówna Helena	Dożywotni	1921	Lwów
Polaczkówna Maria	Dożywotni	1921	Lwów
Polańska Helena	Zwyczajny	1919	Wilno
Połubińska Salomea	Zwyczajny	1913	Wilno
Połubiński Mieczysław	Zwyczajny	1914	Wilno
Poniatowski Kazimierz	Zwyczajny	1918	Wilno
Popławski Ignacy	Zwyczajny	1919	Wilno
Popowicz Jan	Zwyczajny	1919	Wilno, Lwów
Porębowicz Edward	Honorowy	1932	Lwów
Potocki Henryk	Zwyczajny	1908	Chrząstów, gub. piotrkowska
Powalko Bronisław	Zwyczajny	1908	Marjampol, gub. suwalska
Powstański Ludomir	Zwyczajny	1907	Czuty, gub. wileńska

Praga Hipolit	Zwyczajny	1907	Białystok
Prawdzińska Wiktoria	Zwyczajny	1922	Wilno
Prochaska Antoni	Honorowy	1927	Lwów
Prüffer Jan	Zwyczajny	1926	Wilno
Pruszyński Bronisław	Zwyczajny	1908	Rzesniówka, gub. wołyńska
Przegaliński Witold	Zwyczajny	1920	Wilno
Przewłocka Maria	Zwyczajny	1927	Wilno
Przewłocki-Dobroczyński	Zwyczajny	1922	
Przezdziecki Józef	Protektor	1908	Postawy, gub. wileńska
Przybysławska Stefania	Zwyczajny	1917	Wilno
Przyłuski Józef	Zwyczajny	1913	Wilno
Ptaszycki Jan	Zwyczajny	1908	Petersburg
Ptaszycki Stanisław	Zwyczajny, Honorowy	1912, 1924	Petersburg, Warszawa
Puciata Leon	Zwyczajny	1919	Wilno
Puttkamer Wawrzyniec	Zwyczajny	1907	Bolcieniki, gub. wilenska
Raciborski Marian	Honorowy	1910	Lwów
Rackiewicz Oktawiusz	Zwyczajny	1924	Wilno
Raczkowski Feliks	Zwyczajny	1907	Werdule, gub. kowieńska
Radwański Jan	Zwyczajny	1924	Wilno
Radziwiłł Stanisław	Zwyczajny	1919	Warszawa
Rajkiewicz Józef	Zwyczajny	1909	Mińsk
Rakowski Józef	Zwyczajny	1922	Wilno
Reicher Michał	Dożywotni	1921	Wilno
Rembowski Teodor	Zwyczajny	1909	Wilno
Remer Jerzy	Zwyczajny	1926	Wilno, Warszawa
Reniger, Renigier Szymon	Zwyczajny	1909	Wilno
Renigerówna Janina	Zwyczajny	1921	Wilno
Renigerówna Maria	Zwyczajny	1925	Wilno
Rettinger Juliusz	Zwyczajny	1926	Wilno, Kraków
Reuttówna Maria	Zwyczajny	1926	Wilno
Rodziewicz Andrzej	Zwyczajny	1919	Wilno
Rodziewicz Gabriel	Zwyczajny	1919	Wilno
Rodziewicz Wacław	Zwyczajny	1932	Wilno
Rodziewiczowa Julia	Zwyczajny	1926	Wilno
Rogowski Kazimierz	Zwyczajny	1909	Niemenczyn, gub. wileńska

Romańska Helena	Zwyczajny	1914	Urwisko, gub. kowieńska
Römer-Ochenkowska Helena	Zwyczajny	1907	Komaje, gub. wileńska, Wilno
Römer Bronisław	Zwyczajny	1914	m. Antonosz
Römer Eugeniusz	Zwyczajny	1907	Cytowiany, gub. kowieńska
Römer Kazimierz	Zwyczajny	1907	Janopol, gub. witebska
Römer Michał	Zwyczajny	1908	Wilno
Römer Michał Kazimierz	Zwyczajny	1910	Bohdaniszki, gub. kowieńska
Römerowa Maria	Zwyczajny	1913	Wilno
Rostafiński Józef	Honorowy	1925	Kraków
Rostkowska Janina	Zwyczajny	1926	Zakopane
Rostworowski Tadeusz	Protektor	1914	Wilno
Roszkowski Bartosz	Zwyczajny	1907	Bobra, gub. grodzieńska
Rouba Konstanty	Zwyczajny	1922	Wilno
Rouba Napoleon	Zwyczajny	1907	Wilno
Roubianka Krystyna	Zwyczajny	1920	Wilno
Rozenblum Aleksander	Zwyczajny	1907	Gub. grodzieńska
Rozwadowski, Rozwodowski Piotr	Zwyczajny	1908	Nowosiółki, gub. wileńska
Rożek Adolf	Zwyczajny	1926	Wilno
Rubażewicz Cezary	Zwyczajny	1911	Gawdykajcie, gub. kowieńska
Rudnicki Juliusz	Zwyczajny	1923	Wilno
Rudziewicz Kazimierz	Zwyczajny	1907	Wilno
Rudziewicz Leon	Zwyczajny	1912	Wilno
Rudzki Wiktor	Dożywotni	1907	Wilno
Rusiecki Bolesław	Zwyczajny	1907	Wilno
Ruszczyc Ferdynand	Zwyczajny, Honorowy	1913	Wilno, Bohdanów, woj. wileńskie
Ruszczyc Zygmunt	Zwyczajny	1920	Wilno
Ruszczycowa Maria	Zwyczajny	1920	Wilno
Rutkowski Michał	Zwyczajny	1907	Wilno, Drohiczyn, Pińsk
Rutkowski Zygmunt	Zwyczajny	1926	Wilno
Rutski Kazimierz	Zwyczajny	1920	Wilno
Rybicki Józef	Zwyczajny	1926	Wilno

Rydz-Śmigły Edward	Dożywotni	1922	Warszawa
Rydzewski Bronisław	Zwyczajny	1926	Wilno, maj. Huta, poczta Suwałki
Rygiel Stefan	Zwyczajny	1924	Wilno, Warszawa
Rymkiewicz Leonard	Zwyczajny	1907	Wilno
Rymowicz Tekla	Zwyczajny	1919	Kiejdany
Rymsza Adam	Zwyczajny	1907	Wilno
Rymsza Bolesław	Zwyczajny	1926	Wilno
Ryniewicz Antoni	Zwyczajny	1932	Warszawa
Rzędowski Henryk	Zwyczajny	1934	Wilno
Sadowski Eustachy	Zwyczajny	1907	Telsze
Sadowski Jan	Zwyczajny	1907	Wilno, Kraków
Safarewicz Aleksander	Zwyczajny	1911	Wilno
Safarewicz Jan	Zwyczajny	1932	Wilno
Sakiel Jan	Zwyczajny	1907	Gorgżdy, gub. kowieńska
Saldzienia Józefa	Zwyczajny	1919	Wilno
Salmonowicz Karol	Zwyczajny	1907	Wilno
Samulanis Antoni	Zwyczajny	1928	Wilno
Sarosiek Bronisław	Zwyczajny	1907	Wilno
Sawicki Adam	Zwyczajny	1907	Wilno
Sejmik Wileńsko-Trocki	Wieczysty	1930	
Semkowicz Władysław	Honorowy	1932	Kraków
Sianożęcki Wojciech	Zwyczajny	1922	
Sidorowicz Józef	Zwyczajny	1919	Wilno
Sidorowicz Władysław	Zwyczajny	1909	Wilno
Siedlecki Michał	Zwyczajny, Honorowy	1920, 1922	Wilno, Kraków
Siemaszko Józef	Zwyczajny	1909	Telsze, gub. kowieńska
Siemiradzka Stanisława	Zwyczajny	1914	Wilno
Sienkiewicz Czesław	Zwyczajny, Dożywotni	1913	Wilno
Sienkiewicz Stanisław	Zwyczajny	1927	Wilno
Siewiczowa Halina	Zwyczajny	1932	Wilno
Siewiorek Józef	Zwyczajny	1927	Wilno
Skinder Czesław	Zwyczajny	1919	Wilno, Lida
Skirmunt Konstanty	Zwyczajny	1907	Mołodów, gub. grodzieńska
Skłodowska-Curie Maria	Honorowy	1912	Paryż

Skupieński Franciszek	Zwyczajny	1937	Wilno
Sławińska Wacława	Zwyczajny	1919	Wilno
Sławiński Kazimierz	Zwyczajny	1926	Wilno
Słomski Michał	Zwyczajny	1907	Wilno
Smolka Stanisław	Zwyczajny, Honorowy	1907, 1908	Niegoszewice, Galicja Kraków
Sokołowska Helena	Zwyczajny	1921	Wilno
Sokołowski Gabriel	Zwyczajny	1928	Wilno
Sokołowski Ludwik	Zwyczajny	1926	Wilno
Sokołowski Władysław	Zwyczajny	1907	Wilno
Solimani Władysław	Zwyczajny	1908	Wilno
Sołtan Adam	Zwyczajny	1910	Wilno
Sołtan Stanisław	Zwyczajny	1909	Nowojelnia, gub. grodzieńska
Songin Józef	Zwyczajny	1909	Wilno
Sopoćko Michał	Zwyczajny	1935	Wilno
Sosnowski Stanisław	Zwyczajny	1932	Wołkowysk
Srebrny Stefan	Zwyczajny	1926	Wilno
Stabrowski Feliks	Zwyczajny	1908	Warszawa
Stabryło Edmund	Zwyczajny	1926	Wilno, Pińsk
Stadziewicz Bolesław	Zwyczajny	1912	Wilno
Staniewicz Cezary	Zwyczajny	1907	Wilno
Staniewicz Stanisław	Zwyczajny	1932	Wilno
Staniewicz Wiktor	Zwyczajny	1926	Wilno
Staniewicz Witold	Zwyczajny, Dożywotni	1913, 1921	Wilno, Warszawa
Staniewiczowa Eugenia	Zwyczajny	1926	Wilno
Stanisławska Wanda	Zwyczajny	1921	Wilno
Staniszewski Kazimierz	Zwyczajny	1927	Wilno
Stankiewicz Jan	Zwyczajny	1914	Wilno
Stasiun Józef	Zwyczajny	1925	Wilno, Wilejka, woj. wileńskie
Staszewski Wacław	Zwyczajny	1926	Wilno
Stecki Jan	Zwyczajny	1909	Łancuchów, gub. lubelska
Stefanowska Maria	Zwyczajny	1921	Wilno
Stefanowski Kazimierz	Zwyczajny	1908	Wilno
Stolarzewicz Ludwik	Zwyczajny	1926	Łódź
Stowarzyszenie Kupców i Przemysłowców Chrześcijan w Wilnie	Zwyczajny	1935	Wilno

Strawińska Zofia	Zwyczajny	1919	Wilno
Strumiłło Justyn	Zwyczajny	1920	Żyżmory, Litwa
Strzemiński Ignacy	Zwyczajny	1907	Wilno
Studnicka-Gizbert Kozłowska Janina	Zwyczajny	1922	Grodno
Studnicka-Gizbert Wanda	Zwyczajny	1920	Wilno
Studnicki-Gizbert Wacław	Zwyczajny	1907	Wilno
Studnicki-Gizbert Władysław	Zwyczajny	1919	Warszawa
Sukiennicki Wiktor	Zwyczajny	1932	Wilno
Suligowski Adolf	Honorowy	1924	Warszawa
Sułkowski Leon	Zwyczajny	1926	Wilno
Sumorok Juliusz	Zwyczajny	1911	Wilno
Sumorok Restytut	Zwyczajny	1907	Wilno
Swianiewicz (Świaniewicz) Stanisław	Zwyczajny	1933	Wilno
Swirtun Józef	Zwyczajny	1912	Mitawa
Swolkieniowa Felicja	Zwyczajny	1913	Wilno
Swolkień Konstanty	Zwyczajny	1913	Święciany, Szajkuny, gub. wileńska
Sycianko Czesław	Zwyczajny	1911	Wilno
Szachno Marian	Zwyczajny	1909	Hoffenberg, gub. witebska
Szadeczky-Kardoss Ludwik	Honorowy	1924	Koloszwer, Szegedyn
Szafnagiel, Szafnagl Kazimierz	Zwyczajny, Korespondent	1907	Wilno, Kuszlany, gub. wileńska
Szakien Bronisław	Zwyczajny	1921	Wilno
Szakienowa Sabina	Zwyczajny	1930	Wilno
Szalewicz Władysław	Zwyczajny	1911	Wilno
Szaławkówna Maria	Zwyczajny	1921	Wilno
Szapszal Hadżi Seraja	Zwyczajny	1932	Wilno
Szarkówna Helena	Zwyczajny	1926	Wilno
Szaulis Jerzy	Zwyczajny	1913	Wilno
Szczeniowski Szczepan	Zwyczajny	1937	Wilno
Szczerbicki Edward	Zwyczajny	1930	Brasław, Oszmiana
Szczerbicki Henryk	Zwyczajny	1926	Wilno, Oszmiana
Szczerbiński Władysław	Zwyczajny	1921	Wilno
Szczęsnowicz	Zwyczajny	1926	Skibiszki, woj. wileńskie
Szczuka Stanisław	Zwyczajny	1920	Wilno

Szczurko Helena	Zwyczajny	1915	Wilno
Szemiotówna Jadwiga	Zwyczajny	1922	Wilno
Szemiotówna Stanisława	Zwyczajny	1921	Wilno
Szklennik Aleksander	Zwyczajny	1908	Wilno
Szmurło Jan	Zwyczajny	1926	Wilno
Szopa Teofil	Zwyczajny	1913	Wilno, Warszawa
Szpiganowicz Kazimierz	Zwyczajny	1912	Berezówka, gub. mińska
Sztolcman Gustaw	Zwyczajny	1908	Wilno
Szukiewicz Wandalin	Zwyczajny	1907	Nacza, gub. wileńska
Szukszta Adolf	Zwyczajny	1910	Użpole, gub. kowieńska
Szulc Paweł	Zwyczajny	1924	Wilno
Szupenko, Szupenkówna Jadwiga	Zwyczajny	1921	Wilno
Szuszkiewicz Bronisław	Zwyczajny	1914	Wilno, Grodno
Szwański Jan	Zwyczajny	1907	Wilno
Szychowski Józef	Zwyczajny	1909	Wilno
Szyłkarski Władysław	Zwyczajny	1919	Poniewież
Szymański Walery	Zwyczajny	1907	Wilno
Śledziewski Piotr	Zwyczajny	1926	Wilno
Ślendziński Ludomir	Zwyczajny	1930	Wilno
Ślizień Waldemar	Zwyczajny	1910	Wilno
Śniadecki Henryk	Zwyczajny	1914	Wilno
Światopełk-Mirski Wiktor	Zwyczajny	1912	Wilno
Światopełk-Mirski Wincenty	Zwyczajny	1912	Wilno
Świątecki Kazimierz	Zwyczajny	1910	Kowno
Świątkowski Józef	Zwyczajny	1912	Wilno
Świątkowski Witold	Zwyczajny	1920	Wilno
Świda Florian	Dożywotni	1909	Hlewin, gub. mińska, Małe Hranicze, woj. wileńskie
Świda Witold	Zwyczajny	1931	Wilno
Świdzińska Antonina	Zwyczajny	1914	Wilno
Świdzińska Stanisława	Zwyczajny	1914	Wilno
Świerszczewski Eugeniusz	Zwyczajny	1919	Warszawa
Świeżyński Florian Feliks	Zwyczajny	1907	Wilno
Święcicki Bolesław	Zwyczajny	1926	Wilno
Święcicki Henryk	Zwyczajny	1909	Petersburg

Świętochowski Tomasz	Zwyczajny	1913	Wilno
Świętorzecka Stanisława	Zwyczajny	1909	Wilno
Świrski Ignacy	Zwyczajny	1926	Wilno
Talko-Hryncewicz Julian	Korespondent, Honorowy	1907	Kraków
Tarnowski Stanisław	Honorowy	1909	Kraków, Warszawa
Tatarkiewicz Władysław	Zwyczajny	1920	Poznań, Warszawa
Tatarkiewiczowa Teresa	Zwyczajny	1920	Poznań
Terajewiczówna Ludwika	Zwyczajny	1909	Wilno
Terech Stanisław	Zwyczajny	1913	Wilno
Toczyłowska Stanisława	Zwyczajny	1925	Wilno
Tołoczko Wiktor	Zwyczajny	1922	Wilno
Tołoczko Władysław	Zwyczajny	1920	Wilno
Tomaszewski Dionizy	Zwyczajny	1909	Wilno
Tomaszewski Władysław	Zwyczajny	1935	Wilno
Traczewski, Tracewski Cezary	Zwyczajny	1926	Wilno
Tretiak Józef	Honorowy	1912	Kraków
Trojan Jan	Zwyczajny	1910	Wilno
Trojan Marian	Zwyczajny	1911	Wilno
Truszkowska Maria	Dożywotni	1921	Wilno
Trzebiński Józef	Zwyczajny	1926	Wilno
Trzebiński Stanisław	Zwyczajny	1923	Wilno
Tur Jan	Zwyczajny	1907	Warszawa
Turkowska Jadwiga	Zwyczajny	1927	Wilno
Turkowska Maria	Zwyczajny	1927	Wilno
Turkowski Tadeusz	Zwyczajny	1927	Wilno
Turska Halina	Zwyczajny	1928	Wilno
Turski Ignacy	Zwyczajny	1911	Wilno
Tuskiewicz Olgierd	Zwyczajny	1926	Warszawa, Kraków
Tyczkowski Franciszek	Zwyczajny	1934	Wilno
Tyszkiewicz Antoni	Zwyczajny	1907	Wilno
Tyszkiewicz Benedykt Henryk	Dożywotni	1909	Czerwony Dwór, gub. kowieńska
Tyszkiewicz Feliks	Zwyczajny	1908	Połąga
Tyszkiewicz Władysław	Zwyczajny	1907	Landwarów
Tyszkiewiczowa Klementyna	Protektor	1914	Wilno
Umiastowska Janina	Dożywotni	1926	Wilno
Umiastowska Maria	Zwyczajny	1920	Wilno
Umiastowski Bronisław	Zwyczajny	1926	Wilno

Umiastowski Wojciech	Zwyczajny	1932	Stoki, woj. wileńskie
Uniechowski Janusz	Zwyczajny	1908	Mińsk
Uzięblo Lucjan	Zwyczajny, Protektor	1907, 1914	Wilno
Virion, Wirion Adam	Zwyczajny	1907	Cytowiany, gub. kowieńska
Vorbrodt Stanisław	Zwyczajny	1922	Wilejka, Sosnowiec
Wagner Elżbieta	Zwyczajny	1919	Wilno
Wagner Helena	Zwyczajny	1914	Wielkie Sołeczniki
Wagner Karol	Zwyczajny	1908	Wielkie Soleczniki, gub. wileńska, Wilno
Walicka Wacława	Zwyczajny	1923	Wilno
Walicki Franciszek	Zwyczajny	1907	Wilno
Waligóra Bolesław	Zwyczajny	1937	Warszawa
Wańkowicz Hipolit	Zwyczajny	1912	Helsingsfors
Wańkowicz Leon	Zwyczajny	1909	Smiłowicze, gub. mińska
Wańkowiczowa Stefania	Zwyczajny	1909	Smiłowicze, gub. mińska
Wasilewski Adam	Zwyczajny	1911	Górne Jurszany, gub. wileńska
Wasilewski Hipolit	Zwyczajny	1909	Helenowo, gub. wileńska
Wasilewski Leon	Zwyczajny	1920	Warszawa
Wasilewski Ludwik	Dożywotni		Wilno
Waszkiewicz Antoni	Zwyczajny	1920	Wilno
Waśkowski Eugeniusz	Zwyczajny	1927	Wilno
Wawrzynowicz J.	Zwyczajny	1912	
Wejtko, Weytko Henryk	Zwyczajny	1920	Warszawa
Wejtko, Weytko Wacław	Zwyczajny	1908	Rzeżyca, gub. witebska
Weyssenhoff Waldemar	Zwyczajny	1912	Wilno
Weyssenhoff Wandalin	Zwyczajny	1914	Wilno
Weyssenhoffowa Waldemarowa	Zwyczajny	1912	Wilno
Węckowicz Wacław	Zwyczajny	1920	Wilno
Węcławowicz Aleksander	Zwyczajny	1908	Wenden
Węcławowicz Eryk	Zwyczajny	1908	Wenden

Węcławowicz Władysław	Zwyczajny	1912	Wilno
Węcławowicz Zygmunt	Zwyczajny	1911	Naruny, gub. kowieńska
Węsławska Emilia	Zwyczajny	1911	Wilno
Węsławski Michał	Zwyczajny	1910	Wilno
Węsławski Stanisław	Zwyczajny	1922	Wilno
Węsławski Witold	Zwyczajny	1907	Wilno
Wielhorski Władysław	Zwyczajny	1932	Wilno
Wierzyński Józef	Zwyczajny	1914	Wilno
Wilanowski Bolesław	Dożywotni	1920	Wilno
Wilczyński Jan	Zwyczajny	1926	Wilno
Wileński Wojciech	Zwyczajny	1939	Wilno
Wincz Aleksander	Zwyczajny	1918	Wilno
Wiszniewski Wilhelm	Zwyczajny	1907	Dygrajcie, gub. kowieńska
Wiśniewski Piotr	Zwyczajny	1926	Wilno
Witanowski-Rawita Michał	Zwyczajny	1912	Piotrków
Władyczko Stanisław	Zwyczajny	1919	Wilno
Wojde Aleksander	Zwyczajny	1914	Wilno
Wojewodzki Władysław	Zwyczajny	1908	Wilno
Wojnicki, Woynicki Henryk	Protektor	1914	Wilno
Wojnicz Aleksander	Zwyczajny	1907	Wilno
Wojnowski Jan	Zwyczajny	1935	Wilno
Wolański Adam	Zwyczajny	1909	Wilno
Wolff Józef	Zwyczajny	1908	Warszawa
Wolski Jan	Zwyczajny	1921	Wilno
Wolski Józef	Zwyczajny	1909	Wilno
Wolski Kazimierz	Zwyczajny	1910	Wilno
Wolski Ksawery	Zwyczajny	1911	Lipniszki, gub. wileńska
Wołodźko Franciszek	Zwyczajny	1907	Wilno
Wołodźko Witold	Dożywotni	1921	Wilno
Wołosowicz Stanisław	Zwyczajny	1919	Warszawa
Wornicki Stanisław	Zwyczajny	1922	
Wróblewska Ewelina	Zwyczajny	1920	Wilno
Wróblewski Bronisław	Zwyczajny	1912 1922	Wilno
Wrzosek Adam	Honorowy	1922	Poznań
Wysłouch Seweryn	Zwyczajny	1931	Wilno
Wyszyński Stanisław	Zwyczajny	1920	Wilno
Wyszyński Wacław	Zwyczajny	1925	Wilno

Wyzgo Jan	Zwyczajny	1907	Wilno
Zachwatowicz Stanisław	Zwyczajny	1930	Wilno
Zahorska Adela	Zwyczajny	1922	Wilno
Zahorska Stanisława	Zwyczajny	1926	Wilno
Zahorski Henryk	Zwyczajny	1934	Wilno, Warszawa
Zahorski Mikołaj	Zwyczajny	1913	Wilno
Zahorski Władysław	Zwyczajny, Honorowy	1907, 1925	Wilno
Zajączek Paweł	Zwyczajny	1911	Szawle, gub. kowieńska
Zajączkowski Stanisław	Zwyczajny	1932	Wilno
Zajkowski Dominik	Zwyczajny	1911	Wilno
Zajkowski Józef	Zwyczajny	1931	Wilno
Zakszewski Wincenty	Zwyczajny, Honorowy	1907, 1908	Kraków
Zaleska Klara	Zwyczajny	1915	Warszawa
Zaleski Bronisław	Zwyczajny	1908	Raszkiewicze, gub. mińska
Zaleski Czesław	Zwyczajny	1911	Petersburg
Zapaśnik Bronisław	Zwyczajny	1920	Wilno
Zarewicz Stanisław	Zwyczajny, Dożywotni	1926	Warszawa
Zasztowt Aleksander	Zwyczajny	1913	Wilno
Zawadzki Adam	Zwyczajny	1913	Wilno
Zawadzki Feliks	Zwyczajny, Dożywotni	1907	Wilno
Zawadzki Tadeusz	Zwyczajny	1907	Wilno
Zawadzki Władysław	Zwyczajny	1913	Wilno
Zawadzki Zygmunt	Zwyczajny	1908	Wilno
Zawisza Celina	Zwyczajny	1913	Wilno
Zawisza Kazimierz	Zwyczajny	1910	Petersburg
Zdrojewska Helena	Zwyczajny	1938	Wilno
Zdziechowski Kazimierz	Zwyczajny	1907	Raków, gub. mińska
Zdziechowski Marian	Dożywotni, Honorowy	1912 1931	Kraków, Wilno
Zieliński Hugo	Zwyczajny	1937	Warszawa
Zieliński Tadeusz	Honorowy	1932	Warszawa
Ziemacki Józef	Zwyczajny	1918	Wilno
Ziemacki Władysław	Zwyczajny	1922	Polany, woj. wileńskie

Zimmermann Kazimierz	Zwyczajny	1920	Poznań
Zmitrowicz Józef	Zwyczajny	1914	Wilno
Zubowicz Ksawery	Zwyczajny	1908	Wilno
Zwierzyński A.	Zwyczajny	1918	
Zyberk-Plater Ludwik	Zwyczajny	1910	Kurtowiany, gub. kowieńska
Zygmund Antoni	Zwyczajny	1932	Wilno
Żaba Adam	Zwyczajny	1914	Wilno
Żabko-Potapowicz Antoni	Zwyczajny	1926	Wilno, Warszawa
Żabko-Potapowicz Bolesław	Zwyczajny	1908	Wilno
Żabko-Potapowiczowa Aldona	Zwyczajny	1926	Wilno
Żarnowski Jan	Zwyczajny	1911	Petersburg
Żebrowski Leon	Zwyczajny	1907	Wilno
Żelichowski Stanisław	Zwyczajny	1920	Wilno
Żeligowski Lucjan	Honorowy	1922	Warszawa
Żmigrodzka Ludwika	Zwyczajny	1919	Wilno
Żongołłowicz Bronisław	Zwyczajny	1920	Wilno, Warszawa
Żukielówna Wiktoria	Zwyczajny	1926	Wilno
Żukowska Józefa	Zwyczajny	1914	Wilno
Żukowski Antoni	Zwyczajny	1908	Wilno
Żukowski Józef	Zwyczajny	1912	Wilno, Brześć nad Bugiem, Poznań
Żukowski, ks.	Zwyczajny	1909	Krypno, gub grodzieńska
Żukowski Piotr	Zwyczajny	1930	Poznań
Żukowski Stanisław	Zwyczajny	1937	Białystok
Życka Ludwika	Zwyczajny	1926	Wilno
Życka Władysława	Zwyczajny	1920	Wilno
Żynda Bolesław	Zwyczajny	1938	Wilno

Literatura i źródła: Listy członków, protokoły i sprawozdania Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie z lat 1907–1940, LVIA, F 1135, op. 22, teczki 2, 5–12, 43–46, 56, 67, 68, 75, 80, 81, 86, 120, 124, 125, 133, 137, 201, 211, 218, 226, 232, 238, 247, 256, 260, 267; „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", t. 1, Wilno 1908, s. 184–187; t. 2, Wilno 1909, s. 139–145; t. 3, Wilno 1910, s. 143–152; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1910–1915, 1926–1939; M. Brensztejn, *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystycznych – popularnych, filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych i klubach na Litwie i Rusi Białej*, Wilno 1914, s. 31–45; tenże, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1937; L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1940*, [w:] *Z dziejów nauki polskiej*, Warszawa 1975, s. 49–75.

Tabela 7. Liczba członków Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie

Rok	Honorowi	Protektorowie	Korespondenci	Dożywotni, wieczyści	Zwyczajni	Razem
1907	1			5	154	160
1908	8	3	8	7	230	256
1909	9	7	10	10	280	316
1910	14	7	12	12	312	357
1911	16	6	11	14	353	400
1912	18	6	14	17	391	446
1913	19	7	15	19	420	480
1914	22	13	13	21	448	517
1915–1918	*	*	*	*	*	*
1919 (do 14.VI.)	*	*	*	*	*	518
1919 (od 14.VI.)–1921	*	*	*	*	*	602
1922–1925	*	*	*	*	*	*
1926	26	7	6	38	370	446
1927	28	6	6	38	364	442
1928–1929	29	5	5	40	325	404
1929–1930	26	6	5	40	328	405
1931	24	6	5	39	324	398
1932	27	6	4	37	334	408
1933	26	5	4	36	320	391
1934	25	5	4	37	319	390
1935	20	6	4	36	321	387
1936	18	5	4	35	320	382
1937	16	5	4	33	316	374
1938	15	6	4	33	320	378
1939	15	6	4	32	317	374

* Nie ma danych

Literatura i źródła: Listy członków, protokoły i sprawozdania Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie z lat 1907–1914, LVIA, F 1135, op. 22, teczki 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 43, 44, 45, 46, 56, 67, 68, 75, 80, 81, 86, 120, 124, 125, 133, 137, 201, 211, 218, 226, 232, 238, 247, 256, 260, 267; „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", t. 1, Wilno 1908, s. 184–187; t. 2, Wilno 1909, s. 139–145; t. 3, Wilno 1910, s. 143–152; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1910–1915, 1926–1939.

Tabela 8. Skład zarządu i komisji rewizyjnej Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie

Rok	Skład zarządu		Skład komisji rewizyjnej
1907–1908	Prezes	Jan Kurczewski	Franciszek Chróścielewski, Jan Szwański, Zygmunt Zawadzki
	Wiceprezes	Władysław Zahorski	
	Skarbnik	Józef Montwiłł	
	Sekretarz	Stanisław Kościałkowski	
	Bibliotekarz	Ludwik Czarkowski	
	Członkowie	Cezary Staniewicz, Ludwik Abramowicz	
1909–1910	Prezes	Jan Kurczewski	Michał Ciechanowiec, Walerian Dobużyński, Zygmunt Zawadzki
	Wiceprezes	Władysław Zahorski	
	Skarbnik	Józef Montwiłł	
	Sekretarz	Stanisław Kościałkowski	
	Bibliotekarz	Ludwik Czarkowski	
	Członkowie	Ludwik Abramowicz, Hilary Łęski	
1911–1912	Prezes	Jan Kurczewski	Michał Ciechanowiec, Walerian Dobużyński, Zygmunt Zawadzki
	Wiceprezes	Władysław Zahorski	
	Skarbnik	Zenon Giecewicz	
	Sekretarz	Stanisław Kościałkowski	
	Bibliotekarz	Ludwik Czarkowski, Walerian Dobużyński	
	Członkowie	Ludwik Abramowicz, Hilary Łęski	
1912–1913	Prezes	Jan Kurczewski	Michał Ciechanowiec, Stanisław Jarocki, Zygmunt Zawadzki
	Wiceprezes	Władysław Zahorski	
	Skarbnik	Zenon Giecewicz	
	Sekretarz	Jan Obst	
	Bibliotekarz	Walerian Dobużyński	
	Członkowie	Ludwik Abramowicz, Hilary Łęski	
1913–1914	Prezes	Jan Kurczewski	Jan Boguszewski, Stanisław Jarocki, Zygmunt Zawadzki
	Wiceprezes	Władysław Zahorski	
	Skarbnik	Zenon Giecewicz	
	Sekretarz	Aleksander Burhardt	
	Bibliotekarz	Walerian Dobużyński	
	Członkowie	Hilary Łęski, Marian Kiewlicz	

1914–1915	Prezes	Jan Kurczewski	Stanisław Jarocki, Zygmunt Zawadzki, Wojciech Missuna, Wincenty Mirski
	Wiceprezes	Władysław Zahorski	
	Skarbnik	Zygmunt Karpowicz	
	Sekretarz	Aleksander Burhardt	
	Bibliotekarz	Walerian Dobużyński	
	Członkowie	Hilary Łęski, Antoni Tyszkiewicz, Władysław Tyszkiewicz	
1915–1916	Prezes	Jan Kurczewski	Stanisław Jarocki, Zygmunt Zawadzki, Wojciech Missuna, Wincenty Mirski
	Wiceprezes	Władysław Zahorski	
	Skarbnik	Zygmunt Karpowicz, Ludwik Nieciecki	
	Sekretarz	Aleksander Burhardt	
	Bibliotekarz	Stanisław Kościałkowski	
	Członkowie	Hilary Łęski, Antoni Tyszkiewicz, Władysław Tyszkiewicz	
1916–1917	Prezes	Jan Kurczewski (zm. 30 VII 1916 r.), Władysław Zahorski (od VIII 1916 r.)	Stanisław Jarocki, Zygmunt Zawadzki, Wojciech Missuna, Wincenty Mirski
	Wiceprezes	Władysław Zahorski (do VIII 1916 r.)	
	Skarbnik	Ludwik Nieciecki	
	Sekretarz	A. Burhardt, M. Brensztejn	
	Bibliotekarz	Stanisław Kościałkowski	
	Członkowie	Hilary Łęski, Antoni Tyszkiewicz	
1918	Prezes	Władysław Zahorski	
	Wiceprezes		
	Skarbnik	Ludwik Nieciecki	
	Sekretarz	M. Brensztejn	
	Bibliotekarz	St. Kościałkowski, L. Czarkowski (od VI 1918 r.)	
	Członkowie	Hilary Łęski, Antoni Tyszkiewicz	
1919–1921	Prezes	Władysław Zahorski	Bernard Hłasko, Walerian Dobużyński, Zygmunt Zawadzki
	Wiceprezes	Stanisław Kościałkowski (do 22 VII 1919 r.), Ludwik Czarkowski	
	Skarbnik	Zygmunt Karpowicz	
	Sekretarz	Euzebiusz Łopaciński (do września 1919 r.), Maria Ostrowska, Michał Brensztejn	

	Bibliotekarz	L. Czarkowski, W. Dobużyński (15 IV – 24 X 1919 r.	
	Członkowie	Michał Brensztejn, Ferdynand Ruszczyc, Hilary Łęski (zm. 14 II 1920 r.)	
1922	Prezes	Władysław Zahorski	Jerzy Laude, Zygmunt Zawadzki, Franciszek Bossowski, Ryszard Mienicki, Bernard Hłasko
	Wiceprezes	Ludwik Czarkowski	
	Skarbnik	Zygmunt Karpowicz	
	Sekretarz	Stanisław Kościałkowski	
	Bibliotekarz	Ludwik Czarkowski	
	Członkowie	Michał Brensztejn, Alfons Parczewski, Ferdynand Ruszczyc	
1922–1925	Prezes	Władysław Zahorski	Jerzy Laude, Zygmunt Zawadzki, Ryszard Mienicki
	Wiceprezes	Ludwik Czarkowski	
	Skarbnik	Zygmunt Karpowicz, Ludwik Nieciecki	
	Sekretarz	Witold Staniewicz, Aleksander Jodziewicz	
	Bibliotekarz	Ludwik Czarkowski	
	Kustosz	Władysław Zahorski	
	Archiwariusz	Stanisław Kościałkowski	
	Administrator nieruchomości	Aleksander Dawidowski, Ludwik Nieciecki	
	Przedstawiciele Wydziału I	Marian Zdziechowski, Stanisław Pigoń	
	Przedstawiciele Wydziału II	Władysław Dziewulski, Józef Ziemacki	
	Przedstawiciele Wydziału III	Alfons Parczewski, Kazimierz Chodynicki	
1926	Prezes	Władysław Zahorski	Jerzy Laude, Zygmunt Zawadzki, Ryszard Mienicki
	Wiceprezes	Ludwik Czarkowski	
	Skarbnik	Ludwik Nieciecki	
	Sekretarz	Witold Staniewicz, Aleksander Jodziewicz	
	Bibliotekarz	Ludwik Czarkowski	
	Kustosz	Władysław Zahorski	
	Archiwariusz	Stanisław Kościałkowski	
	Administrator wydawnictw	Michał Brensztejn	
	Administrator nieruchomości	Ludwik Nieciecki	
	Członkowie	Antoni Narwoysz	

	Przedstawiciele Wydziału I	Marian Zdziechowski, Stanisław Pigoń	
	Przedstawiciele Wydziału II	Władysław Dziewulski, Stanisław Trzebiński	
	Przedstawiciele Wydziału III	Alfons Parczewski, Kazimierz Chodynicki	
1927	Prezes	Władysław Zahorski (zm. 24 VIII 1927 r.), Alfons Parczewski (od 8 XI 1927 r.)	Jerzy Laude, Zygmunt Zawadzki, Ryszard Mienicki
	Wiceprezes	Ludwik Czarkowski	
	Skarbnik	Ludwik Nieciecki	
	Sekretarz	Aleksander Jodziewicz	
	Bibliotekarz	Ludwik Czarkowski	
	Kustosz	Wł. Zahorski, M. Brensztejn (od 1 IX 1927)	
	Archiwariusz	Stanisław Kościałkowski	
	Administrator wydawnictw	Michał Brensztejn	
	Administrator nieruchomości	Ludwik Nieciecki	
	Członkowie	Iwo Jaworski	
	Przedstawiciele Wydziału I	Marian Zdziechowski, Stanisław Pigoń	
	Przedstawiciele Wydziału II	Wł. Dziewulski, St. Trzebiński	
	Przedstawiciele Wydziału III	Alfons Parczewski, Kazimierz Chodynicki, Teofil Modelski	
1928–1929	Prezes	Alfons Parczewski	Marian Ejgert, Ryszard Mienicki, Zygmunt Zawadzki, Julian Bądzkiewicz, Władysław Hołownia
	Wiceprezes	Ludwik Czarkowski (zm. 22 X 1928 r.), Stanisław Kościałkowski	
	Skarbnik	Ludwik Nieciecki	
	Sekretarz	Aleksander Jodziewicz	
	Bibliotekarz	Ludwik Czarkowski, Michał Brensztejn, Stanisław Kościałkowski	
	Kustosz	Michał Brensztejn	
	Archiwariusz	Stanisław Kościałkowski	
	Administrator wydawnictw	Iwo Jaworski	
	Administrator nieruchomości	Ludwik Nieciecki	

	Przedstawiciele Wydziału I	Marian Zdziechowski, Stanisław Pigoń	
	Przedstawiciele Wydziału II	Władysław Dziewulski, St. Trzebiński	
	Przedstawiciele Wydziału III	Kazimierz Chodynicki, Teofil Modelski	
1929–1930	Prezes	Alfons Parczewski	Marian Ejger, Ryszard Mienicki, Zygmunt Zawadzki, Julian Bądzkiewicz, Władysław Hołownia
	Wiceprezes	Stanisław Kościałkowski	
	Skarbnik	Ludwik Nieciecki	
	Sekretarz	Aleksander Jodziewicz	
	Bibliotekarz	Michał Brensztejn, Stanisław Kościałkowski	
	Kustosz	Michał Brensztejn	
	Archiwariusz	Stanisław Kościałkowski	
	Kustosz składnicy wydawnictw	Iwo Jaworski	
	Redaktor wydawnictw	Bolesław Wilanowski	
	Administrator nieruchomości	Ludwik Nieciecki	
	Przedstawiciele Wydziału I	Marian Zdziechowski, Stanisław Pigoń	
	Przedstawiciele Wydziału II	Wł. Dziewulski, St. Trzebiński (zm. 25 VI 1930 r.), Józef Trzebiński	
	Przedstawiciele Wydziału III	Teofil Modelski (do 21 XI 1930 r.), Bolesław Wilanowski, Ryszard Mienicki	
1931–1932	Prezes	Alfons Parczewski	Marian Ejger, Ryszard Mienicki, Zygmunt Zawadzki, Julian Bądzkiewicz, Tadeusz Turkowski
	Wiceprezes	Stanisław Kościałkowski	
	Skarbnik	Ludwik Nieciecki	
	Sekretarz	Aleksander Jodziewicz	
	Bibliotekarz	Michał Brensztejn, Stanisław Kościałkowski	
	Kustosz	Michał Brensztejn	
	Archiwariusz	Stanisław Kościałkowski	
	Członek zarządu	Wacław Wejtko	
	Kustosz składnicy wydawnictw	Iwo Jaworski	

	Redaktor wydawnictw	Bolesław Wilanowski	
	Administrator nieruchomości	Ludwik Nieciecki	
	Przedstawiciele Wydziału I	Marian Zdziechowski, Stanisław Pigoń (do III 1931 r.), Stefan Glixelli	
	Przedstawiciele Wydziału II	Władysław Dziewulski, Józef Trzebiński	
	Przedstawiciele Wydziału III	Bolesław Wilanowski, Ryszard Mienicki	
1932–1933	Prezes	Alfons Parczewski	Marian Ejger, Ryszard Mienicki, Zygmunt Zawadzki, Julian Bądzkiewicz, Władysław Hołownia
	Wiceprezes	Stanisław Kościałkowski	
	Skarbnik	Ludwik Nieciecki (zm. 4 XI 1932 r.), Józef Dunaj	
	Sekretarz	Aleksander Jodziewicz	
	Bibliotekarz	Michał Brensztejn, Stanisław Kościałkowski	
	Kustosz	Michał Brensztejn	
	Archiwariusz	Stanisław Kościałkowski	
	Kustosz składnicy wydawnictw	Iwo Jaworski	
	Redaktor wydawnictw	Bolesław Wilanowski	
	Administrator nieruchomości	Ludwik Nieciecki, Józef Dunaj	
	Przedstawiciele Wydziału I	Marian Zdziechowski, Stefan Glixelli (do 1 maja 1933 r.), Jan Oko	
	Przedstawiciele Wydziału II	Władysław Dziewulski, Józef Trzebiński	
	Przedstawiciele Wydziału III	Bolesław Wilanowski, Ryszard Mienicki	
1933–1934	Prezes	Alfons Parczewski (zm. 21 IV 1933 r.), Marian Zdziechowski (od 8 VI 1933 r.)	Marian Ejger, Ryszard Mienicki, Zygmunt Zawadzki, Julian Bądzkiewicz, Tadeusz Turkowski, Ignacy Turski
	Wiceprezes	Stanisław Kościałkowski	
	Skarbnik	Józef Dunaj	
	Sekretarz	Aleksander Jodziewicz	
	Bibliotekarz	Stanisław Zajączkowski	
	Kustosz	Michał Brensztejn	
	Archiwariusz	Stanisław Kościałkowski	

	Kustosz składnicy wydawnictw	Jan Safarewicz	
	Redaktor wydawnictw	Bolesław Wilanowski	
	Administrator nieruchomości	Józef Dunaj, Władysław Hołownia	
	Przedstawiciele Wydziału I	Marian Zdziechowski, Jan Oko	
	Przedstawiciele Wydziału II	Władysław Dziewulski, Józef Trzebiński	
	Przedstawiciele Wydziału III	Bolesław Wilanowski, Ryszard Mienicki	
1934–1935	Prezes	Marian Zdziechowski	Marian Ejger, Ryszard Mienicki, Zygmunt Zawadzki, Julian Bądzkiewicz, Tadeusz Turkowski, Ignacy Turski
	Wiceprezes	Stanisław Kościałkowski	
	Skarbnik	Józef Dunaj	
	Sekretarz	Aleksander Jodziewicz	
	Bibliotekarz	Stanisław Zajączkowski	
	Kustosz	Michał Brensztejn	
	Archiwariusz	Stanisław Kościałkowski	
	Kustosz składnicy wydawnictw	Jan Safarewicz	
	Redaktor wydawnictw	Bolesław Wilanowski	
	Administrator nieruchomości	Władysław Hołownia	
	Przedstawiciele Wydziału I	Marian Zdziechowski, Jan Oko	
	Przedstawiciele Wydziału II	Władysław Dziewulski, Józef Trzebiński	
	Przedstawiciele Wydziału III	Bolesław Wilanowski, Ryszard Mienicki	
1935–1936	Prezes	Marian Zdziechowski	Marian Ejger, Ryszard Mienicki, Zygmunt Zawadzki, Julian Bądzkiewicz, Tadeusz Turkowski, Ignacy Turski
	Wiceprezes	Stanisław Kościałkowski	
	Skarbnik	Oktawiusz Rackiewicz	
	Sekretarz	Aleksander Jodziewicz	
	Bibliotekarz	Stanisław Zajączkowski	
	Kustosz	Michał Brensztejn	
	Archiwariusz	Stanisław Kościałkowski	
	Kustosz składnicy wydawnictw	Jan Safarewicz	

	Redaktor wydawnictw	Bolesław Wilanowski	
	Administrator nieruchomości	Władysław Hołownia	
	Przedstawiciele Wydziału I	Marian Zdziechowski, Manfred Kridl	
	Przedstawiciele Wydziału II	Władysław Dziewulski, Józef Trzebiński	
	Przedstawiciele Wydziału III	Bolesław Wilanowski, Ryszard Mienicki	
1937–1938	Prezes	Marian Zdziechowski	Marian Ejger, Ryszard Mienicki, Zygmunt Zawadzki, Julian Bądzkiewicz, Tadeusz Turkowski, Ignacy Turski
	Wiceprezes	Stanisław Kościałkowski	
	Skarbnik	Oktawiusz Rackiewicz	
	Sekretarz	Aleksander Jodziewicz	
	Bibliotekarz	Stanisław Zajączkowski	
	Kustosz	Michał Brensztejn	
	Archiwariusz	Stanisław Kościałkowski	
	Kustosz składnicy wydawnictw	Jan Safarewicz, Bronisław Szakien	
	Redaktor wydawnictw	Bolesław Wilanowski	
	Administrator nieruchomości	Władysław Hołownia (zm. 5 I 1937 r.), Oktawiusz Rackiewicz	
	Przedstawiciele Wydziału I	Marian Zdziechowski, Stefan Srebrny, Marian Morelowski	
	Przedstawiciele Wydziału II	Władysław Dziewulski, Józef Trzebiński	
	Przedstawiciele Wydziału III	Bolesław Wilanowski, Ryszard Mienicki	
1938–1939	Prezes	Marian Zdziechowski (zm. 5 X 1938 r.)	Marian Ejger, Ryszard Mienicki, Zygmunt Zawadzki, Julian Bądzkiewicz, Tadeusz Turkowski, Ignacy Turski
	Wiceprezes	Stanisław Kościałkowski	
	Skarbnik	Oktawiusz Rackiewicz	
	Sekretarz	Aleksander Jodziewicz	
	Bibliotekarz	Stanisław Zajączkowski	
	Kustosz	Michał Brensztejn (zm. 29 III 1938 r.), Jerzy Hoppen	
	Archiwariusz	Stanisław Kościałkowski	
	Kustosz składnicy wydawnictw	Bronisław Szakien (zm. 25 III 1938 r.), Franciszek Tyczkowski	

	Redaktor wydawnictw	Bolesław Wilanowski	
	Administrator nieruchomości	Oktawiusz Rackiewicz	
	Przedstawiciele Wydziału I	Stefan Srebrny, Marian Morelowski	
	Przedstawiciele Wydziału II	Władysław Dziewulski, Józef Trzebiński	
	Przedstawiciele Wydziału III	Bolesław Wilanowski, Ryszard Mienicki	
1939–1940	Prezes	Stanisław Kościałkowski	Zygmunt Zawadzki, Julian Bądzkiewicz, Tadeusz Turkowski, Ignacy Turski, W. Czarnecki
	Wiceprezes		
	Skarbnik	Oktawiusz Rackiewicz	
	Sekretarz	Aleksander Jodziewicz	
	Bibliotekarz	Stanisław Zajączkowski	
	Kustosz	Jerzy Hoppen	
	Archiwariusz	Stanisław Kościałkowski	
	Kustosz składnicy wydawnictw	Franciszek Tyczkowski	
	Administrator nieruchomości	Oktawiusz Rackiewicz	
	Członkowie	Stefan Narębski	

Źródła: Listy członków, protokoły i sprawozdania Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie z lat 1907–1914, LVIA, F 1135, op. 22, teczki 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 43, 44, 45, 46, 56, 67, 68, 75, 80, 81, 86, 120, 124, 125, 133, 137, 201, 211, 218, 226, 232, 238, 247, 256, 260, 267; „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", t. 1, Wilno 1908, s. 184–187; t. 2, Wilno 1909, s. 139–145; t. 3, Wilno 1910, s. 143–152; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1910–1915, 1926–1939.

Tabela 9. Wzrost zbiorów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1907–1939

Rok	Biblioteka				Muzeum	
	Dzieła	Tomy	Jednostki archiwalne	Liczba osób korzystających	Nabytki	Frekwencja osób
1907	4229	6527			1555	
1908	3509	5634	60		10394	
1909	13671	21050	45		6745	

1910	2549	3983	82		4990	
1911	847	1121	20		15625	
1912	1368	2873	42		1444	
1913	443	478	65		853	
1914	2579	3080	119		1314	
1915	2660	4293				
1916	268	405				
1917	583	1308				
1918	820	1032		47		
1919	3516	4460		78		
1920	866	1099		59		
1921	880	1169		92		
1922	518	660		62		
1923	369	392	10	154		
1924	856	885	881	153		
1925	627	764	6	120		3269
1926	1409	1676	64	197	110	2982
1927	1449	1821	21	374	35	2585
1928	1900	2595	10	135	44	2237
1929	801	904	41	133	82	Nieczynne
1930	909	1026	110	313	107	4398
1931	1848	2478	20	307	333	3234
1932	1127	1382	63	345	818	4348
1933	1971	2438	39	224	220	6359
1934	3378	4652	41	279	476	6791
1935	1858	2178	36	176	1759	5506
1936	2696	3342	56	212	358	7059
1937	4182	5187	71	123	392	13196
1938	5684	6342	584	203	204	14596
1939	1747	2006				

Źródła i literatura: Sprawozdania Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie z lat 1907–1940, LVIA, F 1135, op. 22, teczki 2, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 43, 44, 45, 46, 56, 67, 68, 75, 80, 133, 137, 201, 211, 218, 226, 232, 238, 247, 256, 260, 267; „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", t. 1, Wilno 1908, s. 184–187, t. 2, Wilno 1909, s. 139–145, t. 3, Wilno 1910, s. 143–152; *Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1910–1915, 1926–1939; M. Brensztejn, *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystycznych – popularnych, filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych i klubach na Litwie i Rusi Białej*, Wilno 1914, s. 31–45; tenże, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1937; tenże, *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1931*, Wilno 1932; L. Żytkowicz, *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1940*, [w:] *Z dziejów nauki polskiej*, Warszawa 1975, s. 49–75.

Spis tabel

Wykaz najczęściej używanych skrótów

AK – Armia Krajowa
F – Zespół (lit. Fondas)
LCVA – Państwowe Archiwum Centralne Litwy w Wilnie (lit. Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas)
LMAB – Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk w Wilnie (lit. Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka)
LSRR – Litewska Socjalistyczna Republika Radziecka
LVIA – Państwowe Archiwum Historyczne Litwy w Wilnie (lit. Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas)
MWRiOP – Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego
NKGB – Ludowy Komisariat Bezpieczeństwa Państwowego (ros. Narodnyj Komisariat Gosudarstviennoj Bezopastnosti)
NKWD – Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych (ros. Narodnyj Komisariat Wnutriennich Dieł)
Op. – opis
RS – Dział Rękopisów (lit. Rankraščių Skyrius)
TPN – Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie
USB – Uniwersytet Stefana Batorego w Wilnie
VUB – Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego
ZCZW – Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich
ZSRR – Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich

Bibliografia

1. Źródła archiwalne

Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk, Dział Rękopisów (Lietuvos Mokslų Akademijos Biblioteka, Rankraščių Skyrius):

Zespół 151 (Fondas 151), Zespół Lucjana Uziębło.

Zespół 75 (Fondas 75), teczka 154 (Księga czytelników w gmachu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1932–1933), teczki 167, 169–172 (Katalog główny książnicy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie).

Biblioteka Narodowa w Warszawie, Dział Rękopisów, sygn. III–2941–2947 (listy Franciszka Jurjewicza, Bronisława Malewskiego, Kazimierza Poderni, Jana Szwańskiego, Lucjana Uziębło do prezesa Wandalina Szukiewicza, a także listy Lucjana Uziębło do Henryka Mościckiego. Podano za R. Jurkowskim).

Biblioteka Uniwersytetu Wileńskiego, Dział Rękopisów (Vilniaus Universiteto Biblioteka, Rankraščių Skyrius):

Zespół 33 (Fondas 33), Zespół Mariana Zdziechowskiego.

Państwowe Archiwum Centralne Litwy (Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas):

Zespół 53 (Fondas 53), Zespół Starostwa Grodzkiego m. Wilna

Op. 23 (dokumenty dotyczące organizacji społecznych miasta Wilna, w tym Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Towarzystwa Miłośników Wilna);

Zespół 1269 (Fondas 1269), Zespół organizacji społecznych miasta Wilna z okresu Drugiej Rzeczypospolitej Polskiej:

Op. 4, teczki 1–4 (Dokumenty dotyczące Towarzystwa Miłośników Wilna)

Państwowe Archiwum Historyczne Litwy (Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas)

Zespół 1135 (Fondas 1135), Zespół Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie:

Op. 6, Zespół Michała Brensztejna;

Op. 8, Zespół Władysława Zahorskiego;

Op. 12, Zespół Juliusza Kłosa;

Op. 13, Zespół Stanisława Kościałkowskiego;

Op. 15, Zespół Elizy Orzeszkowej;

Op. 16, Zespół Alfonsa Parczewskiego;

Op. 19, Zespół Kanutego i Bolesława Rusieckich;

Op. 22, Dokumenty Zarządu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie;

Op. 23, teczka 263 (dokumenty w sprawie renowacji zamku trockiego na początku XX w.);

Op. 24, teczki 13–15 (dokumenty dotyczące politycznych spraw polskich w okresie pierwszej wojny światowej), teczki 19–20, 38 (dokumenty dotyczące Wilna i ziemi wileńskiej w 1918–1922), teczka 69 (materiały prasowe o wydarzeniach militarnych i politycznych we wrześniu 1939 r.).

2. Źródła opublikowane

Abramowicz L., *Litwa podczas wojny. Zbiór dokumentów, uchwał, odezw itp.* Zebrał i do druku przygotował L. A., Warszawa 1918.

Adres Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, złożony Senatowi Uniwersytetu Stefana Batorego podczas uroczystego otwarcia tegoż Uniwersytetu dnia 11 października 1919 r. „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", Wilno 1921, t. 7, s. 5–6.

Apie lenkų kalbą Lietuvos bažnyčiose. Lietuvių raštas, paduotas Jo Šventenybei Pijui X Popiežiui ir visiems S.R. Katalikų Bažnyčios Kardinolams, paruošė Jonas Basanavičius, Donatas Malinauskas, kun. Juozas Ambraziejus, Mečys Davajna-Silvestraitis, Kaunas 1906.

Audėnas J., *Paskutinis posėdis: atsiminimai.* 2 fotografuot. leidimas, Vilnius 1990.

Gintneris A., *Lietuva caro ir kaizerio naguose: Atsiminimai iš I Pasaulinio karo laikų 1914–1918*, Čikaga 1970.

Klimas P., *Iš mano atsiminimų*, Vilnius 1990.

Korwin-Milewski H., *Siedemdziesiąt lat wspomnień (1855–1925)*, Warszawa 1993.

Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pradžioje: Faksimilinis valdininkų ataskaitų ir dokumentų rinkinys. Sudarytojas ir įvado autorius Rimantas Vėbra, Vilnius 2001.

Lietuvių mokslo draugijos įstatai, Vilnius 1907.

Lietuvos gyventojų genocidas, t. 1: *1939–1941*, Vilnius 1992.

Lietuvos laikinoji vyriausybė: posėdžių protokolai, 1941 birželio 24 – rugpjūčio 4 d. Paruošė Arvydas Anušauskas, Vilnius 2001.

Lietuvos TSR istorijos šaltiniai, t. 3, Vilnius 1958; t. 4, Vilnius 1961.

Likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego przez władze litewskie w grudniu 1939 roku: dokumenty i materiały. Zebrał i wstępem opatrzył Piotr Łossowski, Warszawa 1991.

Masinės žudynės Lietuvoje (1941–1944): Dokumentų rinkinys, I dalis, Vilnius 1965.

Międzynarodowe aspekty wojny polsko-bolszewickiej 1919–1920: Antologia tekstów historycznych. Wybrał i opracował Marian Marek Drozdowski, Warszawa 1996.

Musteikis K., *Prisiminimų fragmentai*. 2 leidimas, Vilnius 1989, s. 47–63.

Paszkiewicz B., *Pod znakiem „Omegi"*. Przygotował do druku i indeks osób opracował Adam Gałkowski, słowem wstępnym opatrzył i całość krytycznie przejrzał Piotr Łossowski, Warszawa 2003.

Römeris M., *Dienoraštis 1918 m. birželio 13-oji – 1919 m. birželio 20-oji*. Sudarė Bronius Makauskas ir Rimantas Miknys, Vilnius 2007.

Sąjungos Vilniui vaduoti įstatai, Kaunas 1925.

Sprawozdanie z czynności Komitetu gruntownej restauracji rzymskokatolickiego kościoła św. Anny w Wilnie za czas od 28 maja 1902 r. do dnia 1 maja 1904 r., „Kraj" 1904, R. 23, dod. „Życie i Sztuka" nr 26, s. 1–4.

Sprawozdanie z czynności komitetu odnowienia kościoła św. Anny (1902–1910), „Goniec Codzienny" 1910, nr 127, 12 (25) sierpnia 1910 r., s. 2.

Sprawozdanie z posiedzeń Sekcji Historii Sztuki T.P.N. w Wilnie za czas od marca 1935 r. do czerwca 1938 r., „Prace i Mate-

riały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk" 1938/1939, t. 3, s. 257–317.

Sprawozdanie ze stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1911–1915, 1926–1938.

Sprawozdanie ze stanu Towarzystwa w r. 1909, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk" 1910, t. 3, s. 127–152.

Statistiniai duomenys apie 1939–1941 genocido aukas. Sudarė M. Pilkienė, [w:] *Lietuvos gyventojų genocidas*, t. 1: *1939–1941*, Vilnius 1992.

Statut Towarzystwa Muzeum Nauki i Sztuki w Wilnie, Wilno 1907.

Statut Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Wilno 1922.

Towarzystwo Miłośników Starego Wilna imienia króla Zygmunta Augusta [Ustawa], Wilno, B. r.

TSRS – Vokietija: TSRS ir Vokietijos santykių dokumentinė medžiaga 1939 m. balandžio – spalio mėn., Vilnius 1989.

Tyszkiewicz W., *Memoriał złożony ministrowi spraw wewnętrznych w Petersburgu*, Kraków 1905.

Ustawa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, Wilno 1907.

W kręgu sporów polsko-litewskich na przełomie XIX i XX wieku. Wybór materiałów, t. 1, Kraków 2004.

Wilno jako ognisko oświaty w latach próby. Świadectwa o szkole lat 1939–1945, red. Elżbieta Feliksiak i Marta Skórko-Barańska, Białystok 1991.

Zasztowt L., *Materiały dotyczące tajnego nauczania w Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie w latach 1939–1946*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1993, R. 38, nr 4, s. 71–118.

Żongołłowicz B., *Dziennik 1930–1936*. Opracowała Dorota Zamojska, Warszawa 2004.

Высочайший Манифест. Божей милостью Мы Николай Второй Император и Самодержец Всероссийский, Царь польский, великий князь финляндский и прочая, и прочая, и прочая, «Виленский календарь на 1906 год», Вильна 1905, s. 13–14.

Журнал общего собрания членов Виленского общества сельского хозяйства, Вильна 1901–1914.

Отчет Виленского отдела Императорского российского общества плодоводства, Вильна 1899–1915.

Отчет действий Виленского скакового общества, Вильна 1886–1901.

Отчет о деятельности Виленского отдела Императорского российского общества рыбоводства и рыболовства, Вильна 1903–1908.

Отчет о деятельности и состоянии Общества Любителей Наук в г. Вильна, Вильна 1910–1914.

Отчет о деятельности Россиенского общества сельского хозяйства и скотоводства за 1902 г., Расейняй 1903.

Список членов Виленского общества сельского хозяйства, Вильна 1900–1915.

СССР и Литва в годы Второй мировой войны. Т. 1: *СССР и Литовская Республика (март 1939 – август 1940). Сборник документов*. Составил А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс., Н. Лебедева, Вильнюс 2006.

Устав Виленского общества сельского хозяйства, Вильна 1899.

Устав Ковенского общества сельского хозяйства, Ковна 1900.

Устав Общества Любителей Наук в г. Вильна, Вильна 1907.

3. Czasopisma

„Ateneum Wileńskie", t. 1–14, Wilno 1923–1939.

„Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", 1935–1939, t. 1–3.

„Prace Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Wydział Nauk Matematyczno-Przyrodniczych", 1924–1938, t. 1–12.

„Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", 1908–1921, t. 1–7.

„Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", 1924–1939, t. 1–10.

„Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", 1925–1938, t. 1–10.

„Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół w Wilnie", 1928–1939, t. 1–5.

4. Prasa

Abramowicz L., *Przykład* / Alf, „Kurier Litewski" 1906, nr 110.

Abramowicz L., *Notatnik* / Licz, „Gazeta Wileńska" 1906, nr 13, 1 (14) marca.

Anglia wypowiedziała wojnę Niemcom, „Goniec Poranny" 1939, nr 169 (Wydanie popołudniowe), 3 września, s. 1.

Biblioteka – kultūros židinys kaime, „Tiesa" 1940, nr 109, X. 18, s. 8.

Biblioteka hr. Mariana Broel-Platera (w Wilnie ul. Mickiewicza 10 m. 23), „Słowo" 1932, nr 150, 28 czerwca.

Bohaterski opór armii polskiej, „Express Wileński" 1939, (wydanie specjalne), 3 września.

Brensztejn M., *W Towarzystwie Przyjaciół Nauk* / M. Br., „Kurier Litewski" 1914, 18 (31) maja.

Buržuazijos kultūros vertybės liaudžiai, „Vilniaus Balsas" 1940, nr 225 (279), 21 IX.

Dajmy grosz i płótno na ochronę świątyń wileńskich od bombowców, „Express Wileński" 1939, nr 252, 12 września, s. 3.

Didžioji mūsų Tautos skriauda, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 599 (5001), X. 9.

Dvarų trobesiai atiduodami darbo žmonių reikalams, „Vilniaus Balsas" 1940, nr 287(340), s. 6.

Dwa zebrania w Wilnie pod hasłem pomocy wojsku, „Express Wileński" 1939, 3 września, s. 3.

Działalność Komitetu Ratowania Bazyliki Wileńskiej w świetle pierwszego zgromadzenia sprawozdawczego, „Dziennik Wileński" 1933, nr 137, 22 maja.

Džiaugsmo banga eina per visą kraštą, „Lietuvos Aidas" (rytinis) 1939, nr 655 (5057), X 30.

Entuziazmas visame krašte, „Lietuvos Aidas" (rytinis) 1939, nr 607 (5007), X 12.

Gmach Towarzystwa Przyjaciół Nauk w nowej szacie, „Dziennik Wileński" 1929, nr 244, 23 października.

Hermanowicz S., *Józef Montwiłł (urywki wspomnień jednego z uczniów)*, „Kurier Wileński" 1926, nr 251, 29 października.

Historyczne posiedzenie parlamentu Francji, „Goniec Poranny" 1939, nr 169 (Wydanie popołudniowe), 3 września, s. 1.

Inż. Juliusz Kłos, profesor Wydziału Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie, „Słowo" 1933, nr 5 (3143), 6 stycznia.

Istorinė diena Lietuvos Seime: kaip Seimas davė sutikimą Lietuvos – SSSR sutarčiai ratifikuoti, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 652 (5054), X. 28, s. 4–5.

Józef Montwiłł (1850–1911), „Tygodnik Wileński" 1911, nr 7.

Józef Montwiłł, „Tygodnik Ilustrowany" 1911, nr 9, s. 168, il.

Jubileusz Prezesa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilna Rektora Alfonsa Parczewskiego, „Ateneum Wileńskiego" 1930, t. 7, z. 1, s. XV.

Kaip privatūs asmenys ir įstaigos privalo vykdyti kultūros paminklų registracija, „Vilniaus Balsas" 1940, nr 271 (324), 16 XI.

Kauno džiaugsmas Vilniaus atgavimo proga. Tūkstančiai kauniečių vakar skendo sostinės atgavimo entuziazme, „Lietuvos Aidas" (rytinis) 1939, nr 607 (5007), X 12, s. 4.

Kazimierz Podernia [nekrolog], „Tygodnik Ilustrowany" 1910, nr 32, s. 652.

Keletas žinių apie Vilniaus kultūrinį gyvenimą, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 621 (5023), X. 17, s. 5.

Kieniewicz K., *Aktualne roboty w Bazylice Wileńskiej*, „Słowo" 1937, nr 356, 28 grudnia.

Komunikat z frontu zachodniego, „Słowo" 1939, nr 255 (5537), 16 września, s. 1.

Krypta królewska w podziemiach Katedry: odnalezienie zwłok Aleksandra Jagiellończyka, królowych Elżbiety i Barbary Radziwiłłówny, „Słowo" 1931, nr 217, 22 września.

Kultūros paminklų apsaugos naujoji teisinė plotmė, „Vilniaus Balsas" 1940, nr 258 (311), 30 X.

Kunigo Ambraziejaus Jakavonio žūties 50-tosios metinės: Lietuvos Jėzuitų provincialo Tėvo Jono Borutos SJ pamokslas, pasakytas Gervėčių bažnyčioje minint kunigo Ambraziejaus Jakavonio žūties 50 – ąsias metines, „Voruta" 1993 nr 21 (111), s. 1, 6.

Lorentz S., *Groby królewskie w Wilnie*, „Kurier Wileński" 1933, nr 231, 30 sierpnia.

Mackiewicz S. (pseud. Cat), *Ś. p. Tadeusz Wróblewski*, „Słowo" 1925, nr 149, 5 lipca.

Maleszewski W., *Obwieszczenie Zarządu Miejskiego w Wilnie w sprawie zaopatrzenia ludności m. Wilna w tymczasowe zaświadczenia tożsamości, dowody osobiste i przestrzeganie przepisów meldunkowych*, „Gazeta Wileńska" 1939, nr 251 (1925), 12 września, s. 3.

Manifestacijos Vytauto Didžiojo universitete, „Lietuvos Aidas" (rytinis) 1939, nr 607 (5007), X 12, s. 2.

Mes grįžtame į Vilnių, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 605 (5007), X 11.

Michalkiewicz K., *Ratujmy kościoły nasze*, „Gazeta Wileńska" 1939, nr 249 (1923), 10 września.

Michalkiewicz K., *Ratujmy kościoły nasze: Odezwa Komitetu Ratowniczego*, „Głos Narodowy" 1939, 10 września, s. 3.

Morelowski M., *Projekt królewskiego mauzoleum w Wilnie*, „Kurier Wileński" 1931, nr 247, 25 października.

Mūsų kariuomenė pakeliui į sostinę Vilnių, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 651 (5053), X. 28.

Na naukę języka polskiego, „Kurier Litewski" 1906, nr 213, 21 kwietnia.

Niemcy napadły na granice Rzeczypospolitej, „Kurier Wileński" 1939, nr 6 (wydanie wieczorne nr 1), 1 września.

Nowy prezydent [miasta Wilna Michał Węsławski], „Kurier Litewski" 1905, nr 17, 21 września (4 października), s. 2.

Odczyt Doktora Zahorskiego, „Zorza Wileńska" 1907, nr 15; „Dziennik Wileński" 1907, nr 78, 5 kwietnia.

Odezwa [Zarządu Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie], „Kurier Litewski" 1908, nr 51, 1/14 marca.

Odezwa Wojewódzkiego Obywatelskiego Komitetu Pomocy Wojsku, „Głos Narodowy" 1939, nr 250, 10 września, s. 3.

Ofiarność społeczeństwa wileńskiego, „Głos Narodowy" 1939, nr 250, 10 września,

Ostatnie posługi uczonemu. Eksportacja zwłok prof. Zdziechowskiego, „Express Wileński" 1938, 7 października.

Patalpoms sekvestruoti įstatymas, „Vilniaus Balsas" 1940, nr 181 (234), 2 VIII.

Perimamos bibliotekos, „Vilniaus Balsas" 1940, nr 205 (258), 29 VIII.

Pogrzeb ś. p. Juliusza Kłosa, „Dziennik Wileński" 1933, nr 7, 8 stycznia.

Pogrzeb ś. p. L. Czarkowskiego, „Dziennik Wileński" 1928, nr 245, 25 października.

Pogrzeb ś. p. Mariana Zdziechowskiego, „Gazeta Polska" 1939, 9 października.

Pogrzeb wielkiego uczonego [M. Zdziechowskiego], „Czas" 1938, 9 października.

Pomnik Katarzyny II w Wilnie, „Kraj" 1904, nr 38, s. 18–19.

Powszechna danina potrzebującym: Rozległe obowiązki opiekuńcze Wilna, „Express Wileński" 1939, nr 256, 16 września, s. 3.

Respublikos Prezidentas ratifikavo Lietuvos Ir Sovietų Rusijos sutartį, „Lietuvos Aidas" (rytinis) 1939, nr 616 (5018), X. 15.

Ruina na Górze Zamkowej, „Goniec Wileński" 1908, nr 202, 7 października.

Seimas ratifikavo sutartį su Sovietų Rusiją, „Lietuvos Aidas" (vakarinis) 1939, nr 615 (5017), X. 14.

Sovietų Sąjunga sveikina Lietuvą įsikūrus senoje sostinėje Vilniuje. Ministras pirmininkas gen. Černius su SSSR Liaudies Komisarų Tarybos pirmininku Molotovu pasikeitė nuoširdžiomis telegramomis, „Lietuvos Aidas" (rytinis) 1939, nr 655 (5057), X. 30

SSSR ir Lietuvos sutartis, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 605 (5007), X. 11.

Sutarčiai įsigaliojus, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 618 (5020), X. 16.

Sutartis, pagal kuria Vilnius grįžo Lietuvai: Vilniaus ir Vilniaus srities perdavimas ir Lietuvos – Sovietų Sąjungos savitarpinės pagalbos sutartis, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 652 (5054). X. 28.

Ś. p. Józef Montwiłł, „Goniec Codzienny" 1911, nr 30.

Ś. p. Ludwik Czarkowski, „Dziennik Wileński" 1928, nr 142, 23 października.

Śledziewski P., *Mauzoleum królewskie w Katedrze Wileńskiej*, „Wilno" 1939, R. 1, nr 2, s. 107–119.

Tragiczna śmierć profesora USB ś. p. Juliusza Kłosa, „Dziennik Wileński" 1933, nr 5, 6 stycznia.

Tragiczny zgon prof. Juliusza Kłosa, „Słowo" 1933, nr 5 (3143), 6 stycznia, s. 3.

U „Przyjaciół Nauk", „Kurier Litewski" 1907, nr 210.

U p. posła Węsławskiego, „Kurier Litewski" 1907, nr 29, 7 (20) lutego.

VI zgromadzenie doroczne Towarzystwa Przyjaciół Nauk, „Kurier Litewski" 1912, nr 99.

Vilniaus atgavimas yra didelis džiaugsmas mūsų tautai: Respublikos Prezidento Antano Smetonos prezidentūros sodelyje spalio 11 d. pasakyta kalba, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 610 (5012).

Vilniaus perdavimas Lietuvai, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 624 (5026), X. 18.

Vilnius – mūsų amžinai: Vilniaus rinktinės vado div. gen. V. Vitkausko kalba, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 655 (5057), X. 30, s. 3.

Vilnius ir atgautos žemės skaičiais, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 621 (5023), X. 17

Visa Vilniaus sritis jau lietuvių rankose, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 653 (5055), X. 28.

VKP (b) istorijos Stalino kursas ir istorijos mokslas, „Tiesa" 1940, nr 99, X. 6, s. 4.

W Towarzystwie Przyjaciół Nauk, „Goniec Wileński" 1908, nr 88, 21 maja.

W Towarzystwie Przyjaciół Nauk, „Kurier Litewski" 1908, nr 117, 22 maja.

Warszawa bohatersko broni się, „Gazeta Wileńska" 1939, nr 251 (1925), 12 września, s. 1.

Warszawa walczy – Warszawa nie ustąpi, „Express Wileński" 1939, nr 256, 16 września, s. 1.

Wczorajsze bombardowanie Wilna, „Robotnik Wileński" 1939, nr 254, 16 września.

Wczorajszy dzień na frontach, „Słowo" 1939, nr 255 (5537), 16 września.

Westerplatte broni się w dalszym ciągu, „Express Wileński" 1939, (wydanie specjalne), 3 września, s. 2.

Wielkie transporty żywności jadą do Wilna, „Gazeta Wileńska" 1939, nr 251 (1925), 12 września, s. 4.

Wszyscy dajmy, kto ile może! Zbieranie ofiar na pomoc wojsku, „Express Wileński" 1939, nr 247 (wydanie specjalne), 7 września, s. 4.

Wykaz ofiar złożonych w Sekcji Pomocy Oddziałom Wojskowym, „Gazeta Wileńska" 1939, nr 251 (1925), 12 września, s. 4.

Z obrad pierwszego zebrania wileńskiej Rady Miejskiej w czasie wojny [15 września 1939], „Słowo" 1939, nr 255 (5537), 16 września, s. 5.

Z Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, „Dziennik Wileński" 1931, nr 257, 7 listopada; 1932, nr 88, 17 kwietnia; 1933, nr 24, 21 stycznia.

Z Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, „Słowo" 1922, nr 109, 8 grudnia; 1932, nr 249, 6 października; 1933, nr 20, 21 stycznia; 1934 nr 183, 8 lipca; 1935, nr 100, 11 kwietnia.

Z Towarzystwa Przyjaciół Nauk, „Kurier Litewski" 1912, 4 (17) lutego.

Zacięte walki w rejonie Łodzi, „Express Wileński" 1939, nr 247 (wydanie specjalne), 7 września, s. 1.

Zahorski W., Jarocki S., *List otwarty do artystów polskich*, „Dziennik Wileński" 1907, nr 252, 4(17) lutego.

Zaopatrzenie dla ewakuowanych, „Express Wileński" 1939, nr 252, 12 września.

Zbiory starożytnicze Antoniego Szutinasa w Wilnie, „Lechita" 1907, nr 4, 23 listopada, s. 234–235.

Ze zbiorów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, „Dziennik Wileński" 1931, nr 77, 3 kwietnia.

Ziemie polskie pod ogniem bomb niemieckich, „Express Wileński" 1939, (wydanie specjalne), 3 września.

5. Opracowania

I Kongres Polskich Towarzystw Naukowych na Obczyźnie 8–11 września 2005, Kraków 2007.

A. R. Z [pseudonim]. *Z prowincji* [O fatalnym stanie kościoła św. Anny], „Kraj" 1899, R. 18, nr 5, s. 28–29.

Abramavičius V., *Tadas Vrublevskis*, Vilnius, 1960.

Abramowicz L., *Tadeusz Wróblewski: zarys życia / L. A.*, „Przegląd Wileński" 1925, R. 8, nr 12, s. 2–5.

Adamonis T., *Trakų salos pilies rūmų sieninė tapyba*, „Menotyra", Vilnius 1969, t. 2, s. 135–160.

Aftanazy R., *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*. Wyd. drugie przejrzane i uzupełnione, t. 3: *Województwo trockie, Księstwo Żmudzkie, Inflanty, Polskie Księstwo Kurlandzkie*, Wrocław i in. 1992.

Aleksandravičius E., Kulakauskas A., *Carų valdžioje: XIX amžiaus Lietuva*, Vilnius 1990.

Alexandrowicz S., *Profesor Leonid Żytkowicz*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica", 1994, t. 6, s. 3–10.

Andriulytė A., *Tapybos ir fotografijos santykis: Ferdinandas Ruščisas Ir Janas Bulhakas = Związek malarstwa i fotografii: Ferdynand Ruszczyc i Jan Bułhak*, [w:] *XX amžiaus pradžios Vilnius: modernėjančios kultūros židinys = Wilno początku XX wieku: ognisko modernizującej się kultury*, Vilnius 2004, s. 88–99.

Ankudowicz-Bieńkowska M., *Z dziejów chóralistyki wileńskiej w latach II Rzeczypospolitej*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 2: *Kultura i trwanie*, Białystok 1996, s. 237–254.

Antoniewicz W., *Posążki kaukaskie w Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Kraków 1929.

Armon W., *Brensztejn Michał Eustachy (2.X.1874 – 29.III.1938)* [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa, Łódź 1972, s. 87–88.

Armon W., *Podernia Kazimierz, pseud. i krypt.: K. Rawicz, Kazimierz P., K. P. (1843–1910), historyk amator, publicysta*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 27/1, z. 112, s. 81–82.

Baliulis A., Mikulionis S., Miškinis A., *Trakų miestas ir pilys. Istorija ir architektūra*, Vilnius 1991.

Baranowski H., *Bibliografia Wilna*, t. 2: *Miasto*, Toruń 2000.

Barbaszyński D., *Między racjonalizmem a mistycyzmem. Problem przestrzeni etycznej w poglądach filozoficznych Mariana Zdziechowskiego*, Olsztyn 1999.

Bardach J., *Henryk Łowmiański jako badacz dziejów Litwy historycznej*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica", 1987 t. 2, s. 3–31.

Bardach J., *O dawnej i niedawnej Litwie*, Poznań 1988.

Basanavičius J., *Iš lietuvių gyvenimo 1915–1917 m. po vokiečių jungu*, Vilnius 1919.

Bazylow L., *Historia Powszechna 1789–1918*, Warszawa 1981.

Biernacka R., *Rusiecki Bolesław Michał (1824–1913), malarz, rysownik, kolekcjoner*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 33/1, z. 2, s. 126–127.

Biržiška M., *Vilniaus Golgota: okupuotosios Lietuvos darbo ir kančių 1919–1928 metų dienoraštis*, Kaunas 1930.

Blombergowa M. M., *Dwie prace o życiu kulturalnym i naukowym Wilna w końcu XIX i na początku XX wieku*, „Zapiski Historyczne" 1994, t. 59, z. 1, s. 110–123.

Blombergowa M. M., *W sprawie towarzystw naukowych działających w Wilnie w XIX i początku XX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1990, t. 37, nr 1, s. 69–87.

Błaszczyk G., *Litwa współczesna*, Warszawa – Poznań 1992.

Boćkowski D. *„Za pierwszego sowieta" – okupacja radziecka Wilna jesienią 1939 roku*, [w:] *Wilno i świat. Dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1. Red. E. Feliksiak i M. Leś, Białystok 2002, s. 229–340.

Bogusławski A., *W znak pogoni: internowanie Polaków na Litwie wrzesień 1939 – lipiec 1940*, Toruń 2004.

Bortkiewicz-Szyszkowska A., *Z historii Wydziału Rolniczego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis*, Kraków 1996, s. 166–184.

Brandišauskas V., *Siekiai atkurti Lietuvos valstybingumą (1940 06 – 1941 09)*, Vilnius 1996.

Brensztejn M., *Biblioteka Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie" 1931/1932, t. 8, s. 343–362.

Brensztejn M., *Druki polskie wydane w Wilnie (w r. 1911, 1912, 1913 oraz dopełnienia) / M. B.*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1914, t. 5, s. 401–422.

Brensztejn M., *Informator o towarzystwach naukowych, oświatowych, artystycznych – popularnych, filantropijnych, wzajemnej pomocy, sportowych i klubach na Litwie i Rusi Białej*, Wilno 1914.

Brensztejn M., *Nauka w Republice Litewskiej*, Wilno 1934.

Brensztejn M., *Spisy ludności miasta Wilna za okupacji niemieckiej od 1 listopada 1915 r.*, Warszawa 1919.

Brensztejn M., *Ś. p. Tadeusz Stanisław Wróblewski (list. 1858 – 3 lipca 1925 r.)*, „Tygodnik Wileński" 1925, R. 1, nr 15, s. 6.

Brensztejn M., *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie*, Wilno 1937 (Odbitka z *Wilno i Ziemia Wileńska*, t. 2).

Brzozowski S. M., *Pelczar Kazimierz (1894–1943), onkolog, profesor patologii ogólnej Uniwersytetu Wileńskiego*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25/1, z. 104, Wrocław i in. 1980, s. 550–552.

Bubnys A., *Represje sowieckich organów bezpieczeństwa wobec Polaków mieszkających na Litwie i polskiego podziemia w latach 1940–1941*, [w:] *Europa nie prowincjonalna: Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 = Non-provincial Europe: Changes on the Ekstern Territories of the former Polish Republic (Belarus,Latvia, Lithuania, Ukraine, ekstern borderland of the III Republic in 1772–1999*, Warszawa – Londyn 1999, s. 1025–1034.

Bubnys A., *Walka NKGB – NKWD z polskim podziemiem na Litwie w drugiej połowie 1944 r. – na początku 1945*, [w:] *Rok 1944 na Wileńszczyźnie*, Warszawa 1996, s. 191–209.

Bubnys A., *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius 1998.

Buchowski K., *Litwomani i polonizatorzy: Mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku*, Białystok 2006.

Buchowski K., *Polacy w niepodległym państwie litewskim 1918–1940*, Białystok 1999.

Bujnicki T., *Kulturotwórcza rola kwartalnika „Środy literackie" (1935–1937)*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna*, Białystok 1994, s. 265–283.

Burhardt S., *Wróblewski Tadeusz Stanisław (1858–1925), adwokat, założyciel biblioteki*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa, 1972, s. 991–992.

Bursztyńska H., *Humanistyka uniwersytecka w Wilnie w latach 1919–1920*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna*, Białystok 1994, s. 61–80.

Burzacka I., *Ideał a rzeczywistość: O krytyce moralistycznej Mariana Zdziechowskiego*, Warszawa i in., 1982.

Buszko J., *Historia Polski 1864–1948*, Warszawa 1984.

Čepėnas P., *Naujųjų laikų Lietuvos istorija*, Fotografuotinis leidimas, t. 12, Vilnius 1992.

Champonnois S., Schramm T., *Francuska misja wojskowa na Litwie 1919–1921*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica", 1990, t. 4, s. 223–254.

Charkiewicz W., *Józef Montwiłł*, „Słowo" 1936, nr 77, 18 marca.

Chmielewski Cz., *Głos w sprawie muzeum*, „Dziennik Wileński" 1907, nr 16: 21 I (2 II).

Chwalewik E., *Zbiory polskie: archiwa, biblioteki, gabinety, galerie, muzea i inne zbiory pamiątek przeszłości w ojczyźnie i na obczyźnie*, t. 1–2, Warszawa, Kraków 1926–1927.

Ciechanowicz J., Kosman B., Kosman M., *Na wileńskiej Rossie*, Poznań 1990.

Cybulski R., *Szkoły średnie ogólnokształcące w Wilnie w latach 1915–1939*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna*, Białystok 1994, s. 129–147.

Czapiuk A., *Uniwersyteckie środowisko historyczne w międzywojennym Wilnie*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna*, Białystok 1994, s. 115–127.

Czarkowski L., *Ostrzeżenie w kwestii litewskiej słów kilka* / S. Sękta, Wilno 1906.

Czarkowski L., *Ś. p. Władysław Zahorski*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego" 1927, R. 3, z. 6.

Czubiński A., *Historia Polski XX wieku*, Poznań 2000.

Dąbrowski P., *Narodowa Demokracja w życiu politycznym Wilna 1914–1918*, [w:] *Kultura polityczna w Polsce*, t. 6, część 2: *Litwa w polskiej tradycji i kulturze politycznej*, Poznań 2006, s. 168–170.

Dmochowski T., *Niedbałość czy nieuctwo?* [O ruinie, grożącej kościołowi św. Anny i innym kościołom wileńskim], „Kraj" 1899, nr 7, s. 15.

Dobaczewska W., *Wileńszczyzna i Nowogródczyzna w latach 1920–1937: sprawy polityczne i społeczne*, Wilno 1938.

Dowojna-Sylwestrowicz M., *Stosunki polsko-litewskie. Na temat poruszony przez Bolesława Prusa*, „Kurier Litewski" 1907, nr 24, 31 stycznia (8 lutego).

Drège H. J., *Ś. p. Tadeusz Wróblewski jako założyciel Biblioteki im. E. i E. Wróblewskich* / H. D., „Ateneum Wileńskie" 1925/1926, t. 3, s. 436–442.

Drėma V., *Vilniaus šv. Onos bažnyčia. Vilniaus katedros rekonstrukcija 1782–1801 metais*, Vilnius 1991.

Dziesięciolecie Konserwatorium Muzycznego w Wilnie 1923–1933, Wilno 1933.

Dzikowski M., *Ś. p. Michał Brensztejn*, Kraków 1938.

Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Litwie w XX wieku*, „Przegląd Wschodni" 1991, t. 1, z. 3, s. 449–485.

Eidintas A., *Vasario 16 d. Nepriklausomybės akto gimimas*, [w:] *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, Kaunas 1989, s. 92–100.

Encyklopedia Ziemi Wileńskiej, t. 1: *Wileński Słownik Biograficzny*, red. Henryk Dubowik, Leszek Jan Malinowski, Bydgoszcz 2002; t. 2: *Literatura ziemi wileńskiej od XVI w. do 1945 r.*, opracował M. Jackiewicz, Bydgoszcz 2004; t. 3: *Sztuka, malarze, rzeźbiarze, graficy, fotograficy*, opracował M. Jackiewicz, Bydgoszcz 2005; t. 4: *Architektura: dzieła i twórcy od XVI w. do 1945 r.*, opracował M. Jackiewicz, Bydgoszcz 2006.

Engiel Mieczysław (1890–1943), [w:] *Słownik biograficzny adwokatów polskich*, t. 2, z. 1, Warszawa 1988.

Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło, Wilno 1939.

Gaigalaitė A., *Lietuva Paryžiuje 1919 metais*, Kaunas 1999.

Gaigalaitė A., *Lietuvos Tarybos veikla 1918 metais*, [w:] *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, Kaunas 1989, s. 100–105.

Gaigalaitė A., *Lietuvos valstybės pagalba Vilnijos lietuvių organizacijoms 1922–1928 metais*, „Lietuvos istorijos metraštis 1994" 1995, s. 52–66.

Gaigalaitė A., *Revoliuciniai komitetai Lietuvoje 1918–1919 metais*, [w]: *Už socialistinę Lietuvą*, Vilnius 1960, s. 89–102.

Garliauskas A., *Inteligentija 1940–1941 metais*, Vilnius 1991.

Garniewicz J., *Białoruskie Towarzystwo Naukowe*, „Acta Baltica-Slavica" 1984, t. 16, s. 97–109.

Garniewicz J., *Dorobek wydawniczy w dziedzinie historii Żydowskiego Instytutu Naukowego w Wilnie w latach 1929–1938*, „Acta Baltica-Slavica" 1984, t. 16; 1994, t. 22, s. 221–236.

Germanavičiūtė R., *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės Širvintų ir Giedraičių apylinkėse*, [w:] *Karo archyvas*, 1992, t. 13, s. 162–186.

Giełdoń-Paszek A., *Ferdinandas Ruščicas – pedagogas ir Vilnijos peizažistas = Ferdynand Ruszczyc jako pedagog i pe-*

jzażysta Wileńszczyzny,[w:] XX amžiaus pradžios Vilnius: modernėjančios kultūros židinys = Wilno początku XX wieku: ognisko modernizującej się kultury, Vilnius 2004, s. 73–87.

Gierowska-Kałłaur J., *Zarząd Cywilny Ziem Wschodnich (19 lutego 1919 – 9 września 1920)*, Warszawa 2003.

Girninkienė V., Paulauskas A., *Rasos: svarbiausios žinios*, Vilnius, 1988.

Girninkienė V., Paulauskas A., *Vilniaus bernardinų kapinės*, Vilnius 1994.

Gołębiowska T., *Stefan Burhardt. Rys biograficzny*, Toruń 2000.

Grzelak Cz. K., *Kresy w czerwieni: Agresja Związku Sowieckiego na Polskę w 1939 r.*, Warszawa 1998.

Handke K., *Eliza Orzeszkowa jako kresowa instytucja narodowa i kulturalna*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 2: *Kultura i trwanie*, Białystok 1996, s. 101–123.

Hass L., *Nagrodzki Zygmunt (1865–1937)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 22, z. 3, s. 452–455.

Heller M., *Wilno jako ośrodek żydowskiego życia kulturalnego*, [w:] *Wilno i Ziemia Wileńska: Zarys monograficzny*, t. 1, Wilno 1937, s. 262–271.

Hendel Z., *Zamki na Trockim jeziorze: z 4 tablicami i 3 ilustracjami w tekście*, Kraków, B.r.

Hirschberg A., *Zarys historyczno-statystyczny szkolnictwa na ziemiach północno-wschodnich (1913–1929)*, [w:] *Wilno i Ziemia Wileńska: zarys monograficzny*, t. 2, Wilno, 1937, s. 43–72.

Hoppen J., *Malowidła ścienne zamku trockiego na wyspie*, „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk" 1935, t. 2, s. 228–239, 316.

Ilgiewicz H., *Aspekt polityczny działalności wileńskich instytucji i towarzystw naukowych na początku XX wieku*, [w:] *Kultura polityczna w Polsce*, t. 6, część pierwsza: *Litwa w polskiej tradycji i kulturze politycznej*, Poznań 2006, s. 65–81.

Ilgiewicz H., *Działalność Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1907–1939*, „Studium Vilnense" 2000, vol. 9, nr 2, s. 83–85.

Ilgiewicz H., *Kauno lenkų švietimo draugija (1909–1932 m.)*, „Kauno istorijos metraštis", Kaunas 2006, t. 7, s. 103–109.

Ilgiewicz H., *Lucjan Uziębło (1864–1942) – wileński publicysta i kolekcjoner*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie. Rok 2003/2004", 2005, t. 47, s. 53–67.

Ilgiewicz H., *Ludwik Czarkowski (1855–1928) i jego wspomnienia o Wilnie*, „Rocznik Polskiego Towarzystwa Naukowego na Obczyźnie. Rok 2002/2003" 2004, s. 96–109.

Ilgiewicz H., *Udział wileńskich towarzystw naukowych w dziele ochrony zabytków na początku XX stulecia*, [w:] *I Kongres Polskich Towarzystw Naukowych na Obczyźnie 8 – 11 września 2005*, Kraków 2007, s. 187–203.

Ilgiewicz H., *Wandalin Szukiewicz (1852–1919) jako inicjator renowacji zamku trockiego*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica", 2007, t. 12, s. 77–86.

Ilgiewicz H., *Wileńskie towarzystwa i instytucje naukowe w XIX wieku*, Toruń 2005.

Iwanowska W., *Nauki matematyczno-fizyczne na Uniwersytecie Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnesis*, Kraków 1996, s. 120–125.

Jackiewicz M., *Polacy na Litwie 1918–2000: Słownik Biograficzny*. Wyd. drugie poprawione i uzupełnione, Warszawa 2003.

Jackiewicz M., *Wilno. Spacerkiem po mieście*, Warszawa 2003.

Jadacki J. J., *Filozofia w Wilnie 1920–1945*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna*, Białystok 1994, s. 81–114.

Jagielevičius S., *Pierwsze próby wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego i powstanie Uniwersytetu Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnenis*, Kraków 1996, s. 242–246.

Jankevičienė A., *Gotycka architektura sakralna Litwy i Białorusi*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica", 1992, t. 5, s. 17–46.

Jankowski Cz., *Towarzystwo Rolnicze w Wilnie* / Cz. J., „Kraj" 1900, t. 19, nr 36, s. 8.

Janowski L., *Historiografia Uniwersytetu Wileńskiego*, cz. I, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1921, t. 7, s. 7–139.

Januszkiewicz A., *Profesor dr Stanisław Trzebiński*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego" 1926, t. 6, s. III–VIII.

Jarocki S., *Galeria sztuki*, „Dziennik Wileński" 1907, nr 244, 25 października.

Jaśkiewicz L., *Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku*, Pułtusk 2001.

Jaśkiewicz L., *Polityka narodowościowa caratu w świetle raportów generałów-gubernatorów wileńskich z początku XX w.*, „Dzieje Najnowsze" 1998, nr 3, s. 19–28.

Jerzy Orda – wilnianin z wyboru. Praca zbiorowa pod red. Wojciecha Piotrowicza, Warszawa 1999.

Jodziewicz A., *Z dziejów szkolnictwa polskiego na Litwie w drugiej połowie XIX wieku)*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1918, t. 6, s. 90–105.

Józef Montwiłł 1850–1911, zebr. i ułożył Józef Wierzyński, Wilno: Nakł. Kom. Budowy Pomnika, 1932.

Jurginis J., *Lietuvių mokslo draugija*, [w:] *Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos*, Vilnius 1975, s. 37–118.

Jurginis J., *Užsienio interventų ir vietinės buržuazijos puolimas prieš Tarybų Lietuvą 1918–1919 metais*, [w:] *Už socialistinę Lietuvą*, Vilnius 1960, s. 119–134.

Jurjewicz F., *Muzeum w Wilnie*, „Dziennik Wileński" 1906, nr 42–43, 1–2 października.

Jurkiewicz J., *Demokraci wileńscy w latach 1905–1914*, „Acta Baltico-Slavica" 1983, t. 19.

Jurkiewicz J., *Rozwój polskiej myśli politycznej na Litwie i Białorusi w latach 1905–1922*, Poznań 1983, (Wydawnictwo Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, ser. Historia, nr 100).

Jurkowski R., *Z dziejów Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1939: przyczynek do życia kulturalnego Wilna*, „Zapiski Historyczne" 1986, t. 51, z. 4, s. 113–135.

Jurkowski R., *Z życia kulturalnego Wilna w latach 1899–1914*, „Zapiski Historyczne" 1990, t. 55, z. 1, s. 59–88.

Jurkowski R., *Ziemiaństwo polskie Kresów Północno-Wschodnich 1864–1904*, Warszawa 2001.

Juzefovičius R., *Lietuvos humanitarų mokslo organizacjos (1918–1940)*, Vilnius 2007.

Kaganowicz S., *Teatr żydowski w Wilnie*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 2: *Kultura i trwanie*, Białystok 1996, s. 225–268.

Kairiūkštytė N., *Lenkų repatriacija iš Lietuvos 1944–1947 m.*, [w:] *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, Vilnius 1992, s. 124–141.

Kairiūkštytė N., *Vilniaus vadavimo sąjunga 1025 04 26 – 1938 11 25: Istorinė apybraiža*, Vilnius 2001.

Kalembka S., *Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu kontynuatorem Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie,* [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnesis,* Kraków 1996, s. 272–277.

Kałamajska-Saeed M., *Ostra Brama w Wilnie,* Warszawa 1990.

Karwacka H., *Teatr na Pohulance,* [w:] *Kultura międzywojennego Wilna,* Białystok 1994, s. 227–251.

Keršytė N., *Lietuvos kultūros vertybių globos institucijos Vilniuje XX amžiaus pradžioje,* [w:] *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940,* Vilnius 1998, s. 72–81.

Keršytė N., *Lietuvos muziejai iki 1940 metų: Lietuvos muziejų raida XVI–XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje,* Vilnius 2003.

Kijas A., *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1918–1939,* [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie,* t. 2: *Kultura i trwanie,* Białystok 1996, s. 297–313.

Kisielewska A., *Jan Bułhak – twórca fotografii ojczystej,* [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie,* t. 2: *Kultura i trwanie,* Białystok 1996, s. 221.

Kisielewski A., *Uwagi o rzeźbie międzywojennego Wilna,* [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie,* t. 2: *Kultura i trwanie,* Białystok 1996, s. 191–207.

Klimas P., *Lietuvos valstybės kūrimas 1915–1918 metais Vilniuje,* [w:] *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928.* Fotografuot. leid., Kaunas 1990, s. 1–20.

Klimavičius R., *Neįminta XX amžiaus mįslė: Vasario 16-osios akto pėdsakai,* Vilnius 2003.

Kłos J., *Na marginesie dyskusji w sprawie „celi Konrada",* Wilno 1924.

Kłos J., *Polish Wilno. Chief monuments of Polish national architecture in Wilno, once the second capital of Poland,* Wilno 1921.

Kłos J., *Wilno ville Polonaise principaux monuments de l'architekture nacionale*, Wilno 1921.

Kłos J., *Wilno: przewodnik krajoznawczy*, Wilno 1923; wyd. 2, Wilno 1927; wyd. 3 poprawione po zgonie autora, Wilno 1937.

Konarski S., *Parczewski Alfons Józef Ignacy, pseudonim Niklot (1849–1933)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 25, Wrocław i in. 1980, s. 201–202.

Korab-Żebryk R., *Operacja wileńska AK*, wyd. 2 poprawione i poszerzone, Warszawa 1988.

Korwin-Milewski H., *Uwagi o konflikcie języków polskiego i litewskiego w diecezji wileńskiej*, Wilno 1913.

Kościałkowski S., *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski*, t. 1–2, Londyn 1970–1971.

Kościałkowski S., *Antoni Tyzenhauz podskarbi nadworny litewski. Studia nad wewnętrznymi dziejami Litwy w początkach panowania Stanisława Augusta (1765–1780)*, [w:] *Studia i szkice przygodne*, Londyn 1956, s. 17–64.

Kościałkowski S., *Dmochowska Emma z Jeleńskich (1864–1919), powieściopisarka i działaczka społeczna, redaktorka*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, s. 201–202.

Kościałkowski S., *Dobużyński Walerian (1842–1921), gen.-por. armii rosyjskiej, bibliotekarz Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 5, 1939–1946, s. 277–278.

Kościałkowski S., *Działalność ś. p. dra Władysława Zahorskiego na gruncie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie" 1927, t. 4, s. 452–458.

Kościałkowski S., *Michał Eustachy Brensztejn (1874–1938)*, Wilno 1938.

Kościałkowski S., *Pamiętna, choć przemilczana rocznica: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie: w pięćdziesięciolecie jego powstania (1907–1957)*, „Teki Historyczne" 1956/1957, t. 8, s. 94–121.

Kościałkowski S., *Praca ś. p. dr Ludwika Czarkowskiego na gruncie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Ateneum Wileńskie" 1928, t. 5, s. 193–197.

Kościałkowski S., *Ś. p. dr Władysław Zahorski*, „Ateneum Wileńskie" 1927, t. 4, s. 452.

Kozakowska-Krzysztofowicz S., *Lenkų dailininkų draugijos „Sztuka" paroda Vilniuje – naujo stiliaus dailės salonas = Wileńska wystawa towarzystwa artystów polskich „Sztuka" salonem polskim w nowym stylu*, [w:] *XX amžiaus pradžios Vilnius: modernėjančios kultūros židinys = Wilno początku XX wieku: ognisko modernizującej się kultury*, Vilnius 2004, s. 33–46.

Kozłowski E., *Montwiłł Józef (1850–1911), społecznik, filantrop, dyr. Banku Ziemskiego w Wilnie*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21/2, z. 89, s. 673–674.

Krahel T., *Archidiecezja wileńska pod okupacją sowiecką*, [w:] *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945: metropolie wileńska i lwowska, zakony*. Praca zbiorowa pod red. ks. Zygmunta Zielińskiego, Katowice 1992, s. 405–496.

Krahel T., *Archidiecezja wileńska*, [w:] *Życie religijne w Polsce pod okupacją 1939–1945: metropolie wileńska i lwowska, zakony*. Praca zbiorowa pod red. ks. Zygmunta Zielińskiego, Katowice 1992, s. 11–65.

Krahel T., *Wydział Teologiczny USB i Wileńskie Seminarium Duchowne w latach II wojny światowej*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996, s. 205–219.

Krajewska-Tartakowska B., *Polskie Towarzystwo „Oświata" w Wilnie*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 2, Warszawa 1994, s. 415–416.

Krajewska-Tartakowska B., *Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Krajoznawstwa*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 2, Warszawa 1994, s. 118–120.

Krajewska-Tartakowska B., *Towarzystwo Miłośników Starego Wilna imienia króla Zygmunta Augusta*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*. Cz. 2, Warszawa 1994, s. 461–462.

Krajewska-Tartakowska B., Zajcewa A., *Towarzystwo Miłośników Wilna*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*. Cz. 2, Warszawa 1994, s. 463–464.

Krasicki Jan, *Eschatologia i mesjanizm. Studium światopoglądu Mariana Zdziechowskiego*, Wrocław 1994.

Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego, t. 2: *Dziesięciolecie 1919–1929*, Wilno 1929.

Księga pamiątkowa ku czci Konrada Górskiego, Toruń 1967.

Księga pamiątkowa ku czci prof. Tadeusza Czeżowskiego, Toruń 1980.

Kucharska J. B., *Jan Bułhak – recepcja jego twórczości poza granicami Polski przed 1939 r.*, [w:] *Wilno i świat: dzieje środowiska intelektualnego*, t. 2, red. Elżbieta Feliksiak i Mariusz Leś, Białystok 2002, s. 51–79.

Kultura międzywojennego Wilna: Materiały konferencji w Trokach (18–30 VI 1993), pod red. Anny Kieżuń, Białystok 1994.

Kunkel R. M., *Rostworowski Tadeusz Maria (1860–1928), architekt, malarz*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 27/1, z. 132, s. 240–241.

Kurczewski Jan, krypt.: XX, (1954–1917), prałat kapituły wileńskiej, historyk Kościoła, popularyzator teologii, [w:] *Słownik Polskich Teologów Katolickich*, t. 2, Warszawa 1982, s. 476–477.

Kuzmaitė J., *Vilniaus „Ryto" lietuvių švietimo draugija*, [w:] *Mokslo, kultūros ir švietimo draugijos*, Vilnius 1975, s. 119–151.

Lam A., *Środowisko „Żagarów"*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna*, Białystok 1994, s. 253–263.

Laučkaitė L., *Vilniaus dailė XX amžiaus pradžioje*, Vilnius 2002.

Laurinavičius Č., *Dėl tarybinio valstybingumo Lietuvoje 1918–1919 m.*, [w:] *Naujas požiūris į Lietuvos istorija*, Kaunas 1989, s. 41–51.

Laurinavičius Č., *Lietuvos pripažinimo klausimu (Apie 1920 m. liepos 12 d. Maskvoje pasirašyt sutartį)*, [w:] *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, Kaunas 1989, s. 105–111.

Laurinavičius Č., *Politika ir diplomatija: lietuvių tautinės valstybės tapsmo ir raidos fragmentai*, Kaunas 1997.

Laval P., *Katedry historii Uniwersytetu Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnesis*, Kraków 1996, s. 56–60.

Lempertas I., *Jidiš kultūra Vilniuje*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy" 2003, t. 2, s. 18–25.

Lewandowska S., *Życie codzienne Wilna w latach II wojny światowej*, Warszawa 1997.

Liekis A., *Lietuvos laikinoji vyriausybė (1941 06 22 – 08 05: Monografija*, Vilnius 2000.

Liekis A., *Lietuvos TSR Mokslo Akademijos įkūrimas ir veikla 1941 m.*, „Lietuvos istorijos metraštis" 1987, s. 64–89.

Lietuva Antrajame pasauliniame kare. Sudarė Arvydas Anušauskas, Česlovas Laurinavičius, Vilnius 2007.

Lietuvos dailė XVI–XIX a. Tapyba, skulptūra: Katalogas, Vilnius 1968.

Lietuvos istorija, red. A. Šapoka, Fotografuot leid., Vilnius 1990.

Lietuvos muzikos istorija, t. 1: *Tautinio atgimimo metai, 1883–1918*. Sudarytoja Dana Palionytė-Banevičienė, Vilnius 2002.

Lietuvos tapyba. Sudarė Pranas Gudynas, redakcinė komisija: Vladas Karatajus, Vytautas Mackevičius, Jonas Švažas. 2 leidimas, Vilnius 1979.

Lopata R., *Lietuvos valstybingumo raida 1914–1918 metais*, Vilnius 1996 (*Lietuvių atgimimo studijos*, t. 9).

Lopata R., *W kręgu projektów odrodzenia Wielkiego Księstwa Litewskiego (1915–1916)*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica" 2001, t. 8, s. 155–171.

Lorentz S., *Album wileński*, Warszawa 1986.

Lucjan Moraczewski [Nekrolog], „Tygodnik Ilustrowany" 1909, nr 13, s. 258, il.

Lukšionytė-Tolvaišienė N., *„Meno šventovės" vaizdinys XX a. pradžios Vilniaus pastatuose = Model „Świątyni Sztuki" w budynkach Wilna początku XX wieku*, [w:] *XX amžiaus Vilnius: modernėjančios kultūros židinys = Wilno początku XX wieku: ognisko modernizującej się kultury*, Vilnius 2004, s. 100–112.

Lukšionytė-Tolvaišienė N., *Ananas Vivulskis (1877–1919): tradicijų ir modernumo dermė*, Vilnius 2002.

Łossowski P., *Konflikt polsko-litewski 1918–1920*, Warszawa 1996, s. 224.

Łossowski P., *Litwa a sprawy polskie 1939–1940*, Warszawa 1985.

Łossowski P., *Litwa*, Warszawa 2001.

Łossowski P., *Po tej i tamtej stronie Niemna: stosunki polsko litewskie 1883–1939*, Warszawa 1985.

Łossowski P., *Utworzenie i likwidacja Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensi*, Kraków 1996, s. 235–241.

Łukomski G. *Polska – Litwa: u progu niepodległości (1918–1920)*, [w:] *Kultura polityczna w Polsce*, t. 6, część pierwsza: *Litwa w polskiej tradycji i kulturze politycznej*. Red. Marceli Kosman, Poznań 2006, s. 142–143.

Makowski B., *Litwini w Polsce 1920–1935*, Warszawa 1986.

Maksimiuk M., *Kościół pod wezwaniem Zwiastowania Najświętszej Marii Panny w Landwarowie pod Wilnem*, Poznań 2000.

Małachowicz E., *Krajobraz i architektura cmentarzy wileńskich*, Warszawa 1996.

Małachowicz E., *Wilno: dzieje, architektura, cmentarze*, Wrocław 1996.

Marcinkevičius J., *Lietuvių klausimas 1936 m. slaptoje Vilniaus vaivadijos saugumo referentų konferencijoje*, [w:] *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, Vilnius 1992, s. 98–104.

Margolis R., *Tragiczny los żydowskiej kultury Wilna*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996, s. 223–226.

Martinkėnas V., *Tadas Vrublevskis*, "Kultūros barai" 1979, nr 2, s. 59–62.

Matelski D., *Problemy restytucji polskich dóbr kultury od czasów nowożytnych do współczesnych: Archiwa – księgozbiory – dzieła sztuki – pomniki*, Poznań 2003.

Matušakaitė M., *U źródeł portretu litewskiego*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica Artium" 1991, t. 5, s. 47–66.

Merkys V., *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918*, Vilnius 2006.

Mienicki R., *Uniwersytet Wileński*, [w:] *Wilno i Ziemia Wileńska: zarys monograficzny*, t. 2, Wilno 1937, s. 16–23.

Miknys R., *Lietuvių demokratų partija 1902–1915*, Vilnius 1995 (*Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 10).

Miknys R.,*Vilniaus autonomistai ir jų 1904–1905 m. Lietuvos politinės autonomijos projektai*, Vilnius 1991, s. 173–198 (*Lietuvių atgimimo istorijos studijos*, t. 3).

Miknys R., *Wileńscy autonomiści i ich projekty autonomii politycznej Litwy w latach 1904–1905*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica, 2001, t. 8, s. 97–113.

Miłkowski E., *Dwa pomniki w Wilnie* [generał-gubernatora M. Murawiowa i carycy Katarzyny II], napisał ksiądz Ślepowron, Wilno 1904.

Misiūnas R., Taagepera R., *Baltijos valstybės: priklausomybės metai 1940–1945*, Vilnius 1992, s. 24–37.

Mizerniuk N., *Z historii Muzeum Starożytności w Wilnie*, „Przegląd Wschodni" 2005/2006, t. 9, z. 3(35), s. 605–656.

Morelowski M., *Ferdynand Ruszczyc (1870–1936)*, „Ateneum Wileńskie" 1936, t. 11, s. 961–981.

Morelowski M., *Tragiczny wypadek i zgon prof. USB Juliusza Kłosa*, „Kurier Wileński" 1933, nr 5 (2546), 6 stycznia.

Mościcki H., *W sprawie muzeum w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1906, nr 237: 19 X (1 XI).

Motieka E., *Didysis Vilniaus seimas*, Vilnius 2005.

Muškatas M., *Tarybų literatūros raidos keliai*, „Vilniaus balsas" 1940, nr 30 (354) XII.22, s. 5.

Nacionalizmas ir emocijos (Lietuva ir Lenkija XIX–XX a.), Vilnius 2001 (*Lietuvių atgimimo studijos*, t. 17).

Nowodworski F., Tyszkiewicz W., *Koło polskie w pierwszej Izbie państwowej rosyjskiej*, Warszawa 1907.

Narkowicz L., *Życie i spuścizna Jana Obsta*, Wilno 2001.

Niedziałkowska-Dobaczewska W., *Wilno i Wileńszczyzna w latach 1914–1920*, Wilno 1934.

Nezabitauskis A., *Vilnius istorijos raidoje: Lietuvių tautos kovos, kančios, laisvė ir prisikėlimas*, „Lietuvos Aidas" 1939, nr 604 (5006), X. 11.

Nowodworski W., *Jubileusz Zdziechowskiego*, „Ateneum Wileńskie" 1934, t. 9, s. 455–456.

Obst J., *O Górę Zamkową*, „Kurier Litewski" 1912, nr 44, 7 marca.

Obst J., *W imię prawdy. Odpowiedź ks. Prapolanisowi na „Polskie Apostolstwo w Litwie"*. Wyd. 2, Wilno 1914.

Ochmański J., *Henryk Łowmiański*, [w:] *Wybitni historycy wielkopolscy*, Poznań 1989, s. 392–405.

Ochmański J., *Historia Litwy*. Wyd. 3, Wrocław i in., 1990.

Opacki Z., *Między uniwersalizmem a partykularyzmem. Myśl i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdziechowskiego 1914–1938*, Gdańsk 2006.

Opacki Z., *W kręgu Polski, Rosji i Słowiańszczyzny. Myśl*

i działalność społeczno-polityczna Mariana Zdziechowskiego do 1914 roku, Gdańsk 1996.

Orda N., *Album widoków historycznych Polski, poświęcony Rodakom, rysowany z natury przez Napoleona Ordę*, Warszawa 1880, Ser. 3. Rys. 106.

Ostrowski J., *Litwini na Ziemi Wileńskiej*, [w:] *Wilno i Ziemia Wileńska: Zarys monograficzny*, t. 1, Wilno 1937, s. 226–249.

Pakštas K., *Vilniaus problema ir kaip ją spręsti*, „Židinys" 1935, t. 21, nr 2, s. 129–139, nr 3, s. 246–263.

Papečkys J., *Vilniaus problemos esmė*, „Mūsų Vilnius" 1937, t. 10, s. 35–37, 61–63.

Pasierbska H., *Ponary. Największe miejsce kaźni koło Wilna (1941–1944)*, Warszawa 1993.

Pasierbska H., *Wileńskie Ponary*, Gdańsk 2004, s. 239–246.

Paszkiewicz-Minikowa J., *Wkład kadry naukowej Uniwersytetu Stefana Batorego w utworzenie i rozwój Uniwersytetu Łódzkiego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis*, Kraków 1996, s. 289–291.

Patackas A., *Kunigas Ambraziejus Jakavonis*, Trakai – Vilnius 1993.

Petrauskas Z., *Lietuvos nacionalinio valstybingumo atkūrimas 1918–1919*, Vilnius 1989.

Petrauskienė I., *Lenkijos valdžios antilietuviška politika Vilnijoje 1935–1939 m.*, [w:] *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, Vilnius 1992, s. 72–98.

Petrauskienė I., *Vilniaus mokslo bičiulių draugija 1907–1941*, [w:] *Mokslo draugijos Lietuvoje*, Vilnius 1979, s. 76–142.

Petrauskienė I., *Vilniaus mokslo ir meno muziejus*, „Muziejai ir paminklai", 1985, t. 7, s. 42–49.

Pieczonka M., *Wileńskie firmy wydawnicze w latach 1918–1939*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 2: *Kultura i trwanie*, Białystok 1996, s. 327–344.

Pietkun W., *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilninsis*, Kraków 1996, s. 90–93.

Piłatowicz J., *Stowarzyszenie Techników Polskich w Wilnie*, [w:] *Słownik polskich towarzystw naukowych*, t. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*, cz. 2, Warszawa 1994, s. 232–234.

Piotrowicz W., *Marian Zdziechowski w pięćdziesiącelecie twórczości pisarskiej*, Wilno 1934.

Piskunowicz H., *Działalność zbrojna Armii Krajowej w pierwszej połowie 1944 roku na Wileńszczyźnie*, [w:] *Rok 1944 na Wileńszczyźnie*, Warszawa 1996, s. 152–176.

Pługawko D., *Polonia Devastata: Polonia i Amerykanie z pomocą dla Polski (1914–1918)*, Poznań 2003.

Pługawko D., *Z pomocą ludności Litwy w latach 1915–1918*, [w:] *Kultura polityczna w Polsce*, t. 6, cz. 1: *Litwa w polskiej tradycji i kulturze politycznej*. Praca zbiorowa pod redakcją M. Kosmana, Poznań 2006, s. 121–126.

Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945*, t. 3, z. 1: Okres 1939–1945, Warszawa 1981.

Pobóg-Malinowski W., *Najnowsza historia polityczna Polski*. Drugie wydanie przejrzane, poprawione i uzupełnione, t. 1: 1864–1914, Londyn 1963; t. 2: 1914–1939, Londyn 1967.

Podernia K., *Ze skarbców kościołów wileńskich i trockich*, [w:] *Z ziemi pagórków leśnych, z ziemi łąk zielonych*, Warszawa 1899, s. 96–111.

Poklewski J., *Antoni Wiwulski: twórca niesłusznie zapomniany,* [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie,* Białystok 1996, s. 165–190.

Poklewski J., *Organizacje artystyczne i instytucje opieki nad sztuką w międzywojennym Wilnie,* [w:] *Kultura międzywojennego Wilna,* Białystok 1994, s. 173–202.

Poklewski J., *Polskie życie artystyczne w międzywojennym Wilnie,* Toruń 1994.

Poklewski J., *Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu. Twórcza kontynuacja tradycji wileńskiej,* [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnesis,* Kraków 1996, s. 292–294.

Polska i Litwa w dziejowym stosunku, Warszawa 1914.

Ponarski Z., *Adwokat Tadeusz Stanisław Wróblewski (1858–1925),* [w:] *Szkice z dziejów adwokatury polskiej,* Warszawa 1976, s. 55–67.

Ponarski Z., Studnicki-Gizbert K. W., *Wacław Gizbert-Studnicki – wybitny Archiwariusz wileński,* „Ateneum" 2004, nr 12, s. 207–227.

Prapuolenis K., *Polskie Apostolstwo w Litwie (Szkic historyczny 1387–1912),* Wilno 1913.

Profesor Henryk Łowmiański. Życie i dzieło, red. Artur Kijas i Krzysztof Pietkiewicz, Poznań 1995.

Prus B., *Stosunki polsko-litewskie. Polscy Litwini,* „Kurier Litewski" 1907, nr 18, 24 stycznia (6 lutego).

Pšibilskis V. B., *Mykolas Biržiška ir Vilniaus universitetas. Veiklos studija ir atsiminimų publikacija,* Vilnius 2005, s. 90–91.

Pukienė V., *Lietuvių švietimo draugijos XX amžiaus pradžioje (1906–1915),* Vilnius 1994.

Pukszto A., *Między stołecznością a partykularyzmem: Wielonarodowościowe społeczeństwo Wilna w latach 1915–1920,* Toruń 2006.

Radzivonas J., *Dvarininkų bibliotekų kultūrinė vertė*, „Tiesa" 1940, nr 105, 13 X, s. 6.

Rėmeris M., *Lietuvos sovietizacija 1940–1941*, Vilnius 1989.

Rogut D., *Polacy z Wileńszczyzny w obozach sowieckich „saratowskiego szlaku" (1945–1949)*, Toruń 2003.

Rolbiecki W., *Towarzystwa naukowe w Polsce*, Warszawa 1972.

Romanowski A., *Feniks z popiołów. Odrodzenie kultury polskiej w b. Wielkim Księstwie Litewskim w 1905 r.*, [w:] *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, t. 2, Białystok 1992, s. 151–178.

Romanowski A., *Młoda Polska wileńska*, Kraków 1999.

Romanowski A., *Polska oświata i nauka w Wilnie doby pozytywizmu*, [w:] *Wilno i świat: dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1. Białystok 2002, s. 155–165.

Romanowski A., *Pozytywizm na Litwie: Polskie życie kulturalne na ziemiach litewsko-białorusko-inflanckich w latach 1864–1904*, Kraków 2003.

Römer H., *Wspomnienie o ś. p. Tadeuszu Wróblewskim*, „Kurier Wileński" 1931, nr 249, 28 października.

Römer H., *XXV-lecie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie*, „Kurier Wileński" 1932, nr 119, 28 maja.

Römer K., *W sprawie restauracji kościoła św. Michała*, „Kurier Litewski" 1906, nr 253 (354), 8 (21) listopada, s. 2.

Roszkowski W., *Historia Polski 1914–1993*, wyd. 3., Warszawa 1994.

Rouba N., *Przewodnik po Litwie i Białejrusi*, wyd. drugie, Wilno [1908].

Rouba N., *W murach b. kościoła św. Michała* / Ener, „Kurier Litewski" 1906, nr 247 (348), 31 października (13 listopada) s. 1–2.

Rukša A., *Kovos dėl Lietuvos nepriklausomybės*, t. 2: *Lietuvių - lenkų santykiai ir kovų pradžia*, Cleveland 1981; t. 3. *Kovos su lenkais 1920–1923*, Cleveland 1982.

Ruszczycówna J., Ruszczyc E., *Ruszczyc Ferdynand (1870–1936)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 33/1, z. 136, s. 170–175.

Ruszczycówna J., *Wydział Sztuk Pięknych Uniwersytetu Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis*, Kraków 1996, s. 202–215.

Ruszczyc E., *Działalność artystyczna, kulturalna i społeczna Ferdynanda Ruszczyca w Wilnie i na Wileńszczyźnie w latach 1919–1932*, [w:] *Kultura międzywojennego Wilna: Materiały konferencji w Trokach (28–30 VI 1993)*, red. Anna Kieżuń, Białystok 1994, s. 149–172.

Ruszczyc E., *Dziennik Ferdynanda Ruszczyca*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*. Red. Ludwik Piechnik SJ, Kazimierz Puchowski, Kraków 1996, s. 256–259.

Rymaszewski B., *Niektóre zagadnienia konserwatorskie Wilna i Trok w XX wieku*, [w:] *Wilno i świat: dzieje środowiska intelektualnego*, t. 2, red. E. Feliksiak i M. Leś, Białystok 2002, s. 29–41.

Šabasevičius H., *Ferdinandas Ruščicas ir XX a. pradžios Vilniaus teatro vizija = Ferdynand Ruszczyc i wizja teatru wileńskiego początku XX wieku*, [w:] *XX amžiaus pradžios Vilnius: modernėjančios kultūros židinys = Wilno początku XX wieku: ognisko modernizującej się kultury*, Vilnius 2004, s. 58–65.

Sabat D., *Obraz Wilna końca XIX i początku XX wieku na dawnych pocztówkach*, „Studium Vilnense" 2000, vol. 9, nr 2, s. 73–82.

Šadžius H., *Lietuva 1940–1941 metais,* [w:] *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją,* Kaunas 1989, s. 176–196.

Safarewicz A., *Ś. p. dr Witold Węsławski [1855–1930],* „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego" 1930, t. 6, z. 3, s. 3–5.

Samujłło J., Śnieżko A., *Kłos Juliusz Stefan (1881–1933), inżynier – architekt, profesor na Wydziale Sztuk Pięknych Uniw. Stefana Batorego w Wilnie,* [w:] *Polski Słownik Biograficzny,* Wrocław i in., 1967, t. 13/1, z. 56, s. 70–71.

Šarmaitis R., *Lietuvos Komunistų partijos įkūrimas ir jos vadovaujantis vaidmuo 1918–1919 metų proletarinėje revoliucijoje,* [w:] *Už socialistinę Lietuvą,* Vilnius 1960, s. 5–28.

Sawicki J., *Mykolas Römeris ir buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės problemos,* Vilnius 1999 (*Lietuvių atgimimo istorijos studijos,* t. 15).

Sawicki J., *Od dwuszczeblowości do dwoistości litewsko-polskiej. Świadomość narodowa Michała Römera,* [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie,* t. 1: *Historia i ludzkie losy,* Białystok 1996.

Semaškaitė I., *Lietuvos pilys ir dvarai,* Vilnius 2003, s. 154–155l.

Seselskytė A., *Lietuvių mokslo draugija tarpukariu* [w:] *Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940,* Vilnius 1998, s. 123–129.

Šilietis J., *Vokiečių okupacija Lietuvoje 1915–1919 m. paveikslėliuose ir trumpuose jų aprašymuose = The German occupation in Lithuania 1915–1919 / Jaroslavas Rimkevičius, Rimkus,* Kaunas 1922, leidimas 2, Šiauliai 1999.

Širkaitė J., *Carska polityka kulturalna na Litwie a wileńska szkoła rysunkowa,* [w:] *Kultura i polityka: wpływ polityki rusyfikacyjnej na kulturę zachodnich rubieży imperium rosyjskiego (1772–1915),* Warszawa 1994.

Širkaitė J., *Dailės mecenystė Lietuvoje XIX a. antroje pusėje – XX a. pradžioje*, [w:] *Lietuvos kultūros tyrinėjimai (Studies of the Lithuanian Culture)*, t. 1, Vilnius 1995, s. 217–289.

Širkaitė J., *Vilniaus mokslo bičiulių draugija ir jos muziejaus rinkiniai*, [w:] *Kultūros istorijos tyrinėjimai: Straipsnių rinkinys*, t. 5, Vilnius 1999, s. 336–361.

Skibińska W., *Lucjan Uziębło (11 II 1864 Wilno – 12 XII 1942 Kolonia k. Wilna)*, [w:] *Słownik pracowników książki polskiej*, Warszawa, Łódź 1972, s. 930.

Skoczyński J., *Pesymizm filozoficzny Mariana Zdziechowskiego*, Wrocław 1983.

Skubała-Tokarska Z., Tokarski Z., *Uniwersytety w Polsce: rys historyczny*, Warszawa 1972.

Šležas P., Čižiūnas V., *Lietuvos istorija*, Kaunas 1940.

Sławińska I., *Uniwersytet Stefana Batorego wszechnica otwarta i europejska*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis*, Kraków 1996, s. 247–255.

Słownik polskich towarzystw naukowych, t. 2: *Towarzystwa naukowe i upowszechniające naukę działające w przeszłości na ziemiach polskich*. Cz. 2, Warszawa 1994.

Snitkuvienė A., *Raudondvaris: Grafai Tiškevičiai ir jų palikimas*, Vilnius 1998.

Snyder T., *Rekonstrukcja narodów: Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999*, Sejny 2006.

Solak Z., *Między Polską a Litwą. Życie i działalność Michała Romera 1880–1920*, Kraków 2004.

Srebrakowski A., *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń 2002.

Srebrakowski A., *Sejm Wileński 1922 roku. Idea i jej realizacja*, Wrocław 1993.

Staliūnas D., *Alternatywa początku XX wieku: historia etnosu czy państwa*, „Lituano-Slavica Posnaniensia. Studia Historica", t. 8, 2001, s. 81–95.

Staliūnas D., *Visuomenė be universiteto? (Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. vidurys – XX a. pradžia)*, Vilnius 2000.

Staliūnas D., *XX amžiaus alternatyva: etnoso ir valstybės istorija?* „Darbai ir dienos" 1996, nr 2(11), s. 7–19.

Stefanowski K., *Jak powstał pomnik Adama Mickiewicza w kościele św. Jana w Wilnie*, „Rzeczpospolita" 1921, nr 200.

Stolzman M., *Nigdy od ciebie miasto: Dzieje kultury wileńskiej lat międzypowstaniowych 1832–1863*, Olsztyn 1987.

Stomma S., *Wskrzeszenie Uniwersytetu w Wilnie w 1919 roku*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego*. Red. Ludwik Piechnik, Kazimierz Puchowski, Kraków 1996, s. 47–55.

Stravinskienė V., *NKVD – NKGB vaidmuo vykdant Lietuvos lenkų repatriaciją (1944–1947)*, „Lietuvos istorijos metraštis. 2006 metai", Vilnius 2007, s. 45–59.

Studnicki W. [Gizbert-Studnicki W.], *Stosunek Wilna do legionów: Kartki bez ratuszu z pamiętnika 1916–1917*, Wilno 1928.

Studnicki W. [Gizbert-Studnicki W.], *Wilno: Przewodnik po mieście i okolicach*, Wilno 1919, wyd. 2, Wilno 1921.

Studnicki Wacław de Gizbert, [w:] *Lietuvių enciklopedija*, Boston 1963, t. 29, s. 79.

Sukiennicki W., *East Central Europe during World War I: from foreign domination to national independence*, t. 1–2, New York 1984.

Suleja W., *Józef Piłsudski*, Wrocław i in. 2004.

Suleja W., *Żeligowski Lucjan*, [w:] *Słownik polityków polskich XX wieku*. Red. Przemysław Hauser i Stanisław Żerka, Poznań 1998 r., s. 432–424.

Surgailis G., *Manifestas*, [w:] *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, Kaunas 1989, s. 36–41.

Surwiło J., *Cmentarz Rossa w Wilnie: Wędrówka po nekropolii pamięci narodowej*, Wilno 1992.

Surwiło J., *Męczeńska śmierć rektora Stefana Ehrenkreutza*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis*, Kraków 1996, s. 264–265.

Syrokomla W., *Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna*, t. 1: *Troki, Stokliszki, Jezno, Punie, Niemież, Miedniki etc.*,Wilno 1857.

Szenfeld E., *Dlaczego Góra Zamkowa a nie Stołowa?*, „Kurier Litewski" 1912, 9 (22) lutego.

Szostakowski J., *Straty dóbr kultury na Wileńszczyźnie w okresie sowietyzacji Litwy (lipiec – wrzesień 1940)*, [w:] *I Kongres Polskich Towarzystw Naukowych na Obczyźnie 8–11 września 2005*, Kraków 2007, s. 177–186.

Szpoper D., Bielecki A., *Aleksander Meysztowicz: portret polityczny konserwatysty*, Gdańsk 2001.

Szpoper D., *Krajowość i konserwatyzm wokół myśli i dzieła dr Konstancji Skirmunt (1851–1934)*, [w:] *Wilno i świat: Dzieje środowiska intelektualnego*, t. 1, Białystok 2002, s. 185–202.

Szpoper D., *Między caratem a snem o Rzeczypospolitej. Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich w guber-*

niach zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego w latach 1855–1862, Gdańsk 2003.

Szpoper D., *Sukcesorzy Wielkiego Księstwa: myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939*, Gdańsk 1999.

Szpoper D., *Własność w poglądach i działalności polskiego środowiska zachowawczego na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego w latach 1855–1914*, „Czasopismo Prawno-Historyczne" 2004, t. 56, z. 2, s. 259–269.

Szukiewicz W., *Działy archeologii przedhistorycznej oraz etnografii w Muzeum*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1909, t. 2, s. 129–133.

Szukiewicz W., *Muzeum w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1906, nr 223 (324), 3 (16) października.

Szukiewicz W., *Szkice z archeologii przedhistorycznej Litwy*. Cz. I: *Epoka kamienna w guberni wileńskiej*, Wilno 1901.

Szukiewicz W., *W zamku Trockim*, „Kurier Litewski" 1906, nr 44, 23 lutego (8 marca).

Śledziewski P., *Kościół św. Anny – św. Barbary intra muros castri vilnensis*, „Ateneum Wileńskie" 1934, t. 9, s. 1–32.

Śleszyński W., *Bezpieczeństwo wewnętrzne w polityce państwa polskiego na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2007.

Śnieżko A., *Engiel Mieczysław (1890–1943), prawnik, adwokat wileński, działacz społeczny*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 6, 1948, s. 275.

Śnieżko A., *Moraczewski Lucjan (1822–1909), kolekcjoner – numizmatyk*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 21/1, z. 88, 1976, s. 689–690.

Święcicki A., *Wydział Prawa i Nauk Społecznych Uniwersytetu Stefana Batorego i jego spuścizna*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis*, Kraków 1996, s. 94–103.

Tajne nauczanie i nauka polska w latach II wojny światowej i okupacji 1939–1945, Wrocław i in. 1978.

Talko-Hryncewicz J., *Wandalin Szukiewicz jako prahistoryk Litwy*, Warszawa 1920 (Odbitka z „Wiadomości Archeologiczne" 1920, z. 1–2).

Tomaszewski L., *Kronika wileńska 1939–1941*, Warszawa 1989.

Towarzystwo Miłośników Wilna (Uniwersytet Stefana Batorego, Wydział Sztuk Pięknych), „Nauka Polska" 1927, t. 7, s. 297.

Towarzystwo Miłośników Wilna [wznowienie działalności, program], „Popołudnie" 1921, z. 1, s. 41.

Towarzystwo Miłośników Wilna, „Nauka Polska" 1919, t. 2, s. 587.

Tripplin T., *Dziennik podróży po Litwie i Żmudzi odbytej w 1856 roku przez Dr-a T. Trypplina*, t. 1: *Litwa*, Wilno 1858.

Truska L., Kancevičius V., *Lietuva Stalino ir Hitlerio sandėrio verpetuose: 1939–1940 m. rugpjūčio 3 d. politinių įvykių kronika*, Vilnius 1990.

Truska L., *Vincas Krėvė apie V. Dekanozovo misiją*, [w:] *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, Kaunas 1989, s. 170–176.

Trzebiński S., *Ś p. Dr Ludwik Czarkowski 1855–1928*, „Pamiętnik Wileńskiego Towarzystwa Lekarskiego" 1928, R. 4, z. 5, s. I–IV.

Trzydziestolecie polskiego badacza Litwy [Wandalina Szukiewicza], „Wiadomości Ilustrowane" 1913, nr 18, 29 grudnia.

Tyla A., *1905 m. revoliucija Lietuvos kaime*, Vilnius 1968.

Tyla A., *Lietuva prie Vasario 16-osios slenksčio*, Vilnius 2004.

Tyszkiewicz J., *Tyszkiewiciana: Militaria. Bibliografia. Numizmatyka. Ryciny. Zbiory. Rezydencje*, zebrał Józef Tyszkiewicz, t. 1, Poznań 1903.

Untulis M., *Kodėl prarastas Vilnius?*, Čikaga 1931.

Urbšienė M., *Vokiečių okupacijos ūkis Lietuvoje*, Kaunas 1939.

Urbšys J., *Lietuva lemtingaisiais 1939–1940 metais*, Vilnius 1988.

Uroczyste posiedzenie dla uczczenia zasług ś. p. D-ra Ludwika Czarkowskiego, „Ateneum Wileńskie" 1929, t. 5, z. 15, s. 190–193.

Uzięblo L., *30-lecie polskiego badacza Litwy [Wandalina Szukiewicza]*, „Wiadomości Ilustrowane" 1913, R. 1, nr 18, 29 grudnia (11 stycznia 1914).

Uzięblo L., *Bałzukiewicz Józef (1866–1915), artysta malarz wileński*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny* t. 1, s. 255.

Uzięblo L., *Bolesław Rusiecki*, „Kurier Litewski" 1913, nr 52.

Uzięblo L., *Bułharowski Stanisław (1872–1935), prawnik i działacz społeczny*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1937, t. 3, s. 130.

Uzięblo L., *Cienie cmentarzy wileńskich*, „Słowo" 1934, 29 VII.

Uzięblo L., *Czechowicz Józef (1819–1888)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 4. s. 311.

Uzięblo L., *Dawne pomniki królewskie w Wilnie oraz ich projekty* / Sulimczyk, „Słowo" 1931, nr 225, 1 października.

Uzięblo L., *Gdzie była cela Konrada?*, „Kurier Litewski" 1906, nr 268.

Uzięblo L., *Inicjator budowy pomnika A. Mickiewicza w Wilnie (Adam Karpowicz)*, „Dziennik Wileński" 1926, nr 295, 24 grudnia.

Uzięblo L., *Kartki luźne: pomniki wileńskie (A. E. Odyńca, L. Borowskiego, misyjny św. Jacka)*, „Tygodnik Polski" 1901, nr 33 (46), s. 262, 3 (16) listopada.

Uziębło L., *Konserwacja nagrobków na „Górce Literackiej" Rossy* / S-czyk, „Słowo" 1934, nr 300, 2 listopada.

Uziębło L., *Kościół po-Bernardyński w Wilnie*, „Życie Ilustrowane" 1909, R. nr 4 s. 25–26, nr 5, s. 33–35.

Uziębło L., *Kościół św. Michała w Wilnie (po przerwie 25-letniej)*, „Świat" 1912, R. 7, nr 49, s. 11–12.

Uziębło L., *Kościół św. Michała*, „Kurier Litewski" 1906, nr 254 (355), 9 (22) listopada, s. 1–2.

Uziębło L., *Kościół Wszystkich Świętych i wizerunek N. P. Anielskiej*, „Słowo" 1929, 3–5 czerwca.

Uziębło L., *Kółko miłośników starożytnictwa i ludoznawstwa*, „Kurier Wileński" 1907, nr 68, 24 marca (6 kwietnia).

Uziębło L., *Ku czci twórcy Halki* / L-sław, „Dziennik Wileński" 1932, nr 125, 4 czerwca.

Uziębło L., *Ku uczczeniu pamięci ks. Stanisława Piotrowicza, proboszcza kościoła św. Rafała w Wilnie*, „Dziennik Wileński" 1928, nr 226, 3 października.

Uziębło L., *Mogiła Syrokomli*, „Kurier Litewski" 1912, nr 201.

Uziębło L., *Muzeum Nauki i Sztuki (Ustawa. Ofiarodawcy. Kto ma kierować zbiorami naukowymi?)*, „Kurier Litewski" 1907, nr 40, 20 lutego (5 marca).

Uziębło L., *Muzeum w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1906, nr 223 (324), 3 (16) października.

Uziębło L., *Na grobach Rosy i po-Bernardyńskiego campo santo*, „Wiadomości Ilustrowane" 1913, R. 1, nr 10, 3 (16) listopada, s. 2–4.

Uziębło L., *Na Rossie u grobów rodziny Wróblewskich (z powodu poświęcenia pomnika mec. T. Wróblewskiego* / Sulimczyk, „*Słowo*" 1931, nr 249, 29 października.

Uziębło L., *Nieco o zabytkach wileńskiego Zamku Górnego*, „Słowo" 1930, nr 252, 2 listopada.

Uziębło L., *Nowe muzeum w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1906, nr 192 (293), 26 sierpnia (8 września).

Uziębło L., *Nowy pomnik kościelny Adama Mickiewicza*, „Tygodnik Ilustrowany" 1899, nr 44, s. 863–864, nr 45, s. 884.

Uziębło L., *O groby pamiątkowe na historycznych górach wileńskich*, „Słowo" 1930, nr 254, 5 listopada.

Uziębło L., *O kulturę, estetykę i dzieje cmentarzy wileńskich*, „Dziennik Wileński" 1926, nr 181, 11 sierpnia.

Uziębło L., *O najpierwszej z dochowanych po polsku drukowanych książek*, Warszawa 1912, 4 s., il. (Odbitka z „Ziemi" 1912, nr 7).

Uziębło L., *O niezapomnianym archeologu wileńskim [o Wandalinie Szukiewiczu]: Kilka dat i wspomnień* / Sulimczyk, „Słowo" 1934, nr 351, 23 grudnia.

Uziębło L., *O odnowionym kościele przy Ostrej Bramie [św. Teresy]* / Sulimczyk, „Słowo" 1930, nr 295, 24 grudnia.

Uziębło L., *O opiekę nad cenniejszymi pamiątkami cmentarzy wileńskich*, „Słowo" 1936 nr 303, 4 listopada.

Uziębło L., *O pomniki dwu poetom w Wilnie (Mickiewicza i Syrokomli)*, „Echo Wileńskie" 1924, R. 1, nr 12, s. 2; nr 13, s. 2.

Uziębło L., *O Rossie naszej w opisach jej badaczy* / Uz., „Dziennik Wileński" 1936, nr 300, 2 listopada.

Uziębło L., *O rzeźbie dawnej i nowej w Wilnie [m. in. o twórczości Bolesława Balzukiewicza]*, „Świat" 1910, R. 5, nr 32, s. 10–12.

Uziębło L., *O starych wileńskich kamienicach*, „Słowo" 1929, nr 155, 10 lipca.

Uziębło L., *O wizerunku N. P. Ostrobramskiej*, „Tygodnik Ilustrowany" 1904, nr 41, s. 781–782, il.

Uziębło L., *Orzeszkowa w Wilnie*, „Kurier Litewski" 1910, nr 104, 9/22 maja.

Uziębło L., *Pamięci ludzi zasłużonych na cmentarzach wileńskich* / L-sław „Głos Narodowy" 1938, nr 216, 1 listopada.

Uziębło L., *Perła naszego Antokola [kościół św. św. Piotra i Pawła]*, „Życie Ilustrowane" 1908, R. 2, nr 44, s. 356–358.

Uziębło L., *Pomnik Antoniego Edwarda Odyńca w kościele św. Jana w Wilnie, według projektu Hipolita Marczewskiego*, „Biesiady Literackie" 1901, nr 50, s. 475.

Uziębło L., *Pomnik Montwiłła* / Sulimczyk, „Słowo", 1928, nr 263.

Uziębło L., *Pomnik ś. p. Antoniego Edwarda Odyńca*, „Tygodnik Ilustrowany" 1901, nr 49, s. 956.

Uziębło L., *Przyszły uniwersytet wileński i jego dzieje minione*, „Świat" 1908, R. 3, nr 24, s. 9–10.

Uziębło L., *Syrokomlana (o pomniku i pamiątkach)*, „Tygodnik Polski" 1898, R. 1, nr 6, s. 110–112.

Uziębło L. , *Sztuka plastyczna w Wilnie: o pracach i wystawie Towarzystwa Wileńskich Artystów Plastyków* / Sulimczyk, „Słowo" 1924, nr 75.

Uziębło L., *Ś. p. Kazimierz Podernia*, „Kwartalnik Litewski" 1910, t. 4, s. 131–133.

Uziębło L., *Ś. p. Lucjan Moraczewski*, „Goniec Wileński" 1909, nr 50.

Uziębło L., *W 125-tą rocznicę założenia nekropola po – Bernardyńskiego* / S-czyk, „Słowo" 1935, nr 284, 16 października.

Uziębło L., *W Bazylice Wileńskiej: stan robót w kaplicy św. Kazimierza* / Sulimczyk, „Słowo" 1931, nr 192, 23 sierpnia.

Uziębło L., *W palącej sprawie ratowania nagrobków byłych profesorów USB*, „Kurier Wileński" 1937, nr 257, 18 września.

Uzięblo L., *W sprawie nowych pamiątkowych tablic mickiewiczowskich w Wilnie*, „Słowo" 1930, nr 273.

Uzięblo L., *W sprawie opieki kulturalnej nad cmentarzami wileńskimi* / L-sław, „Dziennik Wileński" 1933, nr 298, 1 listopada.

Uzięblo L., *W sprawie restauracji kościoła św. Anny*, „Kurier Litewski" 1905, R. 1, nr 17, 21 września.

Uzięblo L., *Z dziejów Wileńskich Towarzystw Kulturalno-Muzealnych*, „Słowo" 1930, nr 92, 20 kwietnia.

Uzięblo L., *Z muzeum Wileńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk [Galeria sztuki]*, „Słowo" 1931, nr 16, 25.

Uzięblo L., *Z naszego Antokolu [kościół ks. Trynitarzy]*, „Życie Ilustrowane" 1908, R. 2, nr 23, s. 184–185.

Uzięblo L., *Z pierwszych poczynań społeczno-kulturalnych w Wilnie*, „Słowo" 1930, nr 285, 12 grudnia.

Uzięblo L., *Z wczorajszego Wilna (Projekt zorganizowania Koła Miłośników Archeologii z r. 1898)* / Sulimczyk, „Słowo" 1929, nr 300, 31 grudnia.

Uzięblo L., *Z wczorajszego Wilna: ś. p. Stefan Syrwid i inni miłośnicy pamiątek krajowych*, „Słowo" 1930, nr 4, 5 stycznia.

Uzięblo L., *Zabytki kościoła św. Kazimierza*, "Słowo" 1933, nr 199, 24 lipca.

Vadapalas V., *Vilniaus klausimas ir tarptautinė teisė*, [w:] *Rytų Lietuva: istorija, kultūra, kalba*, Vilnius 1992, s. 45–64.

Vaitkevičius B., *1918–1919 m. Lietuvos Tarybų Respublika*, [w:] *Naujas požiūris į Lietuvos istoriją*, Kaunas 1989, s. 24–31.

Vakarų Europos tapyba Lietuvos TSR muziejuose: albumas. Leidinį parengė Eugenijus Potalujus, redakcinė komisija: Romualdas Budrys, Vincentas Gečas, Vytautas Mackevičius, Birutė Ziutelienė, Vilnius 1982.

Vakarų Europos XV–XIX a. tapyba: vadovas. Paruošė Petras Juodelis, Vilnius 1973.

Vėbra R., *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje*, Vilnius 1990.

Venclova T., *Vilniaus vardai*, Vilnius 2006.

Vercinkevičius J., Mikulionis S., *Bronislovas Malevskis*, "Statyba ir architektūra" 1986, nr 8, s. 31.

Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1900–1940, Vilnius 1998.

Vilniaus kultūrinis gyvenimas 1939–1945, Vilnius 1999.

Vilniaus kultūrinis gyvenimas ir Petras Vileišis, Vilnius 2001

Vilniaus kultūrinis gyvenimas. Dvasininkų vaidmuo 1900–1945, Vilnius 2007.

Vilniaus universiteto istorija 1579–1994, Vilnius 1994.

Walasek S., *Polskie szkolnictwo i oświata na ziemiach Litwy Zachodniej w XIX i XX w. (do 1922 r.)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis" 1998, nr 2086, s. 23–24.

Wardzyńska M., *Grabież mienia kulturalnego Wilna i okręgu wileńskiego w latach II wojny światowej*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, Białystok 1996, s. 191–203.

Wardzyńska M., *Sytuacja ludności polskiej w Generalnym Komisariacie Litwy, czerwiec 1941 – lipiec 1944*, Warszawa 1993.

Wasilewski T., *Henryk Łowmiański* (1898–1984), „Zapiski Historyczne" 1986, t. 51, nr 1, s. 191–193.

Wejtko W., *Samoobrona Litwy i Białorusi. Szkic historyczny*, Wilno 1930, s. 5–8.

Wesołowska E., *Działać przed katastrofą. O poglądach społecznych i politycznych Mariana Zdziechowskiego*, Toruń 1994.

Widawski I., *Ferdynand Ruszczyc wśród młodzieży uniwersyteckiej Wilna*, [w:] *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*, Wilno 1939, s. 327–335.

Widawski I., *Grudka ziemi na grób ś. p. prof. Juliusza Kłosa*, „Słowo" 1933, nr 9 (3147), s. 3.

Wielhorski W., *Byt ludności polskiej w państwie litewskim. W świetle dochodzeń jej praw przed Ligą Narodów*, Wilno 1925.

Wielhorski W., *Litwa współczesna*, Warszawa 1938.

Wielhorski W., *Litwini, Białorusini i Polacy w dziejach kultury Wielkiego Księstwa Litewskiego*, „Alma Mater Vilnensis", t. 2, Londyn 1951.

Wielhorski W., *Polska a Litwa. Stosunki wzajemne w biegu dziejów*, Londyn 1947.

Wielhorski W., *Sprawy terytorialne w polityce Litwy*, Wilno 1933.

Wielhorski W., *Warunki rozwoju świadomości narodowej Litwinów i powstania współczesnego państwa litewskiego (1861–1920)*, Lwów 1935 (odbitka z *Pamiętnik Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Wilnie 17–20 września 1935 r. Referaty*).

Wierzyński J., *Józef Montwiłł 1850–1911*, Wilno, 1932.

Wilno i Ziemia Wileńska: zarys monograficzny, t. 2, Wilno 1937.

Wisner H., *Wojna nie wojna: Szkice z przeszłości polsko-litewskiej*, Warszawa 1978.

Wołkonowski J., *Język i szkolnictwo żydowskie w Wilnie w okresie międzywojennym*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy" 2002, t. 1, s. 90–106.

Wołkonowski J., *Okręg Wileński Związku Walki Zbrojnej Armii Krajowej w latach 1939–1945*, Warszawa 1996, s. 12–13.

Wołkonowski J., *Rola gminy żydowskiej na Wileńszczyźnie w zachowaniu tożsamości w okresie międzywojennym*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy" 2003, t. 2, s. 146–160.

Wołkonowski J., *Stosunki polsko-żydowskie 1919–1939*, Białystok 2004.

Wróblewski T., *Naród i samookreślenie narodowe*, „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1918, t. 6, s. 107–122.

Wspomnienie pośmiertne o ś. p. Ludwiku Janowskim „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" 1921, t. 7 (karta osobna w końcu tomu).

Wychowankowie Uniwersytetu Stefana Batorego: Biogramy i autobiogramy studentów. Red. Kazimierz Puchowski, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis*, Kraków 1996, s. 315–422.

Wysłouch S., *Białorusini na Ziemi Wileńskiej*, [w:] *Wilno i Ziemia Wileńska: Zarys monograficzny*, t. 1, Wilno 1937, s. 250–261.

Wyszomirski J., *Societas Philomatica Vilnensis w odnowionej siedzibie*, „Słowo" 1929, nr 268 (2178), 20 listopada.

Yčas M., *Lietuvos vyriausybės sudarymo etapai ir jos pirmieji žingsniai*, [w:] *Pirmasis nepriklausomos Lietuvos dešimtmetis 1918–1928*, Fotografuot. leid., Kaunas 1990, s. 63–102.

Z dziejów Almae Matris Vilnensis. Księga pamiątkowa ku czci 400-lecia założenia i 75-lecia wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego. Red. Ludwik Piechnik SJ, Kazimierz Puchowski, Kraków 1996.

Zahorski W., *Kaplica św. Kazimierza w Katedrze Wileńskiej*, Warszawa 1901; tenże, *Troki i Zamek trocki*, Wilno 1902.

Zahorski W., *Katedra wileńska*, Wilno 1904.

Zahorski W., *Kościół św. Anny w Wilnie*, Wilno 1905.

Zahorski W., *Kościół św. Michała i klasztory panien Bernardynek w Wilnie*, Petersburg 1911.

Zahorski W., *Kościół św. Mikołaja w Wilnie*, Wilno, B. r. (Odbitka z „Kwartalnika Litewskiego").

Zahorski W., *Przewodnik po Wilnie*, Wilno 1910, XVI, 293 s.; wyd. 2, Wilno 1921, VI, 180 s.; wyd. 3, uzupełnione, Wilno 1923, X, 180 s.; wyd. 4, Wilno 1927, XVI, 186 s.; wyd. 5, Wilno 1935, VII, s. 200.

Zahorski W., *Rzut oka na sto dwadzieścia pięć lat walki narodu polskiego o niepodległość*, Wilno 1919.

Zahorski W., *Troki i Zamek trocki*, Wilno 1902.

Zahorski W., *W sprawie litewskiej*, „Kurier Litewski" 1905, nr 29, 5 (18) października.

Zahorski W., *Zarys dziejów Cesarskiego Towarzystwa Lekarskiego w Wilnie (1805–1897)*, Warszawa 1898.

Zamojska D., *„Ta ludność życzy mieć uniwersytet..." – walka o utworzenie Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 2006, R. 51, nr 3, s. 7–46.

Zarys stanu i działalności Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1907–1932, Wilno 1932.

Zasztowt L., *Wileńscy miłośnicy „starożytności" w latach 1899–1914*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki" 1990, t. 35, nr 2–3, s. 259–283.

Zaunius D., *Du Lietuvos užsienio politikos dešimtmečiai*, [w:] *Lietuva 1918–1938*, Fotografuot leid., Kaunas 1990, s. 30–43.

Žemaitis Z., *Vilnius Lietuvai Ir Lietuva Vilniui: mūsų kovos dėl Vilniaus esmė ir planas*, Kaunas 1928.

Žepkaitė R., *Diplomatija imperializmo tarnyboje: Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1919–1939*, Vilnius 1980.

Žepkaitė R., *Kova dėl Tarybų valdžios Vilniuje 1918–1919 metais*, [w:] *Naujas požiūris i Lietuvos istoriją*, Kaunas 1989, s. 31–36.

Žepkaitė R., *Lietuva ir didžiosios valstybės 1918–1939*, Vilnius 1986.

Žepkaitė R., *Lietuva tarptautinės politikos labirintuose 1918–1922*, Vilnius 1973.

Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa 1939 m. spalio 27 d. -1940 birželio 15 d.*, Vilnius 1990.

Zgorzelski Cz., *Polonistyka i filologia klasyczna na Uniwersytecie Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis*, Kraków 1996, s. 74.

Žiugžda J., *Tarybų Rusijos pagalba Lietuvos darbo žmonėms kovoje už Tarybų valdžia 1918–1919 metais*, [w:] *Už socialistinę Lietuvą*, Vilnius 1960, s. 29–64.

Złotowski D., *Stosunki polsko-litewskie w świetle niektórych tytułów prasy polskiej w Wilnie lat 1905–1907*, [w:] *Wilno – Wileńszczyzna jako krajobraz i środowisko wielu kultur*, t. 2, Białystok 1992, s. 179–200.

Żongołłowicz B., *Wydział Teologiczny Uniwersytetu Stefana Batorego w okresie 1919–1929*, Wilno 1931.

Życka L., *Krótki rys dziejów tajnej oświaty polskiej na ziemi wileńskiej od 1880 do 1919*, Wilno 1932.

Życka L., Niedziałkowska-Dobaczewska W., *Emma Jeleńska-Dmochowska, strażniczka kresowa*, Kraków 1932.

Żytkowicz L., *Kościałkowski Stanisław (1881–1960)*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, 1969, t. 14/3, z. 62, s. 394.

Żytkowicz L., *Moje wspomnienia o profesorach historii Uniwersytetu Stefana Batorego*, [w:] *Z dziejów Almae Matris Vilnensis*, Kraków 1996, s. 61–64.

Żytkowicz L., *Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie 1907–1939*, [w:] *Z dziejów nauki polskiej. Księga pamiątkowa TNT 1875–1975*, Warszawa 1975, s. 49–75.

Żywczyński M., *Kurczewski Jan, krypt. XX (1854–1917), ksiądz, historyk*, [w:] *Polski Słownik Biograficzny*, Wrocław i in. 1971, t. 16/1, z. 68, s. 231–232.

Виноградов А., *Значение царствования императрицы Екатерины II для Северо-Западного края. Краткий исторический очерк*. Изд. 1, Вильна 1900, Изд. 2, Вильна 1904.

Виноградов А., *Императрица Екатерина II и Западный край. Значение царствования императрицы для края и памятник ей в Вильне. Исторический очерк*, Вильна 1904.

Виноградов А., *Памятник Императрице Екатерине Великой в г. Вильне*, Тамбов 1902.

Виноградов А., *Путеводитель по городу Вильне и его окрестностям*, Вильна 1904, 2– ое изд., Вильна 1908.

Виноградов А., *Генерал-адъютант Виталий Николаевич Троцкий*, Вильна 1901, (odbitka z „Виленский календарь").

Виноградов А., *Как создавался в г. Вильне памятник графу М. Н. Муравьеву. Издание Высочайше учрежденного Комитета по сооружению памятника*, Вильна 1898.

Вольтер Е., Vol'ter E. *Развалины Трокского замка*, "Памятная книжка Виленской губернии на 1889 год", Вильна 1888, s. 181–195.

Врублевский М. И., *Новая православная святыня города Вильны – церковь во имя «Знамения Божьей Матери» в местности Зверинец – Александрия*, «Виленский календарь на 1904 год», Вильна 1903, s. 153–166.

Грязнов Василий Васильевич, „Виленьский календарь на 1910 год», Вильна 1909, s. 157–158.

Загорский В., *Императорское Виленское Медицинское Общество 1805–1895*, Вильна 1896.

Лавринец П., *Русская культурная жизнь в Вильне в 1901–1939 гг.*, „Rocznik Stowarzyszenia Naukowców Polaków Litwy" 2003, t. 2, s. 43–50.

Миловидов А., *Виленский храм – памятник в ознаменование 300-летия царствования Дома Романовых и в память князя К. К. Острожского (ко дню освещения храма 9-ого мая 1913 г.)*, Вильна 1913.

Миловидов А., *Исторические основания для создания в городе Вильне храма – памятника князю К. К. Острожскому*. Вильна 1908.

Миловидов А., *Торжество закладки исторического храма – памятника в Вильне и значение этого памятника*. Вильна 1911.

Таутавичюс А., Юргинис Ю., Ючас М., *История Литовской ССР*, Вильнюс 1978.

Чижов Матвей Афанасьевич, [w:] *Большая Советская Энциклопедия*, t. 29, Москва 1978, s. 188–189.

Шлевис Г., *Православные храмы Литвы*, Вильнюс 2006.

Summary

The present work is devoted to celebrating the one hundredth anniversary of setting up the Friends of Science Society in Vilnius (1907–2007). This anniversary is a special occasion to remember the history of the Society and its predecessors as well as associated organizations, i.e.: the Lovers of Classical Antiquity and Folklore Society (1899–1907), the Museum of Science and Art Society (1907–1914) and the Lovers of Vilnius Society (1919–1933). The first of these joined the Friends of Science Society in 1907, while the second one in 1914. The Lovers of Vilnius Society was officially folded in 1933 and its collections, similarly to those of its two predecessors, were transferred to the Friends of Science Society.

The most important objective of this publication is to determine when and how the societies mentioned above were established, and especially who set them up, what aims their founders formulated for them and what obstacles they had to overcome while obtaining permission to implement the organisations' goals and plans. The next important objective is to introduce the societies by presenting their organizational structure, activities, financial sources and achievements in particular branches of science.

The paper also describes the publications of the societies: the scholarly magazines published by the Friends of Science Society

in Vilnius, as well as its publishing series and resource editions. It presents their authors, the topics covered, the importance of these magazines and materials for research and the history and culture of the Great Duchy of Lithuania, as well as life during the partitions.

Special attention was devoted to the membership of the societies, as far as possible trying to establish the exact number of their members, their first names and surnames, which estate they belonged to, their professions. There are also descriptions of the ways the societies were supported by the Polish landed gentry and intelligentsia and in the inter-war period by state and social institutions.

Moreover, the paper presents the influence the organizations exerted on the society through their publications, by organizing public events, as well as through the press and their subordinate institutions (libraries, reading rooms and museums). It shows how significant their activities were for preserving and developing Polish culture in the Vilnius area and building the national awareness of the regions' community.

Besides, it describes the contacts between the Vilnius societies and other scientific and research centres in Poland and abroad and the importance of these contacts for the development of scientific research. The society that had the smallest possibilities to establish such contacts was the illegal Lovers of Classical Antiquity and Folklore Society, and the one with the best opportunities – the Friends of Science Society in Vilnius, particularly in the years 1922–1939, when it benefited from the help not only of its sponsors and social organizations, but also Polish state institutions.

The overall chronological framework of the work spans the first half of the 20th century, and specifically – the time from setting up the illegal Lovers of Classical Antiquity and Folklore Society in 1899 to October 1939, when the legal activity of the Friends of Science Society was suspended after making Vilnius part of the Republic of Lithuania. Five periods of the activity of "friends of science" in Vilnius are distinguished. The first one comprises the last fifteen years of Russian rule (1899–1914), the second one – the First World War (1914–1918), the third one – the time of fighting with Bolsheviks and the existence of the so-called Middle Lithuania (1919–1922), the fourth one – the period when the lands around Vilnius were part of the Republic of Poland (1922–1939), the fifth one – the tragic years of the Second World War. Two sub-periods can be identified in the first period: one – encompassing the last years of the 19th and the early 20th century is the time of the repressive regime introduced by the tsar after the fall of the January Uprising, the second one – from 1905 to the outbreak of the First World War – is a period when the tsarist rulers had to make significant concessions in their internal policy due to the pressure of the revolutionary movement.

The present work has an introduction, nine chapters and a conclusion. Each chapter is divided into several subchapters. The "Introduction" outlines the topic of the research, the aim of the work, the time it covers and lists the most important literature on the subject and the resources. The first chapter presents a brief overview of the setting up and activity of the Friends of Science Society and other Polish scientific societies in the first half of the 20th century. The other chapters are devoted to the

particular societies. Chapter two describes the setting up and activity of the Lovers of Classical Antiquity and Folklore Society (1899–1907), the third chapter the Museum of Science and Art Society (1907–1914), the fourth – the Lovers of Vilnius Society (1919–1933), the fifth one – the setting up of the Friends of Science Society and its members, the sixth one – the activity of the Friends of Science Society in the years 1907–1914, the seventh – the Friends of Science Society during the First World War and the struggle connected with establishing the Polish state borders, the eighth chapter the activity of the Friends of Science Society in the years 1922–1939, the ninth one - the fate of the members of the society and its collection during World War Two. The conclusion discusses the importance of each of the societies mentioned above for the development of science and culture and for maintaining national and civic awareness of the inhabitants of the City of Vilnius and the lands around it. Moreover, the book has annexes with tables, a bibliography, an index of names and illustrations.

The setting up and activity of the Polish scientific societies: the Lovers of Classical Antiquity and Folklore Society, the Museum of Science and Art Society, the Friends of Science Society and the Lovers of Vilnius Society were influenced by the stormy political and military conditions in this region of Europe in the first half of the 20th century. The first efforts to organise people interested in the culture of the homeland and its history were made at the turn of the 19th and 20th centuries, when Vilnius and the Vilnius region belonged to the Russian Empire as part of the so-called North-Western Country (lands appropriated from Lithuania and Belarus). Under the strict regime introduced by

the tsarists after the quelling of the January Uprising, no Polish scientific or cultural society could be legally established. It was, however, a requirement of the times to conduct research on the history and culture of the homeland and apply it in practice to protect the country's cultural heritage. In 1899 the patriotically-minded Polish intelligentsia illegally set up the Lovers of Classical Antiquity and Folklore Society, also called the Archeology Club, which worked until 1907. This was the first and until 1907 only Polish society since 1865, i.e. the closing down of the Vilnius Interim Archeological Commission, which was devoted to researching the history of the homeland and protecting historic objects. Since the activities of the Society had to be confidential and it had few members, its possibilities were limited. The number of people connected with the Society is estimated at around thirty. Its members worked to commemorate people of merit to the culture of the area (unveiling the commemorative plaque in the church in Żuprany in honour of the poet Franciszek Bohuszewicz, renovating the tombstones of professors of the University of Vilnius at the Ross cemetery in Vilnius), contributed to the restoration of sacred art objects (cleaning the wall paintings at Saint Casmir's chapel in the Vilnius Cathedral, removing the coats of lime that had accumulated by repeated painting of the walls in the church of St Peter and Paul, thorough renovation of St. Jack's chapel in Pohulanka). The largest amount of both resources and effort went to the restoration of the Troki (Lithuanian Trakai) castle and the protection of its ruins from further deterioration. This project, although very important for the preservation of the historic building, in a sense weakened the Society. The renovation of one, most threatened tower, exhausted the

modest means of the society, and the results of this work could only be appreciated by specialists.

It was not only the achievements of the Lovers of Classical Antiquity and Folklore Society that made it important for posterity. What was vital was the sheer fact of its setting up, which testified to the deep interest of the Vilnius Polish community in the history of the homeland and in protecting its cultural heritage. Within the illegal Society, the "lovers of classical antiquity" were able to share the knowledge of the history and culture of their homeland each of them had individually acquired. Moreover, its members established contacts with Polish scientists and art conservators from other cities (Kraków, Warsaw). The setting up of the Society was also conducive to editing scientific works. Due to the lack of appropriate funds, only the work by Wandalin Szukiewicz was published, but members of the society compensated for this deficiency by publishing articles in the Vilnius press. They also discussed selected topics at the meetings of the Society, and the experience which had been gained there was later used in the work of legal organizations.

The possibility to set up Polish organizations arose only after 1905 as a result of the laxening of the Russians' internal policy in the North-Western Country. The hitherto suppressed political and cultural life enjoyed a period of rapid development. Besides many educational, scientific and artistic organizations, the year 1907 saw the setting up of the two societies which have already been mentioned in the present paper: the Museum of Science and Art Society and the Friends of Science Society. It soon turned out that the latter had better prospects for development. The Vilnius intelligentsia, which was the main propelling force behind all

the scientific and cultural societies, approached the Museum of Science and Art Society with some reservation. This was to a large extent due to high financial requirements (a founding contribution of 500 rubles and an annual fee of 50 rubles) and the fact the society was dominated by aristocrats connected with the Tyszkiewicz family. Most of the intelligentsia gave priority to the more democratic Friends of Science Society in Vilnius. Under the pressure of public opinion in 1914 the Museum of Science and Art Society merged with the Friends of Science Society and the collections of the former were transferred to the Friends of Science Society Museum.

The greatest achievement of the Museum of Science and Art Society lay in amassing a large collection (about five thousand items), including outstanding works of art, numerous memorabilia connected with historic figures and creators of Polish culture, rare old prints, manuscripts and autographs, as well as archeological, ethnographic and numismatic exhibits. After the Museum of Science and Art Society merged with the Friends of Science Society, its rich collection significantly enriched the Friends of Science Museum and served to form the sensitivity to beauty and the patriotic upbringing of Vilnius residents. They were also useful for scholars who researched the culture and history of the Grand Duchy of Lithuania and its connection with Polish and pan-European culture.

The history of the Lovers of Vilnius Society goes back to 1916 when the Lovers of Old Vilnius Society named after Sigismundus Augustus was set up. The need to establish such a society was due to the difficult time of war. The activity of the Friends of Science Society in Vilnius had been suspended by the German

authorities, so there was no official body to approach the occupying powers about issues connected with protecting the cultural heritage, at a time when many historic objects were threatened as a result of the war and the extreme poverty of he society. Unfortunately the Sigismundus Augustus Lovers of Old Vilnius Society did not get permission to look after these from the German authorities and did not develop its work.

The idea to organise "the lovers of Vilnius" was again revived in 1919 after liberating Vilnius from Bolshevik rule in April 1919. The Lovers of Vilnius Society was set up on 15 June 1919. Similarly to the situation in 1916, the need for establishing such a society was dictated by life itself. After many years of foreign rule many historic objects in Vilnius were in a very bad state and required immediate help. Moreover, it was necessary to immediately remove all kinds of foreign influence, change the names of streets and squares, spread knowledge about the past of Vilnius and watch over the development of the city and keeping its traditions of urban planning. There was no institution in Vilnius which could take care of these tasks. The Department of Art of the Voivodship Office was established in 1922.

The Lovers of Vilnius Society was active in the years 1919–1922. In spite of hard times and the war with Soviet Russia, it managed to perform many important tasks: it suggested the change of 75 street and nook names in Vilnius, cracked down on ugly street signs, organised courses for city guides, undertook activities to protect the tower and the dungeon on Castle Hill, published a guide to Vilnius and its vicinities written by Wacław Gizbert-Studnicki, finally identified the place of Konrad's cell in the Basilian monastery, took under its protection the tomb of Sy-

rokomla at the Rosa Cemetery, made a map of Vilnius showing its historical development, collected material for the historical map of the Polish Kingdom, researched the castle hill in Nowa Wilejka with remains of the castle's foundations, discovered frescoes in the course of renovation work in the former monastery in Dominikańska Street, and took part in taking stock of the historic objects in Vilnius and the surrounding region.

The Society also played an active role in removing monuments from the time of the partitions, e.g. the plaque paying tribute to the deeds of the Governor General Muraviov in St. Nicolaus Orthodox Church in Wielka Street and the pedestals remaining from the monuments to Muraviov and Catherine II. The monuments themselves were taken down from the pedestals and taken away by the Russians when they were leaving Vilnius in the summer of 1915. The Lovers of Vilnius Society also deliberated over the proposals relating to the way of using the buildings of Orthodox churches constructed on the initiative of the Russian provincial and church authorities at the turn of the 19th and 20th centuries. After the Russians' evacuation from Vilnius, the churches lost many of their parishioners, often also their priests, who were conscripted to the front to serve as chaplains. Bells, icons and liturgical objects had been taken away. After occupying Vilnius, the Germans closed these Orthodox churches down – in some of them they organised storehouses, in others prisons, and in the Śnipiszki Orthodox Church they set up the municipal power plant. After the war Vilnius residents suggested that some of these churches, e.g. the Romanovska Orthodox Church in Pohulanka should be torn down as relics of the partitions. In the end the church was, however, returned to the faithful of

the Orthodox Church, more and more of whom started coming to Vilnius from the Bolshevik Russia. The society also took an interest in finishing the building of Jesus' Most Sacred Heart Church. The construction of that church started in 1913 after the design by Antoni Wiwulski, but it was never completed. In the years 1962–1965 it was converted to the Construction Workers' Culture House.

After the establishing of the Department of Art of the Voivodship Office in 1922, the activity of the Lovers of Vilnius Society slowly decreased and its members got involved in the work of Department I of the Friends of Science Society, doing research in philology, literature and art. In 1933 the Society was liquidated on the decision of its board. All of its estate, comprising photographs of historic buildings in Vilnius, a collection of tile fragments and documentation (protocols, office documents and correspondence) was transferred to the Friends of Science Society of Vilnius.

Of the societies described in the present work, the Friends of Science Society was of the greatest importance. It had the most numerous membership, enjoyed widespread support of the Polish community, had the widest scope of activities and worked for the longest period of time (1907–1939). In the first period of its activity (from the time it was established to the outbreak of World War I), in spite of obstacles on the part of the Russian authorities, the Society enjoyed a growing membership. Its library and museum collections grew, it erected its own office building, started to publish the „Annals of the Friends of Science in Vilnius" magazine, began research on Castle Hill in Vilnius, made some progress in protecting historic objects (the ruins of the

castles in Troki and Nowogródek and of Castle Hill in Vilnius), at the meetings of the Society organised many scientific lectures addressed both to specialists and to the general public. After only a short time, the Society gained respect both among scholars and ordinary members of the Polish community. It became an important integrating factor for people for whom science and research were a profession, or those who took an interest in such matters. The Society also played an important role in reviving Polish national awareness, which the partitioner had been trying to suppress and in spreading Polish culture in the multi-national North-Western Country. It also made contacts with scholars in the other partitions and abroad. Thanks to the activity of the Friends of Science Society, Vilnius increasingly became mentioned as a centre of culture and science.

Over the first seven years of activity, the Society managed to become sufficiently strong to survive the difficult times of the First World War, the German and then the Bolshevik occupation. In these difficult times, the members of the Society secretly continued ordering books and museum collections, as well as archive collections and even managed to enrich the archives by purchasing valuable documents from traders. They also took part in meetings of the Board. In 1918 they resumed the publication of the „Annals of the Friends of Science Society in Vilnius". At the same time many members of the society were active in underground education, political structures, fought in the ranks of the Polish army, and put a lot of effort into reactivating Vilnius University.

A new period in the history of the Society began in 1922 – after Vilnius and the Vilnius region became part of the Polish state.

In spite of the fall in membership due to the new state borders and economic difficulties in the war-ravaged country, the Society managed to develop a wide range of scientific and publishing activities. It obtained financial backing from the state, mostly from the National Culture Fund Board attached to the Presidium of the Council of Ministers and the Ministry of Religious Faith and Public Enlightenment.

A new statute was adopted in 1922 and a reform of the Friends of Science Society in Vilnius was implemented setting up three scientific departments: I – philology, literature and art; II – mathematics, science and medicine; III – history, philosophy, legal and political studies. The departments, comprising exclusively scholars and scientists, were responsible for virtually all of the scientific and editorial work of the society. Department I published "Treatises and Materials of Department I of the Friends of Science Society in Vilnius" (ten volumes appeared in the years 1924–1939), as well as "Papers and Report Materials of the History of Art Section of the Friends of Science Society in Vilnius" (three volumes appeared in the years 1935–1939); Department II "Papers of the Friends of Science Society in Vilnius. Department of Mathematics and Science"; (twelve volumes appeared in the years 1935–1939); Department III "Treatises of Department III of the Friends of Science Society in Vilnius (ten volumes appeared in the years 1925–1938), as well as "Resources and Historical Materials of the Friends of Science Society in Vilnius" (five volumes appeared in the years 1928–1939). The "Bulletin of the Astronomical Observatory in Vilnius" and "Papers of the Plant Protection Post in Vilnius" were also published on behalf of Department II. Besides, under the general heading of "Department II Papers

of the Friends of Science Society in Vilnius" such Stefan Batory University works were published as the papers of the Faculty of Zoology (47 volumes), the Faculty of Anatomy (7 volumes), the Faculty of Comparative Anatomy (8 volumes), the Faculty of Biology (12 volumes), the Faculty of General Biology (9 volumes) and the Faculty of General Botany (12 volumes).

Department III also brought out the scientific journal "Vilnius Athenaeum" replacing the "Annals of the Friends of Science Society in Vilnius", which had been published until 1921. The new journal, similarly to the previous one, was devoted to researching the history of the lands belonging to the Grand Duchy of Lithuania. It appeared in the years 1923–1939. In total three annals and one booklet of the XIVth annals were brought out, because the publication of the latter was stopped by the outbreak of World War II. It was a significant scientific and publishing achievement.

Two important cultural posts in Vilnius were the library and the museum of the Friends of Science Society. At the time of the outbreak of World War Two, the library had about 120 thousand volumes, not counting about 20 thousand volumes of doubles. It owned many old prints and rare books. On 1 January 1939 the manuscript department had 1033 files and 2405 documents, acts and loose-leaf letters, including 50 parchments. Members of the Society were able to borrow books and take them home, while in the reading room the collection could be used by scientists and researchers, university students and people recommended by members of the Board. Books and magazines were also lent out to the Library of the Vilnius University. In 1939 the collection of the museum comprised about 60 thousand catalogued objects.

The museum was visited by a great number of people: in 1930 – 4398, in 1931 – 3234 visitors (the fall was due to closing the museum for renovation after a flood), in 1932 – 4348, in 1933 – 6359, in 1934 – 6791, and in 1935 – 5506, in 1936 – 7059, in 1937 – 13196, in 1938 – 14596. The museum was most often visited by school and academic students from Vilnius and all over Poland, and also participants of various teacher training courses. It was honoured by the visits of important state officials and guests from abroad.

The Friends of Science Society in Vilnius made many efforts not to form a closed group. It established and kept numerous contacts with other scientific posts in Poland and abroad exchanging publications with them and inviting their members to take part in conventions, celebrations and exhibitions. In Vilnius the Society cooperated with Stefan Batory University, other scientific and cultural societies, with libraries and museums. It often organised ceremonial meetings, celebrations of important historic events and anniversaries, paying tribute to people of merit for science and culture. Apart from members of the Society, such events were attended by representatives of national minorities, public officials, university students and Vilnius residents taking an interest in the history and culture of the homeland. In this way the society not only contributed to the spreading of knowledge, but also to the civic upbringing of the society.

The outbreak of the Second World War limited the versatile activities of the Friends of Science Society. In the first weeks of war the primary concern was protecting the collections. Care was also taken to publish the scientific papers which were ready for printing. The activities of the society were suspended after incorporating Vilnius into the Republic of Lithuania in October

1939. All the hitherto functioning institutions, public organizations, societies – including the Friends of Science Society ceased to exist by force of the Act issued by Lithuanian authorities on 27 October 1939, immediately before the Lithuanian army entered Vilnius. Due to this, the year 1939 is most frequently shown in the literature as the end of the activity of the Friends of Science Society. Such a date is formally justified. Later the Society continued its activities illegally and struggled for legalisation. The Lithuanian authorities did not permit it to function legally and after the introduction of Soviet rule, the whole estate of the Society was nationalised on the decision of the Ministry of Education of the Republic of Lithuania dated 5 August 1940 and transferred for interim care to the Museum of Culture in Kowno. This was in violation of the will of the founders and members of the Society, whose statute stated that in case of liquidation the whole estate of the Society should be transferred to another Polish organisation.

The nationalization of the estate did not altogether shatter the hopes for the rebirth of the Friends of Science Society in Vilnius and resuming its activities. The collection of the Society remained in its former location and was looked after by the former President Stanisław Kościałkowski. He received disinterested help from those former members of the Society who remained in Vilnius and a few employees. All of them suffered from poverty and were unsure of their future, but looked after the cultural property entrusted to them and the values for which it stood. This proves the strength of the attachment to the native culture of the homeland and the feeling of responsibility for its fate.

The hope for reviving the Society was not lost even when the collection and the whole estate of the Society – by the ruling of

the Folk Commissariat for Education of the Lithuanian Socialist Soviet Republic were transferred to the Institute of Lithuanian Studies in October – November, 1940, and in early 1941 found itself under the management of the Academy of Science of the Lithuanian Socialist Soviet Republic. In the first half of 1941 even the possibility of setting up the Institute of Polish Culture at the Academy of the Lithuanian Soviet Republic was considered, but the plans were never implemented. Soviet authorities were particularly suspicious of the Polish intelligentsia, which nurtured deep democratic values and was experienced in fighting for its rights and cultivating the freedom of thought. This was the reason why there were so many members of the Polish intelligentsia among those who were arrested and deported. Among them was Stanisław Kościałkowski, the last President of the Society of Friends of Science in Vilnius. The collection of the Friends of Science Society lost its last guardian and was left at the mercy of the new owners, who either did not know how to look after it or did not want to do so. The library and the archive were plundered, the graphic art and numismatics department destroyed. Many exhibits were appropriated by private persons.

The scattering of the collection was completed by the Germans during their occupation. In May, 1943, the Germans decided to convert the building of the former Friends of Science Society into a military sewing manufacture and ordered to remove the books and museum collections. The remaining collection of the Society was divided among various Lithuanian institutions. During the removal, part of the collection was lost and part destroyed. It is, however, impossible to estimate the losses. The Polish community in the Vilnius region was once again deprived

of cultural property that had for many years been painstakingly collected and stored.

Many former members of the Friends of Science Society met a tragic fate. The following were killed in Ponary, a place of mass execution: Stanisław Węsławski, an outstanding oncologist, Kazimierz Pelczar, Professor of Stefan Batory University, and the lawyer Mieczysław Engiel. In 1945 the last Rector of Stefan Batory University, Stefan Ehrenkreutz died in the prison at Łukiszki and others were sent to prisons and work camps. Most of the former members of the Society who survived the war were repatriated to Poland within its new borders. Those who could not reconcile themselves to the new communist reality forced upon Poland chose to emigrate. All the tragic events of the Second World War which led to stopping the activity of the Friends of Science Society in Vilnius and scattering its collection led to the partial destruction of the local community in the Vilnius region and the destruction of a significant part of its cultural heritage. This resulted in changing the national structure of the local society. It weakened the Polish community and its culture-forming activities and disrupted the natural development of the region. The extent of the damage and its effects has not yet been fully researched and requires further work on the part of historians.

Translated by Marzenna Rączkowska

Santrauka

Leidinys skiriamas šimtosioms Vilniaus mokslo bičiulių draugijos (*Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Wilnie*) (1907–2007) įsteigimo metinėms paminėti. Šis jubiliejus suteikia neeilinę progą prisiminti ne vien šios, bet ir kitų, su ja susijusių Draugijų istoriją, tokių kaip: Senovės ir etnografijos mylėtojų draugija (*Towarzystwo Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa*) (1899–1907), Mokslo ir meno muziejaus draugija (*Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki*) (1907–1914) bei Vilniaus mylėtojų draugija (*Towarzystwo Miłośników Wilna*) (1919–1933). Pirmoji iš jų prie Mokslo bičiulių draugijos prisijungė 1907, antroji – 1914 metais. 1933 metais oficialiai likviduotos Vilniaus mylėtojų draugijos kolekcija, kaip ir kitų dviejų pirmtakų kolekcijos, buvo perleistos Mokslo bičiulių draugijai.

Šiuo darbu siekiama nustatyti, kada bei kokiomis aplinkybėmis išvardintos draugijos atsirado, o ypač tai, kas buvo jų steigėjai, kokius tikslus jie buvo numatę bei kokias kliūtis turėjo įveikti, siekdami gauti leidimą organizaciniams ketinimams ir planams įgyvendinti. Kitas svarbus veikalo tikslas – aprašyti minimų draugijų organizacines struktūras, veiklos sritis, finansavimo šaltinius bei laimėjimus paskirose mokslo šakose.

Šioje studijoje aptarta taip pat leidybinė draugijų veikla, Vilniaus mokslo bičiulių draugijos leidžiami moksliniai periodiniai

bei serijiniai leidiniai, šaltinių leidimai. Antai, pristatomi jų autoriai, gvildenama tematika bei pateikiamas periodinių leidinių ir publikuotų šaltinių kritinis įvertinimas atsižvelgiant į jų reikšmę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos bei kultūros ir padalijimų laikotarpio tyrinėjimams bei pažinimui.

Veikale ypatingas dėmesys atkreiptas į draugijų sudėtį, stengiantis kiek įmanoma tiksliau nustatyti jų narių kiekį, vardus ir pavardes bei veikėjų luominį ir profesinį priklausomumą. Juolab nepamiršta atskleisti draugijų rėmėjų – žemvaldžių ir lenkų inteligentijos, taip pat valstybinių įstaigų bei visuomeninių organizacijų (tarpukario laikotarpiu).

Veikale atsižvelgta į institucijų poveikį visuomenei per viešuosius renginius, spaudą, leidyklų bei pavaldžių įstaigų (bibliotekų, skaityklų, muziejų) veiklą. Stengtasi parodyti jų veiklos svarbą lenkų kultūros Vilniaus krašte išsaugojimui bei raidai ir regiono gyventojų tautinės savimonės formavimui.

Atskleidžiami draugijų kontaktai su kitais moksliniais centrais šalyje bei užsienyje ir šių ryšių reikšmė mokslinių tyrimų raidai. Mažiausiai galimybių tokius kontaktus užmegzti turėjo nelegaliai bei slaptai veikianti Senovės ir etnografijos mylėtojų draugija, o geriausias sąlygas – Vilniaus mokslo bičiulių draugija, būtent 1922–1939 metais, susilaukusi ne tik savo rėmėjų bei visuomeninių organizacijų pagalbos, bet taip pat Lenkijos valstybinių institucijų rėmimo.

Chronologiniai šio darbo rėmai apima iš esmės pirmąją XX amžiaus pusę, tiksliau kalbant – nuo 1899 metų, kai buvo įsteigta nelegali Senovės ir etnografijos mylėtojų draugija, iki 1939 metų spalio, kai legali Vilniaus mokslo bičiulių draugijos veikla buvo nutraukta grąžinus Vilnių Lietuvos Respublikai. „Mokslo bičiulių"

Vilniuje veiklą galima suskaidyti į penkis etapus. Pirmasis apimtų paskutiniuosius penkiolika carinės Rusijos valdymo metų (1899–1914), antrasis – Pirmojo pasulinio karo metus (1914–1918), trečiasis – kovų su bolševikais ir vadinamosios Vidurio Lietuvos (lenk. *Litwa Środkowa*) egzistavimo laikotarpį (1919–1922), ketvirtasis – periodą, kai Vilniaus kraštas priklausė Lenkijos Respublikai (1922–1939), penktasis – tragiškus Antrojo pasulinio karo metus. Pirmąjį etapą dar galima padalinti į du periodus: pirmąjį, apimantį kelerius paskutiniuosius XIX amžiaus metus ir XX amžiaus pradžią, kol dar vyravo carinės Rusijos valdovų įvesta po Sausio sukilimo priespauda, ir antrąjį – nuo 1905 metų iki Pirmojo pasulinio karo pradžios, kai, suintensyvėjus revoliuciniams judėjimams caro valdžia buvo priversta vidaus politikoje gerokai nusileisti.

Darbą sudaro įvadas, devyni skyriai ir baigiamosios išvados. Kiekvienas skyrius dalijamas į kelis poskyrius. Įvade nustatytas tyrimų objektas, darbo tikslas bei chronologinė apimtis, išvardinta svarbiausia dalyko literatūra ir šaltiniai. Pirmajame skyriuje glaustai pristatomos Vilniaus mokslo bičiulių draugijos bei kitų lenkiškų mokslo asociacijų steigimosi ir veiklos pirmoje XX amžiaus pusėje sąlygos. Kiti skyriai skirti atskirų draugijų aprašymams. Taigi, antrajame skyriuje rašoma apie Senovės ir etnografijos mylėtojų draugijos steigimą bei veiklą (1899–1907), trečiajame – Mokslo ir meno muziejaus draugijos (1907–1914), ketvirtajame – Vilniaus mylėtojų draugijos (1919–1933), penktajame – apie Vilniaus mokslo bičiulių draugijos steigimą ir jos narius, šeštajame – apie Draugijos veiklą 1907–1914 metais, septintajame – apie Draugijos veiklą Pirmojo pasaulinio karo bei kovos dėl Lenkijos valstybės sienų nustatymo metais, aštuntasis skyrius

pristato Draugijos veiklą 1922–1939 metais, devintasis – Mokslo bičiulių draugijos narių bei jos kolekcijų likimus Antrojo pasaulinio karo laikotarpiu.

Baigiamojoje darbo dalyje akcentuojamas kiekvienos iš pristatytų draugijų vaidmuo plėtojant mokslo ir kultūros barus bei jų reikšmė Vilniaus ir Vilniaus krašto gyventojų tautinės bei pilietiškos savimonės ugdymui bei išsaugojimui. Be to, knygoje pateikiamos lentelės, bibliografija, asmenų rodyklės bei iliustracijos.

Lenkų mokslo draugijų, t. y. Senovės ir etnografijos mylėtojų draugijos, Mokslo ir meno muziejaus draugijos, Vilniaus mokslo bičiulių draugijos ir Vilniaus mylėtojų draugijos, atsiradimas ir veikla buvo sąlygotos pirmos XX amžiaus pusės audringų politinių bei karinių įvykių raidos šiame Europos regione. Pirmieji bandymai suvienyti kultūros ir gimtosios istorijos mylėtojus išryškėjo jau XIX ir XX amžių sandūroje, kai Vilnius ir Vilniaus kraštas priklausė Rusijos imperijai ir buvo vadinamojo Šiaurės Vakarų krašto (*Severo-Zapadnyj Kraj*) dalimi (užgrobtos lietuvių ir baltarusių žemės). Carui užgniaužus 1863 metų sukilimą bei stipriai sugriežtinus priespaudą negalėjo būti legaliai įsteigta jokia lenkiška mokslo ar kultūros draugija. Tačiau laikai reikalavo istorijos bei gimtosios kultūros tyrinėjimų ir jų panaudojimo išsaugojant kultūrinį paveldą. Patriotiškai nusiteikusi lenkų inteligentija 1899 metais įsteigė nelegalią Senovės ir etnografijos mylėtojų draugiją, taip pat vadinamą Archeologų rateliu (*Kółko Archeologiczne*), kuri veikė iki 1907 metų. Nuo Vilniaus laikinosios archeologų komisijos (*Wileńska Tymczasowa Komisja Archeologiczna*) uždarymo 1865 metais tai buvo pirma ir iki 1907 metų vienintelė lenkiška draugija, kuri rūpinosi gimtosios istorijos tyrimais ir istorinių paminklų apsauga. Tačiau nelegaliai ir slapčia

veikanti organizacija turėjo nedaug narių bei itin ribotas veiklos galimybes. Su Draugija susijusių veikėjų buvo apie trisdešimt. Jie pasirūpino krašto kultūrai nusipelniusių asmenų atminimu (Župrėnų bažnyčioje atidengta memorialinė lenta poeto Franciszeko Bohuszewicziaus garbei, anaujinti Vilniaus universiteto profesorių antkapiai Vilniaus Rasų kapinėse), jų pastangomis buvo restauruoti bažnytiniai paminklai (nuvalytos Vilniaus katedros šv. Kazimiero koplyčios freskos, šv. Petro ir Povilo bažnyčios sienos apvalytos nuo šimtmetinių kalkių sluoksnių, kapitaliai suremontuota šv. Jackaus koplytėlė Konarskio ir Jovaro gatvių sankryžoje). Tačiau daugiausia lėšų bei pastangų buvo įdėta į Trakų pilies restauravimą ypač siekiant apsaugoti griuvėsius nuo tolesnio irimo. Ši akcija, itin svarbi išsaugojant paminklą, tam tikra prasme nusilpnino Draugiją. Vieno labiausiai sunaikinto bokšto restauravimas išsekino ir taip kuklų Draugijos biudžetą, o nuveiktų darbų rezultatus buvo pajėgūs įvertinti vien specialistai.

Senovės ir etnografijos mylėtojų draugijos svarbą nulemia ne vien šie jos laimėjimai. Reikšmingiausias buvo pats draugijos steigimo faktas, kuris liudija didelį Vilniaus lenkų visuomenės susidomėjimą gimtąja istorija bei kultūrinio paveldo puoselėjimu. Nelegaliai veikiančioje Draugijoje susibūrę "senovės kultūros mylėtojai" turėjo galimybę dalintis individualiai įgytomis žiniomis apie gimtąją istoriją bei kultūrą, užmegzti kontaktus su kitų miestų (Krokuvos, Varšuvos) lenkų mokslininkais bei paminklų restauratoriais. Draugijos atsiradimas pravertė taip pat mokslinių darbų leidybai. Nors dėl nepakankamų lėšų buvo išleistas tik Wandalino Szukiewicziaus darbas, draugijos nariai ragino vieni kitus publikuoti straipsnius Vilniaus spaudoje. Draugijos posėdžių metu buvo gvildenamos aktualios temos,

ir čia įgytą patirtį vėliau nariai panaudodavo legaliųjų organizacijų veikloje.

Galimybė steigti legalias lenkiškas draugijas atsirado tik po 1905 metų, kai sušvelninus Šiaurės Vakarų krašto rusų vidaus politiką pradėjo audringai plėstis iki šiolei sutramdytas politinis bei kultūrinis gyvenimas. Šalia daugelio atsiradusių tuo metu švietimo, mokslo bei meno organizacijų, 1907 metais buvo įsteigtos dvi šiame veikale aprašomos draugijos – Mokslo ir meno muziejaus draugija ir Vilniaus mokslo bičiulių draugija. Netrukus pasirodė, jog geresnes raidos perspektyvas turėjo pastaroji. Vilniaus inteligentija, pagrindinė visų mokslo ir kultūros draugijų varomoji jėga, gana santūriai sureagavo į Mokslo ir meno muziejaus draugiją. Tai nulėmė didoki finansiniai reikalavimai (500 rublių steigiamasis indėlis bei 50 rublių metinės įmokos) ir tai, jog Draugijoje dominavo su grafų Tiškevičių gimine susijusi diduomenė. Dauguma inteligentijos teikė pirmenybę demokratiškesnei Vilniaus mokslo bičiulių draugijai. Dėl viešosios nuomonės spaudimo 1914 metais Mokslo ir meno muziejaus draugija susiliejo su Vilniaus mokslo bičiulių draugija ir Mokslo ir meno muziejaus kolekcijos buvo perduotos Vilniaus mokslo bičiulių draugijos muziejui.

Didžiausias Mokslo ir meno muziejaus draugijos nuopelnas buvo nemaža kolekcija (apie 5 tūkst. eksponatų) – įžymūs meno šedevrai, gausybė daiktų, susijusių su istorinėmis asmenybėmis bei lenkų kultūros kūrėjais, vertingi seni spaudiniai, rankraščiai bei autografai, taip pat archeologiniai, etnografiniai ir numizmatiniai eksponatai. Turtingos Mokslo ir meno muziejaus draugijos kolekcijos, jai susijungus su Vilniaus mokslo bičiulių draugija, gerokai praturtino pastarosios biblioteką bei muziejų ir tapo reikšminga

priemone estetiškai ir patriotiškai lavinant vilniečius. Ja taip pat naudojosi mokslininkai tyrę Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istoriją ir kultūrą bei jų sąsajas su Lenkijos ir Europos kultūra.

Vilniaus mylėtojų draugijos šaknys siekia 1916 metus, kai buvo įsteigta ir bandyta legalizuoti Žygimanto Augusto Senojo Vilniaus mylėtojų draugiją (*Towarzystwo Miłośników Starego Wilna im. Zygmunta Augusta*). Reikalas steigti tokią draugiją atsirado sudėtingu karo laikotarpiu. Vilniaus mokslo bičiulių draugijos veikla buvo tuo metu nutraukta vokiečių valdžios, taigi nebuvo kam oficialiai rūpintis kultūrinio paveldo apsauga. Tuomet dėl karo veiksmų bei kraštutinio visuomenės nuskurdimo daugeliui istorinių paminklų kilo grėsmė būti sunaikintiems. Tačiau Žygimanto Augusto Senojo Vilniaus mylėtojų draugija negavo vokiečių valdžios leidimo ir veiklos neišplėtojo.

„Vilniaus mylėtojų" susivienijimo sumanymas atgijo 1919 metų balandį išvadavus Vilnių iš bolševikų valdžios. Vilniaus mylėtojų draugija buvo įsteigta 1919 m. birželio 15 dieną. Būtinumą įkurti tokio pobūdžio draugiją, kaip ir 1916 metais, nulėmė pats gyvenimas. Po daugelio svetimos valdžios metų nemaža Vilniaus paminklų buvo prastos būklės ir reikalavo skubios pagalbos. Be to, reikėjo kuo greičiau pašalinti įvairaus pobūdžio svetimybes, pakeisti gatvių bei aikščių pavadinimus, skleisti žinias apie Vilniaus praeitį bei rūpintis miesto plėtra ir urbanistinių tradicijų išsaugojimu. Tuo metu Vilniuje nebuvo institucijos, kuri būtų galėjusi tai tvarkyti. Vaivadijos įstaigos Meno skyrius buvo įkurtas tik 1922 metais.

Vilniaus mylėtojų draugija aktyviai veikė 1919–1922 metais. Nepaisant sunkaus laiko bei karo su Sovietų Rusija, ji įvykdė nemažai svarbių užduočių: pasiūlė Vilniaus miesto Magistratui

pakeisti 75 Vilniaus gatvių bei skersgatvių pavadinimus, ėmėsi veiksmų pašalinti miesto vaizdą gadinančias iškabas, organizavo gidų mokymus, dėjo pastangas išsaugoti Gedimino pilies bokštą bei konservuoti šios pilies rūsius, išleido Wacławo Gizbert-Studnickio parengtą vadovą po Vilnių ir jo apylinkes, galutinai nustatė "Konrado celės" vietą bazilijonų vienuolyne, apgaubė globa poeto Syrokomlės kapą Rasų kapinėse, parengė Vilniaus miesto istorinės raidos žemėlapį, rinko medžiagą Lenkijos Karalystės istoriniam žemėlapiui, atliko piliakalnio griuvėsių Naujoje Vilnioje tyrinėjimus, taip pat ištyrė vienuolių name Dominikonų gatvėje atrastas freskas, dalyvavo Vilniaus ir Vilniaus krašto paminklų inventorizavimo darbuose.

Draugija taip pat siekė pašalinti padalijimo laikotarpį menančius paminklus, tokius kaip memorialinė lenta generalgubernatoriui Muravjovui šv. Mikalojaus cerkvėje Didžiojoje gatvėje bei Muravjovo ir Jekaterinos II paminklų papėdes. Paminklus išmontavo ir išsivežė patys rusai, pasitraukdami iš Vilniaus 1915 metų vasarą.

Vilniaus mylėtojų draugija svarstė pasiūlymus panaudoti stačiatikių sakralinius statinius, pastatytus XIX ir XX amžių sandūroje carinės rusų gubernijos bei cerkvės valdžių iniciatyva. Rusams pasitraukus iš Vilniaus cerkvės buvo praradusios daugelį parapijiečių, dažnai ir mišias atnašaujančių popų, kurie buvo pašaukti į frontą atlikti karo kapelionų funkcijas. Traukdamiesi rusai išsivežę varpus, liturgijos reikmenis, ikonas. Vokiečiai, užėmę Vilnių, cerkves uždarė, vienur įrengdami sandėlius, kitur – kalėjimus, o Šnipiškių cerkvėje – miesto jėgainę. Po karo vilniečiai siūlė kai kuriuos pastatus nugriauti, pavyzdžiui Romanovų cerkvę Basanavičiaus gatvėje (lenk. *Pohulanka*), laikydami ją padalijimo

laikotarpio okupacijos paminklu, bet vis dėlto cerkvė buvo grąžinta stačiatikybės išpažinėjams, kai jų pradėjo daugėti Vilniuje atvykstant iš bolševikinės Rusijos. Draugija taip pat domėjosi Švenčiausiosios Jėzaus širdies bažnyčios statybos užbaigimo reikalais. Bažnyčia buvo pradėta statyti 1913 metais pagal Antano Vivulskio projektą, tačiau statyba nebaigta. 1962–1965 metais nebaigto pastato vietoje buvo įkurti Statybininkų kultūros namai.

Atidarius 1922 metais Vaivadijos įstaigos Meno skyrių (*Oddział Sztuki Urzędu Wojewódzkiego*), Vilniaus mylėtojų draugija pamažu liovėsi veikusi, o jos nariai įsitraukė į Vilniaus mokslo bičiulių draugijos I skyrių, tyrinėjusį filologijos, literatūros bei meno sritis. 1933 metais valdybos sprendimu Draugija buvo likviduota, o visas jos turtas, kurį sudarė Vilniaus architektūros paminklų nuotraukos, koklių fragmentų kolekcija bei dokumentų rinkinys (protokolai, oficialieji raštai, korespondencija), buvo perleistas Vilniaus mokslo bičiulių draugijai.

Iš visų šiame leidinyje aprašomų draugijų reikšmingiausią vaidmenį atliko Vilniaus mokslo bičiulių draugija. Ši gausiausia, lenkų visuomenės remiama, organizacija turėjo plačiausią darbų spektrą ir veikė ilgiausiai (1907–1939). Pirmajame veiklos periode (nuo įsteigimo iki Pirmojo pasaulinio karo), nepaisant rusų valdžios trukdymų, nuolat gausėjo Draugijos narių, didėjo bibliotekos bei muziejaus fondai, buvo pastatyta būstinė, imta leisti periodinį leidinį „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie", inicijuoti Aukštutinės pilies Vilniuje tyrinėjimai, imtasi tam tikrų veiksmų paminklosaugos srityje (dėl Trakų ir Naugarduko pilių griuvėsių ir Aukštutinės pilies Vilniuje išsaugojimo), posėdžiuose buvo perskaityta gausybė mokslinių bei mokslo populiarinimo pranešimų. Per labai trumpą laiką Draugija sulaukė plataus pripažinimo ne tik

mokslininkų, bet ir visos lenkų visuomenės ir tapo svarbiu veiksniu integruojant mokslininkus bei mokslo reikalais besidominčius žmones. Draugija suvaidino taip pat reikšmingą vaidmenį gaivinant rusų valdžios slopinamą tautinę lenkų visuomenės savimonę bei platinant lenkų kultūrą daugiatautiame Šiaurės Vakarų krašte. Buvo užmegzti ryšiai su mokslininkais kitose padalijimo laikotarpiu užgrobtose Lenkijos dalyse bei užsienyje. Vilniaus mokslo bičiulių draugijos veikla išgarsino Vilnių kaip kultūros ir mokslo centrą.

Per pirmuosius septynerius savo veiklos metus Draugija pajėgė sukurti pakankamai tvirtus egzistavimo pamatus, kad galėtų ištverti sunkius Pirmojo pasaulinio karo metus bei vokiečių ir bolševikų okupacijas. Šiais sunkiausiais laikais Draugijos nariai dirbo toliau, slaptai tvarkydami knygas bei muziejaus kolekcijas, o archyvinių rinkinių fondą pasisekė net išplėsti superkant iš perpirkėjų vertingus dokumentus; buvo rengiami Draugijos valdybos posėdžiai, 1918 metais atgaivinta „Vilniaus mokslo bičiulių draugijos metraščio" leidyba. Kartu daugelis Draugijos narių vykdė slapto švietimo darbus, veikė politinėse struktūrose, kovojo Lenkijos kariuomenės gretose, dėjo pastangas atkurti Vilniaus universitetą.

Naujas Draugijos istorijos laikotarpis prasidėjo 1922 metais – Vilnių ir Vilniaus kraštą įjungus į Lenkijos valstybę. Nepaisant to, kad dėl pakitusių valstybinių sienų ir ekonominių sunkumų sumažėjo narių kiekis, karų nuniokotame krašte Draugija išplėtojo plataus masto mokslinę bei ledybinę veiklą. Finansiškai Draugiją rėmė valstybė – pirmiausia Nacionalinės kultūros fondo Valdyba prie Ministrų tarybos prezidiumo (*Zarząd Funduszu Kultury Narodowej przy Prezydium Rady Ministrów*) bei

Religinių tikėjimų ir viešojo švietimo ministerija (*Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego*).

1922 metais priėmus naujus įstatus ir reformavus Vilniaus mokslo bičiulių draugiją, joje buvo atidaryti trys moksliniai skyriai: I – filologijos, literatūros ir meno; II – matematikos, gamtos mokslų ir medicinos; III – istorijos, filosofijos ir teisės ir visuomenės mokslų. Šiuose skyriuose, kurių sudėtyje dirbo vien mokslo darbuotojai, buvo koncentruota beveik visa Draugijos mokslinė bei leidybinė veikla. Pirmasis skyrius leido „Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" (Vilniaus mokslo bičiulių draugijos I skyriaus studijos ir medžiaga; 1924–1939 metais išleista dešimt tomų) ir „Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" (Vilniaus mokslo bičiulių draugijos Meno istorijos sekcijos darbai ir pranešimai; 1935–1939 išleisti trys tomai); Antrasis skyrius – „Prace Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Wydział Nauk Matematyczno-Przyrodniczych" (Vilniaus mokslo bičiulių draugijos Matematikos ir gamtos mokslų skyriaus darbai; 1924–1938 metais išleista dvylika tomų); Trečiasis skyrius – „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" (Vilniaus mokslo bičiulių draugijos III skyriaus studijos; 1925–1938 išleista dešimt tomų) ir „Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" (Vilniaus mokslo bičiulių draugijos III skyriaus istorijos šaltiniai ir medžiaga; 1928–1939 išleisti penki tomai). Antrojo skyriaus darbų antrašte buvo taip pat leidžiami „Biuletyn Obserwatorium Astronomicznego w Wilnie" (Vilniaus astronominės observatorijos biuletenis) ir „Prace stacji ochrony roślin w Wilnie" (Vilniaus augalų apsaugos stoties darbai). Be to, bendru leidybinės serijos pavadinimu „Pra-

ce Wydziału II Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" (Vilniaus mokslo bičiulių draugijos II skyriaus darbai) buvo išleisti Vilniaus Stepono Batoro universiteto mokslo skyrių darbai: Zoologijos skyriaus (47 tomai), Anatomijos skyriaus (7 tomai), Lyginamosios anatomijos skyriaus (8 tomai), Biologijos skyriaus (12 tomų), Bendrosios biologijos skyriaus (9 tomai) ir Bendrosios botanikos skyriaus (12 tomų).

Trečiasis skyrius taip pat leido mokslinį periodinį leidinį „Ateneum Wileńskie", kuris buvo pakeitęs iki 1921 metų egzistavusį „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie" (Vilniaus mokslo bičiulių draugijos metraštį). Naujasis periodinis leidinys, panašiai kaip ir jo pirmtakas, buvo skirtas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemių praeities tyrimams. Jis buvo leidžiamas 1923–1939 metais. Iš viso buvo išleista trylika metinių komplektų ir vienas sąsiuvinis XIV metraščio, kurio leidybą nutraukė kilęs Antrasis pasaulinis karas. Šis leidinys buvo reikšmingas moklinis bei leidybinis laimėjimas.

Vertingos Vilniaus kultūrinės instancijos buvo Mokslo bičiulių draugijos biblioteka bei muziejus. Kilus Antrajam pasauliniam karui biblioteka turėjo apie 120 tūkst. tomų, be to dar apie 20 tūkst. tomų dubletų. Netrūko čia senųjų spaudinių bei retenybių. Rankraščių skyriaus fondas 1939 m. sausio pirmą dieną buvo užregistravęs 1033 rinkinius (aplankus) ir 2405 atskirus dokumentus, aktus ir laiškus, tarp jų 50 pergamentų. Draugijos nariams buvo leidžiama skolintis knygas iš bibliotekos į namus, tačiau skaitykloje galėjo jomis naudotis ir kiti: mokslininkai, akademinis jaunimas ir valdybos narių rekomenduojami asmenys. Knygos ir periodiniai leidiniai buvo skolinami taip pat Vilniaus universiteto bibliotekai.

Muziejaus rinkinių kataloge 1939 metais užregistruota apie 60 tūkst. vienetų. Užfiksuota, jog muziejų aplankę: 1930 metais – 4398 lankytojai, 1931 – 3234 (lankytojų kiekis sumažėjo muziejų laikinai uždarius likviduojant potvynio padarinius), 1932 – 4348, 1933 – 6359, 1934 – 6791, 1935 – 5506, 1936 – 7059, 1937 – 13196, 1938 metais – 14596 lankytojai. Dažniausiai muziejų lankė moksleiviai bei studentai iš Vilniaus ir visos Lenkijos, taip pat įvairių mokytojų kursų dalyviai. Savo apsilankymu ne kartą muziejui suteikdavo garbės įtakingi valstybės tarnautojai bei užsienio svečiai.

Vilniaus mokslo bičiulių draugija stengėsi neužsisklęsti savyje. Ji užmezgė ir palaikė gausius kontaktus su kitomis mokslo organizacijomis šalyje bei užsienyje, keitėsi su jomis leidiniais, o Draugijos nariai dalyvavo suvažiavimuose, jubiliejiniuose renginiuose bei parodose. Vilniuje Draugija bendradarbiavo su Vilniaus Stepono Batoro universitetu ir kitomis mokslo bei kultūros draugijomis, bibliotekomis ir muziejais, dažnai su šiomis institucijomis organizuodavo bendrus iškilmingus posėdžius švenčiant svarbius istorinius įvykius ar mokslui bei kultūrai nusipelniusių veikėjų jubiliejus. Tokiuose renginiuose dalyvavo ne vien Draugijos nariai, bet ir tautinių mažumų atstovai, valdininkai, akademinis jaunimas bei vilniškiai, susidomėję gimtąja istorija ir kultūra. Tokiais veiksmais Draugija prisidėjo ne tik prie visuomenės lavinimo, bet ir prie pilietiško jos ugdymo.

Kilęs Antrasis pasaulinis karas apribojo įvairialypį Vilniaus mokslo bičiulių draugijos darbą. Pirmomis karo savaitėmis pirmiausia susirūpinta kolekcijų išsaugojimu bei jau paruoštų darbų išleidimu. Draugijos veikla buvo nutraukta Vilniui atitekus Lietuvos Respublikai 1939 m. spalį. Pagal Lietuvos valdžios 1939 m. spalio 27 dienos įstatymą, Lietuvos kariuomenės įžengimo į Vilnių

išvakarėse, visos lig šiolei veikiančios institucijos, visuomeninės organizacijos, draugijos, tarp jų ir Vilniaus mokslo bičiulių draugija, nustojo egzistuoti. Atsižvelgiant į tai, mokslinėje literatūroje 1939 metai yra dažniausiai laikomi paskutiniuoju Mokslo bičiulių draugijos veiklos tarpsniu, ir tokia pozicija formaliai atrodo pagrįsta. Iš tikrųjų Draugija tęsė savo veiklą nelegaliai ir atkakliai siekė legalizacijos. Tačiau iš Lietuvos valdžių toks sutikimas nebuvo gautas, o vėliau, įsitvirtinus sovietinei santvarkai, pagal Lietuvos Respublikos Švietimo ministerijos 1940 m. rugpjūčio 5 dienos potvarkį, visas Draugijos turtas buvo nacionalizuotas ir perduotas laikinai globoti Kultūros muziejui Kaune. Taip buvo pažeista Draugijos steigėjų bei narių valia, nes organizacijos įstatuose buvo numatyta, jog Draugijos likvidavimo atveju visas jos turtas turi būti perleistas kitai lenkiškajai organizacijai.

Nacionalizavus Draugijos turtą viltys atkurti organizaciją nepranyko. Kolekcijos buvo likusios savo vietoje ir jas sergėjo buvęs Draugijos pirmininkas Stanisławas Kościałkowskis, turėdamas tam pagalbininkų, t. y. nesavanaudiškai dirbančių, Vilniuje pasilikusių Draugijos narių bei kelis etatinius darbuotojus. Kęsdami nepriteklių bei kamuojami minčių dėl netikros ateities, su didžiu pasiaukojimu šie asmenys rūpinosi jiems patikėtomis kultūrinėmis vertybėmis. Tai liudija stiprų Vilniaus lenkų visuomenės atsakomybės jausmą dėl gimtosios kultūros likimo.

Vilties Draugijai prisikelti naprarasta net ir tada, kaip netrukus organizacijos kolekcija ir visas turtas Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Liaudies komisariato sprendimu 1940 m. spalio–lapkričio mėnesiais buvo perteikti Lituanistikos institutui, o 1941 metų pradžioje perėjo Lietuvos Tarybų Socialistinės Respublikos Mokslų akademijos dispozicijon. Pirmoje 1941 metų pusėje netgi

buvo svarstyta galimybė įkurti prie Lietuvos TSR Mokslų akademijos Lenkų kultūros institutą. Šie planai tačiau nebuvo įgyvendinti. Lietuvoje paskubomis buvo sovietizuojamos visos gyvenimo sritys, tarp jų ir mokslinė. Sovietų valdžia su ypatingu nepasitikėjimu žvelgė į lenkų inteligentiją, turinčią gilių demokratinių tradicijų bei patirties kovojant dėl savo teisių ir minties laisvės. Kaip tik dėl to suimtųjų ir tremtinių gretose gausu buvo lenkų inteligentų, tarp jų radosi ir Stanisławas Kościałkowskis – paskutinis Vilniaus mokslo bičiulių draugijos pirmininkas. Mokslo bičiulių draugijos rinkiniai prarado paskutinį globėją ir visiškai pateko naujųjų šeimininkų, kurie nepajėgė ar net nenorėjo jais rūpintis, malonėn. Antai buvo išgrobstyti biblioteka ir archyvas, sunaikinti grafikos ir numizmatikos skyriai. Daugelis eksponatų pateko į privačias rankas.

Galutinis kolekcijų išbarstymas įvyko vokiečių okupacijos metais. 1943 m. gegužę buvusioje Vilniaus mokslo bičiulių draugijos būstinėje vokiečiai įrengė karinę siuvyklą ir įsakė pašalinti knygas bei muziejinius rinkinius. Tad išlikusius Draugijos rinkinius pasidalino įvairios lietuvių institucijos. Persikėlimo metu viena kolekcijos dalis pradingo, kita buvo sugadinta. Deja, įvertinti nuostolių neįmanoma, nes nebuvo sudaryti jokie šio fondo perdavimo bei priėmimo protokolai. Šitaip dar sykį Vilniaus krašto lenkų visuomenė neteko kultūrinio lobyno, kurį daugelį metų stropiai rinko ir saugojo.

Daugelį Vilniaus mokslo bičiulių draugijos narių ištiko tragiškas likimas. Paneriuose prie Vilniaus, žiauraus genocido vietoje, buvo nužudyti teisininkas ir muzikas Stanisławas Węsławskis, įžymus gydytojas onkologas, Stepono Batoro universiteto profesorius Kazimierzas Pelczaris ir advokatas Mieczysławas Engelis. Lukiškių kalėjime 1945 metais mirė paskutinis Stepono Batoro universiteto

rektorius Stefanas Ehrenkreutzas, kiti pateko į kalėjimus ir darbo stovyklas. Dauguma buvusių Draugijos narių, kurie pergyveno karą, repatrijavo į Lenkiją, tačiau tie, kurie nenorėjo sutikti su Lenkijai primesta nauja komunistine tvarka, pasitraukė emigracijon į Vakarus. Šie tragiški įvykiai iš dalies nulėmė vietinių Vilniaus krašto gyventojų išnykimą bei didžiulės kultūrinio paveldo dalies sunaikinimą, sukėlė tautinius pertvarkymus, nusilpnino lenkų visuomenę bei kultūrinį jos vaidmenį, sudrumstė natūralią šio regiono plėtrą. Patirtų nuostolių mastas bei pasekmės lieka iki galo neištirti ir reikalauja tolesnių istorinių tyrimų.

Z polskiego tłumaczył Józef Marcinkiewicz
(Redakcja – Andrius Konickis)

Indeks osób

Spis ilustracji

Il. 22. J. Šilietis, *Rada Litewska* [rysunek ilustrujący zależność Rady Litewskiej od Niemiec, według J. Šilietis, *Vokiečių okupacija Lietuvoje 1915–1919 m. paveikslėliuose ir trumpuose jų aprašymuose*, leidimas 2, Šiauliai 1999].

Il. 23. F. Ruszczyc, Afisz Towarzystwa Pomocy Ofiarom Wojny. 1914 [według *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*, Wilno 1939].

Il. 24. Wilno, pomnik Trzech Krzyży. Autor Antoni Wiwulski. Fot. V. Balčytis.

Il. 25. Wilno, Plac Napoleona (na pierwszym planie widać cokół po pomniku Murawiowa). Fot. J. Bułhak [ze zbiorów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk].

Il. 26. F. Ruszczyc, *Wkroczenie wojsk polskich do Wilna w 1919 r.* [według *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*, Wilno 1939].

Il. 27. F. Ruszczyc, Zaproszenie na uroczystość otwarcia pierwszego roku akademickiego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w 1919 r. Strona pierwsza [według *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*, Wilno 1939].

Il. 28. F. Ruszczyc, Zaproszenie na uroczystość otwarcia pierwszego roku akademickiego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w 1919 r. Strona druga [według *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*, Wilno 1939].

Il. 29. F. Ruszczyc, Rysunek do plakatu na uroczystość pierwszej rocznicy wyzwolenia Wilna w roku 1920 [według *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*, Wilno 1939].

Il. 30. Wilno, Uniwersytet Stefana Batorego. Kościół św. Jana i główne wejście do Uniwersytetu. Fot. J. Bułhak [według *Wilno i Ziemia Wileńska: Zarys monograficzny*, t. 2, Wilno 1937].

Il. 31. Wilno, Uniwersytet Stefana Batorego. Dziedziniec im. Piotra Skargi. Fot. J. Bułhak [według *Wilno i Ziemia Wileńska: Zarys monograficzny*, t. 2, Wilno 1937].

Il. 32. Wilno, Uniwersytet Stefana Batorego. Aula Kolumnowa. Fot. J. Bułhak [według *Wilno i Ziemia Wileńska: Zarys monograficzny*, t. 2, Wilno 1937].

Il. 33. Wilno, Uniwersytet Stefana Batorego. Dawny refektarz jezuicki, późniejsza Aula. Fot. J. Bułhak [według *Wilno i Ziemia Wileńska: Zarys monograficzny*, t. 2, Wilno 1937].

Il. 34. Wilno, Uniwersytet Stefana Batorego. Dziekanat Wydziału Sztuk Pięknych. Fot. J. Bułhak [według *Wilno i Ziemia Wileńska: Zarys monograficzny*, t. 2, Wilno 1937].

Il. 35. Nacz, dworek Wandalina Szukiewicza [według J. Bułhaka *Wędrówki fotografa w słowie i w obrazie*, t. 6: *Człowiek twórcą krajobrazu*, Wilno 1936].

Il. 36. Troki, ruiny zamku lądowego [według J. Bułhaka *Wędrówki fotografa w słowie i w obrazie*, t. 3: *Przez Ponary do Trok*, Wilno 1933].

Il. 37. Troki, ruiny zamku na wyspie [według J. Bułhaka *Wędrówki fotografa w słowie i w obrazie*, t. 3: *Przez Ponary do Trok*, Wilno 1933].

Il. 38. Troki, zamek na wyspie. Stan dzisiejszy. Fot. V. Balčytis.

Il. 39. Troki, ruiny zamku na lądzie. Stan dzisiejszy. Fot. V. Balčytis.

Il. 40. Wilno, kapliczka św. Jacka. Fot. V. Balčytis.

Il. 41. Wilno, kapliczka św. Jacka. Brązowa figura św. Jacka wykonana według projektu Bolesława Bałzukiewicza. Fot. V. Balčytis.

Il. 42. Wilno, kościół św. Anny. Fot. V. Balčytis.

Il. 43. Wilno, kościół św. Anny i kościół Bernardyński. Fot. V. Balčytis.

Il. 44. Wilno, kościół św. Michała. Fot. V. Balčytis.

Il. 45. Wilno, kościół św. Michała (widać mur okólny, z którego powodu wilnianie prowadzili spory z członkami komisji restauracji kościoła. Fot. V. Balčytis.

Il. 46. Wilno, były pałac Tyszkiewiczów nad Wilią (w latach 1907–1914, w tym gmachu mieściło się Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki, w okresie międzywojennym – Biblioteka im. Wróblewskich, obecnie – Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk). Fot. V. Balčytis.

Il. 47. Lucjan Uziębło. [Fot. ze zbiorów Biblioteki Litewskiej Akademii Nauk].

Il. 48. Wilno, pomnik Józefa Montwiłła. Autor Bolesław Bałzukiewicz. Fot. V. Balčytis.

Il. 49. Ferdynand Ruszczyc w Wilnie w 1919 r. Fot. J. Bułhak [według *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*, Wilno 1939].

Il. 50. Ferdynand Ruszczyc jako dziekan Wydziału Sztuk Pięknych USB. Fot. J. Bułhak [według *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*, Wilno 1939].

Il. 51. F. Ruszczyc, okładka do przewodnika po Wilnie prof. J. Kłosa [na okładce herb Wilna ze św. Krzysztofem zaproponowany przez Towarzystwo Miłośników Wilna. Według *Ferdynand Ruszczyc. Życie i dzieło*, Wilno 1939].

Il. 52. Ruiny zamku w Krewie. Fot. J. Bułhak [według *Wilno i Ziemia Wileńska: Zarys monograficzny*, t. 1, Wilno 1931].

Il. 53. Wilno, gmach byłego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Fot. V. Balčytis.

Il. 54. Józef Piłsudski – honorowy członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Fot. J. Bułhak [według *Wilno i Ziemia Wileńska: Zarys monograficzny*, t. 1, Wilno 1931].

Il. 55. Działacze Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie: Aleksander Jelski, Wandalin Szukiewicz, Czesław Jankowski, Tadeusz Wróblewski, Jan Kurczewski, Bolesław Rusiecki, Władysław Tyszkiewicz, Michał Brensztejn, Lucjan Uziębło, Władysław Zahorski [według „Tygodnik Ilustrowany" 1907, nr 6].

Il. 56. Michał Węsławski – członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie [według „Tygodnik Ilustrowany" 1907, nr 8].

Il. 57. Emma Jeleńska-Dmochowska – członkini Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie [według „Tygodnik Ilustrowany" 1907, nr 10].

Il. 58. Członkowie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, rektorzy Uniwersytetu Stefana Batorego: Wiktor Staniewicz, Alfons Parczewski, Władysław Dziewulski, Marian Zdziechowski, Stanisław Pigoń, Czesław Falkowski, Aleksander Januszkiewicz [według *Wilno i Ziemia Wileńska: Zarys monograficzny*, t. 2, Wilno 1937].

Il. 73. Karta tytułowa książki Bolesława Wilanowskiego *List św. Polikarpa do Filipensów: Studium patrologiczne* wydanej w 1921 roku w serii „Wydawnictwa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie".

Il. 74. Karta ilustrowana książki Witolda Sławińskiego *Przyczynek do znajomości flory okolic Wilna, t. 2: Zielone Jeziora pod Wilnem* wydanej w 1924 r. w serii „Wydawnictwa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie".

Il. 75. Karta tytułowa wydawnictwa seryjnego „Materiały i Prace Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie".

Il. 76. Karta tytułowa wydawnictwa seryjnego „Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki".

Il. 77. Karta tytułowa wydawnictwa seryjnego „Prace Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Wydział Nauk Matematycznych i Przyrodniczych".

Il. 78. Karta tytułowa wydawnictwa seryjnego „Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie".

Il. 79. Karta tytułowa wydawnictwa seryjnego „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie".

Il. 80. Karta tytułowa *Biuletynu Obserwatorium astronomicznego w Wilnie* z byłej książnicy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie.

Il. 1. Wilno, widok na Katedrę i górę Zamkową. Fot. J. Bułhak

Il. 2. Wilno – miasto kościołów. Fot. J. Bułhak

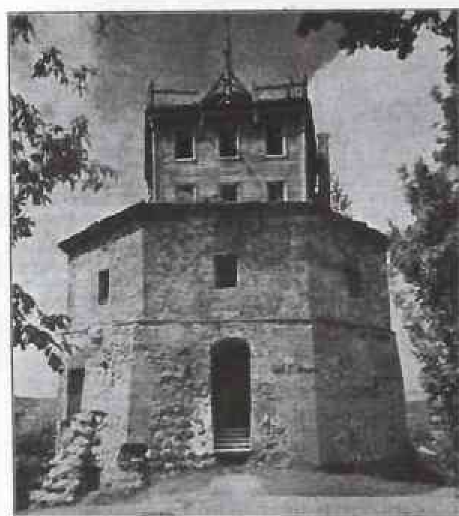
Il. 4. *Pod Twoją obronę*. Fragment obrazu Matki Boskiej Ostrobramskiej. Fot. J. Bułhak

Il. 3. Wilno, widok Starówki z Ostrą Bramą. Fot. Vytautas Balčytis

Il. 5. Wilno, Zamek Górny. Stan dzisiejszy. Fot. V. Balčytis

182. BASZTA NA GÓRZE ZAMKOWEJ W WILNIE
z drewnianą nadbudówką, ustawioną koło połowy XIX w.
przez władze rosyjskie po zburzeniu górnej części baszty
Fot. J. Bułhak

Il. 6. Wilno, wieża zamkowa. Fot. J. Bułhak

Il. 7. Wilno, wieża zamkowa (baszta Giedymina). Stan dzisiejszy. Fot. V. Balčytis

Il. 8. Wilno, pałac generał-gubernatora i pomnik M. Murawiowa, początek XX wieku. Pocztówka. Wyd. A. Fiałko

Il. 9. Uroczyste odsłonięcie pomnika carycy Katarzyny II na Placu Katedralnym w Wilnie w roku 1904. Fot. Leon Butkowsky

Il. 10. Wilno, pomnik Katarzyny II, 1904. Fot. L. Butkowsky

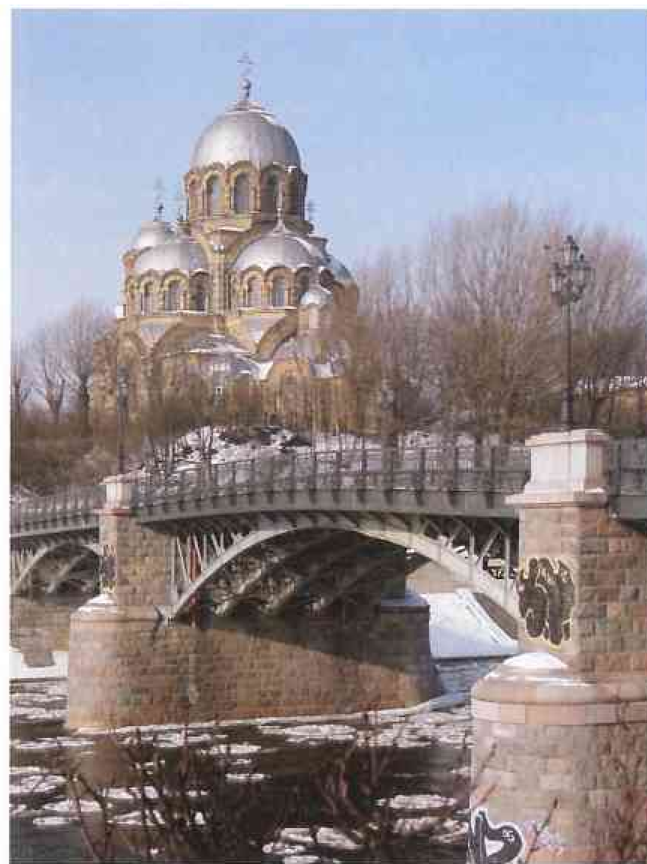
Il. 11. Wilno, cerkiew Michała Archanioła na Śnipiszkach.
Fot. V. Balčytis

Il. 12. Wilno, cerkiew Aleksandra Newskiego na Nowym Świecie.
Fot. V. Balčytis

Il. 14. Wilno, cerkiew św. św. Konstantego i Michała (Romanowska). Fot. V. Balčytis

Il. 13. Wilno, cerkiew Znamieńska na Zwierzyńcu. Fot. V. Balčytis

Il. 15. Polscy działacze na wystawie sztuki polskiej w Wilnie w 1897 r. Stoją z lewej: Zygmunt Nagrodzki, Bronisław Mórawski, siedzi pierwszy z lewej (w drugim rzędzie): Lucjan Uziębło

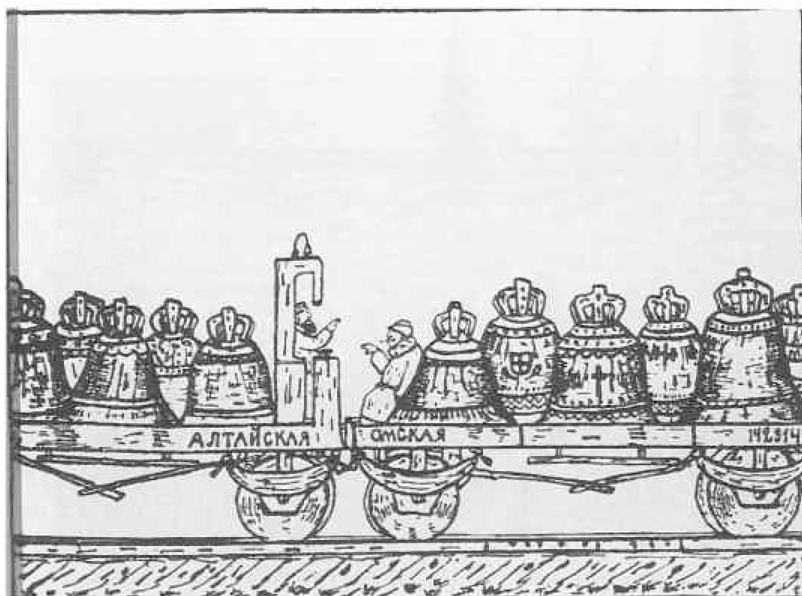
Il. 16. Wilno, kościół św. Jana. Fot. V. Balčytis

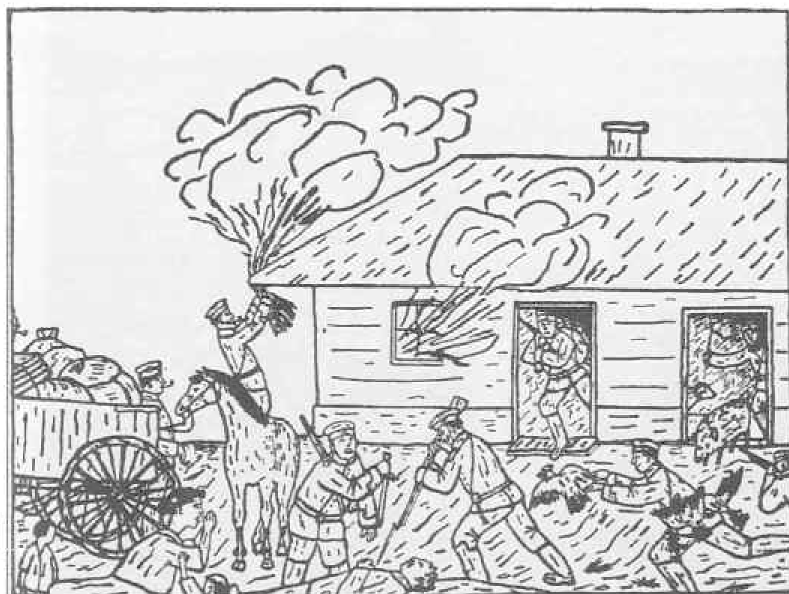
Il. 18. Wilno, pomnik Adama Mickiewicza w kościele św. Jana. Brązowe popiersie Adama Mickiewicza (autor M. Guyski). Fot. V. Balčytis

Il. 17. Wilno, pomnik przyścienny Adama Mickiewicza w kościele św. Jana (Marceli Guyski, Tadeusz Stryjeński). Fot. V. Balčytis

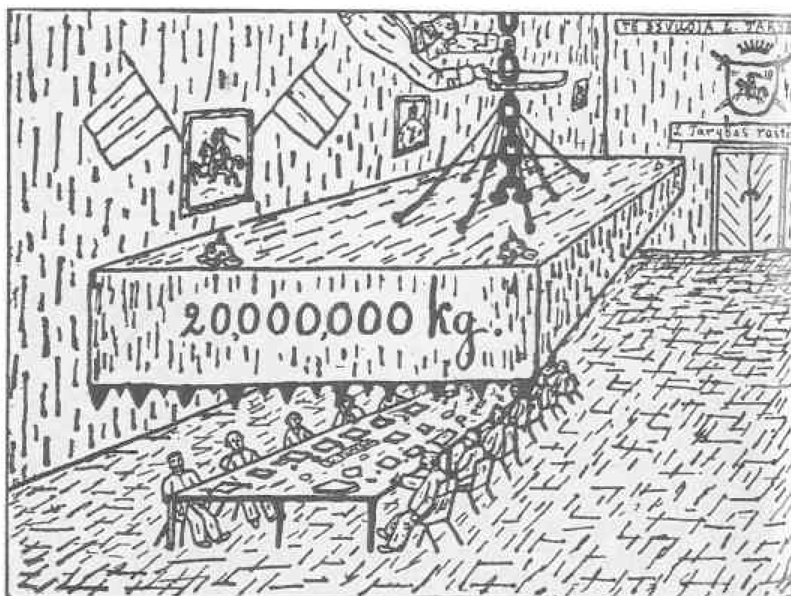
Il. 19. J. Šilietis, *Niezwykli zesłańcy*

Il. 20. J. Šilietis, *Kulturalne wojno*

Il. 21. J. Šilietis, *Zamiast nieszporów*

Il. 22. J. Šilietis, *Rada Litewska*

Il. 24. Wilno, pomnik Trzech Krzyży.
Autor Antoni Wiwulski. Fot. V. Balčytis

Il. 23. F. Ruszczyc, Afisz Towarzystwa
Pomocy Ofiarom Wojny. 1914

Il. 25. Wilno, Plac Napoleona (na pierwszym planie widać cokół po pomniku Murawiowa). Fot. Jan Bułhak

Il. 26. F. Ruszczyc, *Wkroczenie wojsk polskich do Wilna w 1919 r.*

F. RUSZCZYC — ZAPROSZENIE NA UROCZYSTOŚĆ WSKRZESZENIA U. S. B. W WILNIE (1919)
INVITATION AUX SOLENNITÉS DE RÉOUVERTURE DE L'UNIVERSITÉ DE WILNO EN 1919

Il. 27. F. Ruszczyc, Zaproszenie na uroczystość otwarcia pierwszego roku akademickiego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w 1919 r. Strona pierwsza

Najwyżſzem Niebios Zrządzeniem, Siłą
Myśli niezgaſłej, Czynem Polſkiego Oręża, Wolą Naczelnika Vniwerſytet Stefana Batorego w Wilnie powſtał ze
ſnu niewolnego.
Rok pierwſzy nowego życia Wſzechnicy a dwóchſetny pięćdzieſiąty piąty jej Służby dla Narodu
rozpocznie ſię w dniach 10., 11. i 12 Października roku bieżącego uroczyſtym obchodem,
na który zapraſzają
Rektor i Senat Akademicki.
Wilno, w mieſiącu Wrześniu R.P. 1919.

Il. 28. F. Ruszczyc, Zaproszenie na uroczystość otwarcia pierwszego roku akademickiego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie w 1919 r. Strona druga

Il. 30. Wilno, Uniwersytet Stefana Batorego. Kościół św. Jana i główne wejście do Uniwersytetu. Fot. J. Bułhak

Il. 29. F. Ruszczyc, Rysunek do plakatu na uroczystość pierwszej rocznicy wyzwolenia Wilna w roku 1920

**Il. 32. Wilno, Uniwersytet Stefana Batorego.
Aula Kolumnowa. Fot. J. Bułhak**

FOT. J. BUŁHAK

**Il. 31. Wilno, Uniwersytet Stefana Batorego.
Dziedziniec im. Piotra Skargi. Fot. J. Bułhak**

Il. 33. Wilno, Uniwersytet Stefana Batorego. Dawny refektarz jezuicki, późniejsza Aula. Fot. J. Bułhak

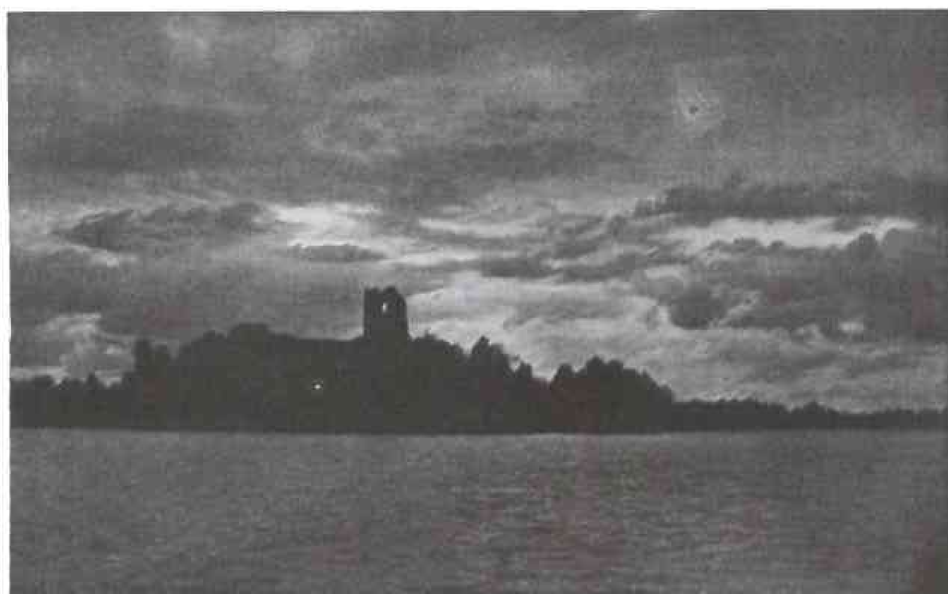
Il. 34. Wilno, Uniwersytet Stefana Batorego. Dziekanat Wydziału Sztuk Pięknych. Fot. J. Bułhak

Il. 35. Nacz, dworek Wandalina Szukiewicza

Il. 36. Troki, ruiny zamku lądowego

Il. 37. Troki, ruiny zamku na wyspie

Il. 38. Troki, zamek na wyspie. Stan dzisiejszy. Fot. V. Balčytis

Il. 39. Troki, ruiny zamku na lądzie. Stan dzisiejszy. Fot. V. Balčytis

Il. 40. Wilno, kapliczka św. Jacka. Fot. V. Balčytis

Il. 42. Wilno, kościół św. Anny. Fot. V. Balčytis

Il. 41. Wilno, kapliczka św. Jacka.
Brązowa figura św. Jacka wykonana według
projektu Bolesława Bałzukiewicza. Fot. V. Balčytis

Il. 43. Wilno, kościół św. Anny i kościół Bernardyński. Fot. V. Balčytis

Il. 44. Wilno, kościół św. Michała. Fot. V. Balčytis

Il. 45. Wilno, kościół św. Michała (widać mur okólny, z którego powodu wilnianie prowadzili spory z członkami komisji restauracji kościoła). Fot. V. Balčytis

Il. 46. Wilno, były pałac Tyszkiewiczów nad Wilią (w latach 1907–1914, w tym gmachu mieściło się Towarzystwo Muzeum Nauki i Sztuki, w okresie międzywojennym – Biblioteka im. Wróblewskich, obecnie – Biblioteka Litewskiej Akademii Nauk). Fot. V. Balčytis

Il. 48. Wilno, pomnik Józefa Montwiłła. Autor Bolesław Bałzukiewicz. Fot. V. Balčytis

Il. 47. Lucjan Uziębło

Il. 50. Ferdynand Ruszczyc jako dziekan Wydziału Sztuk Pięknych USB. Fot. J. Bułhak

Il. 49. Ferdynand Ruszczyc w Wilnie w 1919 r. Fot. J. Bułhak

Il. 51. F. Ruszczyc, okładka do przewodnika po Wilnie prof. J. Kłosa (na okładce herb Wilna ze św. Krzysztofem zaproponowany przez Towarzystwo Miłośników Wilna)

184. ZWALISKA ZAMKU W KREWIE
Zdjęcie z r. 1913
Fot. J. Bułhak

Il. 52. Ruiny zamku w Krewie. Fot. J. Bułhak

Il. 53. Wilno, gmach byłego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Fot. V. Balčytis

Il. 54. Józef Piłsudski – honorowy członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Fot. J. Bułhak

DLA WIEDZY POLSKIEJ NA LITWIE.

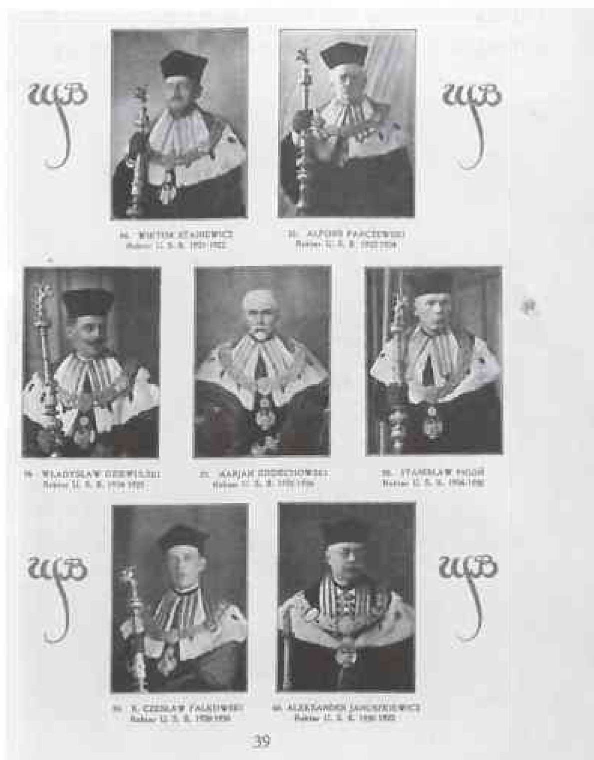

Il. 55. Działacze Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie: Aleksander Jelski, Wandalin Szukiewicz, Czesław Jankowski, Tadeusz Wróblewski, Jan Kurczewski, Bolesław Rusiecki, Władysław Tyszkiewicz, Michał Brensztejn, Lucjan Uziębło, Władysław Zahorski

MICHAŁ WĘSŁAWSKI.

Prezydent m. Wilna. Wytrawny działacz społeczny. Dzięki taktowi swojemu zyskał ogólną sympatyę na Litwie. Człowiek bezpartyjny. W sile wieku. Został posłem wileńskim, mając decydującą większość głosów.

Il. 56. Michał Węsławski – członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie

Il. 58. Członkowie Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie, rektorzy Uniwersytetu Stefana Batorego: Wiktor Staniewicz, Alfons Parczewski, Władysław Dziewulski, Marian Zdziechowski, Stanisław Pigoń, Czesław Falkowski, Aleksander Januszkiewicz

Emma Jeleńska-Dmochowska.

Il. 57. Emma Jeleńska-Dmochowska – członkini Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie

Il. 60. Zygmunt Czechowicz – członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie

Il. 59. Alfons Parczewski, prezes Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w latach 1927–1933

Il. 61. Zenon Giecewicz – członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie

Il. 62. Wnętrze pierwszej siedziby Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie w pałacyku podarowanym przez Józefa Przezdzieckiego

125. SALA SZTUKI POLSKIEJ

Il. 63. Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Sala sztuki polskiej

F. RUSZCZYC — NEC MERGITUR

Il. 64. F. Ruszczyc, ***Nec mergitur***

Il. 65. Rzeźba *Jadwiga i Jagiełło* dłuta Tomasza Oskara Sosnowskiego. Fot. V. Balčytis

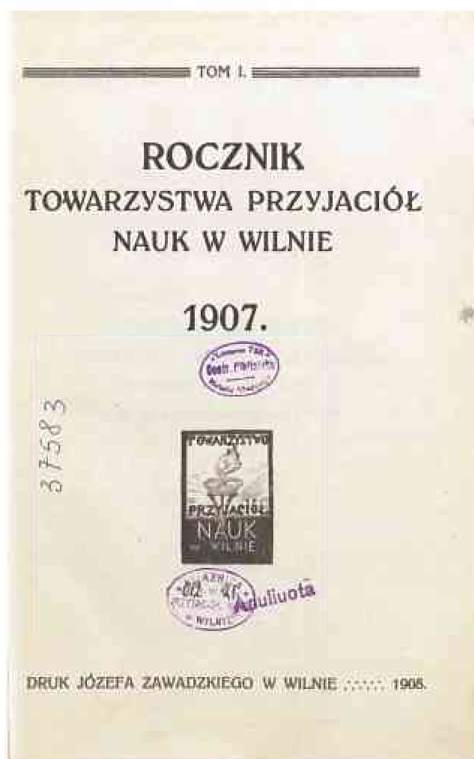
Il. 66. Sakiewka ze zbiorów byłego Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie

Il. 67. Pistolet ze zbiorów byłego Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie

Il. 68. Grzebień ze zbiorów byłego Muzeum Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie

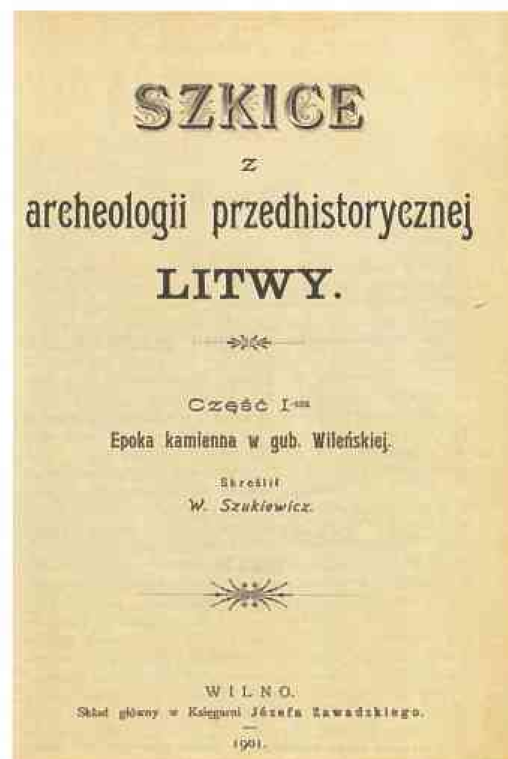
TOM I.

ROCZNIK
TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ
NAUK W WILNIE

1907.

DRUK JÓZEFA ZAWADZKIEGO W WILNIE 1908.

Il. 70. Karta tytułowa „Rocznika Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie"

SZKICE
z
archeologii przedhistorycznej
LITWY.

Część I-sza
Epoka kamienna w gub. Wileńskiej.

Skreślił
W. Szukiewicz.

WILNO.
Skład główny w Księgarni Józefa Zawadzkiego.
1901.

Il. 69. Karta tytułowa książki Wandalina Szukiewicza *Szkice z archeologii przedhistorycznej Litwy, część 1: Epoka kamienna w gub. Wileńskiej* **wydanej przy finansowym wsparciu Towarzystwa Miłośników Starożytnictwa i Ludoznawstwa**

WYDAWNICTWA TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK W WILNIE.

I

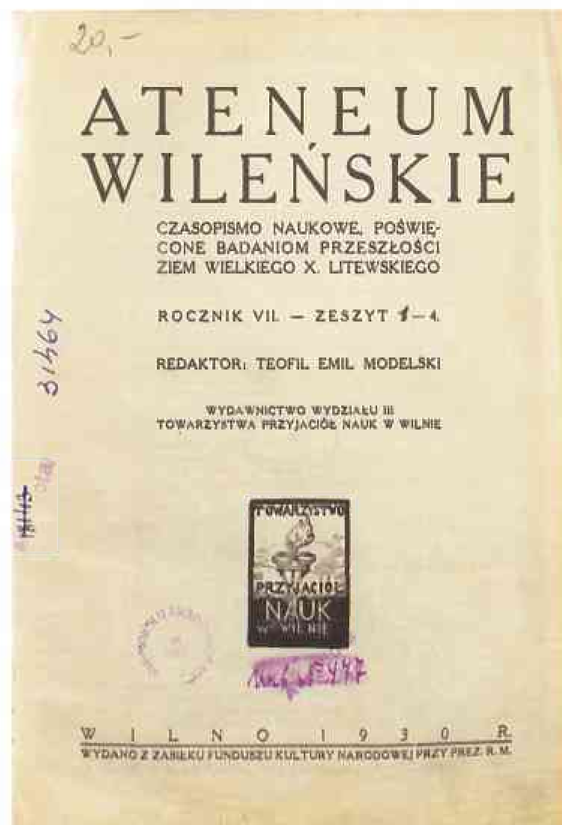
ZAPISKI BRYOLOGICZNE

PRZEZ

KAZIMIERZA SZAFNAGLA.

WILNO
SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNI JÓZEFA ZAWADZKIEGO
1908.

Il. 72. Karta tytułowa książki Kazimierza Szafnagela *Zapiski briologiczne* wydanej w 1908 r. w serii „Wydawnictwa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie"

ATENEUM WILEŃSKIE

CZASOPISMO NAUKOWE, POŚWIĘCONE BADANIOM PRZESZŁOŚCI ZIEM WIELKIEGO X. LITEWSKIEGO

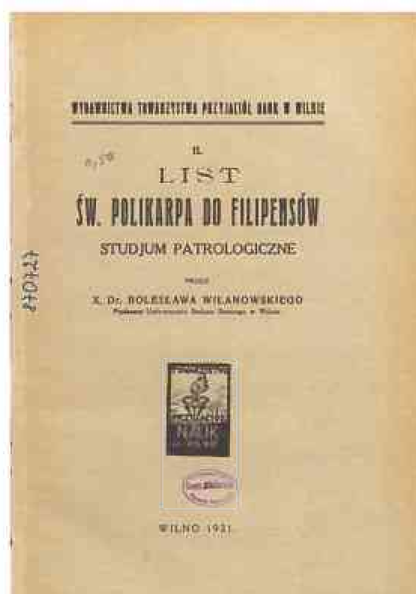
ROCZNIK VII. — ZESZYT 1—4.

REDAKTOR: TEOFIL EMIL MODELSKI

WYDAWNICTWO WYDZIAŁU III
TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK W WILNIE

WILNO 1930 R.
WYDANO Z ZASIŁKU FUNDUSZU KULTURY NARODOWEJ PRZY PREZ. R. M.

Il. 71. Karta tytułowa czasopisma naukowego „Ateneum Wileńskie".

WYDAWNICTWA TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK W WILNIE

II.

LIST

ŚW. POLIKARPA DO FILIPENSÓW

STUDJUM PATROLOGICZNE

X. Dr. BOLESŁAWA WILANOWSKIEGO

WILNO 1921

Il. 73. Karta tytułowa książki Bolesława Wilanowskiego *List św. Polikarpa do Filipensów: Studium patrologiczne* wydanej w 1921 roku w serii „Wydawnictwa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie"

Il. 74. Karta ilustrowana książki Witolda Sławińskiego *Przyczynek do znajomości flory okolic Wilna, t. 2: Zielone Jeziora pod Wilnem* wydanej w 1924 r. w serii „Wydawnictwa Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie"

ROZPRAWY I MATERJAŁY WYDZIAŁU I
TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK w WILNIE

PRACE I MATERJAŁY SPRAWOZDAWCZE
SEKCJI HISTORJI SZTUKI
TOM I.

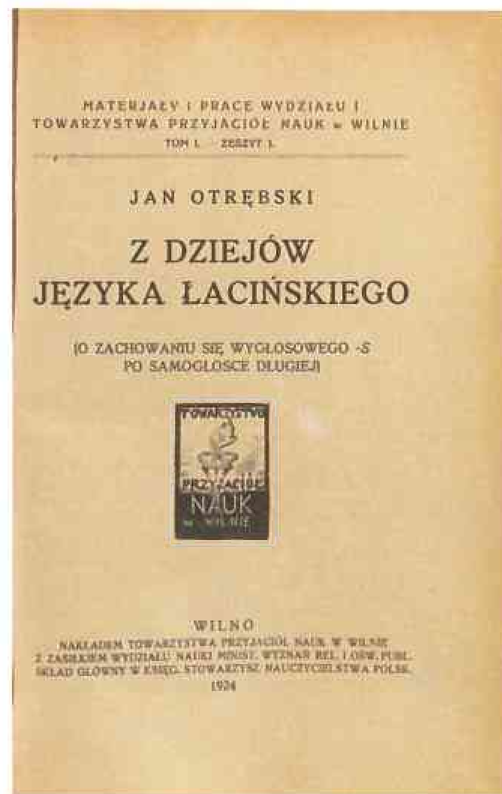
RAJMUND GOSTKOWSKI

KAPŁANI I KAPŁANKI W SZTUCE
KRETEŃSKO-MYKEŃSKIEJ I GRECKIEJ

(Z 126 REPRODUKCJAMI)

WILNO
NAKŁADEM TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK W WILNIE
Z ZASIŁKU MINISTERSTWA WYZN. REL. I OŚW. PUBLICZNEGO
SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNI ŚW. WOJCIECHA W WILNIE
1936

Il. 76. Karta tytułowa wydawnictwa seryjnego „Rozprawy i Materiały Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Prace i Materiały Sprawozdawcze Sekcji Historii Sztuki"

MATERJAŁY I PRACE WYDZIAŁU I
TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK w WILNIE
TOM I. ZESZYT 1.

JAN OTRĘBSKI

Z DZIEJÓW
JĘZYKA ŁACIŃSKIEGO

(O ZACHOWANIU SIĘ WYGŁOSOWEGO -S
PO SAMOGŁOSCE DŁUGIEJ)

WILNO
NAKŁADEM TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK W WILNIE
Z ZASIŁKIEM WYDZIAŁU NAUKI MINIST. WYZNAŃ REL. I OŚW. PUBL.
SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘG. STOWARZYSZ. NAUCZYCIELSTWA POLSK.
1924

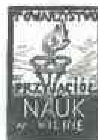
Il. 75. Karta tytułowa wydawnictwa seryjnego „Materiały i Prace Wydziału I Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie"

ŹRÓDŁA I MATERJAŁY HISTORYCZNE.
WYDAWNICTWA WYDZIAŁU III
TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK W WILNIE.
TOM I.

DIARJUSZ

WALNEJ RADY WARSZAWSKIEJ
Z ROKU 1710.

WYDAŁ
RYSZARD MIENICKI

WILNO
NAKŁADEM TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK W WILNIE
Z ZASIŁKU WYDZ. NAUKI MINIST. WYZN. REL. I OŚW. PUBL.
SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNI ŚW. WOJCIECHA
1928.

Il. 78. Karta tytułowa wydawnictwa seryjnego „Źródła i Materiały Historyczne Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie"

Tom II. 1924.

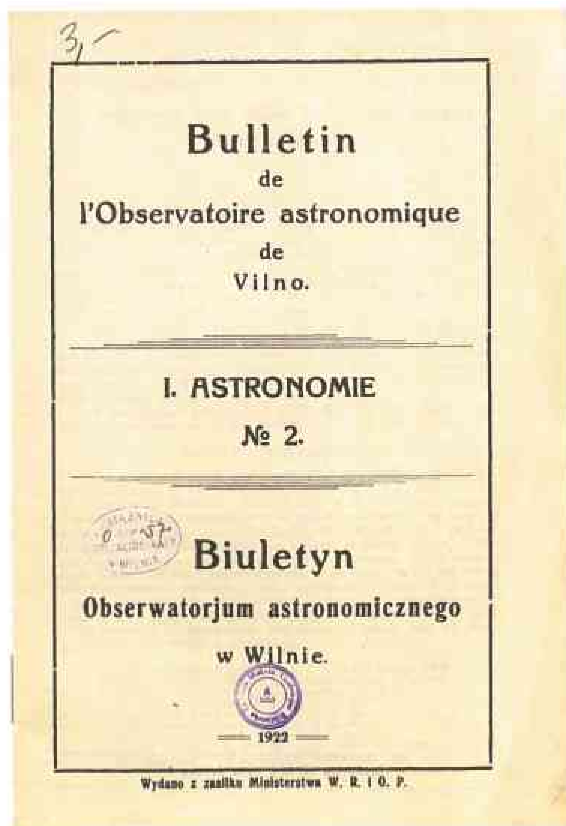
PRACE
TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK
W WILNIE
WYDZIAŁ NAUK MATEMATYCZNYCH I PRZYRODNICZYCH.

TRAVAUX
DE LA SOCIÉTÉ DES SCIENCES ET DES LETTRES
DE WILNO
CLASSE DES SCIENCES MATHÉMATIQUES ET NATURELLES.

WILNO
1926
Wydano z zasiłku Ministerstwa W. R. i O. P.

Il. 77. Karta tytułowa wydawnictwa seryjnego „Prace Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie. Wydział Nauk Matematycznych i Przyrodniczych"

Bulletin
de
l'Observatoire astronomique
de
Vilno.

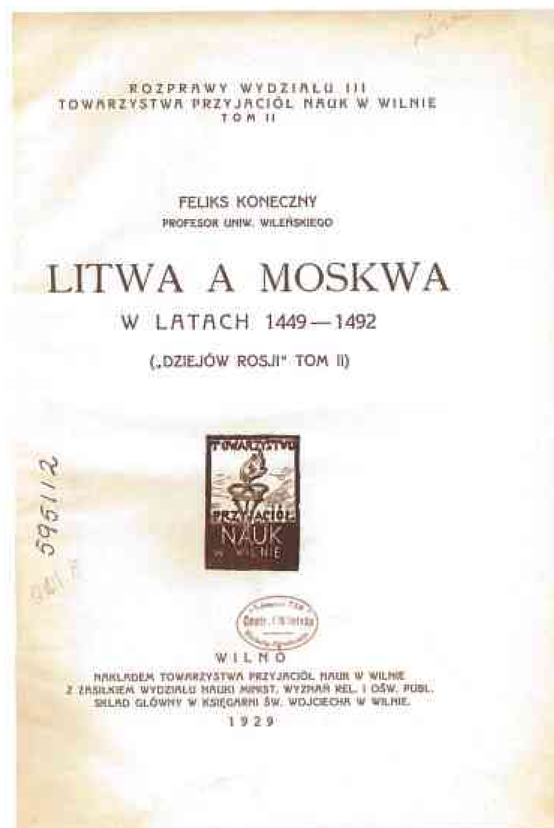
I. ASTRONOMIE
№ 2.

Biuletyn
Obserwatorjum astronomicznego
w Wilnie.

1922

Wydano z zasiłku Ministerstwa W. R. i O. P.

Il. 80. Karta tytułowa *Biuletynu Obserwatorium astronomicznego w Wilnie* z byłej książnicy Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie

ROZPRAWY WYDZIAŁU III
TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK W WILNIE
TOM II

FELIKS KONECZNY
PROFESOR UNIW. WILEŃSKIEGO

LITWA A MOSKWA
W LATACH 1449—1492
(„DZIEJÓW ROSJI" TOM II)

WILNO
NAKŁADEM TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK W WILNIE
Z ZASIŁKIEM WYDZIAŁU NAUKI MINIST. WYZNAŃ REL. I OŚW. PUBL.
SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNI ŚW. WOJCIECHA W WILNIE.
1929

Il. 79. Karta tytułowa wydawnictwa seryjnego „Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie"